

**ТИЛ, АДАБИЯТ
ЖАНА
ИСКУССТВО
МАСЕЛЕЛЕРИ**

ВОПРОСЫ
ЯЗЫКА,
ЛИТЕРАТУРЫ
И ИСКУССТВА

КОРГОЛДУН 130 ЖЫЛДЫГЫНА КАРАТА

№ 1,2 (13, 14)
2013

ISBN 1694 - 6316

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

ИНСТИТУТ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ им. Ч. АЙТМАТОВА

ТИЛ, АДАБИЯТ
ЖАНА
ИСКУССТВО МАСЕЛЕЛЕРИ

Илимий журнал

№ 1, 2 (13, 14)

ВОПРОСЫ ЯЗЫКА,
ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА

Научный журнал

*Жылына эки жолу кыргыз жана орус тилдеринде жарык көрөт
Выходит в свет два раза в год на кыргызском и русском языках*

БИШКЕК – 2013

КОРГОЛГО 130 ЖЫЛ

Анатай Өмүрканов

БУЛБУЛДУН ТАҢШЫК ҮНҮ ЭЛЕ

Көгөргөн көктүн астында, карарган жердин үстүндө, тогуз жолдун тоомунда, кара жолдун боюнда - деп айтылгандай айтылуу Кетмен-Төбөдөн Коргол деген керемет акын өтүптүр. Кетмен-Төбө жарыктык, илгертен эле өнөрдүн Мекеси болгон экен. Уучтаганы уучунда, тиштегени оозунда ай чапчып турган бай-манаптан баштап, кашык талканы жок каракашка кедейге чейин жанын оозуна тиштеп, канын кылга байлап, алыскы Мекеге ажылыкка барыптыр. Ал эми жүрөгү ырга, жигери күүгө толуп, улам ырдаса кайра ырдагысы, улам чертсе кайра черткиси келип, агыны катуу суу же арбактуу Ала-Тоо арыптап койгондой жаны жай албай текөөр жанып талант, шыгы ташыган таланттар арып- азып акын болсом деп ушул керемет Кетмен-Төбөгө келишкен. Күлдөн күмүш тааныган эл черткенинен комузчулугун, ырынан ырчылыгын баамдашкан. Жазылып жана айтылып калган ырларда өнөрүмө өбөлгө болуп, шыгыма шыбагасы тиер бекен деген - тейде Чүйдөн кара жаак Калмырза, Таластан Эшмамбет, Алымкул, Сузактан Барпы, Анжыяндан Кара Курман, Жумгалдан кара жаак Калык өңдөнгөн өнөрпоз ырчылар ат арытып, сапар карытып жол сурап, бата тилеп өнөр жарышына байма-бай аралашкан. Анткени ырчылык өнөрдүн туу чокусунда Коргол өзү: "Кенен акыл, кең пейил ырчыларга тоо эле" - деп туура баа берген өнөрдүн пайгамбарындай болгон улуу Токтогул турган. Байгеге чабылчу күлүктөр бирин-бири караганда эле ким биринчи келерин кереметинде билип туйгандай, акындар да бири-биринин дареметин бир эле ырдаганда билип-туйуп, улуулата эмес талантына жараша жол бошотуп, кол берип, өмүр бою алдынан кыя өтүшпөй бирине-бири сый арттырган. Бул чечен чегип, билги билип, ырчы ырдап айткан атам-замандан бери келаткан бузулбас нарк, өзгөрбөс мыйзам эле. Ошондо караламан калың эл орок ооз, от тилдүү сунулган найза, чабылчу кылычтан тайманбас акынына ашынын улугун, суунун тунугун даярдап, баласына бербегенди белендеп, эбедейи эзиллип тоскон. Анткени улукка айталбаганыбызды ушулар айтат, дебегенибизди ушулар дейт деп, тар заманда тайгак болсо да таман туура жол табат, айнымалуу болсо да акыл менен арга таап, ачат ачат деп ишенген. Чыныгы акындар ал ишеничти дайыма актап жашаган.

Чыныгы акындар кудайдын жердеги элчиси. Ага Кудай-Таала наристенин баёолугун, баатырдын жалтанбас жүрөгүн, даанышмандын дааналыгын, пайгамбардын керемет туйумун берген. Ал баладай ишенчээк, бирок жүрөгү окко селт этпеген баатыр, акылы менен кылым калчап, аны ырга айланта элеп төгүп, "элим!" - деп, эли үчүн кара жанын сайып койгон акылман. Кийиктин мыктысы кароол карап октун жыты, оттун жыты кайдан келерин билип, үйүрүн сактайт. Акын да ошондой ай жарыгы, күн ысыгы болсун - аталашса атасы, баталашса

батасы тең эл менен терезеси тең болуп, элимдин намыс-арына кир жукпаса деп тилейт. Кара башынын боштондугу, жалгыз жүрөгүнүн эркиндиги эмес калың журтунун эркиндиги, боштондугу үчүн жашайт. Ал кезегенин кесип түшөөр өткүрлүгү, ай, жыл алмашын билгендей, заман-заңдын оодарыларын туйган аруулугу менен аз сөзгө көп маани батырган - күрөш күндүн ураанчысы, кайчы замандын санжырачысы. Өкүмдардын чачпагын көтөрүп, кошоматка кой союп бөжөндөбөйт, кара кылды как жарган адилет. Дайыма чындык жагында, дайыма карапайым эл тарабында болуп, кудурет берген туюму менен кечээги эмес бүгүнкүнү, бүгүнкү эмес эртеңкини сезе билип, элин бөөдө кырсык, саатсыз коогадан сактаган, өзү эмес журту үчүн жашаган эл духу.

"Аткан жерде ок калат, айткан жерде сөз калат" - дейт элибиз. Ошол өлчөөсүз өткөрүлгүн, кайтпаган калыстыгын коштогон ашкере таланты менен артында алтын, күмүштөн анча артык сөз калтырып кеткен залкарларыбыздын сабында мен жанатан бери кулаалы кайкыш кылып ток этер жерине токтоло албай толкунданган акындарыбыздын кырааны ушул Коргол. Ал тузу ачуу, турмушу катуу жашоосуна кабагым кашым дебей элинин кубанычын, жыргалын жыргал деп, алардын айталбаган арманын айткан, айтканда да түбүн түшүрө, жүрөгүн үзө айткан улар үндүү, уу тилдүү, көк шиберди шыркыраткан чоктой курч акын болуптур. Байдан кедейди, өзүнөн элди өйдө койгон, калыстыктан кайтканды чаян тил менен чагып, байдын белегинен калкынын ыракматын ыйык көрүп, күн кечирген. Мындай эли менен жаны бир акындардын өз чындыгы болот. Алар көбүнчө оң айтсаң тескери кеткен терс аяк, кежир мүнөз келет. Бирок да атадан балага калган улуттук салт-санаа, элдик нарк-насил дегенде кара жанын кыйгандан коркпойт. Нанын алдырса да намысын алдырбайт, жанын берсе да арын бербейт. Кандай каарга кабылбасын да жетимге өбөк, жесирге жөлөк болуп, "жардам" дегендерге сунулган кол сыяктуу өмүр өтөйт. Байларга эмес бакырларга жан тартып айтканынан кайтпайт. Сөзү өлгөнчө өздөрү өлүшөт.

Бир мисал айтайын. Айтылуу Токоңдун Москвадан окуган кызы Гүлсана "Жакшыдан мөөн..." демекчи, жөнүрөөк чыгып калганын эл билет. Бөөдө кырсыкты кайдан деп болбойт, бир кышта алардын үй-бүлөсүн ис уруп, Токоңдун кызы да каза болуп калат. Аны уккан эл түрүлүп, улуу акындын шакирттери Калык, Алымкул, Осмонкул ж.б. көптөгөн залкарлар да келишет. Кабар жеткен топ менен Кетмен-Төбөдөн Коргол ырчы да келип калат. Көбү Токоңдун кызынын жүрүм-турумун билишсе да, атасынын атын сыйлап, кабыргалары кайышып жөн эле отурушса, Коргол: "Каапырларга тийгенче, казакка тийип өлсөңчү", - деп көп улутту санап, аягында "Азезилге тийип өлсөңчү" деп, оголе көп кошок кошуп ырдап кирет. Эгерим безге сайган чындыкты бетке айткандан качпаган Кокоң чындыкты айтты, Токоңдун арбагын сыйлап кызынын абийрин айрандай төкпөсө деле болмок, бирок ал сөз атасын өлтүргүсү келбеди. Чындык бардыгынан улук экенин, ал тууганыңа, досуңа, ал гана эмес балаңа да карабай турган улуу касиет экенин ушуну менен дагы бир жолу далилдеп, Токоңдун кызы ушундай чыкканына арданып, күйүп айтты. Акын акындык түздүгүнөн, курчтугунан кайтпады. Акын Токоңду сыйласа да, анын даңазалуу атын сыйлабаган, салт, нарктан кеткен кызынын кылыгын сыйлаган жок. Бул атам сөз, энем ыр деп жашап, сөз багып ыр жыйнап, ыр артынан дубана болуп ак уруп - кызык кызмат, даамдуу даражага көзкор болбогон чыгыштын чыгаан акындарынын гана жөрөлгөсү, ин-

сандык улуу касиети эле. Ошон үчүн Чынгызхан, Темирлан, Абылайдын ордолорунда омоктуу ойлорун ортого салып отурган опол тоодой акындар да, алардын түрткөн көсөөсүнө айланган эмес, биринчи кезекте аларда эл кызыкчылыгы, журт мүдөөсү болгон. "Баш кесмек бар, тил кесмек жок" деп не бийлик, не октон мизбакпай чындыкты айтышкан. Ошондо канкор, баш кесер делингендер опол тоолордун тоо экенин, өздөрү тоо бетиндеги бир бетеге экенин - өзгөрмөлүү дүйнөдөн өтүп кетсе артында акындардын аныктама ырынан башка эчтеме калбасын аңдап, аларга тике катылбай өздөрүнөн өйдө олтургуза урматтап, ар дайым акыл - кеңешин угушкан.

Бирок кечээги "Жаңы заман жараткан, жаркылдаган большевик" мезгилинде бул жөрөлгө - мыйзам түп тамырынан бузулду. Коммунисттик партия адегенде Ленинди, анан Сталинди, акырында өзүн мактатты. Мактатканда да өнөрлүүнүн өпкө - жүрөгүн суургандай улагага отургузуп: буну айт, тиерине тийбе - деп, капаска камагандай мактатты. Акындардын баары эле эмне Токтогул менен Жеңижок же Коргол бекен?! Сөөлөттүү сөөк ыргытса убайдай, ооматтуу оокат берсе Кудайдай көрүп, кожонун тайганындай лыпылдады. Осолдугуна орден, намысын алдырганына наам күттү. Жүрөгүн сууруп жүгүнүштү. Сынды. "Сынган буйум курусун, чыгып калат керектен" болду. Таарынып ээсин жыккан күлүк мисал талант талаалады, кудурет кумга сиңди. Сынгандар кошоматын кордонтуп, жагынуунун жалынына жылынды. Барды - жок, акты - көк - деди. Чындык чычайып жолдон чыкты, адилеттик алыстады. Ошондо кара кылды как жарган калыстыктан кайтпаган Кокең :

"Сталинчил акынбыз,
Сталинге жакынбыз,
Сталин деп жатырбыз
Сталинге катынбыз". -

деп учурдун уу аралаш сасык саясатын жактырбаган ырын коркуп - үркүп отурбай эле ачык ырдап, филармониядан куулат. Чындыкты сүйгөн Кокең бийликтин башындагы кемпайды мактап ырдаганча кедейдин жоголгон малына жар айтканды артык көрүп, "көк эшегин чүчүлөп, көк чапанын бүчүлөп" эл аралап, журт кыдырып кетет. Акындардын Мекеси - айлына, кулундай кишенеп калган балжууран балалыгына, талантына тамызгы алган улуу тоолорго, улуу тоолордой улуу акындар жаткан ыйык мазарларга жөнөйт. Ууланган жүрөгүн, сасый түшкөн санаасын аластайт. Жанын тазалайт. Алгыр бүркүт аскасын сагынат, шамал да жер кезип айлына келет. Ал антпей деле макта десе Ленинин мактап, жаманда десе Сталинин жамандап, көч карасы, эл арасындагы көптүн бири болуп, ордого аралашып, май жеп мардемсип, эт жеп эрдемсип, албаган наамды алып, жетпеген сыйлыкка жетип жылтылдап жүрө берсе болмок. Бирок антүүгө андагы кудай жараткан кудурет, чындык деп чыркыраган чыныгы акындык талант макул болбоду. Бирок акын өкмөт "айт-десе айт-деп, уйт-десе уйт-деп" кор болуп, жанындагыларга, жака-белге зор болуп, бөгүп-чөгүп бөжөндөп жашай алмак эмес. Анын акындык жүрөгү, сүттөн ак, суудан таза пейили андай ыплас-тыкка жол бербейт болчу. Балыктын мыктысы суу агымына каршы сүзөт, акын да ошондой мезгилдин мээримсиздигине, ар кыл адилетсиздикке каршы ырдайт, ал бөк түшүп отуруп сайраган бөдөнө, же капаста камалып казал айткан кекилик

эмес. "Көп менен көргөн майрам" дейт, бирок бул акын үчүн эмес, чыныгы акын өзүнчө көрөт, жекече көрөт көч кайда баратканын жана кантип баратканын биллип, элинин эртеңине сарасеп салып, келечегинин кең болушуна жан үрөйт.

Коргол партия деген капкандан кутулуп, саясат деген капастан бошоп эл аралап эркин ырдап кеткени бүгүнкү эмес эртеңи үчүн да аябагандай чоң олжо болуптур. Мына ушул капканга тутулуп, капаска түшкөн айтылуу акындарыбыздын тагдыры эмне болду? Трагедия болду. Аргымак чобурга, бүркүт кулаалыга айланды. Наамдуу, ордендүү болушту, депутатка көрсөтүлдү, бирок чыгармачылыгы жайдак калды алардын. Опол тоодой Осмонкул, кара жаак Калык, ак таңдай Алымкулдун китептери "буну антип ырдоого болбойт, аны тигинтип айтууга жарабайт" - деген тыйып бычуунун кесепетинен бүгүнкү күндө окуганды ойлонтопой, поэзия катары маңызын жоготту. Алардын ырларында түбөлүктүү делинген дүйнө, өмүр, ажал, сүйүү темасы сейрек кездешти, кездешсе да "жакшы иштесең өмүрүң бактылуу болот, иштөө үчүн бизде бардык шарт түзүлгөн, биздикиндөй өлкө жер жүзүндө жок" - деген риторикадан ашпады. Ал эми сүйүү ырларында кызылча баккан келиндин кызылчасынын түшүмү аркылуу өзү, санчы келиндин саап алган сүтүнүн сапаты менен сулуулугу, коюнун төлү же жүнүнүн сапаты аркылуу чабан келиндин келбети ырга уйкаштырылды. Бул ырлар ошол кездин сокур саясатынан чыккан чолок акыл ырлар эле. Коргол сокур сайасатка баш ийбеди, даңктын азабын тартпады, аялды эмгеги аркылуу ырдаган жок. Ал "Ак Бакайдын" аялдан бөтөнчө сулуулугун, жанда жок назиктигин ырдады. Каухар тамган карегин, күн жүздүү ажайып күлкүсүн күүгө салды. Жылдызы жанып, айы батпаган аруу жаштыкты, туйлаткан тунук сүйүүнү даңазалады.

"Көзүң айнек, тилиң бал,
Көп адам сизге ынтызар.
Күйдүргү тамак, күйкө көз
Күйдүрдүң Бакай жалжал көз.
Кекиликтей бедериң,
Келтирип таккан седебиң"...

Кыргыз поэзиясында, "Алымкан", "Көк-Сулуу", "Мөлмөлүм", "Ак Бакай" сыяктуу окуганды тамшантып ойго батырган от жүздүү, жыпар жыттуу жыргал ырлар анча деле көп эмес. Кылым карытып келип жаңы муундардын бүйрүн кызытып, жүрөгүн ысытып арзууну алоолонткон, жанды кумарланткан ырлар Корголдун поэзиясынын өзөгүн түзөт.

Коргол башы сайран, түбү ойрон дүйнөнү да жеткире ырдаган. Бул теманы дээрлик бардык акындар ырдап, таптап койсо да, Коргол өзүнчө көркөм бокторду таба алган, алардын оюн тереңдеткен. Бул жерде бала кезинен бапестеп тарбийалаган чыгыш поэзиясынын классикалык үлгүсү менен жакшы тааныш айтылуу Жеңижок акындын таасирин таанууга болот.

"Өлбөй турган пенде жок,
Турпакта калбас келде жок,
Бир миң бир жүз жыйырма төрт
Пайгамбарлар өткөн жер.

Падыша такты талашып,
Баштары жерге жанашып
Нечендин канын төккөн жер.
Кербен болуп чубашып
Келбес бакыт доор издеп,
Кербенчи жашын төккөн жер.
Мезгилсиз дүйнө шул экен
Эчен шаарлар чөккөн жер.
Соодагерден бөз калды,
Кара жаак акындан
Калкына айткан сөз калды"

деп башталып ("Дүнүйө") жарык менен караңгынын, арман менен кубанычтын, өч менен арзуунун эриш-аркактыгын, ай астындагы азгынчалык өмүрдө бүт бардыгы көз ирмемдей экенин, алмустактан бери ушул учкул мезгил ушинтип жарандарды өкүнтүп да, сүйүнтүп да келатканын жана ал ушунусунан жазбай өтө берерин жогорку көркөмдүктө, бийик чеберчиликте айткан. Анын ырлары жүрөккө жетимдүү, жумшак юморго бай, ошонусу менен терең ойлуу, чыгыш поэзиясында учураган бардык көркөм каражаттар камтылган көркөм поэзия. Анын улар таңшык, улама ырлары - ар бир ташы өзүнчө жаркырап, өзүнчө түс, өзүнчө көрк чыгарып, көз жоосун алган сулуунун мойнундагы адеми мончоктой алыстан көрүнүп, караган сайын өзгөчө өзгөрүп, караган сайын керемет сыр чачып, кудурет берип, күн өткөн сайын күлүңдөп тура береринде эч кандай шек жок.

Кереметинде Коргол ырчы борбор калаада өзү ырдаар ыр жок экенин сезген өңдүү. Анан калса анда бөтөлкө бошотор табылса да, жарп жазар жаны бир жолдош табылбайт тура. Же, тепкедейден тезек теришкен теңтуш жок, же кудайы бир курдаш жок, "куурап" бара жатканда айлына кетип куп гана кылыптыр. өскөн жердей болобу... өзү аралаш жүргөн залкарлардын көзгө көрүнбөй көрүнгөн караандары, кулактан угулбай жүрөктөн угулган авандары ич жылытып, ийге келтирген издерин көргөндө капастан чыккан шумкардай эргийт. Күн сайын ишке келгендей базарга келет. Эл аралап калган акын эл арасында болуп өзү билген, өзү сүйгөн тели-теңтуш, курбу-курдаштарына жарпы жазылып, көңүлү ачылып ыр жамгырын төгөт. Мейли, кийип жүргөн гөлөшүн жоготобу, же жоголгон бээ же ат тууралу жар чакырабы, же досу Бекназар куудул менен тамаша курабы - баары көпчүлүктүн көңүлү үчүн эле. Ырга, күүгө, тамашага кумар болгондор күнүнө Корголду кождой кош колдоп тосуп алып, жээрине май, ичээрине чай берип, жутарына пай берип турганда кыйкырып калчу экен Кокоч: "Эшегим менден акылдуу, арак ичпейт. Ага эки кочуш жем берип койгула, мага пайыңардан (шарабы) эки жүздү бир куйгула, эрмектейин"... Эл аягы суюлуп, базар тарап, көз байланып, иңир киргенде көк эшегин кыдыңдатып, Кокоч тоону томкоруп, ойду омкоруп салгандай болуп үйүнө жөнөчү экен. Эл тамашага марып, күлкү менен Күндү узатканына тобо деп, эртең кайра ошол майрам ошол калыбында кайталанарына ишенип тарачу дешет.

Суу алдында калган Токтогул районунда Токондун кайсы бир юбилейине арнап эстелиги коюлуп, партия жетекчилери оозунан көбүгү чыкканча сөз сүйлөп, айагында "Токтогулдун шакирти" деп Корголго кезекти беришет. Кокоч комузун күүлөп өзүнүн обонуна салып, кадимден элге тааныш: "Сүрөтүң турат өзүң жок,

//Токтогул, сүйлөйүн десең сөзүң жок. //Обдулуп сени көргөнгө, // Менин оң ыптамда көзүм жок.//” - деп баштап, Токондун жаанда жок улуу талантын, Сибирде көргөн азабын, бийик адамкерчилигин саймедирейт. Эртерээк ээк кагып кеткенине кейийт. Үшүнтүп ырын жамгырдай жаадырып жатса, отурган элдин ортосунан бирөө барк этип коё берет: “Эй, Коргол, “Токтогул өлдү мен калдым, Эшмамбет өлдү мен калдым” деп эле ыйлайсың, деги өзүң качан өлөсүң?” Капыстан кабыргага сайгандай суроого Кокоң ошол замат өпкөсүн үзө койгондой буйдалбай жооп берет: “Капилет тийбес ок барбы? // Калыстык кылбас сот барбы?//Сексен бешке жетип өлбөсөм, // Мага, алтымыш беште пок барбы?” - деп жооп кайтарат. Эл каткырып, күлүп калышат. Мындайга көнгөн Кокоң эштеме болбогондой Токоң жөнүндөгү жанагы ырын кайра улай берет. Анча көп убакыт өткөрбөй элден дагы бирөө кыйкырып калат: “Эй, Коргол, борбордон атайы Токондун урматына Кубанычбек Маликов деген акын келиптир. Аны да ырыңа кошо кет”. Ошол кезде Маликов анчалык карыбаса деле кулагы жакшы укпай, кулагына аппарат тыгып алып жүрөр эле. Бир сөздү улам кыйкырып угуп “Кайра айтсаң” - дей берип жанындагысын жадатчу. Андай адатын күн мурда таанышып билген Коргол кошуп жатат дейт.

Кудай муну даарыптыр,
Көп жашабай карыптыр.
Кеп-сөздү арбын угат деп
Кулагын мурда алыптыр.
Куймасындай Нарындын
Кыйкырганды укпаган
Керең болуп калыптыр.

Эгем муну даарыптыр,
Элүүгө чыкпай карыптыр.
Эл сөзүн укса жазат деп
Эшитүү жагын алыптыр.
Ээ-десең укпай башка айткан
Ээгинде тишти кашкайткан
Керең болуп калыптыр.

Эл кыраан-каткы. К. Маликов кулагына аппаратын салбаган экен, “Эмне болуп кетти” дегендей эки жагына элеңдеп, каткырып жаткан элди карайт имиш. А Кокоң болсо улуу устаты жөнүндөгү үзүлгөн ырын кайра улайт. Кайра эл тыноо какпай тынчтанып уга баштайт. Ырдан жадаганбы же ичинде бирдеме барбы, ким билсин дардайган дагы бирөө дар эте түшөт: “Коко, айланайын, жаштыктан бир кайрычы”... Кокоң ырчы күүдөн “Ак бакайга” өтөт. Ырдап аткан ырын таштай коюп: “Кайран гана жаш кезек, // Анын кайраты турчу таш көзөп. // өзгөчө жылуу көрүнчү, // өз төшөктөн жат төшөк”- деп ырдап жатса төшүнө комсомол значогун тагынган ак бантик кыз курбусу уккандай: “Уяты жок турбайбы бу кишинин” деп калат. Угулбайт дегенди угуп калган Коргол ырын тык токтотот да, ак бантик кызды мелжеп: “Сен азыр керүүгө эле чыккан соносуң, // Бир кезде кемшейген кемпир болосуң. // Сен кемшейген кемпир болгондо // Сага кемсомол кайдан жолосун?”-деп ырдап коё берет. Саясий иш чаранын аягы сайда изи жок күлкүгө айланат. Дагы бир шойкоңдуу иш болуп кетпегей эле деген этияттык менен жайбаракат башталган салтанат шашылыш жабылыптыр.

Кыргыз ыр, күүнү укканда комузчу менен ырчыны төргө отургузуп, үн эмес шыбыш чыгарбай, мандайын жазбай өзгөчө мемиреп, өзгөчө муйуп, уйуп уккан. Залкарлар ырын же комузун канаттай кагып, ааламды алты айланып, жер менен көктү жебедей аралап, өзүнөн өзү чыгып кетсе да ырынан, күүнөн чыкпай узун тарыхтын учугун улап, урпактарга кербез катары калтырышкан. Күү менен ырды элибиз Суу менен Нандай ыйык көрүшкөн, талантты ташыратпай аздек-

теп алып жүргөн өнөрпоздорду да ыйык деп эсептеп, көз эмес, сөз тийгизбей кирпичине көтөрүп урматташкан. Ал эми жогорудагы көрүнүштө улам суроо берип, улам ойку-кайкы кетип тургандар Кокондун чайлашкан-пайлашкан сырдакана достору болуу керек. Алар күйүттөн күлкү, кайгыдан каткырык таап, жөн жерден жөөлөшүп салтанатты тамашага айланткан, өрдөктөн чулдук кем эмес дегендей, өнөрлүүлөрдөн өрөөнүндө өскөн өзгөчө шыктуу адамдар. Алар өнөрлүүнү булбулбу, дулдулбу же кургурбу, үшүнтүп эле азыркы тил менен айткан тесттен өткөрүп, билип коюшкан. Күлкү менен күн батырып, тамаша менен таң атырган өзгөчөлүккө ээ эл.

Акындын акыны гана өз талантына жана өзүнүн улуу, кичүүгө акыйкат, ташка тамга баскандай калыс баа бере алган. Устаттык - бул акын менен акындын, комузчу менен комузчунун ортосунда уламадан бери уланып келаткан улуу салт, уңгулуу жөрөлгө. Ал алмустактан бери муун менен муунду туташтырган алтын чынжыр. Жеңижок, Токтогулдун нарк-насилин уланткан кара жаак Калык да ырдаса ырын, чертсе күүн улай турган, жыртык дүйнөнүн жылгындуу учуру жылт этсе, эсил баш элден кылт этсе өрнөктүү өмүрдүн өктөсүн суутпай, өнөрүн өлтүрбөй өргө сүрөр Осмонкул, Токтосун, Сарыкунан, Каракунан сыяктуу шакирттерин тарбиялап өстүргөн. Устат шакирттеринин ырларынын ысыгына күйүп, суугуна тоңуп эле тим болбой, алардын адебине чейин көз салып, бой жеткенде үйлөп, ал гана эмес атаңдай болдум деп ата катары энчи ыроологон.

Корголдун атасы Досуй да колуна комуз кармап, дөңгө чыгар күү черткен экен. Күндөрдөн бир күнүндө тогуз жашар Корголду атына учкаштырып, жабагысын жетелеп Аксыга эски досу айтылуу Ныязалыга алып барат. "Эти сеники, сөөгү меники. Мендей жорток болбой, сендей жорго болсун. Кешигиңдин артканын, күүңдүн катканын бер. Буну сага, сени Кудайга тапшырдым" - деп кете берет. Эки жылдан кийин Ныязалы Корголду жол жорголуу кунанга мингизип, жакасын агартып жаңы кийим кийгизип Досуйдукуна алып келет. Кокондун көп күү билүүсү, анан да ал күүлөрдү таамай так кайруусунда, ал гана эмес "Бакайды" жаратуусунда да күү атасы Ныязалынын эмгеги зор. Анткени өнөрчүлөргө өнөрдү, талантты Кудай берет. Ошон үчүн ал талант элдики. Өнөр ээси өз талантын сөөгү менен кошо ала кетпей таланттуу шакирттерине үйрөтөт. Аманатты (өнөрдү) көч улаган жаңы муунга, эл мүлкүнө эстүү мамиле этип, уңгусун бузбай укумга улай тургандарга тартуулоо ата мурас парыз болгон. Улуулардан калган ушул салтты Коргол да уланткан. Анан калса Кетмен-Төбө өрөөнү "Түтүнмө түтүн ырчы экен" деп айтылуу Куйручук айткандай ырчы менен комузчуга бай. Китебин окусаң эрте турганы эле комузун көтөрүп алып, Коргол акындан бата сурап эшигин сагаалап жүргөндөй сезилет. Аккан суу, чыккан чөптөн башкасына кылдай зыяны жок Кокондун колунда барын чачкан, бурулуп булак көзүн ачкан, жакшы жаман деп бөлбөгөн, жортокторду жөндөгөн, баарынын башынан сылап, көкүлүн шүйүп, ак батасын арнаган. Кыдыр жылоолоп, кут даарып кудурет берген эбегейсиз чоң таланттын чыпчыргасын коротпой кайра элге чачкан. Элинен эч нерсе аяган эмес. Эл кыдырып, жер сыдырып ырдаган ырлары - ошол опол тоо таланттын акыбети эле. Анан кантип ал үйүнө үйдөй үмүт менен келген жаш акындарга ак бата бербей коё алат?! Берет! Бергенде да ар биринин мүнөзүнө, мүнөзү эмес эле көрүп-билип туйгандай талантына жараша тараза болуп, таасын, так бата ыроолойт.

Кадиге:

"Эй, балам, ок октобой сыр болбойт,
Бирөөнүн ыры ыр болбойт.
өз мээнет менен кызмат кыл
Аягында чыр болбойт".

Актанга:

"Ышкың болсо ылдам бол, Көп суктанба сулууга, Ырдасаң сөздү тактап айт,
Ыйынба ырың жок болсо. Катуу кетпе улууга. Кара сөздү какшап айт.
Көпчүлүктө кыдыр бар Ачык сүйлөп обонуң Кадыры өтсө сактап айт.
Даарыбай коёт токтолсо. Жагымдуу болсун угууга. Ала өпкөнү чактап айт.
Жүрөгү тайкы жаш болбо, Айтканымдай кылбасаң
Тейтеңдеп ичип мас болбо. Анда Коргол таптабайт".

Анда ары Алтымышка:

"Болоттон така кактырам,
Болот деп сени жактырам.
Сары алтын ырга үйрөтүп
Санжыра кепке карк кылам.

Балам, ыр душманы ичкилик,
Иче бербе тиштигип.
Заман өсөт, эл өсөт
Кийин, калбагын журтта үшкүрүп"...

Токтосунга:

"Акын болсоң анык бол,
Атагы чыккан Калык бол.
Артыңда балдар сөз кылып
Айта жүрчү тарых бол.
Сылык сөз, жумшак мамык бол,
Болбоско кабак бүркөбө
Булутсуз күндөй жарык бол.

Илбериңки ырчынын
Илеби шекер, тили бал.
Ийменбестен андайдын
Ирээттүү сөзүн илип ал.
Бир жери кемийт дейсиңби
Бирин эмес миңин ал.

Боломун десең чоң ырчы
Бозокорго ырдаба.
Уу-дуусун басам деп жатып
Убара болосуң кыйлага.
Бул ырыскы экен деп
Жетип алба байкабай
Жетесинен урганга.

Ырыңдан дайра ташысын,
Булбулдай тилиң таңшысын.
Күн чыкканча талбаган
Күкүктөй үнүң шаңшысын.
Батам ушул, Токтосун
Барган жерден жол болуп
Бак-таалайың ачылсын".

Тууганбайга:

"Бадалдын көркү шагында,
Балтанынкүчүсабында
Бал кошкондой сөз айтып
Барган жерде жаңы ырда.
Бучкакка төөнү чапкандай
Буйдалбастан шар ырда.

Отурган жерде Айдай бол,
Оозго салган майдай бол.
Каалап турсаң сен үчүн
Карегим чукуп алайын.
Жарым кубат, жарым көз
Эминесин аяйын"...

Оймоктой оозуң шок болсо,
 Оюңда ырың жок болсо,
 Көпчүлүккө жакпасаң
 Көрөңгө таарын да.

Эмне деген улуу сөз! Эмне деген акындык жүрөк! Акын шакирттеринин сөзүн гана эмес көрүп турган көзүн да аябайт. Эч нерсесин аябайт, артымда атыбызды айтар акын калсын, атпай журт акынсыз, эл эрмексиз калбасын деп тилейт. Ошондо бата сурап келгендердин көбүнүн аты - жыты азыр элге белгисиз. Дээрлик көпчүлүгүнүн демиткенине карабай акындык керемети менен алардын келечегин, эртеңкисин көрүп тургандай так айткан Коргол акынга, таң калбай коё албайсың... Акындарды окутуп, тарбийалачу бүткүл дүйнөлүк адабият институттарында да ушундай укмуш жол-жобо, төрт тарабы төп жосун-усулдар жок болсо керек. Жок болсо керек эмей эле, жок! Бул кыргыздын төкмөлүк өнөрүнүн кайыптан бүткөн кайталангыс бир өзгөчөлүгү, атадан балага, агадан иниге өтүп кемибей келе берген керемет көрүнүшү. Ошолордун ичинен атак-даңкка чөмүлгөн, алыска чапса бөлүнгөн, орошон акын Токтосун Тыныбековго Коргол акын талантына кошуп, өмүр жашынын да узунун тилеп бата берсе болмок экен деп өкүнөсүң. Акындардын даңкы, азыркылардын алпы болуп, укканды жалт караткан, отурса төр жарашкан, чоңколордон чок болуп түшүп, чоюлгандарга ок болуп тийген, калкыбыз каргадай кезинен сүйгөн кара жаак, кайкы тил Тууганбай акынды ушул даражага жетишине Коргол акындын таалим-тарбия, ак батасынын касиети бар экенин ким танат?!

"Ача тилдүү, ак таңдай Токоңдон калган кербезмин". "Топ жыйында сайраган, Токтогулдан кийинки, Торгойлордун бири элем". "Кадимки акын Жеңижок, Катарыңда болгонмун".

"Токтогул менен Корголбуз,
 Топтон чыккан торгойбуз.
 Каалаган жерге конобуз,
 Кааласак эрмек болобуз."

Бул жерде акындын өзүн көтөрө чаап, ашыра мактагандыгы эмес, таразалап, тактап айткан калыстыгы жатат. Атпай кыргыз ичинде ай, жылдызды карап, жылдын жылдык ырайын так билип, таамай айткан көзү ачык жайчы сыңары, ак таңдай акындар да өзүнө үзөңгү кагыштырган тели-теңтуштарынан баштап, чаң чыгарып келаткан кулун-тайларга чейин бааны берерде улам карап, жүз жолу өлчөп, миң жолу таразалап, кылдат, калыс болушкан. Акын акынга конок, алар ар бирин атын угуп алыстан тааныган. Кыргыз акындары өзүнөн мурда дүйнө салган акындардын таланттарын урматтап, алардын бийик зоболосун дагы бийик көтөрүп, өзү өлсө да, сөзүн өлтүрбөй даңазалап ырдап келишкен. Улуу Токтогул да элге көп айтылбаган жана кеңири таанылган таланттуу акындар Солтобай, Балыкооз, Муратаалы, Калмырзалардын өмүрү, акындыгы, тагдыры тууралуу санжыра санат айтып ырдап келген. Андан Коргол үйрөнгөн. Бул акындык улуу салтты совет доорунда тулпардын туягы, залкардын аягы, орошон доордун орок ооз, от тилдүү акыны Ысмайыл Борончиев "Кош, Алымкул" деген ыры менен маркум акындарга ырааты менен берилген кайталангыс каймак баа менен бул салтты дагы бир бийиктикке көтөргөн.

Ар бир туу сайган баатырдын өз жанына өлчөгөн мундаш, сырдаш аты, кынында "кан!" деп кыңгырап турган ишенген кылычы, кармаганда намысты кайнаткан касиеттүү найзасы болгон сыңары, ар бир айтылуу акындын өз үн, өз темпераментине жарашкан өзүнүн обондору (ырчы күүлөрү) болгон. Өзүн акынмын деген акындардын дээрлик баары ошол обондору менен ырдашкан. Корголдун да өзүнө таандык бир нече ырчы күүлөрү болгон жана ал ушул күндө да эл арасына кеңири таралып, ырдалып жүрөт. Кыргыздын акындары комузун күүлөгөндө эле отурган эл анын ырчы күүсү кимдики экенин билип, билбесе да "аа, өзүңкү турбайбы"...деп тамшана тыңдаган. Угуучуларга эң биринчи ырчы күү угулат, андыктан анын угумдуу, жагымдуу болушу, ошону менен бирге эсинин ким экенин айттырбай айтып турганы, колуна комуз жарашкандай ырчыга ырчы күүсүнүн жарашып турганы - элдин олжосу, ырчынын жеңиши. Корголдун ырчы күүсү да ошондой ажайып күүлөрдөн, анын да кылым карытып жашай берерине ар бир кыргыз баласы бөркүндөй ишенет.

1940-жылы Москвалык композитор В.С. Виноградов атайын Фрунзеге чакырылып, Токтогул Сатылгановдун музыкалык мурасын аппаратка жазып алуу убагында Коргол менен таанышып, анын төрт тарабы төп келген жорго экенине таң калат. "Токтогулдун мурасын бир да акын Корголчолук көп билбейт экен. Чынын айтсам, жанрга байлыгы жагынан кыргыз эл музыкасынын устаттарынан Корголго теңдеше турган бир да өнөрпоз жок болчу. Корголдун музыкага болгон ышкысы, көркөм ой жүгүртүүсү комикалык, лирикалык, баатырдык драмалык жана башка образдарды рельефтүү түрдө түзө билиши, эмоциялык касиеттерге бай үнү - аны башка ырчылардан айырмалап турчу. Кээде ал бийик ноталарды фальцет менен ырдоого да батынчу. Бул өзгөчөлүктөр Корголду бөлөк акындардын ичинен тубаса музыкант катары айырмалайт. Болгондо да Моцарттын касиеттери бар музыкант катары өзгөчөлөнүп турат" - деп жазган. Эмне деген таамай аныктама, таасын баа! Кыргыз композиторлорунун ичинен бирөө да Корголдун өнөрү жөнүндө мындай бийик баа бермек турсун "ии" дегенчелик сөз да кылып койбогону тим эле каражаныңды кашайтат. Кеп кылса бир жери кемип, сөз кылса сөөлөтүнөн түшүп калышат беле?! Же "Басмайылдын кысканын минген билбейт ат билет, азаматтын кадырын тууган билбейт жат билет" деген ушулбу?!

В. Виноградов: "Коргол аткарган ырлардын ичинен "Алымкан" акак сыңары бөлүнүп турат" - деп баса белгилейт. Ал эми Токтогулдун "Алымканын" ушу күнгө чейин азыркы кыргыз уга элек. Ал кайда? Жоголуп кеттиби же киши колдуу болдубу?! Билген жан жок, мүмкүн Москвалык композиторлордун үй-бүлөлүк архивиндедир...

1936 - жылы Ж. Бөкөнбаев Корголду ээрчитип Арым жайлоосуна барып, үч ай бою андан Токтогулдун ырларын жазып алат. Коргол Токтогулдун биринчи жарык көргөн китебин окутуп, угуп: "Менин көкүрөгүмдө сактап жүргөн ырларымды, үч ай бою үй-бүлөмдү, өзүмдүн гөртирлигимди таштап коюп жаздыргам, устатымдын арбагы ыраазы болоор" - дептир кызы Турсунканга.

"Токтогулдун китеби жарыкка чыккандан кийин Сиздин ырларыңызды өзүм келип жазып кетем" деп убада берген акын Ж. Бөкөнбаев ошол бойдон келбей калат. Ошентип акындын ырлары өз учурунда жазылбай, араң дегенде 1963-жылы, өлгөндөн бир жылдан кийин "Коргол ырчы" деген ат менен жарык көрөт. "Колдо бар алтындын баркы жок" деген чын экен. Кийин баласы Ондош кыдырман кыдырып, сыдырман кыдырып жүрүп түзүп келген, "Коргол" деген ат менен

өзүнчө ыр жыйнак болуп 1963-жылы "Кыргызстан" басмасынан жарыкка чыккан. Бул көлөмдүү жыйнакта акындын мурда жарык көрбөгөн ырлары, ошондой замандаштарынын баалуу эскерүүлөрү бар. Ушуну менен акындын бардык ырлары жарык көрдү дегенден алысмын. Анын көптөгөн ырлары эл арасында фольклор катары жашап келатат. Кээ бир ырларын анча-мынча оңдоп, оңбогон обончу сөрөйлөр менчиктеп ырдап жүргөнү да бар.

Өнөрдү баалай билген совет доорунда Кокондун багы ачылып, өзүнүн Чоң-Арык айлында музейи ачылган, айылдын бир көчөсүнө Коргол деген сыймыктуу аты берилген. Бирок Бишкек шаарында ушу күнгө чейин акындын ысмында көчө жок. Анан да кийин табылган жаңы ырларын кошуп, иреттеп бир томдук тандалмасын чыгарса сонун болмок. Бирок заман өзгөрүлүп, өкмөттө отургандар өз көмөчүнө күл тартып, комуз менен мондалидин айырмасын билбегендер башкарып турганда жакшылыктын карааны жакында көрүнбөчүдөй. Таланттуулар унутулууда. Бул таптакыр туура эмес саясат. Улуттун өлбөстүгү өзүнүн өнөрпоздоруна жасаган мамилесине байланыштуу. Андыктан ар бирибиз алтын казынага айланган Коргол абабызга окшогон атактуу акындарыбыздын чыгармаларына башкача, өзгөчө мамиле жасап, кыпынын жерде калтырбай элге бергенге аракет кылалы.

Мыкты акындарда эртеңки боло турганды алдын ала айткан көз ачыктык, олуялык касиет кошо жүрөт окшойт. Коргол ырчы да ал касиеттен куру кол эмес экен. Жашы сексенге келип калганда катуу ооруп төшөк тартып жатып калат. Кошуна-колоң, айыл ичи кирип-чыгып кеткен соң: "Коргол бүгүн үзүлөт, эртең үзүлөт"- деген кеп тарап кетет элге. Кемпири: "Токтоналы молдону чакырып коёлу, дем салып берсе эртең эле сакайып туруп кетесиң" - дейт. Анда Кокон: "Ой, байбиче, ошол Токтоналы молдо мени ажалдан алып калат бекен? Андан көрө мен аны өзүмө келчү ажалдын колуна салып берем" - дейт. Кудай оозуна сала бергенби, же өзү ырдагандай "Сексен бешке жетпесем..." дегени Жараткандын кулагына жеттиби, ким билсин, жума өтүп-өтпөй жанагы молдо жар басып калгандай мүрт кетет. Кабарды уккан Кокон эшегине минип алып, үн чыгарып өкүрбөй жаназасына минтип ырдап түшүптүр:

"Э-эй, торудан миндим жоргону,
Торунун жөнү болбоду.
Тооруп келген ажалга
өз ордума жөнөттүм
Тиги, Токтоналы молдону.
Тиякка, актык кылган молдону.
Сен кара жерде жата бер
Мен аман жүрсөм болгону.
Кепичти кийдиң көгүнөн,
Мен кебимди айтам жөнүнөн.
Көп көргөнүң мен элем
Көзүңө жаман көрүнгөн.
Кыйшалактап жүрчү элең,
Кудай муну, кыскартыптыр өмүрдөн.

Аргымак аттан болбоду,
Айтаарга келди болжолу.
Ажал тооруп Корголду,
Антсе дагы айла таап
Алдап-соолап жөнөттүм,

Убагында баалап, убагында кадырлай албаган акын кызылы кырда, жашылы жарда калган ырларына кабыргасы кайышып:

"Акыны болдум айылда
 Аял менен баланын.
 Корголдун жазган ыры деп,
 Колуна алып бир киши
 Окуп көрүп билгичи
 Оодарбады барагын.
 Угулбады узакка
 Ушундай деп кабарым", –

деп ырды, ичкүптүсүн чыгарды, бирок өкүнгөн жок, эртеңки күнгө, алтын жерде калбасына ишенди. Барына топук кылып, кайра ошо учурунда урмат-сыйдын үстүндө болуп, жибек кийип, жорго минип, төрөлөр менен төрдө отурган замандаш акын инилерине:

"Эмки ырчыдан Алымкул,
 Энчилешим Осмонкул.
 Өз алынча ырдашты
 Бузулуп калган жоргодой
 Бурандашып кырды ашты.
 Кыштакта калып Корголуң
 Кемпири менен чырдашты.

Жандап өттү ыктуулар,
 Жамама сөзгө шыктуулар.
 Алдыма өттү ыктуулар
 Аламан сөзгө шыктуулар."

деп тарыхый баа берип, алар партия деп жүрүп баарынан куру калганын тайманбай айтат. Аларды "бурандаткан" мээримсиз мезгилдин талабы, коогалуу коомдун мыйзамы эле. Бүгүнкү гана ойлобой, эртеңкини ойлоп, эртеңки менен жашаган акын Коргол: "Эл уга турган сөз таптым. Эсил өмүр өтөөрдө" - деп өлбөй жашар сөз тапканына, муундан муунга мураска калар мукам кайрык тапканына сүйүнгөн. Көп мезгил, көп муун алмашат, талантка бай кыргыз жергесинен эчен-эчен кара жаак, кайкы тил, ак таңдай акындар чыгат, ошондо ошолор "жакшы аттын жалын сакта, жакшынын кадырын сакта" дегендей жакшынын кадырын сактап: "Ассалому алейкум Коргол ата, атпай журттун ак таңдай акыны" деп салам берип өтүшөт. Коргол ошого татыктуу, тирүүсүндө көрбөгөндү өлүүсүндө көрө турган, экинчи өлбөс өмүрүн ыры жашап Коргол деген кичине атына тоодой талант батырган бүгүнкү эмес эртеңкиге, азыркы эмес ананкыга керектүү керемет акын. Мен да ошолорду жолдоп, замандын оош-кыйышы күчөп, жакшынын тили катып, жамандын бели бошоп, күлгөндөн томсоргондор көбөйүп турганда: "Кыргыз журтуна, кыргыз поэзиясына куш келипсиз, Коргол ата!" демекмин. Анын бакыбат поэзиясы дагы далай-далай байсалдуу жол басып, дагы далай муундун ыраазычылыгын алып - улам бийикке, улам тереңге кете берет, деп ойлоймун.

КОРГОЛ

Пир колдогон жоргонун,
Бири ушул Корголум.
Башыңды кесем десе да
Болгондой айткан болгонун.

Тартынбай ырын шар айткан,
Тамгадай тактап так айткан.
Айтылуу Ак Бакайы
Атпай журт көзүн алайткан.

Куржалак калып билимден,
Өнөрү менен билинген.
Өкмөткө ырчы болбойм деп
Өлгөндөн кийин тирилген.

Көп мыктыга камчы урар,
Көөнөрбөй ыры жаркыраар.
Аты Коргол болсо да
Таланты жактан Шамшыкал.

Порумдап айтып ыр нуска,
Боздоп ырдап турмушта -
Кудуреттен мурун ал
Кул болуп өткөн Чындыкка.

Ай асман жакта арышы,
Ыр, күүнүн накта намысы.
Коробос, сынбас улуу мүлк
Корголдун, кыргызда болуп калышы.

"Коргол Ата" коомдук фондунун президенти
Н. Ө. Бусурманкулов

БИР СЫРДУУ, МИҢ КЫРДУУ КОРГОЛ

Кыргыз эли байыртадан эл шайырларына, эл кадырлаган таланттарга бай болуп келгендиги баарыбызга белгилүү. Ал талант кайсыл өрөөндөн чыкпасын аны менен жалпы кыргыз эли сыймыктанып, баштарына көтөрүп келишкен. Кыргыз элин бийлеген нечендеген бийлер, хан атагына жеткен - эрендер, эли-жерин коргогон, басташкан жоосунан жеңилбеген - көйкашка баатырлар, ааламатты сөздүн күчү менен токтоткон, өнбөгөн доону өндүргөн, эл намысына жаралган - куттуу чечендер, колунан көөрү төгүлгөн - даңкандуу усталар, аяны жана кайыптуу сыры менен кошо жаралган манасчылар, жамгырдай төгүп, мөндүрдөй сабалап ырдаган ырчылар, колунда комузун күүлөнтүп, кыл кыягын муңкантип, чоор-сыбызгысын сыздаткан күүчүлөр, айта берсе толгон-токой кесипти аркалаган не бир керемет жандар өткөн дүйнөдөн. Бирок ошолордун ичинен төкмө акындар, элге жакын болуп, алардын көйгөйүн айтып, көп маселелеринин тили менен чечип келип, көөнө элдин эсинде сакталып калган.

Мына ошол уламышка, узун жомокко айланган залкарларды эскерүү, аларга тийиштүү деңгээлде көңүл буруу максатында, ушундай иш чаралардын жүрүшү менен кыргыз маданиятына кайсыл бир деңгээлде салым кошуу үчүн кыргыздын эр-азаматтары, кыз-келиндери түп көтөрүлө шаңдуу мааракелерди өткөрүүнүн үстүндө жүрүшөт. Албетте, өз элинин маданий-социалдык абалын караганга, көңүл бурганга мамлекеттин күчү жетпей турган учурда элдин демилгелүү чыгышы бизди дагы абдан кубандырат.

Бирок "Бөлүнбө кыргыз, бөлүнбө, Бөлүнсөң бөрү жеп кетет. Бөлүнүп калды кыргыз деп, Бөлөк элге кеп кетет" деп улуу Манас эпосунда айтылгандай ар бир уруу же дубандын эли өздөрү эле "күдүндөшүп" иш чараларды уюштуруп жатышы туура эмес көрүнүш. Улуу инсандарды, залкар таланттарды энчилеп алуу туура эмес. Анткени ал жалпы кыргыз элинин энчисине жаралган, элдик. Ал эми экинчи жагынан алып караганда акындар айтмакчы "адамча жашаганды үйрөнө" албай жатабыз. Тагыраак айтканда, "туугандары эмне кылат экен, кыйындары, тың чыкмалары эмне кылышат болду экен" деп моюндарын созуп, кылыйа карап, кыйтырланып карап турганыбызды башкалар айтпай өзүбүз айтпасак болбойт.

Мына ушундай эле шарт кадиксиз сүрөтчү улуу акын, куйкум сөздү куудул, кыябын келишитире аткарган чебер комузчу, адам тагдырын дастанга айланткан жаратман дастанчы, устат менен шакирт мектебин түзүүчү Коргол Досу уулунун мааракесин өткөрүүдө дагы кайталанып жатат. Менин айтайын, токтолоюн деген оюм бул эмес. Болгону калыстык үчүн, кыргыз элинин бүтүндүгү үчүн бир болсок деген гана ойду айтып жатамын.

Коргол Досу уулунун чыгармачылыгы башка залкар таланттардыкы сыяктуу талдоого, изилдөөгө алынбаганы менен белгилүү окумуштуулар, жазуучулар, акындар, музыка изилдөөчүлөр тарабынан ар тараптан изилдөөлөргө алынган. Мындан ары терең изилдөө, Коргол таануучуларды чыгаруу келечектин иши. Ошондой болсо дагы Коргол Досу уулунун мааракесин уюштуруп жатып, бул

залкар улуу таланттын чыгармачылыгы тууралуу азыноолок сөз кылып кетүүнү эп көрүп турамын.

Ар бир акын шык-дараметине жараша дүйнөнүн түзүлүшүнө, ааламдын жаралышына, өмүрдүн кыскалыгына, жашоонун өйдө-ылдыйына, жокчулук менен барчылыкка, жаман менен жакшыга, караңгы менен жарыкка токтолгон. Буларды чечмелеп ырдоо ар биринин эле колунан келе берген эмес. Себеби, ал убакта кат-сабат, интернет деген жок болсо кайдан алмак. Бирок, ушунун баары клубузда туруп биз окуп жатабызбы? Бул дагы чоң маселе.

Коргол атабыздын "Дүйнө", "Опосуз дүйнө", "Өмүрүм", "Акындар жөнүндө", "Карылык" насаат, санат ырларында анын шариаттан аздыр-көптүр болсо дагы кабары бар экендигин айгинелөөгө болот. Мисалы:

Аңдасаң дүйнө бекерсиң,
Ал дагы колдон кетерсиң.
Он сегиз миң ааламдын,
Оюна кимдер жетерсиң.

.....
Кербаланын чөлүндө,
Шейит болуп эзилип,
Мойнунан туура кесилип,
Асан-Үсөн бала өттү.
Тактысынан куланып,
Так Сулайман хан өттү.

.....
Башына чалып ак мата,
Шариат сөздөн кеп айтып,
Өтүп кеткен жалгандан,
Ак-Суудан чыккан Нурмолдо.
Ар санатка келгенде,
Айтканынын кеми жок.
Алты уруу кыргыз ичинен,
Айтышууга теңи жок.
Шариатчыл ырчы эле,
Азыр анын кеби жок.
Өтүп кетти жалгандан,
Аксыда жүрүп Жеңижок -

деп шариат, дин тууралуу өтө терең болбосо дагы маалыматы бар экендигин көрсөтөт. Бирок намазды жетимиш жаштан баштап өмүрүнүн аягына чейин намаз окуп өткөндүгүн, айыл-ападагы молдо, калпалардын бардыган чогултуп алып баяндарды далай уюштурганына күбө болгондугун баласы Бөжөндүн аялы Корголова Базаргүл апа тастыктап олтурат. Коргол атабыз окуган курандын кыратын бүгүнкү күндө да кездештирбегендигин баса белгилеп айтат. Себеби учурунда Жеңижок, Барпы акындар менен чогуу жүрүп, алардын айткандарын жакшы өздөштүрүп алса керек.

Анын ырларында деле айтып жатпайбы "мага караганда эшегим акылдуу, арак ичпейт" деп, аңдап түшүнгөн адамга кандай гана терең айтылган улуу сөз. Арактын жакшылыкка алып барбастыгын дагы көпчүлүккө көп айткан экен. Ал

тургай ошол арам тамак, "кудай аткыр" арактын жана арсыз көр пенделердин тилине кирип, алардын айынан устаты Токтогулга тили тийип, каргышы сая кетпей сарттардын чайканасында, алты айылдан алыс чыкпай калгандыгын абдан өкүнүү менен айтып жүргөн. Аны жашырган эмес. Арак тууралуу:

Күнү-түнү көп ичсең,
"Тойбой калып турам" - деп,
Дагы тиленип сен ичсең,
Кашайтат кара көзүңдү.
Түбү келип ал арак,
Жоготот сенин өзүңдү - деген.

"Ар ким билген намазын окуйт демекчи" учурунда бозо, арак, секетбайларды көп айтып ырларды жүргөнү менен, атабыз жалган дүйнө менен чын дүйнөнү айырмалап билген, өмүрүн акыркы он жылдыгында Алла Талланын өкүмүн толук аткарган момун мусулмандардын катарын толуктап, нарктуу жана сыйлуу жашап, өз өлөр күнүн саатына чейин билген, кудайдын сүйгөн пенделеринин бири болгон.

Тарых илимдеринин кандидаты, доцент
Капалбаев О.Э.

КОРГОЛ ЖАНА КАЛЫК

Бир нече миң жылдык карт тарыхы, көөнө маданияты жана улуу, ары даңзалуу көчү бар кыргыз элинде кандай гана хандар-бектер, атактуу кол башчылар, көйкашка баатырлар өтпөгөн. Бирок алар адашууну билбеген даанышмандардай, акылдын ээси - билгелердей, сөздүн ээси - чечендердей, талант ээси - ырчылардай эл арасында көп айтылбайт. Буга бир нече себептер бар. Аны териштирүү биздин максат болбогондуктан, туура эле бүгүнкү мезгилде түптүү кыргыз эли түп көтөрүлө мааракелерин өткөрүп жаткан эки улуу зат, кайыптан бүткөн зор таланттарга ээ болгон залкарлар жөнүндө кеп болмокчу.

Кош босого эшикти,

Коргол, сен мурун аттадың - деп Корголду кара жаак, жез таңдай атыккан улуу акын Калык Акы уулу айткандай, Коргол Калыктан бир жашка улуу болгон. Коргол Досуев 1882-жылы Кетмен-Төбөнүн Ак-Булагынын Айыкты деген жайыгында туулса, Калык Акы уулу Жумгал жергесинин Кара-Ой айылында 1883-жылы туулуп, бир жашынан баштап эр жетип, үйлөнгөнгө чейин Кетмен-Төбөнүн Ничке-Сайында жашаган. Акын катары дагы Кетмен-Төбөлүк акын катары элге таанылган.

Устатын сыйлап-урматтаган, эмгегин эскерип, дайым даңазалап тургандар боюнча төкмө акындар алдына адам салышпай келишет. Улуу акындар дайыма алгач устатынын санат, насаат ырларын, көңүл чордонун ээлеп алган күүлөрүн черткенден кийин гана өз чыгармаларына кезек беришкен. Акындардын ичинен Токтогулдай шакирт күткөн акындар аз кездешет. Ал эми устатынын атын өмүрлөрү өткөнчө ооздорунан түшүрбөй айтып өтүшкөн Коргол менен Калыкка эмне деп гана баа берсе болот. Кыргыз элинде эзелтен бери: "Жакшыга жакшылык кылсаң, андан кайтат, кайтпаса айтат. Жаманга жакшылык кылсаң, кайтпайт, кайтмак турсун айтпайт" деген турбайбы. Токтогул Сатылгановдун чыгармаларын чогултууда да бул эки акын кылымдык эмгектерди эстеликке калтырып кетишкендиктери бизге маалым.

Коргол Токтогул акын менен биринчи жолу 1896-жылы жолукса, Калык 1897-жылы жолуккан. 1910-жыл жылы Сибирден сүргүндөн качып келгенден кийин улуу акын менен экөө бир учурда жүрбөсө дагы аны менен бирге көпкө эл аралап жүрүп, атактары бирдей эле элге таанылган.

Токтогул айдоодон келгенде Керимбайдын энесинин ашы болот. Ырчыларды башынан жаман көргөн Рыскулбектин балдары ашка келген ырчыларды жамандап кетириш үчүн, Айчүрөк деген ырчы аялды даярдап жамандаттырат. Ошондо Ниязалы, Жеңижок, Токтогул, Эшмамбет, Жаңыбай, Курман, Кулуке, Коргол, Калык барышат. Айчүрөк ырдап киргенде карап турган калың эл күлүшүп кыйкырышып, берки ырчылар мазакталган абалда болот. Ошондо буга Корголдон башка ырчы жарабайт деп Токтогул айтса, Жеңижок, Эшмамбет кубаттаган.

"Кордоп ырдоо жагынан,
Корголдон башка болбойт" деп,

Токтогул сунуш киргизди,
 "Ыпылас экен ырлары,
 Ырчынын баарын кордойт деп,
 Сууп калган неме экен,
 Суусардан бетер ойнойт" -

деп Токтогулдун ушул айтканын баары кабыл алышат. Ушунча ырчынын ичинен Коргол тандалып алынат. Айчүрөк менен айтышып, эгер ал жеңилип калса, бардык акындын абийирине доо кетмек. Бул жерде Коргол акындын тандалышы дагы бекер болгон эмес.

Куудулдугу, төкмө акындыгы, балбандыгы жана олуялыгы менен атак даңкы чыккан Куйручукка дагы тийишип ырдаганына көңүл салыңыз:

Куудулсуңбу Куйручук,
 Азоо торпок жонуна.
 Миниптирсиң тырмышып,
 Куйругун бекем кармабай,
 Түшүп калдың жылмышып, -

дегенде - Ырчылардан сага даба жок,- деп Куйручук сөз айтпай атын бастырып кетсе, Калыкты сынап жактырып: "Кайкы бел карагер аттай болуп, акындыгы атактуу акындардан кем калбайт жана жемин жедирбейт. Эч кимден коркпогон баатырдыгы да бар" - деп баа берген. Эки акындын өтө окшош жактары эч кимден коркпогон, жалтанбас курчтук мүнөздөрүндө турат. Калык Жамбыл, Эшмамбет акындар менен айтышып, аларды жеңилүү ызаасына буулуктурган. Ошондуктан аны Коргол Досуев:

Акын болсоң анык бол,
 Атагы чыккан Калык бол.
 Артыңда балдар сөз кылып,
 Айта жүрчү тарых бол, -

даңазалап ырдаган. Ал эми Коргол Досуев өз учурунда заманды мактап ырда, Сталинди мактап ырда дегендерге:

Сталинчил акынбыз,
 Сталинге жакынбыз.
 Сталин деп жатырбыз,
 Ушул турган баарыбыз,
 Сталинге катынбыз -

деп ырдап, жетекке көнбөстүгүн көрсөткөн. Ошол мезгилде мындай деп кимдер айталган. Тетирисинче, "Айланайын партия, Кагылайын партия" деп турган учур эмес беле. Эл эркелерин кимдер жазалай алат, ким батынат ага? Коргол акын жөн турбай Калыкка дагы тийишип жатпайбы:

Көзү тирүү экен, Калыгым,
 Көрдүк эки заманды.
 Сен болсо барып борборго,
 Түштүң жарык оң жолго.
 Жайдыр-кыштыр бир жүрүп,

Жакындап алдың чоңдорго.
 Китеп болуп ырларың,
 Чыгып жатат жыйнагың.
 Жеткениң ошол болжолго.
 Кейигениң эсимде,
 Биз менен бирге жүргүн деп,
 Кал десе болбой койгондо,
 Жалгыз эле ырдабай,
 Эл чогулган тойлордо.
 Теңтуш элек башынан,
 Бирге жүргөн жашынан.
 Көз кырыңды сала жүр,
 Көр-сокур Корголго,
 Керемет жер баарына,
 Кең Фрунзе шаарында.
 Сен болсо жалгыз эмессиң,
 Алымкул менен Осмонкул,
 Алтындар бар жанында.
 Жарпыңды жазып сүйлөшөөр,
 Жанаша жүрүп дайыма.
 Жаман экен мага эле,
 Жалгыз калган айылда.
 Барпы болсо башынан,
 Жеке көнгөн жашынан...

деп бир топко чейин эргип ырдап, анын чоңдор менен жүргөндүгүн чымчып, айтып, ошол мезгилде анын жүр борборго деген акылына көнбөй койгондугун өкүнүү менен белгилеп жатат. Калыктан сырткары Алымкул Үсөнбаев дагы көп жолу чакырса, Чүйдүн аба ырайына шылтоолоп барбай койгон экен. Ал эми көп жерлерде "Токтогулдун каргышынан кийин сарттардын чайканасынан чыкпай ырдап калбадымбы" деп койчу деген маалыматтар көп кезедешкени менен, "эненин каргышы бок" демекчи ата-баланын ортосундагы жипсиз байлам, улуулук урматтарды түшүнгөн инсаниятка көп нерсени айттырбай эле түшүндүрөт деп ойлойбуз. Же болбосо Калыктын Корголго жооп бергенин эле караңыз:

Корголум, келдиң ардагым,
 Колума комуз кармадым.
 Келбей жүрүп сагынгам,
 Кетмен-Төбө аймагын.
 Көрө кетсем экен деп,
 Көңүл эңсеп калгамын.
 Өзүңдү көрүп кубандым,
 Өчкөндөрдөн тамганым,
 Өлгөндөрдөн калганым, -

деп аны көргөндө улуу устаты Токтогулду, Жеңижокту, Ниязаалыны көргөндөй айтып жатканын баамдаса болот. Ага улай:

Өнөрүң калса артыңда,
 Өлбөйсүң бул жалганда.

Кубат, күч берди бул заман,
Кулачты кенен жайганга,
Курч калам бар колумда,
Кумга да из салганга.
Китеп деген өлтүрбөс,
Экинчи бала турбайбы,
Эч болбоймун арманда! -

деп ийгиликтерин дагы баса көрсөтүп жатат. Өз чыгармасын кагазга түшүрө билүү чыгармачыл адамдардын жогорку сапаты экендигин белгилейт. Калык Акыев көптөгөн кол жазмаларын калтырып кеткендиктен, анын чыгармалары келини профессор Магрифа Рахимова тарабынан 3 томдук болуп жарык көргөн. Ал эми Коргол атабыздын көптөгөн чыгармаларын чыгарабыз деп алып кеткен бойдон дайыны жок болуп жатат. Мүмкүн бир күнү жоголгон асыл чыгармалар табылып калаар деген үмүттөбүз. Коргол Досу улуунун небере кызы Ондошева Майрамкан эже дагы мааракеге карата оңдоп түзөөлөр, кошумчалар менен көлөмдүү китебин чыгарышы кыргыз адабиятына кошкон зор салымы болуп эсептелет.

Эки бирдей тең акын, обончу, аткаруучу, комузчу Коргол Досу уулу жана Калык Акы уулдарынын бир жылы өткөрүлүп жаткан мааракелери кут болуп, арбактары кыргыз элине ыраазы болушсун.

КР маданиятына эмгек сиңирген ишмер
Карбалас Бакиров

"АК БАКАЙ"- ДҮЙНӨЛҮК СҮЙҮҮ ЫРЛАРЫНЫН ШЕДЕВРИ

"Эгер Коргоол окуганда Парижде,
Пол Верлениң калат эле дализде "

Коргоолдун сүйүү ырлары өзүнчө изилдөөнү талап кылат. Себеби сүйүү жөнүндө ырдабаган, ал темага кайрылбаган акынды бул ааламдан таппайсың. Бирок сүйүү жөнүндө тынбай ырдай берип түпкүлүгүндө жаны эч нерсе айтылбаган төкмөлөр да жолугат. Эгер Коргоол залкарга келе турган болсок, анын бир эле "Ак Бакай" кыргыз эли жашап турганда алардын аң-сезиминен эч убакта өчпөйт, жашай берет. Жүз мерген бир чекитти мээлеп атса токсон тогузунчу чекиттин айланасына тийип, бири бутанын дал өзүнө тийген. Ошол бутага дал тийген акын - Коргоол. Анын ырларында көп сөздүүлүк жок. Орустун улуу акыны Велимир Хлебников айткандай: "Мосвадан Киевге баруу үчүн Лондонду айланып өтүүнүн кереги жок". Дал ошол сыяктуу залкар төкмөнүн ар бир сабы жүк көтөрүп турат. Ой көтөрбөгөн, тентип келип калган саптарды жолуктурууга мүмкүн эмес. Эгерде Коргоолдун башка ырларынын баары жоголуп, анан ушул "Ак Бакайы" эле кала берсе дагы ал ушул ыры менен эле кыргыз адабиятында калмак.

"Ак Бакайды" мен дүйнөлүк сүйүү ырларынын шедеври деп эсептейм. Шотландиялык белгилүү акын Роберт Бернсттин ушул "Ак Бакайга" окшош бир ыры бар экен. Сүйгөнүнө арнаган ырындай эшигиң мени чагылган уруп кетсе дейт. "Өлүгүм чыксын койнуңдан" дегенге жете алган эмес. Кимдир бирөөлөр Коргоол менен Шекспир-ди, Коргоол менен Артур Рембо, Пол Верленди салыштырууга мүмкүн эмес деп да айтышы мүмкүн. Менимче, салыштырууга болот. Бирок аттиң бул ырды башка элге кыргыздын ыргагында которуп берүү эч кимдин колунан келбейт.

Обону, күүсү да автордуку. Дайранын жээгинде мээ сергитип отургандай, угуп эле отургуң келет:

"Өрдөкдөй болгон мойнуңдан,
Өзгөчө таттуу ойнуңдан.
Өзгөгө сени бергенче,
Өлүгүм чыгып койнуңдан.
Суксурдай болгон мойнуңдан,
Суктанткан таттуу ойнуңдан.
Сулуу да, көркөм Ак Бакай
Суюлуп жылдыз баратса,
Суурулуп чыксам койнуңдан".

Коргоол өзгөчө мөөрү бар акын. Саптары мен Коргоолмун деп кыйкырып турат. Аларды башка акындардын ырлары менен аралаштырып ийүүгө мүмкүн эмес. Балчыктын, ылайдын арасына ыргытып ийсең да алтын болуп жалтылда-

ганы жалтылдаган. Ал чындыкты айткандан эч убакта тартынган эмес. Ошонун айынан өзүнүн устаты ак таңдай акын Токтогулдун да каарына калган. Ырларына калп айтып көрбөгөн акын, сүйүү ырларында дагы оңкосунан түшүп, оюндагысын айтып таштаган. Бир кезде, бир ирмемде Коргоолдун жан дүйнөсүнөн бүркүлүп, оргуп чыккан бул ыр бүгүнкү күндө кыргыз элинин руханий байлыгы сезимдерди сергиткен көңүлдөрдүн кайрыгы. Бул шедевр Коргоол 130 эмес, 1030га чыкса да жашай берет. Жер шары айланган сыяктуу ар бир муундун сезимдерине чымчык болуп учуп келип коно берет. "Ак Бакай" - дүйнөлүк сүйүү ырларынын шедеври.

И. Арабаев атындагы
КМУнун ардактуу профессору, жазуучу
Токтобай Мүлкүбатов

АК ТАҢДАЙ ЫРЧЫ, АРГЕН КҮҮЧҮ

Коргол Досу уулу жөнүндө сөз болгондо Кыргыз элинин XIX-XX кылымдагы даңазалуу инсандарынын, акын, манасчы, комузчу, куудул, дастанчы жана башка өнөр ээлеринин дайын-даректери кошо айтылат. Ал тиягы Аксы, Анжиян, Кокон, Ташкен, Жизакка, биягы Талас, Чымкен, Чүй, Көл, Нарын, Кашгарга чейин чоң той, аш, жыйындарда жаагы жок төкмө акындар менен тең ата айтышып, комузда кол ойнотуп, элдик күүлөрдү чебер чертип жүрүп, калк ичинде кадыры артып, таанымал болуптур. Эл ичинде булбул ырчы, торгой акын атагына ээ болгон Жеңижок, Токтогул, Эшмамбетз алкарлардын, куйкум сөздүү Куйручук менен Бекназар куудулдардын, комузга тил киргизип, сүйлөткөн Ниязаалы күүчүнүн шакирти, муундаш ырчылары Барпы, Алымкул, Осмонкул, Калык төкмөлөрдөн өнөрү ашса ашып, асти кем калбаган, Сарыкунан, Токтосун, Эстебес, Ашыраалы, Тууганбай инилерине татыктуу устат боло алган экен Коргол акын.

Ырчылык, күүчүлүк өнөргө баш оту менен берилип, ага өмүр бою бек боло алган Коргол акын өзүнөн кийин Кетмен-Төбөлүк өнөрпоз муундар жайнап өсүп чыгышына өрнөк да, үлгү болуп, зор таасирин тийгизип кетти. өткөн элүүнчү жылдары Токтогул районунун азыр көл алдында калган эски борборунда айланасы ар түр буюм саткан, чоң, кичине дүкөндөр менен тегерете тосулган, кооз короолуу чакан жайма базар эле. Дем алыш күндөрү өрөөндүн айыл-апаларынан агылып элдин кай бирөөлөрү жаңы кийим-кече алганы, дагы бирөөлөрү чарбасына керектүү буюм-тайым издеп, базарлаганы, жаштары кино, концерт көрүп кеткени, кээлери жөн эле келип, район борбору кымкуут түшө турган.

Анда-санда биз дагы - мектепте окуган мадырабаштар келээр элек. Ата-энелериби берген бир, эки сомду алаканга уучтаган бойдон жайма базарга баш багып, кээде анын кире беришиндеги супада Коргол ата Сарыкунан дастанчы, Тууганбай төкмө, Текебай ырчы, Алтымыш, Кебекбай күүчүлөр жана башка жаш шакирттери менен отурганын көрө сала шашыла салам айтчубуз. Аларга салам айтуу базарга келген ар бир Кетмен Төбөлүктүн ыйык парзындай сезилчү, мага. Алардын улуулуктарын карабайсызбы, кичипейил алик алып, "ананайындар" деп алкап койсо, мурундарыбыз дердеңдеп, алардан алыстай албай туруп калчубуз. Аңгыча эл додолонуп, тиги супа чоң сахнага айланып кетүүчү.

Концертти Коргол ата санат, насаат ырлар менен жай баштап, бара бара кызып, бир маалда, "убагында мен да жаш элем, келин-кызга маш элем, эми минтип, чач агарып, кар болдум, келин-кыздар түгүл, кемпириме зар болдум" деп, комузга колун ойдолоктоото, кемпири жонун кантип тырмаарын туурап, өзү болсо "андай тырма, мындай тырма" деп, көздөрүн жума ырахаттана, "кайра тырма, кабыргамы айра тырма, ийи-ийи-ийи" деп даалысын күүшөп койгондо кыраан каткырык базарды төбөсүнө үч көтөрүп, дуу түшүрчү.

Анан кезек жапжаш Тууганбай төкмөгө тийип, алжанында, бет маңдайында тургандарды ырга кошуп, Коргол устатына акындык өнөрүн сынауучу. Андан соң Сарыкунан акын да ырдап, акыры элдин суроосу боюнча Курманбек дастанын баштап, кайран баатыр жарадар болуп, жар түбүнө кулаганын баяндаганда көздөргө жаш тегеренип, көкүрөктөр солкулдап тураар эле. Аны улай Текебай аке Мураталиевдин кайталангыс бийик үнү оболдой көңүл көтөрүп, алакандар шатырата чабылып, "бали" деген коштоолор жаңыруучу. Ал эми Алтымыш аке Мундузбаев менен Кебекбай аке Масылбаев экөө залкар күүлөргө алмак-салмак черткенде алардын чеберчилиги элди ушунчалык муютуп, базарда учкан чымындын үнү угулчу жымжырттык орной калуучу.

Алардын артынан эки, үч жашжигит акеордондун коштоосунда ырдап, комуз, мандалина черткен соң, Коргол ата ордунан козголуп, шакирттерин ээрчиге базардан чыга жөнөп, кезек жетпей калган жаш таланттар бозоруп, биз да бир топко тарабай, тиги ырчы, күүчүлөр чогуусу менен нарытада маданият багынын капталында турган, чакан чайканага кирип кеткиче узата карап туруп калчубуз. Кийин уксак, чогуу чай, "пай" ичүүгө, ал учурдун пейил-көйүн кара, Коргол же Сарыкунандын сынына толгондор жана чакыргандар гана чайканага баш бакчу экен. Анткени, ал күнү алардын өнөрүн сыйлап, маңдай-тескей отуруп, ыр, күү, тамаша сөздөрүн угуп кетүү үчүн сүр эт, чучук, казы, картасын куржунуна салып, кымызын чаначына куюп, айылдан атайы келген күйөрмандары күтүшчү турбайбы.

Жаз, күз, кээ бир жекшембиде андай күйөрмандар түн бою, таң аткыча Коргол акындын жана шакирттеринин өнөрүнө карк болуп, үйлөрүнө эртеси түш оой кеткендер да болуптур. Алар айылдарына кайткан соң, Коргол акынга кантип сый көрсөтүп, анын Сарыкунан баш болгон шакирттери менен кантип чогуу отуруп, чай, "пай" ичкенин, ыр-күүлөрүн, тамашаларын укканын түк түгөтө албай жүрүшкөнү белгилүү. Алар азыр аксакал болуп, жаш курактары сексенден ашканына карабай, ал укмуш учурдагы жолугушуусун азыр да эстеп, ырахаттана аңгемелеп калышат.

Алар чайканага кирип кеткенден жайма базарда сатарман менен алармандын соодасы кызып, бака-шака түшөт. Ал күнкү концертке күбө болгон мадыра баштар айылдарына ышкысы козголо кайтып, колдоруна комуз алып, кыңгыратып, китепканадан акындардын китептерин таап, алдыларына жая, жөн окубай, обонго сала кыңылдай окуп, келечекте ырчы, дастанчы, комузчу болууга ынтызарлана, бүйүрү кызып калуучу. Ал кезде мыкты буюм-тайым, кийим-кече таңсык болгон менен "маданий товарлар" деген дүкөндөрдө адабий китептер, комуз, кыяк жана башка музыкалык аспаптар толтура да, арзан эле. өнөр шыгың болсо өркөндөтүүгө, билимиңди өстүрүүгө бардык шарт бар болуучу.

Мамлекет элдин рухунун өсүшүнө кам көргөн экен, жаздан кеч күзгө дейре борбордук, облусттук театрлар айылдарды байма бай кыдырып, оюн көрсөтүп, кыш айларында райондун маданият үйүнүн артисттери айына эки ирээт келип, концерт коюп кетишчү. Ал кездеги район жетекчилери соода-сатык менен иши жок, жаш курагы да өйдөлөп калган, өтө сыпаа инсан Сарыкунан ырчыны базар башчы кызматка дайындап, Коргол акын жана анын таланттуу шакирттерине каймана болсо да камкордук кылыптыр. Сарыкунан акын, дастанчы базар башчы болбогондо дем алышта жанагындай концерттер, тиги чакан чайкана Коргол

ата менен шакирттерине жайы, кышы, күнү, түнү түнөк болуп, өнөр устаканасына айланат белебеле, таң...

Эмнеси болсо да, ал мезгилдин жышааны учурда жашы элүү бештен өйдөкү Кетмен-Төбөлүктөрдүн колуна комуз алып, кур дегенде Токтогулдун "Тогуз Кайрыгынын" же "Чоң Кербезинин" бир кайрыгын чертип же мондалина ойноп, аккордеон тартып, ыр жандуу болушун шарттады. Ошол учурда шардана өскөн ата-эне, ага-эжелери кийинки муундардын сезимине өнөр учкундарын чачты. Алардын айрымдары ал учкунду жалбырттаган жалынга айлантты. Кыргыз Республикасынын эл артистери жана эмгек сиңирген артистери Асанкалый Керимбаев, Шахра Талипова, Элмирбек Иманалиев, Роза Аманова, Сыймык Бейшекеев, Гүлнур Сатылганова, Бек Борбиев, Айбек Карымов, Майрамбек Осмонов, Үч-Теректик үч кыз - Райымбековалар, Гүлзат, Кыял Батыркановалар, атактуу куудулдар Жаныбек Алыкулов менен Абдылда Иманкулов ... дагы көптөгөн обончу, ырчы, комузчулар ошол улуу жолду улантып келатышат. Коргол устат, анын шакирттери алардын өнөрү өркүндөшүнө түз да, кыйыр да өрнөк боло алышты.

Канткен менен Коргол акын жашоо-турмушка өзгөчө көз карашы чыгарма жаратуу ыкмасы, жүрүм-туруму, адеп-адети башка төкмөлөрдөн айрымаланып турат. Ал айрыма Коргол акындын суфизм агымын кармана билгени. өткөн 70 жыл бою комидеология Кыргыз элинин көзү ачык, олуя, акындары, манасчылары кармана келген бул жолду жокко чыгаруу аракетин жасады. Атургай дүйнөлүк атак-даңкка ээ илимпоз, акын инсандардын көбү булагымды жолдогонун да көмүскөлөп келди. Кыргыздар эзелтен мындай адамдарды касиеттүү (энергетикасы күчтүү) жерлерди издеп таап, ааламдан аян алган, эл кыдырып, акыйкатчындык издеген, акылман, аруу жандар-дербиш, бакшы, ырчы деп, өтө аяр мамиле жасап келишкен.

Сопулук (софистик, суфистик) жол туткан аруу адамдар алгачкы доордо Рим, Грек, Мисирде, орто кылымда Борбор Азияда илим, маданият ренесансын жаратканы белгилүү. Алар аалам менен байланышка чыгуу касиетине ээ болгондуктан ыйык жерлерге күнөп, түнөп, жумалар, айлар бою тайынып, үлбүр сезимдерин кээде мусалла, шараптын күчү менен чыйралтып, көзүнө көрүнгөн "жандар" менен сүйлөшүп, алар бийлесе кошо бийлеп, ырдаса кошо ырдап, жер ааламда, айлана чөйрөдө эмне болоорунан кабар, аян алган. Ошондой жан алекеттер аркылуу алардын акылдары пештелип, көзү ачылып, олуя, шыпаакер, акын, манасчы, керек болсо илимий жаңы ачылыштар жасалганы алда качантан бери белгилүү.

Борбор Азия ренесансын жараткан Абу Али ибн Сина, Ал Фараби, Саади, Омор Хаям өңдүү чыгаандар, улутум - кыргыз деп сыймыктанган Кул Кожо Акмат Ясави акын суфизмдин көрүнүктүү өкүлдөрү болгон. Арстанбек, Калыгул олуялар, айтылуу акындар, залкар манасчылар да ушундай өзгөчө касиетке ээ болсо керек. Бирде Токтогул, Эшмамбет, Кулуке акындарга, бирде дербиштер менен бакшыларга кошулуп, жер кезип, мазарларга түнөп, бирде ач, бирде ток болуп, барчылык, жокчулукту өз жон териси менен сезип, таанып, мусалла, шарап ичип, бакшылар агурса агуруп, бийлесе кошо бийлеп, таалим алган өзгөчөлүгү акындын санат, насаат ырларынан, айрыкча, күйгөн, сүйгөн, секетбайларынан, "Акбакайы" баш болгон күүлөрүнөн да байкалып турат.

Адамзат дөөлөтүнө тиешелүү бул маселе өнүккөн өлкөлөрдө батыл изилденип жатса, комидеология саркындысы бар Кыргызстанда азырга чейин тымып келет. Отузунчу жылдардын экинчи жарымынан баштап республиканын чар

тарабынан борбор шаарга чогултула баштаган улуттук өнөр ээлеринин катарында чакырылганга, а түгүл Жоомарт Бөкөнбаев атайын келип, алып кетүү аракетин жасаганына карабай Корголдун Кетмен-Төбөдө кала бергени анын керемет ыйык жерлери, мазарлары көптүгүндө жана башка касиеттерине байланыштуу болсо керек. Аны иликтөөгө алуу бул сырдын түйүнүн чечүү мүмкүнчүлүгүн жаратат беле дейм да...

Жоомарт Бөкөнбаев болбогондо Токтогул акындын даңкы мынча чыкмак эмес деген кеп чын. Эгер ал Жеңижокту, Эшманбетти же ошол учурдагы күчтүү акын Калыкты көтөрүп чыкканда алар да улуу демократ акын аталып, атактары чыкмак белем... Токтогул Жеңижокту устатындай сыйлап, Жеңижок Токтогулдун улуу талантын баалаганы белгилүү. Токтогул Эшманбет менен кучакташкан курдаш, сыйлашкан сырдаш, айтышканда абайлашкан сөз өнөр ээлерин болушканы да дайын. Булар бири экинчисин пир күтүп, Кыргызстан эле эмес, Казакстан, Өзбекстан, Каракалпакка чейин атактары дүңгүрөп, төкмө акындардын бүтүндөй бир плеядасын өстүргөн бул үч устатты коштоп, эркелеп, тийише ырдап, аша чаап кеткенде алардын ачуу тилин укканына, ата-жотосун сыздата сөккөнүнө, жонуна камчылары ойногонуна чыдап, тескери бата алганына да кайыл Коргол акын акыры алардын татыктуу шакирти боло алганын санаттуу жана насааттуу чыгармалары айтып турат.

Коргол шакирт бул улуу үч инсанга атан төөдөй кызмат өтөй алганын айта жүрүү парз. Ал болбогондо бул үч дөө акындын канчалаган ырлары кагаз бетине түшпөй, элинин көөнө дөөлөттүү залкар чыгармаларына айланбай, нечендеген айтыш, терме, санаат, насаат ырлары, дастандары бизге жетпей, келечек муундарга мурас болбой калмак. Ооздорун ачса эле ыр куюлган булбул, торгой ал акындардын бир төгүп салган ырларын эшиткен бойдон бир сабы түгүл, бир сөзүн өзгөртпөй эсине түйүп, ыр, фольклор чогулткан илимпоздорго төкпөй чачпай айтып, жаздырып, кыргызына түбөлүк мурас кылтырган турбайбы. Жоомарт агабыз баш болгон чыгаан акындар менен илимпоздор Корголдун куйма кулак акын экенин, кээде башкалардан бир эле уккан ырларды жат айтаарын бекер белгилешпесе керек. Дегеле, тээ илгерки жаагы жок төкмөлөрдүн чыгармаларын, Токтогулдун ырларын, анын Эшманбет жана башка акындар менен айтыштарын Коргол айткандай эч ким айта алчу эмес деген да сөз бар.

Аны элүүнчү жылы чыккан Токтогулдун көк мукабалуу ыр китебин окуп, жөн эле окубай, чогулуп алып, талдап окуган чоң ата, чоң эне, агалар айтышчу. Биздин тукумдун атактуу бийи Мырзакан чоң ата берген тойго келатып Токтогул акын курбалдаш Кармышак, Масылбай аталарды тамашалай, биринен бозо, экинчисинен насвай сурап, бир удул төгүп жиберген ыры Корголдун айтуусунда китепке басылып чыкканда, тиги карыялар, аны нечен ирет кайра-кайра окутуп угуп, "ошондо жанында Коргол бар эле, ...таңчычайын, бир уккан ырды жат айтуу жагынан Корголго тең келер жан жок. Ошону ошо бойдон эстеп калганын кара!" деп кыт-кыт күлө, өмүр бою кубанып да, сыймыктанып жүрүшүптүр.

Элүүнчү жылдардын орто ченинде Искак Раззаков Кетмен Төбөгө келет. Жаз ала-шалбырт, жол ортосу баткак, четиндеги кар былчылдай эрип, агып турган мезгил экен. Ага карабай райондун борборунун абалы менен таанышканы көчөлөрдү жөө кыдырып жөнөгөн Искак Раззаковдун алдынан көк эшегин кыдындата базарга келаткан Коргол акын карп-курп чыга калат. Коргол акын аны

тааныбаганы менен Искак ага аны жазбай таанып, салам айтып, кол алышат. Бу ким болду дегиче, аны коштоп жүргөн райкомдун биринчи катчысы Коргол атага учурашып турган Искак Разаков экенин айта салат.

Анын атын угаар замат Коргол эшегинен түшөт да, коюнунан комузун сууруп чыгып, жол жээгиндеги суу карга малдаш ура отура калып, төгүп кирет. Раззаковду мактап төгөт. Республика тургай, Кетмен-Төбөнүн элинин турмушу оңолуп, курсагы тоюп, киймдери бүтүн, көңүлдөрү куунак, чарбалары бапырай байып, жаңы курулуштар көбөйүп жатканын тизмектеп, мончок сөздөр менен төгөт. Анан, "калп айткан менен болобу, калп айткан киши оңобу" демиш болуп, жергиликтүү чоңдорго өкмөт мыкты аттарды мингизгендиктен жолдор, көпүрөлөр оңолбой, байкуш көк эшеги экөө баткакка тыгылып, суу кирсе кечүү таппай, агып кете жаздашаарында айтат.

Дагы бир топко чейин куйкум сөздөрдү куюлуштура төгүп жатып, абай сала Искак Раззаков жыргай күлүп, аны узатып жүргөн райкомдун биринчи катчысы баш болгон жергиликтүү жетекчилердин жесири жерге түшүп турганын байкат да:

Куш келипсиз жериме,
Кут даарысын элиме,
Сиз, күлүп, жайнап турсаңыз,
Булардын күйпөлөктөгөнү эминем,
Аяктайм балам сөзүмү,
Сиз эртең кайтып кеткен соң,
Булардын айланбайын жеминем. -

деп ырын токтотот. Ошо күндү кийин нечен эскерген Коргол акын: "Ой-боой, Раззаков өнөр баалаган жигит экен, ырыма ыраазы болуп, намиянынан чоң акча сууруп берип кетти" деп мактанып калчу дешет, билгендер. Деги, Коргол акын хандан, бектен тайманбай, өз билгенин таамай айта билген көөнө көйкашка инсан болгон турбайбы.

Ал кезде Токтогул районунун эски борбрунун жолдору жаз ала-шалбыртта, ак жаандуу күз айларында ылаасы жок ылайга айланып, жөө адамдар баткактан баса албай калчу экен. Район борборуна келген бир аксакал жаңы көлөш сатып кийип, базардын баткагын кечип баратып жоготуп алат. Анысын базардын кире беришиндеги айтылуу супага келгенде байкап, Корголго арызданат. Акын күтүп турчубу:

Жетимиш эле баасы,
Жети күн бирге жашабай,
Жетим калды маасы... -

деп ырдай баштаса, тиги аксакал акыйкатын айтып, "Ой, Коке, алтымыш эле сомго алгам" деп шашкалактайт. Анда Коргол акын аны улай:

Алтымыш эле баасы,
Алты күн бирге жашабай,
Арманда калды маасы,
О, калайык кулак сал,
Бу чалдын көлөшүнүн бири жок,
Мунун көрө турган күнү жок, -

деп күпүлдөйт. Ал ырды уккан бирөө, тигиндейде баткакта батып жаткан көлөштү алып келип берет. Кейпи, Искак Раззаков да ал ырды укса керек. Район борборунун жолдорун оңдоого каражат бөлдүрүп, шагыл төшөлгөн дешет. Коргол өнөрүнүн күчү менен эл керегине жараган акын!

Коргол акын жаш таланттарды тарбиялаган кылдат устат да болгонун жогоруда айтпадыкпы. Жаш төкмө акын Тууганбай Абдиевди таптап жүргөндө ал филармонияга иштөөгө чакыруу алат. Ошондо Коргол акын аны жанына отургузуп алып, насаат сөздөрүн ыр менен төгүп айтып, бир эсе кубанып, ошол эле учурда өз билгенин толук үйрөтө албай калганына кабыргасы кайыша, бирок эркелете:

Адырда өскөн мекерим,
Актаңдай ырчы экенмин,
Алып кал балам өнөрдү,
А мен жакында,
Алыска узап кетемин.

Күнгөйдө өскөн мекерим,
Күкүктөй акын экенмин,
Күтүп ал балам өнөрдү,
А мен жакында,
Күн тийбес жакка кетемин, -

деп акындык өнөрдү баарынан бийик коюп, аны улууулук менен улантууга, алейне таза күтүп алууга чакырып жатпайбы, Коргол устат акын.

Коргол өз замандаштарынын ичинде лириктиги өзгөчө акын. Кээ бир чоң тойлордо өзүнчө бөлүнүп отурган кыз-келиндердин чакыруусу менен алардын алдында ырдаган учурларда Токтогул акын күү чертүү менен чектелип, "жаштарга жаш акын өнөр көрсөтсүн" деп Коргол акынды ырдатып, анын бир укмуш төгүлүп, угуп отургандарды арбап алганына таңданыптыр. Корголдун күйдүм чок ырларын өз оозунан уккан Кетмен-Төбөлүк карыялар да таңданып да, тамшанып жүрөт. Коргол лирик акын экенин адабиятчы аалымдар да баса белгилешкен жайы бар. Анын эки эле сап:

Өрдөктөй болгон мойнуңдан,

Өлүгүм чыксын койнуңдан... - деген ыры түбөлүк махабаттын гимни, сүйгөнү менен өмүр бою бир болуу, ысык жашоо чакырыгы. Эки сап ырдын эң улуу маңызы - сүйүшө билген эки жарды өлүм гана ажырата алаарын, керемет ойлуу бир укмуш философиялуу, кыскалыгынан нускалыгы артык накыл кеп кылып, айтып жатпайбы.

Коргол акын акындай жашап өттү. өзү айткандай, "кылы кыйшайбай, түгү түшпөй" өзү каалагандай армансыз жашады. Борборго барбай койгондон чыгармачылыгы тымып, башка акындардан артта калган жок. Анын ташка тамга баскандай так, таамай, куйкум аралаш, куюлуштура төккөн ырларын, алкар күүлөрүн, аваздуу обондорун адабиятчы окумуштуулар, музыка изилдөөчүлөр тыкыр иликтеп, өзгөчө чеберчилигине моокумдары канып, кулактары сүйүнө эргип жазгандары гезит, журнал, китеп беттеринде, айткандары, эскерүүлөрү радиотасмаларда али да сакталган бойдон турат.

Акындын мааракесин белгилөөдө дал ошо архивдерде өз кезметин саргая күткөн руханий байлыктар чогуу чаран изилденип, чыгармалары өзүнчө китеп, күүлөрү жана өз үнү менен коштолгон ырлары диск болуп басылып чыкса юбилей өткөрүүнүн нагыздуу натыйжасы, улуттун маданий казасына көөнөргүс зор салым болоор эле. Алла-Талладан ырайым суроо үчүн жазылган ыйык "Курандагы" касиеттүү аяттарды көркөм обонго салып окугандай, өзгөчө дүйнө тааным ой жүгүртүүсү менен айрымаланган чыгаан акындын ырларын китепке айлантып, күүлөрүн дисктерге жаздырып, окурман, угарман журттун энчисине кайтаруу Коргол атанын арбагын ыраазы кылууга тете иш болот...

Токтогул районунун атайын фондунун төрагасы
Нурбек Тотонов

КОРГОЛ – УЛУУ УСТАТ

Кетмен-Төбө өрөөнү төкмө акындардын, эл шайырларынын мекени катары таанылып келген. өткөн кылымдын башында жашап өткөн акындарыбыз, анын ичинен атагы чыккандары Токтогул, Эшмамбет, Жаңыбай, Кара Курман, Кулуке, Казак, Шадыкан, Арзымат, Бекназар куудул ж.б. болушкан. Алардан таалим-тарбия алабыз деп элибиздин көптөгөн таланттары жердин, элдин алыстыгына карабай келип, сабак алып кетишкен.

Кыргыз элинде мөндүрдөй төгүп, жамгырдай сабалап ырдаган нечендеген ырчылар өткөн. Алсак, Арстанбек Буйлаш улуу, Жеңижок, Жумгалдан чыккан Айтিকে ж.б. булар менен кимдер батынып айтыша алган. Жолугуп, учурашып аздыр-көптүр акыл насааттарын укканы менен устат катары аларды даңазалаган шакирттерин көрө албайбыз. Жогорудагы акындардын ичинен Токтогул Сатылганов гана эл арасынан таланттарды ээрчитип жүрүп, телчигитип, даңгыр жолго салгандыгын анын шакирттеринин чыгармаларынан, кылган мамилелеринен көрөбүз.

"Ата көргөн ок жонот, эне көргөн тон бычат" дегендей, устатын жазбай тарткан, жүрөгү кенен, пейили таза Коргол акындагы көптөгөн шакирттерди тарбиялап чыгарган.

Өзү "Акындар жөнүндө" деген чыгармасында:

Эми жаштарымды айтайын,
Кадыркул, Актан, Малабаш,
Өсүп келет айтайын.
Кади, Алтымыш, Тууганбай,
Абдыш, Азис, Качкынбай,
Балдарым неге айтпайын.
Ээрчитип кунан тайларым,
Эркечтей жолду баштайын, -

деп шакирттерин санап өткөн менен, тизмесине биз билген Качкынбек, "жүгөнүн Калык, ноктосун Коргол шыпырган" Токтосун Тыныбековдор кирбей калган. Демек, Коргол Досу уулу дагы өзүнүн мектебин түзүүгө жетише алган. Тилекке каршы айрым шакирттери ар кандай себептер менен эрте өлүшүп, таланттарын элине тартуулай албай калгандыктары бизди өкүндүрбөй койбойт.

Коргол ырчы өзүнүн атак-даңкын чыгара турган, дайыма айта жүргөн адамдары анын шакирттери болоорун эң сонун түшүнгөн. Мисалы, ал Кади ырчыга мындай деп ырдаган:

Эй, балам, ок октобой сыр болбойт,
Бирөөнүн ыры, ыр болбойт.
Өз мээнет кызмат кыл,
Аягында чыр болюбойт.
Эй, кесүүгө чыккан мекерим,
Бир кезде керектүү ырчы экемин.
Келгин, Коргол айт десе,

Мен чыгарчу элем шекерин.
 Келжибей балдар алып кал,
 Бир күнү учуп кетемин..... десе, Актанга:
 Кетмен-Төбө жеринде,
 Корголдон башка кимиң бар?
 Жаңы ачалган гүлүң бар.
 Үнүңө шайкеш күүң бар.
 Жарашкан күүгө тилиң бал.
 Өтүп кетсем дүйнөдөн,
 Арбагымды жоктоого,
 Өзүңдөй акын чыкма иним бар.... десе Алтымышка:
 Кашымда турган, Алтымыш,
 Өнөрүң мендей болсун деп,
 Көбүргөн көздөй толсун деп,
 Өтүп кетсем кокустан,
 Олутума консн деп,
 Дубандан чыгып байге алган.
 Айтылуу күлүк болсун деп,
 Ноктолуу башка бир өлүм,
 Аттансам жарык дүйнөдөн,
 Алты сан кеңеш эл турса,
 Айтымга кошуп койсун деп,
 Аракет кылып көрөйүн... десе Тууганбайга:
 Алып кал, балам, сөзүмдү,
 Ала кетпейм карынга.
 Бадалдын көркү шагында,
 Балтанын күчү сабында,
 Бал кошкондой сөз айтып,
 Барган жерде жаңы ырда!
 Бучкакка төөнү чапкандай,
 Буйдалбастан шар ырда!...

деп шакирттерине ырдоонун ыкмаларын, сырларын айтып, Алик Акималиевге: - "Балам көзүңдү ачып чакчаңдап ырдайт экенсиң. Эшиктен аялың, сүйгөн-мүйгөнүң, аксакал кирсе жаңылышып каласың. Өзүңдү таппай каласың. Ошондуктан көзүңдү жумуп алып ырдагын. Ошентсең эшиктен чоң атаң кирсе тартынбайсың" деген сынын айткан.

Татыктуу шакирт, улуу устат болуп, кыргыз поэзиясын чоң тепкичке көтөргөн, эл кадырына татыган Коргол атабыздын мааракеси кут болсун демекчибиз.

КР маданиятына эмгек сиңирген ишмер, акын
Бактыгул ЧОТУРОВА

КУЙКУМ ТИЛДҮҮ САТИРИК

Кетмен-Төбө өрөөнү таланттардын бешиги катары жалпы кыргыз элине маалым. Кыргыз адабиятындагы төкмө акындыктын гүлдөгөн доору он тогузунчу кылымга таандык. Жеңижок, Токтогул, Алымкул, Осмонкул, Калык ж.б. кандай гана залкар акындар өтүшкөн эле. Алардын ар бир айткан сабы өзүнчө философия. Тамыры терең кеткен ойлорду камтыган санат-насыят, терме ырларынын чеберлери - ал залкарлардын катарында Коргоол Досуев да бар. Бирок Коргоол атанын өзүнө таандык касиети - ал тилинде мөөрү бар курч сатирик. Коргоол атанын кайсы ырын алып караба бир жеринен жылмайтып алмайы бар. Төкмөлүк өнөрдүн акыркы могиандарынын бири Тууганбай Абдиев аны дал өзүндөй комузун коштотуп, ырларын булбулдай сайрап ырдап берер эле. Анан да таланттуу акын Алик Акималиев Коргоол ата тууралуу изилдеп, материалдарды чогултуп жүрөм деп көп айтчу эле. Жалал-Абадда Асанбай Жусупбеков агабыз да Коргоол атанын жарыялана элек ырларын чогултуп жүргөнүн уккам, ошол эмгектер дагы жаңыдан басмадан чыккан Коргоолдун китебине кирип, кошо жарык көрүп калса сонун болмок. Мен да "Суу алдында калган шаар" аттуу китебимде Коргоол ата тууралуу айрым бир уккандарымды чогултуп жүрүп, азыноолак жарыяладым эле. Ал төмөнкүчө эле.

Коргоол атанын өзү туулганда азан чакырып койгон аты Суранчы. 1882-жылы Кетмен-Төбө өрөөнүндөгү Ак-Булактагы Айыкты деген жерде туулган. Жети кыз, бир уулдан кийин тогузунчу болуп төрөлгөн. Энеси үпөлдүн элүү жашка жакындап калгандагы көргөн уулу болгондуктан уялып, эч кимге көрүнбөй кой короого төрөгөн экен. Ошондо наристенин денесине койдун корголдору жабышып калат. Ал айтылбай калмак беле... Анын үстүнө өтө кенедей болгонунан Суранчыны айылдагылар: "Корголды бала, корголды болуп дегеле кичинекей, алиги корголчу, коргол..." - деп жүрүшүп Суранчы аты өчүп, Коргоол аталып кеткен экен. Анткени бала күнүнөн өзү теңдүүлөрдөн эптүү, кичинекей болгон дешет. Бала чагында чоң атасы Рыскулдун колунда болуп, эс тартканда атасы Досу Уста-Сайда там салып, ошондо келип атасы менен бирге жашап, комузду атасынан үйрөнгөн. Себеби атасы Досу комузду мыкты черткен. Ал турсун комузду өзү чапкан, кереге-уук жасаган уста, көзгө атар мергенчи болгон экен. Коргоолдун агасы Суранбай ата кесибин улаган уста болот. Сары-Булак деген жерде Ажыкан бийдин жерине ортоктошуп буудай айдайт. Бирок күзүндө түшүмүн алаарга келгенде бийди Кудай уруп, пейили таарып, жардыны кемсинтип, өз үлүшүн бербей кордойт. Ызага бууккан Суранбай бийге кол көтөрүп, уруп жиберет. Бий жөн калмак беле, ошондон Суранбай элдин жардамы менен качып кетет. Досудан баласын таап берүүсүн талап кылган Ажыкан бий анын үй-мүлкүн талап, кордук көрсөтө баштаганынан башын калкалап, үй-бүлөсү менен Токтобек-Сайдагы жатакчыларга келип жашап калат.

Совет өкмөтүнүн доору келип, коллективдештирүү башталганда ошол аймакта "Кызыл партизан" деген колхоз уюштурулуп, Коргоол Досуевдин үй-бүлөсү ошого мүчө болуп киришкен. Жаш чагында колхоздо, анан Кетмен-Төбө менен Таш-Көмүргө салынган жол курулушунда иштеген. 1929-жылы Кетмен-Төбөнүн

"Кошмо" колхозуна көчүп келип, өмүрүнүн акырына чейин ошол Узун-Акмат суусунун боюндагы айылда жашаган.

Коргоолдун акын болуп калышына түшүндө аян берилген экен. Уктап жатса түшүндө бир ак сакалы жайкалган карыя келип айтат: "Балам, ырчы болсом деген тилегиң бар экен, ач оозуңду", деп туруп, оозуна бир нерсени куюп жиберет. Ойгонгондо оозуна кум толуп калганын көрөт. Ошондон аз-аздан ырдап жүрөт. Анын үстүнө энеси үпөл дагы мыкты кошокчу болгон дешет. Атасы баласынын шыгы бар экенин байкап, өнөр үйрөнсүн деп, Аксыдагы атактуу Ныязалы комузчуга алып барып тапшырат. Ошол 1897-жылдар болот. Ныязалы көбүнчө комуз чертүүнүн сырын ачып, бир топ таалим берет. Ырчылыкта болсо кийин келип Токтогул акынга шакирт болуп жүрүп өсөт.

Эң биринчи жолу Аксыда Сейилкандын ашында эл алдында ырдап чыгып, таанылат. Ошондон акындыктын кереметине бүт өмүрүн арнаган. Кыргыз адабиятындагы төкмө акындардын катарында Коргоол Досуевдин өзүнчү орду бар. Анын сүйүү ырларынан баштап, "Терме" ырларынын деңгээлин салыштыра келсек, улуу акындардын чыгармаларынан кем эмес. "Ак Бакай" аттуу күүсү комуз күүлөрүнүн классикалык үлгүлөрүнүн бири катары алтын фондуда калды. Ал элдик эпостор "Курманбек", "Жаныш-Байыш", "Кедейканды" мыкты айткан. Анан дагы залкар акындардын ыр, күүлөрүн чебер аткарган. Кыргыз элдик оозеки адабиятыбыздын алптары Токтогул менен Жеңижок, Эшмамбет менен Бекназар, Алымкул менен Калык, Кулуке, Токтосун акындар менен айтыштары жазылып калган.

Башкалардан айырмаланып, Коргоол атабыз куйкум сөздүү, курч тилдүү мыкты сатирик акын деп айтууга толук арзыйт. Анын базардагы жарыя тамашалары буга мисал болот. Коргоол атанын мүнөзү дагы эч кимден тайманбаган кашкөй, ичиндегисин бетке айткан, катылган адамдын катыгын берген көмөкөй көрөңгөлүү курч тили менен өзгөчөлөнгөн.

Бир жылдары СССР мамлекетин Сталин башкарып, өлкө башчысын өтө урматтап (антпеске саясый жаңылыштык катары терс маанай жаралган мезгил экен) турган учурда колхоздо чоң чогулуш болуп, концерт менен аяктамак болот. Ага Коргоол ырчыны дагы ырдоого чакырып келишет. Ошондо чогулуш өткөрүүнү уюштуруп, тейлеп жүргөн райкомдун атка минерлеринин бири Коргоол акынга акырын келип: "Сиз баягы кучунаштуу жаман тамашаңызды айтып, адатыңызды карматып жибере көрбөңүз, уят кылбай өлкө башчысын мактап ырдаңыз" - деп сөөмөйүн кезеп кетет экен. "Болуптур" деп коёт экен акын ата. Кезеги келгенде сахнага чыгып төөгүп ырдап калат, анан жанагы атка минер айткандай өлкө башчысын мактап келип, аягында:

Сталинчил акынбыз,
Сталинге жакынбыз.
Ушу турган баарыбыз,
Сталинге катынбыз! -

деп коюп сахнадан түшүп кетет экен, залда толуп олтурган эл кыраан-каткырык күлүп, шатырата кол чаап, чоңдор эмне дээрин билбей туруп калышкан экен. Кандай гана таамай курчтукка салып замандын бир терс көрүнүшүн ооз ачтырбас саптар менен сынга алган. Мындай окуя күчтүү сатириктин гана колунан келери бышык.

Эл оозунда эмгиче сүймөнчүк күлкү менен эскерилип жүргөн "Кепичин жоготкондогу" ыры канча уксаң ошончо уккунду келтире бергени менен залкар таланттын өзүнө гана таандык жагымдуу юмору бар экенин далилдеп турат. Ал ырды ушул жерде сөзгө кыстара кетсек окурмандар үчүн да күлкү тартуулап, маанайын ачары турган иш.

Коргоол ата эшегин минип базарда жүрөт, караса бир көлөшү жок, ошол жерден эшегинин үстүнөн түшпөй туруп, комузун колуна ала коюп ырдап кирген экен:

"Эй, көрүп билип калгандар,
Көзүнүн кырын салгандар!
Эр азамат балбандар,
Эшек минген Коргоолдо,
Эки-үч ооз арман бар.
Эми эле жерге түшкөн кепичтин,
Жетимиш сом баасы,
Жети күнү кийилбей,
Жетим калды маасы.
Алтымыш сом баасы,
Алты күнү кийилбей,
Апасыз калды маасы.
Тапкандар мага бергиле,
Тамашамды көргүлө.
Көргөндөр мага бергиле,
Буюрганын алгыла.
Аракты сүйөр жан болсоң,
Коргоол, аракты куят кардыңа,
Сыйлады мындай Коргоол - деп,
Мактана баргын зайыбыңа.
Апкелсең кепич көрөйүн,
Акчасын азыр төлөйүн.
Кепичти таап берсеңер,
Үңкүрдө үшүгөн үкү кейптенбей,
Үйүмө эрте жөнөйүн.
Коктогу булут тоголду,
Көлөчүм бүгүн жоголду.
Асманда булут тоголду,
Апкыты бекем жоюлбас,
Алтыным көлөч жоголду.
Издесем да табылбай,
Эми, ишим кайдан оңолду
Көлөчсүз келсем үйүмө,
Кемпирим жетет түбүмө.
Кемпирим сактап жүрчү эле,
Куурап калган көлөчтү
Ыңырчактын түбүнө.
Ташкенде мындай көлөч жок,
Ичи кызыл тукаба,

Ыразинке чаптаган,
Ырысы жок көлөчтү,
Ырдаса Коргоол таппаган" -

ырды угуп базарда ырчыны тегеректеп чогулган элдин жарпы жазыла кыраан-каткы күлкү жаңырып, көлөчүн таап беришкен дейт. Муну Тууганбай Абдиев агам кемелине келтире ырдап берчү эле.

Коргоол атанын ак таңдай акындар ырдаган терең ой камтыган философиялуу саптары арбын. Бир айырмасы баягы эле жандүйнөсү баратып, баратып эле сатира менен юморго ооп кеткени өзгөчө. Мисалы, карылык тууралуу залкар акындардын ырдабаганы жок. Коргоол атанын "Карылык" аттуу ырынын бир вариантын алып көрөлү:

Амандык тилейм ар убак,
А балам, абыдан сонун бала убак.
Алтындай жаштык откен соң,
Агарып сакал кеткен соң,
Ашаткы экен чал убак!
Кудайдан тилейм ар убак,
Куп дөөлөт экен бала убак.
Куудай сакал агарса,
Кантейин, куржундай экен чал убак!
Жез аякка бал куйса,
Кечээ, жигит кезде иччү элем.
Жети күнү ырдасам,
Жер түйүнүн чеччү элем.
Жерге кирген карылык,
Желмогуздан күчтүү экен.
Эми кашка тиш түшүп ээк калды,
Карылык мени жеп салды.
Каалгасы жок ээк калды,
Кара жер алсын карылык,
Кантейин, катындар кайдан кеп салды!
Э, балдар, орусча айтсам "нет" болдум,
Олтурган элден чет болдум.
Жаактуудан жеңилбес,
Жеңижок өттү мен калдым.
Торгою болгон кыргыздын,
Токтогул өттү мен калдым.
Эл ичинде сайраган,
Эшмамбет өттү мен калдым.
Жолой, Курман, Жаңыбай,
Теңим өттү мен калдым.
Тейти менен Бекназар,
Белим өттү мен калдым.
Обондон алга салбаган,
Ар кандай адам аңдаган,
Атай, Муса өттү мен калдым.

Атаганат шум дүйнө,
Окшуйган Коргоол не калдым?!"

Коргоол ата өзүнүн замандаштарын акындык жүрөгү менен сүйө да билген, баалай да билген. Улуу устаты Токтогулдун ырларын, күүлөрүн жаздырууда Жоомарт Бөкөнбаевге чоң көмөк көрсөткөн. Коргоол ата 1962-жылы 23-май көнө ааламдан өтүп, улуу акын, устаты Токтогул Сатылгановдун Чолпон-Атадагы түбөлүк жайынын жанына коюлган.

К. Досуевдин ырлары жыйналып көзү өткөндөн кийин 1963, 1982, 1992-жылдары китеп болуп жарык көргөн. Бирок эл оозунан толук жыйналып алынды деш кыйын. Мисалы, 1944-жылы Жоомарт Бөкөнбаевдин көзү өткөндөгү узакка кошкон кошогу жазылбай калган. Мындай мисалдар көп болушу мүмкүн. Канткен менен окуган адамды жылмайткан куйкумдуу саптары, айтыштары, ырлары мезгил-мезгили менен топтолуп, китеп болуп жазылып калганы улуттук көркөм дөөлөтүбүздөгү байлык. Улуу муунду кичүү муун унутпай эскерүүсү - ыйык милдет. Акындын мааракеси жалпы кыргыз адабиятынын ыр майрамына айланмакчы.

КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабият институтунун
жетектөөчү илимий кызматкери
Орозова Г. Ж.

К. ДОСУЕВДИН ЧЫГАРМАЛАРЫН ИЗИЛДӨӨ МАСЕЛЕСИНЕ КАРАТА

Коргол Досуев – ырчылык өнөрдүн өнүгүшүнүн классикалык доорунда (XIX–XX кылым) дүйнөгө келип, Ниязалы, Токтогул, Бекназар, Эшмамбет, Жеңижок, Барпы, Калык, Осмонкул, Алымкул сыяктуу залкар акындар менен замандаш жашап, ырчылык өнөрдүн бардык баскычтарынан өтүп өнөрүн сындан өткөрүп, акындар чыгармачылыгындагы салттуулукту да, жекекчилдик чеберчиликти да бабына жеткире өздөштүрүп, өзүнөн кийинки Т. Тыныбеков, А. Мундузбаев, Т. Абдиев сыяктуу таланттуу жаштарга таалим-тарбия берүүгө да өз салымын кошкон, кыргыз акындар чыгармачылыгы деген көркөм сөз искусствосунун ичинде өз орду, өз үнү бар зор талант. Ал төкмө акын, чебер комузчу. Комузчулук өнөрдү айтылуу Ниязалыдан үйрөнүп, аны Токтогулдан таалим алып такшалтып, өнөрдүн үлкөн мектебинен өткөн.

Эми ушул көп кырдуу талант ээсинин чыгармаларын жазып алуу, жыйноо, жарыялоо иштери кандай деңгээлде жүрдү, мындан аркы изилдөө жумуштары кандай болушу керек деген маселенин айланасында сөз кылып көрөлү. Фольклордук чыгармалар менен акындар чыгармачылыгын изилдөө ишинде ушул эки багыттын өзүнө гана мүнөздүү өзгөчөлүк бар. Ал эң алгач жазып алуу, жыйноо иштери. Экөөндө дагы алгачкы маалыматтар, айтуучунун, акындын өзүнөн жазылып алынган материалдар эң баалуу түпнуска болуп саналат. Андан кийин айтуучунун же акындын өз оозунан үйрөнгөн, уккан кабарчыдан алынган материалдар болсо да жакшы иш. Ал эми биринен-бири угуп, үйрөнүп, ооздон-оозго өтүп жүргөн акындардын чыгармалары бурмаланып, кошумчаланып, жасалып-түзөлүп отуруп алгачкы нукуралыгын жоготот. Мындан сырткары бир акындын чыгармасы экинчисине ыйгарылып, элдик ырлар да авторун таап айтор, самандан ийне издегендей көрүнүштөр көп кезигет. Ошол себептен көзү өтүп кеткен акындын мурастарын жыйноо иши жыйноочулардан адилеттүү чынчылдыкты, таза мамилени, башкалардын алдындагы парасаттуу жоопкерчиликти, сабаттуулукту талап кылат. Бул адабият таануу илиминдеги орчундуу көйгөй экени баарыбызга маалым. Экинчи бир көңүлдүн борборунда турчу негизги маселе-акындардын чыгармалар жыйнагын түзгөндө бул ишке акындар чыгармачылыгын жакшы билген адис тартылышы зарыл. Бул бекеринен айтылган сөз эмес. XX кылымдын 90-жылдарынан баштап акындардын чыгармаларын изилдөө иштери бир топ ыкчам колго алынып, текстерин чыгарууга өзгөчө көңүл бурула баштады. Ошондон бери адиси да, башкасы да бул иштерге аралашып, кээде даярдалган жыйнактын (кол жазманын) ичин ачып көрбөй туруп аттуу-баштуу инсандарыбыз кызмат орундарынан пайдалынып же башка бир жеке кызыкчылыктарынын негизинде өз фамилиясын жаздырып койгон учурлар да кездешип жатат. Ошонун айынан сабатсыз, көбүртүлүп-жабыртылып, жасалып-түзөлгөн, көлөмү көбөйгөн, биринин ыры экинчисинде жүргөн жыйнактар чыга баштады.

Мындай иштер ошол акындын аброюна шек келтирип, илимге да зыянын тийгизип жатат. Күн тартибинде турган ушул проблемалар илимий талкууларда айтылып, жазылып жатат. Азырынча жыйынтык аз.

Сөз болуп жаткан маселенин Коргол акындын чыгармачылыгына да түздөнтүз тиешелүү жактары бар. Анткени Коргол Досуевдин чыгармалары көбүнчө көзү өткөндөн кийин жыйналып, жарыкка чыккан. Алгач 1963-жылы Коргоол ырчы. Ырлар – деген чакан китепче чыгып, ага болгону 19 ыры кирген. Экинчиси 1981-жылы Корголдун 100 жылдыгына арналып чыгып, Коргоол. Ырлар жана айтыштар – деп аталган көлөмү беш жарым басма табак. Жыйнакты акындын шакирти, акын Токтосун Тыныбеков түзгөн. Учүнчү жыйнагын акындын уулу Ондол Корголов менен Омор Сооронов 1993-жылы түзүп чыгарышкан. Көлөмү 18,5 басма табак. Жыйнак акындын 110 жылдык юбилейине карата даярдалып, чыгармаларынын мыктылары иргелип, ырлары, термелери, айтыштары, замандаштарынын эскерүүлөрү киргизилген.

Текст түзүү, акындын чыгармалар жыйнагын түзүп чыгаруу деген көп түйшүктү, билимди талап кылган машакаттуу иш. Эң оболу кыргыз акындар чыгармачылыгын түшүнүү, билүү шарт. Экинчиден, жыйнагы басмага даярдалып жаткан акындын чыгармаларын билген, стилин, айтуу манерасын, ыр түзүлүшүн жакшы өздөштүргөн адис болгону максатка ылайыктуу болот. Ушул жагдайдан алып караганда К. Досуевдин О. Сооронов түзгөн жыйнагы кийинки жыйнактардын дагы, изилдөө иштеринин дагы негизин түзө турган эмгек болгону талашсыз. Анткени, акындар чыгармачылыгын мыкты билгендиги, эски кол жазма тексттерди араб, латын тамгаларынан көчүрүү, кол жазмалар менен иштөө, акындардын жыйнактарын илимдин талабына ылайык түзүү иштери боюнча Омор Соороновдон артык биле турган адис аз.

Сөз удулун К. Досуевдин чыгармаларынын изилдениш тарыхына жана мындан ары кандай багыттагы илимий изилдөөлөр жүрүшү керектигине буралы. Коргол ырчынын чыгармалары туурасындагы изилдөөлөр анын китептерине жазылган баш сөздөрдөн башталып, Ж. Таштемиров, О. Сооронов, С. Кайыпов, П.Ирисов, Б. Кебекова, С. Тиллебаев, А. Обозканов сыяктуу белгилүү окумуштуулардын изилдөөлөрүндө Корголдун чыгармалары туурасында да азын-оолак сөз болуп, көбүнчө портреттик мүнөздөгү иштер жазылган. Мындан сырткары акындын талантын баалап, поэзиясын сүйгөн атуулдар жазган мазмундуу макалалар да бир топ. Акындын чыгармаларына багытталган атайын изилдөө жүрө элек. Бүгүнкү күндө Корголдун чыгармалары, өмүрү жана чыгармачылыгына байланыштуу материалдар толук жыйналып, жарыяланышы керек. Илимий иштердин башаты түзүлүп, мындан аркы комплекстүү изилдөөнүн мөөнөтү күтүп турат.

Коргол Досуевдин акындар поэзиясындагы орду, чыгармаларынын көркөмдүк өзгөчөлүгү жөнүндө адабиятчылар тарабынан олуттуу пикирлер айтылып, «Корголдун чебер жана сөз тапкыч чечен акын экени, ...анын ырлары улуу устаты Токтогулдун жана башка замандаштарынын чыгармалары менен идеялык мазмуну жагынан үндөшүп, алардын адабий мурастарын толуктап турганы менен баалуулугу»¹ айтылып, «чыгармаларынын өзгөчөлүгүн советтик идеологиядагы

¹ Таштемиров Ж. Коргол Досуев. Китепте: Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери. – Ф., 1988. 117–118-беттер.

тапшырмалуу көрсөтмө менен ырдоо шартынан эркин болуп, ошонун натыйжасында эркин сүйлөп, сөздү таамай, так, жалтанбай айтып, ага юмор менен сатира кошулганда сөз өнөрү ого бетер көркүнө чыккандыгынан»¹ деп белгиленип, акындык өнөрдөгү такшалуунун туу чокусу деп аталган айтыш өнөрүндө «алдына ат салдырбаган» акын катары бааланып жүрөт. Ал эми адабиятчы-педагог Б.Ирисов акындын чыгармаларын талдап «жаңы мезгилде шартка жараша ыр-даса да, өзүндө калыптанган ырчылык нарк-насилден айныган жок. Чеберчилик жагынан анын ырларында Жеңижоктун таасири байкалса, адилетсиздикке келишпес мамилесин чагылткан ырларында Токтогулдун таасири байкалат. Албетте, таасир дегенде стиль, ыргак, форма жана мазмун жагынан аларды жолдоп, ошондой ыкмада ырдоону гана түшүнүү керек. Ал эми тематикасы, ырдын мазмуну ырчынын жеке чыгармачылыгына, ойломуна жана түшүнүктөрүнө гана байланыштуу жаралган»² – деп жазат. Айтылган теориялык ойлор К. Досуевдин чыгармаларын изилдөөгө багыт берээри анык. Чындыгында да Корголдун чыгармаларында башка акындардан өзгөчөлөнгөн салыштыруулар, көркөм каражаттар, метафоралуу туюнтмалар бар. Ал чукугандай элестүү сөз тапкан, ойду так бере билген, куйкум сөздүү, курч тилдүү акын.

Сөзүбүз куру болбос үчүн айрым мисалдарды келтирсек да болот:

Кайраты бар жакшы адам,
Тууганына туу болот,
Душманыныа уу болот.
Жаман адам белгиси,
Өз акылын таппаган,
Жат элине кул болот³.

(Терме)

Ар жыйындын гүлү элем,
Асылын таап сөз айткан,
Акындардын бири элем.

Топ жыйында сайраган,
Токтогулдан кийинки,
Торгойлордун бири элем.

Ок тийген турна баштанып,
Арбаңдатты карылык.
Арыктаган текедей,
Тарбаңдатты карылык .

(Карылык)⁴

¹ Сооронов О. Коргол Досу уулу. *Китепте*: Кыргыз адабиятынын тарыхы. V том. – Б.:2002 452-бет.

² Ирисов Б. Коргол Досуев. *Китепте*: Ырчылар чыгармачылыгы. – Б.:2004. 152-бет.

³ *Коргол*. Ырлар, термелер, айтыштар, эскерүүлөр/ Түз: О. Корголов, О. Сооронов. – Б., 1993.

⁴ Ошондо. 91-бет.

Көзүң айнек, тилиң бал,
 Көп адам сизге ынтызар
 Күйдүргү тамак, күйкө көз
 Күйдүрдүң Бакай жалжал көз.
 Кекиликтей бедериң
 Келтирип таккан седебиң..
 (Ак Бакай)¹

Кийимдин жакшы болмогу,
 Келиштирип тигүүдө.
 Ырыскынын келмеги,
 Ынтымактуу жүрүүдө.
 (Санат)²

Анын чыгармачылыгын изилдегенде ырчылык, төкмөлүк өнөрдүн табияты жөнүндө сөз болуп, акындын ошол көчмөндүк цивилизациянын классикалык үлүгүсүн тааныткан көөнө өнөрдөгү ордун, кошкон салымын, өзгөчөлүгүн ачуу изилдөөнүн негизги максатына кириши керек. Ошондой эле очерк түрүндөгү обзордук изилдөөгө жол бербей, чыгармаларынын поэтикасын, историзмин изилдөө сыяктуу фундаменталдуу теориялык изилдөө талап кылынат.

Акыркы мезгилдерде көбүнчө комплементардык мүнөздөгү иштер жазылып, акындардын чыгармачылыгына анализ берүү бир жактуу, коёндой окшош тажатма анализ берүү менен чектелет. Жазып жаткан акынды мактап, жактап, жоктон бар кылып отуруп деңгээлин түшүрүп жиберген учурлар да жок эмес. Ошонун айынан адабияттагы сын деген тармак такыр эле көңүлдөн сырт калды. Ар бир акындын жакшы жана начар чыккан чыгармасы болот. Ошого карата реалдуу анализ жасаганда гана акындын чыгармачылыгына туура баа берилген болот. Мактай бергенден залкар акын болуп кетпейт. Чыгармаларына башкаларды кошо бергенден улам китебинин көлөмүн кирпичтей кылып даңкайткандан өзгөчө акын боло албайт. Мына ушундай кейиштүү көрүнүш Нурмолдо менен Калыгулдун тагдырына туш келди. Ошондуктан акындардын чыгармаларына текстологиялык иш жүргүзүү илимий иштин алгачкы баскычы болуусу зарыл. Тексти изилдөө үчүн акындын чыгармаларын бүт окуп, таанышып, стилин, жазуу, айтуу, төгүү ыкмаларын, баяндоо манерасын, тематикасын, ыр түзүлүшүн, поэтикалык өзгөчөлүгүн, жазгыч акындар болсо кол жазмасын толук өздөштүрүү милдет. Ошондой эле акын жашаган тарыхый кырдаал, коомдук түзүлүш да чыгармаларды тактоого өбөлгө болору белгилүү. Мына ушундай жагдайларды билбей туруп акындын чыгармаларына баа берүү, анализдөө оң натыйжа бербейт.

Жогоруда айткандай Корголдун өмүр жолун, чыгармачылык өнөрканасын изилдөө али дың бойдон турат. Анын Токтогул менен болгон чыгармачылык бай-

¹ Коргол. Ырлар, термелер, айтыштар, эскерүүлөр/ Түз: О. Корголов, О. Сооронов. – Б., 1993. 30–31-бет.

² Коргол. Ырлар, термелер, айтыштар, эскерүүлөр/ Түз: О. Корголов, О. Сооронов. – Б., 1993. 77-бет.

ланышын, ата-баладай мамилесин изилдөө эле канчалык маанилүү экени айтпаса да түшүнүктүү. Коргоол Токтогулдун чыгармаларын жыйноо, калыбына келтирүү ишинде чоң эмгек кылган. 1936-жылы жайында үч ай бою Жоомарт Бөкөнбаев менен бирге Токтогулдун мурастарын жазышып, билгендерин бүт айтып, устатынын ырларына экинчи өмүр берген. Ал эми Коргоолдун аткаруусундагы Токтогулдун күүлөрү алтын казынага айлангандыгы өзүнчө изилдөөнү, болгондо да адистик изилдөөнү талап кылат. Кыргыз күүлөрүнүн, күүчүлөрүнүн жазылып калышына чоң эмгек сиңирген композитор, Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты Виктор Сергеевич Виноградовдун «Коргоол» деген эскерүүсүн окуганда таланттуу комузчунун бүтүндөй музыкалык жөндөмүн, артисттик ажарын, адамдык жан дүйнөсүн сөз менен тартып салган сезип-туюунун жогорку точкасы экени байкалат. Комузчунун илмекайып жан-дүйнөсүн мынчалык тааасын байкоо үчүн Виктор Сергеевичтей адис болуш керек экен. Ал акынды болуп, толуп турган мезгилинде 1940-жылы көрүп, «Комуз анын эң жакыны, эң ынак стихиясы эле. Комузсуз ал жашай алмак эмес. Комуз ага аба менен суудай муктаж нерсе болчу.

Коргоолдун музыкага болгон ышкысы, көркөм ой-жүгүртө билүү жөндөмү комикалык, лирикалык, баатырдык, драмалык жана башка образдарды рельефтүү түрдө түзө билиши эмоциялык касиеттерге бай үнү-аны башка ырчылардан айырмалап турат. Баса, ал кээде бийик ноталарды фальцет менен ырдоого да батынчу. Ал эми комузга болсо кээде циркке мүнөздүү эффектерге чейин пайдаланып, традициялык эле күүлөрдөн жаңы образдар жаратуу жөндөмү, комуз чертүү боюнча виртуоздук чеберчиликке чейин көтөрүлүшү да анын зор өнөрпоз экенине күбө. Бул өзгөчөлүктөр, индивидуалдык стили Коргоолду бөлөк акындардын ичинен тубаса музыкант катары айырмалап турат. Болгондо дагы Моцарттын касиеттери бар музыкант катары өзгөчөлөнүп турат»¹ – деп баалаган. Коргоолдун комузчулук өнөрүн мындан ашыра түшүнүү, айтуу кыйын. Мына ушунун өзү комузчунун күүлөрүн изилдөөнүн эң орчундуу бөлүгү, чоң изилдөөнүн план проспектиси эмеспи. Токтогулдун күүлөрүн көп билүү, так өзүндөй аткаруу жалгыз гана Коргоолго таандык болгон.

В.С.Виноградов ошол 1940-жылы Коргоолдон Токтогулдун 30 дан ашуун ыр-күүлөрүн нотага түшүрүп, 1961-жылы «Токтогулдун музыкалык мурасы» деген китебине чыгарган. Виктор Сергеевич кыргыздын көптөгөн акын, комузчу, кыякчы, чоорчу деген таланттары менен жолугушуп, ыр-күүлөрүн жазган. Бирок, Коргоолду өзгөчө баалап, жакшы көргөн. «Андан жазып алган ыр күүлөр жанр жагынан да таң каларлыктай бай болчу. Рас, көркөм ой жүгүртүү, түркүн мүнөздөгү образдарды түзүү сыяктуу жөндөмдүүлүктөр кыргыздын ар бир акынына мүнөздүү. Бирок, Коргоолдо бул касиеттер өтө ачык, өтө тунук эле. Чынын айтсам, жанрга байлыгы жагынан кыргыз эл музыкасынын устаттарынан Коргоолго теңдеше турган бир да өнөрпоз жок болчу»² дейт. Кийин 1956-жылы Токтогулдун чыгармаларына кошумча материал чогултуу үчүн В.С.Виноградов кайра Кыргызстанга келет. Албетте, Токтогулду Коргоолдон артык ким билет. Фрунзеден композитор Акмат Аманбаевди ээрчитип Кетмен-Төбөгө Коргоолго келишет.

¹ Виноградов В. С. Коргоол. «Кыргыздын элдик музыканттары жана ырчылары» деген китебине чыккан. Караңыз: Коргоол. Түзгөндөр: О. Корголов, О. Сооронов. – Б., 1993. – 249–259-беттер.

² Ошондо. 255-бет.

Ошондо акын катуу ооруп, дүйнөнүн бардык кызыгынан көңүлү калып, карылыкка баш ийген чагы экен. Алдына келген Виктор Сергеевичти тик багып карабай да, тааныбай да коёт. А. Аманбаевдин «Күүлөрүңүздү жаздыралы» дегенине макул болбойт. Мындан 16 жыл илгери от менен жалын болуп, азоо тулпардай таскактаган, тоонун эркин кушундай талпынып турган акындын бүгүнкү абалы В.С.Виноградовдун зээнин кейитет. Каңырыгы түтөгөн Виктор Сергеевич «Алымкандын» обонун акырын созот. Күүнүн кудурети акындын соолуган денесине жан киргизип, башын көтөрөт. Виктор Сергеевич үнүн ого бетер катуу чыгарып обонду кайрыйт. Акындын нуру кеткен көздөрү жанданып, жайнап Викторго тигилип "Бектур"! "Бектур"! деп кубанып, эбак өткөн жаштыгы кайрылып келгенсип жүзүнө жылмаюу келет..... Таланттуу комузчу акыркы жолу В.С.Виноградовдун "студиясында" 15-20 мүнөт тынымсыз күү чертип берип, музыканы жанындай көргөн виртуоз комузчунун акыркы дүбүртүн угуу бактысына ээ кылат.

Мындай баалуу да, маанилүү да кабар, кайталангыс көз ирмем чыгармачыл инсан Коргол Досуевдин талантынын өзгөчөлүгүн, нарк-насилин ачууга, үйрөнүүгө табылгыс дарек, чоң изилдөөнүн учугу болуп берери чексиз.

Сөзүбүздүн акырында айтаарыбыз Коргол ырын кылыч кылып чапкан жалтанбас жүрөктүү, башкалар сезбегенди сезген сезимтал, көрбөгөндү көргөн кыраакы туюмдуу, ыр, күү дегенде от болуп жанып, сезим менен жашаган нукура акын болгон. Даңк, даража, наам, кызмат үчүн ырдабай жан дүйнөсү, акыл-эси туюп, сезгенди эркин ырдап элге жеткирип, сергек жашаган. Анын эң чоң олжосу – айтайын дегенин айтып көөдөнүн бошотуп, жүрөктө уялаган, сезимди туйлаткан, окусаң ойго батырган улуу поэзия жаратты. Анын ырлары өлбөс-өчпөс атак, даңкы болуп калды.

КР УИАнын Тил жана адабият институтунун
жетектөөчү илимий кызматкери
Ибраимов К.

КОРГОЛДУ ЭСКЕРИП...

Акындар поэзиясынын ири өкүлү, Ныязаалы, Токтогул сыяктуу залкарлардын шакирти Коргол Досу уулу унутта калбай аздыр-көптүр сөз болуп, эстелик тургузулуп, музей уюштурулуп, юбилейи белгиленип дегендей иш-чаралар өткөрүлүп, жыйнактары жарык көрүп келатканына шүгүрчүлүк дейли. Анткени акын өзү айткандай «Топ жыйында сайраган, Токтогулдан кийинки, Торгойлордун бири эле». «Чечендер келсе жол бербес, Атактуу акын болгомун», «Эл уга турган сөз таптым, эсил өмүр өтөөрдө» деп өткөн өмүрүнө топук кылып, кийинкилер айта жүргөндөй ыр калтырганына ыраазы эле. Мындай акынды эли-журту эстен чыгармак эмес.

Корголдун чыгармачылыгын атайылап изилдеп, ал жөнүндө жазгандар анчалык деле көп эмес. Алардын бири, эл акыны Анатай Өмүрканов чыныгы акындарды, «кудайдын жердеги элчиси» катары күү менен бир аз апырта мактап жибергени болбосо, Корголдун чыгармачылыгы, акындык дарамети, башкалардан айырмаланып турган өзгөчөлүгү, адамдык паразаты жөнүндө таасын баа берген. Ал минтип жазат: «Ал тузу ачуу, турмушу катуу жашоосуна кабагым-кашым дебей элинин кубанычын кубаныч, жыргалын жыргал деп, алардын айтылбаган арманын айткан, айтканда да түбүн түшүрө, жүрөгүн үзө айткан улар үндүү, уу тилдүү, көк шиберди шыркыраткан чоктой курч акын болуптур. ... Ошондой кара кылды как жарган калыстыктан кайтпаган Кокең:

Сталинчи акынбыз,
Сталинге жакынбыз,
Сталин деп жатырбыз
Сталинге катынбыз –

деп учурдун уу аралаш сасык саясатын жактырбаган ырын коркуп-үркүп отурбай эле ачык ырдап, филармониядан куулат. Чындыкты сүйгөн Кокең бийликтин башындагы кемпайды мактап ырдаганча кедейдин жоголгон малына жар айтканды артык көрүп, «көк эшегин чүчүлөп, көк чапанын бүчүлөп» эл аралап, журт кыдырып кетет. ... Коргол партия деген капкандан кутулуп, саясат деген қапастан бошоп эл аралап эркин ырдап кеткени бүгүнкү эмес, эртеңи үчүн да аябагандай чоң олжо болуптур». (1. 191–193). Коргол акын учурунда филармонияны таштап баса бербегенде башкача тагдырга туш болуп, чыгармалары том-том болуп жарык көрүп, өзү башкалар сыяктуу далай сыйлыктардын ээси болор беле ким билет. Бирок андай болгон жок.

Акын Токтогул, Ныязалы, Эшмамбет, Жеңижок, Жаңыбай, Курман, Куйручук, Бекназар менен жанаша жүрүп, бүткүл өмүрү ыр менен өткөн. Кийинчерээк Калык, Алымкул, Осмонкул сыяктуу төкмөлөр менен да кездешип, байланышта жүргөн. Корголдун жүргөн-турган жери ыр-күлкүгө толуп, эл кумарын кандырган. Тилекке каршы анын ошол өмүр бою айтып, ырдап келген ырлары өз учурунда жазылып калбагандыктан толук сакталбай калды. Ага өзү деле анча маани бербеген сыяктуу. «Ырларыңызды бирөөгө жаздырыңыз, китеп чыгаруу керек» десек, кыйыктанып: «Эң мурун Жеңижок менен Эшмамбеттин ырларын топтоп чыгаргыла, анан мага кезек тиет» деп коюучу» эле деп эскерет Темиркул Үмөталиев (4.5).

Жоомарт Бөкөнбаев 1938-жылы Кетмен-Төбөгө келип, Корголдун Арым жайлоосуна алып кетип жайлата Токтогулдун ырларын жаздырган. «Корголдун билгендерин толук жыйнап ала алган жокпуз. ... Кетмен-Төбөлүк уюмдар Коргол ырчыга шарт түзүү, ага материалдык жардам берүү, анын билгендерин толук жаздыруу ишин колго алуулары зарыл» – деп жазган эле (6). Жоомарттын бул тилеги ишке ашпады, өзү да кайрылып бара алган жок.

Ыр-күүгө шыктуу Корголдун 8–9 жашында эле айылдагы бир чакан тойдо ырдатып көрүшкөн: «Анда бир үйрөнгөн элдик ырымды комуз менен ырдап жатып жаңылап калдым да, эч кимге көрүнбөй качып жөнөдүм. Жолдо келе жатып көлөкөгө эс алганы отуруп, ошол жерге уктап калыптырмын. Түшүмдө да той болуп, анда көп ырчылар ырдап жатыптыр. Мен да алардын арасында жүрүптүрмүн. Ойгонсом түшүм экен, оозум кумга толуп, жүрөгүм алып учуп, көңүлүм сергип калыптыр дээр эле атам» – деп эскерет баласы Оңдош (11). Кийинчерээк Коргол 15–16 жаш куракка келгенде аксылык Сейилкан дегендин ашында биринчи жолу өз алдынча ырдап, ошондон тарта ырчы катары тааныла баштайт. Ошентип жаштайынан акындык өнөргө аралашкан Коргол сексенге жете жашап, өмүрүн ыр менен өткөргөнү менен көзүнүн тирүүсүндө чыгармалары жарыкка чыкпай, бир жыл өткөн соң, 1963-жылы алгачкы ыр жыйнагы басылып чыкты. «Өлөр алдында гана ушул жыйнактагы ырларын жаздырып берип кеткен эле» – деп жазат китепти коомдук башталышта басмага даярдаган Төлөгөн Касымбеков (4).

Бул чакан китепчеге Темиркул Үмөталиев «Баш сөз» жазган эле. Андан бери Корголдун юбилейлик жылдарына карата 1981-жылы Токтосун Тыныбеков түзүп, Жаки Таштемиров «Кириш сөз» жазган экинчи жыйнагы, 1993-жылы Оңдош Корголов менен Омор Сооронов акындын мурда жарык көргөн ырларын толуктап, «чыгармаларынын дээрлик мыктыларын чогултуп» үчүнчү жыйнагын жарыкка чыгарды жана бул китепке акындар чыгармачылыгы боюнча белгилүү адис О. Сооронов мазмундуу кириш сөз жазды.

Жогорудагы жыйнактарга акындын ырларын топтоп, даярдап чыгарууда Корголдун шакирти төкмө акын Токтосун Тыныбековдун, айрыкча акындын өз уулу Оңдоштун аракети зор болгонун белгилейт О. Сооронов. Маалыматтарга караганда Корголдун ырларын шакирттеринин бири Алтымыш Мундузбаев жазып алып жыйнап жүрчү экен. Ал кишинин көзү өтүп кеткендиктен, азырынча ал материалдардын дайыны билинбейт. Ырас, Корголдун улам кийинки жыйнактары жаңы чыгармалары менен толукталып отурду, бул мыйзам ченемдүү нерсе деңизчи, бирок канчалык убаракерчилик мээнет менен топтолгон чыгармалардын жыйнакка кирбей калышы бир чети өкүнүүчтүү болсо, экинчи чети таң калыштуу. «... Дагы бир томдук чыгармалар менен эскерүүлөр бул китепке батпай ашып калгандыгын кабарлайбыз» – дейт китептин түзүүчүлөрү (8.168). Көрсө, ал чыгармалар басмага тапшырылганы менен макулдашылган көлөмгө батпай калыптыр. Бардыгы баягы эле акчага байланышкан нерсе тура. Кантсе да кийинки томдуктарда окурман колуна тиер деп үмүт үзбөй туралы.

Корголдун жарык көргөн ырларына караганда ал жөнүндө жазылган эскерүүлөр басымдуулук кылат десе болчудай. Анткени актандай акын Корголдун пир тутуп, аны ээрчип жүрүп үлгү алган шакирттери Токтосун Тыныбековдун, Тууганбай Абдиевдин, Алтымыш Мундузбаевдин, жазып калтырган эң бир кызыктуу эскерүүлөрүн эске албаган күндө да, Коргол менен бирге жүрүп, жакындан таанып-билип, чыгармачылыгына аралашып калган Жоомарт Бөкөнбаевдин, белгилүү музыка изилдөөчү Виктор Сергеевич Виноградовдун, Бууданбек Сабыр уулунун, Өзбек Рысбековдун, Белек Осмонкуловдун, Мурзабек Басыл уулунун, Алик Акималиевдин кызы Турсункан менен небереси Майрамкандын эскерүүлөрү бар. Мындай

«эскерүүлөр» акындын чыгармачылык портретин жаратууда өзгөчө мааниге ээ, ал жөнүндө ар тараптуу, кеңири маалымат алууга шарт түзөт жана да акындын анча билинбей, көмүскөдө жүргөн чыгармаларын ачыкка чыгарып, жаралуу себептерин жарыя кылат, ыр казынасын толуктайт. Корголдун акындык ажарын, өнөр дүйнөсүн ачат. Бирок бул жарыяланган эскерүүлөрдөгү Корголга тиешелүү чыгармалар толугу менен жыйнактардан орун алган деп айтуудан алыспыз.

Корголдун айрым чыгармалары Кыргыз поэзиясынын антологиясында, эл ырчыларынын жыйнактарында, мезгилдүү басма сөз беттеринде, адабият окуу китептеринде (7-класс) жарыяланып келди. Өмүр жолу, чыгармачылыгы жөнүндө кыскача маалымат Кыргыз совет энциклопедиясында, Кетмен-Төбө энциклопедиясында, Адабият энциклопедиясында берилген болсо, акындар чыгармачылыгын, төкмөлүк өнөрдү изилдеген окумуштуулардын эмгектеринде Корголдун чыгармачылыгына тиешелүү учкай айтылган ой-пикирлер да жок эмес. Акындар чыгармачылыгына арналган бир томдук жана көп томдук эмгектерде портреттик бөлүмдөр бар. Ал эми чын-чынына келгенде Жаки Таштемиров, Омор Сооронов, жана Анатай Өмүркановдун саналуу эмгектерин эске албаганда, белгилүү чоң акындардын катарында турган Коргол Досуевдин жеке чыгармачылыгын атайылап, монографиялык планда тереңден изилдөөгө белсене киришкен адам азырынча жок өңдүү.

Ырчылык өнөр кан-жанына сиңип, аны өмүр бою жан жолдош кылган Корголдун ким экенин, кандай акын болгондугун баамдап, көз алдыга келтирүү үчүн жогоруда саналган «эскерүүлөрдүн» ичинен бир-экөөнү алып, андан үзүндү келтирүүнү ылайык таптык. Белгилүү музыковед В. С. Виноградов 1940-жылдын жаз айларында Токтогулдун шакирттеринен анын чыгармаларын жазып алууну уюштурган. Мына ушундай кырдаалда элүүдөн жашы ооп калган Коргол менен таанышып, Токтогулдун отуздан ашык чыгармасын жазып алган. Акындардын бири да мынчалык сандагы чыгармаларды айтып бере алган эмес. В. С. Виноградов Коргол жөнүндө мындай деп жазат: «Күндөрдүн биринде «студияга» катардагы кедей дыйкан түспөлдүү жапалдаш бойлуу, арык чырай, улгайыңкы адам кирип келип, босогого токтоду. Кийгени жупуну маасы, көөнөргөн көрпө тебетей, ошондой эле эскилиги жеткен чепкен. Тебетейи чекесин жаап, көзүнө түшүп тургандыктан, а дегенде жээрде чокчо сакалы менен муруту гана көрүндү. Ачыгын айтайын, бу киши бизге жайынча келген катардагы карапайым кишидей туюлду.

Бирок, ал бир аз кийлигишүүдөн кийин баш кийимин алып (өңү өчүп бозоргон топусу бар экен), эки жагын карана баштады.

Эми анын бүткүл жүзү мага ачылды, ал жөнүндөгү биринчи таасрим да өзгөрдү. Жазы маңдай. Ойдун топтолгондугун билдирген бырыштар. Каштары калың. Алар бирде бириге калышып, бирде куштун канаты сымал серпиле түшөт. Көздөрү баланыкындай ишенчээк, ойноок. Ийкемдүү, бир аз нервдү жан дүйнөсүнө эң эле сезимтал жиптер тартылып, андагы көңүл менен ойлордун алмашуусу ушунчалык назик, ушунчалык көп кырдуу кагылышып турган шекилдүү. Ошол кезде менин аң-сезимиме бул адамда укмуштуудай артисттик натура бар деген ой кылт эте түштү.

Ал бизге кунт коюп назарын салган сайын, ээрдинин тегерегиндеги бырыштарда жашынып жаткан кыска күлкү улам айкын билинип турду (3.20). Андан соң Коргол анда отурган Алымкулду көрүп, ыр менен саламдашып, өз ара алым сабак айтышкандан кийин В. С. Виноградов Корголдун көп кырдуу талант экенин баамдап, өз баасын берет: «Алымкул обол мурда акын, андан соң музыкант болгон.

Коргол анын тескерисинче кызуу темпераменттүүлүгү менен өзгөчөлөнүп, эмоцияга өтө берилип, анын үстөмдүгүндө калды. Бул жагынан алганда анын аткаруусу эркин учкан куштун сайраганы шекилдүү сезилди. Ал кебетесин өзгөртүп,

ымдоосун жана а тургай жаңдоосун түрлөнтүп, көз ачып-жумгуча колун комузда ойдолотуп жатты. Поэтикалык чеберчилик, импровизация жагынан Алымкулга жетпегени менен ал мелдеште таланттуу ырчы жана комузчу катарында биринчиликти бербеди, ал үчүн музыка эң жакын жана кыйышпас стихиясы болгон. Ансыз ал абасыз жана суусуз жашай албаган сыяктуу жашай алмак эмес» (3.22). Акындын музыкага берилгендигин, чыгармачылык жөндөмүн, комуз чертүү техникасын, кыскасы болгон өнөрүн карап отуруп, «... аны акындардын арасынан моцарттык белгилер (бул терминди тайманбай эле колдонобуз), таланттуу, тубаса музыкант катары өзгөчөлөнтүп туруучу» (3.22) – деп жазат В. С. Виноградов. Белгилүү музыковед Корголдун кадимки дүйнөлүк атагы бар скрипач жана композитор Моцартка теңештирип атса, кыргыз композиторлору алигиче ооз ачпай отурганына жаны кашаят акын Анатай Өмүркановдун. Айтса-айтпаса төгүңбү.

Мына, бир аз чубалжый түшкөн үзүндүдө Корголдун сырткы келбети, кийген кийим-кечесине чейин жаныңда отургандай көз алдыга тартылды. Ал эми анын ар тараптуу чыгармачылык, айрыкча артисттик, комузчулук өнөрү абройлуу изилдөөчү тарабынан жогорку баасын алды. В. С. Виноградов билген акындардын алды экен.

Адатта Коргол сыяктуу төкмө акындар эл алдында ырдап көнгөн. Ошондуктан чындап чечилип, ойдогудай толкуп-ташып, көңүлү көкөлөп, эргип ырдаш үчүн казганактаган эл, каалагандай аудитория, табигый шарт керек. Анткени эл акынга өз баасын берип, сүрөөнгө алат. Ансыз акынды ырдатууга аракет жасоо болбогон убара. Ушундай кырдаалга Коргол да туш болгон. В. С. Виноградовдун добуш жазуучу тобунда Жоомарт, тилмеч катары Тазабек Саманчин жана аппарат башкаруучу техник болгон. Алар бардык аракетин көрүп, шаймандарын даярдап, Корголдон ырдап берүүнү өтүнүп белги бергенде, микрофонду байкап калат да: «Чертпеймин!» – деп ачуулана комузун токтотуп, ордунан туруп кетти. Мен өмүр бою эл алдында чертип келген элем. Мени эл угуучу, а силер жыландай иймейген бул машинанын алдында ырда деп кыйнайсңар. «Чертпейм!» – деп ал жанагыдан да катуу жаалданып, бөлмөдөн чыкты. Жоомарт анын артынан жөнөдү» – дейт (93.23). Акыры Корголдун аке-жакелеп, бөлмөгө элди толтуруп, жанагы «иймейген жыланды» жашырып, болгон шартты түзүп анан жаздырып алышкан.

Коргол эл ичинде эркин ырдап, тартынып тайсалдабай, юмор, күлкү, курч сатира аралаштырып, айтар сөзүн таамай, бетке айткан. Элге жакын акын кээде «оң айтсаң тескери кеткен терс аяк, кежир мүнөз келет» (1) дешет. Мунун чындыгы бар го. Коргол да устаты Токтогулга каяша ырдап, кагуу жеген учуру бар. Буудайбек Сабыр уулу Корголдун өз оозунан жазып алган:

«– Током Шиберден келгенден кийин арак ичип кызып алып ырдашам деп Токтогулга тиш салып, каршы ырдадым... Бир топ кетмен-төбөлүктөр арак ичирип, кызытып алып, мени Токтогулду көздөй тукуруп:

– Сен Токтогулдан кемсиңби?! Токтогулга бирдеме де! – дешкенинен, ырдап турган жерим:

... Ошол кезде Токтогул,
Эгеме шүкүр дегенсиң.
Айдалып барган жериңден,
Сен эшектин этин жегенсиң.

Тобо кылып ошондо,
Тобомо шүкүр дегенсиң.
Тутулуп барган жериңден,
Сен доңуздун этин жегенсиң.

Кайрылып келип кыргызга,
Кудайга шүкүр дегенсиң.

деп мына ушул сыяктуу оозума келгенди оттопмун. Ошондо Током мени карап алды, анда көзүм да соо, ак чел баскан эмес эле. Токомдун каарына, дубайматына калдымбы, же каргыш мага тийдиби, кийин бир-эки жыл өткөндө эле көзүм ооруп, ак чел болуп калды» (2.30). Токтогул комузун колуна алып санат-насыят ырларын аралаштыра Корголдун «көр болосуң» деп ырдаган экен.

«... Чарба малга жарашкан,
Чалкайып жаткан төр болот.
Чакчаңдап, ичип алыпсың,
Сендей чала кайым көр болот...

– Жайлоонун көркү өр болот,
Жайыттын көркү төр болот.
Сендей устатына асылган,
Жаман адам көр болот...»

деп Токтогул ушул сыяктуу ыр менен мени селдей каптап, тим эле таш тиштегендей кылды» (2.31). Бир базардан кийин Коргол Токтогулдун алдына түшүп, кечирим сурап кутулган экен. Бул окуяны Корголдун шакирти Тууганбай да айтып, ырдап жүргөн, жазып калтырган. Бир аз башкачарак кырдаалда айтылганы менен мазмуну бирдей. Токтогулдун Корголдун беттеп ырдаган ыры мындан да күчтүү. Мындан да курч. Коргол кечирим сурап барганда: «Алаканын тескери жайып:

– Айтканың арыктан өтпөсүн,
Арышың алыска кетпесин.

Аш, тойго батпай, сарттын куураган чайканасында ырдап кал, аллоокбар. – деп басып кетти.

– Ошентип арактын «күчү» менен Токомдун каргышына калгам, – дечү Коргол (10.83). Ушундан улам арактан көңүлү калган Коргол арак жөнүндө ыр жазып, «Бул оңбогон тамак, ичсе тойбогон тамак, үйрөнүп алса койбогон тамак» (9.44) деп жүрсө керек. Бирок кандай болгон күндө да улуу устаты Токтогулдун өмүр бою ызааттап, сыйлап, анын чыгармаларын оозунан түшүрбөй айтып өткөн.

Ар тараптуу талант ээси Корголдун чыгармалары жанрдик-тематикалык түрлөргө да бай. Анын азыр колдо турган чыгармалары ашыктык, арноо, эскерүү, учурашуу, угузуу, керез, дүйнө, өмүр, санат, насыят сыяктуу ырлардан турат. Айтыштары өзгөчө оорунду ээлейт. Анан да эл ырчылары бир укканын ошол калыбында эске түйүп калуу касиетине ээ эмеспи. Коргол да Токтогулдун уккан «Жаныш, Байыш», «Курманбек» өңдүү дастандарды устатынан кем калбай айтчу эле дешет. Тилекке каршы ал чыгармалары жазылып калбаптыр.

Анда эмесе Корголдун талантына таасим этип, урматтап, калыс оюн айтып келаткан эл акыны Анатайга дагы сөз берели:

«Куржалак калып билимден,
Өнөрү менен билинген.

Өкмөткө ырчы болбойм – деп

Өлгөндөн кийин тирилген» (1.205) – Коргол ырыстуу акын экен.

Адабияттар

1. *Анатый Өмүрканов*. Коргоол//«Жаңы Ала-Тоо», 1912, № 2(34), февраль, 190–205-бет.
2. *Буудайбек Сабыр уулу*. Эл шайырлары. – Ф.: Мектеп, 1980. – 184 б.
3. *Виноградов В. С.* Кыргыздын элдик музыканттары жана ырчылары (Которгон: А. Жунушалиев). – Ф.: Кыргызстан, 1974. – 88 б.
4. *Досуев Коргол*. Коргол ырчы. Ырлар жыйнагы. – Ф.: Кырмамбас, 1963.
5. *Досуев К.* Коргоол. Ырлар жана айтыштар. – Ф.: Кыргызстан, 1981. – 144 б.
6. *Жоомарт*. Токтогул жана Коргол ырчы//Кызыл Кыргызстан, 1938, 11-август.
7. *Коргол Досу уулу*. Коргол. Ырлар, айтыштар жана эскерүүлөр/Түз. О. Корголов, О. Сооронов. – Б.: Адабият, 1993. – 320 б.
8. *Сооронов О.* «Токтогулдан кийинки, Торгойлордун бири элем»//Сооронов Омор. Кол жазмалар жөнүндө сөз. Макалалар. 2. – Б.: Турар, 2009. – 167–172-б.
9. *Токтосун Тыныбеков*. Менин устаттарым. Эскерүүлөр, очерктер. – Ф.: Кыргызстан, 1983. – 192 б.
10. *Тууганбай Абдиев*. Залкарлар. Замандаштар. Чоңколор. – Б.: Кыргызстан, 1999. – 272 б.
11. *Турсункан Коргол кызы*. Атам Коргол жөнүндө//Кыргызстан маданияты, 1991, 26-декабрь. – 15-б.

Филология илимдеринин кандидаты
Мукасов М.

КОРГОЛДУН КООЗ СӨЗДӨРҮ

Азыркы учурда, элибиздин өткөндөгү турмуш-тиричилигине, каада-салтына, тарыхына, маданий-адабий мурастарына кызыгуулар артып, аларды таап чыгып мезгил талаптарына ылайыктап пайдаланууга аракеттер жүргүзүлүп жатат. Демократиялык багыт менен өнүгүү жолуна түшкөн эгемендүү элибиз өздүк менталитетине ээ болуш үчүн, атайын максат менен күрдөөлдү күрөш жасоо зарылдыгы бар. Мына ушундай зарылдыктан улам, маданиятыбыздын, адабиятыбыздын тарыхына кайрылганыбызда, элибиздин руханий дүйнөсүн чыгармаларында кенен чагылдырып, анын жашоо-турмушун, мүдөөсүн, дүйнөтаанымын таасын сүрөттөп, өлбөс мурастарды жараткан залкар таланттарды, сөз өнөрлөрүнүн чыгаан чеберлерин учуратууга болот. Башкача айтканда, кыргыз эли өзүнүн нечендеген кылымдарды басып өткөн тарыхый татаал жолунда акыл ойдун дараметинен жаралган өлбөс өнөрүн маданий байлыгын түзүү менен эчендеген таланттуу адамдарды, сүрөткерлерди, сөз чеберлерин чыгарган.

Мына ошондой сөз чеберлеринин устаты, куйкум сөздүн "кудайы"-Коргол Досуев болгон. XIX-XX кылымдардын тогошундагы кыргыз акындарынын "гүлдөгөн доорунда", таланттардын асманында жайнап чыккан жылдыздары: Арстанбек, Чоңду, Эсенаман, Солтобай, Молдо Нияз, Нурмолдо, Тоголок Молдо, Жеңижок, Токтогул, Калмырза, Кара Курман, Эшмамбет, Барпы, Калык, Осмонкул, Алымкул, Актан, Сарыкунан, Токтонаалы, Ысмайылдардын каркыра тизмегинин арасында Коргол да бар.

Акын кадимки Токтогулдун ысымын алып жүргөн өрөөндө, Чолпон-Ата айылынын жогору жагындагы Ак-Булакта Назардын кыштоосунда 1882-жылы жарык дүйнөгө келип, 1962-жылы 80 жаш курагында дүйнө салган экен.

Токтогул өрөөнү чындыгында эле таланттардын мекени. Ал жерде атактуу Токтогул баш болгон Эшмамбет, Жаңыбай, Кара Курман, Кулуке, Казак, Шадыкан, Арзымат, Бекназар куудул сыяктуу не бир кара жаак жез таңдай акындар, комузду сайраткан күүчүлөр, булбул таңшык ырчылар, обончулар чыккан. Кечээ жакында эле дүйнө салып кеткен төкмө - Тууганбай, опсуз обончу - Асанкалый; сахна көркү болуп ырдап жүрүшкөн-Элмирбек, "үч теректин үч кызы" (Анапия, Дилбар, Лира), Гүлнур сыяктуу Токтогулдун топ жылдыздары эл сүймөчүлүгүнө айланып, кыргыз элине кызмат кылып, ырахатка бөлөп, жыргатып келет. Мындай таланттар кыргыз элинин сыймыгы, мактанычы. Суусунанбы, тузунанбы, айтор, Токтогул өрөөнү таланттарга бай, өзгөчө, кудайдын мээри төгүлгөн касиеттүү жердей сезилип кетет. Албетте, бардык эле жерде таланттар бар деңизчи, ошондой болсо да, Токтогул өрөөнү бир башкача керемет, бөтөнчө шайыр-шатман. Куйручук куудул тамашалап: "... Биздин Жумгал тынч экен, буларың, итине чейин ырчы экен"-дегендей (жакшы мааниде), токтогулдуктар өзгөчө "чымындуу" калк.

Жогоруда саналган орошон таланттардын арасында олчойгон орду бар, айтыштарда алдырбаган, азуулугуа чалдырбаган, көр оокатка кайгырбаган, келээр-кетээр дүйнөгө кенен карагант "дербиш" акын Корголдун ырлары анын болуп-толуп турган чагында кагазга түшүрүлбөй, не бир сонун көркөм дүйнөсү желге

учуп бизге жетпей калды... Улунуп-жулунбаган, атак-даңкка азгырылбаган, чындык, акыйкатты пир туткан, бир аз оройураак, бетке чабаар, курч акын экендигин бизге жеткен адабий мурастарынан, шакирттеринин эскерүүлөрүнөн баамдоого болот. Чоң акындардын өзүнчө бир мектеби түзүлүп, артынан ээрчиген окуучу шакирттери болгон. Кыргыз акындарындагы мындай салттуулук Токтогулдун мисалынан даана көрүнөт. Токтогул төрт аягы төп келген зор таланттын ээси болгондуктан, анын Калык, Осмонкул, Алымкул, Коргол сыяктуу ондогон окуучу шакирттери болгону белгилүү. Ошол салттуулукту кезинде Корогол да улантып, Кадыркул, Актан, Малабаш, Кади, Алтымыш, Токтосун, Тууганбай, Абдыш, Азис, Качкынбай сыяктуу акындарга жол көрсөтүп, акындыктын купуя сырларын үйрөтүп аларды оң жолго салган. Саналган акындардын айрымдары Республикага атагы чыгып, "Эл артисти" наамдарына ээ болушту. Ошолордун алдыңкы катарында Токтосун Тыныбеков турат. А киши Корголду түз эле атам дечү. Кыргыз акындарынын арасында устаттарын урматтоо, сыйлоо, алардын көзү өтүп кетсе да эскере жүрүү салтка айланган. "Током минтип айтчу эле, минтип чертчу эле" - дешип, Калык, Алымкул, Корголдор акындын чыгармаларын дамамат репертуарларынан түшүрчү эмес. Мындай адептүүлүк, ыймандуулук, устатынын арбагын сыйлоо - көзү өтүп кеткен акындардын чыгармаларын жыйноодо абдан пайдасы тийген. Себеби, алар ач көздөнбөй, устатынын эмгегин жебей, "менчиктештирбей" анын адабий мурастарын жаздырууда ак ниет болушуп, аяр мамиле кылышкан. Алсак, ушул эле Корголдун ырларын чогултууда аны кошо ээрчип жүргөн Токтосун акындын эмгеги зор. 1997-жылы жарык көргөн "Токтосун" аттуу акындын чыгармалар жыйнагында "Корголдун аңгемеси" аттуу көлөмдүү "эскерме" бар. Ошол эскерме-аңгемеде Коргол менен Токтогулдун мамилеси, чыгармачылык алака-катышы, Корголдун өзүнө тиешелүү айтыштын тексттери, секетбай-күйгөн ырлары топтоштурулган. Мына ушул "эскерүү" Корголдун адабий мурастарын чогултууда зор салымын кошкон.

Корголдун дагы бир окуучу-шакирти кадимки төкмө Тууганбай Абдиев. Алтымыш Мундузбаев 1956-жылы Тууганбайды ээрчитип барып Коргоолго жолуктурат. Тууганбайдын саламын алик алып, Коргол:

... Алып кал балам сөзүмдү,
Ала кетпейм карынга,
Суунун көркү шарында,
Бадалдын көркү шагында,
Балтанын күчү сабында,
Бал кошкондой сөз айтып
Барган жерден жаңы ырда! -

деген кеп-кеңешин берет. Корголдун таасири Тууганбайдын чоң акын болуп калыптанышына өбөлгө-жөлөк болгон. Акындын ырларынын кыска-нускалыгы, азил-чыны аралаш жагымдуу юмор менен образдуу айтылган сөз айкаштарын таба билүүсү, тайманбас көй кашкалыгы - шакирти Тууганбайдын чыгармачылыгына да өткөн. Булардан сырткары Коргоолго дамамат келип, ал-жай сурашкан окуучулары - Кади, Алтымыш, Бабажандар болгон. Алар да өз алдарынча өнөр ээлери болушуп, акындык өнөрдү алга жылдырышкан.

Акындын ырлары көзүнүн тирүүсүндө китеп болуп жарык көрбөптүр. Өлөр алдында Алтымыш Мундузбаевге айтып берип жаздырган ырларын Төлөгөн Касымбеков басмага даярдап, Темиркул Үмөталиев баш сөз жазып берген чакан жыйнак 1963-жылы жарык көргөн. Кийинчерээк 1981-жылы ошол жыйнакка кошумчаланып Актан, Эстебес, Тууганбайлар менен жолугушкандагы ырлары, "Устаканада", "Жалкоо", "О, кара жер балбаным" жана башка чыгармалары топтолуп, Жаки Таштемировдун "Кириш сөзү" менен басмадан жарык көргөн. Корголдун чыгармачылыгына кызыккан, анын өнөрканасына үңүлө карап баа берген адабиятчы-фольклорист О.Соороновдун аракет-мээнетти менен түзүлүп, басмага даярдалып "баш сөзү" жазылган акындын ырлар жыйнагы 1993-жылы жарык көргөн. "Бештин бири" деп аталган "баш сөздө" акындын чыгармачылык потенциалы, Токтогулдан алган таасирлери идеалык-тематикалык өзгөчөлүктөрү туурасында илимий байкоолорун жүргүзгөн. Бул жыйнак мурдагыларга караганда бир кыйла көлөмдүү (300 беттен ашуун). Демек, акындын чыгармалары эл арасынан дагы чогултулуп, Улуттук Илимдер академиясынын Кол жазмалар фондусундагы материалдар менен да толукталган. Жакындан бери Коргол Досуевдин 130 жылдык маарекесин утурлай, акындын небере кызы Ондошева Майрамкан мурдагы ырларына дагы жаңы табылгаларды кошуп, толуктап басмадан чыгарууга аракет кылып жүрөт. "Кыргыз адабиятынын тарыхында" (7 томдук) жарык көргөн. О.Соороновдун Коргол акынга арналган портреттик изилдөөсү, А. Өмүркановдун акын жөнүндө "агынан жарылган" макалалары, С.Тиллебаевдин "Унутулган адабият" аттуу китебиндеги "Коргол Досу уулу" деп аталган көлөмдүү изилдөө эмгеги (2006), Корголдун чыгармачылык дараметин ачып берүүдөгү мыкты эмгектердин катарына кирет. Ошондой болсо да, залкар акындын чыгармалары боюнча системалуу изилдөө жүргүзүп, кандидаттык диссертациялардын корголушу күтүлөт, ага, Корголдун адабий мурастары сонун материал болуп берет.

Коргол акындын ырлар жыйнагына жазылган "Баш сөздөрдө" акындын филармонияга кабыл алынып, бирок, ал жерде иштебей кетип калгандыгы боюнча: "туура кылган, Советтик идеологиянын басым-кысымынан оолак болуп, эркин ырдоого жакшы шарт түзүлгөн" - дегендей ойлор айтылган. Бир чети туура Барпы, Корголдор эл эрмеги болушуп, элет жеринде эркин ырдашты. Экинчи чети, балким, филармонияда калып, маданий чөйрөгө аралашып жүрсө, чыгармачылыгы мындан да өркүндөп, Калык, Осмонкул, Алымкул, Ысмайылдардан ашса ашып, асты кем калбаган, атак-даңкты айтпаганда да, ырлары өз кезинде китеп болуп чыгып, көркөм дүйнөсү толук сакталып калмакпы, дегендей күдүк ойго кетесиң. Мындай ойду - анын оозунан карыган кезинде жазылып калган азын-оолак ырларындагы көркөмдүк сапат, омоктуу ойго толгон ырлары айттырып жатат.

Кээде "Совет өкмөтү акындарды идеологиялык рамкага салып, эркин ырдатпай кысып койду" - дегендей дооматтар да айтыла калып жүрөт. Мындай пикирди бир жактуу, калыс эмес айтылган пикир катары кароого болот. Совет өкмөтү акындарга эмне жамандык кылды? А кылган жакшылыгын санап бүтпөйсүң. Мына, кадимки Калыктын "Жер кепеде өткөн күн" деген ырын карап көрүңүз. Анда, үй-жайы жок, тамак-аш тартыш, жардын боорун оюп кирип, ошол кепеде эптеп-септеп өлбөстүн күнүн көрүп жүргөн Калыкты-Калык кылган Совет

өкмөтү болбодубу. Муну кантип тандык. Суусар бөрктү силкип кийип, жаркылдаган кемер курду курчанып, ордендерди кыдырата тагынып наркы-терки басып турбадыбы Какем, Совет өкмөтүнө эркелеп. Мындай сый-урматты Алымкул, Ысмайыл, Токтонаалы, Карамолдо, Ыбырай, Саякбай, Молдобасан сыяктуу толгон токой өнөр ээлери көрбөдүбү! Анан ошолор "ээсин капкан иттей" болуп Совет өкмөтүн тилдеш керекпи? Логика кайда? Же Советтик түзүлүш ошончо эле жексур, канкор беле? Кээде, дайны жок популистенип тарыхый чындыктарды так айта албай кеткен жайларыбыздын бири катары эле карайм, мен муну. Ошол учурда деле акындар айтчу сөздөрүн тайманбай эле айтышты. Адабиятта какшык, өтмө маани, подтекст, троптун түрлөрү деген түшүнүктөр бар. Чебер акындар ошондой көркөм ыкманы колдонуп эмне кааласа, ошону айта алышкан. Бекеринен көркөм сөздүн устаты дагестан уулу Расул Гамзатов: "Мен дагестан тилинде эмнени кааласам ошону айта алам" дебеген да. Кеп аны айтышта. Ал эми Коргол акын чындап эле Советтик түзүлүшкө каршы беле? Жок! Ал Совет өкмөтүн курушкан, анын идеясына берилген атеист акын болгон.

Мына, азыркы абалды карап көрүңүз. Кимдин колунда бийлик-байлык болсо, казактардан жылкы тийип келген ууру ата-тегин улуттук баатыр кылып, "көчөнүн, мектептин атын бергиле" - деп, өкмөттү омууроолоп жүрүшөт. Ошол "баатырларды", "даанышмандарды" кимдер даңазалап жазып, ырдап жатышат? Баягы эле акын-жазуучуларыбыз. Андай болгон соң, Совет өкмөтүн мактап ырдагандарды күнөөлөп эмне кылабыз. Мына ушундай жүйөөлөрдөн улам, чыгармачылык потенциалы күчтүү, тубаса талант Коргол филармонияда иштеп калганда, "Сызбайт беле сызыкты да, кылбайт беле кызыкты"... Ырлар жыйнагы том, том болуп чыгып, чыгармачылыгы мындан да өрүштүү болмок. Кийинки муунду өкүттө калтырбай, ак бермет болуп эл арасына чачылган ырлары кагазга толук түшүп калмак. Коргол да, "Акыны болдум айылда, аял менен баланын" - деп, өкүттө калбайт эле. Акындын өкүттө калганын "Алымкул менен жолугушуу" деген ырынан да байкоого болот.

Китеп болуп ырларың,
Чыгып жатат жыйнагың,
Калык менен Осмонкул
Алтындар бар жаныңда.
Жарпыңды жазып сүйлөшөр,
Жанаша жүрүп дайыма
Жаман экен мага эле.
Жалгыз калган айылда.
Барпы болсо башынан,
Жеке көнгөн жашынан.

Корголдун көркөм дүйнөсү менен учкай таанышканда эле, анын акындык дараметинин күчтүүлүгү дароо баамга урунат. Анда баары: тунук ой, сөз тапкычтык, юмор, комузчулук, бийик үн, тайманбаган көй кашкалык сапаттары болгон. Мындай касиеттер чоң акындарга гана мүнөздүү. Токтогулга каршы ырдаган Эшманбет менен ушул Коргол гана болгон экен. Эшманбет бир күнү оолугуп, Токтогулду моминтип каптап турбайбы:

Чолок чаар жылкыдай,
 Чортоңдогон немесиң.
 Чочугансып ырдаган,
 Кортоңдогон немесиң.
 Ачуума көп тийбе
 Бирдемени көрөсүң.
 Ар чеңгелим - беш кадак,
 Аябай туруп муштасам,
 Айлыңа жетпей өлөсүң.

Устатын ушинтип жөөлөп, ага катуу эркелеп барып токтосо, кара сакал Эшманбет башкаларды кирген буурадай качырып, кол салгандан кайра тарпаптыр. Коргол Токтогулду абдан ызааттаган, басса-турса оозунан түшүрбөй пир туткан, андан көп нерсени үйрөнгөн. Ошондой болсо да, "бир кыялы" кармаганда "Сен Сибирде жүргөндө, доңуздуң этин жегенсиң" - деп жиберип жатпайбы. А түгүл ошол кезде атын уккан бала ыйын токтоткон Сталинди да кер какшык, метафора менен согуп калган ыры да бар эмеспи... Демек, акын эч кимден корккон эмес, а түгүл кудайдан да. Кудай демекчи, ал кадимкидей эле атеист болуптур. Ырларынан мисал тарталы:

Атрет (отряд) кыргыз балдары,
 Кармап алды ураалап,
 Кошо түштү молдосу
 Селдеси башта чубалар.
 Молдого убал болобу,
 Элдин көзүн боёгон,
 Эшек акмак оңобу.
 Көркөөгө шерик буларды
 Коё берсек болобу.

Бир кездерде ырчыны "шайтандын канаты" - деп мазактап, Аман аттуу байды тукурган эшен жөнүндө:

Басса-турса шарият,
 Бай болушту мактаган.
 Акмак молдо, эшеним
 Ырбайт эми кеселиң.

Темтеңдебей мындай бас
 Теспенди азыр кесемин.

Эми шөптүрөбө эшеним,
 Туягы түшкөн эшегим.

Же: ...Айтканын укпай молдонун
 Чечендер келсе жол бербес
 Атактуу акын болгомун.

Же: ...Даңаза кылган бейишти,
 Молдолор кете турсун ордума -

деп, өлүмгө шашылбай, ордуна молдолорду жибергиси келип жатпайбы. Мындай атеисттик көз караштагы ыр саптары анын айтыштарынан да кездешет. Ал ырлары менен эле динге каршы болбостон, жүргөн-турганы, ичкен "суусундугу" менен да шарият жолунан чыгып турган. Албетте, мындай болушунун жөнү да бар. Ал Совет өкмөтүнө чындап берилген, басмачылар менен кадимкидей кармашкан, Советтик идеяга сугарылган акын болгон. Акындын "Ленинге", "Өз өмүрүм", "Молдолорго", "Жалкоо", "Эски заман" ж.б. ырларын окуп көрсөңүздөр, жогоруда биз айткан пикирлердин тууралыгына ишенесиз.

Корголдун чыгармачылыгында "Карылык" темасына арналган ырлардын циклы кыйла орунду ээлейт. "Өз өмүрүм" аттуу көлөмдүү автобиографиялык мүнөзүндөгү ырынын аяк жагы бүтүндөй эле "Карылык" темасына арналган. Арман мотивиндеги мындай ырлар анын шакирттери менен болгон алым сабак, нускоо ырларынын тексттеринен да кеңири жолугат.

Жаратылыштагы бардык биологиялык жандыктардай эле адам баласы да төрөлүп, өсүп-өнүгүп, "гүлдөп", акырында картайып, жаш кезиндеги күч кубатынан, өң-келбетинен ажырай баштайт. Мындай көрүнүшкө байланыштуу эл арасында жаштыгын эскерип, кусаланып, карылыкка арман кылышып бир катар ырларды чыгарышкан. Ушундан улам "Карылык" арманы күчтүү өнүгүп, эл акындарынын чыгармачылыгында салт катары кеңири орун алган. Алсак Токтогулдун "Карылык", Тоголок Молдонун "Карылык жөнүндө арман жаш", Осмонкулдун "Карылык" ырларында жана эл арасынан жыйналган Арстанбек, Жеңижок, Калык, Барпы, сыяктуу белгилүү акындардын дээрлик бардыгынын чыгармаларында карылык мотивиндеги ырлар кездешет. Коргол да ал-күчтөн тайып сексенге чукулдап калганда "Карылык" темасына көп кайрылыптыр. Алсак:

Ок тийген турна баштанып,
Арбаңдатты карылык.
Арыктаган текедей
Тарбаңдатты карылык.

Улам жаштык алыстап,
Уламдан-улам карыдык.

Буралган кырчын ичинде,
Булбул куштай үндөдүк.
Оңбогон ушул карылык
Ойлоп, ойлоп олтуруп,
Каткан кайыш өңдөнтүп
Кашайтарын билбедик.

Кыйыгы кетти көзүмдүн
Кызыгы кетти сөзүмдүн
Кызыл гүл оогон балалык
Кайсы бир жакка бекиндиң -

деп, бир кездеги каруу-күчкө толуп турган жаштыгын сагынып ырдайт, акын. Корголдун өзүнө мүнөздүү болгон образдуу салыштыруулар менен юморлуу

айтылган ыр жолдору мына ушул "Карылык" темасындагы ырларынан да жолуктурабыз:

Көр көзүмдү ымкышып,
Ардагы болчум келиндин.
Дагы эле
Келинди көрсөм кыйшайып,
Таянып таяк тыйтайып,
Кез-кезде тиктеп каламын.

Жаман көрүп келиндер
Эмдиге көөнүң калбайт деп,
Сени кудай каргайт деп,
Акшыя тиктеп карашат.

"Карылык" ырлары формасы жагынан санат-насыят, терме ырларына окшош келип мазмуну жагынан арман ырларына окшош. Мында да көрүнүштөрдү сынап, жаман менен жакшыны салыштырган терме ырларындагыдай антитезалык маанидеги ыр жолдору параллел жүрүп олтурат. Адамдын туулганынан тартып, кыйла жашка келип улгайганга чейинки өмүр жолу бирден саналып, карылык менен жаштык контрасттык мааниде салыштырылып, көпчүлүк учурда философиялык ойлор менен жыйынтык чыгарылат. Корголдо да, "Карылык" ырларына мүнөздүү болгон жогорудагы белгилердин баары сакталган.

филол.и.д., КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы
Тил жана адабият институтунун ж.и.к.
Эшиев Асылбек Мирзатилаевич

КОРГОЛ ЖАНА ЫРЧЫЛАР ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ ПАРАЛЛЕЛДЕР

Эл ырчыларынын аткаруусундагы санат, термелердин ар кандай формадагы үлгүлөрүндө ыргактын, уйкаштыктын жана ыр сабындагы ырдык өлчөмдүн туруктуулугу, ыр сабындагы муундун бирдейлиги мүнөздүү. К.Рысалиевдин пикиринче "ыр жолдорунун ичиндеги ритмикалык бөлүктөрдүн жалпы саны жагынан кыргыздардын силлабикалык ырларын төрт топко бөлүүгө болот. Эки ритмикалык, үч ритмикалык бөлүктүү ырлар, төрт жана беш ритмикалык бөлүктүү ырлар" [1:14]. Төкмөчүлүк өнөрүнө мүнөздүү санат-насыят жана терме ырларынын басымдуу бөлүгү эки ритмикалык ырлардан тобуна кирери белгиленген. Түрк тилдүү бардык эле элдердин оозеки чыгармачылыгында силлабикалык муун түзүлүшү менен сакталып калган поэтикалык чыгармалардын үзүндүлөрүнүн метрикасынын окшоштугу даана байкалат. Орто кылымдардагы кыргыз поэзиясынын бизге жетип келген үзүндүлөрү негизинен силлабикалык принципте жаралып келген. Мында ыргак ыр сабындагы муундардын бирдей өлчөм айкашы аркылуу түзүлөт да, бул система туруктуу басымга ээ тилдерге мүнөздүү болгон. М.Борбугулов боюнча силлабика - ыр түзүлүшү, мында муундардын саны бирдей саптардын кайталанышынан ыргак жаралат; ал эми басым түшкөн жана түшпөгөн муундарда белгилүү бир ирет сакталбайт... Силлабикалык ырдын ыр саптарындагы муун сандарынын бирдей болушу өтө маанилүү, ал уйкаштыкка кызмат кылат. Ал эми уйкаштык поэтикалык сөздөгү тыбыштык окшоштуктан курулат. Муун түзүлүшү ар түрдүү сөздө тыбыштык окшоштук да жок. Кыргыз поэзиясында уйкаш эң зарыл ыргактык курал болгон [2:497].

Ырчылар чыгармачылыгына мүнөздүү параллелдер:

Коргол:

Айылдан кетсе ынтымак,
Айыңдын оозу тыйылбайт. [3:652]
Элдик "Санат-насыят ырларынан":
Кетсе айлыңдан ынтымак
Жигит башы тел болор.
Тентек болсо үй-бүлөң,
Тиричилик көр болор. [4:130]

Арстанбек Буйлаш уулу:

Ынтымак болсо элиңде,
Кут конордун белгиси. [4:585]

Нишан Молдо:

Ынтымак кетсе элиңден,
Бекинесиң душмандан
Бүркүттөн качкан улардай. [4:640]

Коргол:

Ашуунун көркү бел болот,
Дайранын көркү сел болот.
Жаркылдап сары жылдыздай
Жакшынын көркү эл болот. [3:653]

Элдик "Санат-насыят ырларынан":

Эгинниң көркү жер менен
Тойдун көркү эл менен.
Аскасы ашуу тиреген
Ашуунун көркү бел менен. [4:141]

Коргол:

Акылы жетик андайлар
Ала-Тоодон кең болот,
Анын айтканы эм болот,
Кара кулак жер болот,
Кара чаар ажыдаар
Кайрылып арбап турса да,
Кара болот монобос,
Каарданса качырган
Кабагы карыш эр болот. [3:653]

Элдик "Санат-насыят ырларынан":

Азамат эрге иш келсе,
Баарына болот барабар.
Кайраттуу эрге иш келсе,
Калкка болот барабар.
Эстүү эрге иш келсе,
Элге болот барабар. [4:122]

Арстанбек Буйлаш уулу:

Айттырбастан сыр билген
Кыраакынын белгиси.
Ата журтун ардакташ
Азаматтын белгиси.
Айткан сөздөн жанабы
Ар намыстуу эр киши?...
Көп кошунду тоготпой,
Жоону жеңсе жолотпой,
Эр адамдын белгиси. [4:580-581]

Коргол:

Аламан үйдө тартип жок,
Төшөгү төрдөн жыйылбайт. [3:652]
Элдик "Санат-насыят ырларынан":
Шыпырып койбойт үйүнү,
Жыйып койбойт үйүнү.

Туткан үйү тополоң,
Ар жерде жатат чачылып. [4:136].

Калыгул Бай уулу:

Жаман катын белгиси -
Соксоңдоп басып соку издейт,
Согончогу ит тиштейт. [4:533].

Арстанбек Буйлаш уулу:

Агартып жакаң жуубаса,
Арманың күндө арбыса,
Акыл айтсаң астыртан
Аңкылдап сүйлөп чырдаса,
Жамандыктын белгиси.
Мындай бейпай катынды
Салбар кылат эр киши. [4:584].

Тоголок Молдо:

Айылчылап жүрөт талпактап,
Аягы турат шалпактап.
Талаада жүрөт талпактап,
Табагы турат шалпактап. [5:118]

Коргол:

Акылсыз молдо азанчы
Акыретти бейишиң
Көрбөй билбей талашып,
Көздөгөнү көр болот. [3:653]

Жумамүдүн Молдо:

Дооран бер деп жутунуп,
Дооран алса кутуруп,
Акыретке барганда
Мойнуна түшөөр укурук. [4:660]

Молдо Кылыч:

Сөзүн укпай баратат
Шариятчы молдонун.
Молдонун түрүн карасаң,
Написин бузуп кууланды [4:683]

Коргол:

Акмактарды мындан бил:
Арак саткан жайга кир,
Күрптөй мурду кызарган,
Салаңдап тили узарган,
Сүткө койбой уулуна
Зайыбынын пулуна,
Кызылы жакпай курсакка
Ичип жүрөт агынан. [3:653].

Элдик "Санат-насыят ырларынан":

Жигиттердин кээ бирин

Айыл такыр мактабайт.
 Көрүнгөн менен мушташып,
 Абийрин бир да сактабайт.
 Папиросту булатып,
 Башканы такыр эстебейт.
 Анча-мынча акчасын
 Арак ичип жеп коет. [4:147].

Корголдун чыгармачылыгында:

Жаманга таалим кеп урсаң,
 Кабаган иттей ырылдайт [3:652]

деген ыр саптары бар. Дал ушундай эле мазмундагы ыр саптарын Жеңижоктун "Санатынан" кездештирүүгө болот:

Жаманга тандап кеп айтсаң,
 Кабаган иттей ырылдайт [4:649].

Айтылуу акындын дагы бир "Санат ырында" ушул эле ырынын экинчи бир варианты учурайт:

Жаманга толгон кеп айтсаң,
 Кабаган иттей ырылдайт. [4:655]

А.Е.Мартынецев параллелизмдин эзелки формасы катары мазмундук аналогияга ээ эмес обондуу бир эле сөздүн, же сөз айкашынын примитивдүү ритмикалык курулушун эсептеген. Бул "формалдуу" параллелизм мазмундуу ырдын өнүгүүсү менен бузулган жана автордун оюнча анын ордуна психологиялык параллелизм келип кирген. Илимпоз өз эмгегинде түрк поэзиясындагы анафора-лык кайталоолор, эпифора, вертикалдык аллитерация, синтаксистик параллелизм маселелерине кенен токтолгон. Анын пикиринче вертикалдык аллитерация синтаксистик параллелизмдин натыйжасында пайда болуучу рифма аркылуу коштолуп отурат [6:43-48]. Белгилеп кетчү нерсе 70-ж.ж. орто ченине карата элдик поэзиядагы параллелизм маселеси В.М.Жирмунскийдин "Ритмико-синтаксический параллелизм как основа древнетюркского народного эпического стиха" (1964) деген эмгегинде гана каралган жана А.Е.Мартынецевдин "О формах параллелизма в тюркском стихе" (1976) деген макаласы проблеманын актуалдуулугун ырастаган.

Колдонулган адабияттар:

1. Рысалиев К. Кыргыз ырларынын түзүлүшү. – Фрунзе, 1965.
2. Борбугулов М. Адабият теориясы: Окуу китеби. – Бишкек: "Шам", 1996.
3. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. – Фрунзе: "Кыргызстан", 1980.
4. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. I т. – Бишкек: "Кыргызстан-Сорос" фонду, 1999.
5. Тоголок Молдо. I т. – Фрунзе: "Кыргызстан", 1970.
6. Мартынецев А.Е. О формах параллелизма в тюркском стихе. Сов. тюркол., 1976, № 5.

Филология илимдеринин кандидаты
М.К.Көлбаева

КОРГОЛДУН АЙТЫШТАРЫНДАГЫ САЛТТУУЛУКТУН САКТАЛЫШЫ ЖАНА ӨЗДҮК ЧЕБЕРЧИЛИК

Кыргыз акындар чыгармачылыгы - фольклор менен профессионалдуу жазма адабиятты байланыштырып туруучу өткөөл этап катары көп кылымдык тарыхка ээ. Чыгармачылыктагы жалпылыктан жекеликке, элдүүлүк, коллективдүүлүктөн индивидуалдуулукка өтүүдө салттуулук, идеялдуулук, жеке көркөм чеберчилик, образдуулук, асылдуулук, чыгармачылык таасир сыяктуу бир катар категориялардын бир чыгармачылык деңгээлден экинчисине өтүүдөгү мааниси жана орду канчалык деңгээлде экендиги негизги маселелерден. Айталы, акындардын чыгармачылыгына баа берүүдө, алардын акындык күчүн, ырчылык чеберчилигин бирин-экинчисине салыштырууда, окшоштуктарын жана айырмачылыктарын белгилөөдө мурдатан калыптанып калган салттуулуктардын чыгармачылыктагы сакталышы бутага алынат.

Салттуулук чыгармачылыкта байыртадан бери сакталып, улам кийинки көркөм дөөлөттөрдө кезиге берүүчү идеялык-көркөмдүк баалуулуктар. Салттуулукту белгилүү окумуштуулар К.Асаналиев менен Р.Кыдырбаевалар анчейин курулай көчүрүп келинбей турганын, өнөр ээси өзүнөн мурдагы адабият ишмерлеринин идеялык-көркөмдүк ыкмаларын терең өздөштүрүү менен бирге аны жаңы турмуштук шарттарга, кырдаалдарга карата пайдаланышарын белгилейт [1.518]. Мындан улам кыргыз акындар чыгармачылыгы фольклордук салттарга таянуудан, аларды булак катары пайдалануу менен өнүккөн көркөм кубулуш экенин көрөбүз.

Кыргыздын көрүнүктүү акындарынын бири Коргол Досу уулунун көркөм дүйнөсүндө чыгармачылыкта мурдатан калыптанган салттуулуктарды ачык байкоого болот. Акындын өнөрканасындагы салттуулук чыгармаларынын тематикалык өзгөчөлүгүнөн, идеялык багытынан көрүнөт. Коргол фольклордо, кийин акындар чыгармачылыгында калыптанып калган салттуу темаларга кайрылган. "Өмүрүм", "Дүнүйө", "Карылык" деген ырлары өмүрдүн, дүнүйөнүн ар кыл тарабына философиялык өңүттө акындык байкоо менен баамы жетип, көзү көргөндөрүнө анализ жасап, ага карата өз бүтүмүн чыгарган. Мындан сырткары "өтө акынга жолугушуу", "Токтогулга Топчубайдын өлгөнүн угузганда", "Токто-сундун учурашуусу", "Эстебес Турсуналиевдин Корголго жолугуусу" өңдүү ырларында угузуу, учурашуу мотиви сакталган. Ошол эле учурда анын дидактикалык мааниси күчтүү санат ырлары, насаат термелери да Корголдун чыгармаларынын мурдатан калыптанган салттуу темаларга арналганын күбөлөп турат.

Салттуулук акындын чыгармачылыгынын пайда болуп, өнүгүүсүнө тике тиешеси бар чыгармачылык таасир маселеси менен байланышта каралат. Чыгармачылык таасир биринчиден, кокусунан же эпизодикалык түрдө, экинчиден, кыска мөөнөттүү же өткөөл, үчүнчүдөн, сүрөткердин чыгармачылыгына таасир эткен факторлордун көп жактуулугунан, анын ошол факторлорго карата жеке адамдык эмоционалдык талаптарынан, төртүнчүдөн, чыгармачылык таасир органикалык түрдө сүрөткердин өмүрү менен кошо коштоп жүрүшү ыктымал [2.]. Корголдун акындык өнөрүндө чыгармачылык таасирлердин үчүнчү, төртүнчүсү туу-

ра келет. Акындын "өмүрүм" деген ырында белгилегендей "өлгөндөн калган жетим деп" "бешенем сылаар киши жок" бала кезинен жетим калышы, акыры жан сактоонун айынан "алдым колго акыры", "атадан калган комузду", "эчки айдасам тынчыбай", "чыгарам арман добушту" деп кара жандын камы үчүн өнөр үйрөнгөн социалдык муктаждык эл алдында чыгарып, мурдатан калыптанган акындык өнөрүн салттарын үйрөнүүгө аргасыз кылган. Бирок, муну менен эле Корголдун акын болуп кетишине социалдык муктаждык башкы себеп болду дегенден алыспыз. Бала күнүнөн эненин сүтү, атанын тарбиясы менен кошо каныккан чыгармачылыкка болгон таалим, анын жеке жөндөм, шыгын ойготуп, өздүк ынтызарлыгын күчөткөн. Мындан сырткары өнөргө талапкер адамы өмүр бою коштоп, ага чыгармачылык азык болгон устатчылыктын таасири да күчтүү. Бул маселеде акын комузчулукту үйрөткөн Ниязаалыны, ырчылыктын сырларын ачкан Токтогулду бийик тутуп, анын устатчылыгын, акындык бийик дараметин кайсы жыйында болбосун айтып, бүткүл жашоосунда аны пир тутат. Ырларында Токтогулду он жети жыл ээрчип жүрүп, ырчылыктын сырларын үйрөнүп, ата-баладай мамиледе болуп калганын эскерет:

"Торгоюм Током барында,
Томпоюп жүрдүм жанында.
Он жети жыл ээрчидим.
Оозунда ырдан телчидим"
Башка бир ырында:
"Үйрөнүүгө өнөрүн,
Өмүрүмдү арнадым.
Бак-таалайым бар экен,
Аркасы менен Токомдун.
Мен бүгүн
Акын деген сандамын" [4.138] –

деп Токтогулдун таасиринен улам акын болгонун жашырбайт. Коргол устаты тууралуу ар бир шакиртине өз нускасын айтууда эскерип, "Токтогул акындардын улугу", "акылдын кирсиз тунугу" экенин бийик пафосто көтөрүңкү маанайда өмүр бою ырдап, ырчылык, адамдык, устаттык бөтөнчөлүктөрүн белгилейт. Токтогулдун идеялдуу образын тартат. Мындан улам Корголдун айтыштарынан, ырларынан устатынын таасирин ачык эле байкоого болот. Айталы, айтыштарындагы ыргак, форма, ыр куруу жагынан Токтогулда, Жеңижокто кезиккен окшоштуктар бар. Мазмун жагынан алганда нарк-нускалуу терме, санаттарды, терең философиялуу өмүр, өлүм, дүнүйө тууралуу саптарында "токтогулдук мотивдер" арбын. Мисалы, Токтогулда:

Бул дүнүйө бекерсиң,
Бир күнү өтүп кетерсиң.
Опосу жок дүйнөсүң,
Түбүнө кимдер жетерсиң?

Ушул эле "Дүнүйө" деген аталыштагы Корголдун ырында мындай саптар бар:

Андасаң - дүйнө бекерсиң,
Ал дагы колдон кетерсиң.
Он сегиз миң ааламдын,
Оюна кимдер жетерсиң?

Бул куплеттерде ыргак, ритм, рифма бири экинчисине дал келет. Мындан сырткары сүрөткердин айтайын деген ою, аны берүүчү ыкмасы да окшош, ал тургай айрым саптар түзмө-түз көчүрүлгөндөй таасир калтырат. Мындай окшоштукту эки багытта караганыбыз жөндүү. Биринчиден, он жети жыл ата баладай ээрчишип, ырчылыктын сырларын үйрөнгөн устатынын тике таасири караса болот. Экинчиден, Токтогулдун дагы, Корголдун дагы чыгармалары информаторлор тарабынан жазылып алынып, бизге жеткендигине байланыштуу мындай окшоштуктар жазып алуучулардын кошкон кошумчасы болбосун деген ыктымалдуулук туулат. Мындан улам инправизатор акындарыбыздын чыгармаларына этият мамиле жасап, алардын чыгармаларына текстологиялык иликтөө жүргүзүү иши бүгүнкү адабият таануу илиминин алдындагы маселелерден.

Акындар поэзиясында "өзү мурунку чоң ырчылардан үйрөнүү менен катар талаптуу жаштарга таалим берип үйрөтүү акындык поэзиядагы эң жакшы салттардын бири" [3.116]. Мына ушундай салттуу саамалыкты Коргол Токтосун Тыныбеков, Алтымыш Мундузбаев, Тууганбай Абдиев, Эстебес Турсуналиев өңдүү шакирттерине өнөр үйрөтүү менен улады. "Таңшыган булбул экенсиз, тараткан элдин кумарын. Кабарың угуп мен келдим салам айтып турамын" деп арзып, акынды көрүүгө, андан өнөр үйрөнүүгө келген жаш талапкерлерге

"Аралаш жүрүп жыйынга,
Акындан үлгү албаса,
Акын болуш кыйын да" –

деп акындык поэзиянын салттарын үйрөткөн. Коргоол өз шакирттерине (Т.Тыныбековго)

Алтымыш ашып барганда,
Агарып сакал калганда.
Өнөрүмдү таштаймын,
Өзүңдөй дилгир балдарга.
Балам, тирүүмдө ээрчип кал,
Мендей болбой арманда.
Куланып кетер алтын баш,
Куу ажал чалма салганда.
"Коргоолдун сөзүн уккам" деп
Айта жүр балам артымдан,
Ар жыйынга барганда [4.86.]" –

деген сымал осуятын эскертип, "Акын болсоң анык бол, атагы чыккан Калык бол" деген батасын берген. Мындан улам Корголдун өз кезегинде мыкты устат, жол көрсөткүч болгонун, ырчылыктын сырларын, анын көп кырдуу табиятын шакирттерге нуска кылууда бараандуу эмгек кылганы байкалат. Демек, Коргол ырчылыктын калыптануу эволюциясынын баардык баскычын (жамакчылык, чыгармачылыкты өздөштүрүү, өз алдынчалыкка өтүү, ырчылыктын сырларын үйрөтүү же устатчылык) басып өткөн. Ал өнүгүүнүн кайсы деңгээлинде болбо-

сун өзүнө чейинки көркөм чыгармачылыкта, өнөр адамдарында калыптанган салттуулуктардан азык алып, өз чыгармачылыгын курчутуп жүрүп отурат. Анын айтыш ырлары оозеки чыгармачылык менен тыгыз байланыштуу туундулар. Бул маселени чечмелөөдө Корголдун айтыштарында "саламдашуу", "эскерүү", "көрөөз", "угузуу" сыяктуу салттык формаларга кайрылууга туура келет.

Саламдашуу Корголдун айтыштарындагы жагдайларга байланыштуу ар кандай ыкмада айтылат. Анын алгачкы айтыштарында саламдашуу "тушоо кесүү" милдетин аркалайт.

Айталы сизге саламды,
Эшендер кылган жаңжалды.
Ак жеринен кармалып,
Айдоого кетти дечү эле,
Булбул үндүү, куш тилдүү.
Айнегим Током, аманбы? [4.130]

Бул учурашууда, кыргыздардагы улууга салам айтуу салтынын негизинде Токтогулга салам жолдонуп, анын ак жеринен кармалып, айдоого кеткени эскерилип, аманчылыгы суралат. Адамга салам айтып, анын эсен-соолугун суроо чыгармачылыкта гана эмес күнүмдүк тиричиликте да орун алган көндүм. Саламдашуунун мындай ыкмада уюшулушу, көпчүлүк акындарда ушул калыбында же бир аз өзгөргөн формасында кезигет. (Акын Током аманбы?, Саламдашып ала-лы. Атактуу акын аманбы? Аманбы, абам Арстанбек? ж.б.). Ал эми ушул эле алты сап саламдашуу сабында, эшендердин жаңжалынан улам Токтогулдун ак жеринен кармалышы, айдоого кетиши сыяктуу чоң тарых сыйдырылып, анын мыкты акын экенин эки сапта (булбул, үндүү, куш тилдүү) туюндуруп, айнегим деген атоо менен өзүнө жакын адам экенин баса белгилөөгө жетишет. Бул Корголдун мурдатан калыптанган салттуу ыкма менен өздүк чеберчиликти шайкеш ала жүргөнүн, өнөр жагынан кыйла калыптанып, тапталып калганын көрсөтөт. Мындан сырткары Корголдун саламдашууларында өз тарыхын, кайда, качан кимден сабак алгандыгы тууралуу кыскача таржымалы айтылат. Бул кыргыздын мыкты акындары менен алгач ирет жолугушуу учурларында ырдалган. Корголдун 1902-жылы Аксынын Малкалды айылындагы атактуу Токтогулдун сүйгөнү Алымканынын атасы Субан байдын тоюнда өтө акынга жолугушуусунда учурашуу алгач жалпы элдин атына айтылып, дароо өзүн тааныштырууга өтөт. Төрөлүп өсүп чоңойдум,

Токтобектин сайында,
Жанымдай көргөн Токомо,
Жаңыдан барып көрүштүм.
Жабагы күлүк тайымда.
Кадимкидей өтө аба,
Кире элекмин карууга.
Кунаныңа жардам бер.
Жол жоргосун салууга. [4.128]

Мында акын өзүнүн таланты тайкы экенин, алгач Токтогулга жолукканын, андан өтө акынга кез болгонун баяндап, чыгармачылыгын курчутканга жардам беришин өтүнөт. Демек, бул саламдашуусунан эле автордун жаш чагында айт-

кан ыры экени байкалат. Чындыгында Коргол Өтө акынга кез болгон 1902-жылы жыйырма жаш гана курагында болгон. Чыгармачылыкка талапкер акындардын үйрөнчүк мезгилиндеги саламдашууларында ырдалган мындай ыкма көпчүлүк акындарда кезигет.

Акындар чыгармачылыгындагы угузуу ырлары фольклордук туундулардын салттуу өнүмү катары кароого болот. Мисалы, Коргол Токтогулга Топчубайдын өлгөнүн угузгандагы айтышында чыгармачылыкта мурдатан калыптанган салттуу саптарды ("Аткардик жалгыз балаңды", "Качырдык жалгыз балаңды", "Аткардик жалган дүйнөдөн", "Учурдук жалган дүйнөдөн", "Күн тийбес сапар жол кеткен", "караңгы сапар жол кеткен") пайдаланат. Бул дүйнөдөн өткөн адамды күн көрбөс жакка, күн тийбес жакка качыруу же учуруу сыяктуу салттуу ыкма айтылуу Айхандын уулу Жучинин өлүмүн билдирген Бука ырчынын угузуусунда ("Туу, туу, туу кучак", "Тулпар качты Айганым", "Туурунан бошонуп", "Шумкар качты Айганым) да ошол калыбында берилет. Демек, Корголдун угузуусу оозеки адабиятта, легендарлык акындардын чыгармачылыгында калыптанган салттуу ыкмалардын биринде айтылат. Мындан сырткары Корголда жоктоо, эскерүү ар бир айтышында орун алганын байкоого болот. Корголдун чыгармачылыгында эскерүү айрыкча, Токтогулдун устатчылыгын шакирттерине баяндоодо арбын. Ал түрүү ыкмада берилет. Мисалы,

"Токтогул керек элиме,
Татыбайм анын чегине,

Токтогул акындардын улугу,
Акылдын кирсиз тунугу.
Токтогул жаакта жок эле,
Жаштык ырын ырдаса,
Күйүп турган чок эле.

Током манапка каршы ырдаган,
Улугу болчу акындын.
Көмгөн менен дат баспас,
Топурак жугуп, зак баспас,
Тунугу болчу акындын.

Токтогул коруш болду сөзүмө,
Көз айнек болду көзүмө

("Токтосундун учурашканы")

Мисалда көрүнүп тургандай Корголдун Токтогулду жоктоо, эскерүүлөрү анын кыргызга керек, тунук акын, ар кимге калыс улук акын экени, ырларынын күйгөн чоктой күчтүү, шакирттерге көз айнек болгон көсөм устаттыгы көркөм сүрөттөлдү. Корголдун бир эле Токтогулду эскерүү, жоктоосу портреттик сүрөттөө мүнөзүндө үч же төрт сапка сыйдырылып, тилинин курчтугу, таамайлыгы, элестүүлүгү менен акындын чыгармачылыгын, адамдык сапаттарын көз алдыга тартып коёт. Негизинен жоктоо менен эскерүү бирдей мүнүздө айтылып, экөөндө тең сүрөттөлүп жаткан адамдын портрети тартылып, кулк мүнөзү, келбети, элине

жасаган жакшы иштери чагылдырылат. Корголдун эскерүүлөрүндө замандаш акындарынын чыгармачылык, адамдык бейнесин, сырткы келбетин гана тартып тим болбостон алардын талантына сын көз менен карап, акындык баа берип жүрүп олтурат. Айталы, Коргол шакирти Токтосун менен экинчи жолугушуусунда "акындардын албан түркүн түрү бар, ""жоошу жумшак, муңайым", "каарданса, сүрү бар", "илбериңки ырчынын, илеби шекер тили бал" деп акындардын ар башка түрүн айтып, "күлүгүн ырдын минип ал, "күжүлдөп топко кирип ал", "болонун десең чоң ырчы, бозокорго ырдаба" "элпек ырчы аталып, эмгек сиңир калкыңа" деп өзүнүн акындык кеп-нускасын айтып, улуу акындар Калык, Барпы, Эсенаманды сүрөттөйт.

Барпыны: "Барпыны билем башында,
 Бир көргөмүн жашымда,
 Ала чапан кийинип,
 Сайкалдын келген айшына,
 Анда көзү Барпынын
 Ачык эле көрчү эле.
 Билбейт экен комузду.
 Оң бөйрөгүн таянып,
 Обдулуп ырдай берчү эле.
 Уккандын баарын нас кылып,
 Үстү-үстүнө бастырып,
 Каптап нөшөр өткөндөй
 Кара жамгыр төккөндөй,
 Куюлуп турчу ырлары,
 Каптын оозун чечкендей
 Эшмамбет, Током болбосо,
 Эч кимибизден сестенбей"[5.98]

Эскерүүдө, Барпынын портрети толук көз алдыңа келет. Мында акынга качан жолукканы, Барпынын сырткы көрүнүшү, төгүп ырдоосу тууралуу ой айтылып, анын ырчылыгын "кара нөшөргө", "төккөн жаанга", "каптын оозун чечкендей" деген салыштыруулары аркылуу ары, элестүү, ары образдуу айтуу менен акындык баасын берген. Корголдун "Эшмамбет, Током болбосо, эч кимибизден сестенбей" деген саптары эмне деген баа? Бул баа Барпынын чыгармачылыгынын күчтүү өнүккөнүн, элге алымдуу, калкка жагымдуу, нарк нускалуу экенин эки сапка сыйдырып, кыргызга кадыры сиңген акындардан Токтогул, Эшмамбеттен кийинки алдыңкы сапта экенин тайманбастан айтат. Ошондой эле "Эсенаман эски ырчы, эл кадырлаган кески ырчы" деп Эсенаманга өз баасын берип койгон. Демек, акындардын эскерүү, жоктоолору портреттик мүнөздө ырдалып, чыгармачылык баа берүү менен коштолот. Коргол да көпчүлүк акындардын чыгармачылыгында сакталган жоктоо, эскерүү ырларынын бийик үлгүсүн ырдап, анда салттуу ыкмаларды кылдаттык менен колдоно билген акын экенин көрүүгө болот. Адатта, акындарга карата сын айтуу чыгармачылык жактан толук калыптанган ири, устат акындардын чыгармачылыгына мүнөздүү көрүнүш.

Колдонулган адабияттар:

1. *Асаналиев К., Кыдырбаева Р.* Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү. – Б., 2004.
2. Традиции новаторство в художественной литературе. – Горький. – 1983.
3. Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерки. – Фрунзе: Илим, 1988.
4. Залкар акындар. 4 том: Музооке, Айтыке, Коргоол, Эшмамбет / А. Акматалиевдин жалпы ред. менен. Түз.: А. Акматалиев, А. Обозканов. – Б., 2006.
5. *Досуев К.* Коргол. Ырлар жана айтыштар. – Фрунзе, 1981.

ТИЛ ИЛИМИ

Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабият институтунун директору,
филология илимдеринин доктору, профессор
Токтоналиев К. Т.

АКАДЕМИК Б. М. ЮНУСАЛИЕВДИН ИЛИМИЙ МАКАЛАЛАРЫ

Алтын канча кылым жер астында жатса дагы чирибейт, дат баспайт. Ал алтын бойдон калат.

Кыргыз тил таануу илиминде ошол алтын сымал канча жылдар өтсө да эмгегинин илимий-теориялык жактан баалуулугу, жазылыш деңгээлинин тереңдиги жагынан, ошол мезгилде жазылган башка илимий эмгектерден айырмаланып турган изилдөөлөрдүн автору - Болот Мураталиевич Юнусалиев болуп саналат.

Академик Болот Мураталиевич Юнусалиев кыргыз тилинин тарыхы, кыргыз тилинин лексикологиясы, кыргыз тилинин диалектологиясы жана "Манас" эпосун изилдөө боюнча зор эмгек жараткан окумуштуу. Анын калтырып кеткен илимий мурастары жалаң эле кыргыз тил таануу илими үчүн эмес, жалпы түркология жана жалпы тил таануу илими үчүн көөнөрбөс байлык.

Академик Б. М. Юнусалиевдин илимий ишмердигине сереп салып карасак, ал көп кырдуу талант болгон:

- Б. М. Юнусалиев - котормочу;
- Б. М. Юнусалиев - журналист;
- Б. М. Юнусалиев - кыргыз адабий тилин, кыргыз тилинин тарыхын изилдеген окумуштуу;
- Б. М. Юнусалиев - мекенчил, Молдо Кылыч менен К. Тыныстановдун коргоочусу, алар үчүн жабыр тарткан инсан;
- Б. М. Юнусалиев - методист;
- Б. М. Юнусалиев - лексиколог, лексикограф;
- Б. М. Юнусалиев - "Манас" эпосунун коргоочусу, изилдөөчүсү;
- Б. М. Юнусалиев - диалектолог;
- Б. М. Юнусалиев - министр, ректор.

Ал 57 жаш гана өмүр сүрдү. Бирок артына эмгеги менен зор эстелик тургузуп кетти.

Академиктин илимий мурастарын чакан макалада батыра албайсың. Анын ар бир багыт боюнча жасаган иши өзүнчө диссертациялык иш боло алат.

Албетте буга чейин академик Б. М. Юнусалиевдин кыргыз тилинин тарыхый жактан өнүгүш маселелерине, кыргыз тилинин лексикасы, диалектиси боюнча жазган эмгектерине окумуштуулар, диссертанттар тарабынан кандайдыр бир

деңгээлде изилдөөлөр жүргүзүлүп, илимий макалалар, биобиблиографиялык эмгектер жарык көргөн жана көрүп жатат¹.

Анын илимий макалалары жөнүндө, алардын илимий теориялык, практикалык мааниси тууралуу азыркы учурга чейин анчалык сөз болбой калып жаткандыгын эске алып, академиктин тил илими боюнча жазып кеткен макалаларынын маани-маңызына, илимий деңгээлине азын оолак токтолуп кетүүнү туура деп таптык.

Академик Б. М. Юнусалиев кыргыз тил илимине, туркологияга байланыштуу 100 дөн ашык макала жазыптыр. Алардын ичинде ушул кезге чейин жарыя боло электери да бар.

Академик Б. М. Юнусалиевдин архивдик материалдары 54 папкада сакталуу. Алардын арасында жоголуп кеткендери да бар. 54 папканын ичинен 17 папканын ичиндеги материалдар жок. А, кайсы папкада кандай материалдар сакталгандыгы тууралуу 1975-жылдын 10-июнундагы комиссиянын чечиминде көрсөтүлүп турат. Эгер биз Б. М. Юнусалиевдин архивдик материалдарына ушундай мамиле кыла берсек, эртең бүт 54 папкадагы баалуу кол жазмаларды жоготубуз. Ошондуктан академиктин бүт архивдик материалдарын Кыргыз Республикасынын улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун кол жазмалар фондусуна өткөрүп берүү керек.

Сакталган архивдик материалдардын 20-25-папкаларында Б.М. Юнусалиевдин мурда жарык көргөн жана көрбөгөн илимий кол жазмалары сакталуу. Ошол папкалардын ичинде кыргыз тилинин көйгөйлүү маселелерине арналган 80 дөн ашык кол жазма түрүндөгү, машинкага басылган жана китеп-журналдарда жарык көргөн макалалары бар экен.

Академик Б. М. Юнусалиев гениалдуу окумуштуу болгондуктан, анын ар бир жазган илимий макаласы теориялык жактан да, практикалык жактан да терең мазмунда жазылгандыгын көрөбүз.

Албетте, академиктин архивинде сакталган бардык макалаларынын мазмун-маңызын чакан макалада чагылдыруу мүмкүн эмес, ошондуктан айрымдарына гана токтоло кетебиз.

1954-жылы "Кызыл Кыргызстан" газетасына Б. М. Юнусалиевдин "Кыргыз адабий тилинин маанилүү маселелери" ("Кызыл Кыргызстан", 1954, 29-октябрь) деген макаласы жарык көргөн. Кийин бул макала 1985-жылы академиктин "Тандалган эмгектер" деген китебине кайрадан басылган. Автор кыргыз адабий тилинин чыгышы басма адабиятка, басма сөзгө тыгыз байланыштуу болорлугун баса белгилеп, адабий тил жергиликтүү диалектилердин негизинде өрчүй баштаганын далилдеп берген. Дагы бир айныгыз тарыхый чындык "ошол учурдагы тарыхый шартка жараша, Кыргызстандык саясий-экономикалык борборунун түндүккө орношуна жана маданият интеллигенциясынын көпчүлүгүнө байланыштуу адабий тилге түндүк кыргыз гóворлорунун фонетикалык жана лексикалык өзгөчөлүктөрү көбүрөөк алынды" деп белгилейт академик. (Б. М. Юнусалиев, Тандалган эмгектер, 1985, 319).

Академик аталган макалада өзүнүн замандашы Түгөлбай Сыдыкбековдун "ма", "са", "те" деп сүйлөгөн каармандарын сынга алып, "Түгөлбайдын, "те, ма буйрук кылган ишиндей", "сыяктанган сүйлөмдөрдүн, "теги", "мага" деп жазма-

¹ Акматов Т. К. Болот Мураталиевич Юнусалиев. – Б., 2004; Б., 2013.

² Абдувалиев И. Б. М. Юнусалиев – кыргыз тилинин тарыхын изилдеген окумуштуу/ Филология маселелери. – Б., 2012, 54-60 б.

³ Жалпаров Ш. Сыдыкова Т. Академик Б. М. Юнусалиевдин илимий концепциялары, кандидаттык диссертация, 2012.

йынча, түштүк говордун өкүлдөрү гана эмес, кээ бир түндүк говордун өкүлдөрү да түшүнбөйт" деп бүтүм чыгарат.

Б. М. Юнусалиев кыргыз адабий тилинин калыптаныш жана өнүгүш тенденциясын ишенимдүү тилдик фактылар менен далилдей алган. Адабий тил дегенибиз жергиликтүү диалектилердин жана жалпы элдик тилдин эң жогорку формасы, ошондуктан кыргыз тилинин орфография жана орфоэпия маселелерин чечүүдө жалпы элдик тилдин принциптерине таянышыбыз керек. Орфоэпия жана орфография маселеси чечилмейин адабий тил калыптанбайт. Дегеле тил илиминин теориясынан карай турган болсок орфография менен орфоэпиянын бири-бирине шайкеш, туура келиши адабий тилдин жазуу дагы, айтуу дагы эрежелерин тактоого алып келет. Ошондуктан "орфография жана орфоэпия маселелеринде да биз жалпы элдик тил жөнүндөгү установкасын тайбастан колдонушубуз керек" (Юнусалиев, Тандалган эмгектер, Ф., 1985, 322).

Академик Б. М. Юнусалиевдин "Адабий тилдин кээ бир маселелери" ("Советтик Кыргызстан" газетасы 25.06.1958), "О диалектной основы киргизского литературного языка" (Кыргыз мамлекеттик университети, 1961), "Адабий тилибиздин диалектикалык базасы жөнүндө" ("Советтик Кыргызстан" газетасы, 5.01.1962) "Заметки по истории кыргызского языка" (Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери Ф., 1965, 5-21-б) ж.б. илимий макалалары, илимий чөйрөдө зор кызыгууну жараткан.

Кыргыз тилинин тарыхын, тарыхый жактан калыптанышын изилдөөдө кыргыз тилинин өнүгүш доорлорун үч этапка бөлгөн: а) байыркы кыргыз тили (VII-X кылымдарга чейин), орто кыргыз тили (X-XV кылымдар), жаңы кыргыз тили (XV кылымдан бери карай). Ал эми жаңы кыргыз тили этабын дагы үч мезгилге бөлгөн: 1) XV кылымдан XVIII кылымдын ортосуна чейинки кыргыз тили. Бул мезгилде түштүк Кыргызстандагы кыргыз уруулары биримдүүлүктү сактап, кыргыз тилине араб, иран лексикасы өздөштүрүлгөн учур; 2) XVIII кылымдын экинчи жарымынан Октябрь революциясына чейинки аралык. Бул мезгилде түштүк жана түндүк, түштүк-чыгыш жана түштүк-батыш диалектилеринин айырмачылыктары арбый берген. 3) Совет мезгили. Бул учурда кыргыз уруулары биригип, элдик адабий тили бар улутка айланган. (Ахматов, Б., 2013, 18-б).

Советтик идеологиянын кесепетинен Б. М. Юнусалиев кыргыз тилинин тарыхын vii кылымдан ары алып бара алган эмес көрүнөт. Анткени совет мезгилинде орус улутунун тарыхынан ары кетүүгө болбойт деген идеология өкүм сүргөн. Эгер элдин байыркы тарыхын жаза турган болсоң "улутчул" деген жарлык тагылчу.

Ошондуктан чанда-чанда гана окумуштуулар кыргыз элинин байыркы тарыхына кайрылышпаса, дээрлик бардык тилчи окумуштуулар тилди синхрония жагынан гана изилдеп турушкан. Ошол совет мезгилинде кыргыз тилинин байыркы тарыхына кайрылуу чынында эле эрдикке тете болгон. Ансыз да Молдо Кылычтын чыгармаларына болгон көз карашы үчүн академик аз да болсо куугунтукка алына баштаган.

Академик Б. М. Юнусалиевдин илимий-теориялык анализи жагынан терең мазмунда жазылган макалаларынын бири - "Кыргыз тилин изилдөөнүн абалы жана кезектеги милдеттери жөнүндө" деген макаласы болуп саналат. Автор советтик түркологдор тарабынан жазылган түрк тилдеринин грамматикасына сөзсүз салуу менен, кыргыз тилинин грамматикасынын изилденишине жана алдыда турган милдеттерине токтолуп кетет. Ошол 1958-жылы Касым Тыныстанов

улутчул катары караланып тургандыгына карабастан, анын морфология жана синтаксис боюнча жазган эмгектерин жогору баалаган. "Кыргыз тилин изилдөө тарыхында айрыкча анын бул эки эмгегинин ролу чоң экендигин айта кетүү зарыл. Албетте, бул эмгектерди даярдоодо тектеш тилдер боюнча ошол күндөргө чейин жарыяланган илимий жана практикалык эмгектер өзүнүн жагымдуу таасирин Касымга тийгизбей койгон эместир. Муну салыштырган адам оңой эле байкайт". (Юнусалиев, Тандалган эмгектер, Ф., 1985, 335-б). Ал К.К. Юдахиндин, И. А. Батмановдун кыргыз диалектологиясы боюнча жазган макалаларына, айрым маселелер боюнча бир кыйла тактоолорду талап кылышына карабастан, жогору баа берген.

Мындан туптуура 55 жыл мурда жазылган илимий баяндамасында академик кыргыз тилчилеринин арасында бүгүнкү күнгө чейин келе жаткан тилдик фактыларды жыйноодо жана аларды талдоодо терс таасир келтирип келаткан бир катар кырдаалдар бар экендигин баса белгилеп кеткен. Булардын негизгиси - деп жазат академик - али да болсо биздин бир катар тилчилерибиз, окумуштууларыбыз изилдөөнүн илимий иштерибиз ошончолук тез алга кетип, илимий методун, асиресе салыштырма – тарыхый методду жеткилең өздөштүрө электик, тектеш тилдердин өзгөрүш тарыхынын материалдары менен жана салыштыруунун методикасы менен жеткиликтүү тааныша электик. Бул кемчилдик канчалык тез жоюлса, илимий иштерибиз ошончолук тез алга кетип, анын сапаты кескин түрдө жогоруламак» (Юнусалиев, Тандалган эмгектер. Фрунзе, 1985, 337-б.).

Академик Б. М. Юнусалиев кыргыз тилин изилдөө иштерин жүргүзүүдө төмөнкү маселелерди алдыңкы планга койгон: 1) тилдин өзгөчөлүктөрүн түзгөн фонетикалык көрүнүштөрдү жана алардын пайда болуш закондорун изилдөө; 2) жөнөкөй жана татаал этиштердин грамматикалык категорияларынын семантикалык маанилерин ачуу; 3) чакчылдардын синтаксистик функцияларын изилдөө; 4) сын атооч, ат атоочтордун табиятын изилдөө; 5) элдин тарыхына байланыштуу лексиканын өнүгүш процесстерин изилдөө; 6) адабий тилдин стилин, котормо тилинин стилин изилдөө; 7) кыргыз тилчилери орус тилин кыргыздарга жана кыргыз тилин орустарга үйрөтүү боюнча грамматикалар, методикалык куралдар түзүү; 8) атайын нормативдүү грамматикаларды, сөздүктөрдү түзүү; 9) кыргыз тилинин тарыхый грамматикасын түзүү; 10) кыргыз тили боюнча жазма эстеликтерди жана диалектилик материалдарды жыйноо, жарыялоо; 11) Кыргызстандан тышкары Кытай Эл Республикасындагы кыргыздардын тилин жана фольклорун жыйноо; Аталган маселелер бүгүнкү күндө да өз актуалдуулугун, жаңычылдыгын жоготпой келет. Азыр дагы кыргыз тилин терең изилдөө үчүн жогоруда аталган проблемаларга кайрадан кайра-кайра кайрылууга тийишпиз.

Академик Б. М. Юнусалиевдин калтырып кеткен илимий макалалары кыргыз тил илими үчүн, кыргыз тилин, мамлекеттик тилди изилдөө үчүн жол көрсөткөн багыт болмокчу.

Колдонулган адабияттар:

1. Ахматов Т.К. Болот Мураталиевич Юнусалиев. – Б., 2004.; Б., 2013
2. Юнусалиев Б. М. Тандалган эмгектер. – Ф., 1995;
3. Юнусалиев Б. М. Кыргызская лексикология; Развитие корневых слов. Ч.1. – Ф., 1959.
4. Юнусалиев Б. М. Архивдик материалдар (КУУ архиви).

Исабекова А.Б.

Ж.Баласагындын “Кутадгу билигдеги” жана Махмуд Кашгаринин “Дивану лугат ит-түрк – Түрк тилдеринин сөздүгүндөгү” айрым коомдук-саясий терминдердин лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү

Сөз жасоонун лексика-семантикалык ыкмасы – эски сөздөрдүн б.а., кадимки сөз маанисин өзгөртүү, кеңейтүү же тарытуу жолу менен жаңы сөздөрдүн жасалыш жолу. Тилдин ички мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланып жаңы сөз жасоонун лексика-семантикалык ыкмасы өзүнүн ыңгайлуулугу, сөз жасоо мүмкүнчүлүгүнүн кенендиги менен өзгөчө көрүнүп турат. Бул ыкманы пайдаланып жаңы сөз жасоодо алынган сөз алгачкы лексикалык маанисинен башка дагы кошумча жаңы мааниге ээ болуп, семантикалык жактан гана өзгөртүүлөргө учурайт да, сырткы кебетеси (тыбыштык курамы) өзгөрүүсүз кала берет. Бул ыкма аркылуу жасалган учурда жаңы түшүнүккө мааниси жагынан дал келген сөздөр пайдаланылат. Натыйжада ал сөздөр алгачкы мааниси менен катар башка жаңы мааниге ээ болушат.

Ошентип, орто кылымдардан азыркы мезгилге чейин эч өзгөрбөстөн кандай айтылса ошондой формада далма-дал маанисинде сакталган жана жаңы түшүнүктөрдү туюндурган түмөндөгү тилдик фактылар кездешет:

1-Таблица

Кутгуу билим (КБ) жана (МК): ДТС (Л., 1969)	Кыргыз тилинин сөздүгү (Б., 2010)
Aqim поток, сток	Агым. 1. Суу ж.б. суюк заттын агуу кыймылынан башка азыркы кезде термин маанисинде: 3. Белгилүү бир тарапты карай агылган топтун, массанын кыймылы; 4. Кандайдыр бир нерсенин өрчүү, өнүгүү же багыт алуу, алга карай жүрүү кыймылы; 5. Көркөм-адабий же коомдук-саясий багыт ж.б. болуп мааниси жагынан кеңейүү аркылуу дагы жаңы маанилерди туюндурат.
Ajliq имеющий срок на столько-то месяцев	Айлык деген сөз алгачкы мааниси кеңейүү аркылуу айлык: 1. Аткарылган иши үчүн ай сайын алып туруучу эмгек акынын өлчөмүн туюндурат.
Bajliq богатство	Байлык деген сөз алгачкы мааниси кеңейип, Байлык. Табигый кенч, ар кандай материалдык кенч; жана 3. Толук жетиштүүлүк, көптүк молдук, жакшы сапаттарга бай экендик деген жаңы өтмө маанилери пайда болуу.

Bulaq 1. Источник; 2. Канал, арык.	Булак алгачкы маанилери кенейип, бир нерсенин келип чыккан жери, кенчи, негизи деген жаңы өтмө маанилерге ээ болду. Мындан башка медициналык терминдик мааниге ээ. Кулагы булак болуу.
Kepešči советчик	Кеңешчи. Акыл айтуу, кеңеш берүүчү маанилеринен башка кеңеш+ме белгилүү бир маселе боюнча жүргүзүлгөн жыйналыш. Талкуу сыяктуу өтмө маанилүү терминдер кездешет. Алар -ма (ме) мүчөлөрү аркылуу жасалган.
Sez чувствовать, ощущать, замечать, обнаруживать	Сез. 1. Сезим органдары аркылуу бир нерсени туюу, байкоо деген алгачкы маанилеринен башка 2. Түшүнүү, билүү сыяктуу өтмө маанилери кездешет.
Sök I ругать, бранить	Сөк. 1. Тилдөө, боктоо, жаман сөз айтып тил тийгизүү маанисинен башка -ыш мүчөсү аркылуу жаңы өтмө маани жасалган; сөгүш 1. Жүрүш-туруш же башка жоопкерчилиги үчүн берилген жаза, чара.
Alqiš 1. Хвала, благословение, прославление	Алкыш кадимки мааниси кеңейип, Алкыш 1. Кандайдыр бир кылган кызматы, жакшылыгы сиңирген эмгеги үчүн билдирилген ыразылык, жакшы тилектеги сөздөр, мактоодон башка дагы өзгөчө кызмат. Сиңирген эмгек үчүн мекеме тарабынан бериле турган сыйлык сыяктуу жаңы маанини да туюндурат.
Jariš состязание, скачки	Жарыш. 1. Ат чабыш же жөө жүгүрүү мелдешинде колдонулуп келсе, азыркы кезде жаңы маанисинен башка азыр кандайдыр бир максатты, ишти аткаруу үчүн болгон кызуу аракет, кыймыл деген маанини эки адамдын же эки коллективдин иш, спорт ж.б. жагынан бири-биринен ашып кетүү үчүн өз ара мелдешти болсо, жаңы катарлаш абал, бир багытта кеткен узундугу боюнча катарлаш. Бул эки сызык бири-бирине карата жарыш

	деген математика илиминин геометрия тармагынын түшүнүгүн туюндурат.
Jol 1. дорога	Жол кадимки түшүнүгү кенейүү жолу аркылуу, сапар, саякат, жолоочулук, келе жаткан багыты, бара жаткан алды жагы, бир нерсенин өнүгүшү, ийгиликке жетиши үчүн болгон идея, багыт, аракетин багыты жөнү, белгилүү бир максатка жетишүүнүн же кандайдыр бир иштин орундальшынын ыгы, амалы, методу, китеп бетиндеги саптар, кагазга же башка нерсеге түшүрүлгөн жазуу саптары, үрп-адатка, салтка байланыштуу болгон шарт, сый кылып берилген белек же салт катары бир нерсени берип сыйлагандык сыяктуу өтмө маанилери кездешет.
Kūraš 1. Бороться, сражаться	Күрөш. Эки киши кармашып, бирин-бири жыгууга кылган аракетти билдирүүчү кадимки маанисинин башка азыр кандайдыр бир максатты, ишти аткаруу үчүн болгон кызуу аракет, кыймыл деген маанини туюндуруучу коомдук-саясий термин катары колдонулат. Жаз жарыш, күз күрөш (Макал).
Sunuš они протянули оба (друг другу) хлеб	Сунуш кадимки маанисинин кеңейүү жолу аркылуу жасалган коомдук-саясий термин. Кандайдыр бир маселе, иш боюнча эмне кылуу керектиги жөнүндө билдирүүчү ой-пикирди жана өтүнүчтү туюндурат.
Sina проверять, испытать	Сына. Сын, сыпаты, мүнөзү ж.б. жөнүндө белгилүү бир пикирге келүү, баа берүү, байкап көрүү, сынга алуу сыяктуу кадыресе маанилеринен башка коомдук-саясий термин маанисинде сынга алуу, текшерип көрүү үчүн жүргүзүлгөн экзамен деген түшүнүктөрдү туюндурат.
	Уя. Жумурткасын сактоо, балапандарын чоңойтуу үчүн канаттуулардын жасап алган жайы, орду деген

Uja гнездо, логово	кадимки түшүнүгүнөн башка маанисин кеңейтүү ыкмасы аркылуу, туулуп-өскөн жер, турган жай, Күндүн бата турган жери, “Сөздүктөрдө” бир макалага топтоштурулган уңгусу бир сөздөрдүн тобу сыяктуу түшүнүктөрдү туюндурган сөздөрдүн маанилерин берет.
Šart условие	Шарт. 1. Талап деген кадимки жөнөкөй сөз маанисиндеги түшүнүгүнөн башка бир нерсеге таасир этүүчү, жалпы ал-абалга таасирин тийгизүүчү жагдай, кырдаал, мүмкүндүк деген коомдук-саясий термин катары милдет аткарат.
Jaŋıla обновлять	Жаңыла. 1. Жаңыртуу, которуу мурунку эскисин жаңы менен алмаштыруу, жаңырган түр берүү деген кадимки сөз маанисин кеңейтүү аркылуу: Улам жаңысы пайда болуп көбөйүү жаңыдан чыга баштоо сыяктуу жаңы түшүнүктү да туюндурат.
Jazuqluğ грешный, имеющий грехи	Жазыктуу. Күнөлүү, кылмыштуу айыптуу, күнөө кылган, айыбы бар сыяктуу түшүнүктөрдү туюндуруучу коомдук-саясий термин маанисинде да колдонулат.
Jazuqsuz невинный, безгрешный	Жазыксыз деген кадимки сөз мааниси кеңейип, күнөөсүз, айыпсыз, күнөө кылбаган, айыбы жок деген түшүнүктөрдү туюндурат.
Ötkünč просьба	Өтүнүч деген кадимки түшүнүгү кеңейүү аркылуу суроо, тилек, сурануу, сураныч сыяктуу коомдук-саясий түшүнүктөрдү да туюндурат.
Čiqiř 1. Выход (<i>прям. перен.</i>); 2. Польза, выгода, толк; 3. Расход: писец должен следить за приходом и расходом	Чыгыш. I күн чыккан тарап, батыштын карама-каршысы; II өз ара, ич ара келишип алуу, макулдашып алуу; иши, аракети менен жагып, ишенимге жетишүү деген кадимки маанисинен башка Дебат деген бухг. Терминдер туюндуруучу: карыздарды, чыгымдарды жана алынган нерселерди жазып туруучу кириш-чыгыш китепчесинин сол жак бети деген коомдук-

	саясый термин менен бирдей.
Suvuq 1. Жидкий: жидкое кислое молоко; <i>перен.</i> Жилкий, редкий жидкий хвост	Суюк. 1. Суу сыяктуу куюла турган; коюу эмес. 2. Сейрек, суйдаң калың эмес, бирин-серин сыяктуу маанилерди да туюндурат.
Ъök 1. Опускаться, становиться на колени: Он преклонил (колени) перед беком; 2. <i>Прям. и перен.</i> Опускаться, падать: плечи мои опустились, больше не поднимаются; 3. Погружаться (в возу).	Чök. I көбүнчө орулган эгиндердин, куурайдын ар кайсы жерге топ-топ кылып коюлгандагысы деген айыл чарбалыкта колдонулуучу терминдин түшүнүгүн түшүндүрүү менен өзүнүн кадимки маанилери да сакталган: II 1. Тизелерин бүгүп жатуу. 2. Суунун же кандайдыр бир суюктуктун түбүнө түшүп кетүү, батып көрүнбөй калуу; 3. <i>Өт.</i> Өтө карып, көбүнчө баспай отуруп калуу; 4. <i>Өт.</i> Чөмүлүү, батуу (мис., ойго, санаага) сыяктуу маанилеринен башка. III Төөлөрдү чөгөрүүдө колдонулуучу семантикалык жагынан өнүккөн түшүнүктөрдү туюндурат.

Жыйналган лексикалык материалдардан орто (X - XI) кылымдарда эле элдин бүткүл турмуш тиричиликтеринен, тарыхынын, каада-салттарынын түшүнүктөрүн туюнткан конкреттүү жана абстракттуу маанидеги зат атооч сөздөр кеңири колдонулгандыгын байкадык. Бул көрүнүш зат атоочтун лексика-семантикалык маанисинин кеңдиги, тарыхый жагынан өнүгүшүн далилдейт. Сөз жасоонун лексика-семантикалык тиби деп бир сөз түркүмүндөгү сөздөрдүн экинчи сөз түркүмүнө өтүштөрү, сөздөрдүн көп мааниде колдонуштары жана омонимия кубулуштары эсептелет. Омонимдер - айтылышы бирдей, бирок мааниси башка сөздөр. Булар тарыхый жактан да генетикалык жактан да бири-бирине дал келбеген түшүнүктөрдү кокустуктан фонетикалык жактан бирдей атап калуудан улам пайда болот. Ошондуктан лингвистикалык сөздүктөрдө атайын ажыратуу үчүн ар башка белгиленет.

Ошентип, омонимдик түгөйлөрдүн ар бири сөздүк уяда рим цифрасы аркылуу белгиленип берилет. Ал эми ага сыртынан окшош полисемия кубулушу бир эле түшүнүктүн семантикалык байланыштуулугу катары араб цифрасы менен белгиленип жүрөт.

“КБдеги” жана МКнин “Диванындагы” коомдук-саясый маанилерди туюндурдуучу омоним сөздөрдүн маанилерин ачууга, бул тарыхый түшүнүктөрдүн жардамы менен азыркы кезде активдүү колдонулуучу омонимдик катарды түзгөн сөздөрдүн этимологиясын, тарыхын жана байыркы маанилерин аныктоого болот. Төмөндөгү таблицадан белгиленген эмгектердеги баштапкы жана азыркы биздин мезгилге жетип активдүү колдонулуучу төмөнкү тилдик фактыларды байкадык:

2-Таблица

Куттуу билим (КБ) жана ТГЖ (МК); ДТС (Л., 1969)	Кыргыз тилинин сөздүгү (Б., 2010)
АӇ II 1. Открывать, отворять	Ач II 1. Жабык нерсени ачык абалга келтирүү маанилеринен: 3. Башта белгисиз, эч ким билбеген нерсени табуу, белгилүү кылуу деген коомдук-саясий маанисинен башка: Кандайдыр бир мекемени, ишкананы ачуу, жаратуу ж.б. баштоо, ачык деп жарыялоо; Жайдары абалга келүү, кайгы-капасыз болуу, көңүл жазуу деген кадимки маанилери кездешет.
АӇ I 1. Изголодаться, сильно голодать	Ач I 1. Тамактанбаган, оокат ичпеген, карды ачка. 2. Ээн, эч нерсе өспөгөн, жан-жаныбар жашабаган деген кадимки омонимдик түшүнүктөрү кездешет.
Ала I	Ала 1. Ак менен башка түстөрдүн аралашып келген түсү деген маанисинен башкача дагы:
Ала II недобрые помыслы, козни: кто определит возраст вороны, кто разгадает тайные помыслы человека.	Ала 3. Кара ниет, арамза, жаман ойлуу деген психология тармагынын түшүнүгүн туюндурат.
Алиш I 1. Взимание долга Алиш II устье реки, место впадения проточной воды и водоема	Алыш-бериш: Бири-бири менен болгон алма-берме байланыш, карым-катыш сыяктуу коомдук мамилени туюндурат; Алыш II Өзөндөн сугатка ж.б. бөлүп алынган сууну жүргүзүү үчүн казылган арык.
Ақ белый	Ак I 1. Кардын, сүттүн түсүндөй түс, агарган түс деген кадимки маанисинен башка: Ак II 1. Чындык, жалгандыгы жок, акыйкат ж.б. коомдук түшүнүктү туюндуруучу маанилер бар.
Ата I отец	Ата I 1. Балалуу эркек деген маанисинен башка. Ата II 1. Ат берүү, ысым коюу сыяктуу коомдук түшүнүктү туюндурат.
	Жан II Дененин ийинден жамбашка чейинки оң же сол тарабы деген

Jan I сторона, бок	медициналык түшүнүгүнөн башка: Жан IV 1. Тутануу, күйүү ж.б. коомдук түшүнүктөрдү туюндурат.
Jaš I зеленый, молодой Jaš II 1. год Jaš III слеза.	Жаш III 1. Өсүп келе жаткан өспүрүм, кары эмес; Жаш II Адамдын өмүрүн бир жыл боюнча эсептөө ченеми, бир жыл мөөнөтүндөгү өмүр чени сыяктуу коомдук түшүнүгүнөн башка Жаш I дүүлүккөн, ооруксунган абалда же ыйлаганда көз чанагындагы бездер аркылуу бөлүнүп чыгуучу туздуу келген тунук суу сыяктуу суяктук ж.б. түшүнүктөрдү туюн-дурат.
Jat I чужой, посторонний	Жат I 1. Бөтөн, чоочун, башка, өз эмес деген түшүнүктөрүнөн бөлөк: 2. Душман, кас сыяктуу коомдук-саясий түшүнүктөрдү туюндурат.
Jat II лежать	Жат III 1. Горизонталдык абалда болуу, бир нерсенин үстүнө тикесинен турбастан узунунан түшкөндөй, боортоктогондой, же жыгылгандай абалда болуу ж.б. кадимки түшүнүктөрү кездешет.
Jaz I весна Jaz II писать	Жаз I Жыл мезгили, көктөм (март, апрель, май айлары). Жаз II кагаздын же башка материалдын бетине графикалык белги жазуу, тамга же цифраларды түшүрүү деген коомдук түшүнүктөрдү туюндурган маанилеринен башка: Жаз III кандайдыр бир түрмөктөлгөн, бүктөлгөн, бырышкан нерсени жаюу, ачуу, бүктөлбөгөн, бырышпаган, оролбогон ж.б. абалга келтирүү деген кадимки маанилеринен бөлөк дагы: Жаз IV ката кетүрүү, кемчилик кетирүү, жаңылыштык кетирүү деген омонимдик катарларды туюндурат.
Jut 1. Голоделица, вызывающая гибель животных 2. перен. беда, бедствие.	Жут I Жазга жуук жем-чөп түгөнгөн кезде, капыстан кар калың түшүп, мал талаада оттой албай өлүмгө учураган аба ырайынын оор шарты, кысымы деген мал чарбачылыгына

	байланыштуу терминди туюндуруудан башка дагы: Жут II 1. Ооздогу тамакты, суюк-тукту, тоютту ж.б. алкым булчунда-рынын кыймылы менен кызыл өңгөч аркылуу ич жакты көздөй өткөрүү, ичүү ж.б. сыяктуу кадимки түшүнүктөрдү туюндурат.
Juz I лицо, лик; лицо побледнело. Juz II сто	Жүз I 1. Адамдын өңү, бети, ырайы. Жүз II жүз саны, эсеби.
Oт I огонь Oт II трава, зелень	Oт I Тутанып күйүп турган газ, жалын; Oт II Жашаң чөп, чөп.
Öç I мечь, гнев; Öç II гаснуть, огонь погас	Өч I Кек, качандыр бир кезде көрсөткөн кордугу, ызасы ж.б. үчүн алынуучу кек; Өч II 1. Күйүп турган от, жанып турган шам, жарык ж.б. күйүүдөн, жарык берүүдөн токтолуу.
Qariş I пядь (мера длины) Qariş II 1. Стискивать, сжимать, скалить зубы.	Карыш I 1. Бармак менен ортонду кергендеги аралык өлчөмү; Карыш II 1. Колу-буту же жаагы тырышуу, жазылбай жыйрылып калуу.
Qart I 1. Рана, язва Qart III издавать хруст, хрустеть (пальцы) хрустели	Карт I Жаранын же күйгөн жердин катып калган катмары; Карт III Кекиргенде чыккан дабышты, катуу кекиргенде билдирүү үчүн колдонулат.
Taң I рассвет, заря. Taң V повязывать, обвязывать, заматывать	Taң I Түн караңгысы тарап, айланага жарык кире баштаган кез, күндүзгү маалдын башталышы; Taң III ороп, чырмап байлоо. Мындан башка 3. Эркине, оюна койбой атып, бир нерсени өткөрүүнүн же бирөөнү макулдатуунун ж.б. аракетин кылуу сыяктуу түшүнүктөрдү да туюндурат.
Tuş I сновидение, сон, грезы Tuş III полдень, 1. Место остановки, отдыха в полуденную жару. Tuş V падать, валиться на землю вниз; вниз падать.	Tүш I Уктап жатып өңүндөгү сыяктуу сезилген элестерди түшүндүрүүчү психологиялык түшүнүктөрдү туюндурат. Tүш II Күн чыккандан батканга чейинки мезгилдеги убакыттын дал ортосу, болжол менен күндүзгү саат он экиге туура келүүчү убакыт.

Түш III 1. Жогорудан, тоодон ж.б. төмөн карай багыт алуу, ылдыйлоо ж.б. түшүнүктөрдү туюндурат.

Жогорудагы Таблицадан байкалгандай, негизги маанилери эч кандай өзгөрүүсүз активдүү колдонулуп жаткан коомдук-саясий маанилерди туюндурган тарыхый омоним сөздөр иргелип алынды. Бул түшүнүктөр азыркы кыргыз тилинде кадимки маанилерин да сактап калган. Жыйынтыктап айтканда, белгиленген эмгектердеги коомдук-саясий сөздөрдү (терминдерди) азыркы кыргыз тилиндеги маанилери менен салыштырып кароо көпчүлүк омонимдердин тарыхын жана байыркы маанилерин аныктоого өбөлгө түзөт:

1. Көпчүлүк көрүнүктүү илимпоздордун эмгектеринде даана белгиленип жүргөн, кыргыз тилинин байыркы тилдердин катарында деген пикирлерин колдойбуз. Ошону менен бирге Жусуп Баласагындын жана Махмуд Кашгаринин алтын казына сымал баалуу эмгектери жалпы түрк тилдерине (кыргыз, казак, уйгур ж.б.) орток жана баарына бирдей б.а., жалпыга оош-кыйышы менен тең тиешелүү экендигин жана дагы бир ирет эне тилибиздин байыркы тилдердин катарында түпкүлүктүү, ошондой эле толук укуктуу тил экендигин тилдик шексиз материалдардын негизинде кеңири сыпаттай алабыз.

2. Түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин миң жылдык тарыхында эң алгачкылардан болгон, эне тилибизге да тиешелүү, жогоруда белгиленген эки залкар мурастардагы тилдик фактылардан даана байкалып тургандай X-XI кылымдарда түрк тилдүү уруулардын социалдык-саясий, чарбалык көз караштарын, үрп-адаттарын, салт санааларын, материалдык-маданий жана руханий баалуулуктарынын түшүнүктөрүн чагылдырган, ошол мезгилдерде эле колдонулган сөздөр (терминдер) менен азыркы түрк тилдеринде, өзгөчө кыргыз тилиндеги термин-сөздөрдүн жалпы алганда көпчүлүгүнүн маанилеринин өзгөрүүгө көп учурабагандыгын тилдик фактылар көрсөтүп турат.

3. Жогоруда белгилеген көрүнүктүү окумуштуулардын илимий- ой-пикирлерине таянып, ага дагы да тереңирээк тактык киргизүү менен кыргыз тилиндеги социалдык-саясий терминдердин (сөздөрдүн) басымдуу бөлүгү X-XI кылымдарда эле Ж.Баласагындын “Куттуу билим” жана Махмуд Кашгаринин “Дивану лугат-ит түрк - Түрк тилдеринин жыйнагында” элдик терминдерде түптөлө башталгандыгын тилдик конкреттүү материалдар менен тастыктай алабыз.

4. “Кут билимдеги” (КБ) жана “Түрк тилдеринин жыйнагындагы” коомдук-саясий терминдердин лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү тилдик фактылардын негизинде изилденди. Мындай өзгөчөлүктү ар бир улуттук мүнөздөгү түшүнүгү аркылуу так жана ишенимдүү жыйынтык келтирүүгө аракет жасалды.

5. Тилдин ички мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланып, жаңы сөз жасоонун лексика-семантикалык ыкмасы – өзүнүн ыңгайлуулугу, сөз жасоо мүмкүнчүлүгүнүн кенендиги менен өзгөчөлөнүп тургандыгын тилдик фактылар тастыктайт.

Колдонулган адабияттар:

1. Древнетюркский словарь. -Л.: "Наука", 1969.
2. К.К.Юдахин. Кыргызча-орусча сөздүк -М., -1965.
3. Кыргыз тилинин сөздүгү. -Бишкек, 2010.
4. Русско-кыргызский словарь. -Бишкек, 2012.

Исабекова А.Б.

**Ж.Баласагындын “Кутадгу билиг” жана М.Кашгаринин
“Дивану лугат-ит түрк” “(Түркий тилдер сөздүгүндөгү)”
мал чарбачылыгына байланыштуу аталыштардын түшүнүктөрүн
туюндуруучу айрым термин-сөздөр**

Кыргыздар өздөрүнчө этникалык ат менен тарыхта экендиги белгилүү экендиги бир топ илимий изилдөөлөрдө белгиленип жүрөт (В.В. Бартольд). Ошентип, азыркы кыргыз улуту байыркы этникалык уруу, урук жана чачыранды элдердин биригишинен түзүлгөндүгүн тилдик материалдар да тастыктайт.

Азыркы кезде кыргыз тил илиминдеги актуалдуу жана кечиктирилгис маселелердин бири – Ж.Баласагындын “Куттуу Билими” жана М.Кашгаринин “Түрк тилдеринин сөздүгү” экендиги тилчи-илимпоздордун көңүлүнүн борборунда болуп, ар тараптан терең изилдөөгө алынган.

Жалпы тилдик маселелер – коомдун өнүгүш-өсүштөрүнүн мыйзам ченемдүү өзгөрүүлөрү менен тыгыз байланышта экендиги тарыхта белгилүү. Азыркы мезгилге чейинки кыргыз тилинин калыптанышы жана өнүгүшү боюнча бир топ салмактуу илимий-теориялык эмгектер жарык көрдү. Ал эмгектерде кыргыз тилинин лексикалык, грамматикалык ж.б. маселелерине жана алардын түзүлүштөрүн изилдөө иштерине көңүл бурулуп келе жатат. Коомчулукка белгилүү болгон мындай изилдөөлөр бир топ. Кийинки жылдары эле “Кыргыз тилинин сөздүгү” (Бишкек – 2010), “Түрк тилдеринин сөздүгү” – “Дивану лугат ит – түрк”, I т., которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков, Баш сөзүн жазган А. Акматалиев. – Б.:2011, “Орусча-кыргызча сөздүк”. – (2012) ж.б Мындан аркы мезгилдерде академиялык стандартка ылайык Ж.Баласагындын жана М. Кашгаринин көөнөргүс эмгектерин ар тараптан изилдөө, кыргыз тилинин лексикасын түзүү азыркы кыргыз тил илиминдеги кечиктирилгис зарыл маселелердин бири болуп турат. Белгилүү илимпоз, түрколог Е.Р.Тенишев: “... байыркы кыргыз тили жөнүндө корутунду иретинде төмөнкү алгачкы ойлорду ортого салууга болот: 1) диалекти тибиндеги байыркы элдик оозеки кыргыз тили – 3 – тил болгон да, ал тилге тектештик жагынан өтө жакын тилдер катары Фу-ю кыргыздарынын, сарыг-уйгурлардын, хакас, шор жана чулум түрктөрүнүн тилдерин эсептөөгө болот; 2) азыркы кыргыз тилинин калыптанышында байыркы кыргыз тилинин катышы чоң болгон. Азыркы Тянь-Шань кыргыздарынын составына байыркы кыргыз этносу кошулган; 3) кыргыз тилинин тарыхын изилдөөчүлөр анын тарыхындагы үч мезгилге көңүл буруулары тийиш; Енисей-монгол (XI-XII кылымдар мезгили); алтай (XIII-XIV кылымдар мезгили) жана Тянь-Шань (XV- XVI) мезгили” деген ой-пикиринин тил илиминде терең мааниси бар (Е.Р.Тенишев. Кыргыз тилинин теги. – “КМ”, - №37 (8/IX 1988).

Орто (X-XI) кылымдардагы түрк элдеринин тарыхы менен тилдерине тил таануу илиминде кийинки мезгилдерде бир далай салмактуу изилдөөлөр

жүргүзүлүп, түрк тилдеринин (анын ичинде кыргыз тилинин да, фонетикасынын, грамматикасынын жана өзгөчө лексикасынын ар кандай өзгөчөлүктөрүн элдин тарыхы, саясий-коомдук түзүлүшү, экономикасы, маданий байлыктары менен бирдикте изилдөө менен алардын байыркы, орто жана жакынкы мезгилдердеги өнүгүү жана өзгөрүү өзгөчөлүктөрүн аныктоого байланыштуу салмактуу жана баалуу эмгектер кездешет.

Ал эмгектерде дүйнөлүк деңгээлдеги Ж.Баласагындын жана М.Кашгаринин эмгектеринин илимий-теориялык баалуулуктарына өз ой-пикирлерин ортого салып, алардын баа жеткис артыкчылыктарын ачып беришкен.

Залкар жазуучу академик Т.Сыдыкбеков кезегинде: “Эгерде чыгаан тилчи-окумуштуу Махмуд Кашгари өзү айткандай, Урумдан Чин аралыгындагы түрк кабаларын кеңири зерикпей аралап, бардык ана калктарынын уруу-урууларына чейин үрп-адатын, нарк-салтын, ырым жөрөлгөсүн, тилин кеңири изилдеп, кылдат баамдап, өзү айткандай, ошол түрк тилинин чыгаан белгиси, ар бир сөздүн жибек учугуна чейин так билген “найзачанынан” экендигине карабастан, ар бир кеп-сөздөгү көмүскө, туңгуюк туюнмаларын ачып, соңкуларга маданий мурас болсун деген ак тилекте “Девонун сөздүгүн” жараткан болсо, даанышман акын Жусуп Баласагын “Кут билимин” окуганында түрк тилинин көркүнө нак тунарың деп ынандырды, окурманды” – деген нускалуу ой-толгоосу талашсыз чындык. Ал эми академик А.Н.Кононов: “... бир катар түркий тилдердин фонетикасы, грамматикасы жана лексикасын, өтө дилгир жана өтө кылдат байкоолорунун сөздүн толук маанисиндеги алтын бүртүкчөлөрүнөн болуп, ошондой эле хакандык (кара кагандык) түрктөр, түркмөндөр, огуз, йагма, чигил, кыргыздар тууралуу баа жеткис лингвистикалык, этнографиялык, фольклордук, географиялык тарыхый маалыматтарды биздин заманга жеткирип берген бирден-бир турпатка ээ чыгарма болуп эсептелет” – деген ой-пикирин эске алуу жана таянуу менен, биз дагы өз байкоолорубузду сунуштайбыз.

Биз өз ишибизде жогоруда белгиленген эмгектердеги илимий-теориялык ой-пикирлерге таянып, Жусуп Баласагындын жана Махмуд Кашгаринин эмгектериндеги кездешкен мал чарбачылыгына байланыштуу түшүнүктөрдү туюндурган термин-сөздөрдү алды менен лексика-семантикалык (тематикалык) топторго бөлүштүрүп иликтөөгө аракет жасайбыз. Ошону менен бирге кыргыз тилинин лексикасында кездешкен мал чарбачылыгына байланыштуу түшүнүктөрдү туюндуруучу термин-сөздөрдүн өнүгүшүндөгү мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоону көздөйбүз. Белгилүү окумуштуулардын ой-пикирлерине таянып, X-XI (орто) кылымдардагы Ж.Баласагындын жана М. Кашгаринин чыгармаларындагы тилдик фактылардын негизинде азыркы кыргыз тилинин калыптанышынын баштапкы булактарын аныктоо жана тактоо менен өнүгүшүнүн жалпы жолдору мүнөздөлөт.

Алмустактан жер жүзүндө жашоо башталгандан көчмөн түрк уруулары, анын ичинде кыргыздар жашоо ыңгайына ылайык мал

чарбачылыгы менен тиричилигин өткөрө баштаган. Ошентип, алар жашоону улантуунун негизги булагы – жапайы айбандарды колго үйрөтүү жана үйүр алдыруу иштеринен башташкан. Бул эмгектин бөлүнүп чыгышына жана түзүлүшүнө түрткү берген. Алар мындан башка ар кандай кесипчиликте эмгектенип келгендиги талашсыз. Лексиканын бул тармагы да бардык тилдердей эле эмгектин бөлүнүп чыгышы, анын ар түрдүү тармактарынын өнүгүшүнүн пайда болушу узак тарыхый доорду камтыйт. Мал чарбачылыгына (биологиялык) байланыштуу термин-сөздөрдү изилдөө тил илиминдеги зор маанилүү аспектилерден болуп саналат. Анткени кыргыз тилинин жалпы лексикасы – элдик терминологияга өзгөчө бай. Булардын ичинен мал чарбачылыгына байланыштуу аталыштар (тематикалык топтору менен) өздөрүнүн туюнткан түшүнүктөрүнөн көрүнгөндөй, байыркылыгы менен өзгөчө орунда турат. Ал эми изилдөөгө алынып жаткан мал чарбачылыгынын аталыштары адам баласынын жашоо тиричилиги менен түздөн-түз байланышта экендигин жогоруда учкай сыпаттоого аракет жасалды.

Демек, кыргыз элинин жашоо тиричилигинин бөтөнчүлүктөрүн ачып берүү, кыргыз тилинин тарыхын тактоо, бул аркылуу жалпы эле тилдин өнүгүү мыйзам ченемин аныктоо ж.б. өндүү орчундуу маселелерди терең жана ар тараптан изилдөөнүн мааниси зор. Мына ушул маанайдан алганда, мал чарбачылыгына байланыштуу аталыштарды туюндурган термин-сөздөр изилдөө жана жаңы маалыматтар, б.а. тилдик фактылардын өзгөрүшүнө карата пайда болгон жаңы түшүнүктөр менен толуктап туруу учурдун талабына ар дайым шайкеш келет. Маселенин мындай абалы – анын актуалдуулугун далилдейт жана мындай көрүнүштөр тилдик фактылардын негизинде гана сыпаттала алат.

Тарыхчылардын, тилчилердин ж.б. эң кийинки изилдөөлөрүндө да мал чарбачылыгына байланыштуу түшүнүктөрдү туюндурган термин-сөздөрдүн орто кылымдарда эле түптөлө башталгандыгын белгилешет. Ошентип, кыргыз тилиндеги мал чарбачылыгынын термин-сөздөрүнүн негиз салына башташы Ж. Баласагындын жана М. Кашгаринин эмгектеринен башталат. Анткени “Куттуу Билимдеги” жана “Түрк тилдеринин сөздүгүнөн” терилип алынган элдик тарыхый материалдарды, маданий баалуулуктарды жана жалпы тилдик фактыларды азыркы кыргыз тилиндеги термин-сөздөр менен салыштырганда дапдаана ошол эле лексика-семантикалык (тематикалык) маанилерин түшүндүрүп турат. Төмөнкү таблицада бүгүнкү күнгө чейин сакталып, лексикалык мааниси жагынан так дал келген термин-сөздөрдү алдык.

**Кутгуу Билим (КБ), ДТС (МК)
жана түрк тилдеринин сөздүгү
(МК) Бишкек – 2011**

Малдарына тамга басып, эн койгондорун да көрсөттүм (МК 83).

Ат укшәди>>- Ат уктады.

Бул сөз жалгыз жылкыга гана мүнөздүү; башка жаныбарларга карата колдонулбайт (МК 501).

Эчки ... ж.б.у.с. лексикалык курамдын көпчүлүгү бүгүн да эч кандай өзгөрүүсүз тилибиздин адабий нормасында активдүү колдонулуп келе жатат (МК 19).

Ешгек – эшек

Эйшек – эшек

“ешгек” деп айтышат (МК 235).

Ит – ит (үй жаныбары) (МК 105).

Уд – уй, бука. Чыгыл тилинде “уд йылы” – уй жылы, түрк элдери он эки жылга жаныбар аттарын атап, жыл санак кылышат (МК 121).

Түрктөр төөнү “теве” дешет (МК 93).

Түрктөр койду “кой” десе, аргулар “қон” дешет (МК 93).

**Кыргыз тилинин сөздүгү
Бишкек – 2010**

Мал I 1. Жылкы, уй, төө, кой-эчкилердин жалпы аты (902).

Тамга 1. Белги катарында көбүнчө ысык темир басып түшүрүлгөн из, так (1139)

Эн II 1. Өзгөчөлүктүү белги. Таануу, ажыратуу, кимдики экендигин белгилөө малга салынган белги (1427).

Ат I 1. Үйүргө кошулбай турган (бычылган) жылкы (127).

Эчки. Кылчык узун жүндүү, мүйүздүү майда жандык (үй айбаны жана жапайы айбан) (1445).

Эшек. Жапыз бойлуу, узун кулак, башы чоң, күч унаа катары гана пайдалана турган үй айбаны (1445).

Ит. Адамдар үй, короо кайтаруу үчүн, мергенчиликке алып чыгуу үчүн ж.б. максаттарда пайдалануучу, карышкырлар тукумуна кирүүчү үй айбаны (561).

Уй. Төрт түлүк малдын бир түрүнө кирүүчү музоо, торпок, кунаажын, өгүз ж.б. жалпы аты (1251).

Төө. Бир же эки өркөчтүү чөлгө чыдамдуу мал (207).

Кой. I 1. Эт, сүт, жүн берүүчү үй айбандарына кирүүчү майда жандык

- Өт - өт, боорго жабышкан адам, (717).
 жаныбардын ичеги органы."вов" Өт. I Боор бөлүп чыгаруучу саргыч
 тыбышы кичине жумшак айтылат жашыл түстөгү ачуу суюктук (1028).
 (МК 119).
- Азыг - азуу, азуу тиш (бардык Азуу. I Жаактын түп жагындагы чоң
 жаныбарлардын) (МК 119). тиштер (38).
- Ашуқ - ашык, томук. Адам жана Томук I Кашка жилик менен жото
 айбандардын ашыгы. жиликтин кошулган жеринин
 үстүндө, бул жиликтердин
 булчуңдарын бириктирип турган
 кичине сөөк (1195).
- Илик - жилик. Өгүзчө. Башка түркий Жилик. Жан-жаныбарлардын
 элдер "йилик" дейт (МК 165). сөөгүндөгү ар кандай негизги иш-
 милдетти аткаруучу сөөк мүчөсү
 (465).
- Өшүн - далы (МК 173). Далы. Бир учу күң жиликтин жогорку
 башына туташып, жалпак жагы
 арканын өйдөкү жагына жайгашкан
 үч бурчтуу, ортосу кырча келген
 жука сөөк түрүндөгү дененин бир
 мүчөсү (32).
- Уча - уча, сырткы бет, арка жак, Уча. Жетим арка менен чычандын
 жылкыдан чыгарылган сый устукан, ортосуна жайгашкан, эки жамбашты
 бодо малдын куймулчагы (МК 189). бириктирип туруучу, омуртка
 (жылкыда гана болот). (1265).
- Ерин - эрин (МК 173). Эрин I. Ооздун булчуңдуу,
 кыймылдуу келген астыңкы жана
 үстүңкү кырка бөлүктөрү (1435).
- Кыл - кыл. Чачтын түп кылы ж.б. Кыл I. 1. Жалдын, куйруктан ж.б.
 (жаныбарлардын) (МК 591). жоонурак келген айрым талы жана
 алардын жалпы аты (866).
- Агыз - ооз. Адам жана айбандардын Ооз I. адамдын жана жан-
 оозу (МК 137). жаныбарлардын мүчөсү(985).
- Түлөк - түлөө. Жаныбарлардын Түлө I. жан-жаныбарлардын,
 жүндөрү түлөп, түшүп калган убакыт канаттуулардын эски жүндөрү түшүү
 (учур) түлөө учуру. А.: "Ол кой түлө (1231).
- күндө келди" - ал кой түлөгөн убакта
 келди.
- Елин - маңдай, бешене(МК173) Бешене I. Маңдай, чеке (224)

Бөлүк – бөлүк, топ, короо (жаныбарлардын баарына таандык).

А.: “бийр бөлүк кой” бир короо кой.

А.: “бул көптук санды билдирген жамдама атооч, бул сөз коом (адамдар) жана төөлөргө карата айтылат (МК 671)

От – мал, жаныбарлар жеген от, чөп.

А.: “атка от бергил” – атка от бергин, атты откоз (МК 105).

Укурук – укурук (кыргыздар үйрөтүлбөгөн жылкыны үйүрдөн бөлүп, кармоого ылайыктап жасаган таяк, анын башына бекем сыйыртмак жип байланып, жылкынын мойнуна салып кармоого ылайыкташтырылган...) (МК 211).

Бучкаг – үй жаныбарларынын бутунан сыйрылып алынган тери, андан бут кийим жасалат (МК 801).

Тирик – тирүү. Айбандардын баарына карата айтылат (тирик) (МК673).

Мал-мүлкүң көбөйсө, ... (Мк 17)

М.: “йайлаг-жайлоо” сөзү “жай” маанисиндеги “йай-жай” сөзүнө “гайын” тамгасы менен уланып жасалат (МК 55).

Ошондой эле кыштай турган жер деген маанидеги “кышлаг – кыштак, кыштоо” сөзү кыш сөзүнүн аягына “гайын” тамгасынын уланышы менен жасалган (МК 55).

Такаклуг – тооктуу тоогу бар эр киши (МК 851).

Тезек – аттын тезеги (МК 673).

А.: “бир тилим ет – бир тилим

Бөлүк 1. Бүтүндүн өз ара бөлүнгөн айрым бөлүкчөсү. 2. Айрым аскер топтору, өзүнчө бир бирдикти түзгөн аскер бөлүктөрү (260).

От II. 1. жашаң чөп, чөп. (1003).

Укурук I Учунa илмек кыл аркан тагылып, жылкыны кармоого ылайыкталган узун таяк (1254).

Бучкак 1. буттун шыйрак жагы (281).

Тирик II диал. Тирүү, жаны бар (1184).

Мал-мүлк. Жеке адамдын ээлигиндеги дүнүйө-буюм, мал байлыгы (902).

Жайлоо I. Жайында мал жайылуучу жайыт (369)

Кыштоо I. Кышында кыштай турган жер. Кара – Кол – жайында жайлоо, кышында кыштоо (Каимов)(883).

Тоок жумуртка алуу жана эт үчүн багып өстүрүүчү үй кушу (1197).

Тезек малдын кыгы, ошол кыктан жайып кургатылган отун (1158).

Тилим 1. Бир нерседен узата кесип, тилип алынган бөлүк (1181).

(кесим) эт.Ошондой эле кесимге жана бөлүнгөн нерсеге карата да айтылат (МК 693).

Жыйынтыктап айтканда, таблицада көрсөтүлгөн термин – сөздөр арадан кыйла убакыт өткөнүнө карабай өзүнүн баалуулугун жоготпой, азыркы мезгилде да күнү бүгүнкүдөй, бардык жагынан так, өз маанисинде актуалдуу колдонулуп жаткандыгы көрүнүп турат. Булар тилдик тарыхый материалдар боло алат. Т. К. Чороев : “Дивандагы бир топ сөздөр азыркы кыргыз тилинде гана учурайт, муну айрым тилчилерибиз туура баамдашкан” – деп таамай белгилеген. Жогорку тилдик фактыларга таянып, М. Кашкари өз сөздүгүндө көбүнчө кыргыз тилине таандык, кыргыз урууларынын жашоо-шартына, турмуш-тиричилигине жана маданий байлыктарына байланыштуу түшүнүктөрдү туюндуруучу сөздөргө айрыкча көңүл бургандыгын байкадык. Мындай жыйынтыкты жыйналган көптөгөн тилдик далилдер тастыктайт.

Ишибиздеги ой-пикирлер колдо бар сөздөрдүн чегинде, аларды салыштыруу аркылуу негизделди.

Колдонулган адабияттар:

1. Древнетюркский словарь.- Л-“Наука”-1969.
2. Эл аралык конференция. Кашкарлык Махмуд, Түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты, маданияты жана тарыхы.-Бишкек.-“Кыргызстан” 2007.
3. Советская тюркология.-М., 1972, №1.
4. Жусуп Баласагын.-Куттуу билим.-М., 1993.
5. Махмуд Кашгари.Түрк тилдеринин сөздүгү.-Кыргыз тилине которгондор: Таалайбек Токоев, Кубатбек Кошмоков. Баш сөзүн жазган: А.Акматалиев.-Бишкек-2011.

Исабекова А.Б.

Ж.Баласагындын “Кутадгу билиг – Кут билиминдеги” жана М.Кашгаринин “Дивану лугат-ит түрк - Түрк тилдеринин сөздүгүндөгү” коомдук-саясий терминдердин лексика-грамматикалык айрым өзгөчөлүктөрү

Тил – коомдук кубулуш болгондуктан коомдо гана жашап, коомдо гана өнүккөндүктөн, ички жана тышкы таасирлердин натыйжасында өзгөрүп турат. Коомубуздун тил илиминин негизги маселелеринин бири – термин жана терминология. Ар бир сабаттуу адам көңүл буруп кызыга турган маселелердин бири – терминология. Анткени тил илиминин терминология саласы – коомдук турмуштун бардык жагын кеңири тейлеген, сабаттуулукка да маданияттуулукка да жеткирген, элибиздин адабий жана маданий байлыктарын таратууга кызмат өтөгөн маанилүү курал экендиги талашсыз.

Жалпы тил илиминде жана айрым тектеш тилдерге арналган илимий изилдөөлөрдө термин жана терминология деген түшүнүктөрдүн түрдүүчө аныктамалары бар. Алардын бири – С.И.Ожеговдун аныктамасы. Ал өзүнүн сөздүгүндө термин дегенибиз: “Илимдин, техниканын ар кандай тармактарында белгилүү бир түшүнүктүн атын атоо үчүн алынган сөз” деген.

Философиялык сөздүктө болсо *terminus* – латын сөзү. Чен, өлчөм деген түшүнүктөн алынган. Илимде, техникада, искусстводо ж.б. бир маанилүү сөздүн туруктуу атайын түшүнүгүн билгизет. Термин – тил илиминде атайын зарыл муктаждыктан так жана бир маанилүү түшүнүктү шарттаган, белгилүү илим тармактарында киргизилген, күндөлүк кадыресе тилде шайкеш атоолору жок сөз. Термин – кадимки сөзгө караганда эмоциялык кошумча мааниден алыс деген аныктама да бар.

Термин – жалпы эле лексикада өзгөчөлөнгөн сөз эмес. Ал өзгөчө функциялуу гана сөз. Ал өзгөчө функциясы – номинативдик атоо функциясы деген О.Винокур. Ал турмуштук (бытовой) терминдер менен илимий-теориялык терминдердин негизги айырмасын төмөндөгүчө белгилейт: “Бытовой термин есть непременно название вещи. Между тем научно-теоретический термин есть непременно название понятия”. Демек бул маселе атоо (номинатив же номенклатура) менен түшүнүктүн арасында айырма лингвистиканын теориясында да, философияда да ажыратылып каралгандыгы менен түшүндүрүлөт.

Р.Г.Пиотровский терминдин түшүнүктү туюнтуу жагын (касиетин) айрыкча көрсөтөт. Ал эми Р.А.Будагов болсо, термин – анын белгилүү милдет аткаруудагы сөз – дейт. Терминдин олуттуу өзгөчөлүгү – анын маанисинин ачык-айкындыгы жана тактыгы экендигин Т.А.Бертагаев да белгилейт. Термин жөнүндө бир катар толук аныктаманы Н.А.Баскаков таамай бере алган. В.В.Виноградовдун пикирлери өзгөчө маанилүү. Бул пикирди К.А.Левковская жана Л.А.Капанадзе да толук кубаттайт. Термин белгилүү бир түшүнүктүн атын атоо үчүн алынып көбүнчө бир мааниде колдонулуучу сөз же сөз тизмеги экендиги кыргыз тил илиминин адабияттарында да берилген. Андай болгондо терминология (*terminus*) чек, өлчөм (*logos*) – окуу биринчиден тил илиминин терминдеринин же сөзүнүн колдонуу чегин, алардын белгилерин аныктоочу жана иликтөөчү тармагы деген түшүнүккө, экинчиден, илимдин ар кайсы тармактары боюнча бир тилде колдонулуучу терминдердин жыйындысы, система деген аныктамага ээ болушу мыйзамдуу көрүнүш экендигин биз да колдойбуз. Мындай болгондон кийин кадыресе

терминдик касиетке ээ эмес сөздөргө караганда профессионализмдер (белгилүү бир кесипке байланыштуу түшүнүктү билдирүүчү сөздөр) жана белгилүү бир түшүнүктүн атын атоо үчүн алынып, көбүнчө бир мааниде колдонулуучу сөз же сөз тизмеги болгон илимий терминдерге мүнөздүү өзгөчөлүктөр кайсылар?

1. Терминдик касиетке ээ сөздөр сөздүн курамында дайыма пайда болуп турат жана лексиканын көбүрөөк өзгөрүштөргө учуроочу “сезгич” катмарын түзөт. Демек терминдердин сан жагынан өсүшү, толукталышы б.а., өзгөрүшү ошол элдин социалдык, саясий-экономикалык, материалдык маданий турмушу менен байланыштуу. Тилде колдонулган сөз ал тилде сүйлөгөн белгилүү элге таандык, жалпы калктын пикир алышуусунда колдонулуп, аларга толук түшүнүктүү болуп, бирдей даражада тейлей алат, ал эми профессионализмдер жана илимий терминдер атайын белгилүү топко гана тиешелүү.

2. Ар бир элдин өнүгүшүнө байланыштуу болгон кесиптик лексика жана күндөлүк турмушта анчалык кеңири колдонулбай турган сөздөр б.а., илим менен искусствонун, техниканын ар биринин өз системасына тиешелүү терминдери менен адабий тилдин сөздүк курамынын ортосунда терең байланышы бар. Жалпы эле терминология маселелери тил илимине таандык болуу менен өзү атаган нерсе жөнүндө түшүнүк берип илимдин ар бир кесипчиликтин ар бир тармагы менен лингвистиканы байланыштырат.

3. Ар бир тармак өзүнө таандык түшүнүктөр менен терминдерди камтыйт. Анын ар биринин берген түшүнүгүн талдабай туруп аныктоо кыйынчылыкты туудурат.

4. Жалпы эле терминологиялык лексиканы иликтөөдө кесиптик лексика же кесипчилик терминологиясы жана илимий терминология деп жигин ажыратып кароо тарыхый шарттарга туура келет. Анткени улуттук ар кандай терминология топтору жалпысынан бирдей сезилгени менен түзүлүү пайда болуу, колдонулуу чөйрөлөрү, өнүгүш-өсүш убактылары, аткарган милдеттери, калыптаныш башаттары жана булактары ж.б. ар бири өз алдынча өзгөчөлүккө жана адистик жекече бөтөнчөлүктөргө ээ.

5. Тилибизде колдонулуп жүргөн сөз менен термин, ошондой эле милдет аткарган сөз тизмектери (татаал сөз же татаал термин) кандайдыр бир затты, кубулушту же түшүнүктү туюнтуу максатында атоо милдетин аткарат. Негизинде сөз менен терминдин ортосунда бири-биринен асман менен жердей органикалык түзүлүштөгү кескин айырмаланган өзгөчөлүктөр жок. Бирок сөз менен терминдин колдонулушунда функционалдык жактан алганда ар кайсынын өзүнө гана таандык айырмачылыктары жана негизги белгилери бар.

Ошентип, термин (кесиптик жана илимий) тилдеги сөз жасоо эрежелерине ылайык жасалып, анын ар кандай ички мыйзам ченеми менен жөнгө салынат.

Анын түзүлүшү, калыптанышы, толуктанышы, өзгөрүшү, биринчиден элдин турмуш-тиричилигинин социалдык деңгээлине, ошондой эле, экинчиден, ар бир илим, техника, өндүрүш тармагындагы жылыштарга байланыштуу ошол замат ал өзгөрүүлөр менен бир мезгилде пайда болуп, белгилүү өлчөмдө ар бир илимдин деңгээлин гана чагылдыра алат. Бул адамзат турмуш-тиричилигинде пайда болгон бардык жаңылыктар, жаңы түшүнүктөр өзүнүн атоосуна ээ болуп лексика толуктала берет. Тил – дайыма көбүнчө терминологиянын эсебинен байып турарлыгын – бардык улуттук тилдердин фактылары далилдейт. Терминология системаларынын өзүнө таандык мыйзам ченемдүү принцибине ылайык өсүп-өнүгүп жөнгө салынып келе жатышын ири тилдердин өсүп-өнүгүү тарыхы да

күбөлөйт. Үчүнчүдөн, кыргыз кесипчилик терминологиясы байыртадан оозеки түрдө өнүгүп, андагы көпчүлүк терминдер архаикалык мүнөзгө ээ болсо, илимий терминологиянын басымдуу бөлүгү жазуу аркылуу калыптанып өнүгөт, алардын көпчүлүк терминдери илим тармактарынын өкүлдөрү тарабынан иштелип чыгат.

Эгер тил болбосо өз ара пикир алышуу, биргелешкен эмгекти андан ары жогорку уюшкандыкта жолго коюу, азыркы биз ээ болгон илимий техникалык прогресске жетишүү мүмкүн эмес эле. Адам баласынын дүйнөнү таанып-билүү процессинде тилдин эбегейсиз роль ойной тургандыгын, маселен, коомдук аң-сезимдин бир формасы болгон илим да эң сонун далилдейт. Тилсиз ааламдын жашырын сырларын ачып, аларды адамдын кызыкчылыгы үчүн кызмат жасатып, дүйнөнүн илимий сүрөтүн жаратып жаткан илим да болбойт эле. Анда С.Пифагордун, Евклиддин, Г.Галилейдин, И.Ньютондун, Архидеддин, Аристотелдин, М.Улугбектин, Фарабинин, Л.Эйлердин, Д.Бернуллинин, И.Кеплердин, Н.И.Лобачевскийдин, М.В.Ломоносовдун, Курчатовдун, Ж.Баласагынын, М.Кашгаринин, В.В.Радловдун ж.б. ысымдарын сыймыктануу менен атоо, эмгектерин жогорку деңгээлге жеткирип мыкты үйрөнүү мүмкүнчүлүгү жок болмок. Натыйжада адамзатынын дүйнөнү таанып-билүү жагынан жетишилген зор ийгиликтери укумдан-тукумга миңдеген урпактарга эч көөнөрбөс байлык катары жетпей калмак.

Залкар жазуучу академик Т.Сыдыкбеков: “Бир мезгилде бир тилде жаралган бул эки асыл мурас – Махмуддун “Лугати” менен Жусуптун “Куттуу билими” атайылап эле биринин ажарын бири ачып, эриш-аркак өнүккөндүгү – тарыхый-маданий кырдаалда пайда болгон мыйзамдуу көрүнүш. Ошентип: “Мына биз тарыхый чындыкты так ачышка ак дилден күбөбүз” дегениндей, бирин-бири тактап, толуктап, аныктап турганы абзел иш” деген көрсөтмөсүнө таянып, ал ой-пикирди тастыктоо иретинде төмөндөгү таблицада орто (X–XI) кылымдарда эле бирдей мааниде колдонулуп келген коомдук-саясий түшүнүктөрдү азыркы кыргыз тилинин активдүү тилдик фактылары менен салыштыруу аркылуу сыпаттайбыз.

1-Таблица

КБ	МК	КТС (Бишкек 2010)
Belgi (при) знак, примета (93)	Belgi 93	Белги (Адашпай, оңой тааныш үчүн, таап алуу үчүн атайын коюлган, ылайыкталган нерсе, тамга) (212-б.).
Jaras 2. Подходить, годиться КБ (240).	Jaras 1. Ладить МК (240); 2. Подходить, годиться, нравиться (240).	Жараш II 1. Жарашыктуу, келишимдүү көрүнүү, жакшынакай көрүнүштө болуу (428).
Jat 2. Чужая страна, чужбина КБ (247).	Jat 1. Чужой, посторонний МК (247).	Жат I 1. Бөтөн, чоочун, башка, өз эмес (435).
Кең 3. перен. Щедрый (КБ) (298) 1. Обильный.	Кең I 1. Широкий, обширный МК (238).	Кең 2. Кеңири, жазы, чоң; 3. Көп, мол, арбын (690).
Кенәш совет КБ (299).	Кенәш совет МК (299).	Кеңеш I 1. Бир нерсенин жөнүн, жолун кандай кылуу, кантүү керек

		экендигин ж.б. жактарын көрсөтүп айтылган акыл-насаат (690)
Qalqan железные щиты КБ (413)	Qalqan щит МК (413)	Калкан жоокерчиликте найза, кылыч тийбесин деп тосуу үчүн колдонулуучу, металлдан жасалган согуштук курал (616)
Qarşı 1. Вражда, раздор, ссора КБ (429)	Qarşı противоположность МК (429)	Каршы 1. Ниети оң эмес, душман, кас санаган (659)
Qilič меч КБ 442	Qiličla поражать мечом МК (488)	Кылыч 1. Атчан аскерлер колдонуучу бир жагы миздүү кайкыраак, узунураак келген курал (872)
Saraң скупой, скряга КБ (488)	Saraң злобный скряга МК (488)	Сараң зыкым, дүнүйөгө кароо, колунан эч нерсе чыкпаган (1074)
Saraңlig скупность, жадность КБ (488)	Saraңlig скупность, жадность МК (488)	Сараңдык, зыкымдык, сараң экендик, март эместик (1074)
Söz слово, речь КБ (511)	Söz слово, речь МК (511)	Сөз 1. Речтин айрым бир түшүнүктү объективдүү дүйнөнүн кубулушу жөнүндө тыбыштар аркылуу билдире турган бирдиги. 2. Речь. Кеп (1096)
Uluy I великий КБ (610)	Uluy I великий МК (610)	Улук I 1. эс. Жогорку даражалуу башкаруучу төрө (1255)
Uluylug величие КБ (610)	Uluylug величие МК (610)	Улуктук. Башкарган адамдын абалы (1256)

Мындай бирдей мааниде колдонулган коомдук-саясий түшүнүктөрдүн атоолорунун бир тобу “КБде” да (X), “МК” да (XI) кездешет. Чындыгында эле түпкүлүктүү элибиздин ар кандай доорлордогу аң-сезиминин өнүгүшүндө анын ар түрдүү баскычтарынан өткөн чыныгы улуттук мүнөздөгү коомдук аң-сезиминин бир формасы катарында түзүлгөн түпкүлүктүү элдин тарыхый көз карашы, ишеничтери, ырым-жырымдары, мифтик түшүнүктөрүнүн байыркы замандан азыркы күнгө чейинки атоолору негизинен элдик терминологияда түптөлгөндүгүнө өзүбүздүн көз карашыбызды кошумчалоо менен бир катар такталган жана тереңдетилип изилденген “Кут билимдеги” (КБ) жана “Түрк тилдеринин жыйнагындагы” коомдук-саясий терминдердин лексика-грамматикалык айрым өзгөчөлүктөрүн тилдик фактылар менен бекемдөөгө аракет жасайбыз.

Кыргыз тилинин коомдук-саясий терминологиясынын өсүп-өнүгүшүндө ички мүмкүнчүлүктөрүнүн жана анын сөз жасоо ыкма-жолдорунун эсебинен жасалган терминдери менен бирге, көпчүлүк түрк тилдерине мүнөздүү башка тилдерден оошкон өздөштүрүүлөр да бар. Алардын өздөштүрүлүшү, б.а., эне тилге өтүшү – ар кандай тилде сүйлөгөн элдердин аймакташ жашашы жана карым-катыштарына (соода, маданий, чарба ж.б.) байланыштуу болгон. Ал өздөштүрүүлөр: араб, иран, перси, кытай, монгол ж.б. тилдеринен оошкон өздөштүрүүлөр болуп эсептелет. Алар ар кандай тилди сөздүк курамын толуктоочу жана байытуучу булактар экендиги жалпы тил илиминде, ошондой эле, улуттук тилдерде өзгөчө маани берилип, белгиленип жүргөндүгү илимий эмгектердин

көпчүлүгүнөн кездешет. Тажрыйбада да чыныгы тилдик фактылар айгинелеп турат.

Түрк калктарына, анын ичинде кыргыздарга араб тилинин лексикасы орто (X – XI) кылымдарда эле оошо баштаганы Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” (“Кут билим”) аттуу дидактикалык дастаны аркылуу да кеңири тараганын тилдик фактылар көрсөтүп турат.

2-Таблица

КБ	КТС
Alām <i>ap.</i> Вселенная, мир КБ (33)	Аалам. 1. Бүткүл дүйнө жүзү, галактика. 2. Бүткүл жер жүзү (14)
Alim <i>ap.</i> Ученый КБ (34)	Аалим. Окумуштуу, окумал (14)
Aхiр <i>ap.</i> В конце концов КБ (71)	Акыркысы. 1. Бүткөн жери, аягы. 2. Акыр түбү, жыйынтыктаганда, соңунда, аягында (70)
Amanat <i>ap.</i> Поручение, обязанность КБ (75)	Аманат. Каттып сактап жүрүү үчүн, же бирөөгө тапшыруу үчүн убактылуу берилген акча, башка нерсе же кабар (91)
Asbab <i>ap.</i> Средство КБ (75)	Аспап. Ар нерсе жасоого, иштетүүгө колдонулуучу куралдар, шаймандар (124)
Bab <i>ap.</i> Глава (книги) КБ (76)	Бап. Китептин, чыгарманын бөлүмү б.а. глава менен бирдей (177)
Baxt <i>ap.</i> Счастье КБ (89)	Бакыт. Ой, тилектин ойдогудай орундалышы, жыргалчылык, ырыс-таалай (166)
Bāla <i>ap.</i> Беда, напасть КБ (90)	Балаа, Кырсык, шор, бактысыздык, балакет (166)
Barabar <i>ap.</i> Равный КБ (90)	Барабар Теңдеш, бирдей тең (179)
Dāvlāt <i>ap.</i> Счастье, удача, благополучие КБ (159)	Дөөлөт. Мал-мүлк, байлык, жетиштүүлүк, молдук (361)
Dīn <i>ap.</i> Вера, религия КБ (160)	Дин. Кудайдын бар экендигин – дүйнө кудай тарабынан жаралгандыгын жана жөнгө салынып турарын тастыктап ушул ишенимдин айланасында белгилүү бир системадагы ырым-жырым, эреже, жоболору чыккан ишеним (350)

Hal *ap.* Состояние, положение; Halal *ap.* Дозволенная, разрешенное КБ (198); Hurmat *ap.* Уважение, почитание КБ (200); Ilim *ap.* Наука, знание КБ (208); Işarat *ap.* Знак, намек КБ (214); tagdīr *ap.* Предопределение, предназначение КБ (336); Vaqt *ap.* Время, ограниченный временной промежуток КБ (632); ж.б. бир топ коомдук-саясий түшүнүктөрдү туюндуруучу сөздөр кездешет.

Мындан башка перси тилинен ошкон терминдерди да кезиктирдик: Arzu желание, стремление КБ (59); Saraj *n.* Дворец КБ (488); Nadan *n.* Невежда КБ (354); Taxt *n.* Трон, престол КБ (543) ж.б.

Ал эми МКнын “Диванында” араб тилинен ошкон коомдук-саясий түшүнүктөр кездешпеди, бирок Ахşam *n.* Вечер, время захода солнца МК (675); Hamir *ap.* Огузское произношение, слово āmīr: эмир МК (636) ж.б. аз санда бар. Жогоруда келтирилген тилдик фактыларда араб, перси жана кытай тилдеринен ошкон сөздөрдүн кыргыз сөздүк курамына эчак эле сиңип кеткенине байланыштуу, алар туюнтуучу түшүнүктөрдүн башка тилдерден ошуп келгендигин, төл сөздөрдөн айырмалоо өтө эле кыйын экендиги байкалды.

Ошентип, коомдук-саясий терминдер лексика-морфологиялык түзүлүшүнө карата жөнөкөй жана татаал болуп экиге бөлүнөт. Жөнөкөй терминдер бир сөздөн (унгу жана туунду), татаал терминдер эки жана андан көп (туруктуу) сөз айкаштарынан турат. Мындай бөлүштүрүүнүн теориялык атайын мааниси бар. Анткени терминдик мааниде (максатта) колдонулган лексикалык курам бир түшүнүктүн илимдеги атоосу катары туруктуу (б.а. дайыма бир мааниде) колдонулат. Ошондуктан ушундай атайын максатта колдонулуучу лексемалардын түзүлүш өзгөчөлүктөрүн талдоонун да тил илиминде өз алдынча мааниси бар.

1. Жөнөкөй терминдер

Орто кылымдан азыркы биздин күнгө чейин жеткен, маани жана тыбыштык турпат жактан ажырагыс бирдикти түзүп, ичтен өзүнчө бөлүктөргө бөлүнбөй турган сөз тутумундагы негизги морфема сөздөр (унгу сөздөр) “Кутадгу билигде” жана “Түрк тилдеринин жыйнагында” да коомдук-саясий терминологиянын басымдуу бөлүгүн түзөт, мисалы: Alām вселенная, мир (КБ, 33); Аалам (бүткүл дүйнө жүзү, галактика (КТС, 14); Alīm ученый (КБ, 34); Аалим (окумуштуу, окумал КТС, 14); Aql ум, разум (КБ, 49); Акыл (адамдын ойлоо жөндөмдүүлүгү, эс КТС, 68); Aḡi очищаться (КБ, 51); Арыл (тазаруу) кетүү (КТС 121); Arzī желание, стремление (КБ 59) (татуу, татыктуу болуу, тең келүү КТС 113); Bulaq 1. Источник (КБ, 121); Булак (жер астынан чыккан суу, кайнар, башат. 2. Бир нерсенин келип чыккан жери, кенчи, негизи (КТС, 268); Saḡā средство, способ действия (КБ, 141); Чара (2. Кандайдыр бир нерсени иш жүзүнө ашыруу максатында жүргүзүлгөн аракет (КТС 1310); Dünjā 1. Мир, свет; 2. Блага (мирские); 3. Имущество, богатство (КБ, 161); Дүйнө (1. Бүт жер жүзү, аалам (КТС 366); өнүгүшүндөгү закон ченемдүүлүгүн жана айлана-чөйрөгө таасир кылуу жолдорун ачуучу билимдердин, маалыматтардын системасы (КТС 550); Iṣarat знак, намек, указание (КБ 214); Ишарат (Жаңсап, ымдап берилген белги (КТС 574); Iṣān полагаться, доверяться (КБ 214); Ишен (Бирөөнүн айтканына, укканына, көргөнүнө ж.б. анык чын деп ынануу белгилүү бир ишенимде болуу (КТС 574); Jetim сирота, безродный (КБ 259); Жетим (Ата-энеси экөө тең же алардын бири өлүп калган бала же жаш мал (КТС 461); Kārim великодушный, милостливый, щедрый (КБ 290); Керим (Боорукер, ырайымдуу, ак пейил (КТС 961); Kerāk 1. Нужный, необходимый (КБ 300); Керек (Бир нерсеге зарылдыгы, муктаждыгы бар, керектелүүгө тийиш, муктаждык зарылдык (КТС695); Kevānç надежда, радость (КБ 304); Кубаныч (Кубануу сезими, сүйүнүп, көңүлү көтөрүлүп шаттангандык (КТС 799); Namaz намаз каждая из пяти дневных обязательных молитв у мусулман (КБ 354); Намаз (Кудайга жалынуу, ибадат кылуу, кулчулук кылуу. Муну аткаруу мусулманчылыктын негизги милдети (КТС 961); Saraḡ скупой, жадность (КБ 488); Сараḡ (Зыкым, дүнүйөгө кароо, колунан эч нерсе чыкпаган (КТС 1074); Sez чувствовать, ощущать, замечать, обнаруживать (КБ 498); Сез (1. Сезим органдары аркылуу бир нерсени туюу, байкоо; 2. Түшүнүү, билүү, байкоо (КТС 1079); Sifat свойство, качество (КБ 399); Сыпат (Сын, келбет, кебете (КТС 1122); Šart условие (КБ 520); Шарт (1. Талап. 2. Бир нерсеге таасир кылуучу, жалпы, ал-абалга таасирин тийгизүүчү жагдай, кырдаал, мүмкүндүк (КТС 1372); Sijasāt политика, власть, проницательность, благородство (КБ 499); Саясат (1. Башкаруу ишинде жана эл аралык мамилелерде мамлекеттик бийликтин, партиянын же айрым коомдук топтун өзүнүн максатына, таламдарына ылайык жүргүзүлгөн иши. Тышкы

саясат, ички саясат, тынчтык саясаты; 2. Белгилүү бир максат үчүн жүргүзүлгөн аракеттин түрү (КТС 1078); Sinaf испытание, проверка (КБ 504); Сына (Сын, сыпаты, мүнөзү ж.б. жөнүндө белгилүү бир пикирге келүү, баа берүү, байкап көрүү, сынга алуу (КТС 1121); Soj II после, затем (КБ 510); Сөк (Тилдөө, боктоо, жаман сөз айтып тил тийгизүү (КТС 1097); Tarşur поругать, передавать (КБ 535); Тапшыр (1. Милдеттендирүү, бир нерсени орундоону бирөөгө буюруу, табыштоо (КТС 1145); Til (1. *анат.* Язык; с помощью языка воспроизводится (букв. говорится) человеческая речь (КБ 559); Тил коомдо байланыш-катыш жасоонун, пикир алышуунун куралы болгон тыбыштык жана лексика-грамматикалык каражаттардын системасы (КТС 1178); Ujad стыдиться (КБ 607); Уял (Бирөөнүн, көпчүлүктүн алдында оңтойсуз абалда калуу, тартынуу (КТС 1269); Vazur визирь, наместник правителя, советник правителя, министр (КБ 633); Вазир (Чыгыштын бир катар өлкөлөрүндөгү жогорку мансаптуу адам. Падышанын акыл, кеңеш берип туруучу кишиси (КТС 299); Xalq люди, народ; сотворенный (КБ 635); Калк (Эл, журт, көпчүлүк, калайык (КТС 615); Xata I *ар.* Ошибка, погрешность (КБ 636); Ката (Туура эмес, натура, жаңылыш, чеки (КТС 665); Zindan Тюрьма, темница, яма, где держат преступников (КБ 639); Зындан (Күнөөкөрлөрдү салыш үчүн атайы казылып, түбү бекемделген, оозу бекитилген терең ор. Түрмө (КТС 639); Заман. Адам баласынын, элдин, мамлекеттин, коомдун турмушундагы кандайдыр бир белгилүү окуялар, кубулуштар менен мүнөздөлгөн, өзүнө таандык өзгөчөлүктөрү бар, бир кыйла узак убакытты ичине алган мезгил, доор, жашоонун, өмүр сүрүүнүн белгилүү бир убагы (КТС 527); Jan *пер.* Душа, дух, жизнь (КБ 640); Жан (Тын, тирүүлүктүн белгиси, материалдуу дененин биологиялык, физиологиялык, психологиялык активдеги ишмердиги (КТС 470); Jamaat *ар.* Община мусулманская (КБ 641); Жамаат (1. Эң ар түрдүү жалпылык; шаардык комуналар, селолук коом, жердештик, диний бирикмелер, профессионалдык бирикмелер ж.б. (КТС 403).

Дагы бир белгилей кете турган нерсе, ой-пикирибизди так жана жыйынтыктуу жана ынанарлык тастыктоо максатында ушул кезде да алгачкы маанисинде колдонулган бирдей маанидеги уңгу сөздөрдү (терминдерди) МКнин “Диванынан” келтирели: And клятва, присяга (МК 44); Ант (Убададан кайтпоо жөнүндө келишимди, шартты же мыйзамды бузбоо, берилген шерт, убада, касам (КТС 96); Аја 1. Беречь, содержать в порядке; 2. Жалеть щадить (МК 25); Ая (1. Боору ооруу, жаны ачуу, кыйбоо, ыраа көрбөө, бергиси келбөө (КТС 125); Ајбан паршивый, плешивый (МК 27); Айбан (*өт.* Мүнөзү жаман, адамгерчилиги жок, орой, ырайымсыз, наадан (кишиге карата) (КТС 42); Ala III недобрые помыслы, козни (МК 33); Ала (3. Кара ниет, арамза, жаман ойлуу (КТС 72); Alp 2. Богатырь, герой (МК 258); Arva творить (производить), заклинания; заклинать, шаман творил заклинания (МК 58); Арба (Сыйкырдоо, дубалоо (КТС 110); Е1 3. Государство, административная единица (МК 168); Эл (1. Мамлекеттин, өлкөнүн калайык калкы; 2. Улут, белгилүү бир тилде сүйлөгөн калк; 3. Көпчүлүк, коомчулук (КТС 1420); Balgam праздник (МК79); Майрам (1. Белгилүү бир көрүнүктүү окуяны белгилөөгө арналган салтанаттуу күн. 2. Кандайдыр бир кубанычтуу окуяга байланыштуу көңүл ачуу салтанаты, оюн-күлкү, кубаныч, шаттык (КТС 900); Вајгаq знамя, флаг (МК 79); Байрак (Желек, туу); Beläk подарок, гостинец, который привозят домой из путешествия (МК 94); Белек (Бирөө тарабынан экинчи бирөөгө арналган сыйлык, тартуу (КТС 213); Boş 1. Свободный, пустой, не находящийся в употреблении (МК 113); Бош (2. Кандайдыр ишке, жумушка тартылбаган бекер (КТС 254); Вујur приказывать, повелевать (МК 121); Буйрук (Бирөө тарабынан кандайдыр бир ишти

аткаруу, орундатуу үчүн берилүүчү тапшырма, приказ (КТС 266); Ег муж, мужчина (МК 175)); Эр Эркек киши, адам (КТС 1433; Егк 1. Сила, воля, могущество, власть (МК 179); Эрк *псих.* (1.Адамдын өзүн-өзү кармай билүү, көздөгөн максатын иш жүзүнө ашырууга умтулган сапаты, касиети (КТС 1435); Иш 1. Дело, работа; 2. Положение (МК 214); Иш (2. Кызмат, кызмат абалы (КТС 573); Ипап верить, доверять (МК 218); Ына (Ишенүү, ишенип калуу, макул болуу, моюн сунуу (КТС 1403); Ипапч вера, доверие; “Доверенный” чин, доверенный (МК 218); Ынаныч (Ишенич (КТС 1403); Јагїш состязание, скачка (МК 241); Жарыш (1. Ат чабуу же жөө жүгүрүү мелдешти (КТС 433); Јагїу свет, сияние, блеск, луч (МК 244); Жарык (Көрүү сезимине таасир этип, айлана-чөйрөнү көзгө көрүнө турган абалга келтирүүчү нур, шоола, нурдуу энергия (КТС 432); Јаš год (о возрасте) (МК 245); Јаш (2. Адамдын өмүрүн бир жыл боюнча эсептөө ченем, бир жыл мөөнөтүндөгү өмүр чени (КТС 437); Јаša 1. Жить (МК 246); Јаша (Өмүр сүрүү, тирүүлүктө болуу, өмүр жолун улантуу, белгилүү бир жашка чыгуу КТС 437); Јер 1. Земля (МК 257); Јер (1. Күндү тегерете жана өзүнүн огунда айлануучу, күндөн кийинки үчүнчү планета (КТС 453); Qul раб божий (МК 294); Кул (Кожоюндун жеке менчигине айланган, эч бир укуксуз эркек киши (КТС 806); Кеz ходить, бродить, странствовать (МК 305); Кез (Узак жол тартуу, кыдыруу жер арытып жүрө берүү, тентүү, алыска сапар чегүү (КТС 677); Kiši 1. Человек, человеческий (МК 310); Киши (Ойлоо, сүйлөө жөндөмдүүлүгү бар, акыл-эстүү жан, адам (КТС 712); Kūč 1. Сила; 2. Сила насилие (МК 322); Күч (1. Тирүү жандыктардын булчуңдарын кыймылга келтирүү аркылуу аракеттенүү мүмкүнчүлүгү, адамдын (жандыктын) алы, дарманы, кубаты, бир нерсе кылууга, иштөөгө жарамдуулугу (КТС 853); Kūni II положение одной наложницы по отношению к другой (МК 327); Күнү (1. *этно.* Эки же андан көп аялдуу кишинин аялдарынын бири-бирине карата болгон абалы (КТС 845); Kūñ рабыня, служанка; Он заставлял рабыню сучить нить (МК 328); Күн (1. Кул аял, 2. Бирөөгө толук көз каранды, ар кандай кара жумуштарды иштеп, кожоюндун эзүүсүндө болуп, анын каалаганындай үй кызматтарын аткарган укуксуз аял (КТС 846); Kūgaš 1. Бороться, сражаться (МК 328); Күрөш (Эки киши кармашып, бирин-бири жыгууга кылган аракет (КТС 850); Qaliñ калым, выкуп за невесту (МК 412); Калың (Күйөөгө чыккан ата-энесине кудалар тарабынан берилген мал-мүлк (КТС 619); Qart стариться, становиться старым (МК 426); Кары IV (Карып калган, картайган, улгайган (КТС 660); Qargiš 1. Проклятие (МК 426); Каргыш (Бирөөгө жамандык тилеп, каргап айтылган сөз (КТС 653); Saq внимательный, чуткий, настороженный (МК 483); Сак II (1. Сызгыч, сезе коймо; 2. Алды-артын байкаган, кылдат, сактана билген (КТС 1063); Sina проверять, испытывать (МК 504); Сына (Сын, сыпаты, мүнөзү ж.б. жөнүндө белгилүү бир пикирге келүү (КТС 1121); Tegin 1. Титул, присоединимый к именам младших членов ханской семьи; Принц (МК 547); Tūš I сновидение, сон, грезы (МК 599); түш (Уктап жатып өнүндөгү сыяктуу сезилген элестер (КТС 1237); Umaj 1. Собственная имя богиня (МК 611); Умай II (*миф.* Обо эне, уламыштагы адам баласынын биринчи энеси (КТС 1257); Uq понимать, разуметь (МК 613); Uг 1. Бить, ударять (МК 614); Ut 1. Побеждать, выиграть (МК 617); Ут (Ар түрдүү оюндарда же спорттук мелдештерде жеңүү, жеңип чыгуу (КТС 1262); Uz 1. Искусный, =о; опытный, =о; умелый искусный и мудрый (МК 620); Уз (Чебер, устат, мыкты ишмер (КТС 1250); Ülüš часть, доля, мера (МК 625); Yлүш (2. Бир нерседен бөлүнгөн тийиштүү энчи, бөлүк (КТС 1276); Хап I хан, правитель (МК 636); Хан (Кээ бир түрк жана монгол элдеринде бийлөөчү укукка ээ болгон, эл

башкарган адам (КТС 1290); Tiläk желание, пожелание (МК 560); Тилек (1. Каалоо, өтүнүч, максат (КТС 1179); Üč I конец, вершина (МК 603); Уч (Кандайдыр бир нерсенин бүткөн жери, эң жогору жагы, башы, чети (КТС 603);

Ошентип, сөздүн курамынан мүчөлөрдү ажыратып таштагандан кийин андан ары дагы морфологиялык элементтерге ажыратууга мүмкүн болбогон бөлүгү уңгу деп аталат. Уңгунун табияты өтө татаал, тилдин тарыхый жактан өнүгүшү жана калыпташкан типологиялык өзгөчөлүктөрү менен шартталат. Уңгу бир эле учурда грамматикалык да, лексикалык бирдикке жатат. Түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде уңгу колдонулганда өзүнүн тыбыштык турпатын дээрлик сактайт. Уңгу синхрондук (тилдин белгилүү учурдагы абалы жана ага ылайык өзгөчөлүктөрү) жана диахрондук (тилдеги ар бир кубулуш жана анын ар бир элементи бир-бирине байланыштуу каралып, алардын басып өткөн жолун байкоо ыкмасы, б.а. тилдеги кубулуштардын белгилүү мезгилдин ичинде өсүш мүнөзүн, өзгөчөлүгүн тарыхый планда изилдөө жолу) өңүттөн каралышы мүмкүн.

Ал эми тилдин синхрондук абалында азыркы учурда уңгу деп эсептелип жүргөн бир катар сөздөр, диахрондук жактан алганда тарыхый туунду сөздөр болушу мүмкүн. Ошондуктан жогоруда алынган мисалдарды толугу менен уңгу сөздөр деген ойдон алыспыз.

Түрк тилдериндеги бир же бир нече муунду уңгу сөздөрдүн тарыхый жактан өнүгүшүн изилдөө Б.Юнусалиевдин, Э.Севортяндын, А.Хайдаровдун, Б.Орузбаеванын, Е.Кажибековдун ж.б. эмгектеринде кеңири изилденген.

Аффикс (мүчө) грамматикалык гана мааниге ээ, бирок өз алдынча колдонулбай турган морфема. Ал тилде маани берүүчү сөз менен бирге гана колдонулат да, сөз жасоо, сөз өзгөртүүгө же форма түзүүгө катышат. Мүчөлөр өнүмсүз жана өнүмдүү болуп бөлүнөт. Өнүмдүү мүчөлөр -луу, -лык, -чы, -сыз, -ла, -ма, -т, -ылда, -ынчы, -ча ж.б. сөздөрдүн жасалышында модель катары колдонулуучу, кеңири кездешүүчү болуп, негизинен зат атооч жана этиш сөздөрдү жасайт. Ошондой эле, сын атооч, тактооч ж.б. да түзүлөт. Кыргыз тилинин грамматикалык моделинде жасалган, так айтканда байыркы коомдук-саясий терминдер азыркы колдонулуп жүргөн терминдердин жасалыш ыкмасына окшош. Сөз жасоонун морфологиялык ыкмасын тарыхый жагынан алганда байыркы Орхон-Енисей жазма эстеликтеринин тилдеринде, орто кылымдарда жаралган “Кутадгу билигде” жана “Түрк тилдеринин жыйнагында” да кеңири кездешет. Тилибиздин лексикалык байлыгынын негизги каражаты болуу менен бул ыкма грамматиканын эрежелерине баш ийип, ошонун негизинде гана өзгөрүп, сөздүк курамды байытуудагы байыркы ыкмалардын бири экендигин төмөнкү тилдик фактылар көрсөтүп турат. М.: -чы. Basımçı угнетатель, тиран, [... среди людей] угнетатели, убийцы, разорители (КБ 169); Элчи (2. Бир мамлекет менен экинчи мамлекеттин эл аралык байланышын ишке ашыруучу, аны тескөөчү толук ыйгарым укуктуу адам (КТС 1425); Išči работник, труженик (КБ 214); Ишчи (*сейр.* Жумушчу (КТС 577); Кеңашчи советчик (КБ 299); Кеңешчи (Акыл айтуучу, кеңеш берүүчү (КТС 690); Jolči проводник (КБ 271); Жолчу (Жолчу. Жол куруучу же жол кызматында иштөөчү адам (КТС 474); Qaraqçı разбойник (КБ 425); Каракчы (1. Талоончу, карактап кетүүчү, каракчылык кылуу (КТС 649); Saqçı хранитель, сторож (КБ 486); Сакчы (1. Кароолчу, кайтаруучу; 2. Чек араны сактоочу, кайтаруучу жоокер (КТС 1065); Satisfči купец, торговец (КБ 491); Сатуучу (Дүкөндө, соода мекемесинде товар сатып туруучу соода кызматкери (КТС 1079); Ušakçı мелочный человек, сплетник (КБ 617); Ушакчы (ушак айткан, калп жеринен

бирөөнү жамандаган киши (КТС 1267); Tilmaçï переводчик (в прямом и перен. знач. (566); Тилмеч (Котормочу, бир тилден 2-тилге которуп берүүчү адам (КТС 1183); -лык. Aјliq имеющий срок на столько-то месяцев (КБ 30); Айлык (3. Бир же бир нече айды ичине алган мөөнөткө туура келген, ошондой мөөнөткө ылайыкталган мезгил өлчөмү (КТС 49); Alpliқ героизм, героический подвиг (КБ 37); Алптык (Алпка таандык көрүнүш, алп экендик (КТС 87); Vajliq богатство (КБ 79); Birlik единственность, единичность (КБ 102); Бирлик (Бирдик менен бирдей (КТС 232); Бирдик (3. Негизги болуу 1 саноо, 1. Бүтүндүк, белгилүү бир өлчөм алынган өлчөө чени (КТС 293); Biliglig знающий, мудрый (КБ 100); Билгичтик (Бир нерсени тез биле коюучулук, сезгичтик, билермандык, даанышмандык (КТС 227); Voşluq освобождение, свобода (КБ 114); Боштондук (Эркиндик, азаттыкка чыккандык, Теңдик (КТС 255); Kişilik человечность (КБ 310); Кишилик (Кишичилик, адамгерчилик (КТС 718); Jazuqsuz невинный, безгрешный (КБ 252); Жазыксыз (Күнөөсүз, айыпсыз, күнөө кылбаган, айыбы жок; КТС 386); Jaraşılıq согласованность, соответствие (КБ 240); Жарашыктуулук (Жарашыктуулук, келишимдүүлүк, көрктүүлүк, жарашып, кыналып тургандык; КТС 428); Qariliq старость (КБ 437); Карылык (Карып калгандык, улгайгандык, карыгандык; КТС 660); Qoşniliq соседство, соседи (КБ 460); Кошуналык (Кошунага таандык милдет, кошуналардын өз ара мамилеси; КТС 753); Qulluq рабство, неволя, зависимость (КБ 465); Кулдук II (Кул болуу, кулдануу абалына таандык, кулчулук, кул болгондук; КТС 810); Vazirliq должность, обязанность визиря (КБ 633); Вазирлик (Вазирдин милдети, вазирдин кызмат абалы; КТС 299); Tiriglik жизнь (КБ 562); Тирүүлүк (Тирүү жүргөн абал, тиричилик шарт КТС 1185) ж.б.лар.

Төмөнкү туунду сөздөр МКнин “Жыйнагынан” алынды: Açliş открываться, раскрываться (МК 6); Ачылыш (Атайын жүргүзүлгөн изилдөөнүн, иликтөөнүн илимий издөөнүн натыйжасында пайда болгон маанилүү жыйынтык; Илимий ачылыш КТС 140); Aqim поток, сток (МК 48); Агым (5. Көркөм-адабий же коомдук-саясий багыт. Философиялык агым; КТС 25); Atiş стрельба, перестрелка (МК 679); Атыш (Жаршылашып ок чыгаруучу, ок атуучу, аткылашуу; КТС 136); Jarluq повеление, предписание, приказ (МК 242); Жарлык (Аткарылышы талап кылынган көрсөтмө, жарыя кылынган көрсөтмө, жарыя кылынган кабар, кандайдыр бир иштердин аткарылышы милдеттендирилген буйрук; КТС 430); Bilicisi kiçi паникер (МК 94); Белимчи (Бирөөнүн сөзүн, кыймыл-аракетин туурап кайталай берүүчү адам (Көбүнчө улгайган аялдар); КТС 214); Vuzuq разрушенный, разломанный (МК 131); Бузук (2. Куйту, жаман ойлуу, бузуку; КТС 265); Jarila заново, снова (МК 234); Жаңыла (Жаңыртуу, которуу, мурунку эскисин жаңы менен алмаштыруу, жаңырган түрүн берүү; КТС 420); Jazuqlug грешный, имеющий грехи (МК 252); Жазыктуу (Күнөлүү, кылмыштуу, айыптуу, күнө кылган, айыбы бар; КТС 386); Jazuqla обвинять, уличить в поступке (МК 252); Жазыктуу менен бирдей КТС 252; Jerdāş земляк (МК 257); Жершеш (Бир жерде туулуп-өскөн, бир жерлик, бир жерде жашаган; КТС 457); Jetik зрелый, опытный (МК 259); Жетик (2. Кыраакы, акылман, кылдат, даанышман; КТС 461); Kezik 1. Ряд, последовательность, очередь (МК 305); Кезек (Биринен кийин экинчисине жана андан аркыларына кезектешип өтө турган ирет, кезектешүүнүн белгилүү тартиби, катары, нөөмөт; КТС 678); Kōrklüg красивый (МК 318); Көрктүү (көркү, жарашыгы мыкты, көркөмдүү, келишимдүү, кооз; (КТС 791); Külgü смех (МК 325); Күлкү (Кубангандыгын, көңүлү көтөрүлгөндүгүн, шаттангандыгын, тамашалагандыгын, же кимдир бирөөнү шылдыңдаганын ж.б. үн чыгара билдирген ички сезим; КТС

638); Ötkünç просьба (МК 392); Өтүнүч (Суроо, тилек, сурануу, сураныч; КТС 1029); Qalqan щит (МК 413); Калкан (Жоокерчиликте найза, кылыч тийбесин деп, тосуу үчүн колдонулуучу, металлдан жасалган согуштук курал; КТС 616); Saqliq бдительность, настороженность (МК 488); Сактык (Этияттык, кыраакылык, сергектик, сезгичтик; КТС 1064); Bürünçäk женский головной убор – легкое покрывало (МК 133); Бүркөнчүк (Бетти калкалоочу жука материал; КТС 287); İşlat, işla заставлять работать, делать (МК 215); Иште (Күч эмгегин, акыл эмгегин жумшоо аркылуу кандайдыр бир жумушту, ишти аткаруу, бир нерсеге жумшоо аракетинде болуу; КТС 576); İşlaş ot işlaş ot işla (МК 215); Иштеги (Иште этишинин кош мамилеси; КТС 576); Satif 1. Торговля, купля-продажа (МК 491); Сатык (Сатуу, соодалоо иши МК 1077); Sezik мнение, суждение (МК 998); Сезгич (Бир нерсени тез баамдаган, тез туйгуч, сезе билгич, байкагыч; КТС 1079); Сезгичтик (тең билүүчүлүк, баамдагыч; КТС 1079); Soqluq жадность, алчность (МК 509); Суктан (Көзү түшүү, көңүлү түшүү, кызыга кароо, көз артуу, сугун артуу; КТС 1104); Temirçi кузнец, ковал саблю (МК 551); Темирчи (Темир уста КТС 1164); Таңсуу удивительный, необычный (МК 533); Таңсык (Эңсегендик, самагандык, өтө каалагандык; КТС 1143); Таңдан (Таң калуу; КТС 1143); Sünüş I сражение война на коньях (МК 517); Согуш (II Урушуу, мушташуу, кармашуу; КТС 1089); Ujadsiliq стыдливый (МК 607); Уяттуу (I. Өзүнүн ар-намысын кадырлап сактаган, абийирдүү; КТС 1269); Ulukluq величие (МК 610); Улуктук (Башкарган адамдын абалы; КТС 1256); Utuš выигрыш (МК 619); Утуш (I. Оюнда, спорттук мелдештерде жеңип алгандык, жеңишке жеткендик; КТС 1262); Uzluq мастерство, ловкость (МК 612); Уз (Чебер, устат мыкты ишмер; КТС 1250); Evlig 1. Хозяин, владелец дома (МК 190); Ээле (Ээ болуу, өзүнө менчиктөө, тиешелүү кылуу, өз карамагына каратуу; КТС 1447); Ээ (Кожоюн, өз менчигине тиешелүү мүлктүн, байлыктын ж.б. башкаруучусу, кожоюну; КТС 1446); Uquş разум, разумение, проницательность (МК 613); Ук II (Тыңша, кулак салуу, эшитүү; КТС 1253); Угуш (Ук этишинин кош мамилеси; КТС 1249) ж.б.

Ошентип, изилдөөлөр көрсөткөндөй, байыркы жана орто кылымдардагы коомдук-саясий терминдерди жасоодо морфологиялык ыкма жана синтаксистик (аналитикалык) ыкмалар колдонулган. Байыркы жана орто кылымдардагы коомдук-саясий терминдерди жасоонун морфологиялык ыкмасы ургалдуу колдонулганын байкоого болот. Бирок, коомдук-саясий терминдерди жасоодо бүгүнкү күндө активдүү колдонулуп жүргөн кыргыз тилиндеги бардык эле грамматикалык формалар бирдей даражада колдонулган эмес. Айрым бир мүчөлөр коомдук-саясий терминдердин бирөөсүн гана жасоого катышса, айрымдары бир нече терминдерди жасоого катышат. Изилдөөдө чогулган тилдик фактылар көрсөткөндөй, мындай терминдерди уюштурууда зат атоочтон башка атооч сөздөрдү жасоочу куранды мүчөлөр жана этиш сөздөрдөн зат атоочу куранды мүчөлөр активдүү колдонулганы байкалат. Негизинен зат атоочтон зат атоочту жасоочу -чы мүчөсү аркылуу жасалган терминдер жыш колдонулган. -чы мүчөсү аркылуу түзүлгөн байыркы жана орто кылымдардагы терминдер кесипти, кызматты дагы билдирет. Зат атоочтон сын атоочту жасоочу -лык мүчөсү аркылуу жасалгандар, көбүнчө абстрактуу маанидеги сын атоочторду билдирет. Жогоруда терилип алынып, келтирилген фактылар көрсөткөндөй -лык мүчөсү аркылуу уюшулган терминдер, түшүнүктөр адамдын ички дөйнөсүнө алардын адамдык дарметине, мүмкүнчүлүктөрүнө, мүнөзүнө байланыштуу маанилерди да туюндурат. -ыш мүчөсү этиштерди этишке өткөрүп, кыймыл-аракетти биргелешип

аткаруу маанисин билдирүүчү кош мамиле этиш сөздөрдү жасайт. -ыш бардык эле кыймыл-аракет жана ал-абал этиштерине айкалыша бере тургандыгы жана жеке эле уңгу эмес, ар кандай туунду этиштерге да уланып алардан эки жактын жекелик түрүнө буйрук маанисиндеги кош буйрук этиштерин жасай тургандыгы көрүнүп турат. Уңгудан ажыратканда уңгуларынын маанилери (лексикалык) толук сакталат жана ал уюштурган сөздөр этиштик атоочторго өтүп, заттык мааниде колдонулганы мисалдардан көрүнүп турат.

2. Татаал терминдер

Сөз жасоо системасында морфологиялык ыкмадан башка синтаксистик (аналитикалык) тиби лексика-семантикалык жана фонетикалык типтер бар. Сөз жасоонун синтаксистик тибинин негизги өзгөчөлүгү – анда негизги каражат катарында сүйлөм мүчөлөрүнүн арасындагы байланыштарды түзүүчү (ыкташуу, башкаруу, ээрчишүү жана изафеттик байланыш жолу) грамматикалык каражаттар колдонулат. Булардын жардамы менен татаал сөздөр (терминдер) да жасалат. Ыкташуу - сүйлөм тутумунда сөздөрдүн өз ара байланышуу жолдорунун бири, синтаксистик байланыш. Сөздүктөрдүн өз ара байланышында багыныңкы түгөй (багынып турган сөз) багындыруучу түгөйгө (грамматикалык жагынан өзүнө багындырып турган сөз) семантикалык жактан баш ийип, эч кандай грамматикалык категорияны талап кылбастан, түз орун тартиби аркылуу маанилик боюнча байланышат. Мындай түзүлүштөгү коомдук-саясий түшүнүктөрдү туюндурган сөздөр “Кутадгу билигде” жана “Түрк тилдеринин жыйнагында” да бир топ кездешет. М.: *Alp jurak* смелый, храбрый (КБ 36); *Жүрөктүү* (Жоркунучтан, кыйынчылыктан баш тартпаган, коркпогон, баатыр, кайраттуу). *Жүрөгү тоо* (Кебелбеген, кенебеген, эч коркконду билбеген, солк этпеген баатыр; “КТС”дө (504) ушул түшүнүктөр түрүндө гана кездешет. *Aqqa-joläk* опора, поддержка (КБ 53); *Арка-желөк* (Кыйынчылык туш келгенде колдой турган күч; *Таянар тоо*, колдоочу; КТС 113); *At ata* 1. Давать название, имя, прозвище (КБ 64); *Ата II* (1. *Ат берүү*, ысым коюу; 2. *Атын ысымын айтуу*, атын айтып чакыруу; КТС 129); *Ališ-beris* взаимно делиться чем-либо (КБ 36); *Алыш-бериш* (Бири-бири менен болгон алма-берме байланыш, карым-катыш; КТС 90); *Köñli jaqin* расположенный, приближенный (КБ 316); *Көңүлдөш*, көңүлү жакын (Санаалаш, ниеттеш; КТС 783); *uq-bil* понимать, познавать (КБ 613); *Ук II* (Тыңшоо, кулак салуу, эшитүү; КТС 1253) ж.б.

Ал эми төмөнкү тилдик фактылар “Түрк тилдеринин жыйнагынан” терилип алынды: *iki jüzlilig* двухличный, лицемер (МК 206); *Эки жүздүүлүк* (Кошоматчылык, күн карамалык, коркоктук, чыккынчылык; КТС 1417); *Ođ kek* *парн.* Месть, злоба (МК 376); *Өч* (1. *Кек*, качандыр бир кезде көрсөткөн кордугу, ызасы үчүн алынуучу кек; КТС 1030); *Кек* (1. *Запкы көрүү*, ыза болуу ж.б. себептерден улам бирөөгө карата болгон кастык; КТС 680); *Qara baş qara baş* раб; рабыня (МК 423); *Кара башы* (Өз керт башы, жеке өзү; КТС 641); *Kilič qatbi* плеть, кнут с мечом (МК 442); *Кылыч* (Атчан аскерлер колдонуучу бир жагы миздүү кайкыраак, узунураак келген курал; КТС 872); *Jašut bekit* *парн.* Тайный, скрытый (МК 210); *Жашыр* (1. *Катып коюу*, далдага бекитүү, көргөзбөөгө аракет кылуу; 2. *Чынын айтпоо*, өз ичинде сактоо, ачыкка чыгарбоо, билгизбөө аракет кылуу; КТС 440); *İnan-išan* *парн.* Верить, доверять (МК 213); *Ына* (Ишенүү, ишенип калуу, макул болуу, моюн сунуу; КТС 1403); *Ишен* (Бирөөнүн айтканына, укканына, көргөнүнө ж.б. анык, чын деп ынануу, белгилүү бир ишенимде болуу; КТС 574); *Aqsaqal* (er) старец, почтенный человек (МК 48); *Аксакал* (Улгайып калган,

карыган же жаш жагынан улуулук кылган адам; КТС 64); *Ata ana* родители, отец и мать (МК 66); *Ата-эне* (Ата менен эне, үй-бүлө башчылары; КТС 129); *Bu күн* сегодня (МК 119); *Бүгүн* (Бул күн, сутканын ошол күнкү өтүп жаткан мезгили; КТС 282); *Aqindi*: *aqindi suv* проточная вода (МК 48); *Агын суу* (Көл же деңиз сыяктуу көлкүп турбай, белгилүү багытты карай агып турган суу, дарыя, өзөн; КТС 25); *Teke saqal* человек имеющий редкие усы и бороду (МК 550); *Qız qırqın* *парн.* Невольницы, наложницы (МК 449); *Кыз-кыркын* (Ата-эненин же туугандарынын турмушка чыккан же турмушка чыга элек кыздарына айтылуучу жалпы сөз; КТС 857) ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда белгиленген алгачкы булактардын тилдик фактыларында татаал терминдердин тобуна кирүүчү сөздөр да аз эмес.

Татаал терминдер татаал сөздөрдөй эле жөнөкөй терминдерден баарыдан мурда курамынын татаалдыгы менен айырмаланса, өз ич ара түзүлүшү, ыкмаларынын ар башкалыгы менен берген маанилеринин өзгөчөлүктөрү боюнча дагы айырмаланат, алар: бириккен сөздөрдөн турган татаал терминдер, кошмок сөздөрдөн турган татаал терминдер, кош сөздөрдөн турган татаал терминдер (кыскартылган татаал терминдер кездешкен жок) болуп эсептелет.

Кыргыз тилиндеги жөнөкөй жана татаал терминдерге мүнөздүү дагы төмөнкүдөй белгилер бар:

1. Коомдук-саясий татаал терминдер, жөнөкөй терминдер сыяктуу эле лексикалык жагынан (ар кандай абстрактуу жана конкреттүү түшүнүктү туюнтуучу илимий коомдук-саясий ж.б.) бүтүн бир гана маанини түшүндүрөт.

2. Грамматикалык жагынан татаал терминдер да сүйлөм мүчөлөрүнүн биринин гана милдетин аткарат.

3. Татаал терминдер курамы жагынан туруктуу компоненттердин тизмегинен турат.

4. Татаал сөздөргө таандык маанини тактоо, сөздү экспрессивдүү кылып ойду ачык-айкын таамай айтууга мүмкүнчүлүк берүү касиети, коомдук-саясий татаал терминдерге да мүнөздүү. Кыргыз тилинде сөз түркүмдөрүнүн ичинен – жаратылыштагы жана коомдогу кубулуштардын, өзгөрүш-өсүштөрдүн (өнүгүштөрдүн), окуялардын жана адамзаттын оюндагы, бардык конкреттүү жана абстрактуу түшүнүктөрдүн аттарын туюнтуучу зат атооч сөздөр арбын жана негизинен коомдук-саясий терминдердин милдетин аткарат.

Ошентип, биздин оюбузча коомдук-саясий терминдер туюндурган маанилер аркылуу байыркы жана орто кылымдардагы кыргыздардын жан дүйнөсүн, ой-санаасын изденүүлөрүн жана көз карашындагы үмүт-тилегин таанып билүүгө болот. Мындай терминдердин басымдуу бөлүгү кыргыз элинин адат-салттарынын, жөрөлгөлөрүнүн, дүйнөгө көз карашынын түшүнүктөрүн камтып турат. Коомдук-саясий терминдердин түшүнүктөрүнүн пайда болушуна ошол замандагы шарт-кырдаалдар, социалдык-экономикалык өзгөчөлүктөр идеологиялык умтулуулар түздөн-түз таасир эткени байкалат.

Колдонулган адабияттар

1. Древнетюркский словарь. – Л.: “Наука”, 1969.
2. К.К. Юдахин. Кыргызча-орусча сөздүк. – М., 1965.
3. Кыргыз тилинин сөздүгү. – Бишкек, 2010.

4. Абдувалиев И. Сөз тутуму Махмуд Кашгариде. Эл аралык конференция. Кашкарлык Махмут, түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты, маданияты жана тарыхы. – Бишкек: Кыргызстан, 2007.
5. Советская тюркология. – М., 1972, №1.
6. Кыргыз тили. – Бишкек, 2004.
7. Русско-кыргызский словарь. – Бишкек, 2012.
8. Махмуд Кашгарии. Түрк тилдеринин сөздүгү. – Кыргыз тилине которгондор: Таалайбек Токоев, Кубатбек Кошмоков. – Бишкек, 2011.

Малик кызы У.,
БатМУнун изденүүчүсү

БАЙЛАНЫШТУУ КЕПТИ ӨСТҮРҮҮНҮН ТЕОРИЯЛЫК-ПРАКТИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ

Кепти өстүрүү жумуштарын уюштурууда мугалим монологдук кепти өстүрүүдөгү программалык талаптарды жетекчиликке алуусу зарыл. Башталгыч класстарда сөз өстүрүү жумуштары төмөндөн жогору карай жөнөкөйдөн улам татаалдашып жүрүп отурат.

I класста сүйлөмдөр аралык байланыштардын белгилүү каражаттары аркылуу байланышкан эки-төрт сүйлөмдөн турган монологдук тексттерди түзүүнүн жөнөкөй билгичтиктерин бышыктоо; мугалимдин суроолору боюнча көргөнүн жана уккандарын айтып берүү билгичтиги; мугалимдин суроолору же класс боюнча түзүлгөн суроолор боюнча үч-беш сүйлөм аркылуу картинканы сүрөттөө же аңгеме жазуу билгичтиги; үй-бүлөсү, аба ырайы, жыл мезгилдери, өзү жашаган айылы ж.б. жөнүндө аңгеме куруп берүү билгичтиктерин калыптандырууну болжолдойт.

II класста мугалимдин жетекчилиги астында окуган текстине суроо коюу билүү билгичтиги; текстти маанилик боюнча бөлүктөргө мүчөлөө жана аларга суроо коюу билгичтиктери; текстти кайра түзүү (суроолор боюнча текстти кайра айтып берүү, кыскача кылып айтып берүү, тексттин жагын, чагын жана түрүн өзгөртүп айтып берүү) билгичтиктери каралат. Өзүнүн текстин түзүү үчүн төмөнкүдөй билгичтиктерди калыптандыруу болжолдонот: беш-сегиз сүйлөм аркылуу кырдаалды, картинканы сүрөттөө же аңгеме түзүү, окуганы же укканы боюнча аңгемени оңдоп ат атоочтук алмашуу жана тактоочтордун жардамы аркылуу сүйлөмдөрдү байланыштыруу билгичтиктерин бышыктоо болжолдонот.

III класста кайра айтып берүү (текстке жакындатылган кайра айтып берүү) жана өзүн текстин түзө билүү көнүккөндүктөрү өркүндөтүлөт: картинканы сүрөттөө, аңгеменин же сүрөттөөнүн планын түзө билүү. Кептин обьектилерин, алардын мейкиндиктеги (орун которуштурууларын) ордун, кыймыл-аракетин белгилөө билгичтиги, кыймыл аракеттин убактысын жана убакытта окутуунун жүрүшүнүн өнүгүшүн белгилөө билгичтиктери. Сүйлөмдөрдү байланыштыруу билгичтиктери бышыкталат. Байланыштын белгилүү каражаттарына байламталар менен этиштин чактары, жактары жана түрлөрү кошулат.

IV класста картинканы же курчап турган чөйрөнү төрт-сегиз сүйлөм аркылуу сүрөттөө; окуганы (текстке жакындатылган түрдө жана өзүнүн сөзү боюнча) жөнүндө аңгеме куруу; кептин мазмунуна мамилесин билдирүү.

Программага жогоркудай талаптарды коюу монологдук кепке окуганын (көргөнүн, укканын) кайра айтып берүүгө жана өзү аңгеме куруп берүүгө, тексттин байланыштуулугун өздөштүрүү билгичтиктерине ээ болууну болжолдойт. Тексттин сүрөттөө жана баяндоо түрлөрүнө көңүл бурулат; тексттин мазмундук негизи акырындап кеңейе баштайт (мугалимдин суроолору, картинкалары, кырдаалдар, окуучулардын окуганы, көргөнү, укканы), байланыштуу тексттин көлөмү (үч сүйлөмдөн сегиз сүйлөмгө чейин) көбөйөт, баалоо кебинин билгичтиктери калыптана баштайт.

Текстти кайра түзүү татаал кептик-ойлоо процесси, анын жүрүшүндө текстти кабылдоо, аны түшүнүү, андан кийин маанилик жана кептик жактан кайра иштеп чыгуу жана кайра түзүүнүн өзү ишке ашырылат. Эгерде текст чоң болбосо окуучулар аны сөзмө-сөз эстеп калышат жана кайра түзүшөт. Окуучу өзүнүн аң-сезиминде текстти кайра түзүүгө сөздөрдү алмаштырууга, сүйлөмдөрдү жөнөкөйлөштүрүүгө, текстти тыгыздаштырууга караганда текстти эстеп калуу бир топ жеңил келет. Адам тилди канчалык жакшы билсе, тексттин мазмунун эсинде жакшы сактайт да, башкача тилдик формада, б.а. өзүнүн тилинде берет.

Текстти кайра түзүүдө мазмун боюнча да, формасы боюнча да ыңгайлашуу жүрүп отурат: негизги мазмуну оошот, материалды тыгыздаштыруу жана жалпылаштыруу жүрөт, тексттин структурасы өзгөрүшү мүмкүн (баяндоонун удаалаштыгы), тилдик каражаттары жөнөкөйлөштүрүлөт (мисалы, татаал сүйлөмдөр жөнөкөй сүйлөмдөргө, сейрек учуроочу сөздөр көп колдонулуучу сөздөр менен алмашат: божурады-айтты, жортуп жөнөдү-чуркады, жүгүрдү, шоокум-нур, күүгүм-кечинде, түрү боюнча окшош сөздөр: алачык-кепе, жалама зоо-аска ж.б.).

Тексттин өзгөрүлүү деңгээли, ыңгайлашуусу тексттин көлөмүнө, аны кайра түзүүнүн татаалдыгына, формасына жана максатына жараша болот. Текстти кайра түзүүнүн төмөнкүдөй түрлөрүн бөлүп көрсөтүүгө болот:

- 1) Сөзмө-сөз жана өзгөртүлгөн;
- 2) Эркин (өзүнүн сөзү менен) жана текстке жакындатылган;
- 3) Толук жана толук эмес (тыгыздатылган, тандалма);
- 4) Текстти кабылдоодон кийинки жана кийинкиге калтырылган;
- 5) Оозеки жана жазуу.

Монологдук кепке үйрөтүү боюнча көнүгүүлөрдүн түрү катары кайра айтып берүүнүн артыкчылыгы окуучу үлгү катары автордук тилдик каражаттарды пайдалануу менен өзүнүн сөздүгүн байытуу жана өзүнүн кебинин грамматикалык түзүлүшүн өркүндөтөт. Бул жумуштун кемчилиги өзүнүн эмес, башка бирөөнүн ою берилгендигинде. Бул кемчилик чыгармачыл мүнөздөгү тапшырмалар аркылуу толукталышы мүмкүн: баяндоонун ырааттуулугун өзгөртүү; текстке жаңылык киргизүү; тексттеги сөз болуп жаткан маселеге өзүнүн баасын берүү. Мындай көнүгүүлөрдү аткаруу бир топ тилдик даярдыкты талап кылат, ошондуктан негизинен 3- жана 4-класстарда сунуш кылынат.

Мазмундук-маанилик белгилери боюнча тексттердин сүрөттөө, баяндоо жана ой жүгүртүү түрлөрү бар экендиги белгилүү. Булардын ар бири өзүнө мүнөздүү маанилик, композициялык жана тилдик өзгөчөлүктөрүнө ээ. Мисалы, сүрөттөө тексттеринде предмет (нерсе) жана анын белгилери жөнүндө сөз жүрөт. Баяндоо тексттеринде биринин артынан экинчиси келчү кыймыл-аракеттерден турчу окуялар баяндалат. Ой жүгүртүү тексттеринде башкы маселе болуп себеп-натыйжалаш деген далилдөө жүрөт. Окуучуларды кайра айтып берүүгө үйрөтүүгө даярдоодо тексттин түрлөрүнүн өзгөчөлүктөрүн эске алуу зарыл.

Мисалы, сүрөттөө текстин кайра айтып берүү үчүн эмне сүрөттөлүүдө (предметпи, адамбы, табийгатпы, кубулушпу), анын негизги жана башка белгилери кандай тартипте жүрүшүн аныктоо зарыл. Баяндоо текстин кайра түзүү үчүн анын кайсынысы башкы, ал кандай өнүгүп отурууда (убакыт жана мейкиндикте), эмне үчүн бул окуя чыкты, эмне үчүн бүттү, кимдер (каармандар) катышууда, алардын жүрүм-турумун мүнөздөө, ал эми ой жүгүртүү текстин кайра айтып берүү

үчүн айтымдын максатын аныктоо, автор кандай ойду бергиси келген, ой жүгүртүүнүн ыраатуулугун аныктоо, далилдөөлөрдү келтирүү жана корутундулоо зарыл.

Тексттердин бардык түрлөрүнө кайта сүйлөп берүүгө даярданууга темалар, микротемалар, негизги (тематикалык, таянучтуу) сөздөр бөлүп көрсөтүлөт.

Төмөндө кайта сүйлөп берүү үчүн тексттердин түрлөрү келтирилет.

КАРЫШКЫР

Таң үрүл-бүрүл. Көк жал карышкыр таштуу кырда желип баратат. Ал ушул кыр менен нечен жолу өйдө-төмөн каттаган. Ар бир чөптүн жытын билет, ар бир таштын ордун билет.

Ал тикчийп токтоду. Мурдуна бөтөн жыт урунду. Миздүү кызыл таш ордунан козголуп, беш-алты чөп уйпаланып калыптыр. Карышкыр шарт бурулду. Бурулар замат алдыңкы бир колу чак дей түштү. Ал оңкосунан сайылды. Канжардай аппак тишин карсылдатып, жулунуп-жулкунду. Капкандын чынжыры шаркылдап, майда таштар, майсан чөптөр сапырылды. Жаалданып, көзү чычалдай жанып, капканды, шагыл таштарды кычырата чайнады.

Ал бошонбосун билди. Салаңдаган уурттарын дирилдетип, бир гана жолу озондоп алды да, капканды төшүнө басып, комдонуп жата кетти.

Кырдын шамалы шуулдады. Көк жал куйругун жерге бир сабап, үч буттап ыргып турду.

Тээ төмөн кайкыда ийнине мылтыгын соройтуп мергенчи келаткан. Көк жал жаланып, кыңшылап кайрадан жата калды. Капканды жыттагылады. Анан шыйрагын азуусуна салып кырча чайнады. Өзүнүн буту, өзүнүн оозуна толо түштү.

Мергенчи капканга жеткенде, карышкыр үч буттап эки кырды ашып кеткен. Канга жуулган шыйрагын улам жалап коюп, качып бараткан (Ш. Садыбакасов).

Тексттин үстүндө иштөө.

Тексттин аталышы туурабы? Автор эмне жөнүндө айткысы келген? Окуянын катышуучулары кимдер? Карышкыр кантип капканга чалынды? Капандан бошонуш үчүн кандай аракет кылды? Эмне үчүн өзүн шыйрагын кырча чайнады? Мергенчи карышкырды таба алабы?

1. Тексттин темасын, негизги оюн тапкыла.
2. Кайра сүйлөп берүү үчүн негизги (таяныч) сөздөрдү тапкыла.
3. Толук жана кыска (тыгыздаштырылган) сүйлөп берүүгө аракеттенгиле.
4. Капканга чабылган карышкырдын абалын сүрөттөгүлө.

Төмөндө тексттен үзүндү келтирилет:

Чакан бөлмө. Дубалдын бир бетинде китеп коюлган чоң текче, анын бетинде ак парда тартылган. Жөнөкөй гана жазуу үстөлү, анын сол жаккы четинде үстү кызгылт жибек абажур менен жайылган лампа, лампанын жарыгы тиги отурган кишинин көзүнө тийбей үстөл үстүнө гана тийүүдө. Анын эки жагында тартипсиз жаткан бир канча китептер, алдында жайылган калың дептер, колунда авторучка. Ал дептерге тигилгенден тигилип, же жазбай, же кыймыл жасабай мелтирегенден мелтирейт. (К. Жантөшев).

Тексттин үстүндө иштөө.

1. Текстке ат койгула. Аны түшүндүргүлө.

Тексттин түрүн тапкыла. Эмне үчүн орунду сүрөттөөгө кирет.

Кайсы сөз түркүмдүн активдүү катышууда? (тактооч, сын атооч).

2. Сүрөттөөдөгү негизги предмет канча? (Бөлмө). Бөлмөнүн кандай бөлүктөрү сүрөттөлүүдө? (текче, үстөл, лампа, китептер, адамдын абалы ж.б.).

Кайта айтып сүйлөп берүүдө кайсы сөздөргө негизденүү зарыл?

Оозеки текстти түзүүнүн (өзүнүн чыгармасын жаратуунун) негизги түрү аңгеме куруу (сүйлөп берүү). Аңгеме куруу – бул өзүнүн жеке оюн билдирүүдөн турган чыгармачыл кептик ишмердүүлүк. Аңгеме куруунун көнүккөндүктөрүн өнүктүрүүнүн адепки учуру болуп окуучунун турмуштук тажрыйбасы, сүрөттөр, окуялар, көрүнүштөр, ал эми ички жөндөмдүүлүгү тексттин негизги оюн же образын эс-тутумунда сактоо билгичтиги саналат. Аңгеме курууда сөздөрдү жана грамматикалык айкаштарды тандоо аңгеменин (сүрөттөөнүн) темасы жана баарлашуунун кырдаалына жараша жүрөт. Аңгеме куруу үчүн сүйлөмдөрдү лексикалык жана грамматикалык көнүккөндүктөрүн көндүмгө айлантуу деңгээли талап кылынат.

Аңгеме куруу сүрөттөө жана баяндоо (аңгеме, билдирүү, маалымат берүү) формалары аркылуу жүрүп отурат. Башталгыч класстарда сүрөттөө эң жөнөкөй болот. Бул адатта предметтерди, бөлмөнү, класстын ичин, аба ырайын, үй-бүлөсүн ж.б. сүрөттөп берүү. Кийинчерээк картиналар боюнча сүрөттөөгө үйрөтүүгө болот. Ал үчүн алдын ала таяныч сөздөрдү жана сөз айкаштарын өздөштүрүү зарыл.

Кепти өстүрүү боюнча көнүккөндүктөр түрдүү картиналарды элестөө (оозеки сүрөттөө) аркылуу аңгеме куруу аркылуу да калыптанат. Мисалы:

Эки эчки.

Чоң суудагы көпүрөдөн жолукту эки эчки,
Жайыттан качып, жарга чыккан кески.
Бири-бирине жол бербей ошол жерде
Карсылдашып сүзүшө кетти.
Секирип келип, бирин-бири чекеге урат.
Мойнун кылчайтышып, тикесинен да турат.
Тар көпүрөдөн тайгалашып сууга
Экөө тең кетти кулап.

(Р. Шүкүрбеков)

Бул ырды кара сөзгө айлантырып картиналарга бөлүү менен берген оң.

Биринчи сүрөт: Тар көпүрөнүн үстүндө эки эчки кезигет.

Жолду сен бошот, мен бошотпойм дегендей түрлөрү бар.

Экинчи сүрөт: Жолду күч менен алууну чечишти. Экөө мүйүздөрүн карсылдатып сүзүшүп киришти.

Үчүнчү сүрөт: Эки эчки көпкө сүзүштү. Бирөө экинчисинен күчтүүлүк кыла албады. Тең кармашты.

Төртүнчү сүрөт: Акыры бири-бирин жыга албай чарчашты. Күчтөн тайышып, суй жыгылды. Экөө тең бирдей сууга кулап түштү.

Кептин баяндоо түрүндө аңгеме куруунун эки жанрын – аңгемени жана маалымдоону (билдирүүнү) бөлүп көрсөтүүгө болот. Билдирүү (маалымат берүү) – бул окуучунун үйдө, класста эмне иш кылды, жолдошторунун сабак-

ка даярдыгы, көргөн теле берүүлөр, окуган китептери жөнүндө кыскача маалыматы. Билдирүү аңгемеге жакын турат. Билдирүүдөн айырмаланып аңгеменин сюжети болот. Сюжеттин элементтерине окуя, андагы катышкан каармандар кирет. Окуянын жүрүшү: окуянын башталышы, өнүгүшү жана чечилиши, окуянын бүтүшү. Аңгемедө каармандардын мүнөздөрү жана айтуучунун аларга карата мамилеси ачылат.

Аңгеме курууга үйрөтүүнүн биринчи зарыл шарты – окуучулардын аңгеме курууга болгон каалоолорун жаратуу. Мындай кызыктыруучу мотивдер болуп мугалим сунуштаган тема, сюжеттүү сүрөт, аңгеменин башталышы; экскурсия, окуучунун өзүнүн башынан кечирген окуясы. Ушундай материалдын негизинде окуучуда аңгеме куруу, ой (эмнени айтуу), угуучу (кимге айтуу) жана кептик кырдаал (каерде жана кантип айтуу) жөнүндө элес пайда болот.

Башталгыч класстарда окуучулардын сүйлөшүү кебинин мүмкүнчүлүктөрү бир топ чектелүү болгондуктан эң жөнөкөй аңгемелер менен иштөө зарыл.

Окуучулардын сөзүн өстүрүүдө аңгеме, жомокторду ойлоп табуу, ыр, табышмак, тамашаларды, кырдаалдарды, оюндарды, көнүгүүлөрдү пайдалануу менен кыймылдуу оюндар чоң рол ойнойт.

Баяндама жазуу 3- жана 4-класстарда каралат. Кептик жана орфографиялык даярдыктан кийин биргелешип план боюнча 3-класста 55–56 сөздүн, 4-класста 80–90 сөздүн айланасында баяндама жаза билүү алдын ала каралат.

Баяндама – бул текстти кайта түзүүнүн жазуу жүзүндөгү формасы. Ошондуктан текстти кайта түзүү жалпы жоболору баяндамага да тиешелүү. Баяндаманы өткөрүүдө текстти тандоо жана баяндаманын түрүн аныктоо маанилүү. Текст баяндаманын көлөмүнө коюлуучу талаптарга жооп бериши керек, ал тили жагынан да, мазмуну жагынан да балдарга түшүнүктүү болуп, формасы, мазмуну, тарбиялык жактары боюнча үлгү болушу керек.

Баяндама үчүн автордук тексттерди жана окуучулардын өздөрүнүн тексттерин пайдаланууга болот. Жазуучулардын чыгармалары үлгү болорлук болгону менен татаалыраак болушу мүмкүн. Ал эми балдардын өздөрүнүн тексттери окуучуларга жакыныраак жана түшүнүктүүрөөк, ошондуктан бул да, тигил да тексттерди пайдаланууга болот. Ошондуктан баяндамага тексттин ар кандай түрлөрү колдонулат. Кабылдоо үчүн баяндоо, сюжеттүү тексттер жеңилерээк болот. Бирок сүрөттөө дилбаянына даярдоо үчүн окуучуларды сүрөттөө баяндамасына машыктыруу зарыл.

Баяндоо тексти: Бүркүттөрдүн чабуулу.

Окуя жакын арада эле болуп өттү. Күн чак түш эле. Ээн жерде колхоздун койлору жуушап жаткан. Капыстан бир топ бүркүттөр койлорго кол салып калышты. Койлор корголоорго жай таппай, ары-бери үркүп жөнөштү. Бүркүттөр койлордун кыштакты көздөй кетүүлөрүнө мүмкүндүк бербей, аларды кумдуу талаага үркүтүп алып кетүүгө аракеттенишип, асманда айланышып жүрө беришти.

Койчу койлорду аман алып калууга аракеттенип жатты, бирок жалгыз болгондуктан, жырткычтар менен кармашуу анын колунан келбеди. Койчунун кыйкырыгын угушуп, бат эле куралдуу адамдар жетип келишти. Бирок бүркүттөр бир койду тытмалап кетишиптир, төрт кой катуу жарадар, беш кой жеңил жарадар болуптур.

Сүрөттөө тексти:

Жаз быйыл эрте чыгардай – бүгүн эртеден күн ачык. Эскилиги жеткен курмушудай кар бети туш-туштан ала-була жыртылып, тыноо алган аңыздар буулана баштады. өрөөн үстүнөн мээлүүн шамал жүрүп, аба жылымчыланып, күрткүлөрдүн астын оюп, шылдыр-шылдур этип суу агат. (Ч.Айтматов. Бетмебет).

Баяндамалардын төмөнкүдөй түрлөрү болот:

1. Тексттин бардык негизги ойлорун, анын композициясын жана тилдик каражаттарын берүүчү кадимки толук баяндамалар.

2. Текстке жакындатылган баяндама; мында баштапкы тексттин тилине жакындатылат. Мындай баяндамалар окуучулардын лингвистикалык эс-тутумун өнүктүрөт.

3. Тыгыздатылган, тандалма баяндама. Мындай баяндамалар үчүн кадимки баяндамаларга караганда көлөмү жагынан бир топ чоң тексттер пайдаланылат. Текст толук кайта түзүлүп чыкпастан бир бөлүгү гана каралышы мүмкүн, мисалы, сүрөттөөсү калтырылып, сюжеттүү бөлүгү сакталат.

4. Баяндамадагы материал алмаштырылат, б.а. тексттин композициясы өзгөрөт.

5. Чыгармачыл баяндама. Бул баяндама чыгармачыл мүнөздөгү милдеттер менен татаалдашат: баяндоочтору чак, түрү боюнча өзгөртүлөт, текст сүрөттөөнүн, ой жүгүртүүнүн элементтери менен толукталат, окуяга, каармандарга баа берилет.

Адабияттар:

1. Чыманов Ж.А. Кыргыз тили: сабактын үлгүлөрү жана сабакты талдоонун методикасы. – Бишкек, 2009. – 64 б.

2. Чыманов Ж. А. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. – Бишкек: «Турар», 2009. – 488 б.

3. Үсөналиев С., Үсөналиева Г. Мектепте кыргыз тилин инновациялык (жаңылануу) процессинин негизинде окутуу. – Бишкек, 2006. – 68 б.

4. Тагаева З. Кыргыз тил сабактарында байланыштуу кепти окутуу. – Ош, 2008. – 202 б.

*Ж. Чыманов, п.и.д., профессор,
Малик кызы У., изденүүчү*

БАЙЛАНЫШТУУ КЕПТИ ӨСТҮРҮҮНҮН МЕТОДИКАЛЫК ТАЛАПТАРЫ

Кыргыз тилин окутуунун ырааттуулугунун жана перспективдүүлүгүнүн дидактикалык принциптери буга чейин эмне өздөштүрүлдү, бүгүнкү күндө эмне өздөштүрүлүүдө жана келечекте эмнени өздөштүрүү керектиги менен түздөнтүз байланышта экендигин көңүлгө тутат. Бул принциптерди ишке ашыруу машыгуулардын системасы аркылуу аныкталат, анын ар бир баскычы мурнкуга таянат жана ошол эле учурда өзү келечек үчүн таяныч болуп калат. Сабактардын, машыгуулардын системасы мугалим менен окуучунун убактысын жана эмгегин үнөмдөйт, бири-бирин кайталоолордон арылтат, окуучуларды жаңы материалдарды өздөштүрүүгө өз убагында даярдыкка келтирет, жаңы шартта өтүлгөн материалдарга кайра алып келет. Машыгуулардын системасы материалдардын тематикасын, анын сан-өлчөмүн, ырааттуулугун аныктайт. Окутуунун максатына жана милдетине, окуучулардын алган билиминин деңгээлине карай методдорду жана ыкмаларды тандоону жана колдонууну өзүнө камтыйт.

Ойлоо жана кеп өз ара тыгыз байланышта турушат жана окуучулардын кебин өстүрүү боюнча мугалимдин ишмердүүлүгүнүн өтө маанилүү экендигин аныктайт. Өзүнүн эне тилин, анын эбегейсиз байлыгын үйрөнүү өмүр бою жүргөндүгүнө карабастан кепти өздөштүрүүнүн эң активдүү мезгили – баланын мектепке чейинки жана мектеп босогосун аттаган алгачкы учуру. Ошондуктан окуучулардын кебин өстүрүү боюнча машыгуулардын системасы тилчи мугалимдин да, илим катары методиканын да көз жаздымында калбоосу керек. Бул система башталгыч класстар үчүн да, ортоңку системалуу курс үчүн да принципиалдуу түрдө бирдей болуш керек, ошондо гана анын эффективдүүлүгү жогору жана маанимаңыздуу болот.

Окуучулардын кебин өстүрүү алардын монологдук кебин өстүрүү дегендик болуп саналат. Маалыматты, бүтүн бир мазмунду берүүчү монолог текст катары келет. Ошондуктан окуучуларды кепке үйрөтүүнүн милдети текстти интуитивдүү эмес, аң-сезимдүү түрдө түзүүгө үйрөтүү. Мындай максат дидактикалык проблемалардын маани-маңызын аныктайт, башкача айтканда үйрөтүүнүн программасын: идеясын, мазмунун, методикасын белгилейт. Бул программа биринчи класстан баштап бүт класстар үчүн принципиалдуу түрдө бирдей болушу керек.

Окуучулар биринчи кезекте текст деген эмне экендигин билүүлөрү шарт. Текст деген түшүнүккө зарыл болгон дагы башка кептик, мисалы, кептин түрлөрү (сүрөттөө, баяндоо, ой жүгүртүү) жөнүндөгү маалыматтарды кошо түшүндүрүү зарыл. Кептин түрлөрүнөн турган тексттер андан ары жанрларга жана стилдерге бөлүнүп кетишет: аңгеме, повесть, очерк, тамсил, жомок, газеталык билдирүүлөр жана макалалар, көркөм жана ишкердүү сүрөттөөлөр, түшүнүк кат, мүнөздөмө, арыз жана башкалар. Ошондуктан, окуучулар кептин түрлөрүн алар-

дын жанрдык жана стилдик ар түрдүү көрүнүштөрүндө үйрөнүүсү максатка ылайыктуу.

Ошентип, текстти өздөштүрүү анын тема, негизги ой, аты (аталышы), кептин түрлөрү жана стилдери, жанрлар, абзац өңдүү түшүнүктөрүнүн айланасында жүрөт. Бул түшүнүктөр менен байланыштырууну I класста дилбаян менен иштей баштоодон эле баштаган оң. Андай кылбаган ченде дилбаян менен иш жүргүзүү эмпирикалык деңгээлден жогорулай албайт.

Психологиялык изилдөөлөр көрсөткөндөй I–IV класстардын окуучуларына текст жөнүндөгү теориялык маалыматтарды үйрөтүү ашыктык кылбайт. Маселенин баары окутуунун методикасында, ал окуучулардын текст түзүүсү жана үлгү тексттерди анализдөөсү боюнча машыгуулары менен байланышта болот. Текстти анализдөөгө бир сабакты толук камтыган убакытка чейинки түрдүү убакыттар бөлүнөт. Мында алар тема, негизи ой, аталыш, структуралык өзгөчөлүгү (тексттин башталышы, негизги бөлүгү, аягы), стил өңдүү түшүнүктөрдү аныктоого көнүгүшөт. Анализдөөнүн жүрүшүндө окуучулар бара-бара тилдик каражаттарды колдонуунун нормаларын, аларды пайдалануунун критерийлерин жана аларды идеялык-тематикалык мотивдеринин негизинде талдоонун ыкмаларын өздөштүрүшөт. Ушундай анализдин жүрүшүндө топтоштурулган материалдар жалпылаштырылат жана системалаштырылат.

Башталгыч класстардын программасына ылайык ар жума сайын кепти жана байланыштуу кепти өстүрүүгө атайын саат бөлүнгөн. Төмөндө I класстын окуучулары менен кепти өстүрүүнүн жолдору сунуш кылынат. Биринчи сабак таанышуу максатында тексттин мазмуну, анын маани-маңызы жана структурасы жөнүндөгү түшүнүктөргө арналат. Балдар баяндоо текстинин өнүгүшү, башталышы, аягы жана мазмуну жөнүндө маалымат, тексттин темасы жана негизги ою жөнүндө түшүнүк алышат.

Окуганы же мугалимдин аңгемеси боюнча аңгеме куруу төмөнкүдөй суроолор аркылуу жүргүзүлөт: Окуган аңгемең, жомогуң, тамсилиң жактыбы? Эмне жөнүндө айтылат? Башында кантип башталат? Андан кийин окуя кандайча жүрөт? Окуя кандайча аяктайт? Эмне үчүн? Туура болдубу? Анын ордуна сен эмне кылмак элең? Аңгеменин максаты эмне? Автордун берейин деген ою кандай? ж.б.

Кепти өстүрүүнүн экинчи сабагында балдар аңгеме, текст түзүүгө үйрөнүшөт. Мында бир катар сериялуу сүрөттөр пайдаланылат. Сүрөттөр боюнча балдар аңгеменин, жомоктун сюжетин түзүшөт, башкача айтканда баяндоо текстин түзүшөт. Аңгеме курууга көнүктүрүү менен бир эле учурда мугалим балдарга аңгеменин темасын жана негизги оюн аныктай билүүгө үйрөтөт. Балдар тексттин биринчи сүйлөмүнүн маанисин жана кандай сүйлөм менен аяктап жаткандыгын, сүйлөмдөр өз ара кандай логикалык ырааттуулук байланышта болорун мугалимдин жардамы менен түшүнүүгө аракеттенишет. Ушул алгачкы сабактарда эле балдар үчүн мурунтан тааныш болуп калган аңгеме деген сөзгө улай текст деген түшүнүк тааныштырылат, ошол эле учурда тема деген терминди колдонуу аракеттери жүрөт.

Үчүнчү сабакта балдар текстти анализдөөгө өтүшөт. Анализдөөнүн жүрүшүндө текст, тема деген терминдерге автор, тексттин аты (аталышы), негизги

ой деген түшүнүктөр өздөштүрүлөт. Булар мугалимдин көргөнүн, укканын, окуган чыгармасы боюнча аңгеме-дүкөн куруусунун негизинде балдарды суроо-жоопко кызыгуусун арттыруу менен үйрөнүлүп отурат.

Текст жөнүндөгү түшүнүктөр байланыштуу кепке арналган атайын сабактарды гана эмес эне тили сабактарында кепти өстүрүүгө багытталган көнүгүүлөр аркылуу да жүргүзүлөт. Көнүгүү үчүн келтирилген тексттердин атын коюу, башталышын жана аягын табуу, темасын жана негизги оюн аныктоо өңдүү кептик маселелер аткарылат. Мындай көнүгүүлөр үчүн дидактикалык материалдар: эне тил окуу китебиндеги тексттер, мугалим сунуш кылган материалдар жана баланын өзүнүн тандап алган тексттери кеңири колдонулат.

Кепти өстүрүүнүн төртүнчү сабагында балдар өздөрүнүн топтогон иш тажрыйбаларын көрсөтүшөт. өздөрүнүн тексттеринин материалынын негизинде аңгеме курууга, сүйлөп берүүгө көнүгүшөт. Окуучулар бири-биринин тексттерин анализге алышат, баалашат, өз ойлорун ортого салышат. Мындай жумуштардын методикалык жактан эффективдүүлүгү чоң болот.

Алгачкы төрт сабак балдарды текст жөнүндө бир топ түшүнүктөрдү жана түрдүү материалдарды топтоштурууга мүмкүндүк берет. Ошондуктан бешинчи сабак тексттин структурасы жөнүндө билимдерди бекемдеп, анда тилдик каражаттарды пайдалануунун ыкмалары көрсөтүлөт. Мугалим тилдик анализ үчүн өзүнүн мурунку сабактарда пайдаланган тексттерин кайрадан уланта алат же жаңы башка тексттерди пайдаланат. Албетте, мында тилдин теориялык маселелери жөнүндө сөз кылуу азырынча эртелик кылат, маселе балдардын тилдик сезимдерин өстүрүүнүн үстүндө жүрөт. Көнүгүү учурунда мугалим менен окуучулардын ортосунда чыгармачыл кызматташтык өкүм сүрөт жана мугалим интерактивдүү методдордун негизинде балдардын кызыгуусун арттырууга жетишет. Балдардын берген жоопторуна, бүтүргөн жумуштарына баа берүүдө мугалимден жогорку кылдаттык талап кылынат.

Текст түзө билүү үчүн окуучулар бир катар практикалык билгичтиктерге ээ болушу керек. Аларга төмөнкүдөй билгичтиктер кирет: теманы ача билүү, негизги ойду бере билүү, материал топтой билүү, материалдарды системалаштыра билүү, белгилүү бир композициялык формада дилбаян жаза билүү, өзүнүн оюн бере билүү, өзүнүн жазганын өркүндөтө билүү жана башкалар.

Текст түзүү үчүн окуучу бир эле мезгилде билгичтиктердин дээрлик баарына ээ болушу керек, анткени алар бири-бири менен өтө тыгыз байланышта болуп, бири экинчисин толуктап турат. Ошондуктан өз алдынча ар бир билгичтик жөнүндө шарттуу түрдө гана айтууга болот, тексттин табиятынын өзү билгичтиктердин комплекстүү колдонулушун талап кылат. Балдарды текст түзүүнүн билгичтиктерине үйрөтүүдө ушул өзгөчөлүктөр эске алынышы керек.

Коммуникативдик билгичтиктер бир баскычтуу билгичтиктерге жатпайт, ошондуктан бир тема боюнча текст түзө билүү жана анын негизги оюн бере билүү жогорку деңгээлдеги билгичтикке жатат да, башка билгичтиктерди өзү менен чогуу алып жүрүү жөндөмдүүлүгүнө ээ. Тексттин темасын ачып, негизги оюн берүүгө үйрөнүү менен аргасыздан калган башка билгичтиктерди да сүрөп дилбаян түзүүгө алып келчү коммуникативдик билгичтиктерге үйрөтөбүз.

Билгичтиктер кептин түрлөрүнөн, стилдеринен жана жанрлардан көз каранды абалда тургандыктан алар абсолюттук жана жалпы мүнөзгө ээ эмес. Мисалы, баяндоонун структурасын таба билүү ага анализ жасай алат дегендикке жатпайт, же сүрөттөөнүн тилдик каражаттарына материал топтой билүү, баяндоого материал топтой билүү дегендик эмес, ошондуктан билгичтиктер конкреттүү бир тексттин өзгөчөлүгүнө, кайсы түргө, стилге жана жанрга тиешелүү экендигине карай калыптандырылат.

I–IV класстарда байланыштуу кеп боюнча көнүгүүлөр жеңилден оорго, жөнөкөйдөн татаалга принцибинин негизинде төрт чейрекке бөлүнүп жүргүзүлөт. Эң жеңил тапшырма катары алгачкы көнүгүүлөр даяр текстти анализдөөдөн башталат. Бул анализде тексттин структурасы жана анын тилдик формалары карап чыгылат. Экинчи көнүгүү жумушунда үлгү текстти структуралык жана тилдик анализдин негизинде үйрөтүүчү максаттагы баяндама жүргүзүлөт (буга даярдык сабагы, жазуу жумуштарын өткөрүү сабагы, жазуу иштерине анализдөө сабагы кирет). Үчүнчү машыгуу иштеринде оозеки дилбаян түзүү, аңгеме куруу жана оозеки талдап чыгуу жүрөт. Жыйынтыктоочу машыгуу иштеринде (даярдык, жазуу, анализдөө сабактары) жазуу дилбаяндары өткөрүлөт.

Ар бир машыгуулардын түрлөрү (текстти анализдөө, үйрөтүү, баяндама, оозеки дилбаян (аңгеме куруу), жазуу жүзүндө дилбаян) кептин белгилүү бир түрүн камтыган болот. Байланыштуу кепти өстүрүү сабактарынын аралыгында кыргыз тилинин теориялык материалдарын өздөштүрүү процессинде да кепти өстүрүүгө арналган көнүгүүлөрдүн көпчүлүгүндө кептин түрлөрү басымдуу келет.

Байланыштуу кепти өстүрүү системасын түзүү жана аны уюштуруунун принциптери жөнүндө айтылгандардан тышкары мугалимден төмөнкүдөй методикалык талаптарды жана нормаларды сактоосу талап кылынат:

1. Дилбаян менен иштөөдөгү негизги максат натыйжа эмес, а процесстин өзү экендигин түшүнүү, анткени текст түзүү процесси окуучулардын акыл-эсин жана кебин өстүрүүнүн эффективдүү каражаты болуп саналат. Ал эми дилбаян менен иштөө канчалык туура уюштурулган болсо, ошого жараша натыйжа да жогору болору белгилүү.

2. Дилбаяндарды белгилүү бир убакыттарда өткөрүү, анткени ага материал топтоого жана ойлонуштурууга убакыт жана эмгек талап кылынат.

3. Өткөрүлө турган дилбаянды жана анын темасын окуучуларга алдын ала кабарлап коюу керек, анткени алар өздөрүнө кызыктуу теманы тандоого жана ага даярданууга мүмкүндүк алышат.

4. Окуучулар дилбаян жазууда өзүнүн ой пикирин коргоого, анын чындыгын далилдөөгө жана автордун идеясы, мугалимдин көз карашы менен макул же макул эместигин билдирүүгө укуктуу экендигин түшүнүүсү зарыл.

5. Окуучулар дилбаяндын биринчи вариантын оңдоп түзөөгө мүмкүндүгү бар экендигин, кийинки оңдоп түзөлгөн вариантына гана баа коюуларын билүүсү тийиш. Биринчи вариантта мугалим тарабынан жетишкендиктери жана кемчиликтери көрсөтүлүп, сын пикирлер айтылат.

6. Окуучулар жазган дилбаянын мугалим үчүн гана эмес, өзүнүн кыялындагы ар бир эле окурман үчүн жазып жаткандыгын билүүлөрү керек.

7. Окуучулар өздөрүнүн дилбаяны (монологу) оюнда башка бирөө менен сүйлөшүүнүн (диалогдун) базасында түзүлүп жаткандыгын сезе билүүсү керек.

8. Мугалим окуучулардын дилбаяндары үлгү тексттерге жана өздөрүнүн иш тажрыйбаларына негизделсе эффективдүү жүрөрүн көңүлүндө тутуусу зарыл.

Адабияттар:

1. Чыманов Ж.А. Кыргыз тили: Окутуу методдору. – Бишкек, 2007. – 100 б.
2. Мусаева В.И. Календарлык план. Кыргыз тили. V–XI класстар. – Бишкек, 2005. – 31 б.
3. Жаманкулова Г. Байланыштуу кепти V жана VI класстарда окутуунун методикасы. – Бишкек, 2002. – 115 б.

КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы
Тил жана адабият институтунун
Азыркы кыргыз тили бөлүмүнүн башчысы
Жаманкулова К.Т.

БАЙЫРКЫ КЫРГЫЗ ЖАЗУУСУ – ТҮРК ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИНДЕ

Белгисиз жазуулары бар таштар жөнүндө алгачкы маалыматтар. VI–VIII кылымдардагы түрк элдеринин жазуулары – орхон-енисей эстеликтери аркылуу жакшы маалым.

Бул эстеликтер качан табылган, андагы жазуулар кимдерге таандык, кыргыздардын бул жазууга тиешеси барбы ж.б. суроолор туулат.

XVII кылымдын аягында 1692-жылы амстердамдык бургомистр Николай Видзен Сибирдеги Вирхотурдан алыс эмес жерден ташка жазылган жазууларды көргөндүгүн маалымдаган.

1889-жылы орус изилдөөчүсү Н.М.Ядринцев тарабынан Монголияда, Орхон суусунун жээгиндеги Кошо Цайдам өрөөнүнөн эстеликтер табылган. Алар Енисей эстеликтеринен абдан чоңдугу менен айырмаланган, андагы жазуулар эки тилде: бири – түшүнүксүз белгилер, экинчиси – кытайча жазуулар болгон. Кытай жазуулары аркылуу эстеликтин бири – 732 жылы түрк ханына жана анын бир тууганына арналып курулгандыгы билинген (1.11).

Экинчи ирет бул белгисиз жазуулары бар таштар Семен Ремезевдин картасында эскерилет. Анын "бардык сибирдик шаарлар жана жерлер, бардык суусуз жана адам аз өтүүчү таштак талаалар" түшүрүлгөн картасында Талас суусунун жогорку агымында "Орхон таш" деген белги коюлган. Булар кокусунан кездешкен таштар жөнүндөгү учкай маалыматтар болгон.

XVIII кылымда 1730-жылы швед офицери Ф. И. Страленбергдин таблицасы – таштагы белгисиз жазуулар жөнүндөгү документалдуу ачылыш болгон. Мына ушундан баштап аталган жазуулар окумуштуулардын кызыгуусун жараткан жана анын этникалык жаратылышы боюнча ар кандай гипотезалар пайда болгон.

XIX кылымдын биринчи чейрегинде белгисиз жазуулары бар таштар жөнүндө Г.Спасский "Сибирский вестник" журналына макала жазган. Макала латын тилине которулган, натыйжада бул жазмалар тууралуу башка өлкөлөрдүн окумуштуулары кабардар болушкан (1.11).

Таштагы белгисиз жазуулар жөнүндө көз караштар. И.А.Батманов эстеликтердеги жазуулардын тексттеринин жаратылышы жана тилинин кимдерге таандыктыгы тууралуу ар түрдүү пикирлер бар экендигин айтат (2.11). Мисалы, айрым окумуштуулар (Абель Ремюза) усун уруулары менен, айрымдары монгол же калмык (Г.Спасский), грек (Ю.Клапрот) ж.б.урууларга жакындатышкан.

С.Г.Кляшторный, В.А. Лившицтин маалыматы боюнча окумуштуу Д.Миссершмит Енисейде табылган жазууларды "рундар" деп атаган, бул рун жазуулары германдыктардын жазма белгилерине окшош болгон.

XVIII кылымдын 70-жылдарында П.С. Паллас Түштүк Сибирдеги жазуу чегилген таштардын альбомун жарыялап, алар бир замандарда кийин батышка оогон, азыркы скандинавиялык элдердин бабалары деп эсептелген гот урууларынын руну болушу мүмкүн деген божомолун айткан.

1889-жылы фин окумуштуулары енисей жазуулары боюнча атлас түзүшкөн. Алар енисей алфавити ачылганга чейин бул жазууларды фин элине таандык деп эсептеп келишкен. Кийин бул пикирдин туура эмес экендиги аныкталган.

Н.И.Насилов ар кандай гипотезалардын арасынан Абель Ремюзанын жоромолу өзгөчөлөнүп тургандыгын белгилейт. А.Ремюза **илимий чөйрөнү кызыктырган бул жазуулар жаратылышы боюнча түрк урууларына тиешелүү** (белгилеген – Г.Ж.) деп калыс пикирин айткан: "...интересующие научный мир письменна обязаны своим происхождением тюркским илеменам." Бирок, Ремюза "все же склонялся к признанию готского происхождения письмен" (3.8).

Анткени бул убакта лингвисттердин арасында үстөмдүк кылып турган көз караш – жазуулардын гот жана скиф-славяндык жаратылышы болгон. Ошондуктан 1858-жылы А.Шифнердин **таштагы белгилердин "тамгалык" жаратылышы** (белгилеген – Г.Ж.) жөнүндөгү пикири да окумуштуулардын көңүлүн өзүнө бурган эмес.

Жазуулардын гот урууларына тиешелүү экендиги жөнүндөгү позиция көптөгөн лингвисттер тарабынан колдоого алынган жана "надолго затемнила выяснения подлинного значения письмен, количество которых возрастало в результате многочисленных экспедиций" (3.8).

1874-жылы Ж.Аспелин аталган жазуулар финдик жаратылышка ээ деген божомолун айткан. 1889-жылы фин окумуштуулары енисей жазуулары боюнча атлас түзүшкөн жана аны енисей алфавити ачылганга чейин фин элине таандык деп эсептеп келишкен (1.11.).

В.М.Насилов Енисей жазууларынын гот, скандинавиялык жана финдик жаратылышы жөнүндөгү пикирлер илимий жактан негизсиз экендигин айткан жана енисей жазууларынын гот, скиф-славяндык жана финдик жаратылышы жөнүндөгү "теориялар" окумуштууларды туура жолдон адаштырып келгендигин белгилеген (3.8).

Белгисиз жазуулары бар эстеликтер Орхондон, Енисейден, Таластан ж.б. жерлерден табыла баштаганы менен ар түрдүү көз караштардан улам көп убакытка чейин бул жазуулардын маанилери чечмеленбей келген.

Н.М.Ядринцевдин экспедициясы.

Таштагы белгисиз жазуулардын түрктүк жаратылышы

1889-жылы орус изилдөөчүсү Н.М.Ядринцев Монголиядагы мурун белгисиз жазуулары бар таштар табылган жерден алыс жайгашкан Кошо Цайдам өрөөнүндөгү Орхон суусунун боюнан (Орхондун Селенгага куймасы, Селенганын Байкалга куймасы) эстеликтерди тапкан, андагы жазуулар эки тилде (бири – түшүнүксүз белгилер, экинчиси – кытайча жазуулар) болгон. Кытай жазуулары аркылуу эстеликтердин бири түрк каганына жана анын бир тууганына арналгандыгы белгилүү болгон. Бул монумент Ениейдеги эстеликтерге караганда абдан чоңдугу менен айырмаланган (1.8.).

В.М.Насилов: "Благодаря китайским текстам на тыловой стороне памятников, удалось приступить к расшифровке текстов орхонского, а позже и енисейского письма"(3.8) – деген.

Ошентип, Н.М.Ядринцев тарабынан Кара Корум жана Хара Балгасун урандыларына жасалган экспедициядан улам Орхон суусунун жээгинен табылган

эстеликтердин бири түрк каганы Билге каганга (Могилянга, 734-ж. каза болгон) жана анын бир тууганы Күл-тегинге (732-ж. каза болгон) арналгандыгы белгилүү болгон.

1891-жылы Онгин суусунун жээгинен Н.М.Ядринцев тарабынан чоң эстелик ачылып, ал Онгин деп аталган. 1897-жылы Селенга суусунун боюнан түрк хандарынын кеңешчиси Тонукуктун чоң эстелиги табылган (1.11.).

Н.М.Ядринцевдин ачылышы буга чейинки таштагы жазуулар жөнүндөгү ар түрдүү гипотезаларды, өзгөчө Аспелиндин финдик гипотезасын жокко чыгарган. В.М.Насилов белгилегендей, Клапроттун (1823) таштагы жазуулардын түрктүк жаратылышы тууралуу гипотезасы туура болуп чыккан (1.8). Н.М.Ядринцев Сибирь менен Монголия түрк урууларынын эзелтеден берки жашаган жеринин жана маданиятынын очогу деген өзүнүн көз карашын далилдеген.

Н.М.Ядринцевдин ачылышынан кийин таштагы белгисиз жазуулардын түрк урууларына тиешелүү болгондугу аныкталган жана буга чейинки ар кандай ой-жоорулар жокко чыгарылган.

Эстеликтердин аталышы тууралуу

Е.С.Маловдун маалыматы боюнча адегенде белгисиз жазуулары бар таш эстеликтер Енисейден табылгандыктан енисейлик деп, кийин андай эстеликтер Н.Я.Ядринцев тарабынан Орхондон табылган соң орхондук, же орхон-енисейлик жазуулар деп аталган.

Убакыттын өтүшү менен мындай эстеликтер Монголиянын, Енисейдин чегинен тышкары жерлерден да табыла баштаган. Ошондуктан бул жазуулар рун жазууларына окшоштугуна карай "рунга окшогон" ("руноподобный"), же "түрк-рун жазуулары" деп атала баштаган (1. 11.).

Финдердин жана В.В.Радловдун экспедициялары. Белгисиз жазуулардын окулушу жана которулушу

Экспедициялар. 1890-жылы Монголиядагы Орхон суусунун жээгине фин археологиялык экспедициясы, ал эми 1891-жылы Санкт-Петербургдагы Илимдер Академиясынан В.В.Радлов жетектеген экспедиция барган. Бул экспедициялардын жыйынтыктары катары 1992-жылы эки чоң атлас жарык көргөн, анда белгисиз жазуулардын сүрөттөрү, урандылардын пландары, географиялык карталары ж.б. көрсөтүлгөн (1.12.). Ошентип, бул жазууларды окуганга мүмкүнчүлүк түзүлгөн.

Жазуулардын В.Томсен тарабынан окулушу. 1893-жылы белгисиз жазууларды биринчи болуп дат окумуштуусу В.Томсен окуган.

С.Е.Малов В.Томсендин буга чейин эч ким окуй албаган Енисей жана Орхон эстеликтеринин бардык алфавитинин толук ачкычын таап чыккандыгын маалымдайт (1.11).

В.Томсенге чейин окумуштуулар Енисей жана Орхондун жээгинен табылган белгисиз жазууларды ошол мезгилге чейинки жана ошол учурдагы аларга белгилүү алфавиттик белгилер менен окууга аракеттенишкен. Ал эми В.Томсен таптакыр башкача жол менен кеткен. Ал өзүнөн бардык алфавиттерди четтетип,

бир тамганын башка тамга менен карым катнашын деталдуу түрдө изилдөөгө киришкен.

Изилдөөлөрдөн улам В.Томсен айрым тамгалар башка тамгалардын катарына жакын жайгашса, айрым тамгалар андай жайгашпай тургандыгын байкаган. Бул – тамгаларды алдыңкы жана арткы катардагы тыбыштардын санына жараша эки класска бөлүү идеясына алып келген.

Белгисиз тамгаларды тереңден изилдөө менен В.Томсен "орхон" жазууларынын ичинен **түрк, тенгри** жана башка сөздөрдү бөлүп чыккан. Мындай иликтөөлөрдүн жыйынтыгында 1893-жылы 25-ноябрда, жогоруда белгилегендей, В.Томсен Енисей жана Орхон жээгинен табылган буга чейинки белгисиз болгон жазуулардын алфавитинин толук ачкычын таап чыккан (1.12.). Бул илимдеги чоң ачылыш болгон.

Ошентип, Гейкел менен В.В.Радловдун экспедициялык материалына таянып, Томсен Дат Академиясынын жыйынында буга чейинки белгисиз жазуунун маанисин чечмелеп (расшифровкалоо) берген. Табылган жазуулар – түрк жазуулары болгон. В.М.Насилов: "Все обнаруженные надписи были тюркскими" – дейт (3.8.).

Жазуулардын которулушу. В.В.Радлов. В.Томсен. В.В.Радлов да аталган жазуулардын маанисин ачып берүүнүн (расшифровкалоо) үстүндө иштеген. Е.С.Малов дагы бул тууралуу: "...ему удалось ко времени открытия В.Томсена определить из большого числа неизвестных алфавитных знаков до полутора десятка букв," – деген (1,12.).

В.Томсен түрк алфавитинин ачкычын тапкандай кийин орхон жазууларын В.В.Радлов биринчи болуп которгон. Натыйжада, Орхон суусунун жээгинен Н.М.Ядринцев тарабынан табылган эстеликтер түрк каганы Билге-каганга (Могилянга, 734-ж. каза болгон) жана анын бир тууганы Күлтегинге (732-ж. каза болгон) арналгандыгы белгилүү болгон. В.В.Радлов биринчи Күл-тегинге арналган эстеликти, андан соң Бильге каганга (Могилян хан) арналган эстеликти которуп, бул котормолор 1894–1895-жылдары жарык көргөн (3.9.).

XVIII кылымдын аягында В.В.Радлов Тонукук эстелигин толугу менен которуп, байыркы түрк тилинин грамматикасын түзгөн.

Окумуштуу К.Ашыралиевдин маалыматы боюнча В.В.Радлов Енисей суусунун боюнан табылган эстеликтердин көпчүлүк бөлүгүн жана Монголиядагы жазууларды которуп, аларга анализ берген.

В.Томсен 1896-жылы Орхон суусунун жээгинен табылган эстеликтерди толугу менен которгон жана очеркин түзгөн (4.3-4.).

Ошентип, Орхон Енисей жазууларын окуганга толук мүмкүнчүлүк ачылган.

Енисей эстеликтеринде – кыргыз жазуулары. З.Б.Арагачи, И.А.Батмановдун маалыматы боюнча б.з. биринчи миң жылдыгынын экинчи жарымынан баштап Енисей менен Орхон бассейндеринин жогорку агымында жайгашкан түрк уруулары өздөрүнүн жазма системасын колдоно башташкан (2.14.). Болгондо дагы, И.А.Батманов белгилегендей, алар: "...пользовались системой письменности, отражавшей особенности их языка, построенной на основе весьма своеобразного алфавита" (2.10).

С.Е.Малов енисейлик тексттерди болжол менен V кылымга таандык деп эсептейт (5.7 8.). Окумуштуу 1926-жылы 28-февралда Бакуда түркология боюнча өткөрүлгөн съездде сүйлөгөн сөзүндө енисейлик эстеликтер орхон-селенги

эстеликтерине караганда эки-үч жүз жыл мурда белгиленген деген (1.12). Анын пикиринде V кылымда түрк урууларынын, анын ичинде кыргыздардын жазуусу болгон.

Бул эстеликтердин таралуу борбору байыркы кыргыздардын жайгашкан территориясына туура келет. Ошондуктан бул эстеликтер кыргыздарга тиешелүү деп эсептелет. Окумуштуулар В.В.Радлов, В.Томсен, С.Е.Малов да ушундай пикирде. С.А.Малов: "Зор авторитеттер акад. В.В.Радлов жана проф. В.Томсенден кийин мен бул енисей эстеликтерин кыргыздардыкы эмес деп айтууга эч бир негизим жок," (5.4.) – деген.

Ошентип, **С.Е.Малов түрк жазуусунун енисей кыргыздарына таандык экендигин белгилеген.** Бул пикирди башка окумуштуулар да ырасташат (Э.Р. Тенишев, И.В.Кормушин, А.В.Ержиласун, С.Г.Кляшторный, Д.Д.Васильев, Ч.Жумагулов. ж.б.). Б.М.Юнусалиев да кыргыз тилинин жазма үлгүлөрү катары Енисей эстеликтерин көрсөтөт.

С.А.Малов байыркы кыргыз мамлекетинин составына кирген уруулардын байыркы кыргыздарга, тувалыктарга, хакастарга ж.б. таандык болгон жалпы, стандарттык жазуусу болгон дейт (5.7). Энисей жазууларынын чик уруусуна, кыргыздарга, хакастарга, шор жана алтайлыктарга таандык болгондугу И.А.Батманов жана З.В.Арагачи тарабынан да белгиленген (2.16).

Тарыхый маалыматтар боюнча байыркы жазма тил, графикалык белгилер алгач кыргыздарда пайда болуп, кийинчерээк башка түрк урууларына тараган.

Колдонулган адабияттар:

1. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Изд-во АН СССР. – М. Л., 1951.
2. Батманов А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. – Ф., 1959.
3. Насилов В.М. Язык Орхон-енисейских памятников. Изд. Восточной литературы. – М., 1960.
4. Аширалиев К. Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги уңгу сөздөр. Кырг. ССР ИА. – Ф., 1963.
5. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. Изд. АН СССР. – М. Л., 1953.

Тажиббаева Н.

М.Кашгаринин “Дивану лугат-ит түрк - Түрк тилдеринин сөздүгүндөгү” турак жайга байланыштуу терминдер.

Кыргыз тилинин калыптаныш тарыхына байланыштуу маалыматтардын негизги өзөгүн байыркы жана орто кылымдагы жазма эстеликтер түзөт. Байыркы жазма эстеликтердин катарына Махмуд Кашгаринин “Дивани лугат - ит түрк сөздүгүн” белгилөөгө болот. “Сөздүк” өзүнүн баалуулугу менен түркология илиминде изилдөөчү-лөрдүн көңүлүн көптөн бери буруп келе жатат. Кыргыз эли өзүнүн алмустактан берки тарыхында жашоо ыңгайына ылайык ар түрдүү кесипчиликте эмгектенип келишкен.

Ошентип, кыргыз тилинин сөздүк курамын байытуучу негизги булактардан болгон терминологиясынын өсүп-өнүгүшү ички мүмкүнчүлүктөрдөн (элдик тилде мурдатан колдонулуп жүргөн сөздөр) мисалы, мал чарбачылык, аңчылык, курулуш, турак жайга байланыштуу терминдер жана материалдык байлыктарга байланыштуу түшүнүктөр элдик терминдердин милдетин аткарып келген. Түрк элдеринде дыйканчылык, курулуш, тамак-аштын аталыштары эң байыркы доордон башталып, эмгектин бөлүнүп чыгышынан өз учурунун деңгээлинде өнүккөн жана турмуш-тиричилигинин негизин түзгөн. Буга байланыштуу кыргыз эли элдик терминдерге өтө бай. Булардын ичинен жашоого ылайыктуу турак жай (боз үй) атоолорун туюндуруучу терминдери өзүнүн байыркылыгы менен өзгөчө орунда турат. Демек, кыргыз элинин турмуш тиричилигинин бөтөнчөлүгүн ачып берүү кыргыз элинин тарыхын тактоо, бул аркылуу жалпы эле тилдин өнүгүү мыйзам ченемин аныктоо өндүү орчундуу маселелерди терең жана ар тараптан изилдөө чон мааниге ээ.

“Сөздүк” өзүнүн баалуулугу менен түркология илиминде изилдөөчү-лөрдүн дайыма көңүлүнүн чордонунда дедик. “Сөздүктөгү” турак жай (боз үй), архитектура терминдеринин атоолорун азыркы кыргыз тилиндеги атоолор менен лексика-грамматикалык аспектиде салыштыруу аркылуу өзгөчөлүктөрүн иликтөө, канчалык деңгээлде катыштыгын аныктоо иштин негизги максаты болуп эсептелет. Негизги материалдар Махмуд Кашгаринин “Байыркы түрк сөздүгүнөн” (ДТС), Э.А.М. Ауэзова которгон “Диванда” берилген факт-материалдар менен салыштырылат. Мындан башка азыркы кыргыз тилиндеги терминдер Кыргыз тилинин сөздүгүнөн (2011) терилип алынды.

Азыркы кыргыз элинин тилин, тарыхый калыптануу мезгилин башка тилдер менен карым катнашы жөнүндө төмөнкүлөрдү айтууга болот. “Кыргыз тилинин алгачкы теги “хун”, байыркы түрк доорунан башталып кыргыз, кыпчак, карлук, чигил урууларынын тилдик өзгөчөлүктөрүнөн өзүнө сиңирип, Орхон-Енисей жазма эстеликтеринин тилине мүнөздүү көптөгөн тилдик элементтерди сактап, Махмуд Кашгаринин “Дивану лугат-ит түрк уруулары менен аралашып калыптанган тил деп эсептөөгө болот.

М.Кашгаринин эмгегинде орто кылымдардагы жалпы эле түрк элдеринин тили, оозеки адабият, маданияты, тарыхы жана жайгашкан чектери жөнүндөгү маалыматтар камтылган. М.Кашгари “Мен түрктөр, түркмөндөр, огуздар, чигилдер, ягмалар, кыргыздардын шаарларын, кыштак жана жайлоолорун көп жылдар бою кыдырып чыктым, сөздөрүн топтодум, ар кыл накыл кептерин үйрөндүм, зээнге туттум. Мен бул иштерди тил билбегендигим үчүн эмес, бул тилдердин ар биринин майда айырмачылыктарын да аныкташ үчүн иштедим,... Аларга ушунчалык көңүл бөлдүм, себеби түрктөр, огуздар, чигилдер ягмалар жана кыргыздардын тилдери бүтүндөй дилиме жат болду. Аларды бардык жагынан тактап, бир негизде тартипке салдым.” – деп чыгармасы жөнүндө маалымат калтырган.

Махмуд Кашгари өзү жыйнаган материалдары тууралуу “Өзүмдүн эмгегимде сөздүккө ылайык келчү лексикалык материалды гана тандап алдым жана мен айтып жаткан уруулар ошого окшогон сөздөрдү кандайча өзгөртүп айтарын көрсөттүм” деген.

“Диванындагы” турак жайга байланыштуу термин-сөздөрдү азыркы кыргыз тилинде колдонулуп жаткан турак-жайлардын атоолорун лексика-грамматикалык жагынан изилдейбиз:

БОЗ ҮЙ. Түрк жана монгол элдеринин негизги турак жайы. Ал миндеген жылдардан бери мал чарбачылыгынын алгачкы дыйканчылыктан бөлүнүшүнө байланыштуу көчүп-конуунун зарылчылыгынан чыккан. Тоолуу жерде жашаган көчмөн эл бат чечип, жеңил жүктөп, тез тигүүгө ыңгайлуу турак жайга муктаж болгондуктан, боз үйдүн уук, керегеси ичке жыгачтардан жасалып, кийиз менен жабылган. Кийиздин кышында суукту, жайында ысыкты өткөрүүгө тоскоолдугу чоң.

Боз үй жөнүндө изилдөөчүлөр алгачкы турак жай катары калыптануусунан бери болжол менен 2,5 миң жыл болгондугун, анын эч өзгөрүүсүз келе жаткандыгын белгилешет. Боз үй тууралуу окумуштуу С.И.Вайнштейн өз эмгегинде: “... на протяжении свыше двух с половиной тысячелетий не протерпело изменений” деп көрсөткөнү бар.

Боз үйдүн жасалышы жана жабдууларынын аталыштары.

МК (80₁₃) АЛАҢУ шатер КТС АЛАЧЫК Көчмөнчүлүктө баш калкалаган өтө жупуну турак жай. Алачыктын: чөп алачык, жапма алачык, буума алачык, сайма алачык ж.б. түрлөрү болгон.

Сайма алачык. Уукка окшогон бир нече узун таякчаларды жерге сайып, баштарын жип менен бириктирип түндүккө тешик калтыра байлап, үстүнө кийиз (кыргыз, казак ж.б. элдер) жабышкан. Памирдик кыргыздар айбандардын терилерин, алтайлык кыргыздар кайыңдын кабактарын жабышкан. **Буума алачык.** Бир нече жыгачтардын учун буууп, анын үстүн кийиз, тери ж.б.лар менен жапса буума алачык, чөп менен жапса чөп алачык деп аталат. **Жапма алачык.** Түндүккө сайылган керегесиз ууктардын үстүнө эле үзүк жаба салып жашашкан.

МК (I 293) EV дом, юрта; ev oġaqlandı / в доме, была сделана печь / үйдүн ичине очок курулду. КТС БОЗ ҮЙ. Үстү кийиз менен (үзүк, туурдук) жабылган, негизи кереге, уук, түндүктөн турган, эшиги бар үй.

МК (I 404) KERÄQÜ шатёр, юрта: kördi keräqü jüdti он встретился с трудностями, на себя взвалил шатер. КТС КЕРЕГЕ 1. Боз үйдүн бири-бирине кайчылаштырып, көк менен бекитилген, төрт чарчы көздөрү бар. Сыртынан чий, кийиз каланып, үстүнкү кырына ууктарды беките турган каптал жыгачтары.

МК (II 283) KÖK IV планка седла: er sözi biz eđär köki üč / у седла планок – три, у жажа слово – одно: КТС КӨК V Бодо малдын, төөнүн терилеринен даярдалат. Чоң бодонун териси 2-3 орто өлчөмдөгү боз үйлөргө жетет.

МК (I 48) Уү согнутые палки деревянного остова кибитки: КТС УУК I Боз үйдүн түндүгү менен керегесин бириктирүүчү, түндүккө бириге турган жагы учтуу, керегеге бириге турган жагы бир аз ичин көздөй ийилип, жалпак келген узун жыгач. Талдан жасалган уук (Жантөшев).

МК (III 383) TOPLÜK отверстие, проем (для освещения, для дыма и т.п.) КТС ТҮНДҮК 1. Боз үйдүн төбөсүндөгү ууктун учтары киргизилип тиреп туруучу тегерек жыгач; 2. Түндүктөн боз үйдүн ичин желдеп туруучу тешик. МК (III 120): küč eldin kiršä törü tünlүktin čiqar эгер күч босого аркылуу кирсе, ал эми мыйзам түндүктөн чыгаар.

СҮЙ I бот. Чий блестящий, используется как строительный материал в виде циновок, матов: КТС ЧИЙ I 1. Топ-топ болуп бийик өскөн, сабактары ичке, катуу өсүмдүк; 2. Боз үйдүн керегесинин сыртынан калап коюуга же бир нерсени тосууга ж.б. колдонулуучу ушул өсүмдүктүн катуу сабактарынан жип чырмалып жасалган буюм, калканч.

МК (I 316) KIDIZ кошма, палас: ol kidizni ecriladı / он сделал кошму похожей на шкуру тигра. КТС КИЙИЗ Боз үйдүн жабуусун, буюмдарды жасоо үчүн колдонулуучу жүндөн жасалган калың материал.

МК (I 42) EŞIK дверь. КТС ЭШИК Боз үйдүн, имараттын, короонун ж.б. кирип чыгуу үчүн ачык калтырылган жери жана анын каалгасы.

МК (III 221) TÖRÄ I почетное место в юрте: КТС ТӨР 1. Боз үйдүн босогосуна карама-каршы бөлүгү, үйдүн түп жагы, жогорку жагы, сый орун.

МК (I 124) ORTU 1. Середина: ev ortisi / середина дома / боз үйдүн ортосу. КТС КОЛОМТО Боз үйдүн так ортосу – коломто, очок; ага казан асылат.

ARÏY II порог над входом в шатер, в юрту: КТС БОСОГО Эшиктин каалгасы бекитилген жыгачы, каалганы кармап турган кашеги. Шейше босогодо сүйөнө кыймылсыз турат (“Ала-Тоо”).

Боз үйдүн ички жасалгасы:

МК (I 210) JOYURQAN одеяло: КТС ЖУУРКАН Ортосуна жүн же кебез салынып, ичи-сырты кездемеден кабылып тигилген, жатканда жамынып жатуучу төшөнчү.

МК (III 49) TÖŞÄK постель: jadıylyy töşäk / постельная постель / төшөнүү, жамынуу үчүн жасалган төшөнчү: КТС ТӨШӨК I. Ичине кебез же

жүн салынып кездеме менен тышталган, алдыга салынып же жамынып жатууга ылайыкталган төшөнчү. Төркүнү жакындын төшөгү жыйылбайт (макал).

МК (Ш 266) TÖŠÄ – стелить, расстилать: töšak töšädi / он постелил постель / Ал төшөк төшөдү.

МК (II 128) TÖŠÄL – *страд. от töšä-* : töšak töšäldi / постель была постелена / төшөк төшөлдү.

МК (III 302) JASTUQ I подушка: ol aŋar jastuq jastadi / он подложил ему подушку / ал анын башына жаздык жаздады: КТС ЖАЗДЫК I 1. Ичине канаттуулардын жүнү ж.б. салынып, төрт бурч формасында жасалган башка жаздалуучу буюм.

МК (I 507) KIŠIZLIK презначенный для кошмы: kišizlik jün / шерсть, предназначенная для кошмы / кийиздик жүн: КТС КИЙИЗДИК Жүндүн кийиз жасала турган өлчөмү, бөлүгү. Айжаркын бир кийиздик жүндү сабап бүтүргөнүнө женилдей түшкөнсүдү (“Ала-Тоо”).

МК (III 219) KEČÄ II войлок, кошма. КТС КИЙИЗ, АЛА КИЙИЗ Түр салынып жасалып жерге төшөлөт.

МК (I 490) KAMIŠKÄ палас с узорами кашгарского производства.

МК (I 398) KERIM I ковер, сюзана: tam kerimi / стеной ковер (~ сюзана) / дубал килеми: КТС КИЛЕМ Түр салып кооздоп токулган, бир жак бети түктүү, үйдүн ичине дубалга тартуу, полго төшөө жана башка нерселердин үстүнө жабуу үчүн колдонулуучу буюм, калы килем.

МК (I 412) TAL I ива, тальник, ивовый прут: bodi aniŋ tal / ее стан (словно) ивовый прут / анын мүчөсү тал чыбыктай ийилген (кызга): КТС ТАЛ I 1. Бутактары ийилчээк келген, ички жалбырактуу, бадал түрүндө өсүүчү жыгач өсүмдүгү. Боз үйдүн түндүгү, кереге, ууктары тал жыгачынан жасалат.

МК (18413) VAŋIŠ веревка у юрта: КТС БООЧУ Боз үйдүн сырткы боочусу жүн менен кыл аралаштырып чыйратылат. Ал эми ички боолору атайын терип-согулуп жасалат.

МК (II 11) BOĐUŋ краска: boduŋ qusdi / краска выцвела: КТС БОЁК I. Белгилүү бир түс берип боёо үчүн колдонулуучу химиялык зат. Терини боёп, сары тон жасады. Ак кездемени карага боёду.

МК (I 89) AŠU красная глина: КТС ЖОШО Кызгылт күрөң же кочкул кызыл түстүү топурак, чопо, минерал. Байыркы мезгилден бери кыргыздар боз үйдүн кереге, уук, түндүгүн жана ээр сыяктуу жыгач буюмдарын боёо үчүн колдонушкан.

МК (I 507) JÜŋ шерсть, пух: kišizlik jün / шерсть, предназначенная для кошмы / кийиздик жүн: КТС ЖҮН Койдун терисинен кыркылып алынган кылчык жүнүнөн боз үйдүн кийизи жасалат. Ал өзгөчө, кыбырчык, кабыктын турат. Жылуулукту жай өткөрүп, ным тартпайт.

МК (III 237) Dava II комок, сверток расчесанной и подготовленной для пряжи шерсти: КТС ТҮЙДӨК Тоголок, ором тытылган жана ийрүүгө ылайыктап созуп, тоголоктоп койгон жүн.

МК (I 485) TÜŞRÜM моток пряжи: КТС ТҮРМӨК Ийрилген жүндөн түрүлгөн түрмөк жип. Түрмөктөлгөн жип.

МК (23915) BISTIK I хлопковое волокно, приготовленное для прядения: КТС БУЛА I 1. Пахта өсүмдүгүнөн алынган ийирүүгө, материал токууга, согууга колдонулуучу жүн, кебез, жумшак зат.

МК (I 49) BÖZ хлопчатобумажная ткань, холст, бязв: bu böz eri peşä? / бул бөздүн ени канча? КТС БӨЗ Кебезден колдо токулган жөнөкөй кездеме.

МК (I 105) EGRİK нить, образующаяся в процессе прядения: КТС ИЙРИЛГЕН ЖИП Ийрилгенден кийинки жипке айланышы.

МК (I 149) OYURŞAQ веретено. КТС ИЙИК 1. Жүндөн, кебезден жип ийрүүгө ылайыкталып жасалган нерсе; 2. *тех.* (вращающаяся ось) машинанын айлануучу огу (тегеренүүчү, чимирилүүчү огу).

МК (I 195) ÖRGÄN канат, толстая веревка: organ örgüldi / канат был сплетен / аркан өрүлдү: КТС АРКАН Кыл аралашкан жүндөн, кендирден ж.б. эшип жасалган узун жип. КЫЛ АРКАН Кыргыздар үй тиричилигинде жүнгө кыл кошуп кол менен эшкен аркандарды урунуп келген.

МК (II 207) TALQİŞ Валять войлок, кошму с кем-либо: ol meñä ujma talqışdi / он со мной валял войлок / ал мени менен кийиз жасашты.

МК (I 391) KÜŽİK лакон, прядь. КТС КҮЗҮК Килем токууда жана өрмөк согууда улам аркан өткөрүлгөн сайын үстүңкү (эркек)... астыңкы (ургачы) жиптерин өткөрүп, астын-үстүн кылып алмаштырып туруучу бөлүгү.

МК (III 24) JÖRÄ кайма, край, контур чего-либо. КТС ЖЭЭК шырдакка, үзүккө жээк басуу.

Турак жайдын жана жабдууларынын аталыштары

МК (I 81) ÜV дом КТС ҮЙ 1. Адамдар жашай турган турак жай. 2. Ар түрдүү коомдук тейлөөчү жай, мекемелер. Маданият үйү, дем алуу үйү.

МК (204₁₇) ĆASİR шатер, 2. Шатер (архит.) төрт же сегиз кыр формасындагы боз үй сыяктуу үстү жабык имарат.

МК (I 130) EQMÄ арка, свод дома. КТС АРКА II *архит.* Эки дубалдын же эки таянычтын башынан жаа, догоо сыяктуу ийлип кошулган жери; амараттардын терезелеринин төбөсүнүн догодой ийилип жасалган чокусу.

МК (I 42) EŞİK дверь. КТС ЭШИК Боз үйдүн, имараттын, короонун ж.б. кирип чыгуу үчүн ачык калтырылган жери жана анын каалгасы.

МК (III 236) SUNU балка, бревно, стропило. КТС УСТУН 1. Сомдолгон, бутактары жок жоон жыгач. 2. Үйдүн төбөсүнө (потологуна) шыпка коё турган узун жоон жыгач.

МК (II 146) TAM стена: ol tamqa tirändi / он прислонился к стено / ал дубалга сөйөндү. КТС ДУБАЛ 1. Имараттын, үйдүн ж.б. тегерете бышкан кыштан (кирпичтен), топурактан ж.б. бийиктей жасалган дубал.

МК (III 119) TAMTUPI основание стены. КТС ПАЙДУБАЛ (фундамент) 1. Дубалдын түбү, негизи, жер пайы. 2. Имараттын, үйдүн,

курулманын жер астындагы жана жарым-жартылай жер үстүндөгү бөлүгү. Материалдары таш, жыгач, темир бетон ж.б.

МК (I 366) TARUS крыша, кровля: *meniñ eligim tarusga tegišdi* / Моя рука достала до крыши / менин колум үйдүн төбөсүнө тийди. КТС ҮЙДҮН ТӨБӨСҮ, ЧАТЫР 1. Курулуштардын, имараттардын үстүңкү бөлүгү. 2. Үйдүн үстүндөгү туташ жайланышкан плиталардан, жыгачтан ашталып жасалган чатырынын үстүндөгү суу өткөрбөөчү жабуусу.

МК (III 119) КЕР форма: *kerpiç kebi* кирпичная форма станок. КТС КЕР II 1. Бир нерсенин сырткы кебетеси, калыбы, түзүлүш формасы. 2. Калып нерсенин же буюмдун формасын түшүрүү, формага салып куюу. Калып менен кыш куюу.

МК (I 445) КЕРПИÇ кирпич: *bisiy kerpiç* / жений кирпич / бышырылган кыш. КТС КЫШ Туурасы куушурак келген төрт бурчтук формасындагы чоподон бышырылган же ылайдан куюлган курулуш материалы.

МК (I 490) KÖTÜRĞÜ подъемник. КТС КӨТӨРГҮЧ Жүктү ар кандай оор салмактуу нерсени көтөрүү же бир жерден экинчи жерге көтөрүп жылдыруучу жүк көтөргүч машина.

МК (II 135) QAPUY дверь, ворота, врата: *elig qaryuqa qisildi* / рука оказалась зажатой дверью / колу эшикке кыпчылды. КТС ЭШИК, ДАРБАЗА Үйдүн, короонун ж.б. кирүү, чыгуу үчүн ачык калтырылган жери жана анын каалгасы.

МК (I 495) QAPUYLUY имеющий двери: *qaryuluу ev* / дом имеющий двери / эшиктүү үй.

Орто кылымдагы архитектуралык курулуштар:

МК (198 з) BARSҮAN *геогр.* Город Барсган. КСЭ (I-том) БАРСКООН шаарчасы. Орто кылымдагы Барскоон шаарынын чалдыбар (8-12 кылымдагы жазма маалыматтар боюнча) Шаарчанын калдыгынын аянты 4 км². Башкы кербен жолдорунун түйүнү болуп, чыгыш жана батыш өлкөлөрүн экономикалык жактан байланыштырып, татар-монгол жортуулу убагында талкаланган.

МК (198₂) BEDÄL *art геогр.* Перевал между Учем и Барсганом. КСЭ I-том БЕДЕЛ ашуу Беделдин бели эзелтен эл жибек жолу соодагерлердин кербен жолу болгон.

МК (I 443, III 150) TAŞKÄND *геогр.* Название города КСЭ (5 т.) ТАШКЕН Байыркы шаарлардын бири. Качан негизделгени белгисиз. Ташкен VI-кылымда Түрк кагандыгына баш ийген. VIII-IX-кылымдарда өз алдынча Чач (шаш) ээлигине, VIII-кылымда араб халифатына, IX-X-кылымдарда Самани, X-XIII-кылымдарда Караханилер жана Кидан мамлекетинин составына кирген.

МК (I 344) ÖZKAND *геог.* Название города в Ферганской долине КСЭ (4-том) ӨЗГӨН ЭСТЕЛИКТЕРИ Өзгөн шаарындагы үч күмбөз жана бир мунардан турган архитектуралык байыркы эстеликтер бар. Күмбөздөр удаа, катарлаш жайгашкан. Ортоңкусу XI-кылымда курулган. Жалпы түзүлүшү

чарчы (8,5 м × 8,5 м ич жагынан). Үстү чамгарактуу порталдары бузулган. Түндүктөгүсү 1153-ж. курулуп, караханилер династиясынын бир өкүлүнүн сөөгү коюлган. Бул да чарчы (7,5 × 7,5 м., ич жагынан) жана чамгарактуу. Порталындагы кыштары түрдүүчө кооздолуп коюлган, шыбалган алебастры ар кандай оймо-чиймелер (кесүү жана терракота ыгы менен). “Насх” жана “куфи” жазуулары менен кооздолгон. Түштүктөгүсүнө да караханилер хандарынын биринин сөөгү коюлган. Ал 1186-ж. салынган, Порталы кесүү, терракота ыгы менен “насах” жана “куфи” жазуулары менен жасалгаланган.

МУНАРА күмбөздөрдүн түндүк тарабынан 100 метр алыста жайгашкан. Азыркы бийиктиги 28 м. Сырты оймо-чиймелүү алкактар менен кооздолгон. Мунара XII-к. курулган. Өзгөн шаарынын түрктөрдүн Фергана өрөөнүндөгү чеби катары VIII-IX-кылымдарда негизделген. X кылымда кол өнөрчүлүк жана соода борборуна айланган.

МК (I 153) ÜKAKLIG имеющий башни: *ükaklig tam* / стена с башнями / мунаралуу там. КТС МУНАРА Баш жагы кууш келген, бийик салынган курулуш. Өзгөн шаарынын ортосунда мунара турат (Жантөшев).

МК (I 417) SAMARQAND *геогр.* Город. КСЭ САМАРКАНД Самаркандын чыгыш бөлүгүндө Афрасиаб шаарынын калдыгы, Шахи-Зиндан күмбөздөрүнүн ансамбли, Бүбү-каным комплекси жайгашкан. Шаардын эски бөлүгүндө Регистан аянтынын ансамбли, түштүгүндө Гур-Эмир, Ак-Сарай (1470-ж.) Рухабад (1380-жылдар) ж.б. тарыхый архитектуралык эстеликтер болгон. Биздин заманга чейин VI-кылымдан баштап монголдор талкаланганга чейин (1220) бул шаарда соода, кол өнөрчүлүк маданияты өнүккөн ири шаарлардын бири болгон. VII-VIII-кылымдардагы хан сарайынын урандылары, андагы дубал беттерине тартылган сүрөттөр, жазуулар, суу түтүктөр, кол өнөрчүлөрдүн устаканалары, X-XII-кылымда бышырылган саргыч чоподон жасалган статуялар, сырдалган карапалар, айнектер ж.б. табылган.

МК (25¹⁰, 237⁶) BALASAҮN *геогр.* БАЛАСАҮН КСЭ (1-том) Чүй өрөөнүнөн орун алган орто кылымга таандык шаар. Караханийлер доорунда мамлекеттин борбору болгон. Ал доордо шаарлардын борбордук бөлүгү кооздолуп, сыйынуу жайлары, салынып монументалдык курулуштардын бири – Бурана мунарасы соода жүргүзүү жагы да өнүккөн.

Бурана – орто кылымдагы шаар урандысы, Токмок шаарынын түштүк жагында. Бурананын борбордук бөлүгүндө жана айланасында өзүнчө чоң чептери болгон. Сырткы дубалынын узундугу 15 км ден ашык. Шаардын аймагында архитектуралык эстелик Бурана мунарасы бар. 1955-70-жылдарда археологиялык казуулар коргонуу курулуштарынын, турак үйлөрдүн кантип жана качан курулганын билүүгө мүмкүнчүлүк берди. Бурана мунарасына жакын жерден эки эстелик табылган. Бул архитектуралык курулуштардын бири 8 кыр чыгарылган курулган, экинчиси жумуру түрүндө салынып эшиги (кире бериши) абдан жасалгаланган. Бул имараттардын экөө тең кооздолуп, дубал беттериндеги альбастрдагы оймо-чиймелер асемделип жасалган архитектуралык курулуштар, алардын жасалгалары, буюмдар бул шаар 10-к ченде же андан кийин пайда болгонун далилдейт. 13-14-к. эл жашабай ээн

калганын изилдөөлөрдүн натыйжасы көрсөттү. Архитектуралык кооз эстеликтердин ансамбли, алтын тыйындары бар кенчтин табылышы, буюмдардын кооздугу, коргонуу курулуштары жана шаардын пайда болгон мезгили менен Баласагундун салынган убагы жөнүндөгү жазма даректерде сакталган маалыматтын дал келиши аны Баласагун шаары деп болжолдоого мүмкүндүк берет. Бурана 1971-1975-ж калыбына келтирилди.

МК (I 24) OPDU III *геогр.* Название города близ Баласагуна КТС ОРДО I Кандын сөөлөт үйү. Караханийлер доорунда ордо шаар болуп турган, шаардын борбордук бөлүгү кооздолуп, сыйынуу жайлар салынган. Баласагын соода тоому катары кызмат кылган Бурананын алгачкы бийиктиги 45 метрдей болгон. Төбөсү күмбөз түрүндө жабылып, тегерек дубалына панарга окшотуп айланга терезе ачып салынган. Бурананын азыркы бийиктиги 24, 6 метр.

МК (III 167) TUJUQ 1. Закрытый: *tujuq qaruy / закрытая дверь / жабык эшик.* КТС ЖАБЫК II 1. Бек, ачык, эмес бекитилген.

МК (3188) BEZÄK украшение, роспись, резьба: КТС ОЙМО Жыгач, сөөк жана башкалардагы кесип, чийип; оюп кооздолуп жасалган оюу.

МК (5722) BEKLÄ – I 1. Запирать, заключать: *ol qaruyin beklädi / он запер свои ворота / ал дарбазасын бекитти.* КТС БЕКИТ бекит этиши аркылуу мамилеси. Дарбазаны бекитсе, даарый албайт эч адам (“Эр Табылды”).

МК (I 425) QAPYA ворота. КТС КАПКА 1. Сепилдик, чептен шаарды курчап салынган чоң коргондун дарбазасы. Капканы кайтарган күзөтчүлөр (Бөкөнбаев).

Караханилер мамлекетинин тушунда маданият жана архитектура кыйла өнүккөн. М.Кашгаринин “Сөздүгү” Хас Хажиб Юсуп Баласагундун “Кутадгу билиг” поэмасы азыркы Өзгөн, Бухара сыяктуу эстеликтер буга мисал. Түрктөрдүн Фергана өрөөнүндөгү Өзгөн X к. кол өнөрчүлүк менен соода борборуна айланып, өзгөчө Караханилердин доорунда күчөгөн. Андагы архитектуралык комплекс ушул күнгө чейин сакталган.

Пайдаланылган адабияттар

1. Древнетюркский словарь. – Л., 1969.
2. Кыргыз тилинин сөздүгү. – Б., 2011.
3. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. – М., 1965.
4. Кыргыз Совет Энциклопедиясы. – 1-6 томдор. – Ф., 1976–1980.
5. Урустанбеков Б. Археология терминдеринин орусча-кыргызча сөздүк-справочниги. – Ф., 1985.
6. Батырчаев И.Е. Курулушчунун маалымдама сөздүгү. – Ф., 1990.
7. Аалиева В. Архитектура терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгү. – Ф. «Илим», 1983.
8. Акматов Н. Ысык-Көл жер-суу аттарынын сөздүгү. – Каракол, 2009.
9. М.Чокотегин. Тоо көчмөндөрүнүн турак жайларынын этногенездик жана маданиятынын негиздери. – Б., 2011.

МОДЕЛИ ПОНИМАНИЯ ТЕКСТА. МЕНТАЛЬНЫЕ МОДЕЛИ

Резюме

В данной статье описаны суть, основная идея ментальной модели. Прослеживается ее связь с концептом. Рассматриваются множество точек зрения к пониманию и определению концепта.

За последние годы предложен ряд моделей понимания. Мы не можем изложить здесь все эти модели, а остановимся лишь на характеристике ментальных моделей.

Ментальные модели чтения были предложены Джонсон Лэйрдом и Гарнхэмом. Основная идея модели сводится к следующему: 1) При понимании текста создаются его репрезентации в виде репрезентаций ментальных моделей. Такие репрезентации по структуре сходны частично с объективным миром, но не сходны с языковой структурой. В процессе восприятия содержания текста читающий или аудитор запоминают фрагменты действительности, отражающие объективный мир, но не языковую структуру текста. Запоминаются не синтаксис и семантика текста, соотношение между частями текста проявляется в модели опосредованно. 2) Значение словесной формы выражения зависит от контекста, ситуации, без такого контекста словесная форма выражения будет двусмысленной. 3) Репрезентация текста происходит одновременно с его чтением и аудированием по определенной схеме. Некоторые словесные формы выражения могут служить сигналами, побуждающими новые ассоциации. 4) Имплицитная, скрытая информация текста также может включаться в репрезентацию содержания в то время, когда формируются связи между частями текста. 5) Репрезентация каждого смыслового "узла" текста в совокупности составляют контекст, который интерпретирует фразовые элементы языка.

Исследователи указали, что у разных людей, возможно, возникают различные модели при понимании одного и того же текста. Джонсон-Лэйрд и его сторонники, основываясь на работах по логической семантике и разрабатывая подходы к специфическим проблемам вывода умозаключений и интерпретации местоимений, обратили внимание на роль ментальных моделей (Johnson-Laird, 1983; Johnson-Laird and Garnham, 1980; Garnham et al., 1982; Garnham, 1983). Уже ранее в психологии было отмечено, что модели играют существенную роль в планировании предстоящих действий, позволяют индивиду использовать в таких действиях ранее приобретенные знания (например, Craik, 1977; цитируется также в Johnson-Laird, 1980). В упомянутой работе Джонсон-Лэйрд обстоятельно доказывает, что значение предложений в естественном языке не может быть просто сведено к пропозициональным репрезентациям, но что существует необходимость в привлечении моделей: ментальные модели и пропозициональные репрезентации различаются целым рядом критериев. Они различаются, в первую очередь, по функции: пропозициональная репрезентация - это описание. Описание может быть истинным или ложным относительно реального мира. Однако люди не воспринимают мир непосредственно; они лишь обладают некоторыми внутренними репрезентациями этого мира. Следовательно-

ментальные модели являются репрезентацией текста. Смысл текста, его семантическая репрезентация, необходимы лишь для формирования модели, и после этого в них уже нет надобности. Как было еще доказано, пропозициональная база текста, представляющая смысл дискурса, не только используется для конструирования (или воссоздания) эпизодической ситуационной модели, но она должна иметь и автономные способы репрезентации: мы, действительно, запоминаем (по крайней мере для некоторых текстов и контекстов) специфически различные смыслы текста, если даже они касаются одной и той же ситуации. Расположение пропозиций в повествовательном тексте может быть различным, а описываемая ситуация при этом будет той же. Такого рода различные смысловые структуры могут обладать различными прагматическими импликациями и быть необходимыми в разных социальных коммуникативных контекстах..., не совершают ошибок, заключающихся в смешении различных дескрипций одного и того же индивидуального объекта [Garnham. 1983.p.561]. Подобным же образом Гарнхэм смог показать, что для некоторых предлогов, как например, в предложениях *The hostess bought a mink, coat from the furrier* 'Хозяйка купила норковую шубу у меховщика' или *The hostess bought a mink coat in the furriers* "Хозяйка купила норковую шубу в меховом ателье", люди склонны к смешению различных изначально предлогов, как показывают тесты на опознание и подобные эксперименты. Это происходит, если соответствующие предложения описывают примерно ту же ситуацию, то есть модель используется для восстановления первоначальной информации.

В ментальных моделях основным ядром являются концепты.

Всю познавательную деятельность человека (когницию) можно рассматривать как развивающую умение ориентироваться в мире, а эта деятельность сопряжена с необходимостью отождествлять и различать объекты: концепты возникают для обеспечения операций этого рода. Следовательно, формирование концептов связано с познанием мира, с формированием представлений о нем.

К концу XX века лингвисты поняли, что носитель языка - это носитель определенных концептуальных систем. Концепты суть ментальные сущности. В каждом концепте сведены воедино принципиально важные для человека знания о мире и вместе с тем отброшены несущественные представления. Система концептов образует картину мира (мировидение, мировосприятие), в которой отражается понимание человеком реальности, ее особый концептуальный "рисунок", на основе которого человек мыслит мир. Экспликация процесса концептуализации и содержания концепта доступна только лингвисту, который сам является носителем данного языка. Таким образом, на рубеже тысячелетий на первый план в лингвистике выходит проблема ментальности, ибо концепты - ментальные сущности.

Для выявления концепта необходимы и выделимость некоторых признаков, и предметные действия с объектами, и их конечные цели, и оценка таких действий. Но зная роль всех этих факторов, когнитологи тем не менее еще не могут ответить на вопрос, как возникают концепты, кроме как указав на процесс образования смыслов в самом общем виде.

Термин *концепт* в лингвистике и старый и новый одновременно. С.А. Аскольдов-Алексеев еще в 1928 г. опубликовал статью "Концепт и слово", но до середины XX века понятие "концепт" не воспринималось как термин в научной

литературе. Несмотря на ряд выступлений С.А. Аскольдова-Алексеева по данной теме, вопрос, поднятый им, так и не стали изучать.

С.А. Аскольдов в своей статье подчеркивал, что вопрос о природе *концептов*, или *общих понятий*, или по средневековой терминологии *универсалий*, - старый. Он, указывая на заместительную функцию концепта, определяет его следующим образом: концепт есть мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода.

Лишь 80-е годы в связи с переводами англоязычных авторов на русский язык снова возникает понятие концепта. Концепт - термин, служащий объяснению единиц ментальных или психических ресурсов нашего сознания и той информационной структуры, которая отражает знание и опыт человека. Концепт - оперативная содержательная единица памяти ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга, всей картины мира, отраженной в человеческой психике.

Понятие концепта отвечает представлению о тех смыслах, которыми оперирует человек в процессах мышления и которые отражают содержание опыта и знания, содержание результатов всей человеческой деятельности и процессов познания мира в виде неких "квантов" знания.

Сейчас в лингвистической науке можно обозначить три основных подхода к пониманию концепта, базирующихся на общем положении: концепт - это то, что называет содержание понятия, синоним смысла.

Первый подход, представителем которого является Ю.С. Степанов, при рассмотрении концепта большее внимание уделяет культурологическому аспекту, когда вся культура понимается как совокупность концептов и отношений между ними. Следовательно, **концепт** - это основная ячейка культуры в ментальном мире человека. Он представляет концепты как часть европейской культуры "в момент их ответвления от европейского культурного фонда и фона". Они занимают ядерное положение в коллективном языковом сознании, а потому их исследование становится чрезвычайно актуальным. В.Н. Телля также считает, что "концепт - это то, что мы знаем об объекте во всей его экстенсии". При таком понимании термина "концепт" роль языка второстепенна, он является лишь вспомогательным средством - формой оязыковления сгустка культуры, концепта.

Второй подход привлечение в когнитивную лингвистику (Н.Д. Арутюнова и ее школа, Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелев и др.) семантики языкового знака представляет единственным средством формирования содержания концепта. Сходной точки зрения придерживается Н.Ф. Алефиренко, который также постулирует семантический подход к концепту, понимая его как единицу когнитивной семантики.

Сторонниками третьего подхода являются Д.С. Лихачев, Е.С. Кубрякова и др., которые считают, что концепт не непосредственно возникает из значения слова, а является результатом столкновения значения слова с личным и народным опытом человека, т. е. концепт является посредником между словами и действительностью.

Концепт, согласно Е.С. Кубряковой, - это оперативная содержательная единица памяти ментального лексикона, концептуальной системы мозга (*lingva*

mentalis), всей картины мира, отраженной в человеческой психике [Кубрякова и др., 1999: 90]. При анализе концепта она считает оправданным использование в когнитивной лингвистике понятий фона и фигуры, которые применяются в психологии при описании сенсорно-перцептивных процессов. Противопоставление фона и фигуры связано с осознанием человеком себя как части целого, себя (фигуры) на каком-то фоне (среды, пространства) и такое же понимание и всех других тел / вещей в мире. Это значит, что в основе языка и его категорий лежит наглядный, телесный опыт человека и что только через использование этого опыта человек выходит в более абстрактные сферы и строит свои представления о ненаблюдаемом непосредственно.

Е.С. Кубрякова моделирует один из главных принципов человеческого познания - принцип контейнера, который одновременно является главным принципом как семиотического, так и когнитивного подходов к языку. Она предлагает назвать его *принципом обратимости позиции наблюдателя*. Его суть состоит в том, что при рассмотрении любого объекта в мире и вселенной выбор перспективы его рассмотрения может быть изменен, причем позиция наблюдателя может смениться на обратную. "Пространством Вселенная... охватывает меня и поглощает как точку; мыслью же я охватываю ее", - этой фразой Б. Паскаля можно проиллюстрировать утверждение Е.С. Кубряковой.

По ее мнению, если язык отражает особое видение мира, то и отражение в нем позиции наблюдателя (или сознательное абстрагирование от нее) соответствует общей субъективности запечатленных и закрепленных в языке концептов. Нельзя не согласиться с этим утверждением, так как одно и то же явление / действие / объект может быть описано по-разному, с использованием разных языковых средств. Отсюда появляется возможность отразить в описании разные детали, свойства, признаки. Вместе с тем синонимия - явление кажущееся, ибо за каждой альтернативной лексемой стоит индивидуальная концептуальная структура.

Определение значения через концептуальные структуры является, по мнению Е.С. Кубряковой, новым подходом к связыванию значения и знания.

Интересная теория концепта предложена Ю.Д. Апресяном, она основывается на следующих положениях: 1) каждый естественный язык отражает определенный способ восприятия и организации мира; выражаемые в нем значения складываются в некую единую систему взглядов, своего рода коллективную философию, которая навязывается языком всем носителям; 2) свойственный языку способ концептуализации мира отчасти универсален, отчасти национально специфичен; 3) взгляд на мир (способ концептуализации) "наивен" в том смысле, что он отличается от научной картины мира, но это не примитивные представления [Апресян, 1995: 39].

Многие ученые, понимающие концепт в широком смысле, разделяют сегодня точку зрения Р. Джекендорффа на то, что основными конститuentами концептуальной системы являются концепты, близкие "семантическим частям речи", - концепты объекта и его частей, движения, действия, места или пространства, времени, признака [Кубрякова Е.С., 1992].

Общим для этих подходов является утверждение неоспоримой связи языка и культуры; расхождение обусловлено разным видением роли языка в формировании концепта. Объекты мира становятся "культурными объектами" лишь

тогда, когда представления о них структурируются этноязыковым мышлением в виде определенных "квантов" знания, КОНЦЕПТОВ.

Этот термин до сих пор не имеет единого определения, хотя он прочно утвердился в современной лингвистике, исследованием его плодотворно занимаются Н.Д. Арутюнова, А.П. Бабушкин, А. Вежбицкая, Е.С. Кубрякова, С.Е. Никитина, В.Н. Телия, Р.М. Фрумкина и др.

Период утверждения термина концепт в науке связан с определенной произвольностью его употребления, размытостью границ, смешением с близкими по значению и/или по языковой форме терминами. В связи с этим необходимо уточнить определение термина. Большой энциклопедический словарь дает следующее определение: "Концепт (от лат. *Conceptus* - мысль, понятие) - смысловое значение имени (знака), т. е. содержание понятия, объект которого есть предмет (денотат) этого имени (например, смысловое значение имени Луна - естественный спутник Земли)" [БСЭ, 1997: 339].

На первый взгляд, лексическое значение слова можно назвать концептом. Однако сейчас считается уже доказанным, что значение слова в словарной статье представлено "недостаточным, узким, далеким от когнитивной реальности и даже неадекватным". Приведем другие наиболее известные и интересные определения концепта.

По мнению Р.М. Фрумкиной, наиболее удачное определение дает А. Вежбицкая, которая понимает под концептом объект из мира "Идеальное", имеющий имя и отражающий культурно-обусловленное представление человека о мире "Действительность" [Вежбицкая, 1996: 11].

Д.С. Лихачев под концептом понимал "своего рода алгебраическое выражение значения, которым человек оперирует в своей письменной речи".

Р.М. Фрумкина определяет концепт как вербализованное понятие, отрефлектированное в категориях культуры [Фрумкина, 1985].

С точки зрения В.Н. Телия, концепт - это продукт человеческой мысли и явление идеальное, а следовательно, присущее человеческому сознанию вообще, а не только языковому. Концепт - это конструкт, он не воссоздается, а "реконструируется" через свое языковое выражение и внеязыковое знание.

Вот еще несколько определений:

концепт - термин, служащий объяснению единиц ментальных или психических ресурсов нашего сознания и той информационной структуры, которая отражает знание и опыт человека;

концепт - оперативная содержательная единица памяти, ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга, всей картины мира, отраженной в человеческой психике;

концепт - культурно отмеченный вербализованный смысл, представленный в плане выражения целым рядом своих языковых реализаций, образующих соответствующую лексико-семантическую парадигму, единица коллективного знания, имеющая языковое выражение и отмеченная этнокультурной спецификой.

Таким образом, понятие концепта пришло из философии и логики, но в последние 15 лет оно переживает период актуализации и переосмысления. Разные определения концепта позволяют выделить его следующие инвариантные признаки:

- 1) это минимальная единица человеческого опыта в его идеальном представлении, вербализующаяся с помощью слова и имеющая полевую структуру;
- 2) это основные единицы обработки, хранения и передачи знаний;
- 3) концепт имеет подвижные границы и конкретные функции;
- 4) концепт социален, его ассоциативное поле обуславливает его прагматику;
- 5) это основная ячейка культуры.

Следовательно, концепты представляют мир в сознании человека, образуя концептуальную систему, а знаки человеческого языка кодируют в слове содержание этой системы.

Отсутствие единого определения связано с тем, что концепт обладает сложной, многомерной структурой, включающей помимо понятийной основы социопсихо-культурную часть, которая не столько мыслится носителем языка, сколько переживается им, она включает ассоциации, эмоции, оценки, национальные образы и коннотации, присущие данной культуре.

Не вдаваясь в пространные комментарии приведенных пониманий, примем рабочее определение концепта.

Концепт - это семантическое образование, отмеченное лингвокультурной спецификой и тем или иным образом характеризующее носителей определенной этнокультуры. Концепт, отражая этническое мировидение, маркирует этническую языковую картину мира и является кирпичиком для строительства "дома бытия" (по М. Хайдеггеру). Но в то же время это некий квант знания, отражающий содержание всей человеческой деятельности. Концепт не непосредственно возникает из значения слова, а является результатом столкновения словарного значения слова с личным и народным опытом человека. Он окружен эмоциональным, экспрессивным, оценочным ореолом.

Следовательно, концепт многомерен, в нем можно выделить как рациональное, так и эмоциональное, как абстрактное, так и конкретное, как универсальное, так этническое, как общенациональное, так и индивидуально-личностное (Продолжение следует).

Литература

1. Johnson-Laird Mental models in cognitive science. 1983.
2. *Gamham A.* Mental models as representation of text. - "Memory and Cognition", 1983.
3. *Clark H.* Psychology and language, New York, 1977.
4. *Дейк Т.А. Ван, Кинч.* Стратегия восприятия дискурса. 1983.
5. *Степанов Ю.С.* Язык и метод современной философии языка. М.: "Языки русской культуры", 1998.
6. *Арутюнова Н.Д.* Аномалии и язык (К проблеме языковой "картины мира") // Вопросы языкознания. 1987, №3, с.3-19.
7. *Булыгина Т.В.; Шмелев А.Д.* Языковая концептуализация мира. М.: "Языки русской культуры", 1997.
8. *Кубрякова Е.С.* Семантика в когнитивной лингвистике (о концепте контейнера и формах его объективации в языке) // Известия РАН. Сер. лит. и яз. - 1999. - т. 58. - № 5-6. - С. 3-12.

9. Апресян Ю.Д. Образ человека, по данным языка: попытка системного описания// Вопросы языкознания. 1995, -№1, с.37-67.
10. Кубрякова Е.С. Проблемы представления знаний в современной науке и роль лингвистики в решении этих проблем// Язык и структуры представления знаний. М., 1992, с.4-38.
11. Большой энциклопедический словарь.- 1997: 339с.
12. Фрумкина Р.М. Экспериментальные методики изучения речевого мышления // Исследование речевого мышления в психолингвистике/ под ред. Е.Ф. Тарасова. М., "Наука", 1985, с.203-224.
13. Вежбицкая А. Язык, культура, познание. М., 1996.

КОНЦЕПТ. МЕНТАЛЬНЫЕ МОДЕЛИ ПОНИМАНИЯ ТЕКСТА (ПРОДОЛЖЕНИЕ)

Резюме

Данная статья является продолжением предыдущей о концептах как ментальной сущности. Дается трактовка термина "концепт", рассматривается его структура, содержание и определение.

Часто концепт - это "свернутый" текст: *Баба-Яга* - живет в избушке на куриных ножках, летает в ступе или на метле, имеет костяную ногу, иногда ест людей, а иногда им помогает. Отсюда следует, что многие концепты свернуты во фрейм. *Фрейм* - это обобщенная модель организации культурного знания вокруг некоторого концепта. Как утверждает В.Н. Телия, фреймы могут быть структурированы в форме эпизода, сцены, фрагмента сценария или даже всего сценария целиком. Следовательно, фрейм - это структуры знания о мире, ассоциирующиеся с конкретной языковой единицей. Е.Г. Беляевская рассматривает лексические значения слова как особым образом организованный микрофрейм.

Сам концепт при таком понимании - элемент картины мира.

Концепты в сознании человека возникают в результате деятельности, опытного постижения мира, социализации, а точнее, складываются из а) его непосредственного чувственного опыта - восприятия мира органами чувств; б) предметной деятельности человека; в) мыслительных операций с уже существующими в его сознании концептами; г) из языкового знания (концепт может быть сообщен, разъяснен человеку в языковой форме); д) путем сознательного познания языковых единиц [Попова, Стернин, 2007].

Любой концепт вбирает в себя обобщенное содержание множества форм выражения в естественном языке, а также в тех сферах человеческой жизни, которые предопределены языком и немислимы без него, это результат соединения словарного значения слова с личным и этническим опытом человека. Концепты, по мнению Д.С. Лихачева, возникают в сознании как отклик на языковой опыт в целом. Совокупность потенциалов (возможности домысливания, "дофантазирования") в словарном запасе как отдельного человека, так и языка в целом Д.С. Лихачев определяет как концептосферу.

Такая трактовка термина "концепт" основывается по существу на семантике латинского (*conceptus*): 1) "собирать, вбирать в себя"; 2) "представлять себе, воображать"; 3) "написать, сформулировать"; 4) "образовывать"; 5) "происходить, появляться, возникнуть" (Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. М., 1976, с. 222-224). Приведенные значения можно свести к следующему обобщенному: "сформулированный (воображаемый) как собирающий, вбирающий в себя и являющийся их началом".

Концепты как результаты мыслительной деятельности должны быть вербализованы. Но полностью ли они могут быть описаны? Мы считаем, что нет, ибо разделяем позицию Ю.С. Степанова, утверждающего, что "во всех духовных концептах мы можем довести свое описание лишь до определенной черты, за которой лежит некая духовная реальность, которая не описывается, а лишь переживается" [Степанов, 1998: 13].

В последнее время дискутируется вопрос о количестве концептов. Если А. Вежбицкая фундаментальными для русской культуры считала всего три концепта ("Судьба", "Тоска" и "Воля"), то Ю.С. Степанов полагает, что их число достигает четырех-пяти десятков. Это "Вечность", "Закон", "Беззаконие", "Слово", "Любовь", "Вера" и др. Концептуальная система опирается на существование этих первичных концептов, из которых развиваются все остальные [Кубрякова, Словарь]. Духовная культура народа также складывается из операций с этими концептами. Наши наблюдения показывают, что число концептов превышает несколько сот. А З.И. Кирнозе утверждает, что определение точного круга национальных концептов - задача неразрешимая.

Национальный концепт - "самая общая, максимально абстрагированная, но конкретно репрезентируемая идея "предмета" в совокупности всех валентных связей, отмеченных национально-культурной маркированностью" [Красных, 1998: 130].

Пантеон национальных "героев" и "негероев" (Обломов, дядя Степа, Баба-Яга, Манас, Семетей, Курманбек, Жез-Кемпир), воплощенных в национальных концептах, задают определенную ценностную парадигму и те модели поведения, которым рекомендуется или запрещается следовать. Каждый такой герой - ядро фрейма-структуры.

Следовательно, язык связывает людей в нацию/этнос через концепты.

Концепты могут классифицироваться по различным основаниям. С точки зрения тематики они образуют, например, эмоциональную, образовательную, текстовую и др. концептосферы. Классифицированные по своим носителям концепты образуют индивидуальные, микрогрупповые, макрогрупповые, национальные, цивилизационные, общечеловеческие концептосферы. Могут выделяться концепты, функционирующие в том или ином виде дискурса: например, педагогическом, религиозном, политическом, медицинском и др. Сам дискурс может рассматриваться одновременно как совокупность апелляций к концептам и как концепт, существующий в сознании носителей языка.

Считается, что лучший доступ к описанию и определению природы концепта обеспечивает язык. При этом одни ученые считают, что в качестве простейших следует рассматривать концепты, представленные одним словом, а в качестве более сложных - те, которые представлены в словосочетаниях и предложениях. Другие усматривали простейшие концепты в семантических признаках, обнаруженных в ходе компонентного анализа лексики [Фрумкина, Звонкин, Ларичев, Касевич, 1985: 85-101; Телия, 1995: 25-36]. Третьи полагали, что анализ лексических систем языков может привести к обнаружению небольшого числа "примитивов" (типа *некто*, *нечто*, *вещь*, *место* в исследованиях А. Вежбицкой), комбинацией которых можно описать далее весь словарный состав языка [Караулов, 1994: 15]. Известную компромиссную точку зрения разделяют те ученые, которые полагают, что часть концептуальной информации имеет языковую "привязку", т. е. способы их языкового выражения, но часть этой информации представляется в психике принципиально иным образом, т. е. ментальными репрезентациями другого типа - образами, картинками, схемами [Апресян, 1999: 34-36; Гачев, 1995: 302; Воробьев, 1997: 91-100].

Для образования концептуальной системы необходимо предположить существование некоторых исходных, или первичных, концептов, из которых затем

развиваются все остальные. Концепты как интерпретаторы смыслов все время поддаются дальнейшему уточнению и модификациям. Они представляют собой реализуемые сущности только в начале своего появления, но затем, оказываясь частью системы, попадают под влияние других концептов и сами видоизменяются. Возьмем, например, такой признак, как "красный", который, с одной стороны, интерпретируется как признак цвета, а с другой стороны, дробится путем указания на его интенсивность (*алый, пурпурный, багряный, транспарантный, темно-красный...*) и обогащается другими характеристиками. Да и сама возможность интерпретировать разные концепты в разных отношениях свидетельствует о том, что и число концептов и объем содержания многих концептов беспрестанно подвергаются изменениям. "Так как люди постоянно познают новые вещи в этом мире и поскольку мир постоянно меняется, - пишет Л.В. Барса-лоу, - человеческое знание должно иметь форму, быстро приспособляемую к этим изменениям"; поэтому основная единица передачи и хранения такого знания должна быть тоже достаточно гибкой и подвижной.

Итак, концепт - это "понятие, погруженное в культуру" (по Н.Д. Арутюновой и В.Н. Телия). Он обладает эмотивностью, коннотациями, аксиологичен по своей природе, имеет "имя"/"имена" в языке. Предметом поисков в когнитивной лингвистике являются наиболее существенные для построения всей концептуальной системы концепты - те, которые организуют само концептуальное пространство и выступают как главные рубрики его членения [Арутюнова, 1987; 1991]. К таким концептам относятся ВРЕМЯ, ПРОСТРАНСТВО, ЧИСЛО, ЖИЗНЬ, СМЕРТЬ, СВОБОДА, ВОЛЯ, ИСТИНА, ЗНАНИЯ и под.

Национальная специфика концептов проявляется в наличии различий в одноименных концептах в разных национальных культурах, а также в наличии эндемичных, уникальных концептов, характерных только для одной культуры.

При этом, как справедливо отмечает В. И. Карасик, "полное отсутствие концепта в той или иной лингвокультуре - явление весьма редкое, более редкое, чем отсутствие однословного выражения для определенного концепта" (Карасик, 2000). В близких концептах разных культур национальная специфика проявляется в том, что сопоставимые концепты неполностью совпадают по своему содержанию, причем именно несовпадения могут быть очень существенны для межкультурной коммуникации. Например: Солнце по-русски - это совсем не то, что *кун* по-кыргызски, и уж совсем не то, что *офтоб* по-таджикски. В какие отношения - дружелюбные или тягостные - человек вступил с небесным светилом, так их и выразил язык и произнес. Ведь кыргыз, казах или узбек, живущий большую часть года под его палящими лучами, никогда не скажет ласково-уменьшительное "солнышко", так же как и у русского нет ощущения того, что солнце может быть не только плодонесущим и землеобновляющим, но и враждебным. Зато к луне, этому ночному светилу, несущему прохладу и умиротворение, у кыргыза, туркмена или узбека совсем иное отношение - все красивое и желанное он называет "луноликим", "луноподобным" (имена Айчурок, Айгуль, Айсалкын, Айкумуш, Айжан) да с такой интонацией, что для русского слуха это может показаться по меньшей мере вычурным. Концепты козу, кучук в кыргызском имеют уменьшительно-ласкательное, обычно используется по отношению к ребенку (*кучугум, кучуктай, козум*), у кыргызов "кой" считался основой богатства, даже средством существования, поэтому с ним связано все ласкательное и красивое (*кой*

коз, кой макмал и др.) на русском эти слова лишены (ягненок, щенок) ласкательности, напротив имеют отрицательную оценку (баран, собака по отношению к людям)

У концепта сложная **структура**. С одной стороны, к ней относится все, что принадлежит строению понятия; с другой стороны, в структуру концепта входит то, что делает его фактом культуры: исходная форма (этимология); история, сжатая до основных признаков содержания; современные ассоциации; оценки, коннотации.

Р.И. Павиленис считает, что усвоить некоторый смысл (концепт) - значит построить некоторую структуру, состоящую из имеющихся концептов в качестве интерпретаторов, или анализаторов рассматриваемого концепта, "вводимого" - с внешней точки зрения, т. е. с точки зрения некоторого наблюдателя, находящегося вне системы, - в таком образом конструируемую систему концептов.

З.Д. Попова и И.А. Стернин, проанализировав множество определений концепта, пришли к выводу, что когнитивный концепт формируется в сознании человека из:

- а) его непосредственного чувственного опыта - восприятия мира органами чувств;
- б) предметной деятельности;
- в) мыслительных операций с уже существующими в его сознании концептами;
- г) из языкового общения (концепт может быть сообщен, разъяснен человеку в языковой форме);
- д) путем сознательного познания языковых единиц [Попова, Стернин, 2001: 40].

Концепты идеальны и кодируются в сознании единицами универсального предметного кода (УПК, по Н.И. Жинкину).

Единицы УПК - индивидуальные чувственные образы, формирующиеся на базе личного чувственного опыта. Концепт рождается как образ, но он способен, продвигаясь по ступеням абстракции, постепенно превращаться из чувственного образа в собственно мыслительный. Образ холода лежит в основе концепта "страх", поэтому и существуют для выражения страха формы *дрожать от страха, зуб на зуб не попадает, мороз по коже продирает, дрожь пробегает по спине, кровь стынет* и др.

Концепт состоит из компонентов (концептуальных признаков), т. е. отдельных признаков объективного или субъективного мира, дифференцированно отраженных в его сознании и различающихся по степени абстрактности. В результате когнитивно-лингвистических исследований как прикладной результат исследования может быть предложено описание соответствующего концепта в качестве элемента национальной концептосферы. Концепты могут быть личными (*каляка-маляка* - о чем-либо страшном), возрастными (*счастье, радость*) и общенациональными - *душа, тоска, кручина, родина*.

Концепт имеет "слоистое" строение, его слои являются результатом, "осадком" культурной жизни разных эпох. Он складывается из исторически разных слоев, отличных и по времени образования, и по происхождению, и по семантике. Особая структура концепта включает в себя:

- основной (актуальный) признак;
- дополнительный (пассивный, исторический) признак;
- внутреннюю форму (обычно не осознаваемую) [Степанов, 1998: 21].

Внутренняя форма, этимологический признак, или этимология открываются лишь исследователям, для остальных они существуют опосредованно, как основа, на которой возникли и держатся остальные слои значений.

Принимая за основу строение концепта по Степанову, следует учесть и точку зрения В.И. Карасика на выделяемые Ю.С. Степановым слои концепта. Он предлагает рассматривать их как отдельные концепты различного объема, а не как компоненты единого концепта. Активный слой ("основной актуальный признак, известный каждому носителю культуры и значимый для него") входит в общенациональный концепт; пассивные слои ("дополнительные признаки, актуальные для отдельных групп носителей культуры") принадлежат концептосферам отдельных субкультур; внутренняя форма концепта ("не осознаваемая в повседневной жизни, известная лишь специалистам, но определяющая внешнюю, знаковую форму выражения концептов") для большинства носителей культуры является не частью концепта, а одним из детерминирующих его культурных элементов [Карасик, 1996: 3].

Существуют и другие точки зрения на структуру концепта. Центром концепта всегда является ценность, поскольку концепт тесно связан с культурой, а в основе культуры лежит именно ценностный принцип. Показателем наличия ценностного отношения является применимость оценочных предикатов. Если о каком-либо феномене носители культуры могут сказать "это хорошо" (плохо, интересно, утомительно и т. д.), этот феномен формирует в данной культуре концепт. Помимо уже названного ценностного элемента в его составе выделяются фактуальный и образный элементы.

Таким образом, лингвокультурный концепт многомерен, что обуславливает возможность различных подходов к определению его структуры. Каждый концепт, как сложный ментальный комплекс, включает помимо смыслового содержания еще и оценку, отношение человека к тому или иному отражаемому объекту и другие компоненты:

- общечеловеческий, или универсальный;
- национально-культурный, обусловленный жизнью человека в определенной культурной среде;
- социальный, обусловленный принадлежностью человека к определенному социальному слою;
- групповой, обусловленный принадлежностью языковой личности к некоторой возрастной и половой группе;
- индивидуально-личностный, формируемый под влиянием личностных особенностей - образования, воспитания, индивидуального опыта, психофизиологических особенностей.

Традиционные единицы когнитивистики (фрейм, сценарий, скрипт и т. д.), обладая более четкой, нежели концепт, структурой, могут использоваться исследователями для моделирования концепта.

В более широком смысле структуру концепта можно представить в виде круга, в центре которого лежит основное понятие - ядро концепта, а на перифе-

рии находится все то, что привнесено культурой, традициями, народным и личным опытом.

Построенные посредством языка концептуальные структуры скорее относятся к возможному, чем к актуальному опыту индивида. Одним и тем же словесным выражением могут обозначаться разные концепты одной и той же концептуальной системы, что отражает неоднозначность языковых выражений. Если, как упоминалось, человек и лошадь бегут, бегут часы, бегут мысли, бежит жизнь, бежит ручей, то это значит, что языковые выражения в любом случае соотносятся с определенным концептом/концептами (или их структурой). Поэтому понимание языкового выражения рассматривается Р. Павиленисом как его интерпретация в определенной концептуальной системе, а не в терминах определенного множества семантических объектов.

Литература

1. *Попова З.Д., И.А.Стернин.* Когнитивная лингвистика. - М.: АСТ: Восток Запад, 2007.
2. *Дворецкий И.Х.* Латинско-русский словарь. - М., 1976, с. 222-224.
3. *Степанов Ю.С.* Язык и метод современной философии языка. - М.: "Языки русской культуры", 1998.
4. *Фрумкина Р.М.* Экспериментальные методики изучения речевого мышления // Исследование речевого мышления в психолингвистике/ под ред. Е.Ф. Тарасова. - М., "Наука", 1985, с.203-224.
5. *Караулов Ю.Н.* Когнитивные модели обыденного сознания русских и их речевые соответствия. М., 1994.
6. *Красных В.В.* Виртуальная реальность или реальная виртуальность? - М., 1998.
7. *Апресян Ю.Д.* Теоретическая семантика в конце XX столетия // Известия РАН. Сер. лит. и яз. - 1999. - т. 58. - № 4. - С. 39-54.
8. *Воробьев В. В.* Лингвокультурология. Теория и методы. - М.: Изд-во РУДН, 1997.
9. *Карасик В.И.* Структура институционального дискурса // Проблемы речевой коммуникации. Саратов: Изд-во Саратов. унта, 2000. С. 25-33.
10. *Степанов Ю.С.* Язык и метод современной философии языка. - М.: "Языки русской культуры", 1998.
11. *Арутюнова Н.Д.* Аномалии и язык (К проблеме языковой "картины мира") // Вопросы языкознания. 1987, № 3, с.3-19.
12. *Вежбицкая А.* Язык, культура, познание. - М., 1996.
13. *Жинкин Н.И.* Механизмы речи. - М., 1958.

НМУнун окутуучусу
Дүйшеева Токтокан

"МАНАС" ЭПОСУНДАГЫ ЭТНОМАДАНИЙ ЛЕКСИКАНЫН СИНТАКСИСТИК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ (ЭТНОМАДАНИЙ ТАТААЛ СӨЗДӨР)

Эки же андан көп сөздөрдү, сөз айкаштарын (же алардын белгилүү бөлүктөрүн) бир бүтүндүккө айландыруу аркылуу жаңы сөздөрдү жасоо жолу синтаксистик (аналитикалык) жол деп аталат. Бул аналитикалык жол менен татаал сөздөр жасалат. Татаал лексикалык элементтер компоненттеринин туруктуулугу менен айырмаланып, алар көпчүлүк учурда өтмө маанилерди жаратышат. Бул тууралу академик Б.Орузбаеванын эмгегинде: "Именно эта переносность значения является одним из существенных признаков, определяющих отличие сложных слов от словосочетаний. Для сложных слов, как известно, характерна также невозможность в большинстве случаев замены одного из компонентов другим словом" [6, 1964, 188-189], деп өз алдынча лексикалык маанидеги компоненттерден турары айтылган.

Татаал сөздөр жана сөз айкаштары бирдей спецификалык өзгөчөлүктөргө ээ жана алар ажырагыс биримдикти да түзүшөт, ошол эле учурда алардын татаал сөздөрдү морфологияга, ал эми сөз айкашын синтаксистик кошо турган орчундуу айырмачылыктары бар. Булардын өз ара байланышы жана биримдиги болуп экөөнүн тең жасалуу негизинде камтылган бир эле грамматикалык каражаттын колдонулгандыгы эсептелет. Айырмасын негизинен татаал сөздөрдүн лексикализацияланып бүткөнү түзөт. Ал эми сөз айкашына грамматикализация өзгөчөлүгү мүнөздүү.

Татаал сөздөр номинациялык функция аткарсан, сөз айкаштары коммуникативдик функция аткарат [6, 1964, 186]. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр өтө ар түрдүү, алар сөз жасоонун байыркы ыкмаларынын бирин пайдалануу жолу менен - жаңы түшүнүктү билдирүү үчүн өз алдынча сөздү түзүү жолу менен жасалат. Татаал сөздөрдүн туруктуулугу жана алардын өтмө мааниде колдонулушу кээде компоненттеринин айрым айкаштарынан улам болот жана тигил же бул компонентинин формасынын бир аз эле өзгөрүүсү сөздүн туруктуулугунун бузулушуна жана өтмө маанинин жоголушуна алып келет. Мисалы, "Манас" эпосунан *келте баам* "болор ишти алдын ала баамдай алган, сезгич, баамчыл" маанисиндеги сөздү алсак, компонентинин бирөөсүнүн эле ордун алмаштырсак өзүнүн өтмө маанисин да, көрсөтүлгөн семантикасын да жоготот.

Бул макалада "Манас" эпосундагы этномаданий түшүнүктөргө негизделген татаал сөздөрдү карадык. Айрыкча каада-салттык аталыштар, анын ичинде салттык үрп-адаттар, ырым-жырымдар, жөрөлгөлөр жана мансап, титулдук аталыштар, кесип-өнөргө байланыштуу аталыштар татаал сөз формаларында арбын учурайт. Маселен, түгөйлөрү **сын атооч + зат атооч** болгон: *көй + төрө, көй + баатыр, кызыл + кыпчак, сарт + кыпчак, кара + кыргыз, кара + кытай, көк + тулум;*

Зат атооч + зат атооч: *чымчык + тил, төрө + заада, доогер + уста (төкөр уста көшөрмө уста маанисинде), жаң+жуң, кырмазы + килем, ооз + комуз, бой + кат, ай + туюк, ай + мүйүз, нөкөр + кыз, анжым + кытай, дөрбүн + кыргыз,*

келте + баам, сайып + пуруш, карын + бай, андис + мерген, зуңтуң + кытай, кор + башы;

Сан атооч + зат атооч + зат атооч: алты + бакан + селкинчек, кырк + уруу + кыргыз, алтымыш + уруу + алаш, зуң + кытай (жуз кытай), түмөн + кол, он беш + ата + ортолук;

Зат атооч + этиш: эр + эңиш, эр + сайыш, улак + тартыш, теке + тырмыш, аркан + тартуу, жорго + салуу, жар + чакыруу;

Зат атооч + кыймыл атооч + зат атооч: аштык + айдаар + чак, кол + кесер + эт, сап + жакшылаар + эрен, каш + кайтарар + адам, ок + тиштемей + ант; Жогорудагы татаал сөздөрдүн ичинен азыркы кыргыз тилинде ооз комуз, алты бакан селкинчек, кырк уруу кыргыз ж.б. колдонулат.

Татаал сөздөр тутумдук түзүлүшүндө эки же андан көп сөз болгонуна карабай лексикалык бир гана маанини билдирет. Демек, татаал сөздөр сүйлөмдүн бир эле мүчөсүнүн милдетин аткарат. Грамматикалык жактан эки же андан көп компоненттерден тургандыктан алардын ортосунда бири-бирин байланыштырып турган синтаксистик байланыш бар [1. 1008. 38-39]. Жогоруда аталган этномаданий татаал сөздөрдүн лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрү боюнча алардын компоненттери бардык сөз түркүмдөрүнө таандык болору аныкталган. Ал эми алардын синтаксистик байланыштар боюнча уюшулушу эпостун текстинен алынган мисалдары менен төмөнкүдөй топтоштурулуп берилди:

Ыкташуу байланышы менен уюшулган татаал этномаданий сөздөр. Татаал сөздөрдүн басымдуу бөлүгү ушул ык менен уюшулганы грамматикалык адабияттарда айтылып келет. Мисалды эпостон абдан көп жолуктурууга болот: *кемеге байге, кыз оюн, от май, жез чайнек, уй мүйүз, азирети пайгамбар, карын бай, жанут ичик, кундуз бөрк, кырк чоро, төрөзаада, канзаада, перизаада, чымчык тил, жайташ, буткана, ыпча тон, балкы тон, кырмызы килем, суп манат, суп чапан, кол аяк, кымка тон, андис мерген*; Татаал этнонимдик аталыштарды да кошууга болот: *алжан кыргызы, дөрбүн кыргыз, паңди кытай, зуң кытай, итаалы, сарт кыпчак, кызыл кыпчак, кара кыргыз, кара кытай, сары ногой, чынмачын, каракалпак.*

Азыркы кыргыз адабий тилинде ыкташуу жолу боюнча байланышкан сөздөрдүн (сөз айкаштарынын) багынычтуу түгөйү ар башка сөз түркүмдөрүнөн, ал эми алардын багындыруучу түгөйү, негизинен, зат атооч, этиш, сейрегрээк болсо да сын атооч сөздөрдөн болору белгилүү [3, 2009. 77], деп айтылат илимий адабияттарда. "Манаста" сүрөттөлгөн тосулуп, коргондолгон шаар тууралуу:

Шаамың шаасы зор калдай

Салтанаты бир далай

Темир капка, таш коргон

Аяк-башы ат чабым

Аскер басып карк толгон [8, СОВ. 2. 1995. 246]

деп айтылат. Мындагы *темир капка, таш коргон, аяк-башы, ат чабым* түгөйлөрү ыкташуу байланышындагы татаал сөздөр. Мындагы багындыруучу өзөгү зат атооч болгондуктан, анын ыкташа байланышкан багынычтуу түгөйлөрү сын, сан, ат атооч, сын атоочтук милдеттеги зат атооч, этиштин кыймыл атооч жана атоочтук формасынан да уюшулушу мүмкүн. Бул теорияга ылайык келген этнома-

даний сөздөр эпосто арбын жолугат: *бал ачуу, ак бата, жыл сүрүү, ак пайгамбар, ак күлөлүү дубана, кан тартуу, саймаланган чапан, оймолуу жагдан, он килем, алтын чачпак*, ж.б.

"Олоңдору *оймо алтын*,
Жасалгасын арттырган" [2, ЖМВ, 1. 1984. 207],
"Санаты *кырк кыз* артынан
Жандаша албай чубашып" [2, ЖМВ, 1. 1984. 534).

Таандык байланыш менен уюшулган татаал сөздөр. Синтаксистик байланыштын бул түрү грамматикалык формалардын гана өз ара байланыш биримдиги болуп саналат. Таандык байланыш, принципалдуу караганда зат атоочтордун гана өз ара айкалыш, байланыш формасынын бир түрү. Демек, байланыштын бул түрү менен уюшулган татаал сөздөр да эпосто арбын учурайт. Алсак, **колдун баштыгы** деген татаал сөздүн мааниси "жетекчи" түшүнүгүн билдирет. Колдун баштыгы - колго, аскер күчтөрүнө, согуш иштерине жетекчилик кылып башкаруучу, командачы [5, 1984], деп чечмеленет. Ошо колдун баштыгы

Он тогуз жарым жашы бар
Ойрон Манас бала экен [8, СОВ. 2. 1995. 128].

Эр Манастын журту - Көк аскар тоодой толуптур,
Угуп алып Сарыбай,
Эр Манастын журтуна
Көбүрөөк кастар коюптур [4, КБВ. 1960. 214].

Кан Кошойдун батасы - Каарданып аттанып
Канкор Манас ошондо,
Кан Кошойдон бата алып
Кыялы кымбат жерин таап,
Кыдырдуу кыргыз элин таап [7, СКВ. 1. 1984. 121]...

Көкөтөйдүн ашы, Манастын анты, Каныкейдин жомогу (кошогу), Алмамбеттин арманы ж.б. кошууга болот. "Отото менен диңсесин Оруну менен сайынып, Тоту куштун куйругу Эки ийнинде жайылып" [8, СОВ. 2. 1995. 83], деп сүрөттөлгөн учурда мансаптык белги тууралуу айтылып жатат. *Отото, диңсе, тоту куш канаты* - байыркы заманда түрк-монгол элдеринин эл башчылары, кол башчылары тагынган асыл таш же чачы, куштун канаты. Мындагы *тоту куш куйругу* тексттен сырткары алганда эркин сөз айкашы да боло алат, бирок мындагы контексттик мааниси мансаптык белгини туюндурган мааниси азыр жоголуп кеткен. Демек, текстте татаал сөз болуп турат.

Башкаруу байланышы менен уюшулган татаал сөздөр. Тил илиминде башкаруу байланышы, мейли нормативдик грамматикаларда болсун, мейли атайын изилдөө иштеринде болсун көбүрөөк даражада аныкталган, такталган синтаксистик категориянын түрүнө кирет. Байланыштын бул түрүндө багыныңкы сыңар болуп келген сөздөрдүн кыйыр жөндөмө уландылары алардын байланыш формалары катарында кызмат өтөйт.

а) Башкаруу байланышында табыш жөндөмө уландысы да, барыш жөндөмө уландысы да өтө сейрек учурларда болсо да, көмүскө калышы мүмкүн. Мисалы, Көрүшпөй кетсек бул ирет,

Көөнүндө калар көп бушман.
Күпүр кылар артындан,
Көрө албаган көр душман [2, ЖМВ. 1. 1984. 218].

Бул саптардагы күпүр кылар деген сөздө *күпүр* сөзүндөгү табыш жөндемөнүн *-ны* мүчөсүнүн (*күпүр+дү*) көмүскө калышы нагыз стилдик милдет аткарат. Бул *күпүр кыл* татаал сөзүндөгү кеп кылар, сөз кылар деген өтмө мааниси сакталган. Мисалы, Эрдигинден *намыс табарсың; же жыл сүрүү, түш жоруу, далы көрүү, төлгө салуу, дуба окуу* сыяктуу салттык мотивди камтыган татаал сөздөр башкаруу байланышы аркылуу байланышып, аларда табыш жөндемөсүнүн уландысы түшүп көмүскө калган.

Чабадан жарып, жамбы алып,
Чабуулга түшкөн калмактар
"Жан кыйба", деп жалбарып,
Кош куржундап дилде алып
Койдон санап миңди алып [9, СОВ. 4. 1997. 25].

Бул саптардагы *чабадан, жамбы, дилде* сөздөрүндөгү табыш жөндемө мүчөсү көмүскө калып, жарып, алып менен байланышып турат. Ал эми миңди алып дегенде сандык түшүнүктүн затташып кеткени көрүнөт.

б) Башкаруу байланышында багыныңкы сыңар болуп түшкөн сөздөрдүн да, багындыруучу сыңар болуп түшкөн сөздөрдүн да семантика-грамматикалык табияты чоң ролду ойнойт. Багыныңкы сыңар болуп түшкөн сөздөрдүн ар кыл формаларда туруп байланышы мына ушул кырдаалга тыгыз түрдө байланыштуу болот. Төмөнкү мисалдан бул кырдаал анык байкалат: Найза менен муштаса,

Адамдын колун талдырган
Көрсө кыба кандырган [7, СКВ. 1. 1984. 89].

Мисалдан көрүнүп тургандай *кыба кандырган* айкашындагы сөздөрдүн берген маанилери канааттануу, алымсынуу, ыраазы болуу. Ал эми буларды өз-өзүнчө түгөйлөнөн ажыратып караганда жогорудагы семантикасы жоголот. Жатыш жөндемө уландысынын түшүп калышы да бул сөз айкашынын турпатын маанилик жактан тереңдетет. Туу жыгуу сөзүн алсак мында да жеңишке ээ болуу маанисин берип, бул сөз айкашынын семантикалык-грамматикалык табияты негизги ролду ойнойт.

Тең байланыш аркылуу уюшулган татаал сөздөр да эпосто учурайт. Алсак,

Отуз миң аскер алыптыр,
Отосун сайынып
Арсы жаңжуң барыптыр [9, СОВ. 4. 1997. 23].

Мындагы жаңжуң сөзүндө түгөйлөрдүн бардыгы лексикалык маани берип турган сөздөрдөн жасалган тең байланыштагы татаал сөздөр. Цзянь-цзунь байыркы кытай тилинде башчы, башкаруучу маанисиндеги сөз.

Ойронум тапсаң *жан жолдош*, Манастын жайын мен биллем [7, СКВ. 1. 1984. 188]. Мындагы *жан жолдош* тең байланыштагы татаал сөз. Көл бука тууралуу

эпосто көңүл ачуучу оюн маанисинде айтылат, башка оюндар аркан тартуу, теке тырмыш ж.б. сыяктуу. Компоненттеринин азыркы тилибизде өз алдынча турганда мааниси түшүнүктүү болгону менен татаал сөз катары алганда тексттеги анын өтмө мааниси жоголгон. *Көк тулум* тууралуу да ушул ойду айтууга болот, эпосто көк тулум ЖМВда Манас төрөлгөндө капкактуу бала болуп туюк төрөлөт. Ошондон улам көк тулум деп айтылып калган. Көк тулум болуп төрөлгөн баланын "капкагын" элдик ырым боюнча алтын иймек менен ачышкан.

Ал эми *кара көк, көл бука, көк тулум* татаал айкаштарды сөз айкаштарына же татаал сөздөргө кошуу тууралуу теориялык маалыматтарга таянууга туура келет. Акад. Б. Орузбаеванын эмгегинде: "...если бы для словосочетаний, как свободных, так и устойчивых (следовательно, для сложных слов), была обязательна семантически однозначная двусоставность, то колоссальное количество сложных слов, состоящих из компонентов, из которых один однозначен, а другой утратил значение, перестали бы считаться сложными [6, 1964. 217]" деп көрсөтүлгөнүнөн улам аталган сөздөрдү татаал сөздөргө кошууга болот. Демек, жогоруда аталган сөздөрдүн сөз айкашы экени да күмөн, себеби компоненттеринин бирөөсү семантикалык маанисин жоготкон. Мындай учурда бөтөнчө эки компонентинин тең маанилери жоголгон, өз алдынча сөз болуп келген (*тумчук < тум, тым, дым, дем+чык, үстөмөн* тибиндегидей) айрым айкалыштар бириккен сөз болуп эсептеле алат. Ошол эле учурда мындай жасалгандар жөнөкөй сөз да боло албайт. Алар кээде составдык компоненттеринин алгачкы семантикалары менен байланышкан өтмө мааниге ээ. Мындай түзүлүштөгүлөр структуралык жактан туруктуу. Түгөйлөрү толук маанилүү эмес болгон татаал сөздөр толук маанилүү татаал сөздөргө караганда аз эмес экени анык. "Манас" эпосундагы маданий турмуш лексикасынын функционалдык милдети тилдеги этнолингвистикалык жагдайдан каралуучу маселе катары илимий дагы терең изилдөөлөргө түрткү берет.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. - Б., 2008,
2. Ж. Мамай, "Манас", 1-китеп. -Шинжаң эл басмасы, 1984,
3. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. - Б., 2009,
4. Кыскартылып бириктирилген вариант, "Сейтек", - Ф., 1960,
5. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 1984,
6. Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке. - Ф., 1964,
7. СКВ, "Манас" 1-китеп, - Ф., 1984,
8. СОВ, "Манас" 2-китеп, - Б., 1995,
9. СОВ, "Манас", 4-китеп, 1997.

НМУнун окутуучусу
Дүйшеева Токтокан,

"МАНАС" ЭПОСУНДАГЫ ЭТНОМАДАНИЙ ЛЕКСИКАНЫН ФУНКЦИОНАЛДЫК МИЛДЕТТЕРИ

Лингвистикада тилдин функционалдык табияты тууралуу жана анын теориялык жана прикладдык маселелери боюнча айтылып келет. Алсак И. Г. Долгалева, Л. М. Андреевко, Е. О. Ковалева, В. П. Васильев, Т. Ф. Климушенко, Л. В. Климина, Т. С. Коготкова, В. П. Даниленко сыяктуу изилдөөчүлөрдүн эмгектерин атоого болот.

"Манас" эпосунун этномаданий лексикасы эпостогу эпизоддук окуялардын өнүгүшүндө, каада-салттык жана маданий турмуш лексикасын чагылдырууда аткарган функциясы өтө чоң. Кыргыз элинин жогорку этномаданиятын, айкөлдүгүн чагылдырган **хан түшүш** - ханды тосуп алуу салты "Манас" эпосунун сюжеттик окуяларында чоң милдет аткарат. Бул элдик байыркы салт кыргыз элинин аскердик-демократиялык доорунун көрүнүшүн көз алдыга келтирет. Кандын даражасынын жогорку кадырын, ал дайыма урмат-сыйга татыктуу экенин көрсөткөн бул салт С. Орозбаковдун вариантында төмөндөгүдөй чагылдырылган. Манаска Алмамбеттин келип кошулушун баяндаган эпизоддо Алмамбетти тосуп алып, Манас өзүнө теңдеш, кандык даражага ээ, кадырлуу алп баатырдын кашына келип турганын билет. Ошондо Манас өзүнүн Аккула баш болгон тогуз күлүгүн, Аккүбө тон, Аккелте мылтык, Сырнайза, Ачалбарс кылычын тартуу кылат. Алмамбеттин өзгөчө урмат менен тосулуп алынышы жана баатырдын урматына ат чабылышы эпосто кеңири сүрөттөлөт. Ошондо акылга дыйкан Алмамбет айкөл адамга кез келгенине ыраазы болот:

Аккула Манас аты экен,
Кара жанын өлчөгөн
Кас тулпарын мингизген,
Ашкере чыккан март экен [СОВ, 2. 1980. 321],-

деп Манас баатырдын Аккуласын кайтарып, буюмдарын кайрып берип, өзүнө ылайыктууларын гана алат.

Манастын айланасындагы бардык эле баатырларга мындай сый-урматтын көрсөтүлө бербестиги, Манаска тең келе алган, хандык деңгээлге татыктуу адамга (баатырга) гана мына ушундай урмат-сый салтанаты көрсөтүлгөнү кыргыздардын байыркы маданиятынын өзгөчө бир көрүнүшүнөн кабар берет. Хандык даражага ылайык мамиле күтүү, адамдардын кадырын баалоо, сый-урмат салтанатын көрсөтүү наркын камтыган кан түшүш салты кыргыздардын жогорку этномаданиятын, айкөлдүгүн далилдейт.

Хан түшүш - кандын канга моюн сунуп достошуп келгендеги аттан түшүш салты. Кан түшүш дос болгондуктан белгиси болуп, тосуп алган тараптан аттан түшкөн канга кан тартуу, ат чабыш өңдүү ызаттар көрсөтүлгөн. Байыркы аскердик-демократиялык доордогу кыргыз салтын туюндурган бул көрүнүш элдин элдүүлүгүн, өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүгүн көз алдыга тартат. **Кан тартуу** - достошуу үчүн келгенге ызат көрсөтүү менен алдына ашкан күлүк ат, кымкап тон, мыкты жоо-жарак тартуулоо салты.

Алмамбеттин келишин баяндаган эпизоддо кыргыздын кан түшүш салты менен бирге *кан тартуу, ат чабыш, достошуу* салттары кеңири чагылдырылган. Мындан улам аталган салттардын "Манас" эпосунда кокус эле чагылдырылып калбай, байыркы замандарда кыргыз коомунун мамлекет деңгээлинде уюшулганын, чет жактан келгендердин ким экендигин, кандай максат менен келгендигин, ага карата кандай мамиле кылуу керектигинин иштелип чыккандыгы көрүнүп турат. Бул аталган салттардын ар биринин көтөргөн жүгү, аткарган функциясы өтө чоң экенин, демек бир эле этнолексема бүтүндөй бир эпизоддук окуянын чагылдырылышына өзөк болуп, негизин түзгөнүн айтууга болот. Кыргыздын этномаданий өнүгүүсүнүн Манас доорунда жогору болгонун байкабай коюуга болбойт.

Азыркы мезгилдеги мамлекеттик түзүлүштө *кан түшүш* салты колдонулбайт. Аны биз кыргыздардын элдик оозеки чыгармаларынан гана жолуктурабыз да *кан түшүш* салттык сөзүнүн архаизацияланып кеткендигин көрөбүз. Ошондой болсо да бул салттын айрым көрүнүштөрүнүн азыркы кыргыз маданиятында орун алып келе жатканы байкалат. Кан сөзүнүн этимологиясы кытай тилинен келип киргени айтылат: *кан* сөзү *хуан* - император, башкаруучу, манчжур тилинде "*хаан*", монгол "*хаан*", алт. "*каан*" - башкаруучу, жол башчы. Элдин сүйлөө тилинде да, башка фольклордук чыгармалар менен бирге эпосто да кеңири колдонулган титул.

Кан түшүш этнолексемасынын азыркы тилибиздеги колдонулушун алсак, анын семантикалык конкуренти жок. Маселен, башка өлкөнүн президенттери, же өлкө башчылары келсе, аларды тосуп алуу, кабыл алуу салтанаты азыркы эл аралык, саясий, элиталык этикеттин сакталышы менен (жогорку шаан-шөкөт дейбизби), айтор жогорку дипломатиялык салтанат менен тосулуп алынат. Ошол кабыл алуу ситуациясынын номинациясы азыркы кыргыз тилинде эч бир сөз менен аталбайт, жөн гана *тосуп алуу салтанаты, кабыл алуу иш чаралары* деп гана аталып келет. Мындай салттын бүгүнкү мезгилде көрүнүшүнүн функциясы бар, бирок номинациялык аталышы жетишпейт. Азыркы шартта адатта башка өлкөнүн өкүлдөрү келгенде атайын дайындалган мамлекеттик жооптуу жетекчилери тосуп алышат. Мамлекеттик гимн ойнолуп, аскер күчтөрүнүн түзүмдөрү катар тизилип, мамлекеттик кызматкерлер чини (рангы) боюнча алдынкы сапта турушат. Келген меймандарга даам ооз тийгизип, белек берилет, ар кандай иш чаралар өткөрүлөт. Ошондой эле *кан тартуу* салтынын азыркы үлгүсү болгон белек берүү, тартуу сыяктуу маданий көрүнүштөгү каада-салттарды да айтсак болот. Достук кызматташтык мамилелерди чыңдоодо же эки элдин маданий-саясий байланыштарын бекемдөөдө бүгүнкү мезгилде мамлекет башчыларынын жолугушууларында улуттук өзгөчөлүктөгү баалуу белектерди тартуулоосу *кан тартуунун* азыркы үлгүсү. Кан тартуунун өзгөчөлүгү улуттук нарк-насилди камтыган, колоритти сактаган баалуу тартуулардын тартуусу.

Манас өзү күчтүү саясий стратег болгон же кыргыздын коңшу элдер менен саясий, территориялык жактан тынч, бейпил жашоосу үчүн, ал аймактын, мисалы кытай-калмактардын жайын, саясатын билген адамдын Манас өзү менен бирге болушун, кеңешин айтып турушун каалаган. Демек, Алмамбеттин кан түшүш менен тосулуп алынышынын саясий максаттары, перспективасы да болгон.

Хан көтөрүү салты тууралуу да жогорудагыдай эле ойду айтууга болот. Манастын кан көтөрүлүшү эпостогу урунттуу эпизоддук окуялардан болуп саналат.

Эпосто: Ак кийизден жайышып,
 Алдына колду салышып
 Арстан Манас баатырды
 Олтургузуп алышып
 Жетимиш киши көтөрүп,
 Төр жагына өткөрүп,
 "Хан көтөрдүк муну" -деп,
 Калайыкка көргөзүп [ЖМВ, "Манас". 1. 1984. 468],

деген саптар хан көтөрүүнүн даражасы бийик, баатырдык урмат-сыйга татыктуу адамга карата жасалган эпикалык салт экенинен кабар берет.

Ант берүү салтынын да функционалдык милдети зор. **Ант**- клятва, присяга (МК, 1.42), деп Байыркы түрк сөздүгүндө да катталган [ДТС, 1969. 44]. **Ант**- эч качан бузулбас, салттык ыйык убада-бүтүм, шерт, касам. Ант жоокерчиликте, достукка бекем болууда, ар кандай жашыруун ишти аткарууда берилген. Байыркы кыргыздарда баатырлар элдин эркиндиги, намысы үчүн жоого каршы аттанарда жан аябаска, максатты орундатууга, шартты бузбоого ок тиштешип же кылычтын мизин өөп ант беришкен. "Манаста" эпизоддук урунттуу учурлардын бири болгон ант берүү салты тууралуу өтө көп айтылат:

Ыйык кыргыз жеримди,
 Душмандын буту баскыча,
 Кор кылып карап жаткыча
 Туулбай туна чөгөйүн,
 Тирүү жүрбөй өлөйүн!
 Аткарбасам антымды,
 Төшү түктүү жер урсун!
 Көкө Теңир өзү урсун!!! [СКВ, "Манас", 1. 1984. 214].

Мындан ант берүүнүн жеткен чегин, жогорку деңгээлин көрүүгө болот. Сөздүн кунун баалаган, сөз наркын күтө билген кыргыз элинин өзгөчө этномаданиятын, эли-жердин ыйыктыгын сезе билген патриоттугун, асыл кыргыз элин бөтөнгө тебелетпей көздүн карегиндей сактоо парзын камтыган бул текстте көп түшүнүк камтылган. Элдин элдүүлүк сапатын, башкалардан өзгөчөлөнгөн менталитетин, түптүү эл катары калыптанган этникалык баалуулугун туюуга болот. **"Ант", "Манастын анты"** дегенде түпкүрдөн **"кыргыз"** дегенди түшүнсө болот. Демек, Манастын анты кандайдыр бир деңгээлде кыргыз элин туюндуруп, каймана кыйытып турат. Тилибизде азыр айрым учурда **"Манас атанын анты урсун"** деген учурлар да кездешет. Айтылган сөздүн атылган окко тете күч-кубаты болорун, берилген анттын да кайра кайтпас таасири болорун сезишкен. Берилген ант аткарылбай калган эмес, анын ички багыты адамды алдыга гана түрткөн, келечекке үндөгөн. Сөз кудурети, капысынан ооздон чыккан кеп да өз турушу менен адамдарда бекемдик, такыбалык сапаттарды пайда кылган. Ошондон улам ант берүүнүн мааниси өтө терең болгон. Ага жараша ант сөздөрү, салттык түшүнүктөгү аталыштар, татаал туюнтмалар да тилибизде колдонулуп келген.

Ак боз бээни жарышып,
 Ар кайсы кандын баарысы
 Карысынан колдорун

Канга колун малышып,
 ...Канааттанды ошондо
 Мусулмандын баарысы [СКВ, "Манас", 1. 1984. 215],

деген сыяктуу жаш-кары дебей ант берүүгө өтө олуттуу мамиле жасашканы тууралуу саптарды жолуктурууга болот. "Зулпукор мизин жалашып, Шерт убада кылышып" [СКВ, "Манас", 1. 1984. 232] Манас менен Чубак достошуп, Чубак кырк чоронун бири болуп кошулганы да таамай деталдаштырылып сүрөттөлгөн. "Манас" энциклопедиясында **ант берүү** салты тууралуу кеңири берилген: "Магиялык касиети бар катары аксак сары атты ортого коюп антташып достошуу салты болгон. Эпосто Манас менен Алмамбеттин ортосундагы достуктун негизинде дал ошондой антташуу жатат. Бул мотив эпостун "Семетей" бөлүгүндө генеологиялык принцип катарында Күлчоро менен Канчоро Каныкейдин эмчегин эмишип туугандашуусу (побратимство) аркылуу улантылат. Ошондой эле Манаска келип кошулган баатырлар *"адам өлөр шерт кылып, убадага бек кылып"*, макулдашканда *"төбөсү ачык көккө, төшү түктүү жерге"*, асмандагы айга, күнгө жана башкаларга сыйынып ант беришкен. "Манастагы" ант берүү салты ислам дининин талабына ылайык "Кудайга" сыйынууга багытталбастан, көбүнчө жаратылыш көрүнүштөрүнүн (Көк, Ай, Күн, жер-суу, тоо-таш) жана жоокердик курал-жарактардын касиети менен байланыштырылган" ["Манас" энц. 1.1995.92]. Ок тиштешүү анты тууралуу да саптар кездешет:

Шамалдан күлүк аты көп,
 Сайдырып иймей салты көп
 Ок өтпөгөн тону көп
 Опол тоодой чоңу көп
 Ок тиштемей анты көп [ЖМВ, "Манас". 1984. 5]

Мында ант берүүнүн ислам дини боюнча жүргүзүлгөн салттык адат болгон көрүнүштөрүнө көп көңүл бурулган эмес. Бирок ошол эле учурда эпостон келеме-шарып (куран) кармап антташуу, диний жөрөлгөлөрдү аткарып анташуу тууралуу да жолуктурууга болот.

"Манаста" өзгөчө орду бар салттардын бири - **ашка кабар берүү, чакырык**. "Манаста" бул салттын орду өзгөчө сүрөттөлгөн. Көкөтөй керээзин айтып, дүйнө салат. Ошондо дүйнөнүн чар тарабындагы элдин баарынын атын атап, атама аш берем деп кыргызга бүлүк салбасын деген керээз-мурасын Көкөтөй калтырат. Ага көнбөй Бокмурун Манастын кеңеши менен ашка кабар айттырат:

Кан атакем өлдү деп
 Калкка кабар салдырып,
 ...Келбесе башын кесем деп,
 Сапардан санайм жашын деп [СОВ, 3. 1981. 20-41]

Опуза менен айттырып, ойрот журттун баарына кабар бердирип, алты айлык жолго ат күлүгүн мингизип киши жиберет. "Күлдү журтту жыйнаган, Бокмурун деген кандай жан?!", деп кабар жетип, келген элдин "кырк ашына жыйылган кылым журттун далайы" таңданат.

Аш берүү салтынын да эпизоддук окуялардын өнүгүшүндөгү аткарган милдети чоң салттардан деп айтууга негиз бар. Бул салт менен дүйнөдөн өткөн адамдын кадыр-баркын, даңазасын, урпактарына калтырган өрнөгүн ж.б. баа-

луулуктарды, дөөлөттү сактоого үндөгөн салттуу наркты түшүнүүгө болот. Эпостогу өзүнчө чоң эпизоддук окуяны чагылдырган Көкөтөйдүн ашы аркылуу кыргыздын улууга урмат-сый көргөзгөн өзгөчөлүгүн көрүүгө болот. Аш берүүгө төгөрөктүн төрт бурчунан көп элдин чакырылышы, аштын жүрүшү, байге ж.б. камтылышы кыргыздарга гана таандык каада-салтты көрсөтөт. Аш берүү салты камтыган *кырк аш, кара аш, жылдык аш, көр байге, кемеге байге, кара жарыш*, ж.б. түшүнүктөр да этнолингвистикалык шарт-жагдайды пайда кылган маданий турмуш лексикасы.

Аш берүү тууралуу Кошой баштаган карылар кеңеш куруп, "Андай ишти бир кылсаң Кыяматтын журтуна Кыйла сонун сөз калат!" деп айтылгандар бул салттын эпостун окуяларынын өнүгүшүнө өбөлгө болгонунан кабар берет.

Ашты өткөрөр жерди болжоп, ар кими өз оюн айтып, Сары-Арканы суусу кем дешип, Алай жайлоосун отуну жок деп, Суусамырды тоосу бийик, жери тар дешет. Кошойдун айтуусу боюнча атактуу кең Каркыраны ылайык көрүшөт. Жери кең, суусу мол, ат чабууга ылайык деп тандалышы эле аштын мааниси чоң экенинен кабар берет. Аштын убагы да үч жыл мурда белгиленип: "өлчөөсүн аштын карады Жай чилдеси оогондо, Мал семирп толгондо, Күз эсепке болгондо" дыйкандар кайрак эгиндин алдын алганда өткөрмөк болушат. Бокмурун Каркырага көчүп барат:

Көкөтөйдүн көк туусун
Көтөрүлтүп калкылдап,
Асабасы жалпылдап
Алтындан кылган айчыгы
Ай тийгендей жаркылдап [СОВ, 3. 1981. 79],

деп өзүнчө бир элдүүлүктүн символдошуп берилгени көрүнөт. "Манастагы" эң урунттуу, өзгөчө басым ташталган эпизоддордун бири катары эсептелген **аш берүү** эпизоддук окуялардын ичинен "Көкөтөйдүн ашы" бөлүмүнүнүн бүтүндөй бир аталышы. Демек, *аш берүү* салтынан кыргыздардын материалдык жана руханий дүйнөсүнүн өз ара карым-катышын гана көрбөстөн, этномаданий, этно-тарыхый процесстердин жогору өнүгүүсүн баамдоого болот. Муну ат чабышка коюлган байгенин сансыз мал-мүлк, кымбат баалуу буюмдар менен чегерилип, бычылганы да ырастайт. Ашка кабар айттырганда "Бул ашыма келбесең Буздум деп билгин де!", деп келбегендин жылкысын тийип, мал-мүлкүн тоноп, баласын, кызын кул-күң кыламын деп, "Билген ишин кылат де, Бириңди койбой кырат де!" деп ашка берилген чакырык таасирдүү сүрөттөлгөн.

Көрүнбөсүн көзүмө,
Сап кылам де элини
Сай кылам де жерини [СОВ. 3. 1981. 92]

деп айтылат.

Ашка чакыруу үчүн көп убакыттын кеткени, демек келе турган дүйнөнүн чар тарабындагы элдин көптүгүнөн кабар берет "Толгонуп дүйнө жүзүнө Тогуз айда жетиптир" [СОВ. 3. 1981. 102], деген саптар буга мисал.

Жер дүңгүрөтө берилген ашка келген элдин көптүгү да кеңири чагылдырылган. Келип түшкөн элдин ар бири бирден сүрөттөлгөн. Ашка Манастын келбей кечиккени, акыры келип түшкөн учуру да таамай берилген. Кыйырын бузбай кырк баатырдын коштоосунда керней-сурнай үнү жер дүңгүрөтүп, курал-жарагын жар-

кылдата асынып, сандыргалуу эр Манас келди. Алдынан тосуп сегиз хан чыгат. Эң алды саламды Кошой айтып, кечигип келген Манаска кекээрлеп кеп айтып, опузалайт. Ошондо Манастын "Дүйнөгө кайгырба, акылыңдан айныба абаке" деп кейибей турганы анын айкөлдүгүнөн кабар берет (117-б.).

Байге саюунун да мааниси абдан чоң, эпостук окуялардын өнүгүшүндөгү аткарган кызматы да өтө зор. Демек сансыз байгенин коюлушу аш берүүдөгү оюн-зооктордун көптүгүн даңазалаган салттык мотив.

Байге саят саны жок
Кулак уккан, көз көргөн
Өнөрдүн баары бар дегин,
Байгенин башын сураса
Тогуз миң кызыл нар дегин,
Токсон миң кара бар дегин [СОВ. 3. 1981. 88],

деп ашка кабар бергенде эле байгенин саны тууралуу айтылат. Демек, аш берүү, байге саюу салттарынын эпостогу эпизоддук окуялардын өнүгүшүндө аткарган функциясы өтө чоң. Бул салттардын кыргыз элинин маданий турмушунда колдонулушу этномаданий, этносоциалдык маселе, ал эми алардын тилдик факт катары эпосто чагылышы этнолингвистикалык изилдөөгө түрткү берет.

Колдонулган адабияттар:

1. *Васильев В. П.* Русская метеорологическая лексика Кузбасса: (Значение, таксономия и функционирование слов). Дисс. ...к.ф.н. -Кемерово, 1986, -297с.
2. *Долгалева И. Г.* Функционально-семантический анализ лексики культурно-просветительной работы. Дисс. ...к.ф.н. 100201 -Киев, 1990. -219 стр.;
3. *Каралаев С.* "Манас", 1-китеп, -Ф.: Кыргызстан, 1984, 215-б.
4. *Ковалева Е.О.* Терминология изобразительного искусства в современном русском языке (функциональный аспект). Дисс. ...к.ф.н. -Киев, 1990. - 183 стр.;
5. *Климина Л. В.* Функционирование славянизмов и просторечной лексики в художественных и эпистолярных текстах К. Н. Батюшкова, К. Ф. Рылеева и А. И. Одоевского. Дисс. ...к.ф.н. -Воронеж, 1991, -257с.;
6. *Климушенко Т. Ф.* Структурно-семантическая и функциональная характеристика общественно-политической лексики. Дисс. ...к.ф.н. - Киев, 1985 -222с.;
7. "Манас" энциклопедиясы, 1-т., - Б., 1996;
8. Ж. Мамай., "Манас", Шинжаң эл басмасы, 1984, араб арибинде.
9. *Орозбаков С.* "Манас", 3 - том. - Ф., 1981.

Г.Ж.Жунушалиева

КӨПТҮК -лар МҮЧӨСҮНҮН ЭТИМОЛОГИЯСЫ

Кыргыз тилинде жана жалпы эле түрк тилдеринде көптүк сандын көрсөткүчү катары **-лар** мүчөсү жана анын түрдүү варианттарда өзгөрүүсү эсептелет. Ал эми **-лар** мүчөсүнүн келип чыгышын изилдөө көптөгөн түркологдор менен алтаистердин темасы болгон.

Көптүктү туюнтуучу **-лар** мүчөсүнүн этимологиясына көңүл бурсак, ал эки **-ла** жана **-р** аффикстеринин синтезинен куралгандыгын тунгус – манчжур жана монгол тилдеринин байыркы көптүктү билдирүүчү көрсөткүчүнөн ошондой эле бул тилдердеги дифференциалдык формалардын фактыларынан көрүнүп турат. Буга ылайык, Н. Поппенин болжолдоосу боюнча **-лар** аффикси эки башка мүчөнүн биригишинин негизинде түзүлгөн, башкача айтканда **-ла** (тунг. манчж. **-л**) мүчөсүнүн жана **-р** деген жалпы алтайлыктардын жалпылама мүчөсүнүн жардамы менен пайда болгондугун белгилейт. Бул далил акыркы жолу К. Менгес тарабынан каралып чыккан жана «жалпы алтай тилдериндеги топтоштуруучу жандама мүчө (собирательности) сыяктуу сан атоочту көптүк сандан ажыратуудагы эң керектүү түрк аффикси болсо керек», деген. Ушул эле ойду Д. Синор да айткан, бирок ал Н. Поппеден айырмаланып **-лар** аффикси түрк тилдерине тиешеси жок **-л** жана **-р** мүчөлөрүнөн турса, анда **-лар** мүчөсү түрк тилдериники эмес болуп калат, – деген¹.

Г. Рамстедт **-лар** аффиксинин этимологиясы монгол тилиндеги **-пач** мүчөсү менен окшош (монгол сөзү боюнча «пач» совокупность) жана ал якут тилиндеги **-нар** (вместе, совместно) болуп сакталып калган деген ойду айткан. Бул жерде айта кетүүчү нерсе – түрк тилдеринин ичинен якут тилинде гана **-нар, -тар, -дар, лар** болуп он алты түрдүү өзгөрөт².

Якут тилинде жолуккан **-нар** формасы монгол тилинде да кездешет, аханар (жолдоштор), экенер (аялдар), Энгельснер (Энгельстер). Бирок бул мүчө адамга байланыштуу аз сандуу сөздөргө гана жалганат. Демек, бул жагынан алганда **-нар** мүчөсүнүн колдонулушу түрк тилдерине караганда монгол тилдеринде ченемдүү деп айтууга болот. Мындан улам **-нар** мүчөсү **-лар** мүчөсүнүн бир варианты экендигин жана түрк тилдериндеги **-нар** формасы менен монгол тилиндеги **-нар** жана **-лар** формасы генетикалык жагынан да бир экендигин көрсөтөт. Кээ бир изилдөөчүлөр монгол тилине **-лар** формасы түрк тилинен кирген деп карашат. Бирок **-лар** формасы монгол тилинин эски речинде гана сакталып калган да, анын ордуна **-нар** формасы колдонулуп калган. Негизинен монгол тилинде (бурят – монголдо да) **-н** тыбышы көптүктүн мүчөсү катарында колдонулат. Г.Д. Санжеев «Монгол тилиндеги **-чин, -шан** мүчөсү мурда коллективдердин, топтордун, уруулардын аттарын белгилөө үчүн колдонулган. Кийинки кезде гана **-н** бөлүнүп, **-чы, -ша** формасы жекелик сандын негизи, **-н** алардын көптүгүн билдирүүчү мүчө катары колдонулуп калган» – дейт³.

¹ Щербак А.М. Формы числа у имен в тюркских языках. ВЯ1970 № 3.

² Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание /морфология/ М., 1957.

³ Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. 135 стр.

Көптүктү билдирүүчү түрк тилдеринин **-лар** аффикси бардык алтай тилдерине тиешелүү жана ал өзүнүн өнүгүүсүндө көп этаптуу тарыхый жолду басып өттү. Бирок ушул күнгө чейинки **-лар** аффиксинин этимологиясы жөнүндө тагыраак айтылган пикирдин жоктугу анын түрк тилдерине тиешелүү экендигин жокко чыгарбайт. Анткени, **-лар** аффикси бардык түрк жазууларынын тарыхында жолуккан бирден-бир көрсөткүч.

Азыркы учурда биз көптүк сан деп түшүнгөн нерсе байыркы түрк тилдерине жактама ат атоочтор биз (1-жак), силер, сиздер (2-жак), алар (3-жак) аркылуу берилгендигин байкаса болот. Бул учурда **-лар** мүчөсү жамдоо (топтоштуруу) маанисин берген. Реалдуу чындыкты кабыл алуу менен бирге байыркы түрктөрдө көптүк санды өздөштүрүү мааниси Түркөстанга индоевропа тилинин таасири менен кире баштаган.

Окумуштуулар тарабынан Култегинге арналган эстеликтин жазууларын окуп чыгууда, көптүк маанинин берилишин жолуктурбай коё алышкан эмес. Байыркы түрк тилдеринде жана түрк тилдеринде кездешкен көптөгөн фактылар жекелик жана көптүк маанини жокко чыгара албайт. Негизинен аталган аффикс заттардын белгисиз көптүгүн жана алардын бири-бирине окшош эместигин көрсөтөт.

Түрк тилдерин үйрөнүү орто кылымда эле башталгандыгын Махмуд Кашгаринин «Диван-и-лугат-ат-түрк» эмгегинен байкаса болот. Махмуд Кашгари өзүнүн «Түркий тилдер сөз жыйнагы» китебинде мисалы: **-ап** «эрап» (мужчина), **ог-лан** «уулдар» (сыновья) деп берет. Автор бул көптүк түрдү грамматикалык норма катарында эмес, аны жокко чыгаруу жөнүндө айтат. Ал эми көптүк маанинин негизги көрсөткүчү катары **-lar** мүчөсү келип чыгарын белгилеп өтөт. Мына ошентип, XI кылымдын көрүнүтүү түркологу М. Кашкари биринчи жолу **-лар** мүчөсү көптүк санды туюндуруунун негизги морфологиялык каражаты экендиги жөнүндөгү илимий ойду айткандыгын аныкталды.

Сан категориясы азербайжан тилинде Ибн Муханнынын «Сөздүгүндө» (XIV к) жолуктурууга болот. Бул сөздүктө сандык форма жөнүндө атайын бөлүк бар. Автор **-лар** мүчөсүнүн зат атооч менен этишке тиешелүүлүгүн белгилеп, төмөндөгүдөй мисалдарды келтирет..

а) зат атоочтордо ат – атлар, гылынч – гылынчлар, киши – кишилер;

б) этиштерде енди – ендилер, (спустился – лись), түштү – түшүштү.

Ибн Муханны бул мисалдарда зат атоочко **-лар** мүчөсү жалганса көптүктү билдирет, ал эми этишке **-лар** мүчөсү жалганса III жакта гана уланаарлыгы жөнүндө ойду айткан.

Жогоруда айтылгандар түркологияда сан категориясы боюнча жасалган биринчи ой пикирлер жана өзгөчө баалуулуктар.

XIX кылымда сан категориясынын изилдениши көптөгөн түрк тилдеринен грамматикаларында чагыла баштайт.

Россияда XVIII кылымдын 60-жылдарында б.а. 1769-жылы Казань гимназиясына татар тилин окутууну киргизүү менен жана ошол эле жылдары Петербургда жарык көргөн биринчи чуваш тилинин грамматикасынын жарык көрүшү менен изилдене баштаган. Айтмакчы, башка түрк тилдериндей чуваш тилинде **-лар** аффикси жок, анын маанисин **-сэм** мүчөсү берет. Бул аффикс бир гана чуваш тилине таандык. өзүнүн диалектилик говорунда бир нече варианттарга ээ:

-Сам – сэм (сундырский, средний, моргаушские говоры сен – сэн (говор с кавали).

-Сэм аффиксинин келип чыгышы да ушул күнгө чейин түшүнүксүз. Н.И. Ашмарин бул аффиксти «сан» (число) деген сөздөн келип чыккан десе, Г. Рамстедт аны сајin (каждый) (кун сајin) (каждый день) деген сөздөрдөн келип чыккан дешет. Негизинен О. Прицах -са мүчөсү (сана) считать, са, -са жана -in деген жалпы алтайлыктардын эки көптүктү көрсөткүчүнүн негизинде келип чыккандыгы тууралуу айтат.

Сан категориясын окуп үйрөнүү советтик түркологияда 40-жж. башталат. Бул багытта Н.К. Дмитриев кумык жана башкыр тилдеринин материалдарынын негизинде сан категориясынын морфологиялык жана синтаксисттик жолдорун карап, көптүк маанинин кош сөздөр аркылуу берилишинин тарыхый мүмкүнчүлүктөрүн анализдеп, айрым маанилерин толук бир нукка салган. Н.К. Дмитриев жазган очеркти сан категориясына тиешелүү эң биринчи салыштырма изилдөө деп санасак болот. Кээ бир түрк тилдерин кыргыз тилинен айырмаланып, -лар мүчөсү артка ээрчишүү законуна баш ийет. Кумык тилинде л+л=лл. Мисалы, куналлар (кунан+дар) ж.б. Мындай фонетикалык окшоштук түркмен тилинин кээ бир диалектилерине жана карачай балкар тилдеринен кезигет¹.

XX кылымдын 40-жылдарына чейин түркологдор бир схемалык көрсөткүчкө чектелип келишкен, б.а. зат атоочтун сандык мааниси жекелик жана көптүк түрдө болот, ал эми көптүк маани -лар мүчөсүнүн гана жардамы менен жасалат дешет. Түркологиялык изилдөөлөрдүн ушул мезгили баяндап жазуу мүнөзүн алып жүргөн. Бул жөнүндө С.Н. Ивановдун, «Дмитриевдин кумык тилиндеги (1940) жана башкыр тилиндеги (1948) эмгектерине чейин жүз элүү жыл мурда жарык көргөн. Грамматика татарского языка» И.Гиганов тарабынан жарык көргөн А.М. Казем – Бектин «Общая грамматика турецко-татарского языка» (1869) эмгектери ушул этаптарга мүнөздүү болгон түрк тилдериндеги грамматикалык фактылардын жана грамматикалык өзгөрүүлөрдүн айрым өзгөчөлүктөрүн чечмелеп, аны систематизациялоо экендигин танбоо керек», дейт. Систематизация методу бул же тигил тилдин грамматикалык түзүлүшүн баяндайт, башка сөз менен айтканда, алардагы көрсөтүлгөн өзгөрүүлөрдү баштан аяк ишин улантуу дегенди билдирет.

Андан кийинки жылдары түркологияда сан категориясынын ар түрдүү проблемаларын чагылдыруу жана анын тарыхый өсүшү, -лар мүчөсүнүн келип чыгышына байланыштуу көптөгөн эмгектер жазыла баштаган.

Сан категориясын окуп үйрөнүүдө 50–60-жж. А.Н. Кононов тарабынан жазылган «Грамматика турецкого и узбекского языка» эмгеги чоң роль ойнойт. Автор ар кайсы түрк тилдериндеги сан категориясы үч жол менен (морфологиялык, лексикалык, синтаксисттик) берилерин көрсөтөт. Ал түрк тилдеринин материалдарынын негизинде көптүк -лар мүчөсүнүн жамдоо (топтоштуруу) жана ажыратуу маанилерин айырмачылыктарын белгилейт дагы, кээ бир эскирген (-з, -к, -ан, -эн ж.б.) архаисттик мүчөлөрдү санап өтөт. Ошону менен бирге А.Н. Кононов кош сөздөрдү көптүк сандын лексико-семантикалык (тактап- айтканда синтаксистик-семантикалык) берилиш жолу деп белгилейт.

¹ Дмитриев Н.К. Категория числа. Вкн: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков.

Жалпысынан алганда А.Н. Кононов тарабынан түркологияда биринчи жолу көптүк сандын морфологиялык жол менен берилиши изилденгендигин, түрк тилдериндеги көптүк жалпылама (топтоштуруу) маанилеринин көрсөткүчтөрү тарыхый – салыштырма планда каралгандыгын көрөбүз. Автор «Грамматика современного узбекского литературного языка» эмгегинде ушул принциптерге таянып өзбек тилиндеги көптүк **-лар** мүчөсүнүн сегиз вариантта өзгөрүүсүн чечмелеп берген¹.

Бирок, өзбек говорлорунда сингормонизм жок болгондуктан, бир гана **-лар** варианты колдонулат. Мисалы; от-лар «аттар», ит-лар «иттер».

Бир дагы түрк тилинде жекелик сандын өзгөчө белгиленген формасы жок. Атайын морфологиялык көрсөткүч катары көптүк сандын гана -лар мүчөсү бар.

Көптүктүн **-лар** мүчөсүнүн келип чыгышы такталбаган боюнча кала бергендей, Бул жөнүндөгү дагы бир башка гипотезага таянсак **-лар** мүчөсү шилтеме жана жактама ат атоочтун 3чү жак көптүк түрүндөгү олар// алар байланыштуу келип чыккан дешет. **-лар** мүчөсүнүн аяккы үнсүз тыбышынын түшүп айтылышы сөздүн формасы бүтүндөй туюндура албай калышы мүмкүн. Мындай көрүнүш уйгур тилинде жана түркмен тилинин кээ бир диалектилеринде **-лар** мүчөсүнүн аяккы **-р** тыбышы түшүп, **-ла** формасында колдонулат. Мисалы, түркменче «оло бардыла» – алар барышты. Башка түрк тилдеринде **-лар** мүчөсү алардын ар биринин фонетикалык өзгөчүлүгүнө байланыштуу нар, **-зар** «формасында колдонулат. Аягы мурунчул «м, н, ң» менен бүткөн сөздөргө **-лар** мүчөсү жалганганда, үнсүздөрдүн алга ээрчишүү закону боюнча мүчөнүн башындагы «л» тыбышы «н» ге өтөт да, **-лар** формасынын ордуна **-нар** формасы пайда болот.

Мисалы: шорчо **-лар**, темнер (убакыт), аңнар (айбан) башкырча, тайзар, хакасча хозаннар (коёндор), хумнар (кумдар) аң нар (айбандар). Жогоруда белгилеп өткөндөй максималдык фонетикалык диапазон якут тилине таандык. - дар// дэр, - дор//дөр -лар//лер, -лор//лөр, -тар//тер, -тор//төр, -нар//нер, -нор//нөр бардыгы 16 вариант.

Мисалы: ата – лар «отцы», биз – лер «кобылы», оҕо – лор «дети» бөрө – лөр «бүрөлөр», катың – нар «кайыңдар», эмэксин – нэр «байбичелер», олом – нор «бөлүктөр», мөккүөн – нөр «талаштар» тобук – тар «тизелер», эт – тэр «эттер», ок – тар «октор», бөбө – төр «балбандар», тый – дар «тайлар», эжий – дэр «эжелер», ой – дор «жарлар», бөлкөй – дөр «аралдар».

Андан кийин орточо диапазондуу 12 вариантта өзгөрүүчү – алтай тили: -лар // -лер, -лор// -лөр, - тар// -тер, - тор // - төр, - дар // -дер, -дор// -дөр.

Мисалы: кижилер «кишилер», кай-лар «аскалар» кой-лор «койлор», – төөлөр «төөлөр», куш-тар «куштар», элик-тер «эликтер», тош-тор «муздар», мош-тор «ийне жалбырактуулар», дыл-дар «жылдар», эм-дер «дарылар», кол-дор «колдор», көл-дөр «көлдөр».

Ал эми кыргыз тилинде 12 вариант. -лар// -лер, -лор// -лөр, -тар// -тер, -тор// -төр, -дар// -дер, -дор// -дөр.

1. дар. Биринчи тоодон экинчи тоого жетүү – адамдар үчүн узак жол.

¹ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII IX вв. Л., Наука 1980.

2. -дер. Окуянын купуя сырын аңдабаган сабатсыз элдер отко айдаса отко, сууга айдаса сууга кирет.

3. -дор Жасоолдор жүрдү дарбышып,
Айдап келдесе барышып
Айтканына көнбөсө
Айкырып башка салышып.

4. -дөр. Көргөндөр айтат абыдан
Угулду укмуш жаңыдан
Азыркы болгон «Апаат» ыр
Анжыян, Кокон жагынан.

5. -лар. Колунда барлар, баягы атадан балага оошуп келаткан аш менен тойду баштады.

6. -лер. Түсү каралжын тарткан түнт карагайлуу тескейлер. Учуп-конгон чымчыктар. Шаркыраган тоо суусу. Жайлоолоп көчкөн элге сонун жай.

7. -лор. Арпаны жара чайнаган
Алыскы жолдо тайбаган,
Жоргодор чыкты алыстан.

8. -лөр. Шаркыраган тоо суусу. Суунун чарпындысы чачыраган жашыл жээктүү, ыргалган кайың-талдуу бийик күнгөйлөр.

9. -тар. Аттар мүдүрүлүп, кайра туруп оңолуп кечкени болбосо, баары кирген суунун берки өйүзүнө аман чыгышты.

10. -тер. Ызы-чуу түшкөн адамдардан жазгана чил-кекиликтер обого көтөрүлүшүп, бөксөнү чаңдуулап Чолок-Терек кыштоосун карай сызып кетишти.

11. -тор. Коноктор келсе алардын аттарын суутуп, ээр токумун алуу, жем-чөп салуу, сугаруу, токуу да Калыстын мойнунда.

12. -төр. Көтөрүнчөктөр жөөгө жол арбытпайт. Тогуз-Торо менен Кетмен-Төбөнүн ортосундагы Байдамталга эки күн өтө жетишти. К. Осмоналиев (Түн жамынган акын).

Жогорудагыдай варианттардын числосун башкыр тили да берет: **-лар** // -лер, - тар// -тэр, -дар// -дэр, - зар // -зэр. Бил тилде «а» жана «э» үндүү тыбыштары жана «з» сыяктуу жаңы варианттын түрүн берүүчү үнсүз тыбыш колдонулат.

Мисалы: бала – лар «балдар», эне – лэр «инилер», ук – тар «ууктар», йүк – тэр «жүртөр» һабан – дар «соколор», килен – дэр «невестки», кыз – дар «девушки» һүз – зэр «сөздөр».

Ошондой эле тува тилинде, лар// -лер, -тар// -тер, нар// -нер: таглар «тоолор», «черлер» «черлер», «атлар» «аттар» ж.б.

Казак тилинде: лар// -лер, -дар// -дер, тар// -тер.

Шор тилинде: лар// -лер, тар// -тер, нар// -нер.

Хакас тилинде: лар// -лэр, нар// -нэр, - тар// -тер:

«малдар», иблер «уйлар», аттар «аттар», коллар «колдар»

Ногай тилинде: лар// -лэр, угизлар «өгүздөр» атлар «аттар», адемлэр «адамдар».

Уйгур тилинде: лар// -лэр, баһлар «бактар» адэмлэр «адамдар», заводлар «заводдор»

Өзбек тилинде: -лар кушлар «куштар», баликлар «балыктар», тоғлар «тоолор» ж.б.

Түрк тилинде: -lar //- ler: daqlar «тоолор»
 - aqaclar «бактар»
 - caddeler «жолдор» ж.б.

Гагауз тилинде: лар//-лер, нар//-нар: инсанлар «Инсандар», кызлар «кыздар» ж.б.

Түркмен тилинде лар//-лэр,: мейданлар «майдандар», диллэр «тилдер», ойлор «ойлор» ж. б.

Азербайжан тилинде: лар//-лэр,: даqlар «тоолор» дөрөлөр «төрөлөр», еvлер «үйлөр».

Каракалпак тилинде: лар//-лер. Тиллер «тилдер» еллер «элдер», баслар «баштар» ж.б. Мына ошентип түрк тилдеринде көптүк маани **-лар** мүчөсүнүн жалганышы аркылуу түрдүү варианттарда берилет.

Кыргыз тилинде башка түрк тилдери сыяктуу экинчи жактын көптүк түрүнүн мүчөсү ал жактын таандык мүчөсүнө окшош келет. (уттуңар, тостуңар, башкардыңар). **-ңар** формасы **-ң** жана **-лар** мүчөсүнүн кыскарган формасы **-ар** дан турат. **-Лар** мүчөсү байланыштуу **-ңар** формасы тууралуу айта кетпесе болбойт. Мунун толук формасы **-лар** экендигин кыргыз тилинин өзүнүн эле материалынан көрүүгө болот. Оозеки тилде «бардыңарбы», «келдиңерби», «алдыңарбы». Дегендин ордуна (силер) «бардыңарбы», «келдиңерби», «алдыңарбы» деп да колдонулат.

Мисалы:

Үч дубан эл топ кылып,
 Эски доону жок кылып,
 Үйүңөргө кайттыңар.
 Ылганган өңкөй чирендер
 Букара элди жедиңер.
 Буулукканың басылып,
 Бүттү бекен кегиңер?
 Тоютуң канаар топ кылып,
 Толду бекен кемиңер.

К. Осмоналиев. «Түн жамынган акын»

Жалпысынан алганда **-лар** мүчөсү бардык түрк тилдеринде жолуккан бирден-бир көрсөткүч. Кыргыз тилинде бул мүчөнүн колдонулуш сферасы абдан кеңири деп айтсак болот, себеби ал көптүк маанини билдирет жана ошондой эле грамматикалык, стилистикалык көрсөткүчтөрдү чагылдырат. Чындап эле **-лар** мүчөсүнүн бардык грамматикалык маанилерин изилдөөдө кандайдыр бир моментте түрк тилдеринин морфологиясына айлангандыгын көрөбүз. Бул биздин көз, караштар максатка ылайыктуу көрүнүш, анткени, көптүк маанини башка көптөгөн маанилерден айырмалаганга жол берет. Мунун өзгөчөлүгүн сүйлөмдүн **-лар** мүчөсү уланган контекстинен, ошол сөздүн семантикасынан оңой эле көрүүгө болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Щербак А. М. Формы числа у имен в тюркских языках. ВЯ1970 № 3.
2. Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание (морфология). – М., 1957.
3. Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. 135 стр.
4. Дмитриев Н. К. Категория числа. В.кн: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков.
5. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. – Л.: Наука, 1980.
6. Грамматика современного башкирского литературного языка. – М.: Наука, 1982.
7. Грамматика современного якутского литературного языка. – М.:Наука, 1972.
8. Грамматика хакасского языка. Под.ред. Баскакова. – М.: Наука, 1975.
9. Азербайжан дилинин грамматикасы / морфология/ Бакы. Азерб. ССР ЕА. 1960.
10. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүү системасы. – Бишкек, 1957.
11. Осмоналиев К. Түн жамынган акын. – Фрунзе, 1980.

КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы
Тил жана адабият институтунун
Азыркы кыргыз тили бөлүмүнүн башчысы
Жаманкулова К. Т.

БАЙЫРКЫ КЫРГЫЗ ЖАЗУУЛАРЫ ЕНИСЕЙ ЭСТЕЛИКТЕРИНДЕ

Биздин замандын биринчи миң жылдыгынын башталышынан VI кылымга чейин Енисей өзөнүнүн жогорку жана ортоңку агымындагы жерлерде, Алтайга чейинки, Байкалдын алдында созулуп жаткан кеңири мейкиндиктерде жана азыркы Тыванын түштүк бөлүгүндө этникалык группалардын орун которуштуруу процесси жүргөн: бири келип, бири кетип турган, айрымдары баскынчылар тарабынан талоонго учураса да, калктын кайсы бир бөлүгү сакталып калган, ал эми келгиндер жергиликтүү элдин тилинин жана маданиятынын элементтерин өздөрүнө сиңиришкен. Уруулардын башындагы үстөмдүк кылуучу уруунун алмашып турганына карабастан, кандайдыр бир деңгээлде алардын ортосундагы маданий жана тилдик ордун басуучулук байланыш сакталган (1.5.).

Кытай жазма булактары боюнча түрк уруулары VI кылымдын баш ченинде Алтай менен Сыр-Дарыянын ортосунда жашап турушкан, ал эми византиялыктардын маалыматы боюнча Азовдун алдына чейин (Приазовья) жетишкен.

Бул учурда саясий абал кандай эле? VI кылымдын ортосунда түрк уруулары жу-жандардын үстөмдүгүнөн бошонуп, өз алдынча каганат түзүшкөн, көп өтпөй ал чыгыш жана батыш болуп экиге бөлүнгөн (1.6.). VI кылымдын орто ченинен баштап чыгыш Түрк каганаты Монголиянын жеринде жана Түштүк Сибирде (азыркы Тыва жана Хакасия) түзүлө баштаган. Алар түрк жана монгол тилдеринде сүйлөшкөн. Бул учурда кыргыздар негизинен Миң-Суу (Минусин) өрөөнүндө жашашкан.

Кыргыздар менен карагастардын (тофалардын), тувалыктардын бабалары жана Алтайдын башка элдери бири-бири менен чектеш, ошондой эле тыгыз карым-катышта болушкан (2.10.).

Чыгыш түрк каганаты 681-жылга чейин Кытайга көз каранды болгон, ал эми 745-жылы уйгурлардын соккусунан кийин жоюлуп кеткен. Алтай элинин жайгашуусунда олуттуу өзгөрүүлөр болгон.

V–VIII кк. кыргыздар жана ага чектеш жашаган уруулар өз алдынча автономиялуулугун сакташкан жана көчмөн, жарым көчмөн турмушта жашашкан (2.10.).

VI–VIII кылымдарда түрк элдеринин жазуулары орхон-енисей эстеликтери аркылуу жакшы маалым. Орхон-енисей эстеликтериндеги жазуулардын башатында кыргыз жазуулары турат.

И.А.Батманов, З.Б.Арагачи енисейлик эстеликтердин орхон эстеликтерине караганда мурун ачылгандыгын маалымдашат. Енисейлик эстеликтер азыркы Тывада жана Хакас автономдуу областында табылган. Бул эстеликтер чиктердин, кыргыздардын, хакастардын, шорлордун алтайлыктардын бабаларына таандык болгон. Аталган эстеликтерге Ленада, Алтайда, ошондой эле Монголияда табылган айрым жазуулар да окшошот (1.16.).

К. Ашыралиев да Енисей жазуулары Енисей дарыясынын баш жагынан жана Тыва Автономиялуу республикасында табылгандыгын жана бул эстеликтердин табылган жерлеринде негизинен кыргыздар жашашкандыгын белгилейт (3.8.).

С.Е.Малов енисейлик тексттерди болжол менен V кылымга таандык деп эсептейт (4.7 8.). С.Е.Малов: **«Начальным временем здесь (Минусин) появление памятников я считаю пятый нашей эры»** (белгилеген – К. Ж.) – дейт (5.74.). Окумуштуу өзүнүн мындай пикирин сүйлөгөн сөздөрүндө, докладдарында да белгилейт. Мисалы, окумуштуу 1926-жылы 28-февралда Бакуда түркология боюнча өткөрүлгөн съездде жасаган баяндамасында енисейлик эстеликтер орхон-селенга эстеликтерине караганда белгиленген датасы боюнча эки-үч жүз жыл мурда болгондугун айткан (Аталган эмгекте, 5.12.).

З. Б. Арагачи, И. А. Батманов, Г. Ф. Бабушкиндин эмгегинде С. Е. Маловдун V кылымда түрк урууларынын, анын ичинде кыргыздардын жазуусу болгон деген пикири тууралуу мындай деп айтылат: **«...надо думать, что он имел в виду не даты их сооружения, а время формирования определенного типа письма и завершения процесса сложения тех языковых особенностей, которые отличаются от орхонских»** (белгилеген мен – К. Ж.) (1.28.).

С. Е. Малов енисей жазууларын V кылымга таандык дегенде анын андан кийин таралган мезгилин танбастан, анын эң алгачкы мезгилин эске алгандыгы көрүнүп турат дейт.

Демек, V кылым дегенде эстеликтердин, т.а. эстеликтердеги тексттердин алгачкы мезгилин түшүнөбүз. Андан да тактап айта турган болсок, И. А. Батманов жана З. Б. Арагачи белгилегендей, С. Е. Малов бул жерде эстеликтердин курулуш мезгилин эмес, жогоруда биз сөз кылган, Орхон жазуусунан өзгөчөлөнүп турган енисей жазуусунун алгачкы мезгили, ошондой эле бул типтеги жазуунун калыптануу жана түзүлүү процессинин аяктоо мезгили («время формирования определенного типа письма и завершения процесса сложения тех языковых особенностей, которые отличаются от орхонских» – З.Б.Арагачи, И.А.Батманов) тууралуу айткан.

Ошентип, енисей эстеликтериндеги жазуулардын алгачкы мезгили, калыптануу жана түзүлүү процессинин аякташы V кылымга таандык деп эсептелет.

Енисей эстеликтериндеги жазуу кийинки мезгилдерди да камтыйт. Мисалы, В.В.Радлов енисей эстеликтерин VII кылымдын экинчи жарымына таандык деп эсептейт (6.35.).

Орхон-Енисей түрк алфавити VI–VII кк. пайда болгондугун Ө. Караев белгилейт (7.35.).

Енисей эстеликтеринин доору окумуштуулар тарабынан, негизинен, V–VII кылымдарга тиешелүү деп болжолдонот. Енисей эстеликтеринин көпчүлүгү В. В. Радлов, С. Е. Малов, С. В. Киселев тарабынан жарык көргөн.

Енисей эстеликтериндеги жазууларда кыргыз элинин тарыхы, тили тууралуу маалыматтар камтылган. Жазуулар бейиттеги плиталарда, аскаларда, таштан жасалган столбаларда, идиштерде жана иштеп чыгарылган майда буюмдарда сакталып калган.

Ошентип, Түрк жазма эстеликтердин таралуу борбору байыркы кыргыздардын жайгашкан территориясына туура келет.

Ошондуктан бул эстеликтер кыргыздарга тиешелүү деп эсептелет. Окумуштуулар В. В. Радлов, В. Томсен, С. Е. Малов да ушундай пикирде. Мисалы, В. Радлов тарыхый маалыматтар боюнча Енисейде кыргыздар жашагандыктан, жазуулардын көп бөлүгү кыргыздарга таандык деген (8.200.).

С. Е. Малов: «Зор авторитеттер акад. В.В.Радлов жана проф. В.Томсенден кийин мен бул енисей эстеликтерин кыргыздардыкы эмес деп айтууга эч бир негизим жок» (9.4.) деген. Ошентип, С.Е.Малов да таштагы белгисиз жазуулардын енисей кыргыздарына таандык экендигин белгилеген.

Бул пикирди башка окумуштуулар да ырасташат (Э. Р. Тенишев, И. В. Кормушин, А. В. Ержиласун, С. Г. Кляшторный, Д. Д. Васильев, Ч. Жумагулов. ж.б.), Б. М. Юнусалиев да кыргыз тилинин жазма үлгүлөрү катары Енисей эстеликтерин көрсөтөт.

Жогоруда айтылгандарды И. А. Батмановдун эмгегинен алынган төмөнкү мисал да бышыктайт.

И. А. Батманов илимий адабияттарда V–VII кылымдардагы кыргыздардын оозеки сүйлөшүү тили жөнүндө маселелер көтөрүлүп келгендигин айтып, чындыгында бул тууралуу эки негизги жобо каралгандыгын белгилейт. Алар төмөнкүлөр: «1. О принадлежности значительной части енисейских памятников кыргызам. Против этого, кажется, никто не возражает 2. Об отношении древнего разговорного кыргызского языка к языку памятников» (2. 124.) (белгилеген мен – К.Ж.).

Бул эки жобонун биринчиси – енисей эстеликтеринин басымдуу бөлүгүнүн кыргыздарга таандык экендиги. Буга эч бир окумуштуу каршы чыккан эмес. Демек, бул пикир илимий чөйрөдө талаш тартышты туудурбаган, жалпы окумуштуулар кабыл алган пикир.

Экинчи жобо – байыркы кыргыз оозеки тилинин эстеликтердин тилине тиешеси бардыгы. Демек, енисей эстеликтериндеги жазуулар – байыркы оозеки кыргыз тилинин туундусу.

Мындан, 1) V кылымда табылган таштагы жазуулар негизинен байыркы кыргыздар жашаган аймактан табылган жана бул жазуулар кыргыздарга таандык; 2) Кыргыздарга таандык енисей жазуулары байыркы оозеки кыргыз тилинен келип чыккан деп жыйынтык чыгарабыз.

1959-жылы И. А. Батмановдун: «В целом же можно полагать, что язык памятников сосуществовал с предками современных тюркских языков. В то же время он был письменным языком кыргызов и части других тюркоязычных племен» (2.124.).

Ошентип, эң алгачкы жазуулар – енисей жазуулары, енисей эстеликтери табылган жерлерде байыркы кыргыздар жашаган жана бул жазуулар кыргыздардыкы деп эсептелет.

Пайдаланылган адабияттар

1. З.Б.Арагачи, И.А.Батманов, Г.Ф.Бабушкин. Современная и древняя Енисейка. – Ф.: Изд-во АН Кирг. ССР, 1962.

2. И.А.Батманов. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Изд-во АН Кирг. ССР. – Ф., 1959.

3. К. Ашыралиев. Орхон Енисей жазма эстеликтериндеги уңгу сөздөр. Кырг. ССР ИА басмасы, 1963.
4. С. Е. Малов. Енисейская письменность тюрков. Изд. АН СССР, М. Л., 1953.
5. С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Изд-во АН СССР, М. Л., 1959.
6. В. В. Бартольд, Киргизы. Фрунзе, 1943.
7. О. Караев. Китепте: Кыргыздар, I том, «Кыргызстан», Бишкек, 1993, 85-б.
8. В. В. Бартольд. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1996.
9. С. А. Малов. Енисейская письменность тюрков. 1952, 4 б. С.Е. Малов. Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. М. Л., 4–8-бб., А.Щербак, С.Е. Малов. Енисейская письменность тюрков. «Эпиграфика Востока», X, 1955.

Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Осмонова Н.

К.ОСМОНАЛИЕВДИН «КӨЧМӨНДӨР КАГЫЛЫШЫ» РОМАНЫНДАГЫ АВТОРДУК-ИНДИВИДУАЛДЫК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Романындагы фразеологизмдердин табият-маңызына иликтөө жүргүзүп жаткан учурда автордук-индивидуалдык фразеологизмдерди арбын экенине ынандык. Алардын семантика-стилистикалык табияты, структурасы, пайда болуш себептери, көркөм кептеги орду биздин кызыгуубузду туудурду. Жалпы элдик тилдин алтын фондусуна кайрылуудан сырткары да новатордук тапкычтык менен жаралган автордук-индивидуалдык фразеологизмдердин формироваканышы, контекстте ээлеген позициясы өзүнчө илимий иликтөөнү талап кылчудай.

Көркөм чыгарма так илимдер сыяктуу калыпка салынган даяр формуланын негизинде жаралбайт. Анда күтүлбөгөн абалдагы эмоциялар, сүрөттөөлөр, сыйлыгышпоочуну сыйлыгыштырган жеке автордук ачылыштардын болушу табигый көрүнүш. Ар бир сүйлөшүү бир-бирин кайталанбагандыктан анда кандайдыр бир жаңычылдыктардын, табылгалардын болушу шарт. Автор окуяны, түшүнүктү, нерсени жаңы бир ат менен атап, же мурдагы эле сөздөрдү элестүү кылып көрсөтүү, эмоционалдуу-стилистикалык түр берүү максатында жаңы мааниде колдонот. Ошентип, көркөм кепте, ар кандай сүйлөшүүдө түзүлгөн-шарт жагдайга ылайык жаңы сөздөр, же жаңы маани пайда болот. Башка тилдик бирдиктер сыяктуу эле бул кубулуш фразеологизмдерге да тиешелүү. Дээрлик бардык учурда кепте фразеологиялык тизмектер түзүлүшү, курамы жана берген мааниси боюнча калыптанган формада болот. Мындай эмоционалдык-экспрессивдик мааниси туюндуруучу тилдик даяр каражаттардын мүмкүнчүлүгүнө алымсынбай калабы, же берейин деп жаткан идеяга, баяндалып жаткан жагдайга дал келбей калабы, айтор, автор тилдеги калыптанып калган фразеологизмдерди семантикалык, структуралык жактан, же семантика-структуралык жактан жарымжыртылай, же түп-тамырынан бери өзгөртүп, анын ордуна жаңы (неологизм) автордук-индивидуалдык фразеологизмдерди колдонууга мажбур болот. Жалпы элдик мүнөздөгү фразеологизмдер сыяктуу эле, автордук-индивидуалдык фразеологизмдер да татаал бирдик болуп саналат. Чыгармадагы жолуккан автордук-индивидуалдык фразеологизмдер түрдүү ыкмалар менен пайда болгон. Ошол өзгөчөлүктөрүнөн улам автордук-индивидуалдык фразеологизмдердин төмөнкүдөй бир нече майда топтору келип чыгат.

1. Фразеологизмдердин тутумундагы кайсы бир компоненттин башка сөз менен алмашылышы

1. *Ак ниети менен шилтеди. Издегенин алдынан тапкандай болгон неме бейкам турган Тейитке жетти.* (206-б.)

2. *Кыргыз булак делинсе, Кудаяр кайсы сууга куярына мээм жетпеди.* (225-б.)

Биринчи сүйлөмдөгү *издегенин алдынан тапкандай болгон* фразеологизминин салттуу варианты *көктөн издегенин жерден табуу*. Эки вариант тең көптөп бери самап, *издеп жүргөнү оңой-олтоң орундалуу, ишке ашуу, ыңгайы келип оңдой берди болуу* маанисин берет. Бирок, салыштыра келгенде элдик

вариант өзүнүн экспрессиялык жагы менен бир аз айырмаланып турат, индивидуалдык вариантта күчөтүүчүлүк бошоңураак келди, сүйлөмдө автор мына ушул вариантты контекстке ылайык деп тапкап, анын берейин деген идеясына издегенин алдынан тапкандай болгон фразеологизми (каармандын «мулуңдап», самап жүргөнүн иш жүзүнө ашырууга мүмкүнчүлүк түзүлүп турганына) дал келди. Лексикалык варианттардын ортосунда жалпы семантика сакталат. Кийинки сүйлөмдөрдү карап көрөлү: автордук вариант традициялуу вариант

мээси жетпөө

акылы жетпөө.

Бир караганда жалпы семантикасы бирдей болгону менен, жогорудагы эки вариантта фразеологизмдер кайсы бир өзгөчөлүгү менен сөзсүз түрдө айырмаланып турат. Биринин экспрессиясы же эмоциясы күчтүүрөөк болсо, тескерисинче, айрымдарында солгундап келүүдө. Мунун кайсынысы контекстке туура келерин автор өзү ылайыктап, тандап алат.

2. Фразеологизмдердин компоненттеринин кыскарышы

Каякты жөөлөрүн билбей кирген буурадай болуп турган Ормон, сенин күлүндү сапырат. (219-б.)

Жалпы элдик мүнөздө *күлүн көккө сапыруу* фразеологизминин *көккө* компоненти стилдик максатта кыскартылып колдонулуп, квантативдик вариантты жаратты. Айрым компоненттеринин түшүрүлүп айтылышынан фразеологиялык маани өзгөрүүгө учураган жок. Айрым бир компоненттердин кыскарып айтылышынан семантикалык жылышуулар пайда болгонуна карабай, фразеологизмдин негизги жалпы маанисине доо кетпейт.

3. Фразеологизмдерге сөздөрдүн кошулуп колдонулушу.

Фразеологизмдердин тилде калыптанып даяр келген түзүлүш-формасын өзгөртүп, эмоцияны андан ары да күчөтүү, эстетикалык табитин дагы да жогорулатуу үчүн алардын (фразеологизмдердин) ортосуна сөздөрдү кошуп пайдаланган учурлары жок эмес.

1. Качыкенин *дилине терең ой түшөт.* (172-б.)

4. Турмуштун көп кырын билип, ой менен жашаган кыраакы адам *«жыландын»* башын көрсө, куйругу нече бүктөлүп, *кайда жатканын туят.* (137-б.)

Кайсы бир конкреттүү микротекст фразеологизмдердин арасына сөздөрдү, же сөз айкаштарын кошуп колдонууга авторду мажбур кылат. Эгер кошулбаса ойдун бүтүндүгү, көркөмдүк тактык жана көркөм ыргак бузулат, ал микротексттин кунары кетет. Ал эми автордун чеберчилиги жана көрөгөчтүгү дал ушул муктаждыкты көрө билгендигинде жатат.

4. Жарыш колдонулган автордук-индивидуалдык фразеологизмдер.

Кайсы бир деңгээлде бир көрүнүшкө, түшүнүккө ар тараптуу тактоо, толуктоо киргизүү, айтылып жаткан ойду чыңоо максатында фразеологизмдер жарыш келет.

1. Чок кармагандай селт эткен Калыбек алактап, кайра *боюна сабыр чогулта, ийнинен тына* туруп калды. (191-б.)

2. А Улуу жүздөгү падыша бийлигине кошомат кылчулар болсо бүлүнүп бараткан Кененсарынын *сары изине чөп ченейт. Артынан сүрө түшөт.* Кайра тургус кылып уратууга *тамырын көөлөйт.* (123-б.)

Биринчи сүйлөмдө каармандын психологиялык абалын ар тараптуу чагылдыруу максатында фразеологизмдер жарыш келди. Экинчи сүйлөмдө адамдардын пейил-куюн (эки жүздүү, мапсабы барларга жагынуу үчүн жасаган кыянат-

чылыгын, өзүнө керек учурда кишиге кайрымы жок таш боордугун) берүү үчүн автор фразеологизмдерди өз-өзүнчө сүйлөмдүн карамагында карады. Ар бири өзгөчө позицияда жайгашкан фразеологизмдер жарыш колдонууда бири-биринен экспрессивдүү бөлүнүп, бөтөнчө интонацияда жарыш келди. Демек, фразеологизмдерди жарыш колдонууну да кайсы бир деңгээлде автордун жеке чыгармачылыгына тиешелүү кароо талапка ылайык.

5. Салыштыруу аркылуу пайда болгон автордук-индивидуалдык фразеологизмдер:

1. *Оң тараптагы Жантай этине май чачырагандай* ыргыды. (163-б.)

2. *Бирок, тешик казандын тыгыны күйүп, аш оозго толук жетпегендей* ойдун ойрону чыкты. (145-б.)

Салыштыруу фразеологизмдери өздөрү менен кошо элестүүлүктү, боёктуулукту алып жүрүшөт да, окуянын терең, таасын берилишин камсыз кылат¹. Мисалдардан эки нерсени (конкреттүү түшүнүк менен болуп жаткан окуяны) катар коюп салыштыруу аркылуу пайда болгон *этинге май чачырагандай; тешик казандын тыгыны күйүп, аш оозго толук жетпегендей* сыяктуу терс баадагы автордук-индивидуалдык фразеологизмдерди көрүүгө болот. Аталган фразеологизмдер салыштыруунун *-дай* морфемасынын жардамы менен уюшулуп, терс эмоцияны жаратты. Салыштыруу-фразеологизмдин катышуусунун натыйжасынан күчөтүүчүлүк, көз алдыга тартылып элестөөчүлүк жаралды да, сүйлөм коннотациялык боёкко ээ болду.

6. Инверсияланган автордук-индивидуалдык фразеологизмдер

Угуучунун же окурмандын көңүлүн буруу, ойдун таасирдүүлүгүн арттыруу үчүн сүйлөмдүн кайсы бир мүчөсү стилдик максатка ылайык өзүнүн түз орун тартибин өзгөртүп жайгашуусу инверсия кубулушу болуп саналат. Жалпы элдик мүнөздөгү фразеологизмдердин өзгөрүшүнүн бир формасы катары алардын грамматикалык жактан өзгөрүшүн, б.а., компоненттеринин өз ара орун тартиби боюнча өзгөрүп, инверсияланышын көрсөтүүгө болот².

1. *Уулунун намыс туйлаткан жүрөгүнө ичинен ыраазы да болуп, түтпөй аяп, жашып да келатат артта.* (195-б.)

2. *Бул окуя полковниктин чырагына куюлган май болот.* (369-б.)

3. *– Налааты! – деди, эми түшүнүп, бармагын тиштеген Ормон, – Качыке от жаккан экен ортобузга!* (83-б.)

Мисалдардагы инверсияланган фразеологизмдердин түз орун тартипте келген вариантын карап көрсөк: *жүрөгүнө намыс туйлоо; чырагына май куюлуу; ортосуна от жагуу*. Түз орун тартипте фразеологизмдердин жалпы мааниси сакталды, компоненттер да саны жактан олуттуу өзгөрүүгө учураган жок. Ошондой болсо да, автордук вариантка караганда трансформацияланган фразеологизмдердин поэтикалуулугу жоголуп, көркөм-эстетикалык кунары төмөндөдү. Ошондуктан, жазуучулар тилдик бирдиктерде маанилик оттенкторду көбөйтүп, контекстте өзгөчө образдык маани жаратуу, семантикалык жылыштарды пайда кылуу мүмкүнчүлүгүн ээ инверсия кубулушун фразеологизмдерди иштетүүдө да колдонушат.

¹ Назаров А.П. Фразеологическая стилистика кыргызского языка. – Б., 1998. 32 ст.

² Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. – Б., 1997., 316-б.

7. Жеке индивидуалдык фразеологизмдер

Жогоруда жалпы элдик мүнөздөгү фразеологизмдердин семантикасын, же структурасынын бир аз өзгөргөнүн, же толук деформацияланышын, фразеологиздердин орун тартибинин бузулушун көрсөк, бул түрүндө чыгармачылык изденүү менен түп-тамырынан бери жаңы индивидуалдык фразеологизмдердин пайда болгонун байкоого болот.

1. – *Же, токтот!* – деди Бексейит капысынан, – **өз тизеңди өзүң кескенге не анчалык кубандың?! – деп күлүмсүрөп сүйлөп аткан менен үнүнөн заар атылып, тиштенип ызырынганы билинди.** (264-б.)

2. *Жылкыларга боолук урдуруп, муунтуп, буттан чала жыгып, агын сууга карай коркуратып, мууздаттып кирди. Агып барган кан-жинди мурут сыйпарына жаратпай оп тартып, онтоп, толкуну серпиле жээги шырпылдап, Көл жатты.* (46-б.)

3. *Таш үстүндө чекесин мыкчып отурган Үмөталынын азуусу бычырайт. Туткасы болсо жерди тегеретип ийчүдөй, келтеги болсо Көлдү оодара салып, Балбай тарапка акыр кыямат селин каптатып ийчүдөй. Өкүрүккө айлана дүңгүрөп, үйлөр учуп кетчүдөй.* (270-б.)

Мындай автордук индивидуалдык фразеологизмдер да жалпы элдик мүнөздөгү фразеологизмдер сыяктуу эле, эки же андан ашык компоненттен туруп, лексикалык бир бүтүндүккө айланып, семантикалык жактан ширелишип, синтаксистик функциясы боюнча сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарып, образдуу сапатка ээ келишет. Эң негизги айырмасы тилде даяр материал катары келбестен, контекстте жаңы пайда болгондугу, же жаңы маани жараткандыгында, элдик мүнөздө эмес, белгилүү бир авторго (т.а. К.Осмоналиевге) тиешелүү болгондугунда. Мунун өзү жакшы көрүнүш. Фразеологизмдердин кайрадан индивидуалдуу мүнөздө түзүлүшү, же жаңы вариантта жаралышы жалаң гана ар түрдүү көркөм-стилистикалык талаптарды аткарууну камсыз кылбастан, тилде фразеологизмдердик түрдүү варианттардын пайда болушун, синонимдик, омонимдик катарлардын, андагы көп маанилүүлүктүн өнүгүшүн, жалпы эле тилдин фразеология дүйнөсүнүн байышын камсыз кылат.

Колдонулган адабияттар:

1. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. – Б., 1997.
2. Токоев Т. Кыргыз тилиндеги экспрессивдүү синтаксистик конструкциялар. – Б., 2006.
3. Айшен Кожа. Түрк жана кыргыз тилдеринде эмоционалдык-экспрессивдик маани категориясы. – Б., 2010.
4. Абдыкеримова А. Лингвистикалык поэтика. – Каракол., – 2008.
5. Вакуров В. Н. Основы стилистики фразеологических единиц. – М., 1983.

старший научный
сотрудник Института
языка и литературы
НАН Кыргызской Республики
Карыбаев Асан

ФАКТЫ-ОЧЕВИДНЫЕ, А РЕШЕНИЕ-НЕВЕРОЯТНОЕ

Название статьи продиктовано обстоятельством которое сложилось в кыргызском языкознании по поводу толкования сочетаний типа V.п -v (айтып жат) V.a - v (айта бер) N - v (доктур бол) и др., которые рассматриваются как сложные глаголы без разъяснения и разграничения их функциональных значений в предложении, что привело авторов грамматик к утверждению их как сложные глаголы и они по их мнению выражают:

1. Алар бир татаал кыймылды билдирет// Они выражают одно сложное действие.

2. Бир лексикалык маанини билдирет// Одно лексическое значение.

3. Сүйлөмдө бир мүчөнүн функциясын аткарат// В предложении они выполняют функцию одного члена предложения.

4. Алар ажырагыс айкаштар// Они нерасторжимые сочетания. (1 - 390-391)

Эти утверждения переходят из одной грамматики в другие и что в них понятие «сложный» не раскрывается в том плане, представляют ли они как сложение лексических значений двух лексических единиц или лексикограмматических каждого в отдельности и где проходит их граница или что-то другое, непохожее ни на первое и ни на второе. Все эти вопросы не дают возможности определить категориальности данного явления по времени или по виду или по словообразованию. Если оно категориально по времени, то почему их употребление не упоминается во всех временных формах(за исключением настоящего). Если оно категориально по виду, то почему оно не находит своего места в грамматиках. Если оно категориально по словообразованию, то почему их нельзя встретить среди словообразовательных средств. Проблема очень объемная и сложная, что не позволяет охватить все формы и значения всех типов т.н. " сложных глаголов" одной журнальной статей, поэтому ограничимся рассмотрением сложного глагола первого типа V.п - v (айтып жат) как ответ на вышепоставленные вопросы. В дальнейшем изложении данный тип т.н. сложного глагола будет представлен формулой V.п - v..., где заглавная латинская буква V означает смысловой глагол, его индекс п означает, что смысловой глагол употребляется в форме -п, если смысловой глагол оканчивается на гласные. Точка перед буквой -п означает употребление одной из гласных: - ы, у, и, у согласно структуре гласных звуков в основе смыслового глагола. Маленькая латинская буква "v" означает место вспомогательного глагола. Точки после него означает употребление категориальных маркеров времени, лица и числа личного глагола или маркеры числа, принадлежности и падежа у неличных глаголов.

Проблематичность данного явления заключается в том, что собой представляет сочетание V.п - v... в кыргызском языке в смысле, являются ли все сочетания подобного типа сложными глаголами как новые лексические единицы и

регистрируются в словарях, распад которых приведет к исчезновению новой лексической единицы или какая-то часть того сочетания сохраняет свое вещественное значение при той организации сообщения. Не менее проблемной считается вопрос о сложном действии, выражаемым сочетанием названного типа. В грамматиках введено понятие "сложное действие", но не раскрывается его содержание в том плане, что вкладывается в это понятие. В лингвистике давно известно, что с помощью языка "люди обмениваются мыслями" (2 - 694) т.е. утверждается вечная истина, что язык - это носитель смысла. В лингвистике также известно, что любой текст любого размера состоит из двух величин: лексические единицы и грамматические средства. Они как бы напоминают математические понятия переменной и константной величины, где переменный элемент сменяется, а константный элемент употребляется одним и тем же обобщенным значением. Применительно к обсуждаемой теме сочетание "мушташып жатуу" состоит из двух глаголов, первый из которых представляет переменную величину, она сменяема по цели высказывания, а второй - константная величина может употребляться с любым глаголом, тем самым подчеркивается его видовая функция. Обсуждаемое сочетание типа V.п - v... не представляет сложность ни в семантическом, ни в грамматическом смысле.

В кыргызском языке встречаются сочетания двух, трех, даже четырех физических глаголов семантически и грамматически привязанных к одному из глаголов по реализации его вещественного значения, например, "...мушташып жатат", "... барат окшоп калдым", "... бара турган болуп калдым". По нашему мнению первое сочетание (... мушташып жатат) не представляет никакого сложного глагола, поскольку в нем один глагол выражает свое вещественное значение. Это - глагол "мушта". Остальные не выражают никакого лексического значения. Они выполняют чисто грамматические функции. Ими являются:

1. - ш. Он маркер взаимно - совместного залога.
2. - ып жат. Аналитический маркер несовершенного вида.
3. - а. Маркер настоящего времени.
4. - т. Маркер третьего грамматического лица.

Отдельные детали данного утверждения нуждаются в разъяснениях.

Маркер "-ш" нами называется взаимно - совместным, потому что он выражает объект действия, представляемый участниками драки друг против друга, один в качестве подлежащего, другой в качестве дополнения. "Жатат" - это та часть сказуемого, которая относит высказываемое сообщение к действительности, передаваемое первым элементом сочетания. Он не выражает ни одного лексического значения, зафиксированного в словарях.

"- ып жат" нами рассматривается как аналитическая морфема несовершенного вида. Данная аналитическая видовая морфема выражает грамматическое значение незавершенности действия смыслового глагола "мушта", "- ып жат" не является словообразующим средством, поскольку в языке такого способа словообразования не замечено. Словообразующие морфемы прибавляются к основе слова или следуют за основой, от которой образуется новая лексическая единица. Насколько нам известно, в кыргызском языке словообразующие морфемы следуют непосредственно за основой слова. Данное явление наблюдается и тогда, когда образуются сложные глаголы сочетанием двух основ без каких-либо связующих элементов. Например, в кыргызском языке есть сочета-

ние двух основ в виде " - жакшы көр" в значении "- любить, нравиться". Его можно отыскать в словарях. В предложении " Мен аны жакшы көрөм" сказуемым является " - жакшы көрөм" . По структуре оно сложное, потому что оно состоит из двух основ: (жакшы + көр). По семантике - простое, ни по тому, что оно переводится одним словом на другие языки одним физическим словом. Его семантическая простота не связана с расчлененностью на составляющие. Лексическое значение данного сочетания простое и нерасчлененное, как любой другой глагол, что имеется в языке. В случае изменения звукового состава сочетания или следования составляющих не будет того, что отличало его от других. Другими словами, при отсутствии одного из двух сочетание не выражает того, что выражалось двумя вместе. Все вопросы к предложению строятся через "жакшы көрөм":

1. Ким аны жакшы көрөт?
2. Сен аны жакшы көрөсүңбү?
3. Сен аны жакшы көрөсүңбү же жаман көрөсүңбү?

Во всех вопросах " - жакшы көр" употребляется как одна лексема со значением " любить, нравиться", что подтверждает мысль о неразложимости и нерасчлененности данного сочетания. Оно также выполняет функцию одного члена предложения - сказуемого. Подобное явление наблюдается и в других языках. В русском языке имеется глагол " злорадствовать". Оно состоит из двух основ: зло + радоваться. Их можно отыскать в словарях. Они выражают значение, непохожее на значение, когда они употребляются вместе. В английском языке также имеется глагол " - whitewash", состоящий из двух основ " white" и "wash", их значения как лексические единицы не дают того значения, когда они пишутся вместе со значением " белить". Отсюда следует, что сложными глаголами считаются те глаголы, которые состоят из двух лексически значимых основ, служащих для формирования новой лексической единицы со значением, непохожим на значения их составляющих в отдельности. Эта лексема регистрируется в словарях. Небольшой анализ сложных глаголов подводит нас к утверждению следующее: 1. В случае "Мушташып жатат" мы имеем дело с сочетанием как сочетание лексико-грамматического порядка, где имеется один смысловой глагол, значение которого реализуется для выражения грамматических категорий залога, вида, времени и лица. 2. В случае "жакшы көрөт", " ..злорадствует" и " ...whitewashes" мы имеем дело с сочетаниями, выражающими новых лексических единиц и они фиксируются в словарях. Они отвечают всем требованиям сложного глагола, которые приводились в начале статьи. Наблюдается их общее сходство в том, что они выполняют функцию одного члена предложения. Их расхождения заключаются в том, в первом случае отсутствие второго элемента сочетания не меняет лексического значения смыслового глагола. Отсутствие первого элемента сочетания показывает отсутствие какого-либо сообщения в той организации предложения. Во втором случае отсутствие любого элемента сочетания показывает отсутствие того значения, которое выражалось ими вместе. Анализ также показывает еще один немаловажный фактор. В случае " ... мушташып жат" два элемента сочетания соединяются через морфему "п", тогда как в случае " - жакшы көр" и " - злорадствовать" элементы сочетания соединяются без каких - либо грамматических средств. Отсюда делается вывод, что " - ып жат" является аналитической словоизменительной формой гла-

гола для выражения категориального значения вида, каким бы глаголом она не сочеталась. Говоря о глагольно-глагольных сочетаниях обсуждаемого типа нельзя не упомянуть об одном допущении отрицательного содержания, будто в кыргызском языке два глагола, оба в деепричастной форме представляют сложные глаголы, соответственно и сложные сказуемые, не укладывается в рамки даже привычного суждения.

Теперь проанализируем следующее сочетание трех глаголов в качестве сказуемого: " - барат окшоп калдым". В словарях значатся как отдельные лексические единицы: бар, окшо, кал, но они в приведенном сказуемом не могут одинаково реализовать свои вещественные значения " -ездить, быть похожим и оставаться". Носители кыргызского языка поймут данное сообщение как " похоже, в эту командировку поеду я". Как видно из перевода, из трех глаголов только один реализует свое лексическое значение. Им является глагол " - бар". Остальные выполняют чисто грамматические функции. В связи с переводом значения сказуемого хочется повторить, что перевод делается чтобы выяснить значение сообщения. Переводимость не доказывает смысловую и структурную норму, также организацию предложения в других языках. В предложении " Командировкага барамын" сообщается о поездке в командировку. Она состоится в будущем. В этом сообщении не присутствует оценка говорящего, т.е. отсутствует модальность. В предложении " Командировкага барат окшойм" чувствуется оценка говорящего по факту поездки, т.е. сомнительность поездки самого говорящего. Обращает на себя факт, что в данном сказуемом один глагол употребляется в третьем лице, а другой - в первом лице. Мы связываем этот факт с выражением модальности в кыргызском языке. Глагол " - окшоо" не выражает своего лексического значения быть похожим на кого-то или что-то т.е. он употребляется ни как лексическая единица, а как служебное слово. Другими словами, " - ат окшоо" представляет сферу грамматических элементов. Это значит, что глагол " - бар" не является сложным. Данная идея подтверждается следующим предикативным глаголом. Если в сочетании "барат окшойм" выражается модальное значение смыслового глагола, то в сочетании " - барат окшоп калдым" предикативный глагол " кал" добавляет видовое значение смыслового глагола на стадии окончательного решения вопроса.

В следующем предложении сказуемое выражено четырьмя глаголами: " - бара турган болуп калдым" в соответствующей грамматической форме каждый в отдельности (- бар, - тур, - бол, - кал). Если исходить из положения, что каждый глагол вносит какую-то долю своего значения чтобы заполучить новую лексическую единицу, то определить их общее лексическое значение было бы пустой тратой времени. Поэтому есть смысл делить данное сказуемое на лексическое и грамматическое. И в самом деле, оно делится на смысловой глагол - " бар" и вспомогательные глаголы "тур, бол, кал". Первый вспомогательный глагол, что следует за основой смыслового глагола употребляется в форме " - а тур" с суффиксом причастий на - ган. Этим самым образуется аналитический модальный элемент, выражающий наличие момента принуждения. Он ничего лексического не прибавляет к лексическому значению смыслового глагола. Им выражается будущее действие, но смысловой глагол рассматривается как номинативный глагол, что употребляется с глаголом - связкой " - бол". В свою очередь он (- бол) сочетается с видовыражающим вспомогательным глаголом

" - кал". В обсуждаемом предложении и " - а тур", и " - болуп" и " - калдым" употребляются как константные грамматические элементы. Они свободно сочетаются с любой лексемой, выражая вышеназванные грамматические значения.

2. " - Ган" - категориальная форма причастий. Она прибавляется как синтетическому, так и т.н. аналитическому глаголу в виде " - бар - барган" и " - бара тур - бара турган", которые отличаются по выражению временной отнесенности. Причастие " - барган" относится к разряду прошедшего и настоящего времени. Его временная соотношенность определяется лексическим окружением и временем сказуемого. На этом основании мы называем немаркированной формой причастий. Вторую форму относим к разряду будущих действий со значением наличия момента принуждения. Наряду с выражением значения времени причастие может употребляться в качестве номинативных частей речи. Эта мысль подтверждается употреблением глагола - связки " - бол", что следует за " - бара турган". Этим самым образуется составной глагол, состоящий из двух частей: именная часть (бара турган) и глагол - связка (- бол). Как любой другой глагол, обсуждаемый составной глагол (- бара турган + бол) может встретиться с видовыражающими вспомогательными глаголами, как это видно в обсуждаемом примере. Это - " кал". Он выражает действие, завершение которого очевидно и по которому высказывается сожаления тем, кто не хотел этой поездки, и радость тем, кто добивался данной командировки. С лексической точки зрения и " тур", и " бол", и " кал" не выражают ни одного лексического значения, что дается в словарях. Этот факт убеждает нас в правильности мысли, согласно которой синтетические и аналитические граммы рассматриваются как формообразующими средствами, Они могут называться сложными граммемами по структуре и количественному составу образования. По нашему убеждению, они не способны повлиять на целостность лексического содержания глагола " - бар". Следовательно, они являются такими же граммемами, что давно известно в грамматике как - ды, - ыптыр, - л, - н и др. В обсуждаемом примере мы имеем следующие граммы: - а тур, - ган, - бол, - уп, - кал, - ды, - м. Граммы " - тур, бол, кал" ни чем не отличаются от лексических единиц по своему фонетическому составу. Однако выполняемые ими функции несколько не подходят под понятие "лексические единицы", что является убедительным основанием для утверждения, что они являются граммемами. В обсуждаемом примере имеется один смысловой глагол (-бар) и 7 грамматических категориальных маркеров, что приводилось выше. Утверждение о том, что глаголы " - тур, бол, кал" являются словообразующими средствами (сложных глаголов), не соответствует действительности по той простой причине, что если их считать словообразующими средствами, то не трудно делать вывод, что в кыргызском языке один и тот же смысловой глагол может менять свое значение в одном и том же окружении три раза и в конечном счете невозможно называть конкретное значение тех словообразований. Такое суждение, безусловно, грешит против логики. Следовательно, они такие же формообразующие грамматические средства, что остальные. Второй довод в пользу признания их формообразующими элементами является факт о том, за формообразующими категориальными маркерами не могут употребляться словообразующий маркер. Анализируем еще одно предложение: "Былтыр газета, журналдарга жазылбай

калдым эле" (В прошлом году я не подписался на газеты и журналы). В нем сказуемое выражено тремя словами - глаголами: -жаз, кал, э. В количественном смысле их можно было бы считать сложным сказуемым. При его анализе выясняется, что содержание предикации передается одним глаголом (-жаз), форма выражения предикации другим глаголом (-кал) и модальное значение передается третьим глаголом (-э). Здесь не наблюдается слияние лексических значений трех глагольных основ, что является поводом для размышления в плане, неужели они выражают одно лексическое значение, одно сложное действие и выполняют одну синтаксическую функцию и они являются нерасчленимыми сочетаниями. Во всех грамматиках кыргызского языка без исключения нет разъяснения, как физически и психологически выглядит облик сложного глагола и действия, сказуемого и нерасторжимости. Поскольку данное понятие не раскрывается, оно считается только утверждением. Одно положение из четырех гласит, что глагольно-глагольное сочетание выражает одно лексическое значение, и в каком словаре можно отыскать это одно, единое значение, соответственно и действие. В существующих словарях оно не зафиксировано, что доказывает V.n-v не представляет единого лексического значения (лексема), т.е. в нем (сочетании) функционирует один из глаголов со своим лексическим значением, второй не имеет его. Мы не отрицаем наличие лексического значения в обсуждаемом сочетании. В то же самое время возражаем на утверждение того, сто обсуждаемое сочетание располагает одним единым лексическим значением как синтез трех глагольных значений, не похожее на значение каждого отдельности. В сочетании "- жазылбай калдым эле" функционирует только один глагол со своим лексическим значением, им является, -жаз (подписаться // подписываться). В нем не замечается какое-либо семантическое изменение, т.е. "подписаться, подписываться" реализует именно названное, зафиксированное в словарях значение и оно реализуется посредством последующих служебных глаголов для выражения факта, в результате которого субъект вынужден постоянно ходить в киоск покупать газеты и журналы и по поводу этого случая он выражает сожаление (эле). Другими словами, часть сочетания в виде "-калдым эле" не является лексической единицей, оно является чисто грамматическое, что составляет понятие "константный элемент". Вместо "жаз" можно подставить любой глагол с суффиксом -.п, что составляет понятие "переменной" и оно вносит новое содержание в сочетание. Следовательно, константный элемент предложения выражает одно и то же значение в любом тексте, что относится к разделу грамматики, переменный элемент предложения выражает то, что зарегистрировано в словарях, имеет свойственный только ему значение, что принадлежит разделу лексикографии. В сочетании "-жазылбай калдым эле" переменным (лексическим) элементом является глагол "-жаз", постоянным (грамматическим) элементом является "ылбай калдым эле" (-ыл-ба-й кал-ды-м э-ле).

Факт о том, что кыргызский язык является одним из агглютинативных языков, всем известно. К сожалению, процессу агглютинации уделяется мало внимания, в результате чего серьезные проблемы остаются нераскрытыми. В обсуждаемом предложении сказуемое выражено тремя глаголами. Все они получают соответствующее грамматическое оформление, конкретно:

-жазылбай, -калдым, -эле. Мы специально выделили каждую грамму чтобы ясно представить, что чем является в предложении.

"Жаз" - это лексема со значением составления текста на бумаге, "-ыл" - это категориальный маркер страдательного залога со значением быть включенным в список получающих газеты и журналы, "-ба" - это граммема со значением отрицания того, что выражено глаголом "жазыл" т.е. он не был включен в список, "-й кал" - это аналитическая форма видовой категории. При отсутствии отрицательной частицы "-ба" употребляется "-ып" в качестве первого элемента аналитической категории вида. Мы употребляем понятие аналитической формы вида, потому что "-кал" употребляется не как лексема, а граммема. Он не реализует ни одного своего лексического значения. Он не может установить семантической связи с остальным корпусом предложения, т.е. нельзя сказать "Былыр газета, журналдарга калдым эле". Этот факт опять доказывает несостоятельность мнения, согласно которому "-кал" считается словообразовательным элементом сложного лексического глагола, соответственно и действия, о чем был разговор.

Доказательством тому, что сочетание глаголов в форме V.n-v не является образованием сложного глагола и действия, является факт отсутствия словообразовательных морфем среди словоизменяемых категориальных маркеров или невозможности их употребления. В V.n-v сочетании невозможно получить сложное значение и действие, не противоречащее нормам и правилам словообразования в кыргызском языке. Данный факт недвусмысленно подтверждает отсутствие какого-либо нового лексического значения и действия. Все категориальные маркеры в пределах слова или сочетания не допускают употребления словообразовательных морфем.

Ученые, занимавшиеся историей языка (ов) в один голос заявляют, что в языках глагол в начале выражал видовые значения, затем только временное. В кыргызском языке сохранился именно такой порядок видовременных выражений у глагола в виде слов в качестве граммем. Если подобная трактовка вызывает сомнение у читателей, то имеется возможность проверить справедливость выдвинутого положения. Например, от глагола "-айдоо" можно образовать существительное "-айдоочу" т.е. "-чу" словообразовательный суффикс. Образовалась новая лексема "водитель". А вот в следующем примере "-чу" не является словообразовательным суффиксом, хотя по звуковому составу абсолютно идентичен с "-чу" в слове "-айдалуучу" (площадь, подлежащая вспашке). В данном случае "-чу" выражает повторяемость действия. А вот третий пример классический в том смысле, что основа глагола действительно принимает суффикс, с помощью которого образуется новое значение. Глагол "-өл" и "-өлтүр" однокорневые глаголы, однако их значения связаны с действующим лицом. В первом случае, субъект сам умирает, во втором он убивает. Отсюда делаем вывод, что словообразовательные морфемы следуют за основой глагола, а формообразовательные морфемы следуют за словообразовательными. В обсуждаемом предложении последовательность морфем "-ылбай калдым эле" является чисто формообразовательными, в том числе и "-кал", "-э". Итак, порядок следования словообразования выглядит V+словообразовательные морфемы, словоизменяемые морфемы прибавляются к основе глагола в следующем порядке: V.n+залог+отрицание+вид+связка+время+лицо+модальность.

Малейшая перестановка системы следования грамматических морфем приводит к ломке смысла сообщения. Это не значит, что все категориальные мар-

керы должны употребляться в обязательном порядке в предложении вместе. Ненужные категориальные маркеры снимаются из системы следования со своих мест. Все зависит от цели высказывания.

Бытует мнение, согласно которому V.n-v сочетание является сложным сказуемым в предложении, поскольку оно состоит из двух глаголов. В связи с этим утверждением возникает немало вопросов в плане, что именно составляет понятие "сложность" сказуемого: сложность лексического порядка или грамматического порядка или что-то другое, несвязанное ни с тем, ни с другим. Нам кажется наивным полагать, что обсуждаемое сочетание составляет лексически сложное сочетание. Нами сделанный анализ недвусмысленно показывает, что первый элемент сохраняет свое лексическое значение, тогда как второй элемент не предполагает подобного. На основании анализа можно заявить, что второй элемент употребляется только в качестве категориального маркера вида. Во всех серьезных грамматиках кыргызского языка дается информация, согласно которой вспомогательные глаголы не могут передавать значения категории вида, поскольку они не могут сочетаться со всеми смысловыми глаголами (4 -291, "5- 326,6 - 144) и выражать видовые значения. Прямо скажем, что доводы для отрицания видовых значений вспомогательных глаголов в кыргызском языке весьма шаткие. Если следовать логике данного утверждения, то мы обязаны заявить, что даже в русском языке нет таких универсальных видообразующих средств, с которыми можно было бы образовывать видовые пары глаголов подряд. Такое утверждение грешит против истины. Например, в русском языке образование видовых пар глаголов выглядит следующим образом:

Несов. вид	бросать; брать;	думать;	видеть;
Сов. вид	бросить; взять;	подумать;	увидеть;

Следующим шагом мы выделяем видообразующие элементы в глаголах.

-а	бра-	-	-
-и	взя-	-по	у

И проверим универсальность применения видообразующих морфем к каждой глагольной основе.

бросать - побросить;	видеть - подвидеть;
думать - удумать;	видеть - повидеть;

Любой русскоговорящий человек заметит ошибочность применения видообразующих морфем. Следовательно, их универсальность в образовании видовых структур не соответствует действительности. В этой связи Маманов И.Е. (3-34) замечает: "... нечетко отличая функцию выражения видового значения вспомогательных глаголов от других их грамматических значений, авторы ряда работ внесли путаницу и осложнили вопрос вместо его решения". Проблема, действительно, не получила ясность. Как можно объяснить то, что не понятно. Например, согласно русской грамматике (7-271) несовершенный вид употребляется в четырех случаях для выражения:

1. Конкретного действия, происходящего в течении определенного времени в процессе его осуществления. Например, "Он громко читал писцмо". "Чи-

тал" выражает конкретное, единичное действие, происходившее в определенный отрезок времени в прошлом. На кыргызский язык оно переводится: "... окуп жатты".

2. Повторяющееся действие. Например, "Он всегда читал русских классиков" (Ал орус классиктерин окуп жүрчү).

3. Действие, происходящее постоянно и непрерывно. Например, "Погода была необыкновенно теплой в феврале" (Февралда аба ырайы бөтөнчө жылуу болуп турду).

4. Действие, осуществляющееся благодаря способности субъекта. Например, "Дядя Володя прекрасно рисовал" (Володя агабыз сүрөттү укмуштай тартчу).

Как видно с примеров "читал" (-окуп жатты) - конкретное действие, "читал русских классиков" (орус классиктерин окуп жүрчү) - привычное повторяющееся действие, "была теплой" (жылуу болуп турду) - постоянное непрерывное действие, "рисовал" (тартчу) - действие, связанное со способностью. Все примеры, где сказуемые показывают несовершенство действия, что передается вспомогательными глаголами: -жат, -тур, -отур, -жүр, -чу в кыргызском языке. Особенностью русского языка в выражении несовершенного вида является то, что этот вид не имеет видовой пары в настоящем времени, тогда как в кыргызском языке видовое противопоставление имеет место во всех глагольных временах. Небольшой анализ показывает, что значение несовершенного вида в русском языке представлен одним маркером условно, тогда как в кыргызском языке он представляется четырьмя маркерами. С содержательной стороны между указанными языками нет особых расхождений в выражении видовых значений, что должно было лечь в основу признания или непризнания наличия видовых выражений глагола. К сожалению, формальный, к тому же количественный показатель возобладает в решении данного вопроса.

Всем известно, что описать или объяснить непонятное понятным языком задача чрезвычайно сложная. Чем объяснить утверждение "Жардамчы этиштердин билгизген кошумча мааниси орус тилиндеги түр категориясына туура келет. Бирок жардамчы этиштер түр категориясын түзө албайт" (4-290)

(Дополнительные значения, выражаемые вспомогательными глаголами, соответствуют категории вида в русском языке. Но вспомогательные глаголы не могут представить категорию вида). Мы опять сталкиваемся с фактом, что в исследовании языка формальность возобладает над значением, смыслом. Не последовательность в толковании того или иного явления в языке порождает себе подобное в разделе синтаксиса. Известный ученый по синтаксису кыргызского языка Абдыгул Жапар пишет в своей монографии: "Если же сказуемые являются составными, то носителем значения в таких сказуемых выступает основной препозитивный компонент, а второй вспомогательный только придает основному различные, дополнительные, модальные оттенки значения (8-349). Читателю сразу бросается в глаза нерасчлененность мысли, что является аналитическим сказуемым, и что называется составным. Мы также замечаем, какие именно оттенки и какого модального значения имеются в виду. Среди приведенных им примеров встречается и такой: "Кат жазышып турабыз" (там же) где "Кат жазышып турабыз" рассматривается и составным, и аналитическим сказуемым. Неясность связана с тем, какие из трех слов составляют понятие

составное и / или аналитическое сказуемое и какое слово передает модальное значение и его оттенки. Все эти вопросы остаются без ответа. Ведь монография - то посвящена именно указанным проблемам. Вся трудность в том, называя что-то чем-то, не называют критерий, по которому определяют сложное и / или аналитическое сказуемое. Мы специально ставим союз " - и / или" в том смысле, составляют ли все три слова и составное и аналитическое сказуемое. К тому же, какое из них выражает модальное значение или его оттенки? В нашем представлении кыргызский язык - аналитический язык, где каждый употребляемый суффикс представляет одно грамматическое значение. Например, существительному прибавляются суффиксы множественного числа, принадлежности и падежные окончания. Применительно к личному глаголу прибавляются 6 суффиксов: отдельно для залогов, отрицания, вида, времени, лица и модальности в предложении "Мен былтыр газета, журналдарга жазылбай калдым эле". Категориальные маркеры бывают в виде суффиксов или отдельных слов, перешедших в разряд служебных. В этом смысле употреблять термин "аналитический" в кыргызском языке излишним. Тем не менее, следует еще раз вернуться к сочетанию V.n-v с тем, чтобы убедиться в том, что мы имеем: сложный глагол или простой глагол, или аналитический глагол или еще что-то другое. До сих пор были попытки дать объяснение этому сочетанию с точки зрения семантики, какой глагол сочетания представляет содержание высказывания и с помощью чего оно соотносится к реальной действительности, а также морфологией, как сочетаются эти глаголы между собой структурно, допускают ли они препозитивное или постпозитивное употребление категориальных маркеров по строгим правилам или произвольно. На все эти вопросы мы ответили по ходу изложения своего мнения. Мы категорически против толкования, согласно которому V.n-v сочетание считается составным сказуемым. Составным глаголом и составным сказуемым принято считать единство двух единиц, где одна представляет именное слово, что составляет содержание сообщения, другая - глагол, что реализует содержание сообщения, представляемого именной частью составного глагола - сказуемого, то есть глагол употребляется в качестве связки двух именных слов, выполняющих функцию подлежащего и предикатива. В кыргызском языке этим глаголом - связкой является слово "-болуу", он употребляется во всех глагольных временных формах и отвечает на вопросы кто//какое//сколько//где. Или что есть что//какое//сколько//где. Спряжение глагола связки отличается от вспомогательных глаголов в сочетаниях типа V.n-v тем, где вспомогательный глагол спрягается во всех глагольных временах, тогда как в сочетаниях типа "n - v" глагол также спрягается во всех грамматических временах за исключением настоящего времени, где спрягается предикатив составного глагола типа: "Мен доктурмун. Биз доктурбуз". Если будет необходимость выразить временную отнесенность высказывания, носители языка прибавляют маркер времени, лица и наклонения к глаголу - связке "-бол", но предикатив будет употребляться без каких-либо формообразующих морфем типа: "Мен доктур болдум". Данный факт подтверждает мысль о том, "-болуу" связан с предикативом по содержанию сообщения. С точки зрения коммуникативной значимости глагол "-болуу" не выражает ни одного своего лексического значения без

предикатива, то есть значение "-болуу" определяется тем, чем заполняется этот вакуум. Смотрите Словарь кыргызского языка (2010) и кыргызско-русский словарь К.Юдахина, где из восьми лексических значений глагола "-болуу" семь иллюстрируются сочетанием предикатива и глагола - связки, что дает нам основание сказать, что "-болуу" - лексически неполнозначный глагол, то есть он глагол - связка. Все фактические материалы, собранные и анализированные нами, свидетельствуют о наличии в кыргызском языке грамматической категории вида по формовыражению непохожей на ту же категорию в других языках, но по степени регулярности и по выражению видовых значений абсолютно идентичны, что дает основание полагать, что они (факты) - очевидные, но, к сожалению, ее решение выглядит нелогичной вопреки всем имеющимся фактам его употребляемости в речи. Обсуждаемая проблема, в крайнем случае, должна была рассматриваться как сложные формы всех грамматических времен, аналогичные тому, что имеется в языке под названием "Сложное настоящее время". В грамматиках нет ни того, ни другого, что, действительно, невероятно.

Как показывают анализы, сочетание типа V.n-v, где V глагол не представляет никакого сложного глагола, также сложного действия в виду того, что в том сочетании ".n-v" является аналитической видообразующей морфемой, часть которой представляется служебным словом, а не лексической единицей. При этом не наблюдается никакого семантического сдвига в значении смыслового глагола.

По поводу того, что V.n-v является нерасторжимым, нерасчленимым сочетанием, также не находит подтверждения на практике. Например: "Арманын айткан кезде кай бир жашыктары ыйлап дагы жиберишчү". В кыргызском языке понятие видовой пары глаголов представляется двумя группами служебных слов в аналитической форме в виде:

-п жат, -п тур, -п жүр, -п отур для выражения несовершенного вида и
-п ал, -п бер, -п кел, -п кет, -п кой, -п сал, -п ташта, -п жибер, -п чык, -п кир для выражения совершенного вида в кыргызском языке.

Ниже приводим примеры, где указанные выше аналитические формы видовых значений употребляются во всех грамматических временных формах, например:

1. Элди бирден чакырып, куранын карматып жатты.
2. Анткени, жолдун астыңкы чети менен келе жатышкан.
3. Ар түрдүү нерселер түшүмө кирип жатыптыр.
4. Ошол кезде айылдагылар кызуу козу байлап жаткан болушат.
5. Жанагы Каныбек айдалып кеткен Шиберден келе жатасызбы?

Вторая группа примеров, где употребляется аналитическая форма видовых значений -п жибер:

1. Ажар менен Каныбекти ыгы келген күнү качырып жиберем.
2. Сен жооптуу болгондо, бир атты мингизип Каныбекти качырып жибересиңби.
3. Бөрүбай молдо жобурап аяттан дагы бирди окуп жиберди.
4. Сооронбай протокол жазып каматып жиберген.
5. Арманын айткан кезде кай бир жашыктары ыйлап дагы жиберишчү.

Использованная литература

1. Кыргыз тилинен грамматикасы, 2009 ж. Бишкек.
2. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. ИЗО "Наука", Москва" 1973 г.
3. Маманов И.Е. Вспомогательные глаголы в казахском языке. В книге: Вопросы грамматики тюркских языков, Алма-Ата изд. АН казах-ССР, 1958.
4. Кырг. тилинен грамматикасы. Морфология, Фрунзе, Кыргызокуупедмамбас, 1964.
5. Кырг. Адабий тилинин грамматикасы, I б. фонетика жана морфология. – Фрунзе: Илим, 1980.
6. Давлетов С. Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. – Фрунзе, Мектеп. 1980.
7. Русская грамматика, "Русский язык" 1990.
8. Абдыгул Жапар. Синтаксический строй кырг. языка. – Бишкек, Мектеп, 1992.
9. Юдахин К. Кырг.-русский словарь.
10. Кыргыз тилинен сөздүгү, 2010 г.
11. Все примеры взяты из романа "Каныбек" К. Жантошева.

Ж. Баласагын атындагы КМУнун аспиранты
Курманова Н.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЫРЫМ-ЖЫРЫМ ТЕКСТТЕРИНИН ТИЛИ (ТЕКСТТИК ПРАГМАТИКА ЖАНА СТИЛЬ)

Ырым-жырым тексттеринин жаралышы жана мааниси

Белгилүү болгондой, байыркы замандарда илим -билим менен түшүнүгү жок баё адамдар, алардын ичинде кыргыздар да жаратылыштын ыңгайлуу да, ыңгайсыз да абалдарында жашап, оокат өткөрүшкөн. Жаратылыштагы ар кандай кубулуштар: катаклизмдер, жер титирөө, ай тутулуу, күн күркүрөө кубулуштарына адамдардын акылы жетпей, алардын сырдуулугуна ишеним арттырып, алардын алдында алсыз болуп, жалынууга, суранууга өтүшкөн. Мындан сырткары, оору-сыркоо, өлүм-житим, төрөлүү, кырсыктар өңдүү био-медициналык окуялар, аңчылыкта жол болуу же болбоо, мал багуу, жер айдоодо түшүм алуу өңдүү маселелер, үй-жай маселеси, экономикалык-социалдык зарылдыктар, уруулар аралык согуштардын азап-тозогу, уруулардын ынтымагы сыяктуу саясий суроолор кыргыздардын стратегиялык-алыскы же такткалык-күнүмдүк көйгөйүн түзүп, жүздөгөн суроолорду жаратып, адамдарды кандайдыр бир өзүлөрүнө белгисиз ишенимдерди жаратууга түрткөн.

Табияттагы сырдуу кубулуштардын, окуялардын келип чыгуу себептерин түшүнбөгөндүк Көкө Тенирге, Көк асманга, отко, сууга, күнгө, буюмдарга сыйынууга, алардан суранууга, кээде аларга буйрук берүүгө чейин келип жеткен. Кийин ислам дини кабыл алынгандан баштап, шарияттын сүрөө-аяттарына, жоболоруна ылайыкташтырылып, кыргыз элинин көбү мусулманчылыкты анчалык деле тыкыс карманбаганына карабай, кыргыз салттары, алардын ичинде ырым-жырымдар диний көз карашка баш ийе баштаган. Алгачкы адамдар сыяктуу эле, байыркы кыргыздар да политеист болушкан, башкача айтканда, көп кудайга ишенишкен. Кийинки доорлордо дүйнөдөгү үч чоң диндин бири болгон Ислам кыргыздардын да ишенген дини болуп калган. Байыркы диндерге жана диний ишенимдерге караганда ислам дини кыргыз маданиятынын өнүгүшүнө зор таасир этип, араб-мусулмандык чыгыш маданиятынын жаралышын шарттаган. Ислам дини тарагандан кийин деле байыркы ишенимдер өзүнүн таасирин жоготкон эмес.

Ислам дини VII кылымда Аравия жарым аралында пайда болгон. Анын негиздөөчүсү – курейш уруусунан чыккан Муххамед Абдаллах (1570–1632). Ислам дини христиан, буддизм сыяктуу монотеисттик диндер менен тыгыз байланышта болуп, ошол диндердин айрым эрежелерин, нравалык түшүнүктөрүн өзүнө синирген.

Кыска убакыттын ичинде ислам дини батыш менен чыгышка тарап, араб тили окумуштуулардын, философтордун, акындардын тилине айланган. Диний идеяларды таратууда сөздүн күчү өтө жогору болгон.

Байыркы убактарда ар кандай нерсе атаган бардык эле сөздөр сыйкырдуу күчкө ээ болот деп түшүнүп, ал аркылуу таасир этүүгө болот деген ишеним бардык элдерде өкүм сүрүп келген. Сөз сыйкырдуу күчкө ээ болот деген ишеним түрк, монгол тобундагы элдерге гана эмес, дүйнөнүн көптөгөн элдерине мүнөздүү

экенин, адам баласы караңгы, сабатсыз кезинде жаратылыштын ар кыл окуялары менен кубулуштарын, предметтерин илимий негизде таанып биле электе ага байланыштуу ар кыл диний негиздеги көз караштар, түшүнүктөр, курулай ишенимдер менен бирге аларга ылайык келген ырым-жырымдар, үрп-адаттар ж.б. иштелип чыккандыгын Д.К.Зеланд далилдеген. Ырым-жырым тексттеринин жаралышы диний көз караштар менен кандайдыр бир деңгээлде байланышып негизги өбөлгөлөрүн түзгөнүн байкоого болот.

Кыргыз эли дыйканчылык менен алектенип, малчылык менен кесип кылган көчмөн калк болгондуктан, отурукташкан элдерге караганда динге ар дайым үстүрт, кайдыгер мамиле кылышкан, ошондуктан ислам дининин эрежелери жай тараган. Динди толук кабыл алышпай, түпкүлүгүндө өздөрүнүн байыркы ата-бабаларынан бери келе жаткан ишенимдерде калышкан. Ошондой эле он үчүнчү кылымдагы монголдордун Орто Азияны басып кирип, дин тартуунун борборлору болгон көптөгөн шаарларды талкалап кыйратып, мал жайыттарына айландырышы диндин андан ары таралып, терен байырлашына кедергисин тийгизген.

Ошондой болсо да, өзүлөрү басып өткөн узак тарыхында, кыргыздар байыркы бае ишенимдерди: фетишизм, анимизм, тотемизмденден баштап, шаманизм, заростризм, ислам диндерин баштарынан өткөрүшкөн.

Кыргыз элинин тарыхында такталган диндик фетишизмдик жоболордун колдонулганы белгисиз. Антсе да, айрым жыгачтарды, таштарды, булактарды ыйык тутуп, мазар катары сыйынуулар кийинки мезгилге чейин өкүм сүрүп келген¹. Мындай тотемдик түшүнүктөр төрттүлүк малдарга да колдонулган. Себеби, кыргыз элинин көчмөндүү турмушунда мал чарбачылык негизги орунду ээлеген. Ойсул-Ата, Чычаң-Ата, Заңги-Баба, Чолпон-Ата, ал эми дыйканчылыкта Баба дыйкан деген сөздөрдүн элдик ырлардан орун алышы ошол тотемдик түшүнүктөрдүн негизинде келип киргендиги белгилүү.

Адамдын алгачкы фетишизмдик, анимизмдик түшүнүктөрүнө кыймыл-аракеттер, сыйкырдуу буюмдар негизги күч катарында каралса, шаманизм дининин учурунда өзүнүн сыйкырдуу таасири, кудуреттүү касиетине ишенүү пайда болгон. Шамандык динде атайын эрежелер, ишенимдер «таасири бар» ырлар айтылат. Ал «касиеттүү» ырларды көрүнгөн эле адамдын аткарышы эч кандай натыйжа бербестен, аны атайын «көзү ачык» бакшылар, бүбүлөр өздөрүнүн «чымындарын», жиндерин чакырып бардык эрежелерди бузбастан аткарганда гана эмдин конуп калышы ыктымал деген чаргытмалуу ой жоруулар бар.

Дал ушул шамандык диндин таасиринде ар түрдүү ооруларга айтылуучу дарымдар келип чыккан. Бирок, дарымдын тексттери, ырлары адамдардын мурдагы фетишисттик түшүнүгүн, кийинки исламдын идеологиясын да өзүнө сиңирип кеткен. Шаманизмдеги эң башкы маселе - бул сыйкырдуу, касиеттүү нерселердин бардыгы, аларга табынуу менен ар кандай кырсыктан, балаадан аман калуу. Бакшы, бүбүлөр дарымдарга кудайды, пайгамбарларды негизги ажырагыс элементи катары кийришкен.

Байыркы адамдардын түшүнүгү боюнча, ар бир оорунун ээси бар, аны сөздүн күчү менен гана жеңүүгө болот деп ойлоп, кыялый нерсеге ишенишкен эле. Бакшынын көрүмү, думананын жин чакырганы ушундай түшүнүккө байланыштуу болгонун «жин тийди», «шамал тийди» деген сөздөрдөн байкайбыз. Эл арасын-

да ырым-жырымдын, эм-дом, арбоо, көрүү, мант байлоо, түкүрүү, албын жана башка түрлөр бар. Булардын алгач бирөө гана аталган болсо ооруган адамды, же малды айыктыруу ж.о.э. дыйканчылыктагы кырсыктарды жоюу үчүн колдонуп жүрсө, кийинчерээк оорунун көп түрүнүн чыгышына, ар түрдүү кокустуктарга турмуш тиричиликтин өзгөрүлүшүнө байланыштуу ырымдардын жана дарымдардын ар түрдүү аттары келип чыккан.

Ырым жана дарым ырларынын келип чыгышы жөнүндө И. Колпакова мындай деп жазат: «Биздин алгачкы ата-бабаларыбыз жаратылышты, кубулуштарды өзүнчө түшүнбөгөн мезгилинде гана сырдуу, магиялык нерсеге ишенүү пайда болгон. Чагылгандуу жаандын жана бороон-чапкындан, жапайы айбандан коркуу, кереметтүү коркунучтардын алдында өзүнүн күчсүз экенин моюнга алуу сезими алгачкы адамдарды ар тараптан кысып турган болучу. Жаратылыш ага жандандырылган, каардуу, душман өңдүү элестелген²». Чынында эле ырым жана дарым тексттерине көз жүгүртсөк, жаратылышка, жашоого байланышкан ойдон чыгарылган ишеничтин күчтүүлүгүн байкоого болот.

«Белгилүү бир натыйжага жетишүү үчүн колдонулган кандайдыр жашыруун, касиеттүү күчкө ээ түшүнүгүндөгү сөздөрдүн тобун, ырларды ырымдар же дарымдар дейбиз» – деген аныктамада³ ырым менен дарымды бир эле түшүнүк катары караганын байкайбыз. Ал эми окумуштуу фольклорчу Т. Танаев: «Дарымдар кыргыз фолклорунда ырым-жырымдар, эм-домдор менен синонимдеш келип, бир жанрдын составына кирип өзүнчө көркөм сөздү түзөт»⁴ – деп дарымдарды ырым-жырым менен бир жанрдын составына кирерин белгилеп, аларды бири-бирине жакын синонимдеш түшүнүк катары баалайт.

Ал эми адабият теориясында ырым-жырым же эм-дом ырлары деп аталып, ага төмөндөгүдөй аныктама берилет⁵.

Элдин диний түшүнүктөргө, мифологиялык көз караштарга, элдик медицинага байланыштуу чыгарган ырлары ушундайча аталат да, аларга табият көрүнүштөрүнө кайрылуу, жаныбарларды арбоо маанисиндеги ойлор айтылган. Мисалы, «кылоо-кылоо», «козу телүү» деген ырлар мына ушундай ырым ырларына кирсе, дарым ырлары оорунуларды дарылоо, эм-дом кылып, алардын психологиясына таасир этүү максатында ырдалган.

Бакшылардын көрүмү, бадик айтуу, тиш байлоо, жылан же кара курт чакканда айтыла турган ырым-жырым ырлары ушундай чыгармаларга жатат. Мындай ырлар өтө сейрек. Жогоруда көрүнүп тургандай, ырым менен дарымдын мааниси кандайдыр бир даражада байланышса да, дарым адамдын ден соолугугундагы өзгөрүүлөргө карата күчтүү сезим, эмоция менен айтылып, ырым көп учурларда турмуш-тиричиликтеги өзгөрүүлөргө байланыштуу колдонула тургандыгы байкалат.

Ал эми Кыргыз Совет Энциклопедиясында: «Ырым-жырым түздөн-түз практикалык максатка байланышпаганы менен белгилүү социалдык мамилелердин символу, формасы катары кызмат кылган шарттуу иш аракеттердин, каада-салттын жыйындысы» деген аныктама берилет. Бул аныктаманын негиздүү экенине биз да кошулабыз.

Мурункуну азыркынын тили менен жазууга болбойт. Адамдар ар бир оорунун ээси бар, аны сөздүн күчү менен гана жеңүүгө болот деп ойлоп, кыялый нерсеге ишенишкен. Кара курт же жылан чаккандагы абалды андан кантип айыгууга боло тургандыгын билдирүүгө даярдыгы, образдуулук касиеттери деле жок

кадыресе сөз каражаттардын пайдаланышкан. Мисалы, жылан чакканда айтыла турган дарымдын биринчи түрү төмөнкүдөй берилген.

Кылычтын кыны келди,
 Милтенин жыты келди,
 Ала батанын дайынымын
 Ак булуттун куручумун.
 Керней баштуу кер жылан,
 Сурнай баштуу сур жылан,
 Таш дөбөдөн тайбай чык!
 Кум дөбөдөн кууп чык!
 Чатырыңды бузбасам,
 Табаныңды үзбөсөм,
 Алты атаңда доом бар.
 Айтышамын бери чык!
 Туу бээнин карысын
 Туурап жесем тойбоймун,
 Капырай сени койбоймун,
 Омурткадан ойноп чык!
 Кабыргадан кайнап чык!
 Менден эмес кудайдан,
 Азирети так Сулаймандын деми менен!

Бул жерде, адамдын бирден-бир жоосу болгон жыланды жеңип алуу түшүнүгүндө айтылып жатат.

Ар бир айтуучуда ушул мазмундагы айрым саптар бардыгында кайталанган учурлар кездешет. Мисалы, «Таш дөбөдөн тайбай чык», «чатырыңды бузбасам», «Табаныңды үзбөсөм», «Алты атаңда доом бар», «Айтышамын бери чык». Бул саптар жыландын түрдүү абалынан, жашоо-шартынан, кебете-кешпиринен, ошондой эле айтуучу жана оорукчан адамдын психологиялык уйгу-туйгусу менен өтө тыгыз байланышта болуп отурат. Эгер бул саптар табылбаса, оорукчандын чыныгы абалын узун сабак сөз кылып, сырткы кейпин сүрөттөп отурса айтуучунун сөздөрү таасирсиз болмок. Оорулуунун ички жана сырткы кейпин узун сабак сөздөр менен чубалжытып берсе, баары биригип келип, ушул саптар камтыган тактыкты, образдуулукту бере албайт эле.

Ырымчылар сөздүн күчүнө гана эмес ар бир кыймыл-аракеттин сыйкырдуу күчү бар деп ишенишкен.

Кармашамын бери чык!
 Жети атаңда доом бар,
 Жеңишемин бери чык!
 Өз атаңда доом бар,
 Өлүшөмүн бери чык,
 Алты атаңда доом бар,
 Айтышамын бери чык!

Мисалдан көрүнүп тургандай, чаккан жыландын аталары жөнүндө сөз козголгон. Айтуучу экинчи жактын таандык уландысына (-ң) өзгөчө басым коет. Му-

нун сыры тереңде. Тактап айтканда, ал айтуучунун жыланга карата жекече мамилесин, ушул эле маалда башкалардын да ага карата маанайын (аео сезими, кыжырдануусу) туюнтат. Ошондой эле мазмунунун карама-каршылыктуу ички уйгу-туйгусун да берет. Демек, жыландын алты, жети атасынан бери ала албаган өчү бар. Айтуучунун да, башка кейипкерлердин да, угуучунун да жылан чакканына байланыштуу купуя нааразалыгы берилген.

-ЫҢ мүчөсү аркылуу ушул айтым өзүнө оор жүктү сиңирип, көп маанилүү сөзгө айланган. Айтымды бул деңгээлге жеткирүү анын духуна, айтуучунун чеберчилигине байланыштуу келип чыккан, көз көрүнгөндүн баарын божурап санай бербей, кыялында жаралган ойдун уюткусун чап кармап, үнөмдүү таамай сөздөр аркылуу жеткире билген.

Мындай учурда, В.В. Кожиновдун⁷ «көркөм кептин формасы – бул өзүнөн өзү эле чыгармаынын предметтик, обьективдүү жашоочу мазмуну» деген пикирине кошулбай коюуга болбойт. Жылан чаккандагы айтымдагы көркөмдүк касиет, нааразычылык **-ЫҢ** мүчөсүндө сиңирилип, айтымдын бир бүтүн, ажырагыс бөлүгү катары каралып турат.

Бул мүчөнүн уланышы аркылуу «ата» сөзү өзүнө түрдүү психологиялык жагдайларды камтып тургандыгы байкалат.

Айтым үчүн берилген ырдын көлөм-ченеми ассонанстар, аллитерация, синтаксистик формалардын дал келиши, кайталоонун ар кандай түрлөрү, параллелизмдер менен контрасттар, айтымдын башынан аягына чейин бир типте болушу угармандын сезимине таасир этип кабылдоого өбөлгө түзүп турат. Бул айтымда бир сөздү да алмаштырууга болбойт, анткени бул айтымдарда ошол гана сөз, ошол гана саптар колдонулууга тийиштей сезилет. Айтымдын өзүнө гана тиешелүү ыргагы, обону бар, ошол ыргак, обон жабырланган адамга өзгөчө таасир этүү кызматын өтөйт.

Кара курт чаккандагы дарымдардын жылан чакканда айтылуучу дарымдардын бадик айтуунун түрдүү варианттарын бири-биринен өзгөчөлөнүп, же бирин экинчисине окшоштуруп турган жагдайлардын бири да ыргак, обон экендиги айныбас чындык. Алардын образдык, лексико-фразеологиялык композиция-синтаксистик составы же түзүлүшүнүн өзгөрүшү боюнча канчалык айрмаланса, анын тыбыштык жана ыргактык структурасынын өзгөрүшү боюнча да ошончолук өзгөчөлөнөт⁸.

Ыргак дарымчылык өнөрдүн өзгөчөлүгүнө ылайыкташып, тексттин магиялык күчүн күчөтөт. Бул жагынан алганда, В.В. Кожиновдун көркөм кеп менен кадыресе кептин ортосундагы айырмачылыкты актердун ойлонулган, далай машакаттан өтүп жөнгө салынган кыймылы менен адамдардын кадыресе кыймылынын ортосундагы айырмачылыкка салыштыргандыгы орундуу экендигин белгилей кетсек болот. Мунун бир мисалы катары бадик айтуунун, жылан же, кара курт чаккандагы дарымдардагы ыргактарга көңүл буралы.

Быжы, быжы, быжы курт,
 Быжылдаба кара курт,
 Теке тоонун боорунан
 Тегеренип келген кара курт.
 Чатырыңды бузбасам,
 Таноонду тилбесем,

Таш дөбөңө чыкпасам,
 Менин атым алда чык!
 Аты болсо калбай чык!
 Жуп жумуруң жууп чык!
 Менин дубам кууп чык!
 Сүф, сүф, сүф!

Дарымдын дагы бир варианты мындайча берилет:

Быжы, быжы, быжы чакты,
 Быжы атасы Камбар чакты.
 Кушунду кармай чык,
 Таш төбөдөн таппай чык.
 Куу төбөдөн турбай чык,
 Өпкө менен боордон.
 Менден эмес кудайдан,
 Кыйыр, кыйырга көч!
 Кыйыр отун оттогон,
 Сыйырга көч!

3-бир варианты төмөндөгүдөй:

Быжы, быжы. Быжы чык!
 Аткан окту атып чык!
 Тула бойдон калбай чык!
 Турумтайдай күлүп чык!
 Тула бойдон калбай чык!

Кара курт чакканда айтыла турган дарымдын түрлөрү өтө көп. Дарымчынын айтымына байланышкан көрүнүшкө, окуянын динамикасына, буларга жуурулушкан ыргакка серп салсак Ю. Тьяновдун «прозадагы ар бир төңкөрүш анын тыбыштык составындагы төңкөрүш катары да туюлат» – деген пикири поэзияга да туура келерин айтууга болот.

Мындагы ыргактар, сүйлөмдөрдүн формасы, каармандын ички уйгу-туйгусунун, санаркоолорунун формасын түзүп турат, ошол уйгу-туйгуну, санаркоону жөн гана кабарлап койбостон, ыргактар дал өзүнө айлангандыгын сезебиз. Ыргак обонго обон ыргакка камыр-жумур жуурулушуп, бири-биринен ажыратууга мүмкүн болбой калат. Мындагы айтымдар дарымчынын, жабырлануучунун ой санаасында удургуп жаткан жагдайлардын баарын ачып берет. Бул айтымды үн чыгара же ичинден окусаң да тымызын ыргак айкын туюлат. Эгер ыргакка, обонго салбай окусак айтым өзүнүн образдуулугун, адамга берген таасирин жоготот. Анткени, ыргактан ажырап калган болот. Бул айтымдарда бир үн аркылуу жабырлануучу менен кара курттун, дарымчынын үндөрү берилип жатат.

Дарымчы кара курт жөнүндө баяндайт. Бирок дарымчынын үнүндө кара курттун да үнү бар. Кара курттун «заары», «таш дөбөсү», «чатыры», «таноосу» ж.б. дарымчыны айтууга аргасыздандырат, экөө купуя кагылышта, келише албайт, денеден ууну чыгаруу үчүн бардык дараметин жумцаган дарымчынын үнү «чык», «көч» деген сөздөргө басым жасоо аркылуу кайталанып айтылып жатат. Жөнөкөй пикир алышууда кадыресе кепте бири-бирине эч кандай деле байланышы болбогон сөздөр өз ара жалпылыкка ээ болуп чыгат.

Айдан түшкөн алтын курт
 Күндөн түшкөн күмүш курт
 Курт болсоң куруш!
 Кара болсоң табышы
 Каба бара мен болсом
 Эрте түкүргөнүм кечке жетпе!
 Кеч түкүргөнүм эртеңге жетпе!

Алсак биринчи ырда айдан-күндөн, алтын-күмүш деген сөздөр өзүнчө синонимдик катарды түзүп турат. Ушул эле маалда бул эки топ (айдан-күндөн, алтын-күмүш) өз ара антонимдик катышты да берип жатат. Андан тышкары эрте, кеч, эртеңге-кечке сөздөрү да антонимдер. Ушул сөздөрдүн бардыгы «курт» деген сөзгө карама-каршы коюлат.

Сөздөр алкакка түшкөндө, көркөм өнөрдүн өзгөчөлүгүнө ылайык, бири-бири менен таптакыр башкача мамиледе болот, алардын маанилери тереңдеп, кандайдыр башкача жалпылыкка баш ийип калат, тактап айтканда көркөм тексттеги сөздөрдүн баары жуурулушат да бир гана өзөккө (жалпылыкка) баш ийет. Ошондуктан, дарым ырындагы сөздөрдү оңойлук менен алмаштырып жиберүүгө болбойт, анткени алмаштыруу ырдын бузулушуна алып келет.

Бул жөнүндө дарым ырынын бүтүндөй мазмуну көп маанилүү болуп тургандыктан ыр белгилүү бир деңгээлде кубулуп турат, ар ким ар кандай кабылдайт, ал эмес бир эле адам тарабынан ар башка убакта, ар башкача кабылданышы ыктымал.

Бүтүндөй көркөм ырдагы көп маанилүүлүк касиети андагы ар бир сөзгө жайылып, ага өзгөчө бир маани жана ыраң-түс берет. Ошондуктан, көркөм кептеги көп маанилүүлүктү чылгый лингвистикалык кубулуш катары кароо туура эмес, ал муну менен байланышта болсо да поэтикалык (социалдык, психологиялык) кубулуш болуп саналат.

Жылан чаккандагы дарымчылык айтымында жабырланган адамдагы уунун тез чыгышы жөнүндө сөз болуп, жыландын "омурткадан ойноп", "кабыргадан кайнап" чыгышы тууралуу айтылат. Бул сыяктуу сөз айкаштарына чыныгы көркөмдүк кудурет-күч берген өбөлгө анын өздүк тике мааниси эмес, а көркөмдүк поэтикалык мааниси болуп саналат, көркөм өнөргө тиешелүү мыйзамы бар, ал кайманалуулук, көп маанилүүлүк ушул касиети аркылуу ал адамга, угарманга өзгөчө таасир этет, психологиясын козгоп, ойлонтууга мажбурлап, санаасын бөлөт.

Тескери орун тартиби да дарым, ырым-жырым ырларында өзгөчө мааниге ээ.

Таятаңда сөзүм бар
 Тартышайын бери чык!
 Ажыдаар ак жылан,
 Арбашайын бери чык!

Ырдагы терс орун тартиби «оңдоп» окусак көркөмдүк касиетинен ажырайт. Жалаң грамматикалык жактан алганда туура эмес, адаттан тыш сүйлөм курулмалары көркөм ырда законченемдүү негизги көрүнүш катары кабыл алына берет.

Көркөм чыгармалар сөздөн курулары сөздөр тыбыштардан турары белгилүү. Буга байланыштуу дарым, ырым-жырым ырларын аны айрым тыбыштардын ыраттуу жайгашышы катары кароо керек. Демек, ырдагы тыбыштар татаалдашып, катмарланып, өзүнүн негизги милдети менен кошумча кызматты да аркалап калат.

Кептин экспрессивдүүлүгүн арттырып эмоционалдык жана эстетикалык, психологиялык таасирин күчөткөн фонетикалык каражаттар тилдин тыбыштык материалы менен байланыштуу болот. Буга сөздөрдүн тандалышы, алардын жайгашышы жана кайталоолор кирет.

Ошентип, тыбыштар поэтикалык мааниге да ээ, алар биринчиден уйкаштыкты, ыргакты камсыз кылуучу каражат катары музыкалык-эстетикалык эффекти пайда кылса, экинчиден маанайды, көңүл туйгуларын туюндуруучу касиетке да ээ.

Сөз сыяктуу эле тыбыш да зор мааниге ээ, ал көркөм каражат катары ыргакты, уйкаштыкты уюштурууда чоң рол ойноп, чыгарманын музыкалуулугун, угумдуулук таасирин арттырат, обон созууга мүмкүнчүлүк берет. Дарымчынын түшүнүгүндө бадык оорусунун ээси бар деген ишеним бар. Бадик болгон адамдын жандуу элеси көз алдыга тартылат да, ал тирүүлүк, жашоо андан аман калуу жөнүндө кабарлагансыйт.

А түгүл жабырланган адамдын жан дүйнөсүн кыймылга келтирет, эмоционалдык мотивдин өнүгүшүнө өбөлгө түзөт, жапа чеккен, кыйналган, жардам күткөн адамдын элесин да берет. Биздин аң-сезимибизде бир эле учурда бадиктин, андан жабырланган жалгыз адамдын образы жаралат. Булар бири-бирине карама-каршы болуп, бирок ушул эле маалда бирин экинчиси толуктап, алардын психологиялык, эмоционалдык таасирин күчөтөт.

Ырга обон, мукам үн берип, эмоционалдык жана эстетикалык таасирин арттырып турган ар кандай лингвистикалык каражаттар мунун ичиндеги тыбыштык кайталоолор ырга кошумча маани, көрк кошуп турат. Улам-улам кайталанган **а**, **ы** тыбыштары кимдин болбосун назарын бурбай койбойт, булар өзгөчө бир маанилик жүктү аркалаганы даана байкалат, б.а. үмүттү жандандырууну бадиктин көчүп кетүүсүнө ишеним пайда кылуудагы негизги каражатка айланган.

Бул сыяктуу тыбыштар өзүнөн-өзү эле кокусунан кайталанып жаткан жери жок, алар дарымчы тарабынан ички туюму аркылуу тандалып алынып, белгилүү бир адамга таасир этүү, тынчтандыруу, жубатуу мүдөөсүнө баш ийдирилген.

Кара курт чакканда айтыла турган дарымдын 2–3 түрүнө токтолуп көрөлү

Быжы, быжы, быжы чакты,
 Быжы атасы Камбар чакты.
 Кушуңду кармай чык,
 Таш төбөдөн таппай чык.
 Куу төбөдөн турбай чык,
 Өпкө мене боордон.
 Менден эмес кудайдан,
 Кыйыр, кыйырга көч.
 Кыйыр отун оттогон
 Сыйырга көч!

Дагы бир түрү төмөндөгүдөй:
 Быжы, быжы. Быжы чык!
 Аткан окту атып чык!
 Тула бойдон калбай чык!
 Турумтайдай күлүп чык!
 Тула бойдон калбай чык!

Көркөм сөз каражаттар кездешпеген бул ырда ыргак, обон баамга урунуп жатат, анткени мында ыргак «ырдап» өзүнөн өзү эле күү чалып турат. Демек, сөздөрдүн ыргактары аркылуу тил – өзүнүн коммуникативдик функциясынан эстетикалык-көркөмдүк функцияга өтөт, ал эми ыргактар ырдын көркөмдүгүн, таасирдүүлүгүн арттырат.

Ырда оңойлук менен сезилбеген бир катмар бар. Ал адамдын кара курт чаккандагы оор абалы, ага карата дарымчынын жекече мамилеси, жанталашып денеден уунун чыгып кетүүсүн талап кылган чакырыгы бар.

Муну менен катар дарымчынын «көч», «чык» деген сөздөрдү тандап алышы жана ал сөздөрдүн улам-улам кайталанышы, биринчиден, ырга өзгөчө бир ыргак маанай берсе, экинчиден ойду улам чыңалтып жүрүп отурушу менен өзгөчө сезилет.

Этиш сөздөрдүн буйрук иретинде колдонулушу да ыргакка ылайыкташып, басым коюлуп айтылып, оорулуунун көңүлүн өзүнө бурууга мажбурлайт.

Буйрук этиштердин («көч», «чык») колдонулушу ырдын мазмунун, идеясын өзгөртүп, уйкаштыгына, муун өлчөмүнө залал келтирбестен, дарымчынын сарнаркоосуна шайма-шай келип, эмоционалдык таасири артып турат. Логикалык жактан алганда да бул жерде буйрук этиштер туура, аң-сезимдүү колдонулган.

«Маралга», «бийикке», «кийикке» (көчүрүү багытталган предметтер) сыяктуу жөнөкөй сөздөр өзгөчө бир сырдуу мааниге ээ болуп, адамды айыктыруучу сыйкырдуу күчкө айланып кетти: Бул сөздөрсүз, ыргаксыз оорулуунун психологиясы, эмоциясы ойгонмок эмес.

«Көч», «чык» сөздөрү ушул кырдаалда орундуу колдонулуп өзгөчө бир ажарга ээ болуп, өздөрү менен айкашкан сөздөрдү, сөз тизмектерин эмоционалдуулуктун туу чокусуна жеткире алган. Бул жерде «көч», «көч» сөздөрү «кет» деген сөз менен алмашылса болмок, бирок айтуучу оорулуунун абалын ушул сөздөр гана жакшыртарын ички туюму аркылуу сезе билген, эмоционалдык жактан күчтүү таасир берерине ынанган. «Көч», «чык» жыш орун алып чыңалууну күчөтөт, ырдын аягына чыкканда андан ары сөз-айтууга чамабыз жетпегендей абалда болбуз. Бул сөздөргө эмоционалдык, эстетикалык милдет жүктөлүп, анын орун тартиби өзгөрүлүп, сүйлөмдүн аягында орун алат да, өзүнөн кийин узакка созулган паузаны талап кылат.

Ыргак маанайдын өзгөрүшү графикалык каражаттар менен да коштолгондугун айта кетүү керек.

Пунктуация – бул графикалык-стилистикалык каражаттардын негизгилеринин бири. Анын негизги функциясы текстти сүйлөмдөргө бөлүү, сүйлөмдөрдүн түрлөрүн көрсөтүү, ошондой эле ал эмоционалдык-экспрессивдүүлүккө байланышкан көптөгөн маанилүү элементтерди да камтыйт. Айтылуучу ойго карата автордун мамилесин, подтекстке карата кыйытуусун берүүдө пунктуация башкы ролду ойноо менен, кептин ыргактык-мукамдык түзүлүшүн да чагылдырып турат¹⁰.

Пунктуацияда мына мындай мүмкүнчүлүктөр көп. Дарым текстиндеги «көч», «чык» сөздөрүнөн кийин коюлган илеп белгиси ырдын ыргагынын өзгөрүшүнө, эмоционалдуулугунун тикеден-тике берилишине шарт түзгөн. Дарымчынын үшкүрүгү, ички сезими сөздөрдөн да пунктуациялык каражат (илеп белгиси) аркылуу ашкере эмоционалдуу жан элестүү таасир калтыргандай сезилет. Бул эки сөзгө дарымчынын бүтүндөй ой-санаасы, иш-аракети сиңирилип ал аркылуу берилген. Ырым-жырымдардын ичинен бакшылардын көрүмү мүнөзү, сыйкырдыгы менен айырмаланган дарымдардын болуп саналат.

Элдин түшүнүгү боюнча бакшылар, «көзү ачык» өзгөчө бир касиеттүү Бүбү, бакшынын айткан ырына кулак төшөйлү:

Арчалуу мазар азирет,
 Азапка салдын кудурет.
 Жийделүү мазар кудурет,
 Жин чакырттын, кудурет.
 Бешикке жатып жолуктум,
 Беш жашымда оолуктум.
 Кундакта жатып жолуктум,
 Куу шайтан жинге жолуктум.

Алар озүлөрү өзүнчө касиети бар кишилер катары белгилеш үчүн «жиндин» качан, кандайча жолукканын баяндап өтөт, угуучуларды ишендирүү үчүн ар кандай сөздөрдү колдонушкан.

Каармандын жин оорусуна кабылгандыгы жөнүндө маалымат берилип, адегенде эле «мазар», «азирет» сыяктуу диний көз караштагы сөздөр баамга урунат. Бул сөздөрдү жыш колдонуу ички муктаждыктан, ооруга кириптер кылгандыктан тандалган. Андан ары бакшылык кылгандагы айтымдарда жин оорудан кутулуунун жолдору, ага жардам берүүчүлөр жөнүндө өзүнчө ыргак менен айтылат.

Турбайсын кесел бир мүнөт,
 Көйкаптын тоосун жердеген,
 Көсүлдөр келсин ойкума.
 Көсүлдөр мында келбесе,
 Көзүдүн жашы мойнунда.
 Ажыдаар минип ойногон
 Арстандар келсин койнума,
 Ак убайым мойнума.
 Айгайлаган жоо менен,
 Алда канча кол менен,
 Колум баштап жол менен,
 Төрөлгөн төмөн сан келсин!
 Түйшүк тартчу жан келсин,
 Падыша баштык кан келсин,
 Абдыракман доо келсин!
 Абдышүкүр бий келсин!
 Ажыдаар ак жылан
 Алдыма келип арбасын!

Кырк эмчектүү кер тайган
Кыдырата жойлосун!

Мында, бакшы ажыдаар, арстандар, падыша кер тайган, Абдышүкүр, Абдыракман жана «келсин» деген сөздөргө айрыкча жүк артып, өзгөчө басым койгону айкын болуп турат, анткени, булар психологиялык уйгу-туйгуну күчөтүп, жин оорусунан айыгууга кыла турган аракетте, жардамга чакырылат. Аты аталган ушул түшүнүктөр бакшыны уламдан-улам делөөрүтүп, ишенимди арттырып, азгырып, чыйралтып, жинден арылтууга мүмкүнчүлүк түзүп берерине үмүттөндүрөт. Бул дарымда жалпы терс көрүнүштөргө көсөлдөргө, падышага, ажыдаарга, арстанга каршы пикирлер сөздүн күчү менен кырсыкты башкаларга ыйгарып жиберүү жөнүндөгү умтулуштар орун алганын көрөбүз.

Ошентип, бакшылардын ырым-жырымдары ар түрдүү айтылып, алар бардык ооруларды айыктырууга аракет кылат.

Колдонулган адабияттар:

1. Зеленд. Д. К. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии ч. 1, 2 (150-б).
2. Ошондо. 32-б.
3. Колпакова Н. Книга о русском фольклоре. Москва Учпедгиз, 1948г. (21стр.)
4. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. Фрунзе Илим. 1973-ж. (бет?)
5. Танаев Т. Кыргыз фольклорундагы лирикалык жанрлар. 1-китеп. Ош, 1998, (8-б.)
6. Шериев Ж., Муратов А Адабият теориясы Бишкек, 2001 (133-б.)
7. КСЭ. (494-б.)
8. Кожинев В.В. Слово как форма образа (Слова образ) деген жыйнакта. М., 1964-ж. 12-б.
9. В.Виноградов Стилистика. Теория поэтической речи поэтика. М., 1963 133-б.
10. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. Ленинград, 1981-ж. 209-б.
11. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка, оңдолуп 2-басылышы, Ленинград, 1981-ж. 226-б.

Кыргыз-Түрк «Манас» университети
ага окут. **З.Мажитова**

ТОПОНИМДЕРДЕГИ ӨҢ-ТҮС ЛЕКСИКАСЫ

(«Манас» эпосу С.Орозбаковдун вариантынын негизинде)

Топонимика-тил илиминин географиялык аттарды үйрөнүүчү бөлүмү. Кыргыз эли жер-суу аттарын атоодо тигил же бул аймактын табигый өзгөчөлүктөрүнө маани берген жана ошого жараша жер-суу аттары коюлган.

Бул макалада «Манас» кыргыз элинин баатырдык эпосунун улуу манасчы С.Орозбаковдун вариантынын негизинде эпосто колдонулган өс-түстү билдирген топонимдер жөнүндө сөз болмокчу. Ахроматикалык жана храматикалык түстөрдү билдирген сөздөрдүн башка сөздөр менен айкашуусунан пайда болгон жер-суу аттарынын лексика-семантикалык маанилери иликтенет.

Кара лексемасы

«Манас» эпосунда «кара» лексикасы аркылуу түзүлгөн топонимдер жана алардын колдонуу жыштыгы:

Эпосто кара сөзүнүн жардамы менен жасалган 49 топоним бар. Ал топонимдердин колдонуу жыштыгы кашаанын ичинде берилди. Кара-Суу (39), Кара-Тоо (37), Кара-Кыш (27), Кара-Шаар (23), Кара-Кум (18), Кара-Тегин (6), Каратегин (4), Кара тегин (3), Кара-Кур (12), Кара-Моор (6), Кара-Мор (2), Карамоор (2), Кара-Кыштак (9), Кара-Кулжа (6), Кара-Саз (6), Кара-Курум (6), Кара-Кыр (6), Кара-Алма (5), Кара-Көл (5), Кара-Буура (4), Кара-Кол (2), Каракол (2), Кара деңиз (3), Кара-Корум (3), Кара-Тал (3), Кара-Коо (2), Кара-Дөбө (2), Эгиз-Кара (2), Кара-Балта (2), Кара-Каман (2), Кара-Коюн (2), Кара-Кочкор (2), Кара Күңгөй (2), Кара-Өткөөл (2), Кара-Адыр (2), Кара-Кырчын (2); бир жолу колдонулган топонимдер: Кара-Жаңгак, Кара-Күп же Кара-Күн, Кара-Булак, Кара-Кужур, Кара-Терек, Кара-Бел, Каражой, Кара-Какай, Кара-Эмилди, Кара-Куяң, Кара-Ноор, Кара-Так, Кара-Таш, Кара-Кашат, Кара-Чөл, Кара-Шак.

Кара сын атоочунун зат атооч сөздөр менен айкашуусу аркылуу бир канча географиялык аталыштар түзүлгөн. "Кара" сөзүнүн жардамы менен түзүлгөн топонимдерди лексика-семантикалык жактан төмөнкүдөй маанилерге бөлүүгө болот.

Түс маанисин туюнткан жер-суу аттары;

Айдап жылкы сугартып
Кара-Кулжа сайына, (822-б.)
Кароолдунун тоосунан
Көмүрдөй **кара кулжадан**
Карыя Бакай абасы
Көбүн атып салыптыр,
Акыр заман журтуна
Кара-Кулжа атагы
Как ошого калыптыр. (827-б.)

Жогорудагы айтылгандай, кулжалардын түстөрү кара, болгондо да көмүрдөй кара экендигине басым жасалып түскө байланыштуу топоним жасалган.

Кара-Кыштак деген бар,
Камыш менен жекен бар. (268-б.)

Камыш, жекен саздак, суулуу жерлерде өсөт. Ал өсүмдүктөр өскөн жердеги суунун түбү, түсү каралжын тартып көрүнөт. Ошол үчүн Кара-Кыштак аталып калган деп айтууга негиз бар.

Кыйла адамы кырылды
Кара-Булак белинен (489-б.)

Кара-Булак топоними саздак жана кара топурактуу жерлерден чыккан булак суусуна карата айтылат.

Кара-Бел топоними *биринчиден* түстүк маанини, *экинчиден* кар жатпаган тоолор маанисин туюнтат. (Молчанов 51-б.) Бел – тоо кыркаларынын ашып өтүүгө ылайык келген жону, кайкыраак жери. (КТТС 211-б.)

«Өлтүргөнүн сан кылып,
Керменин **Кара-Белине**,
Кирип кетип баратат. (73-б.)

Кара-Белде карагай өсөт жана токойдун кара болуп көрүнгөндүгүн билдирет. Ал эми Көк-Белде карагай өспөйт, чөптүү болот.

Сыпатты билдирген жер-суу аттары;

«Түс-карсыз». Жер-суу аттарында «кара» лексемасы «тоо» сөзү менен айкашканда кар жатпаган жапыз, карарып көрүнгөн тоолор маанисине берет. Аймактын табигый өзгөчөлүктөрүнө жараша ар кандай маанини берет. Маселен, Түштүк Сибирдеги кара тоолордо ийне жалбырактуу тайга, каралжын токой менен капталат (ГТС 73-б) бул өңүттөн алып караганда «түс» маанини түшүнүүгө болот. Кыргызстандын аймагында «Кара-Тоо» деген аталышта ак кар жаткан ашуу да, мөңгү да жок экендигин айтууга болот.

«Сол жагында **Кара-Тоо**,
Тилке-тилке адыр, коо, (478-б.)
«Кара-Тоо менен Кардуу–Тоо,
Арасында аз түскө ... (493-б.)

Бул айкалышта карсыз тоо, кар жатпаган тоо маанисине дал келет жана эки топоним контексттик антоним боло алат. Анткени кардуу тоо ак болуп көрүнөт, ал эми кара тоо, кар жатпаган тоо кара болуп көрүнөт.

Эгиз-Кара кыдырып,
Кечип Эртиш суусунан, (890-б.)
Эгиз-Кара, былкылдак,
Эгизектин **Кара-Саз** (1673-б.)

Жайы-кышы кар түшпөс,
Кара болуп жүргөн соң
Кара-Кур деп ат коюп,
Калаа болгон чагы бар. (282-б.)

Кара сөзүнүн жардамы менен аталган жердин географиялык өзгөчөлүгүн билүүгө болот. Анткени кээ бир тоолордо кыштын күнү кар көпкө жатпайт да, тоонун бети көбүнчө карарып көрүнүп, ошол жердин сыпаттык өзгөчөлүгүн бил-

дирет. Мунун далили катары географиялык реалияда Жети-Өгүз районундагы кыштоону айтууга болот. (Акматов 184-б.)

«түс терең»

Капал менен **Кара-Көл**
Калган экен атаңдан, (352-б.)
Аралдын **Кара-Көлүнө**
өздөрүнө белгилүү
Кууп-сүрүп салганы. (682-б.)

Күн чыгыш жагы элиңдин
Кара-Көл, Иле суусунда. (461-б.)
Башы Шибер, **Кара-Көл**,
Байкап баарың карап көр, (664-б.)

Кара-Көл – терең болгондуктан каралжым тартып көрүнгөндүктөн Кара-Көл деп аталышы мүмкүн. Анткени Ысык-Көлдө 2 көлдүн Кара-Көл деп аталып калышына ал көлдөрдүн тереңдиги, түбү көрүнбөгөндүгү себеп болгон. (Акматов 71-б.)

«чоң»

Кайратын көрсө – **Кара-Тоо**,
Катылган бенде калбайт соо. (812-б.)
Аңдап көрсөм Манасты
Аска-мөңгү, зоо экен,
Кар турган **Кара-Тоо** экен. (1264-б.)

Кара-Корум, Кажырты,
Башы үркүн дайрасы, (352-б.)
Кара-Корум четинде
Энесай дайра бетинде
Чалыбай деген шаары бар, (794-б.)

Кара-Корум топоними 4 жолу, ал эми ушул эле топонимдин *Кара-Курум* вариантында 3 жолу кезигет. Кыргыз тилинде «корум» деген сөз бар, ал эми «курум» деген сөздүн жок экендигин айтууга болот. *Корум* – чоң шагыл таштар (КТТС 336-б.) Кара «чоң» таштуу жер деп айтканга негиз бар. А.Н. Кононовдун ою боюнча *Кара-Корум* географиялык номинациясынын биринчи компоненти «түндүк» семасын туюнтат. (Кононов 1978. 165 169).

Кара-Шаар Кумулду
Кабары бизге угулду,
Карап турса көптүгү
Кара кумдай шекилдүү, (617-б.)

Ар жагы Тегин, **Кара-Коо**,
Ат жүргүсүз улуу тоо, (875-б.)

«көп».

Мурунку аты Кашка-Суу,
Мындагы аты Кара-Кол, (416-б.)

Акыр заман журтуна
Атагы калды **Кара-Кол**. (405-б.)
Карарган колу көп жатып,
Как ошо жердин атагы
Каракол атка калыптыр. (492-б.)
«Каракол», «Сөөк» болуптур,
Как ошо жердин атагы. (493-б.)

А.Н. Баскаков алтайча аталыштарда «Кара-Коол» – «кара-тунук» «коол» – айрык (айрык-суунун бөлүнгөн салаасы) деген маанилерди туюнтарын айтат. (Баскаков 65-б.) Манасчы поэтикалык дүйнөсүндө жаралган поэтикалык этимология боюнча Кара-Кол «чоң өзөн» «карарган кол, аскер» семасына өткөн.

Эпосто айтылган **Кара-Кол**, **Каракол** топониминин Ысык-Көл облусундагы капчыгайдын, суунун чыныгы географиялык реалияда кездешкен аты болушу мүмкүн. Мында кара «чоң», кол «аскер» деген маанилерди билдирет. Көп аскер, кишинин карааны кара түстө көрүнгөндүктөн, түскө байланышы бар деп айтууга болот.

Абалкы аты Ой-Жайлоо,
Кужурап капыр барган соң,
Куруп алар калган соң
Кара-Кужур атакка
Как ушинтип калганы. (474-б.)

Исаевдин пикири боюнча «кара» сөзү топонимдин тутумунда түс маанисинде, экинчи компоненти «кужур» монгол тилинде шорду, шор топуракты же «шор топурактуу жер» деп чечмелениши туура деп эсептейт. (Исаев 96-б.)

«Кужурап капыр барган соң» элдик этимологияга таянсак, кытайлардын көптүгүн жана алардын сүйлөгөн сөздөрүнүн түшүнүксүздүгүнөн улам бул топоним пайда болгон деп айтууга болот. Ой-Жайлоонун «Кара-Кужур» аталып калышы кара сөзүнүн кытайлардын көптүгүнө басым жасалып, «көп» деген семантикалык маанини туюнтуп турат.

Кара-Суу – жерден, булактардан чыккан агын суу же тоңбогон суу. Ак-Суудан айырмасы-кара суудан башталган суулар жайында кирбейт, суусунун тазалыгы жана тунуктугу менен өзгөчөлөнөт. (ГТС 73-б.) Кара-Суу топоними – эпосто эң көп колдонулган топоним.

Үч-Булактын, **Кара-Суу**
Баш байгени байлатып, (1580-б.)

Кара-Кум калмак калбасын,
Кабарсыз жатып калбасын. (40-б.),
Манжурия **Кара-Кум**,
Бул күндөгү калаасы. (501-б.)

А.Н. Кононовдун пикири боюнча географиялык терминдердин ичинен «кара» сөзү байыркы түрк тилинде «куркак» дегенди билдирет. Ошондуктан «каракумду» жер+кум «кумдуу жер» деп которгон туура болот. (Мурзаев 174-б.)

Кара-Кум деген топонимде эч кандай түскө байланыштуу маани жок. Кара кум ак кум сөзүнө түстүк жактан антоним болбостон, жер кыртышынын түзүлүшүнө байланыштуу болгон маанилик жактан антоним боло алат. Анткени кара кумдуу жерде өсүмдүктүн өсөрү, ал эми ак кумдуу жерде өсүмдүктүн өспөшү тууралуу гана сөз кылууга туура келет.

Кара деңиз – А.Н. Кононов кара сөзүнүн маанилерин бөлүп караганда, түскө байланыштырып, «Кара деңиз» деп айтабызбы же чоң маанисинде алабызбы деген суроо тууралуу В. Бартольд «кара должно здесь, собственно, означать «не черное», а большое, могучее, страшное» (В.В.Бартольд Ислам на Черном море – Сочинения Т. 6 М: 1966. 665 с.) деген маанини билдирерин айтса, Хасанов «Кара деңиз түндүктө, Кызыл деңиз түштүктө, Ак деңиз батышта» дейт. (Хасанов)

Кара деңиз , Сыр жакта, Кары-жашың отурсуң Акыл кылгын шу чакта. (334-б.) Калганың калгын бу жакка – Кара деңиз дээр экен, Камышы үйдөн жоон экен, (1478-б.)	Ага дүкөн курууга. Кара деңиз оюна, (804-б.)
--	---

Кара-Дөбө –

Каскастын **Кара-Дөбө** бар,
Ар тарапка жөнөңөр, (387-б.)
Кара-Дөбө сыртында
Калдайып жатып калыптыр, (486-б.)
Күн батыш жагы **Кара-Кыр**,
Карагандуу коо менен
Кайып жүрбөс тоо менен, (785-б.)

Ак лексемасы

«Манас» эпосунда ак лексемасы катышкан топонимдер жана алардын колдонуу жыштыгы: Акбешим (17), Ак-Суу (10), Ак-Сай (8), Ак-Өтөк (3), Ак-Жайык (3), Ак-Таш (5), Ак-Талаа (4), Ак-Эрмен (4), Ак-Терек (3), Ак-Дөбө (3), Ак-Шыйрак; бир жолу колдонулган топонимдер: Ак-Кулжа, Аксы, Ак-Мазар, Ак-Учук, Ак-Тал, Ак-Багылаң, Ак-Түз, Ак-Даңгыл, Ак-Кыя, Ак-Ыяз, Ак-Чаңгыл.

«түс»

АК-СУУ – кар, мөңгүдөн башталган тоо суусу. Суунун, дарыянын аталыштарында колдонулганда О.Т. Молчанованын ою боюнча Ак-Суу – сүттөй ак, мөңгүдөн түшкөн киргилт түстөгү, же таза, тунук сууну билдирет. (Молчанова 91-б.) Э.М. Мурзаев: Ак суу – таза суу, ак мөңгүлүү тоолордон агып түшкөн суу. Ак мөңгүлүү тоолордон түшкөн суунун өңү тунук болбойт, ылай агыш, кызгылт, жашылданган түстө болот. (Мурзаев 28-б.) Мунун далили катары географиялык реалияда кездешкен Ак-Суу районундагы «Ак-Суу суусуна Чоң-Кашак-Суу келип кошулганда, суу ак чопо (цемент өңүнө окшош түстө) болуп көрүнгөндүктөн суунун түсүнө жараша аталган. (Акматов 10-б.) Бирок Ак-Суу сөздөрүнүн айкашын А.Н. Кононов ак – этиш, суу зат атооч «аккан суу» маанисин берерин жана ак сөзү түрк элдеринде, уйгур жазууларында түстүк маанини эмес, жердин батыш тарабын билдирерин айтат. (Кононов 171-б.) Ак-Суу – топоними эпосто эң көп колдонулган топонимдердин бири. Биздин оюбузча мөңгүдөн түшкөн суунун

ак болуп көрүнгөндүгүнө байланыштуу түстүк маанини туюндурган географиялык аталыш.

Алып аткан алышың
Ак-Суудан чыккан суу – деди. (87-б.)
Ак-Суу тоосун бет алып
 Арстан Манас аттанып,
 Барды Чыйырчык башына. (685-б.)

Ак-Сууну көздөй жол алып,
Ак-Суунун куйган чаты бар, (290-б.)
 Асай деген бели бар,
Ак-Суу деген жери бар, (664-б.)

Ак-Талаа – түз жер. Мындай аталыштагы топонимдердин өзгөчөлүгү ал жердин топурагынын ак болгондугунда. (Акматов 10-б.)

Суңшоодогу **Ак-Талаа**,
 Өзүм дуу-ду болсом да (519-б.)
 Алакандай **Ак-Талаа** –
 Алтымыш миң аз калаа. (522-б.)

Алакандай **Ак-Талаа**
 Аскер менен карк толуп, (552-б.)
Ак-Талаадан аттанып
 Атпай казак шаттанып, (995-б.)

Ак-Таш – аталган жерде таштардын ак болгондугуна же тоонун чокусу да ак таштан тургандыгына байланыштуу аталган.

Бура-Кужур, **Ак-Ташта**
 Карап бердик казакка, (460-б.)
 Бура-Кужур, **Ак-Ташты**,
 Муну ойлонуп алышты. (462-б.)

Бура-Кожур, **Ак-Ташты**,
 Мурун көргөн жер эмес, (807-б.)
 Бура-Кожур, **Ак-Ташка**,
 Малга жайы бир башка, (1057-б.)

Ак-Терек, Ак-Тал – Молчанов «тал» сөзү түрк, монгол тилдериндеги «тал(а)» -тегиздик, түз жер маанисин бар экендигин айтат. (Молчанов 299-б.)

Ак-Теректи бойлоду,
 Тогуз-Булак чатына. (542-б.)
Ак-Теректин сеңирден,
 Жардам тилеп теңирден. (551-б.)

Ак-Теректин сазына,
Кер-Көл ата кашына
Келип конуп калышып, (792-б.)
Ал экөөнү баш кылды,
Ак-Тал, Терек сай менен,
Сурнай тартып най менен (549-б.)

Ак-Сай, САЙ (сай) – агын суулардын жайылмасы же убактылуу аккан суулардын кургак нугу. Ак-Сай – Кыргызстандагы эң кеңири тараган географиялык энчирилүү аттардын бири. «Суунун аккан сайындагы таштар жалтырак, ак болуп көрүнгөдүктөн» жана «агарган топурактуу жана таштары да ак» (Акматов 10-б.) ушундай өзгөчөлүктөргө жараша аталган. «Мөңгүдөн Ак-Сай суусунун сол курамы Көк-Сай суусу башталат. Сайдын ичине киргенде таштар көк тартып көрүнөт» (Акматов 97-б.) Аталган сайлар Ак-сай суусунун алабында жайгашкандыгы тууралуу эпостон да байкоого болот.

Ак-Сай менен **Көк-Сайдан**,
Аяк жагы Дөрбөлжүн. (520-б.)

Ак-Сай менен Көк-Сайдан
Аны тамам сайыптыр. (546-б.)

Ак-Сай менен Көк-Сайдан
Калкылдаган туу чыкты. (531-б.)
Азыркы аты **Ак-Сайды**,
Ал кезинде айткан кеп,
Саяң-Жайлак, Үч-Суу – деп, (1360-б.)

К. Коңкобаев «талаа» сөзү монгол тилиндеги «тала» сөзүнөн келип чыккандыгын айтат. Монгол тилинде «талаа» – «түздүк», «түз жер», «талаа» деген маанилерди туюнтат. (Коңкобаев 70-б.) Ак сөзү ошол жердин топурагынын өзгөчөлүгүн же башка жерлерге караганда ал жердин топурагынын агышыраак болгондугуна баса көрсөтүү үчүн аталган.

Алакандай **Ак-Талаа** –
Алтымыш миң аз калаа. (522-б.)
Алакандай **Ак-Талаа**
Аскер менен карк толуп, (552-б.)
Ак-Талаадан аттанып.
Атпай казак шаттанып, (995-б.)

Сары лексемасы

Сары сөзүнүн жардамы менен түзүлгөн топонимдердин лексика-семантикалык маанилери боюнча түс маанини билдирген топонимдер жана чоң, кең, кенен, жайык, сер (көп) маанини берген топонимдер деп 2ге бөлүүгө болот.

«Сары» деген сөздүн жардамы менен түзүлгөн топонимдердин дайыма эле түстүк маанини бере бербегендиги тууралуу Д. Исаев мындай дейт: Сары деген сөздүн маанисин эки бөлүп кароо зарылдыгы келип чыгат. Биринчиси – жалпы түрк тилдерине таандык түстү билдирген мааниси. Экинчиси – иран тилдерине таандык болгон **сар** (баш) деген сөзгө ы тыбышы кошулуп, *сары* түрүндө колдонулуп калган формасы. (Исаев 78–79-б.)

«Манас» эпосундагы сары лексемасы катышкан топонимдер жана алардын колдонуу жыштыгы төмөнкүдөй:

Кашаанын ичинде колдонуу жыштыгынын саны берилди.

Сары-Арка (27), Сары-Кол (14), Сары-Өзөн (9), Сары-Бел (3), Сары-Жыгач, Сары-Кайкаң (2); бир жолу колдонулган топонимдер: Сары-Суу, Сары-Учук, Сары-Талаа, Солтон-Сары, Сары-Кыя, Сары-Сай, Сары-Жаз, Сары-Тологой,

«түс»

Эки жагын караса

Эмилдин **Сары-Суусунун.**

Боюна келип калыптыр.(105-б.)

Сары-Суу – 1) кар суусу – кыш бою топтолгон кардын эриген суусу; 2) чополуу аймактар аркылуу агып өткөн киргилт, ылайланып аккан суулар да сары суу деп аталат; 3) сары суу – ири, жайык, башкы дарыя деген маанини да берет;

Сары-Жазы оюнда.

Коңурбай байкап караса, (1578-б.)

Акматовдун оюна таянсак, Ысык-Көл облусунун Ак-Суу районундагы өрөөн, өзгөчө жаз мезгилинде тегиз саргарган өрөөн болуп калат. (Акматов 133-б.) Сары-Жаз топоними түстү билдирет деп айтууга негиз бар.

Сары-Жыгач, Төр-Жайлак.

Жаткан экен шо жерде. (769-б.)

«чоң, кең, кенен, жайык»

Аскеринен арттырбайт

Сары-Өзөн Чуунун талаасын. (597-б.)

Жайнап барып кол түштү

Сары-Талаа боюна (473-б.)

Жер атагы **Сары-Арка**,

Тарлык кылбай бу калкка, (921-б.)

Сары-Арканы жайлаган,

Сан казагын айдаган, (1621-б.)

Сары-Арка менен **Сары-Колдо**,

Жайылган элиң оң-солго, (1682-б.)

Ой-Жайлоо басып өткөндүр

Сары-Бел ашып кеткендир. (551-б.)

Көтөлөктүн **Сары-Бел**

Он бир жолдун ортосу, (1752-б.)

Кара бута шаары жок.

Абаңды талаа **Сары Өзөн.** (1062-б.)

Көк лексемасы

Көк лексемасы «өңдү, түстү», «көгөргөн жашыл ыраң», «асман» маанисин жана «тоо» деген сөздү билдирет.

Эпостогу көк лексемасы катышкан топонимдер жана алардын колдонуу жыштыгы:

Көкө-Ноор (15), Көк-Дөбө (7), Көк-Арт (5), Көк-Сай (4), Көк-Аргын (3), Көк-Мерен (2); бир жолу колдонулган топонимдер: Көк-Жон, Көкөнө, Көкшиңкес, Көк-Адыр, Көк-Арык, Көк-Бел, Көк-Суу, Көк-Бел, Көк-Ойрок, Көк-Түз, Көк-Жаңгак, Көк-Арал.

Көк-Суу – тоодогу мөңгүлөрдөн, көлдөрдөн, булактардан башталган көк кашка тунук суу. Көкөмерен – моңгол тилинде көксуу маанисин берет.

Көк-Суунун башы Көк-Белди
Артылып аскер көп келди. (546-б.)
Өткөнү Көкө-Мерендир
Өзүңөр уккан эрендир, (782-б.)
Нарын, Көкө-Мерендин
Арасында кырылып,
Аскердин өлүп кеткенин. (787-б.)

Көк-Бел топониминин «жашыл, көк жашыл» түстүк мааниси туюндурушу «Бел көк шибердүү келип тургандыктан», «калың чөп жайкалып өскөндүктөн», «карагайы жок, чөптүү келген бел», «жайдыр-кыштыр көк тартып чөптүү келген» (Акматов 93–94-б.) жана бийик жерде жайгашкандыгын айтат.

Көк-Бел деген бел экен.
Көтөрүлө кол жүргөн. (546-б.)
Көк-Сайдан булар киргенде,
Көлдөлөң тартып тийгенде
Калмактар болду катындай. (693-б.)

Эпосто ар кайсы түстөрдү билдирген топонимдер:

Жашыл-Көл, Кызыл-Суу, Коңур-Саз, Тору-Айгыр, Ала-Көл, Коңур-Өлөң, Ала-Баш, Ала-Тоо, Ала-Таш, Ала-Жууку, Боз-Дөбө, Боз-Дөңдү, Коңур-Өлөң, Бозкак

Ала-Тоо – жайы-кышы чокуларын ак кар, көк муз каптаган, кара жана ак түстөрдүн айкашынан алыстан ала-була болуп көрүнгөн бийик тоолор.

Ар жагында **Ала-Тоо**.
Ашып качып кетер шоо. (478-б.)
Ала-Бел
Ала-Бели көрүндү,
Жүз элүү миң кол менен
Үрбү баатыр бөлүндү. (433-б.)
Ала-Бел ашып жол менен
Жүз элүү миң кол менен. (468-б.)
Жүз элүү миң кол менен
Азыркы аты Тору-Айгыр,
Ала-Белдин жол менен. (468-б.)
Ала-Белден ашыңар,
Ар жагы Чуунун башы бар(385-б.)

Ала-Көл – көлдүн бир жери ачык, бир жери суу (Акматов 15-б.) ала болуп көрүнгөндүктөн аталышы мүмкүн.

Уюган маңгул эл карап,
Ала-Көл, Кер-Көл тең карап. (277-б.)

Жашыл-Көл – топоними «Манас» эпосундагы баштан аяк бир жолу гана кезигет. Бул көлдүн чыныгы географиялык реялияда Акматов «көл терең болгондуктан көк тартып көрүнөт, же көл тунук жана суунун ичин балыр баскан өңүнө жараша» коюлган деген пикирди айтат. (Акматов 48–49-б.) Биздин оюбузча түбүндө жашыл балыр же тегерегинде жашыл камыш, дарак болгондуктан жашыл болуп көрүнөт жана уйкаштык үчүн «жайлоосу» «жашыл» болуп айтылышы жана да мүмкүн.

Жайлоосу **Жашыл-Көл** экен
Өлкөгө барып конору. (88-б.)

Ала-Таш
Алайдын башы **Ала-Таш**,
Ар жагы Тегин, Кара-Коо,
Ат жүргүсүз улуу тоо, (875-б.)

Кызыл-Суу – кызыл тоо. Чопо сууну начар өткөргөндүктөн суу кызыл чопо түстүү көрүнгөндүктөн көп жердин аталып калышына негиз болгон (Геог. тер 10-б)

Башы Суук-Капчыгай,
Аяк жагы **Кызыл-Суу**,
Туңшаны көздөй бет алып
Аскердин жүргөн жолу бу. (481-б.)
Эң аягы **Кызыл-Суу**
Кайып кан кирген жолу бу. (482-б.)

Кызыл-Суу кечип былкылдап.
Чатырлаган калың кол (453-б.)
Кызыл-Суунун башына
Кызматыңа бардык – деп, – (455-б.)
Кызыл-Суунун талаасын
Кыйратып кыйла калаасын (473-б.)

Кыргыз элинин баатырдык «Манас» эпосунда түстүк маанини билдирүүчү сын атооч сөздөрдүн ичинен кара сөзүнөн 49 топоним, ак сөзүнөн 20 топоним, көк сөзүнөн 18 топоним, сары сөзүнөн 14 топоним жасалган. Демек, кара лексикасынын лексика-семантикалык маанилери көп деген тыянак чыгаруу мүмкүн.

Колдонулган адабияттар:

1. *Акматов Н.* Ысык-Көл жер-суу аттарынын сөздүгү (Илимий маалыматтар, уламыштар, аңыздар) – Каракол: 2009. – 224 б.
2. *Бараталиев Ө. М. Дүйшөнакунов, Т. Мамбетжунушов.* Кыргызстандагы жер-суу аталыштарынын сөздүгү. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004. – 204 б.

3. Баскаков Н.А. Географическая номенклатура в топонимии Горного Алтая. / Топонимика Востока. Исследования и материалы. – М.: 1969. 240 с.
4. Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры. Ф., Мектеп 1977, 152 б.
5. Кононов Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках. / Тюркологический сборник 1975. М.: Наука, 1978. стр. 159-179.
6. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. С. Орозбаковдун варианты боюнча. КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабияты институту. Түз.: С.Мусаев, А. Акматалиев. – Б.: Хан-Теңир, 2010. - 1840 б.
7. «Манас» энциклопедиясы. Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1995. 1-т: Аалам – «Манастын» музыкасы - 1995. - 440 б.
8. «Манас» энциклопедиясы. Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1995. 2-т: Аалам - «Манастын» сюжети - Ярупа. - 1995. - 432 б.
9. Молчанова О.Т. Географические термины горной части Алтая - ЯТС. Томск, 1970.
10. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. М.: Мысль, 1984. - 654 с.

КНУ им. Ж. Баласагына факултет иностранных языков
ст. преп. Кельдибекова А.С.

СТРУКТУРА, ВАЛЕНТНОСТЬ И УПОТРЕБЛЕНИЕ АНГЛИЙСКОГО ИНТЕНЦИОНАЛЬНЫХ ГЛАГОЛОВ CAN, MAY И ИХ ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ КЫРГЫЗСКИЕ ЭКВИВАЛЕНТЫ

Модальные глаголы can, may при наличии в составе сказуемого глагола имеют различные коммуникативные интенции: интенция-утвердительности, промиссивная интенция (обещание), информативная интенция, интенция-заверение, футуральная интенция, интенция-предположение, интенция-разрешение и др.

Рассмотрим реализацию данных коммуникативных интенций на примерах: в данном предложении выражена промиссивная интенция, содержание обещания заключено в придаточном предложении, реализующего информативную интенцию говорящего:

I cannot pledge that such horrors will never occur under a Conservative Government. But I can and I do promise that we will never give up on the war against crime and the war against drugs. (Davis: "Action on drugs and crime")

В нижеописанных предложениях с модальным глаголом can выражена интенция утвердительности:

I can answer for it that Miss Dashwood's is not", said Mrs. Jennings, laughing heartily; "for he is one of the modest, prettiest behaved young men I ever saw" (Jane Austen. "Sense and sensibility")

We are not on friendly terms, and it always gives me pain to meet him, but I have a reason for avoiding him but what I may proclaim before all the world, - a sense of very great illusage, and most painful regrets at his being what he is (Jane Austen. Pride and Prejudice").

В предложении *No doubt you can", retorted Sam (J.R. Tolkien, "Fellowship of Ring)* реализована интенция утвердительности, где Сэм отпарировал о том, что его собеседник несомненно может слушать бабушкины сказки.

В следующем предложении также выражена интенция утвердительности. Гейша утверждает и убеждалась в том, что преимущество заключалось в том, что мужчины **могут** толковать это как им угодно. *Its advantage is that men can interpret it however they want; you can imagine how often I've relied on it. (Arthur Golden, "Memoirs of A Geisha")*. Во второй части предложения выражается интенция заверения *you can imagine how often I've relied on it*, где она часто убеждалась в этом.

Интенция заверения выражена в следующем предложении. Здесь автор пытается убедить собеседника в каком-то факте или положении дел: *I am not a judge of ale, but I can say with a clear conscience I prefer water (William Thackeray. "Vanity Fair")*.

Футуральная интенция выражена в следующих предложениях: *In three days' time, people will go to the polls. They can vote to keep things as they are. Or they can vote for a positive change. (Howard: "Our hope is for a better Britain")*. Здесь будущее представляется как положительные перемены, как продолжение настоящего.

And then we can celebrate our birthday-parties comfortably together"/J.R. Tolkien, "Fellowship of Ring"/В данном предложении выражена футуральная интенция, где автор предвкушает проведение вечеринки в честь дня рождения.

Футуральная интенция выражена в предложении *You may not mind being so close to her," said Hatsumomo*. Хатсумомо предлагает собеседнику не быть так близко с ней. (*Arthur Golden, "Memoirs of A Geisha"*).

Интенция предположения выражена модальным глаголом *might*. *Arthur thinks it might be serious*. Артур думает - это может быть серьезно. Далее автор предполагает, что Артур может быть и прав. *Arthur might be right. But we'll solve it. That's all I can tell you*. (*Michael Crichton, "Disclosure"*).

В предложении *Oh, they may, in years to come*, выражено значение интенции-предположения о том, что, они могут вернуться через несколько лет. (*J.R. Tolkien, "Fellowship of Ring"*).

Интенция предположение выражена с формами **may** и **might**.

Such a man might have friends in the hotel business who would be interested in the speculative side of the Negril development". Такой мужчина может иметь друзей в отельном бизнесе, которые были бы заинтересованы в спекуляциях работками Негрил. *Ian Fleming, "The Man with the Golden Gun."/*

В некоторых конструкциях при выражении интенция предположения или сомнения употребляется глагол *can*:

That can't be true. He может быть, чтобы это было правдой.

В предложении *But he thinks we can achieve plenty in the Caribbean by giving them odd jobs to do* также выражена интенция предположения, где собеседник думает, что они могут достичь многого в Карибах, давая им выполнять случайную работу.

В данном предложении выражена интенция-позволения, где Гендельф, говоря непреклонно, позволяет собеседнику пойти самому, и быть свободным: *"Gandalf stood up. He spoke sternly..."Let it go! And then you can go yourself, and be free*. (*J.R. Tolkien, "Fellowship of Ring"*). При наличии в составе сказуемого глагола **can, may** высказывание имеет другую коммуникативную интенцию предположение, а не информирование: *...they may be more willing to emphasize credit to their customers* (*Credit, 156*).

Различные коммуникативные намерения высказываний, содержащие глагол **may** могут быть объяснены не только неомогенностью значения самого глагола, но и различными семантическими ролями компонентов, формируемых прямыми дополнениями в данном высказывании, и в высказывании, приведенном выше. В последнем это средство достижения цели, в первом - способ выполнения действия интенциональной конструкции.

Рассмотрим функциональные соответствия модального глагола **can, may** в кыргызском языке.

Сочетание вспомогательного глагола **-ал** с глаголами в форме деепричастия на **-а/-й** и на **-ы/п**. В тюркологии впервые данная форма упоминается в "Грамматике алтайского языка" как средство, выражающее значение невозможности. Н. К. Дмитриев выделяет формант **-а/-й - ал** как средство, выражающее аспект возможности и невозможности. Более развернутый анализ, затрагивающий сущностную характеристику форманта **-а/-й -ал** как аналитическую форму модальности, дает А.А.Юлдашев.

В современном кыргызском языке глагол - ал/брать, взять, получить в качестве вспомогательного глагола может сочетаться с другими глаголами в форме деепричастия на -а/-й/+ал, -ып+кой, -ып+кал и др. Формант -а/-й/+ал не выражает видовременного значения и в корне отличается от видовременных формантов по своей природе и сущности, а также по семантике. Компонент данного форманта - вспомогательный глагола - ал, означающий "брать, взять" в сочетании с деепричастием на -а/-й приобретает качественно новое значение "мочь", поэтому формант -а/-й/+ал выражает состояние субъекта, а не действие, как видовременные форманты. Причем состояние не вообще, а состояние, определяющее возможность или невозможность совершить действие, включая физическую, умственную и интеллектуальную возможности субъекта. Такое функциональное проявление форманта - а/-й/+ал и характеризует его природу. Все это можно проследить на противопоставлении данного форманта другим видовременным формантам, которые обозначают только действие субъекта. "Ал ишке бара алат". "Ал ишке бара албайт" - Физическое состояние субъекта с возможностью и невозможностью совершить действие.

Форманты -а/-й/+ал характеризуют состояние субъекта с позиции возможности и невозможности осуществить действие, заключающееся в смысловом глаголе. Именно на такого рода толкование сути форманта -а/-й/+ал наталкивает следующее определение сущности этой формы, данное А. А. Юлдашевым, "Сущность этой формы - уточнить, является ли действие, выраженное в основе глагола, посильным для того действующего лица, с которым оно соотносено с помощью показателя лица, способно ли данное лицо стать субъектом данного действия (А. А. Юлдашев, с. 89)".

Вспомогательные глаголы -жат, тур, отур, жүр, сочетаясь с формантом -а/-й/+ал, показывают длительность и процессуальность состояния субъекта относительно возможности и невозможности совершить действие в данный момент речи, например: "Байкуш баш көпкө чейин ойлонуп турмуштун татаал сырын чече албай жатат" (Джантошев К. "Каныбек") - объективная модальность со значением невозможности решения вопроса, основанная на определенном состоянии субъекта, а именно, интенции субъекта решить данный вопрос.

"Бирок оюмду ордуна чыгара албай жүрөм" (Убукеев А. "Ак була") - значение невозможности осуществления действия при определенном условии в данный момент речи при наличии интенции говорящего.

Формант -а/-й/+ал в форме прошедшего времени на -ды показывает неосуществленную возможность в прошлом при определенных обстоятельствах при наличии интенции субъекта. Например: "Бирок үч күндөн бери Анархан үйдөн чыга албай калды" (Джантошев К. "Каныбек").

Формант -а/-й/+ал в сочетании с формой прошедшего времени на -ган и субъективного времени на -ыптыр выражает неосуществимую возможность при неопределенных ситуациях в прошлом при наличии интенции субъекта. Например: "Ысман Жолдубайдын өлүп калганын айта алган жок" (Токонбаев А. "Жараланган жүрөк").

Формант -а/-й/+ал в сочетании с формой будущего неопределенного времени на -ар выражает предполагаемую возможность или невозможность совершения действия в неопределенном будущем при наличии интенции субъекта. "Кудай кааласа, күзүндө эгинди батыра албай каларбыз деген үмүттө".

Таким образом, формант *-a/-й+ал*, свободно сочетаясь с различными временными формами изъявительного наклонения во всех трех временных плоскостях, может выражать состояние субъекта с возможностью или невозможностью совершить действие при определенной ситуации в речи при наличии интенции субъекта.

Итак, подытоживая данный параграф можно резюмировать следующее.

Модальные глаголы *сап, тау* при наличии в составе сказуемого глагола имеют различные коммуникативные интенции: интенция-утвердительности, промиссивная интенция (обещание), информативная интенция, интенция-заверение, футуальная интенция, интенция-предположение, интенция-разрешение и др. Функциональными соответствиями модального глагола **сап, тау** в кыргызском языке являются сочетания вспомогательного глагола - ал с глаголами в форме деепричастия на **-a/-й** и на **-ы/п**.

Компонент данного форманта - вспомогательный глагол - ал, означающий "брать, взять" в сочетании с деепричастием на *-a/-й* приобретает качественно новое значение "мочь", поэтому формант *-a/-й+ал* выражает состояние субъекта, а не действие, как видовременные форманты. Причем состояние не вообще, а состояние, определяющее возможность или невозможность совершить действие, включая физическую, умственную и интеллектуальную возможности субъекта. Форманты *-a/-й+ал* характеризуют состояние субъекта с позиции возможности и невозможности осуществить действие, заключающееся в смысловом глаголе.

Функциональными соответствиями интенциональных глаголов *сап, тау* являются вспомогательные глаголы - **жат, тур, отур, жүр**, которые сочетаясь с формантом - **-a/-й+ал**, показывают длительность и процессуальность состояния субъекта относительно возможности и невозможности совершить действие в данный момент речи при наличии интенции говорящего. Формант **-a/-й+ал** в форме прошедшего времени на **-ды** показывает неосуществленную возможность в прошлом при определенных обстоятельствах при наличии интенции субъекта. Формант **-a/-й+ал** в сочетании с формой прошедшего времени на **-ган** и субъективного времени на **-ыптыр** выражает неосуществимую возможность при неопределенных ситуациях в прошлом при наличии интенции субъекта. Формант **-a/-й+ал** в сочетании с формой будущего неопределенного времени на **-ар** выражает предполагаемую возможность или невозможность совершения действия в неопределенном будущем при наличии интенции субъекта. Таким образом, формант **-a/-й+ал**, свободно сочетаясь с различными временными формами изъявительного наклонения во всех трех временных плоскостях, может выражать состояние субъекта с возможностью или невозможностью совершить действие при определенной ситуации в речи при наличии интенции субъекта.

Список литературы

1. A Reference Grammar for Students of English. R.A. - Close. - Moscow. Prosveshcheniye, 1979.
2. Be going to and will. A monosemous account. Steve Nicolle. Middlesex University. // English Language and Linguistics. Cambridge University Press, 1998.

3. The Oxford Dictionary of English Etymology. C.T. Onions. Oxford. At the Clarendon Press, 1996.
4. Webster's Third New International Dictionary of the English Language Unabridged. Volume III S to Z. Encyclopaedia Britannica, Inc. 1993.
5. Английский язык для международного сотрудничества. Бонк Н.А. . - М: СП "Прин-Ди", 1992.
6. Бруннер К. История английского языка. Том II (пер. с нем.). - М.: Изд-во Иностранная литература, 1956.
7. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка: Учебник. - М.: Высшая школа, 1981.

Х.Карасаев ат. БГУнун
аспиранты
Режеп Акалин,

СӨЗ ЖАСОО ПРОБЛЕМАСЫНЫН ТЮРКОЛОГИЯДА ИЗИЛДЕНИШИ

Түркологияда, анын ичинде кыргыз тил илиминде сөз жасоо уясы маселесине арналган атайын изилдөө жок. Ага тике жана кыйыр катышы бар кээ бир маселелер айрым илимий эмгектерде кездешет. Кандай болсо бул макала сөз жасоо уясы тууралуу түшүнүктүн калыптануусуна өз салымын кошот деп ойлойбуз.

Ар бир тилдин сөздүк курамы тынымсыз өзгөрүлүп турат, анын ичинде түрк тилдери да дайыма жаңы сөздөр, атоолор жана сөз айкаштары менен толукталып тураары чындык. Тилде пайдаланылган ар бир жаңы сөз же атоолор жаңы маани жана семантикага ээ болот. Кыргыз тил илиминде сөз жасоо маселесин изилдөө жаатында окумуштуулар кыйла мезгилдерден бери алектенип келишкен. Бирок акыркы он жылдан бери карай өзүнчө тил илиминин бир тармагы катары сөз жасоо окумуштуулардын көңүлүн өзүнө буруп келет.

Сөз жасоо - кыргыз тил илиминин тарыхында акыркы он жылдан бери карай теориялык планда изилдене баштаган жаш салаа. Ал лексика жана грамматика менен тыгыз байланышкан тилдин өзүнчө бөлүмү. Бирок азыркы күндө тил илиминде сөз жасоо лексика же болбосо грамматиканын бир бөлүгү эмес, тилдин жеке бир бөлүгү экендигинде эч кимдин шеги жок. Ага кыргыз тил илиминде жарык көргөн бир топ илимий эмгектер күбө. Кыргыз тилинде ушул күнгө чейин ага катышы бар жарык көргөн бир канча эмгектердин ичинен "сөз жасоо уясынын" термин иретинде колдонулушун бир катар окуу китептеринен кездештиребиз. Алар: И.Абдувалиев, Т.Садыковдун "Азыркы кыргыз тили. Морфология" деген ат менен 1997-жылы жарык көргөн жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери үчүн окуу китебинде, 2009-жылы жарык көргөн "Азыркы кыргыз адабий тили" деген Улуттук илимдер академиясы тарабынан даярдалган фундаменталдуу эмгекте, 2010-жылы жарыкка чыккан Т.Садыков, Б.Сагынбаева тарабынан даярдалган "Кыргыз жана түрк салыштырма грамматикасынын негиздери" деген жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу кырал катары жарык көргөн эмгекте. Бул эмгектерде сөз жасоо тил илиминин өзүнчө салаасы катары мүнөздөлүп, ага тиешелүү маселелер жалпы караштырылып, "сөз жасоо уясы" түшүнүгү сөз жасоонун бир бирдиги катары берилет.

Ал эми түрк тилинде башка түрк тилдеринен айырмаланып, сөз жасоо маселесине кызыгуу, изилдөө 1930-жылдардан баштап эле колго алына баштаган. Айрым окумуштуулардын пикири боюнча азыркы түрк тил илими сөз жасоо проблемасына байланыштуу илимий эмгектерден башталат.

Бул эмгектерге кийинчерээк кеңири токтолмокчубуз.

Кыргыз жана түрк тилиндеги сөз жасоо маселесинин изилденүү тарыхына кайрылуудан мурда, алды менен сөз жасоо маселесинин түркологияда изилденишине кыскача токтолуп өтөбүз.

Туунду сөздөрдүн морфологиялык жол аркылуу жасалышы тууралуу кыскача маалыматты бүткүл түрк элдеринин грамматикасынын атасы саналган Мах-

муд Кашгариден, кийнчерээк, XIX кылымдын башындагы тюркологиялык эмгектерден кезиктиребиз.

А.Казем-Бектин "Грамматикасында" зат атоочтор негизги жана туунду деп бөлүнүп, зат атоочтор менен этиштердин жасалышы көрсөтүлүп, аналитикалык жол аркылуу жасалары да берилет. (1.1)

Андан ары атактуу тюркологдор А.Я.Самойлович, В.А.Гордлевский, Н.К.Дмитриев, А.Н. Кононов, Н.П.Дыренкова, Н.А.Баскаков, А.К.Боровков, М.В.Насилов, В.В.Решетов, И.А.Батманов жана дагы башка окумуштуулар иштеп чыккан теориялык грамматикалар жарык көргөн. Сөз жасоо маселесине арналган проблемаларга байланыштуу теориялык ойлор Н.К.Дмитриевдин "Грамматика башкирского языка", Н.А.Баскаковдун "Каракалпакский язык", А.Н.Кононовдун "Грамматика современного турецкого литературного языка" жана башка окумуштуулардын эмгектеринде көрсөтүлөт. (2.2-3-4)

Э.В.Севортяндын "Аффиксы галголообразования в азербайджанском языке" жана "Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке" деген эмгектери азербайжан тилиндеги этиш жана атооч сөздөрдү жасоочу аффикстерди изилдөөгө арналган. Бирок, автор түрк тилдеринде сөз жасоо мүчөлөрү аркылуу гана жасалбастан, башка жолдор да колдонула тургандыгын айткан. (3.5)

Ал эми А.Г.Гулямовдун "Проблемы исторического словообразования узбекского языка" аттуу изилдөө иши сөз жасоонун негизги жолдорун (морфологиялык, синтаксистик) изилдөөгө арналган. Киришүү бөлүмүндө сөз жасоонун жалпы маселелери, өзбек тилиндеги сөз жасоо жолдору (морфологиялык, синтаксистик, лексикалык, семантикалык, фонетикалык) берилип, алардын өзгөчөлүктөрү көрсөтүлөт. Эмгектин биринчи бөлүмүндө атооч сөздөр менен этиштерди жасай турган аффикстер, экинчи бөлүмүндө татаал сөздөр менен бирге кош сөздөрдүн жасалышы изилденет (4.6.).

Г.Садвакасовтун "Словообразование имен существительных в современном уйгурском языке" деген темада жазылган диссертациялык эмгегинде зат атоочтордун морфологиялык жана синтаксистик жол аркылуу жасалышы изилдөөгө алынган (5.7).

А.А.Юлдашевдин "Система словообразования и спряжения глагола в башкирском языке" деген эмгеги этиштердин сөз жасоо маселесине арналган. Мында этиштердин синтетикалык жана аналитикалык жолдор менен башка сөздөрдөн этиш сөздөрдүн өзүнөн жасалышы берилип, изилдөөгө алынып жаткан башкыр тилиндеги этиштик сөз жасоо боюнча бир катар жалпы корутундулар жасалат (6.8).

Эл эми Т.М.Гариповдун "Башкирское именное словообразование" деген эмгегинде атооч сөздөрдүн жасалышынын морфологиялык жана синтаксистик жолдору кеңири талдоого алынат. Эмгекте тюркологиялык адабияттардагы атооч сөздөрдүн сөз жасоо маселеси тарыхый аспектиде изилденет (7.9).

Ошондой эле сөз жасоо маселелерин изилдеп, атайын эмгек жазган окумуштуулардын катарында якут тилиндеги атооч сөздөрдүн жасалышын изилдеген Н.К.Антоновдун, түрк тилинде зат атооч менен сын атооч жасаган аффикстерди изилдеген С.С.Манькинанын аттарын да атап кетүү орундуу болот.

Мындан сыткары сөз жасоо маселесин жеке изидеген Ф.А.Ганиев, Ч.Х.Бакаев сыяктуу окумуштуулардын аттарын да атап кетүүгө болот.

Ф.А.Ганиевдин "Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке" аттуу эмгегинде татар тилинин сөз жасоо тарыхы менен теориялык маселелери, туунду сөздөрдүн жасалыш жолдору камтылат. Окумуштуу өзүнүн бардык эмгектеринде сөз жасоо тил илиминин жекече салаасы деген жыйынтыкты илимий негизде далилдейт.

Ч.Х.Бакаевтин "Язык азербайджанских курдов" деген китебинде да сөз жасоо тил илиминин жеке, өзүнчө салаасы катары берилет.

Бул аталган чоң эмгектер менен катар, сөз жасоо маселелерине катыштуу жазылган дагы бир топ эмгектерди атап кетүү зарыл.

Алар: изилдөөнүн негизги проблемасы катары каракалпак тилиндеги кош сөздөрдүн жасалышын изилдөөгө алган А.Нажимовтун, орус-интернационалдуу лексикасынын негизинде өзбек тилиндеги сөз жасоо маселесин көтөргөн К.Ю. Ахунджанованын, кумык тилиндеги зат атоочтордун сөз жасоо жолдорун изилдеген С.И.Бекмурзаеванын диссертациялык жумуштары. Алардын ар бири сөз жасоо маселесине белгилүү деңгээлде өз салымын кошту деп айтууга болот.

Кыргыз тилинин сөз жасоо боюнча изилдөөлөрүнө келсек ага жакын жалпы маселелер Казан төңкөрүшүнө чейин жарыяланган орус окумуштуулары Н.И. Ильминский, М.А.Терентьев, П.М. Мелиоранский дагы башкаларынын эмгектеринде кыскача сөз болот.

Н.И.Ильминский "Материалы к изучению киргизского наречия" деген эмгегинде атооч сөздөр менен этиштердин жасалуу жолдорун көрсөтүп, туунду сөздөрдү жасоого катышкан мүчөлөрдүн маанилерин ачып берет.

М.А.Терентьевтин "Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская" деген эмгегинде да сөз жасоо маселелери ушул таризде чечмеленет.

Ал эми П.М.Мелиоранский болсо, сөздөрдүн жасалыш маселесине өзүнүн "Краткая грамматика казак-киргизского языка" деген эмгегинин "Фонетика и этимология" бөлүмүндө токтолот.

Булардан кийин сөз жасоо маселеси К.Тыныстановдун эң алгачкы окуу китептеринде берилет. Анда атооч жана этиш сөз түркүмдөрүн жасоочу мүчөлөрдү берген.

Академик Б.Орузбаеванын пикири боюнча кыргыз тилинин актуалдуу проблемаларын изилдөөдө, б.а. морфологиясын, лексикологиясын изилдөөдө К.Тыныстановдун эмгегинин мааниси зор экендигин төмөнкүдөй: "К.Тыныстановдун кыргыз тил илимин түптөөдө андагы айрым бир түшүнүктөр боюнча сылымын төмөнкүдөй баалого негиз бар. Мисалы, сөздү морфология же лексикологиялык объект катары кароодо мындан ары, сөзсүз, Касым Тыныстановдун эмгектерине кайрылып, анын көз караштарына бир кыйла толугураак токтолуу зарыл сыяктанат. Анткени, ушул убакка чейин "сөзгө" баа бергенде И.А.Батманов, Б.М.Юнусалиевдердин эмгектерине таянып келгенбиз. Албетте алардын бул пролемага тиешелүү көз караштары, болгондо да Б.М.Юнусалиевдин уңгу сөздөрдүн пайда болуу, жасалуу ыкмаларына байланыштуу илимий-теориялык көз караштары тюркологияда дайыма кепке алынып, жогору бааланып келе жатат. Андай баага белгилүү окумуштуу талашсыз татыктуу. Ал эми К.Тыныстанов болсо өзүнүн алгачкы окуу китептеринде эле сөз, анын тыбыш, муун составына, жасалыш, өзгөрүш механизмдерине, ошого байланыштуу тилдик кубулуштардын өз ара ички байланыштары менен түшүндүрүлө турган касиеттерин баяндаган эң так, түшүнүктүү эрежелерди иштеп чыккан" (8, 10).

Ошентип окумуштуу, тилчи К.Тыныстанов репрессияланып кеткенден кийин кыргыз тил илиминин фонетикасы жана морфологиясы боюнча берилген илимий көз караштарына таянып кийинки окумуштуулар бир топ илимий эмгектер жарыялашкан.

И.А.Батмановдун "Грамматика киргизского языка" деген эмгеги 1940-жылы жарыкка чыккан. Анда окумуштуу кыргыз тилиндеги сөз жасоочу мүчөлөргө токтолуп, алардын маанисин, аткарган функциясын ачып берген. (9.11).

Кийинчерээк сөз проблемасы Б.Юнусалиевдин эмгегинде бир кыйла кеңири изилдөөгө алынган. Анда кыргыз тилиндеги уңгу сөздөрдүн өнүгүшү анализденет. (10.12).

Бул аталган эмгектерден соң сөз жасоо боюнча Ж.Шүкүров, Б. Орузбаева, С.Кудайбергеновдор өздөрүнүн изилдөөлөрүнүн негизинде, бир топ илимий эмгектерди жарыялашкан.

Басым жасап айтып кете турган эмгек Б.Орузбаеванын кыргыз тилиндеги сөз жасоочу мүчөлөргө арналган монографиясы. Бул эмгекте автор сөз жасоо проблемасы, сөз жасоо жолдору, каражаттары, аларга байланыштуу эрежелердин илимий негиздери жана себептери атайын монографиялык планда тереңдетилип иштелип чыккан. (11.13)

Ал эми С.Кудайбергеновдун бир катар илимий эмгектери кыргыз тилинин морфологиясынын орчундуу проблемаларына арналган. Этиштердин жасалуу жолдорун талдоого алган негизги эмгегинде сөз жасоонун морфологиялык жолуна басым жасаган. Этиш сөз түркүмүн жасаган мүчөлөр тууралуу бир топ илимий пикирлерин берген. Бул эмгекте автор окумуштуу түрколог Э.В.Севортяндын илимий концепцияларын пайдаланган. (12.15).

Жалпы жонунан бул окумуштуулар сөз жасоо проблемасын өтө терең изилдеп, анын теориялык маселелерин, кыргыз тилиндеги сөздөрдүн жасалуу жолдорун ачып беришкен. Бирок, кыргыз тилинде сөз жасоону өзүнчө тил илиминин бир бөлүмү катары көрсөткөн илимий изилдөө али колго алына элек. 60-90-жылдарда жарык көргөн эмгектердин бардыгында сөз жасоо морфологиянын тутумунда каралып келген. Алсак, 1964-жылы чыккан Кыргыз тилинин грамматикасында, С. Давлетов, С.Кудайбергенов тарабынан даярдалган "Азыркы кыргыз тили. Морфология" деген 1980-жылы чыккан эмгекте, 1980-жылы чыккан Кыргыз адабий тилинин грамматикасында сөз жасоо морфологиянын тутумунда каралган.

Кийинчерээк 90-жылдардын аяк ченинде жарык көргөн эмгектерден баштап сөз жасоо маселесине кызыгуу күчөп, аны тил илиминин өзүнчө салаасы катары изилдөөгө аракеттер башталган. Сөзүбүз кур болбош үчүн аларга кыскача токтоло кетсек.

1997-жылы чыккан И.Абдувалиев, Т.Садыков тарабынан даярдалып, жарык көргөн "Азыркы кыргыз тили. Морфология" деп аталган жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттери үчүн жазылган окуу китепте сөз жасоо тил илиминин өзүнчө бөлүмү катары каралып, ага карата төмөнкүдөй аныктама берилген: "Сөз жасоо деген термин эки түрдүү мааниде колдонулат. Ал, биринчиден, туунду жана татаал сөздөрдүн кантип жасаларын, анда кандай каражаттар жана ыкмалар пайдалана тургандыгын билдирсе, экинчиден, ал сөздөрдүн табиятын иликтеп үйрөтүүчү тил илиминин бир бөлүмүн түшүндүрөт. Демек, сөз

жасоо - татаал жана туунду сөздөрдү өз ичине камтып турган тил ситемасынын бир бөлүгү жана ал бөлүктү изилдеп үйрөтүүчү тил илиминин фонетика, лексика, морфология, синтаксис сыяктуу өзүнчө бөлүмү" (13.15)

Кийинчерээк окумуштуу И.Абдувалиев өзүнүн "Кыргыз тилинин морфологиясы" деп аталган кыргыз тили жана адабияты адистиги боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн жазылган окуу китебинде мындай дейт: "Сөз жасоо чынында эле лексикология менен морфологиянын экөөнө тең тиешеси бар илим. Анын лексикологияга жакындыгы тилдеги лексикалык байлыкты иликтейт. Сөздөрдүн кантип жасалып, кайдан келип каларын, лексиканын толукталуу мыйзамдарын ачып көрсөтөт.

Ал эми морфологияга жакындыгы сөздөрдүн жасалышында алардын тутумдук түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөрдү көрсөткөндүгүндө жатат. Сөздүн морфологиялык жол менен жасалышында да, синтаксистик жол менен жасалышында да анын тутумдук түзүлүшү иликтенбей калбайт. Ошентип, сөз жасоо тил илиминин өз алдынча бөлүмү болсо да морфологиянын сөздүн тутуму деген бөлүмү менен ажырагыс биримдикте каралат. Анткени, ар кандай сөздүн жасалышында грамматикалык каражат катары эсептелген курандылар да, бири-бири менен биригип бир сөз болгон уңгулар да сөздүн тутумундагы мүчөлөр (морфемалар) болуп саналат.

Мына ушул жагдайлар бул окуу китепте сөз жасоону тил илиминин морфология бөлүмүнүн тутумунда карап чагылдырууга мүмкүнчүлүк берди", - деп түшүндүрөт автор. Бул эмгекте автор сөз жасоо эки мааниде колдонула тургандыгын белгилеп, аныктама берген.

Дагы бир орчундуу эмгек 2009-жылы Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун окумуштуулары даярдаган "Азыркы кыргыз адабий тили" деп аталган фундаменталдуу эмгекте Сөз жасоо тил илиминин өзүнчө бөлүмү катары мүнөздөлөт. Жана ушул эмгекте биринчи жолу "сөз жасоо уясына" аныктама берилген (14.16).

Андан кийинки кыргыз тил илиминде өзгөчө белгилей кете турган эмгек тилчи окумуштуулар Т.Садыков, Б.Сагынбаева тарабынан даярдалган "Кыргыз жана түрк салыштырма грамматикасынын негиздери" деген студенттер үчүн атайын окуу куралы. Бул эмгекте авторлор жети бөлүмдөн турган план боюнча иштешкен. Бул китептин 5-бөлүмү толук бойдон Сөз жасоого арналып, анда негизги түшүнүктөрү, сөз жасоо мааниси, негиз жана анын түрлөрү, туундулук катыш, куранды мүчө, сөз жасоо тизмеги, сөз жасоо уясы, сөз жасоо тиби, сөз жасоо жолдору сыяктуу түшүнүктөргө теориялык анализ берилген. Биздин изилдөөбүздө бул эмгектин бир топ теориялык жыйынтыктары пайдаланылмачы. (15.17).

Жогоруда көрсөтүлгөн эмгектерден улам сөз жасоо маселесине тиешелүү атайын илимий-изилдөө иши колго алынып, сөз жасоо, сөз жасоо мааниси, негиз, туундулук катыш, куранды мүчө, сөз жасоо тизмеги, **сөз жасоо уясы**, сөз жасоо тиби, сөз жасоо жолдору, сөз жасоонун айкашуу ыкмасы сыяктуу бир топ проблемаларды акыркы жылдары жарык көргөн жалпы тил илиминдеги, түркологиядагы илимий изилдөөлөрдүн илимий концепияларына таянып, жаңы өңүттөн изилдеп чыгуу учурдун актуалдуу маселелеринен деп белгилемекчибиз.

Азыркы түрк тилинде жогоруда белгилеп кеткендей, сөз жасоо маселеси ХХ кылымдын 30-жылдары эле колго алына баштаган. Түрк тил илиминдеги алгачкы изилдөөлөр сөз жасоо проблемасын изилдөөдөн башталат деп да айтууга болот. Алгач түрк тилчи окумуштуулары сөз жасоо боюнча материал топтоодон жана системалаштыруудан, андан ары бүгүнкү күндө да абдан кызыктуу илимий иштердин жүргүзүлүшүнө түрткү болуп жаткан сөз жасоо жолдорун жана каражаттарын изилдөөнү колго алышкан. Түркиядагы тил илиминин өкүлдөрү башкалардан айырмаланып, сөз жасоонун проблемаларын терең изилдей турган илимий эмгектерди жазышкан. Түрк окумуштууларынын арасында сөздүн семантикасына болгон кызыгуу сөз жасоо маселесин терең изилдөөгө түрткү берген. (16.18).

"Түрк тили үчүн башка тектеш тилдерге караганда алда канча өнүккөн, колдонууга ийкем сөз жасоо системасы мүнөздүү. Анын өзүнчө себептери бар. Ириде ал түрк тилинин тарыхый жактан өнүгүшүнө байланыштуу, экинчиден, түрк коомчулугу менен түрк мамлекеттигин эчен кылымдан бери эле ар тараптан жана үзгүлтүксүз тейлеп келе жаткан тил да - түрк тили. Ошентсе да, Түркияда түрк тилинин сөз жасам системасы жиктелип, өзүнчө бир илимий багыт катары иликтенбей келет. Ушундан улам түрк окумуштуулары тарабынан даярдалган эмгектерде сөз жасоого байланыштуу малыматтар морфология менен чогуу берилип жүрөт (Бангуоглу, 1995; Гүленсой, 2000; Гүнеш, 1977; Ергин, 1994; Хенгирмен, 1995)".

"Кыргыз жана түрк тилдеринин салыштырма грамматикасынын негиздери" деген эмгекте Түрк тилинин сөз жасоо системасын кыргыз тилине салыштырып изилдөөдө төмөнкү үч булакка таянууга боло тургандыгы айтылат: академик А.Н. Кононовдун "Грамматика современного турецкого литературного языка" деген эмгеги, Э.В. Севортяндун "Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке" (1962) жана "Именное словообразование в азербайджанском языке" (1966) деген азербайжан тилиндеги зат жана этиш сөздөрдүн жасалышына арналган илимий эмгектери, ошондой эле түрк тилинин грамматикасы боюнча жарык көргөн окуу китептер, сөздүктөр.

Түрк тилиндеги сөз жасоо проблемасынын изилденишинде түрк тилчи окумуштууларынын эмгектерине токтоло кетсек.

Т.Бангуолгунун 'Turksenin grameri' (1995) деген эмгегинде сөз жасоо боюнча төмөнкүдөй аныктама берилет: "Bir dilin kelime dagarcigi nasil milli sermaye sayiliyorsa o dilde kelime yapimi da milli uretim sayilir. Zamanin getirdigi buluglar, dinler, fikir akimlari dilde yeni kavramlari karsilamayi gerektidir. Tabii olarak her milli dil bu isi kendi yapisindan kelimeler yaratarak basarmak egilimindedir. Buna **kelime yaratmak** deriz."

Жогоруда биз карап, анализге алган эмгектердин дээрлик бардыгында: илимий эмгек, диссертация, макалалардан көрсөтүлгөндөй сөз жасоо маселесин өзүнчө изилдеген эмгек аз эмес. Бирок буларда тилдин туунду сөз маселелери грамматиканын морфология бөлүмүнүн ичинде каралган. Кыргыз тилинде сөз жасоо проблемалары сөзсүз түрдө тилдин өзүнчө бөлүмү катарында изилдениши зарыл экендигин белгилеп кетүүгө болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Казем-Бек А. Общая грамматика турецко-татарского языка. Второе издание. - Казань, 1846. - 457 с.
2. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. - М.-Л., 1948. - 276 с.
3. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. 4.2. - М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1952. - 544 с.
4. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. - М.-Л., 1956. - 569 с.
5. Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. - М.: Изд-во вост. лит., 1962. - 643 с., Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. - Москва: Изд-во "Наука", 1966. - 435 с.
6. Гулямов А.Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка: Автореф. дис. докт. филол. наук. I. Аффиксация. - Ташкент, 1955. - 50 с.
7. Садуакасов Г. Словообразование имен существительных в современном уйгурском языке: Автореф. дис. канд. филол. наук. - Алма-Ата, 1956. - 16 стр.
8. Юлдашев А.А. Система словообразования и спряжения глагола в башкирском языке. - М.: Изд-во АН СССР, 1958. - 196 с.
9. Гарипов Т.М. Башкирское именное словообразование. - Уфа, 1959. - 224 с.
10. Орузбаева Б. Сөз курамы. - Б.: Мектеп, 2000. - 360 б.
11. Батманов И.А. Грамматика киргизского языка. - Вып.2. Имена. - Казань, 1939. - 289 стр.; Вып. 3. Глагол и отглагольные имена. - Фрунзе, 1940.
12. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. - Ф., 1959
13. Орузбаева Б. Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер. - Ф., 1958.
14. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги этишти жасоочу кээ бир мүчөлөр. - Ф., 1966.
15. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. Морфология. - Б.: "Ай-бек" фирмасы, 1997. - 296 б.
16. Азыркы кыргыз адабий тили. - Б., 2009. - 928 б.
17. Садыков Т., Сагынбаева Б. Кыргыз жана түрк салыштырма грамматикасынын негиздери. - Бишкек, 2010.
18. Agakay, Mehmet Ali. Kelime yapma yollari, Istanbul, 1943; Atalay Besim. Turk dilinde ekler ve kokler uzerine bir deneme, Istanbul, 1942; Atalay Besim. Turkcede kelime yapma yollari. Istanbul, 1946.

Соускатель Института языка и литературы
им. Ч. Айтматова НАН КР
Эралиева Ы.С.

ПОЭМЫ НА ВОЕННУЮ ТЕМАТИКУ АЛЫКУЛА ОСМОНОВА В КРИТИКЕ

("Махабат", "Ким болду экен?", "Дженишбек")

Гордость кыргызской поэзии Алыкул Осмонов, чье творчество занимает достойное почетное место в кыргызской литературе, появился на свет в марте 1915 года в семье бедняков Алыкула и Алтынай.

Памирбек Казыбаев пишет: "Родился вместе с весной и Нооруз..."¹

Кто знал тогда, что вместе с пробуждением природы от зимней спячки этот неуютный холодный мир принял будущего великого мастера пера, чья жизнь будет полна радости, любви, тоски и невозполнимых утрат?

Рано лишившись родителей, в семилетнем возрасте Алыкул был принят в Пишпекский детский дом, а в 1925 году переведен в Токмакский интернат. Воспитательница Агриппина Савельевна заменила маму, которая давала душевную теплоту, притягивала ласковым отношением. Здесь Алыкул научился сносно говорить на русском языке, активно участвовал в жизни интерната. По воспоминаниям поэта Абдрасула Токтомушева Алыкул в интернате был барабанщиком пионерского отряда и регулярно выпускал школьную стенгазету².

Именно там десятилетний Алыкул поместил свое первое стихотворение. А в 1929 году поступил во Фрунзенский педтехникум, который в 30-е годы стал культурным центром для киргизской молодежи. Здесь были открыты и успешно работали вокальный, драматический, литературный, музыкальный кружки. В литературном кружке "Кызыл учкун" ("Красная искра") молодежь изучал устное народное творчество, киргизский язык и литературу, а также литературу других народов. Алыкул любил читать, и у него появилась возможность приобщиться к творениям великих писателей и поэтов на русском языке. В этом же году он переводит на киргизский язык стихотворение А.С.Пушкина "Зимний вечер".

Кышкы кеч

Чүмкөп бороон, көккө уюлгуйт
Карлуу куюн карандай.
Кээде долу аңдарча улуйт,
Ыйлайт кээде баладай.
Тозгон үйүм тамтык калбай
Саманы учуп шуулдайт.
Түнгө калган жолоочудай
Тереземди ургулайт.

¹ Казыбаев П. Мезгил жана Алымкул. - Б.: Бийиктик, 2006. - 5 стр.

² Алыкул Осмонов. Рекомендательный библиографический указатель. Составитель О.С. Сухомлинова. - Ф., 1990. - 6 стр.

Первый опыт перевода по признанию самого поэта был несовершенным, но этот шаг открыл широкую дорогу переводческой деятельности Алыкула Осмонова. В своей монографии "Лирика Алыкула Осмонова" Р.З.Кыдырбаева отмечала: "В отличии от других писателей Киргизии, творческая деятельность Осмонова начинается с переводов"¹.

В 1930 году в газете "Сабаттуу бол" напечатано первое стихотворение "Кызыл жук" ("Красный обоз"), которое положило начало профессиональному творчеству талантливого поэта. В 1931 году в газете "Ленинчил жаш" отводится специальная полоса для его стихотворений, что свидетельствует о яркости, неповторимости дара стихосложения Алыкула. Впоследствии появились сборники стихов "Тандагы ырлар" ("Песни рассвета" 1935), "Жылдыздуу жаштык" (1936), "Чолпонстан" (1938). Для его поэзии этого периода было характерно "поверхностное освещение жизни, напыщенная декларативность и налет назидательности"².

Отличительной чертой раннего творчества поэта является стремление создать положительный образ конкретного советского человека. Его герои тесно связаны с преобразованиями в жизни общества. Темой его поэзии была коллективизация, преодоление неграмотности, патриотичность, оптимистический взгляд на будущее страны в целом и на жизнь каждого конкретного человека. Даже колыбельная песня матери ("Бешик ыры") наполнена новым содержанием, показана счастливая жизнь детей в новое время, в новой стране.

Великая Отечественная война 1941-45 годов внесла свои жесткие коррективы в жизнь страны. Весь народ поднялся на защиту молодой, развивающейся, еще неокрепшей молодой страны Советов. Все силы переброшены на Запад, откуда гитлеровцы открыли ворота долгой и жестокой войны. Страна разделилась на фронт и тыл. Мужчины отправлялись с оружием в руках на защиту Отечества, а старики и женщины с малыми детьми работали в тылу ради победы.

Перед писателями и поэтами советской литературы встала задача бороться с врагом своим словом, вдохновляющим к подвигам простого советского солдата и труженика в глубоком тылу.

Поэзия Алыкула Осмонова в военные годы полна гнева, боли, безмерной любви к Родине.

"Военная лирика А.Осмонова - это поэзия правды, близкая и понятная читателям колхозных полей Киргизии, рабочим на предприятиях, бойцам на фронте. Она, как народная мелодия, очень легко и быстро находит отклик в сердцах простых тружеников страны" - пишет Кыдырбаева Р.З.³

Критик З. Мамытбеков дал подробную характеристику и реальную оценку творчеству Алыкула Осмонова в монографии "Пламенный поэт".

Он отмечает, что "с первых же дней войны А. Осмонов воспевает могучий подъем советского патриотизма, боевое содружество всех народов СССР во главе с великим русским народом"⁴.

¹ Кыдырбаева Р.З. Лирика Алыкула Осмонова. - Фрунзе, 1957. - 12 стр.

² Там же, 14 стр.

³ Там же, 33 стр.

⁴ Мамытбеков З.Ч. Пламенный поэт. - Фрунзе, 1971. - 10 стр.

События в поэме "Махабат" ("Любовь") происходят во время Великой Отечественной войны 1941-45 годах, когда вместе со всеми союзными республиками в составе СССР Киргизия отправляла на защиту Великой Родины своих доблестных сынов. По всей стране шла борьба за отстаивание каждого клочка земли, за независимость и за будущее молодого Советского государства. Каждая киргизская семья с надеждой и болью смотрела на Запад, где шли ожесточенные бои и гибли защитники Родины.

Лирика -романтическая поэма "**Махабат**" начинается с восхищенного описания гостеприимного дома колхозника Сагдат аке. За щедро накрытым достарханом хозяин дома поведал гостям о любви Кулшайы и Касым. Не зная о чувствах девушки, Касым уходит на войну. От него не было вестей целых два года, и Кулшайы от отчаянного ожидания молодого парня теряет свое зрение. В один из осенних вечеров Касым возвращается в аил, потерявший на поле сражения обе ноги.

Очень романтично описана встреча Касым и Кулшайы. Касым сидел в гостях у аксакала Сагдат аке, за достарханом шутили и смеялись. Вдруг заходит Кулшайы. После приветствия она задает неожиданный вопрос: "В чем смысл слова "любовь"? Касымжан достал нож и попросил девушку прикоснуться к кончику ножа. Не вытерпев и минуту, девушка бросила горячий нож. И тогда Касымжан сказал: "Любовь также горяч, как этот нож. Я отдал кровь за любимую Родину". В свою очередь девушка попросила Касыма дать ей в руки плетку. Подержав конец плетки немного, Кулшайы дала ее Касыму. То место плетки, которое держала девушка, было горячее, и Касым не выдержал и минуту, бросил на землю. Тогда девушка сказала: "Любовь также горяч как пламя. Я вас люблю и отдаю вам чистую кровь любви". Все были рады! Состоялась свадьба двух любящих сердец и после сорока дней совершилось чудо: Кулшайы прозрела, а Касымжан встал на обе ноги. Чудо совершилось благодаря чистой преданной любви молодых к друг другу и к Родине.

На следующий день гости встретились с героями рассказа Сагдат аке. Кулшайы работает дояркой, а Касым завфермой колхоза. Таково содержание поэмы.

Автор "Пламенного поэта" З.Мамытбеков анализируя поэму пишет, что А.Осмонов "рассказывает о гордой, чистой и прекрасной любви", ставит этих молодых людей в пример советской молодежи. У каждой эпохи есть свои герои, на которых можно равняться и восхищаться ими. А Кулшайы и Касым показали через свою любовь, что можно преодолеть трудные препятствия, когда в сердце живет и дает силу великое чувство -любовь. Мамытбеков дал высокую оценку героической самоотверженности девушки и джигита, которые сумели победить недуг.

Далее он отмечает, что поэма "Махабат" носит романтику борьбы, так как романтический элемент исцеления героев придает патетическое звучание и в поэме чувствуется эмоционально-приподнятый тон. А.Осмонов на основе реальных явлений, реальных человеческих характеров создает романтическую картину, где уверенно и убедительно наносит яркие краски человеческих чувств.

Мамытбеков сравнил поэта с одаренным художником, который "одним мазком кисти" создал яркий образ рассказчика Сагдат аке- хозяина уютного дома.

Образ аксакала вызывает у читателя теплоту и уважение, а его рассказ о любви Кулшайы и Касыма создает оптимистическую картину.

Особое внимание уделено языковым средствам поэмы: сравнениям, метафорам, метонимии. "Горькие слезы" девушки показывают ее моральную чистоту и верность, ее поблекший цвет лица сравнивается с "осенними цветами", Касым ушел на войну, не зная о любви девушки, потому что "наедине не молвил ни слова".

В конце поэт воспеваает силу любви, которая дала новую жизнь героям. Об этом Мамытбеков пишет, что "любовь Касыма и Кулшайы настолько глубоко и кристально чиста, что перед ней бессильны все невзгоды"¹.

Автор "Пламенного поэта" З.Мамытбеков заканчивая анализ поэмы отметил: "Поэма "Махабат" с ее романтическим пафосом воспеваения силы любви, ненавистью к смерти и разрушению, жизнеутверждающим оптимизмом учит любить, хранить любовь...". Далее З.Мамытбеков дал точную и лаконичную оценку поэме, утверждая ее оптимизм, построенный на реально-романтическом сюжете. Доказал, что "Осмонов добился строгости и четкости построения произведения"², и вместе с поэтом утверждает торжество любви и победы.

Еще одна поэма на военную тематику "Ким болду экен?" ("Кто это?") предстает перед читателем живописным описанием села Кайыңды, расположенный среди прекрасных гор и убаюканный журчанием горной реки. Здесь живут герои поэмы красавица Сонун (Кулбос) и неразговорчивый от природы Бактыбек (Баркалбас). Застенчивый молодой джигит не смог признаться в своих искренних чувствах Сонун.

Начинается война, и Баркалбас вместе с другими новобранцами отправляется на поля сражения. Он воюет в составе 8-й гвардейской дивизии под командованием легендарного генерала Панфилова. Баркалбас сражается с доблестью и отвагой, не щадя свою жизнь.

Сонун отправляет на фронт шелковый платок с вышитой надписью: "Суранам менин ушул сыйлыгымды Баатырдын чын азамат баатыры алсын". ("Прошу, чтобы этот мой подарок получил настоящий герой")

Этот платок в качестве награды от рук генерала получает за отвагу и героизм Бактыбек.

З. Мамытбеков пишет: "Никто не мог предполагать, что у тихого и скромного парня Баркалбаса такое бесстрашное сердце...Любовь к Родине родила в нем мужество, храбрость и находчивость".

Бактыбек после четвертого ранения пролежал одиннадцать месяцев, потом его отправили домой. Через полтора года после получения подарка от девушки Асановой Сонун он возвращается домой. В зимнюю ночь вернулся он в родительский дом. Хромого, исхудалого и уставшего Баркалбаса встретили дома с радостью. И через две недели состоялась встреча Бактыбека и Сонун. Увидев друг друга они нашли ответ на вопрос: "Ким болду экен?" ("Кто это?"). Бактыбек и Сонун не только нашли ответ на вопрос, но они нашли и друг друга, пройдя суровое испытание войной, расстоянием, временем.

¹ Мамытбеков З.Ч. Пламенный поэт. - Фрунзе, 1971. - 14 стр.

² Там же, 14 стр.

З.Мамытбеков выделяет два мотива в поэме: героизм советских воинов в лице Бактыбека Осмонбекова и труд колхозниц в тылу в лице трудолюбивой, верной Сонун. Поэт А. Осмонов выразил единство Советской Армии и трудового народа. Их совместные усилия дали сильный отпор врагу и выдержали суровые испытания. Также критик З. Мамытбеков отмечает роль поэтического сравнения в этой поэме, например, Алыкул сравнивает всенародный гнев против врага с разбушевавшимися волнами Иссык-Куля.

Также З.Мамытбеков верно и точно отметил, что "поэма органически связана своей проблематикой с лирикой военных лет, в которой А.Осмонов с необычайной силой прославляет отвагу и мужество советских воинов"¹.

Критиком З. Мамытбековым также дана оценка поэме "Дженишбек". В поэме рассказывается о гибели единственного сына колхозника Минбая Дженишбека на войне. Он погиб под Варшавой, участвуя в освободительной войне братского польского народа от фашистских захватчиков. Дженишбек похоронен в братской могиле. Бедные родители не знают об этом, и поэтому старый Минбай с женой каждый день приходят на пристань к Иссык-Кулю с неугасающей надеждой встретить долгожданного сына. В душе Минбая отчаянная боль, тоска и горе. Многие потеряли сыновей на полях сражений, у многих семей матери и жены одеты в черную одежду. Поэт А.Осмонов дает оптимистическую окраску поэме, переломив душевные переживания Минбая. У его друга и соседа Курманбека рождается 9 мая сын. Минбай дает новорожденному имя Дженишбек. Он решает, что его сын не умер, потому что его место занимают новые сыновья. Его сын не зря сложил голову, защищая Родину. Он погиб за жизнь, за новых Дженишбеков.

Мамытбеков отмечает, что "А.Осмонов обладал умением видеть глубокий смысл во внешне неприметных событиях, обобщить их, изображать с большой впечатляющей силой"².

Далее критик утверждает, что А.Осмонов не уклоняется от показа трудностей военного времени, отображения всенародного бедствия. Да, действительно, герои проходят через тяжелые физические и душевные испытания. Но они не сломались, не покорились.

Они находят в себе силы для дальнейшей борьбы, находят пути к счастью. З.Ч.Мамытбеков высоко оценил патриотизм и оптимизм героев поэта Алыкула Осмонова. Ведь сам поэт - истинный патриот своей земли, и поэтому его герои с уверенностью смотрят на завтрашний день Отечества.

Поэт в своих поэмах и стихотворениях на военную тематику воспевал стойкость, сплоченность советского народа. Жестокие реалии военной жизни не ожесточили сердца людей. Они способны верить, ждать, любить, ценить и мечтать.

М. Горький писал: "Мечтать - это не значит жить. Нужны подвиги, подвиги!"³

¹ Мамытбеков З.Ч. Пламенный поэт. - Фрунзе, 1971. - 16 стр.

² Мамытбеков З.Ч. Пламенный поэт. - Фрунзе, 1971. - 20 стр.

³ Горький М. Полное собрание сочинений. Т. I. - М., 1968. - 422 стр.

Герои Алыкула борются с всенародными и личными трудностями и побеждают. Касым, Бактыбек и Женишбек не просто участники войны, а герои, которые достойно выполнили свой долг перед Родиной. Их образы-собрательные образы, образы-примеры. На их примере великий поэт Алыкул призывал к безмерной любви, верности, стойкости.

Сам Алыкул Осмонов также как и его герои стойко перенес боль Отчества с острым пером и выразительным словом.

Литература:

1. Кыдырбаева Р.З. Лирика Алыкула Осмонова. – Ф., 1957.
2. Казыбаев П. Мезгил жана Алымкул. – Б., Бийиктик, 2006.
3. Мамытбеков З.Ч. Пламенный поэт. – Фрунзе, 1971.
4. Осмонов А. Рекомендательный библиографический указатель. Составитель О.С. Сухомлинова. – Ф., 1990
5. Осмонов А. Чыгармалар жыйнагынын үч томдугу. III том. – Ф., Кыргызстан, 1986.
6. Горький М. Полное собрание сочинений. Т. I. – М., 1968.

Акжигит Алибекулы (Казахстан),
заместитель директора института
литературы и искусства
им. М.О.Ауэзова, к.ф.н.

«ДИУАНИ ХИКМЕТ». КОЖА АХМЕТА ИАСАУИ

Одним из первым суфиев, вышедших из тюркских народов, был Кожа Ахмет Иасауи. Он является гениальным мыслителем, религиозным поэтом, основавшим суфийскую литературу на тюркском языке. Он родился приблизительно в 1103 году в древнем городе Сайрам современной Южно-Казахстанской области, в 1228 году скончался в городе Яссы (город Туркестан). Его родители, отец – Ибрахим и мать – Айша (по некоторым источникам – Карашаш), были умными, образованными людьми. Его прадед в седьмом поколении – Ыскак баб прибыл из Шама в Табриз с целью распространения веры, оттуда в Ургенч, Сайрам, и остался там навсегда [1]. В фонде редких книг и рукописей Национальной библиотеки Республики Казахстан (НБ РК) в рукописи «Насаб-нама» (№3990-47) есть сведения, что дальние предки Кожа Ахмета Иасауи ведут свою родословную от хазрета Али, четвертого халифа. Мавзолеи его прадеда Ыскака и отца с матерью в Сайрамском районе Южно-Казахстанской области почитаются как святые места. Получив религиозное образование с малых лет от своих родителей, с целью получения глубоких знаний ценностей ислама, в семь лет он становится учеником Арыстан баба. В семнадцать лет прибыв в Туркестан, он получает образование в одном из его медресе. По стихам самого поэта, он в двадцать семь лет приезжает в Бухару, встав на путь святости. По подсчетам ученых, встреча с его учителем Жусипом Хамадани, становление его мюридом, соответствует 1130 году [2, с.10]. Ахмет Иасауи, что видно по его хикметам, очевидно, совершил путешествие в Хорасан, Шам, Ирак, центры религии и образования того времени. По этому поводу в шайре сказано:

Хорасан, Шам уә Ғираққа ниет қылып,
Ғаріптіктің көп қадірін білдім міне! –

Кожа Ахмет Иасауи, вернувшись в родные края, распространяет полученные знания среди народа, пропагандируя исламскую веру. Для того чтобы разъяснить положения корана и хадисы шариата, написанные на арабском языке, пишет хикметы на тюркском языке для местного населения, проповедуя суфизм. Он простым языком, понятным для местного населения, языком поэзии, внес свой вклад для разъяснения исламских акид (знаний, поясняющих единство Аллаха, его сущность, его возможность создавать из ничего все и другие качества Аллаха) для тюркского народа, еще полностью не овладевшего истинной верой и выбрав началом этого пути суфизм. Доктор филологических наук, профессор М.Жармухамедулы, исследователь жизни и

творчества Кожа Ахмета Иасауи, дает такое пояснение: «поэт распространяет на широко известном тогда чагатайском (древнетюркском) языке свое известное наследие, получившее вечную жизнь под названием «Диуани хикмет» (книга ума и мудрости), с целью возвращения и возвеличивания мусульманской веры. Целью для этого послужило желание пропаганды, а также более глубокого разъяснения родственным тюркским народам положения мусульманской религии и коран, написанные на непонятных тюркам арабском и персидском языках. В связи с этим он считает своим долгом писать красноречивым слогом, занимающим видное место в жизни кочевых народов» [2, с.5].

Тюркский поэт в свои пятьдесят два года отказавшись от всего своего имущества, скота, решает посвятить всего себя служению Истинному всевышнему. Для того чтобы достигнуть совершенства он днем и ночью читает молитвы, держит пост, ночью посвящает себя возвеличиванию бога. Он берет пример с суфиев, бывших до него, идя по стопам Пророка Мухаммеда. Когда ему исполнилось шестьдесят три года, он построил под землей мечеть, спустился в кылуат (тесное сооружение). Он прожил там столько же сколько и на земле. Об этом он так говорит в своих хикметах: «Прожив до ста двадцати лет, я не могу сказать, что знаю смысл жизни».

«Диуани хикмет» («Собрание хикметов») – собрание стихов, посвященных Кожа Ахметом Иасауи исламской религии, положениям шариата, смыслу суфизма, любви к Аллаху, любви к Пророку Мухаммеду, опьянению подлинной истиной. Оригинал «Диуани хикмет» не сохранился. До нас дошли копии суфиев иасауийского толка, придерживавшихся хикметов Кожа Ахмета Иасауи. Хикметы туркестанского поэта впервые появились в печати в типографиях Стамбула, Казани, Ташкента в конце XIX – в начале XX века. Несколько вариантов «Диуани хикмет» сохранилось в редком фонде книг и рукописей Национальной библиотеки Республики Казахстан (НБ РК). Перечислим их:

1. Хазрет султан аль-гарифин Кожа Ахмет бин Ибрахим Махмуд бин Ифтихар Иасауи. Диуани хикмет. – 4-ое изд. – Казань: типография университета, 1896. – 227 с. На второй странице книги дается краткое сообщение о А.Иасауи на персидском языке. Сообщение написано Гуламом Мухаммедом бин муфтием Рахимулла Кариши. На 3-17 страницах написано о направлениях знания иасауизма, суфизме, тарихате. Со страницы 18 до 270 занимают место 148 хикметов. С 271 страницы до конца книги написаны молитвенные стихи. Копия книги была взята из научной библиотеки Казанского университета имени Н.И.Лобачевского по государственной программе «Культурное наследие».

2. Хазрет Кожа Ахмет Иасауи. Диуани хикмет. – Стамбул: типография эфенди Гарифа, 1897. – 228 с. Книга попала в фонд Национальной библиотеки в 1938 году.

3. Хазрет Кожа Ахмет Иасауи. Диуани хикмет. – Ташкент: типография газеты «Туркестанский курьер», 1914. – 112с.

Наряду с этим хикметы Иасауи напечатаны в двух книгах, год издания которых неизвестен (одна издана в Турции, 46 страниц, вторая напечатана Кокандской типографией в Узбекистане, 128 стр.). Встречаются хикметы Кожа Ахмета Иасауи в рукописных вариантах в фонде редких книг и рукописей, сохранившиеся в хикметах и газелях, маснави и молитвах восточных классиков. В фонд НБ РК включены наследие Кожа Ахмета Иасауи и его последователя Сулеймена Бакыргани в международный список программы ЮНЕСКО под названием «Память мира» («Memory of the World») в 2003 году.

По свидетельству тюркского ученого М.Копрулу, Ахмет Иасауи пишет все свои хикметы в старой национальной форме, выбирая стихи, любимые народом, используемые им в течение веков, а не по арузам, используемым иранскими суфиями (размер, использующий краткость или долготу гласных звуков) [3, 204 с.]. Кожа Ахмет Иасауи оказал неоценимую услугу тюркской литературе, поясняя поэтическим словом широкому кругу людей положения и мировоззрение ислама.

А.Иасауи своим творением «Диуани хикмет» основал тюркскую традицию суфийского учения, школу религиозно-мистической философии, опираясь на одно произведение, создал основательную религиозную традицию, известное философское направление, целое мировоззрение [4, с.11]. И ученики поэта, бравшие пример из его хикметов, прошедшие школу суфизма, не изменили выбранному пути.

Суфии-дервиши, вошедшие в иасауистский тарихат, писали суфийские хикметы, следуя проложенному пути, святой дорогой великого учителя тюркских суфиев Кул Кожа Ахметом Иасауи. Известные последователи Иасауи, продолжившие его дело, такие как Сулеймен Бакыргани, Бираш бин Абраш, Кожа Амир Келал, Пир Дада, Баба Султан, Кул Шамсутдин, Кудайдат, Икани, Кул Убайда, Факири, Бейза, Кул Шарафи, Газали, Касым в своих хикметах ничем не отличаются друг от друга ни со стороны темы, ни со стороны содержания хикметов. Они старались не отдаляться от священной формы, принятой учителем, считая их созданными великим святым. Однако, через некоторое время, когда в литературе обосновался размер аруза, многие суфийские поэты начали пользоваться этим размером для написания суфийско-дидактических стихов, молитв, религиозных кисс-дастанов. Скажем так, форма первых хикметов несколько не изменилась, не подчинилась арузу. Вышеперечисленные поэты писали и размером аруза, и по традиции хикметов Кожа Ахмета Иасауи.

«Диуани хикмет» Кул Кожа Ахмета Иасауи оказало влияние на все современные тюркские народы, населявшие четыре региона. Это: 1) Кипчакский регион, т.е. край сегодняшних северных тюрков; 2) туркменский регион; 3) азербайджанский регион; 4) западные тюрки, т.е. Анатолийский и Византийский регионы [5, с.174]. А также были шейхи, духовные руководители суфийского направления над племенами огуз-кипчаков с сельджуками, населявшими побережья Арала, Каспия, Сырдарьи,

перешедшими реку Евфрат во времена похода в Палестину и Египет. Такие личности, следовавшие иасауисским путем (тарихат), как Жалаладдин Руми, Газали, Шамсиддин Табризи, создавшие свою школу в Анатолии, считаются его последователями [5, с.183-255]. Мистические поэты, последователи и продолжатели дела Кул Кожи Ахмета, вели свою пропаганду, начиная с берегов Сырдарьи до Средиземного моря.

Туркестанский поэт называл свои произведения еще и «Дафтар сани» («Вторая тетрадь»). Здесь возникает законный вопрос, где тогда первая тетрадь и какова она? Ученые, исследователи хикметов Кожа Ахмета, по этому поводу придерживаются различных предположений. Мехмет Фуад Копрулу высказывает предположение, что возможно «Диуани хикмет» не является произведением Кожа Ахмета, а последователей Иасауи, поэтому они, ставя свои стихи после хикметов великого учителя, назвали их «Дафтар сани» [5, с.23]. Узбекский ученый Ибрахим Хаккулов, опираясь в своем исследовании на мнение турецкого ученого Кемала Арслана, делает вывод о том, что может быть первой тетрадью является «Лаух-ул-махфуз», в которой написано о судьбах людей [6, с.9]. Некоторые ученые называют первой главную книгу мусульман Коран Карим.

По нашему мнению, «Дафтер сани», может быть, является вторым произведением Кожа Ахмета Иасауи. Так как туркестанский шаир, твердо придерживающийся суфийского пути и положений ислама, не ставит свое произведение рядом с «Лаух-ул-махфуз», созданным самим богом и Кораном, ставшим для пророка уахи (спущенным с небес). Суфийский поэт не посмел поставить на второе место гениальные божественные слова, прославляя в своих хикметах величие бога, считая себя прахом у его ног, прося милосердия у пророка, Поэтому вышеприведенные мнения кажутся поспешными.

Во всех «Диуани хикметах», увидевших свет в типографиях Стамбула, Казани, Ташкента, на первых страницах имеется трактат, где кратко говорится о суфийском пути. Все его содержание полностью совпадает с мыслями, высказанными в хикметах. И здесь поясняются четыре основных пути суфизма: шариат, тарихат, магрифат, хакикат, святость дервишизма и восхваления бога. После этого хикметы, написанные поэтическим языком, начинаются так:

«Бисмиләһи» диб баян ила-и хикмат айтыб,
Талибларга дур уә гауһар сачтым мана.
Риядатны қатиг тартыб қанлар иутуб,
Мен «дәфтәр-и сәни» сөзін ачтым мана –

Следовательно, будет неудивительным, если краткий трактат в начале хикметов окажется первой тетрадью Иасауи.

Переводы «Диуани хикмет» на казахский язык появляются впервые в начале XX века. Бесспорно, что перевод М.Тынышлыкулы, вышедший в свет

в 1901 году в Казани, стал неоценимым вкладом в знакомстве казахского народа с суфийской поэзией тюркского шайра. Несмотря на то что в советские годы был наложен строжайший запрет на переводы с религиозной тематикой, д.ф.н., профессор Х.Суюншалиев в ходе исследования наследия поэта попытался перевести слово в слово некоторые его хикметы [7, 8]. Начиная с 1990 года, гениальные слова Иасауи переводятся на казахский язык на различном уровне такими поэтами как С.Битенулы (в газете «Орталық Қазақстан», 1990, 25 февраля-2 апреля), ученым-языковедом Б.Сагындыковым (хрестоматия «Ежелгі дәуір әдебиеті», составленной А.Кыраубаевой, Алматы, 1991), Х.Иманжановым (Туркестан, 1991), учеными-литературоведами М.Жармухамедұлы, С. Даутұлы, исследователем рукописей М.Шафиғи (Алматы, 1993, 1998; Тегеран, 2000; Павлодар, 2004), Р.Абдишукировым (Туркестан, 1993) и А. Жамишулы (Алматы, 1991, 1995), Е.Дуйсенбайұлы (Алматы, 1998). Наряду с ними хикметы поэта переводят на казахский язык востоковеды-языковеды А.А.Ибатов, З.Жандарбек, А.Нурманова (Алматы, 2000), Т.Айнабек (Шымкент, 2001), Д.Кенжетай (Анкара, 2003).

Несмотря на это в некоторых из названных переводов имеются погрешности и неточности. Это видно из следующего:

1. Некоторые переводчики, не зная древнетюркского, арабского, персидского языков, не понимая чагатайской письменности, использовали в переводах узбекские, татарские варианты;

2. Переводчики, знающие древнетюркский, арабский, персидский языки, не обратили внимания на размер, строение стихов Иасауи, нарушив ритм стиха, сделав буквальный перевод;

3. Казахские поэты-переводчики сделали перевод хикметов Иасауи на казахский манер и размером стихов конца XX века;

4. Некоторые переводчики, далекие от знания содержания суфийских терминов, основного смысла Корана и хадисов, положений шариата, истории исламской религии, совсем отделились от основного смысла.

Следовательно, ученые иасауисты, востоковеды, литературоведы, языковеды, историки, религиоведы должны работать над произведениями Иасауи комплексно, советуясь друг с другом.

Список использованной литературы

1. К родословной Аулиятинского святого Карахана // Протокол заседания общего собрания членов Туркестанского кружка, любителей археологии, состоявшегося 29 августа 1897 года в зале генерал-губернаторского дома.
2. Жармұхамедұлы М. Алғы сөз // Қожа Ахмет Иасауи. Диуани хикмет (Ақыл кітабы). Алматы, «Мұраттас», 1993.
3. Көпрүлү Мехмет Фуат. Қожа Ахмет Яасауи танымы мен тағылымы, Шымкент, 1999.

4. Ахметбекова А.К. Қожа Ахмет Яссауи шығармашылығы, Канд. дисс. авторефераты, Алматы, 1995.
5. Kuprulu Fuad. Turk edabiatında ilk mutasavvıflar, Ankara, Dianet Isleri baskanligi, 1991.
6. Хаккулов И. Ахмад Яссави хикматлари. Тошкент, «Фая», 1991
7. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері, Алматы: «Қазақстан», 1967№
8. Сүйіншәлиев Х. Ғасырлар поэзиясы: Зерртеулер, Алматы: Жазушы, 1987.

Алматы қ.
Халықаралық Бизнес Академиясы
Акимкожаева Ш.К.

ҚАЛА ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ СИПАТЫ ЖӘНЕ ҚАРАПАЙЫМ ТІЛ

Қала тілін зерттеудің барлық жағынан маңызы зор. Бұл тіл әдеби тілдің негізі бір саласы болып табылады. Қаланың тілдік болмысын білмей тұрып, әдеби тілдің динамикасындағы кейбір өзгешеліктерді түсіну қиынға түседі. Қаланың сөйлеу тілін білмей тұрып, қазіргі тілдің мәдениетке, әрі солар арқылы барлық әлеуметтік жағдайлардың дамуына әрбір әлеуметтік тілдің қосып жатқан үлесін бағалау қиын.

Қала тілі туралы лингвистер жағының да түсінігі өзгеріп отырады. Өткен ғасырда орыс ғалымдары қалалық беделді әлеуметтік топтардың өкілдерінің, жеке адамдардың сөйлеуіне ерекше назар аударған болатын. Бұл туралы В.В. Колесов былай дейді: «Революционное движение начала нашего века вызвало к жизни интерес к социальным, вообще к групповым, к общим для многих людей особенностям языка. Современное языкознание создает еще более общие, типологические системы, которые оперируют языками в целом, пренебрегая выразительными частностями речевых проявлений» [1, 4 с.], яғни, төңкерістік жылдар әлеуметтік жағдайлардың бәріне әсер етті. Жалпы бәріне арналған тіл – ол норма, тіпті – идеал. Әйтсе де адамның жеке сөйлеу тіліндегі ерекшеліктер, дерексіздік пен тілдік ерекшелікте әлеуметтік мәнділік болады. Қазіргі сөйлеу тіліндегі түрлі әлеуметтік ерекшеліктер теориялық лингвистиканың қарастыруынан тыс тұр десе де болады.

Тілімізде болатын әртүрлі құбылыстар алдымен ауызекі тіл негізінде танылады, себебі ол қоғаммен, әлеуметтік өмірмен тығыз байланысты. Бұған жазбаша әдеби тіл және ауызекі тілдің ара қатынасын анықтау, тіл мен сөйлеудің өзара қарым-қатынасын, айырым тұстарын анықтау сынды көптеген проблемалар да кіреді. Осындай мәселелердің бірі – «қала тілі» проблемасы.

«Центральный термин «язык города» еще не имеет общепринятой дефиниции и используется скорее как описательное выражение, под которое подводятся не совпадающие по объему понятия. Мы придерживаемся той точки зрения, которая представляет речевую стихию современного города как совокупность речевых формаций: литературной разговорной речь просторечия, полудиалектов, жаргонов, арго, иноязычных вкраплений», – деп Е.А. Земская, М.В. Китайгородская, Е.Н. Ширяев сияқты ғалымдар тобы айтса [2, 19 с.], енді бірде келесі ғалымдар тобы қала тіліне байланысты айтылатын кез-келген проблема ол кездейсоқтық емес, әрі олардың әрқайсысын жеке-жеке проблема ретінде көтеру қажет деген пікірді айтады.

Қалалық фольклор жазба тілдің қағидаға айналмаған түрі, сонымен қатар, қала тұрғындарындағы әртүрлі әлеуметтік топтардың ауызекі сөйлеу тілі әдеби тілдің нормалануына оның «жоғары» саласына тікелей әсер етіп келеді.

XX ғасырдың 20 жылдарында Б.А. Ларин тілге қала ұжымындағы барлық топтардың жалпы және тұрақты түрде әсер ететіндігін, әлеуметтік антиподтар мен оның көршілері «басқа» тілді «қарапайым» түрде қолданылатындығын, жақын деген дереккөздерден жаңа экспрессивті тәсілдерді іздейтіндігін айта отырып, бұндай ерекшеліктерді зерттеу өзекті жұмыстардың бірі болып саналады деген болатын. Дегенмен де, бүгінгі күнде бұлардың бәрі тілдік жағдайлар үшін өте өзекті, әрі қоғамнан кейінгі жаппай демократияландыру және оның тілдік саласын тілге тиек ету өз кезегінде зерттеушілердің де назарын аударғаны баршамызға аян. Яғни, И.А. Бодуэн де Куртенэ сөзімен айтсақ, «действительно есть и что в нем бьется интенсивной жизнью». Бұл сөздер толығымен қаланың қарапайым тіліне, әрі қаланың әртүрлі топтары қолданатын көптеген социолектері, сленгтері, жаргондарына қатысты болып келеді. Бүгінгі күнде орыс тіл білімінде ауызекі тілін зерттеу орталықтары Санкт-Петербург (Л.С. Ковтун), Пермь (Н.П. Потапова, Т.И. Ерофеева, Ф.Л. Скитова, В.Д. Бондалетов), Астрахань (Т.Ч. Коновалова), Самара (Т.В. Кочеткова, О.И. Александрова) сияқты қалаларда ашылған. Сонымен қоса, Екатеринбургтен С.Д. Кочеренкова, Л.А. Грузберг, Челябинсктен Л.А. Шкатова, Т.Е. Помыкалова сияқты лингвистердің еңбектері де осы сала бойынша маңызды роль атқарады.

Қазақ тіл білімінде қала тілі бұрын басқа бір қырынан сөз болған. Оны ғалымдарымыз Қ. Аханов, Ә. Хасенов, Т. Қордабаев өз еңбектерінде, сондай-ақ түрлі оқулық авторлары варваризм, арго, жаргондар түрінде, стильді бұзатын тіл мәдениетіне зияны тиетін құбылыс ретінде қарастырып келді. «Әйтсе де бұл проблеманы тілші-ғалымдарымыз жалпы тіл атаулы бар жерде міндетті түрде болатын, белгілі дәрежеде тілдің дамуын көрсететін универсалды құбылыс деп қарастырған жоқ, әрі олардың тілімізде пайда болуының әлеуметтік себептері де жан-жақты ашылып, талданған емес» [3, 197 б.].

Алайда қала тіліне әсер ететін әлеуметтік факторлар күрделі, өйткені олар әлеуметтік ғана емес, тіпті қала тұрғындарының ұлттық құрамының бір текті болмауына, әрі қала тұрғынының өзіне тән әлеуметтік қызметінің әртүрлілігіне, әрі әрбір қала тұрғынының бірнеше әлеуметтік бірлестікке кіруіне, кем деген де бір төменгі тілді (подъязык) игеруіне де байланысты болады. Әлеуметтік факторлар тіл салаларының ішіндегі лексикаға тез ықпал етеді.

Бұдан шығатын қорытынды «тілдік әртүрлілік» қалада екі түрлі: 1) көп тілділік қала, 2) әрбір топтың әр алуан тілдік дағдылары, яғни, көп диалектілік. Бұдан екі түрлі теориялық тұжырымды байқауымызға болады: 1) әдеби тіл біреу, оған қарсы қойылған әдеби және әдеби емес құбылыстар, аймақтық ерекшеліктер диалектілік облысқа және оның ықпал ету өрісіне тән; 2) әдеби тіл аймақтық вариантта, диалектілік және диалектілік формамен белгілі байланыста болады. Бұл аспектідегі проблема әдеби тіл мен әдеби емес және басқа тілден енген сөздердің арасындағы байланыс негізінде жаңа мазмұн туындайды.

Сөйлеу тілі адамдардың бір-бірімен күнделікті қатынасында пайдаланылады. Онда тілдің коммуникативтік функциясы баса сезіледі.

Сөйлеу стилі белгілі бір жағдайда тікелей жасалатын қатынас стилі болғандықтан, ол сөйлеудің ауызша формасымен тікелей байланысты. Ауызша сөйлеуде еркіндік басым келеді. Яғни, үйреншікті жағдайда адамдар қысылмай еркін сөйлейді. Өйткені онда күнделікті өмірге байланысты мәселе сөз болады. Сондықтан сөйлеу тақырыбына сай тұрмыста көп жұмсалатын үйреншікті сөздер мен сөз тіркестері, сонымен қатар диалект, жаргон, варваризм болатын сөздер де қолданылып отырады. Бұлар сөйлеу тіліне тұрмыстық сипат беріп, оны қарапайымдандырады. Осы жағынан келгенде бүгінгі қаланың ауызша сөйлеу тілі қаншалықты маңызды екендігі байқалады.

Қоғамда болып жататын өзгерістердің бәрі дерлік лексикадан орын алып, тілімізде орнығып жатыр десек артық айтқандық болмайды. Әрине, адам мен адамның өзара қарым-қатынасы бұл үдеріске әсерін тигізбей қоймайды. Соның өзінде өзара сөз алмасу күрделі жолдармен іске асатынын есте тұтқан жөн. «В устном речевом общении горожан прежде всего «чужаками», приезжими отмечаются элементы: критерий «у нас так не говорят», «в городе № ... говорят так» прежде всего относится к слову» [4, 163 с.]. Осы сөздер арқылы әлеуметтік топтардың өздеріне тән тілдік ерекшеліктердің болатыны байқалады. Ал әлеуметтік топтар лексикасы әдеби тілге өз дәрежесінде ықпалын тигізіп отырады.

Соңғы уақытта «қала тілі» лингвомәдени проблема ретінде де қарастырылып келеді. Кез-келген қаланың тілі бірнеше компоненттерден тұрады. Омск қаласының күнделікті тілін зерттеушілер А.Б. Мордвинов, Б.И. Осипов қала тілін мынадай типтерге бөліп көрсетеді: жеке әлеуметтік топқа қатысты күнделікті қарым-қатынасқа арналған негізі тілге қызмет ететін әлеуметтік диалектілер, жаргондар, интердиалектілер, койне, сленг. Әлеуметтік диалектілер негізінде ауызекі сөйлеу тілінің әртүрлілігін айтады.

Қалалық тілдің әртүрлілігі әлеуметтік базамен қалыптасатындығына көңіл аудару керек. Қазіргі лингвистикада осы мәселеге қатысты жұмыстар көп емес. Ол орыс тіл біліміндегі О.Б. Сиротининаның еңбегін айта отырып, қалалықтар ішіндегі кодификациялық әдеби тілді таратушыларды бірнеше мынадай топтарға бөліп көрсетеді: «Это носители: 1) элитарной речевой культуры (их очень мало); 2) среднелитературной речевой культуры (их большинство); 3) литературно-речевой культуры; 4) фамиллярно-разговорной речевой системы (носители двух последних типов в основном люди молодого возраста) [5, 247 с.].

Ал енді ғалымдар пікірін негізге ала отырып, қазіргі қарапайым тілді таратушыларды шартты түрде мынадай топқа бөлуге болады:

1. «Толығымен қарапайым тілді тұтынушылар» – ұлттық тілдегі өзгерістерді қарым-қатынас жасаудың барлық саласында орынды қолданатын қарапайым тілді тұтынушылар. Бұлар көбінесе қаланың тұрғылықты тұрғындары.

2. «Ішінара қарапайым тілді тұтынушылар» – қарапайым тілді және кодификациялық әдеби тілді жағдайға қарай қолданатын тұтынушылар.

3. «Пассивті тұтынушылар» – қарапайым тілді және кодификациялық әдеби тілді білетін және коммуникативтік қарым-қатынаста қолданып отыратын тұтынушылар. Бұл топ әртүрлі басқа топтағы тұтынушылардың әсерінен көбейіп отырады.

Міне, осындай топтастырулар қала тіліне әсерін тигізетін әртүрлі әлеуметтік топтардың жиынтығының нәтижесі бола алады. Осыған байланысты, қарапайым тілді таратушыларды топтастыру есебі бойынша кодификациялық әдеби тіл нормасын игеру дәрежесінің жоғары екені байқалады.

Кейбір Е.А. Земская, М.В. Китайгородская, Т.Б. Банкова сияқты ғалымдар тобы кодификациялық әдеби тіл нормаларын білмейтін, түпкілікті қала халқының қарапайым тілін зерттеуді ұсынады. Бірақ орыс тілінде ұзақ уақыт бойы «кодификациялық әдеби тіл» деген түсінік те, кодификациялық әдеби тіл нормасын игеру немесе игермеу туралы көрсеткіштер жиынтығы болмады. Жаргон таратушылар қарапайым тілмен қоса, жағдайға қарай өзінің бірліктерін де пайдаланып отырады. Сөйлеуші өзінің сөйлеу түрін қалыптастыру сатысында қарапайым тілді қолданады. Сөйлеуші (ауылдық жерден келген болса) бір жағынан өзінің говорын таратушы болса, екінші жағынан кодификациялық әдеби тіл нормасын игеруі де мүмкін. Кодификациялық әдеби тілді игеру сатысының жетіспеушілігінен олар «жартылай диалекті» таратушы топтарды қалыптастырады да, бірте-бірте уақыт өтісімен «қарапайым тілділер» қатарына ауысады. Міне, осы жерде қалалық «қос тілділік» немесе «көптілділік» пайда болады деп айтуға болады.

Тілші И.А. Стерниннің айтуы бойынша орыс тілінің әртүрлі ішкі жүйесін таратушылар қарым-қатынастың жалпы ерекшеліктерін біріктіреді. Орыс халқы үшін көпшілдік, ұжымдық қарым-қатынас, бағалаушылық, тақырыптық әртүрлілік, әңгімелесудегі доминанттылық, дауласудағы ымырасыздық, жалпы жан-жақты сөйлеу түрі де бәріне түсінікті болып келеді дейді. Осыған сәйкес қала халқы шеңбер ішіндегі ұлттық қарым-қатынас тәртібін қалыптастырады. Басқа да функциональдық ішкі жүйе мен тілдің әртүрлілігінің белгісі болып табылатын өзіндік ерекшелікті таратушы, әрі жалпы тілді таратушыларды бөліп шығарады. Осыдан тілдің ішкі жүйесіне әлеуметтік лингвистика тұрғысынан қарау керек деген мәселе туындайды.

Жоғарыдағы ғалымдар айтқан пікірлерден қорытынды шығаратын болсақ, бұндай мәселелердің де қазақ тіл біліміне қатысты екенін нақты дәлелдермен көрсетуіміз керек.

«Қала тілі проблемасына байланысты тілдегі түрлі құбылыстардың жандануы көзге шалына бастауда. Соның бірі ретінде қала тілі әсерінен сөз тудырудың, одан әрі қарқындылық таныта бастауын айтуға болады. Тілдегі сөз тудырудың күшеюінің себеп салдарын ең алдымен әлеуметтік факторлардың әсер ықпалының артуынан іздестірген жөн. Ал әлеуметтік бұл функциясына қозғау салған күшке әдеби тілді тұтынушылардың құрамының кеңеюі, сапалық өзгеріске ұшырауы жатады», – деп профессор Б.Қ.

Момынова атап көрсетеді [6, 27 б.]. Қала тілі проблемасы уақытқа қарамай тілімізде әрқашан болатын универсалды құбылыс, сондықтан ол қоғаммен, әлеуметтік өмірмен тығыз байланысып жатыр.

Лингвистер миграциялық кезеңде әдеби тілдің жұтандайтындығын, ондағы қарапайым тіл элементтерінің көбейе түсетіндігін ерекше атап көрсетеді. Ғалым М. Балақаевтың: «Расында қазіргі әдеби тіліміз бір қырынан қарағанда халықтың сөйлеу тілінен пәлендей айырмашылығы жоқ болып көрінеді.

Әдеби тілге қалыптасқан нормалар тән. Халық тілінің байлығы ұшан-теңіз, әр қилы: онда жалпы халыққа ортақ дыбыс сөз байлықтары, грамматикалық құрылыстары болумен қатар, диалектілері де, түрліше айтылып, түрліше ұғынылатын сөздер де бұзылып, құбылып айтылатын грамматикалық тұлғалар да бар, жаргон сөздер де бар. Олар көркем әдебиетте, газет-журналда, ғылыми-зерттеу жұмыстарында, барлық қарым-қатынас, іс-әрекетімізде дәстүрге айналып, жүйелі қалыпқа түседі, жалпыға ортақ тілдік әдеби нормалар пайда болады. Бұлар тілдің өн бойында фонетикада, орфоэпияда, орфографияда, терминдерде, төл, басқа да кірме сөздерде, грамматикалық құрылыста бар. Әдеби тіл сөйлеу тілінде бардың бәрін емес, тиімді байлықтарын бойына сіңіреді де, керсінше сөйлеу тіліне ықпалын тигізеді. Осыдан келіп әдеби тілдің екі түрі пайда болады: бірі әдеби тілдің жазба түрі, екіншісі әдеби тілдің сөйлеу түрі», – деген өте құнды пікірін айтпасақ болмас [7, 21 б.].

Тілдің лексикасы – белгілі бір жүйелер жиынтығы. Тілдің фонетикалық және грамматикалық жүйелері мен құрамына қарағанда, тілдің лексикалық құрамы әлдеқайда күрделі де көлемді, өзгеріске бейімделгіш келеді, үнемі даму, жетілу, баю, толығу үдерісінде болады. Сонымен бірге «Тіл – тілдің лексикалық ерекшеліктерін жан-жақты және өзара байланысты түрде қарастырылады. Мәселен, тіл білімінің үлкен саласы лексикологияның негізгі объектісі – сөз десек, тілдегі сөз тағдыры мен қыр-сырының өзін алуан түрлі жағынан: сөз мағынасы, сөз мағынасының ақиқат шындыққа қатысты, сөз жасау амал-тәсілдері, сөздердің басқа бір топтарымен байланысты, сөз топтарына қатысты, сөз ұясына қатысты, сөз мағыналарының контекстуалдық шектестігі мен шендестігі, семантикалық-фразеологиялық байланыстары, сөздердің сөйлеу контексіне, стилистикалық сипаттарына қарай байланысы т.б. айқындап, саралау керек болады», – деп бізге осындай тілдік құбылыстарды талдау керек екендігін белгілі ғалым Әмеди Хасеновте ескертеді [8, 88 б.].

Қазақтың көп салалы сөйлеу тілінің негізінде қалыптасқан сөз өнері кейін келе өзіне тән түр тауып, өзінің бастапқы қалпынан бөлекше стильдік қолданыс табады. «Сөйлеу тілінің де замандар бойында қалыптасып, тұрақтасқан өзіндік үлгі-пішімдері жоқ емес. Оның осындай қалып-модельдері белгілі бір жанрлық-стильдік ерекшеліктермен орайласып әдеби тілге ауысып отырады. Біз сол дәстүрлі сөз жүйелерінің жұмсалу өрісіне қарай отырып, сөйлеу тілінің әдеби тілді жетілдірудегі орнын белгілеу ниетіндеміз», – деген орынды пікірлер өз орнын табар деп ойлаймыз [9, 141б.].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Колесов В.В. Язык города. – М.: Высш. шк., 1991. – 192 с.
2. Земская Е.А., Китайгородская М.В., Ширяев Е.Н. Русская разговорная речь: Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис. – М.: Наука, 1981. – 276 с.
3. Момынова Б. Газет лексикасы (жүйесі мен құрылымы). – Алматы: Арыс. – 228 б.
4. Помыкалова Т.Е., Шишкина Т.Я., Шкатова Л.А. Наблюдения над речью жителей г. Челябинска (к проблеме «язык города») // Городское просторечие. Проблемы изучения. – М.: Наука, 1984. – 179 с.
5. Винокур Т.Г. Устная речь и стилевые свойства высказывания (к постановке вопроса) // Разновидности городской устной речи. – М.: Наука, 1988. – 260 с.
6. Момынова Б. Қазақ тіліндегі қоғамдық – саяси лексика: әлеуметтік-бағалауыштық, сөзжасам. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 140 б.
7. Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы: Мектеп, 1996. – 206 б.
8. Хасенов Ә. Тіл білімі. – Алматы: Санат, 2003. – 416 б.
9. Әмір Р. Қазақ лингвистикасы және лингводидактика мәселелері. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 287 б.

В статье рассматривается просторечие и лексический характер языка города.

In this article popular language and lexical character of city language is considered.

Исмаилова Айгүмүш Аксы

ДҮЙНӨЛҮК ПОЭЗИЯДАГЫ МОДЕРНИСТТИК ДЕКАДЕНТТИК АГЫМДАР

Цивилизациянын өнүгүүсүнө байланыштуу адамзатчылыктын акылы, аң-сезими материалдык дүйнөнүн күзгүсү экенин ачык да, көмүскө да туюп келген. Бул жагдайды улуу көсөм В. И. Ленин мындайча чечмелеген: "Теория отражения - фундамент, на котором покоятся все главные положения современной научной теории искусства"¹, - деп.

Руханий маданият өнүгүп, ага катарлаш инсан дүйнөсү өөрчүп-өнүккөн сайын, материалдык дүйнөнү кабылдоо жөндөмү да өзгөрүү бактысына туш келет. Өзгөргөндө да мыйзамченемдүү көрүнүш катары татаалдашуу жагына ооп, дүйнө кабылдоо системасы идеялаштыруу жолуна түшөт. Негизи, материалдык дүйнөнү идеалаштыруу жер каймактап, адам-ата пайда болгон доордон бери эле жүрүп келатат, примитивдүү түрдө болсо да. Буга байыркы адамдардын асманга, жерге, сууга, акка, көккө сыйынуулары, чагылгандан, күн күркүрөөдөн, топон суулардан коркуулары, отту, күндү, тоо-ташты кудай көрүүлөрү далилдүү мисал болуп беришет. Болбосо бүгүнкү күндүн көөнө маданияты, адабияты, ар кыл жанрлардын искусствосу, тынымсыз өнүгүү жолунда бараткан билим-илим түркүн маанайдагы идеялардын чордону катары жашамак эмес.

Материалдык дүйнөнүн бир кыры быякта турсун, миң кыры менен кубулуп, адамдардын аң-сезимине кирүү, орноо процесси токтобой жүрө берери бышык. Сөз, ой, сезим, ар кыл компоненттерден турган коммуникация муктаждыктары ошондон улам жаралып турат десек жаңылыштык кетирген болбойбуз. Адамзатчылык өзүнүн руханий өнүгүүсүндө ушинтип баскычтан баскычка, деңгээлден деңгээлге көтөрүлүп олтуруп, мына бүгүнкү биз жашаган доор чындыгына туш келди.

В. И. Ленин философиялык дептерлеринде материалдык дүйнө менен идеалдык дүйнөнүн карым катнаш, алакасын "единство и борьба противоположностей" деп айткан. Ошондой эле, "спиралевидное развитие"² деп мүнөздөгөн.

Улуу көсөм жана философ В. И. Ленин шарттагандай, адамзатчылыктын материалисттик жана идеалисттик көз караштары өзүнүн динамикалык өнүгүүсүндө көптөгөн баскычтардан өтүп, бир убактарда бири бирине кынаптагандай дал келип калышат. Шарттуу тил менен айтканда муну адабияттагы туңгуч романтизм кыймылы менен реализм жагдайларынын үндөштүгү же окшоштугу десек болот. Бул сөздөргө далил катары А. С. Пушкиндин, Лермонтовдун, Карамзиндин чыгармачылыгын келтирсек жарашат.

Ал эми башка бир убактарда эки көз караш карама-каршылыктуу абалда (позицияда) болуп калышат. Бул жагдайды ошондой эле, шарттуу мүнөздө реализм менен символизмдин кыл келишпестиги деп койсок чындыкка жакындайбыз. Дегеле ар качандан бир качан адамзатчылыктын дүйнөгө болгон көз караштары ар кандай перипетияларды, чайпалууларды жаратып келген. Келген да натыйжа катары материалисттик-реалисттик көз караштан улам пайда бол-

¹ Ленин о литературе, сборник статей. М., "Художественная литература", 1941, стр. 12.

² Ленин В. И. Философские тетради. М., Наука, 1960. т. 2. стр. 8.

гон баалуулуктарды искусство, поэзия сыяктуу маданий ареалдардан чийип салгылары да келген. Буга окшогон абал орто кылымдарда реакциячыл диний агымдарды жараткан да, өз убагында күчтүүлүк менен өкүм сүрүп келген. Мунун себеби: таштан бекем, өз позициясын катуу кармаган материалисттердин каршысында, андан да күчтүүрөөк позицияны жеңип алганга үлгүргөн идеалисттердин журту пайда болгон. Канткен менен адамзатчылык өзүнүн өнүгүү тарыхында миңдеген жылдарды артына таштабадыбы. Акыры келип "жан" философиясы ыкчам өнүгө баштаган. Гегелдин катарында Кант, Ницше деген улуу философтор чыгышкан. Андан да мурун Аристотель, Платон, Сократ (грек-рим акын жана жазуучуларды кошпогондо) сыяктуулар адамзатчылыктын руханий тарыхында ташка тамга менен басылгандай орун алып калышкан эмеспи.

Жогоруда айтылган жагдайда айрыкча Чыгыш философтору майын чыгара иштешти. Идеалисттик жана материалисттик дүйнө кабылдоо системаларынын биримдиктүү күрөшү менен карама-каршылык жаратуучу айлампасында айрыкча сөз чеберлери, философтордон кем калышпай, күрөш майданын аябай кызытышты. Натыйжада, ар кандай философиялык доктриналарды, мектептерди жаратышты. Айта кетүү керек, бакандай таанымал философторго караганда, калың журттун катмарына катуу сиңген сөз чеберлери - акындар жана жазуучулар болушту.

Адабий майдандагы материалисттик, идеалисттик дүйнө кабылдоо менен аны чагылдыруунун биримдигин А. С. Пушкин мындайча мүнөздөгөн: "... глубокий источник романтизма в самой действительности", - деп. Арийне, жогоруда айтып кеткендей, идеалисттик жана материалисттик дүйнө таануу күрөшүнүн айлампасында акындар, жазуучулар философтордун өздөрүнөн ашыра күрөш жүргүзүштү, бирок кем калышкан жок. Реалист прозачы, француз Э. Золяны идеалисттер ар кандай түрдө шыбашты, боктошту, жерге тебелешти. Ошондой эле көрүнүш Россияда да болуп келген. Ал эми Кыргызстанды алсак, кыргызда болгон жок. Себеби көчмөн элдин жазма адабияты болбогон себептен, маданият, адабият, философиянын "изм" дердин күрөшүүсүнө, карама-каршысына күбө болуу бактысы менен мүшкүлүнөн куру калып келди. Совет доорунда гана жазма адабият пайда болуп, адабият, поэзия өзүнүн татаал, узак, мыйзамченемдүү жолун басып өткөн соң гана, Чыгыштын, Батыштын таанымал акын-жазуучуларынын таасири менен ар кандай "изм" дердин боёкторун сүртүнүп, башатынан суу ичип, алардын ич кийим, тыш кийимине чейин өздөрүнө ченеп кийип көрүп, кыргыздын жазма поэзия менен жазма адабият журтун түптөштү. Адабият, поэзия "мамлекетинин" чектерин аныкташты. Аныктаганда да эң сонун аныкташты. С. Акматбекова символист-акын, А. Осмонов, С. Тургунбаев, Ж. Мамытов, Р. Рыскулов сыяктуу сонун акындар өсүп чыгышты. Кээ бирлери алардан ашса ашат, бирок алардан эч качан кем калышпай турган акын болуп жаралышты.

Жалпысынан алганда, дегеле бардык эле "изм" деген түшүнүккө сыйган агымдар көрүнүктүү, дүйнөгө таанымал акындарды адабий аренага алып чыкты. Символизмге атаандаш түгөй катары каралган декаденс кыймылынан Зинаида Гиппиус, Д. Мережковский, И. Северянин сыяктуулар өсүп чыгышты. Декаденс - чынында символизмдин ичиндеги чаканырак бир тармак катары каралып келген. Символизмге куйрук улаш, тагыраак айтканда, андан өсүп чыккан акмеист, футурист, эгофутуристтерден В. Маяковский сыяктанган социалисттик поэзия-

нын алпы өсүп чыккан. Маяковскийди коштогон акындар футурист катары эскини сүрүп таштап, сүргөн кайда калсын, жөн эле таш талканын чыгарып, анын ордуна жаңы искусствону жаратууну көксөшкөн. Бул көксөөнү али жаш Маяковскийдин локомотивдей дүкүлдөгөн поэтикалык күчтүү дүбүртүнөн эле байкаса болот. Маяковский али балапан бала кезинде минткен: "... знающего неизбежность крушения старья". Бул таамай, ачык ойду айтуусу менен В. Маяковский өзүнүн футуристтерге ыктаганын билдирген. Футуристтер демекчи, бул агым 20-кылымдын 10-20-жылдарында искусстводогу декаденттик, модернисттик кыймылдын ичиндеги бир агым болгон. Мына ошол агым, тактап айтканда футуризм, реализмди танып, жаңы стиль жаратуу менен бирге "келечектин искусствосун" курууну көздөгөн (gutturus - келечек). Мына ошол стиль күчүнө кирип, эски искусствонун бардык салттуу ыкмаларын талкалаганга багытталмак.

Мыйзамченемдүү жагдай катары, В. Маяковский көп өтпөй футуристтердин катарынан да чыгып, аларга каршы позицияда туруп калган. Буга бир эле себеп: анын жаңы замандын локомотивиндей дүкүлдөгөн алп таланты футуристтердин тайыз дүйнөсүнө сыйбаган. Сөздүн чынында, В. Маяковскийди, экспериментатор акын катары болгону, футуристтер менен символисттердин кээ бир поэтикалык кырларынын дал келгендиги жана окшоштугу кызыктырган. Ошого катар футуристтердин каршылык көрсөтүү дымагынын (духунун деген мааниде) күчтүүлүгү да жаш Маяковскийдин табитине (вкусна деген мааниде) ылайык келип, өзүнө тарткан. Бул жагдай, албетте, жаш Маяковскийдин өзүнүн эң оболку поэтикалык кадамдарында ал күчтүү жана табигый символист болгону жөнүндө каңкуулайт.

Бирок футуристтер символисттердин "шарттуу кооздугун" кабыл алышпаган. Алардын принциптерин шылдындагансып, футуристтер "Пощечина общественному вкусу" деп аталган манифестин кагазга эмес, кейпи кеткен эски чирте каптын айрыгына (мешковина) басып чыгышкан. Ал турсун, Маяковский өзүнүн пикирлештери менен сары күрмөлөрдү кийип, чекесине аэродромдун сүрөтүн тартып, клоун кейиптенип, плакаттарды көтөрүшүп, чоң көчөлөрдө жүрүштөрдү жасашып, элди таң калтырып, шок кылганга чейин барышкан. Мунун баары эскиге каршы күрөштүн башталышы болчу. "Футуристов называли сумасшедшими, циркачами, жокеями, балаганщиками, озорниками, святотатцами, жёлторотыми бунтовщиками, геростратами и просто мошенниками и поэтами из психиатрической лечебницы"¹, деп жазат В. Маяковскийдин өмүр баянын изилдеген орус жазуучусу, ошол кездеги али токтоло элек, жаш Маяковскийдин футуристтик көз караштарынын таасири астында жасаган кылык-жоруктарын сүрөттөп. Чынында, Маяковский, анын достору Бурлюк, Каменскийлер жүргөн жерде эл толкуп, алар менен жолугушууга келген ар бир он көрүүчүгө бирден полицейский күзөттө туруп, саксактап кайтарышкан.

Дүйнөлүк поэзиядагы декаденттик-модернисттик агымдар философиядагы идеалисттик жана материалисттик агымдардын жүрүшүнө шартталган десе болот. Поэзиядагы, искусстводогу декаденттик-модернисттик агымдардын философиялык башаты Ф. Ницше, Э. Кант, А. Шопенгауэр, Вл. Соловьевдун дүйнө таануу жана кабылдоо доктриналарынан азык алып келишкен. Аты атал-

¹ Михайлов Ал. Маяковский, серия "Жизнь замечательных людей". М., Молодая гвардия, 1988, стр. 110.

ган философтор "сверхчеловек", "өзгөчө адам" деген түшүнүктү жарыкка алып чыгышкан. Дүйнө адамдары эки башка баскычта турушат, алар эч качан аралашпайт, бири бирине тең келе алышпайт деген буржуазиялык реакциячыл пикирлерди жаратышкан. Фашисттик боёктогу жана реакциячыл духтагы интеллектуалдык сезим туюмдарынан философиянын данегин жаратып, ой-максаттарын, пикирлерин ачык-айрым эле жазып чыгышкан. Тандамал кыйындар менен карапайым кара тамандар аралашпай, ар ким өз тагдыры менен жашашат дегенчелик реакциячыл идеяны жакташып, анын философиясын кабыл алышкан. Андыктан искусство да иргелген тандамал, бөтөнчө инсандарга гана кызмат кылат деген түп тамырына теңсиздиктин үрөөнүн каткан идеялардын жетегинде ой жүгүртүшкөн. Орус символисттери В. Соловьев баш болуп Ф. Ницценин көз караштарын эреже катары кабыл алышкан. Платон менен Канттын жактоочулары катары эки дүйнөнү - реалдуу жана ирреалдуу - дүйнөлөрдү бириктирген "связующее звено" - бул символ дешкен. Демек, алар өздөрүнүн поэтикалык көркөм куралы болгон символго сакралдуу чоң маани беришкен да, символду эки полюсту же айлампаны бириктиргич күч катары көрүшкөн.

Символисттер көзгө көрүнгөн реалдуу жана көрүнбөгөн, көмүскө ирреалдуу дүйнөнү даңазалап ырдашкан. Көз алдыда көрүнгөн дүйнө жалган дүйнө, кубулма, азгырма дүйнө. Ал эми чындыктуу дүйнө жашынып жүрөт дегенчелик ойду туюнткан жана окурмандарына туйдурушкан, өздөрүнүн манифест, эрежелеринде. "Я не умею жить с людьми, мне нужно то, что нет на свете", - деп жазган декадент З. Гиппиус, өзүнүн реалдуу дүйнөнүн адамдарынын катарында эмес тигин далилдөө үчүн. Акын аял идеалист-философ пайгамбарларынын "сверхчеловек" тариздеги түшүнүгүн толугу менен кабыл алганын жогорку кара сөз түрүндөгү жупуну саптары менен айтууга жетишкен. Зинаида Гиппиустун одоно, көрксүз, кызыксыз дүйнөнү кабыл албаганын мына бул ыр саптары айтып беришсин:

Рабское, хамское, гнойное, черное,
Изредка серое, в сером упорное,
Вечно лежачее, дьявольски косное,
Глупое, сохлое, сонное, злостное,
Трупно - холодное, жалко - ничтожное,
Непереносное, ложное, ложное!¹

Ал эми орус акыны В. Брюсов, З. Гиппустаан да арырак, тереңирээк кетет поэтикалык дүйнө куруу чеберчилигинде. Ал минтип жазган: "Искусство есть постижение мира иными, не рассудочными путями. Искусство - то, что в других областях мы называем откровением"². "өлүк сүйүү" - "мёртвая любовь" деген поэтикалык циклде "Эрте келген күз" деген ырында В. Брюсов минтип жазат:

"Ранняя осень любви умирающей.
Тайно люблю золотые цвета
Осени ранней, любви умирающей.

¹ Волков А. А. Русская литература 20 века. – М., "Просвещение", 1970, стр. 396.

² Брюсов. Ключи тайн. "Весы", 1904, №1, стр. 19.

Ветви прозрачны, аллея пуста,
В сини бледнеющей, веющей, тающей
Странная тишь, красота, чистота.

Здравствуйте, дни голубые, осенние,
Золото лип и осин багрянец!
Здравствуйте, дни пред разлукой, осенние!
Бледный - над яркими днями - венец!
Дни недосказанных слов и мгновения,
В кроткой покорности слитых сердец!¹

Ал эми символисттердин пайгамбары болгон акын жана философ-идеалист В. Соловьевдон мындай ыр саптарын окуйбуз:

Милый друг, иль ты не видишь,
Что видимое нами -
Только отблеск, только тени
От незримого очами?

Милый друг, иль ты не слышишь,
Что житейский шум трясучий
Только отклик искаженный
Торжествующих созвучий?

Милый друг, иль ты не чуешь,
Что одно на целом свете -
Только то, что сердце к сердцу
Говорит в немом приветѣ?²

Декаденттик модернисттик агымдын көрүнүктүү өкүлдөрү болгон бул эки акындын жогорку ыр саптарынан алардын "ыймандай сырын - "Откровение", ошондой эле "незримого очами" - көзгө көрүнбөгөн, символисттердин жетебиз деп жете албаган, көрөбүз деп көрө албаган сырдуу, "торжествующих созвучий" сыяктуу гармониялуу, идеалдуу дүйнөсүнө алар менен кошо баш баккандай болубуз. Алар менен кошо бейопа дүйнөдөгү жалгыз гана сөзгө арзырлык чындык, - бул "жүрөктүн жүрөккө жиберген үнсүз, доошсуз саламы" гана экенин биз, окурман журту, ынануу менен кабыл алабыз. Алар жараткан кайталангыс поэзия кайрыктарына арбалып, күчтүү жана сырдуу магиясына тартылабыз.

Корутунду ирээтинде бул чакан макалага кошумчалай турган сөз мына булар: себепке эбеп деп, коомдун руханий жашоосундагы ар кандай кыймыл, агым же дагы бир башка өзгөрүүлөргө түрткү берген кандайдыр бир көмүскө күчтөр болот. Ал күчтөр коомдун эле өз беделинен, көксөөлөрүнөн, умтулууларынан башат алып, социалдык, экономикалык жана саясий кырдаалдарды жаратып,

¹ Брюсов В. В книге Русская поэзия начала века декадентский период. И художественная литература. – М., стр. 72.

² Соловьев В. В книге "Русская поэзия начала 20 века (до октябрьский период). Художественная литература. – М., 1977, стр. 72.

жашоонун бардык тармактарына чейин илебин тийгизишет. Ошондой эле маданиятка, адабиятка, искусствого.

Кыйырсыз кылымдардан бери жүрүп келе жаткан коомдун руханий жана акыл күчтөрүндө өкүм сүргөн күчтөрдүн карама-каршылыгы менен биримдиги катары 19-кылымдын аягы менен, 20-кылымдын башындагы адабий, маданий жашоодогу декаденс, модернист агымдарынын пайда болушу. Ал агымдардын шарданы ошол доордун руханий жана материалдык өнүгүүсүнүн борбору болуп саналган Франциянын Париж шаарында күчтүү жүрдү. Россия, Англия, Польша, Испания сыяктуу мамлекеттердин руханий жашоодогу өзгөрүү, жаңылануу *перипетиялары* мыйзам ченемдүү көрүнүш катары, импрессионизм, модернизм, сюррелизм жана символизм кыймылдарына канаттуу Пегастын тизгинин бурууга мажбур болушту. Натыйжада орустардан А. Блок, В. Маяковский, А. Ахматова, М. Цветаева, В. Брюсов, А. Белый, Б. Пастернак, О. Мендельштам, Иосиф Бродский сыяктуу улуу-кичүү аралаш ысымдар өсүп чыгышты.

Ал эми Франциянын өзүндө болсо бул кыймыл буржуазия маданиятынын басаңдоо, кризиске жакыndoо кырдаалына туш келип, "Цветы зла" деген чуулгандуу китеби менен Шарль Бодлер деген чоң акын пайда болду. Бодлер баштаган символист акындар тобуна аралаш Клод Моне, Тулуз Лотрек, Ван Гог сыяктуу импрессионист, сюрреалист художниктер жаралып, калыптанышты. Испанияда улуу акын Федерико Гарсио Лорка, Сальвадор Дали, Пабло Пикассо сыяктуу ысымдар искусство, маданият тарыхынан өз орундарын табышты.

Жалпысынан алганда Европа боюнча Батыш маданиятынын өнүгүү апогейинин мүлдө чокусунда пайда болгон ысымдарды атасак, алар мына булар: Михаил Эминеску, Адам Мицкевич, Роберт Бернс, Эмиль Верхарн, Поль Верхарн, Артур Рембо, Шарль Бодлер, Райнер Рильке, Малларме сыяктуулар эле.

Алар жана алардын артынан келаткан орустун декаденс модернист акын-жазуучулары "упадническое - чөгөт маанайлуу" мүнөздөгү поэзияны жаратышкан да, ошол муңайым тарткан поэзиясы менен жашоого жаңылык киргизүү аракетинде болушкан. Россиядагы, Батыш Евразиядагы поэзияны өзгөртүү жолундагы чыйырды, чынында, ошолор сала башташкан. Алардын жаңылык киргизүү аракети биринчи кезекте поэзия менен адабиятты диндин таасиринен бөлүп алуу көксөөлөрүнө байланышкан.

Гредущее! Тобой я вдохновлен,
Не бог, а ты владычествуешь ныне¹.

Келечек! Сенден алам дем-күчтү,
Кудайга эмес, эми сага сыйынам (автордун котормосу)

деп 19-20-кылымдардын тогошуу жылдарында жашап өткөн Бельгиянын атактуу акыны Эмиль Верхарн жазган.

Ошол "күңүрт, чөгөт маанайлуу" поэзия дооруна алпарчу жолду биринчилерден болуп көргөзгөн акындардын бири Франциянын ири акыны Шарль Бодлер болгон. "Цветы зла" деген ат менен жарык көргөн чуулгандуу китеби буга күбө. Бодлердин поэтикалык философиясында сүрөткер жана анын чыгарма-

¹ Верхарн Э. Стихи. Художественная литература. – М., 1961, стр. 5.

чылыгы, тагдыры, ошондой эле тегеректеги табият, "түбөлүктүү храм" катары кызыктырган. "Постижение прекрасного - это дуэль, где художник кричит от ужаса, прежде чем пасть побежденным"¹ - деп жазган ал өзүнүн бир чакан прозалык чыгармасында.

Так, поэт паришь над грозой, в урагане,
Недоступный для стрел, непокорный судьбе.
Но ходить по земле среди свиста и брани
Исполинские крылья мешают тебе², -

деп Ш. Бодлердин жазган ыр саптарынын "исполиинские крылья мешают тебе", - деген "ыймандай сырынан" чындыктын жүзүн көрөбүз да, "чөгөт маанайлуу" поэзиянын алыстан-алыстан угулуп, кулакка араң-араң жетип турган үнүн уккандай болобуз. Мына, "уподническое мировоззрениенин" эң алгачкы ноталарынын башаты кайда камтылган! Ал ноталарды, адеттегидей эле, улуу ысымдар жаза баштаган.

Акыл жугушат, дөөлөт оошот дегендин калети жок белем, жогорку аты аталган ысымдардын доорунан нараак-бераагы 100-150 жыл кийин Россиянын тегерегинде же курамында күн көргөн көптөгөн улуттук адабият менен маданияттар пайда болушту. Жүрө-жүрө алар да өзгөрүү, жаңылануу, өөрчүп-өнүгүү бактысына туш болушуп, жогорку аты аталган орус жана Батыш Европадагы маданий тенденция булардын да маданий жашоосунан орун ала баштады. Натыйжада кыргыз акындарынын арасынан бөтөнчөлөнгөн, өзгөчөлөнгөн, оригиналдуу акындар пайда болушту.

Бирок кыргыз акындарынын бөтөнчөлүгүн белгилөөдөн мурда, алар эмне себептерден, кайсы поэтикалык идеалардын жана формалардын таасири аркылуу "бөтөнчө" акын катары калыптанганы жөнүндө айта кетүү зарыл. Баарынан оболу, «Өзгөнү коюп Манасты айт» дегендин сыңары, ал акындар кимдер экенин белгилеп коюу ашыктык кылбайт. Маселени ачык коюп, чечмелөөнү конкреттүү далилдер менен жүргүзүү талапка ылайык демекчибиз.

Эгерде бул жагдайларга байланышкан аргументтерди конкреттеп айта турган болсок, андан да тагыраак бололу десек, СССР формациясынын кулоосу алдында поэзия асманында күйө баштаган жаңычылдуу, калемдештеринен бөтөнчөлөнгөн акындарды айтуу керек. Арийне, алардын эң көрүнүктүүсү жана бир мүнөздүүсү Сагын Акматбекова болгон. Анын соңунан эле, акын таасири менен дагы бир топ жаш акын кыздар осуп чыгышкан.

Бул чындыкты ошол биздин жаңычылдуу акын кыздарыбыз (жигиттерибиз деле бар арасында) сүйүп кастарлаган орустун улуу акыны Анна Ахматованын калеминен жаралган жыйнак аталыштарына ассоциалаган, (окшоштуруп, салыштырып деген мааниде) "Белая стая," же "Ак куштар тобу", "Четки", ("Теспелер") деген сыяктуу китеп аттары аркылуу да туюндуруп койсо бап келет.

"Кумуш доордун" көрүнүктүү акыны акмеист Анна Ахматованын "Ак куштар тобундагы" канаттуулар сыяктанып, биринин артынан экинчиси учуп чыгышып, кыргыз поэзиясынан өз орундарын тапкан акындар мына булар: А.Темирова, Ш.Келдибекова, Р.Карагулова, М.Тураева, А.Эгембердиевалар болушкан.

¹ Бодлер Ш. Европейская поэзия 19 века. – М., 1974, стр. 684.

² Ошол эле китептен.

Булардан тышкары, жаңычылдуулук, же модернистик тенденциялардын капшабына кабылып, а мурда традициялуу - салттуу поэтикалык чектерде жүргөн акындар да, акындык эмгек жолунун абалкы башатындагы түз чийининен бурулуп, сюрреализм чегине түшө жаздап барып токтогон ысымдарды атап кетсе болот.

Конкреттеп атасак, ал акындар булар: С.Тургунбаев, Ж.Мамытов, Р.Рыскулов, А.Рыскулов жана да айрым башкалар. Акырында аларды "Преодолевшие символизм" деген орус сынчыларынын сөзү менен мүнөздөп койсок да болот. Себеби алар өздөрү жараткан поэзиянын негизги өзөгүндө реалист акын бойдон калышкан да, ар кандай "измдердин" дүйнөсүнө кызыкчылык үчүн баш багып, азырак аралашып коюп, кайра поэзиянын көнүмүш жана ишенимдүү даңгыр жолу менен дүкүлдөп кете беришкен чоң таланттар болгондугунда шек жок.

Эгерде түп тамырынан бери аты аталган ошол "измдердин" жетегинде жүрүп калыптанып, алардын сырткы кийимин эле кийип, ал эми ички өзөгү менен келбетинде кыргыз бойдон калышкан. Улуттун жүзү менен менталитенин негизги белгилерин толук сактап калган айымдардын ырларын талдоочу болсок, анда мындай далилдерди аргумент катары келтире алабыз. Маселен, Сагын Акматбекова символист акын катары А.Ахматованын таасирин көп алганын байкайбыз. Сөздөрүбүздү далилдөө үчүн бул эки акындын төмөнкү ырларын салыштырып көрөлү:

А. Ахматова:

Истлевают звуки в эфире,
И заря притворилась тьмой.
В навсегда в онемевшем мире
Два лишь голоса: твой и мой.

Же:

Грай вороний и вопль паравоза,
И как будто отбившая срок,
Ковылявшая в поле береза,
И огромных библейских дубов
Полуночная тайная сходка...¹

Жогорку ырлар Анна Ахматованын сүйүү лирикасынан алынды. Эми айтса - айтпаса төгүңбү, баардык эле замандарда сүйүү лирикасы бийигирек бааланып, колдон колго, ооздон оозго өтүп айтылып келген. Элдик оозеки поэзия да ошол себептен ашыглык ырлары деп аталып, байма бай ырдалып турган. Андыктан ар бир эле дилгир акын, анын үстүнө ал жаш болсо, биринчи кезекте сүйүү лирикасына кызыгып, баарынан көп окуйт. Ал ырлардан көп кырдуу таасирлерди, эстетикалуу жана романтикалуу рахаттарды алат. Ал таасирдеги поэзия жаш калемгерге абалкы акындык өнөркана же үлгү катары пайдалануучу ыр саптары болуп берүүсү эч кимге деле, айрыкча акындардын өздөрүнө жашыруун сыр эмес.

Келечектен үмүт эттирген кыргыздын акын кыздары да А.Ахматованын чыгармачылыгына кайрылышып, ошол сыяктанып оригиналдуу, өзгөчөлөнгөн, те-

¹ Жирмунский В. М. Творчество Анны Ахматовой, Наука, Ленинград, 1973, стр.112-113

² Акматбекова С. Өткөн жылдын жалбырагы, - Фрунзе, Кыргызстан, 1978, 75 бет.

рен ойлуу, орошон сезимдуу, кыска жана нуска ырларды жараталык деп коксогондору мыйзам ченемдуу эле корунуш деп санаш керек.

Эгерде бул талантуу эки акындын сүйүү лирика жаатындагы ырларын талдоочу болсок, алардын айрымдарын сөзмө сөз салыштырсак, анда биз буларды байкайбыз: экөөнүн тең сүйүү таасиринде жазган ыр саптарында көркөмдүк-идеалык, ошондой эле бытиелик - материалистик чоң жалпылык бар экенин. А.Ахматова сүйүү лирикасында табият элестерди "береза" (кайың), "Дуб" (эмен) сыяктуу сөздөрдүн жардамы менен көрсөтө алса, С.Акматбекова мына мындай саптарды жаратыптыр да, "Төрт түп өрүк, шамал, мажурум тал, бир дайра" деген сөздөрдөн жардамына кайрылыптыр:

Төрт тараптан урат шамал
Төрт түп өрүк. Бир дайра.
Өскөн шуулдап мажурум тал
Жүрөгүмдөн, бир жайда.

Өскөн жалгыз мажурум тал
Төрт шамалдын огунда...
Төрт жыл бою мөмө албаган
Төрт өрүк суу боюнда¹.

Символист акын С. Акматбекова таланты боюнча да, арийне, жашы жана жашап өткөн заманы боюнча да өзүнөн улуу калемдеши А.Ахматова сыяктанып, ичте думуккан сүйүү сезимдерин, алоолонгон жаштык эргүүлөрү менен кыялдарын табият стихиялар болгон шамал, тал, дайра, мөмөлөй албай кыйналган, суу жээгиндеги өскөн өрүктөрдү виртуалдуу сүрөттөө аркылуу туюнткан. Арийне, булар символдук түшүнүк картиналар болгону менен, көзгө тааныш, дилге жакын кыргыз жеринин пейзаждары эмеспи.

Ал эми төмөндө көрсөтө турган чакан саптар, эки аял акындын сүйүү лирикасынын элестүү бир саптары катары жашап келишет. Бири акмеист жана символист, экинчиси символист акын болушкан. А.Ахматова менен С.Акматбекованын поэтикалык эргүүлөрүн сөзмө -сөз салыштыруу ыкмасы аркылуу, алардын бытовоей, майда-чүйдө, көр тириликке таандык айрым элементтерди, материалдык деталдарды да символго айланып, ташка тамга баскандай татынакай ыр саптарын жараткандарына күбө болобуз:

А. Ахматова:

Я все разглядела сквозь эту ночь:
И нарцисс в хрустале у тебя на столе,
И сигары синий дымок...²

Деп жазса С. Акматбекова минтип жазган экен:

Столдо лимон. А бурчта
Чакада жашыл балаты.

¹ В.М.Жирмунский. Творчество Анны Ахматовой, Наука, Ленинград, 1973, стр.112-113

² С.Акматбекова. Өткөн жылдын жалбырагы, - Фрунзе, Кыргызстан, 1978, 75 бет.

Жаны жыл тушта .
Шам жактык...¹

Акындар сүйүү лирикасын жаратууда көрүнгөн эле буюмдарды, же алардын деталдарын, же кооз, корктуу деп саналган табият көрүнүштөрүн ыр саптарына кошо беришпеген.

Акын жүрөгүн багындырып, же ажайып кооздугу, же аянычтуу тагдыр-тарыны менен белгилүү болуп рухту азыктандырган, мукамдуу кайрыктары аркылуу жашоо битиени чексиз бакытка бөлөгөн материалисттик субстраттарды гана жандили менен пайдаланышаары айныгыс чындык экенин эки акын аялдын төмөнкү лирикалык саптарынан көрүүгө болот. Адеттегидей, лирикалык, болгондо да сүйүү лирикасынын барандуу каармандары катары бул саптарда музыка, үн, обон сфералары башкы ролду ойношот:

Эмесе, С. Акматбековага сөз кезегин берели:

Эстебей туруп эч кимди,
Миң кайрык, миң ыр, миң күүлөр.
Өтүлбөй баштан өтүлгөн,
Өмүрдө жалгыз бир түн бар.

Агарган чачы дабыштын
Угулбас, алыс, же жакын.
Таанышпай туруп таанышкан
Үн жетпес, ыйык, кымбатым.

Думуккан түнкү бул ырды
Укпаган бирөө арманда
Домбура, Комуз, Желаргы.
Кымбатым мага кайрылган.²

Ал эми сүйүү лирикасынын башкы каармандары болгон үн, обон жана музыка сфераларын акмеист, символист акын А. Ахматова кандайча берет экен, байкап көрөлү:

И мы проходили сквозь город чужой,
Сквозь дымную песнь и полуночный зной,-

И чудилась: рядом шагают века,
И в бубен незримая била рука,
И звуки, как тайные знаки,
Перед нами кружились во мраке...³

Темага корутунду иретинде кошумчалоочу сөздөр булар: поэзиядагы деканттик - модернисттик тенденцияларды жараткан акын-жазуучулардын ортосунда жандуу өзөк, же жылуу агым жашайт. Ошол мерчемдүү өзөк менен жылуу агымдардын таасири акындарга дайыма тийип турган да, алар жардам, жөлөктаяк, руханий жана моралдык тыянак иретинде бири-бирине байма-бай кол созуп турушкан.

¹ С. Акматбекова. Өткөн жылдын жалбырагы, - Фрунзе, Кыргызстан, 1978, 75 бет.

² В.М.Жирмунский. Творчество Анны Ахматовой, Наука, Ленинград, 1973, стр.112-113

Пайдаланылган адабияттар:

1. Абдимиталипова Г. Жамгырдагы хризантемалар. Б., 1999.
2. Акматбекова С. Айлуу дөң. Мектеп, Ф., 1978, 87-бет.
3. Бальмонт Р. Горные вершины. "Гриф". М., 1904, Кн. 1. стр. 70.
4. Белый А. Символизм. М., 1904, стр. 202.
5. Блок А. Ырлар жана поэмалар. Кыргызстан, Ф., 1974, 13-бет.
6. Бодлер Ш. Европейская поэзия 19 века. Художественная литература. М., 1975.
7. Брюсов В. Ключи тайн. "Весы", 1904, №1, стр. 19.
8. Брюсов В. Книга "Русская поэзия начала 20 века (дооктябрьский период). Художественная литература. М., 1974, стр. 72.
9. Верхарн Э. Стихи. Художественная литература. М., 1961.
10. Волков А. А. Русская литература 20 века. М., Просвещение, 1970, стр. 395.
11. Горький М. Собр.соч. в 30-ти томах, т. 27. М., 1953.
12. Горький М. Сочинения. Т. 24. стр. 67-68.
13. Ленин В. И. Философские тетради. М., Наука, 1906. т. 12, стр. 84.
14. "Ленин о литературе", сборник статей. М., Художественная литература, 1941, 12 стр.
15. Новикова А. М., Александрова Е. Л. Фольклор и литература, семинарий. М., Просвещение.
16. Рыскулов Р. Күлкү чачам. Ф., 1977.
17. Самарин Р. Европейские поэты возрождения. ИХЛ, М., 1974.
18. Соловьев. В книге "Русская поэзия 20 в. ИХЛ, М., 1977, стр. 610.
19. Соловьев В. Поэт и его подвиг. Советский писатель. 1965, стр. 58.
20. Ушаков А. Ст. О времени и о себе. Из книги "Маяковский В. В. Избранные сочинение в 2-х томах. Т. 1. Художественная литература. М., 1982.
21. Эгембердиева А. Шүүдүрүм. Б., 1998.

КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабият институтунун ага илимий кызматкери
Исмаилова З.А.

ЭМОЦИЯ, АФФЕКТ, МААНАЙ ЖАНА СЕЗИМ КУБУЛУШТАРЫ (Психологиялык аспект)

Кыргыз тил илиминде айрым бир диссертацияларды эсепке албаганда сөздүн эмотивдик мааниси салыштырма-тарыхый, системалык-структуралык же антропоцентрикалык парадигманын негизинде толук изилдене элек.

Дүйнөлүк жана орус тил илиминде эмотиология (эмоция лингвистикасы) калыптанып, эмоциялардын лингвистикалык теориясынын пайдубалы түптөлүп, алардын лингвомаданий жаатын иликтөө да өрүш алууда.

Англис, немис жана орус тилдериндеги эмотивдик маани семантикалык-стилистикалык жана когнитивдик аспектте терең иликтенүүдө.

Кыргыз тилиндеги эмотивдик маанинин семантикалык-стилистикалык жана когнитивдик аспектте изилдөө күндүн актуалдуу темасын түзүп тургандыгы айдан ачык.

Эмотивдик маанинин негизин кураган психологиялык кубулуш-эмоция-психология илиминде ар тараптан иликтенип, ал тууралуу 12 илимий теория иштелип чыккан (1-4).

Көп убакыт бою эмоция философия, физиология жана психология жаатында калып, анын жогорку илимдерге тийиштүү зарыл проблемалары иликтенип келди. Эмоциянын лингвистикасын изилдөөдөн мурда анын психологиядагы иликтөө абалына кыскача экскурс жасоо зарыл.

Эмоция жөнүндөгү илимдин философиялык-этикалык өбөлгөлөрү байыркы грек философиясында алгач Платондун (биздин заманга чейинки 427–347-жылдар) "Адам жанынын үч негизи", "Жан жөнүндөгү окуунун этикалык жыйынтыктары" аттуу трактаттарында калыптана баштаган. Платон аталган эмгегинин биринчисинде: *"Мы не без основания признаём двойственными и отличными друг от друга эти начала: одно из них, с помощью которого человек способен рассуждать, мы назовем разумным началом души, а второе, из-за которого человек влюбляется, испытывает голод и жажду и бывает охвачен другими вожделениями, мы назовём началом неразумным и вожделеющим, близким другом всякого рода удовлетворения и наслаждений"* (5, 13) – деп жазган.

Аристотелдин (биздин заманга чейинки 384-322-жылдар) "Жан жөнүндө", "Риторика", "Метафизика" аттуу эмгектеринде антик ойлорунун жетишкендиктерин жалпылаган психологиялык система куралып, ал бир топ кылым жан жөнүндөгү окуунун негизин түзгөн.

Аристотель сүйүү жана жек көрүү, каалоо жана жийиркенүү, үмүт жана үмүт үзүлүү, коркоктук жана кайраттуулук, сүйүү жана кайгы, каар өңдүү эмоцияларды бөлүп көрсөткөн.

Эллин жана рим философиясынын белгилүү багыттарынын биринде - стоицизмде - эмоциялар эки жыргал менен эки жамандыкка таянып, каалоо жана кубаныч, кайгы жана коркунуч өңдүү төрт негизги кумарга жана алар өз кезегинде 32 майда кумарга бөлүнөрүн далилденген.

Кийинчерээк бул маселелердин айрым бир аспекттери христиан уламасы жана мистиги Св. Максим Исповедниктин (580-622-жылдар) эмгектеринде өрчүтүлгөн.

Француз философу Рене Декарт (1596-1650) өзүнүн "Жан кумарлары" (1640) аттуу көрүнүктүү психологиялык трактатында сезим менен эмоциянын чегин ажыратпай эле таң калуу, сүйүү, жек көрүү, каалоо, кубаныч жана кайгы сыяктуу негизги 6 кумар жөнүндө сөз кылат.

Голланд философу Бенедикт Спиноза (1632-1677) өзүнүн "Геометриялык жактан далилденген этика"(1677) аттуу маанилүү философиялык эмгегинин "Аффектердин жаралышы жана табияты", "Акыл кудурети жана адам эркиндиги" деген бөлүмдөрүндө эмоциялардын аларды пайда кылган объекттерге көз каранды экендигин сыпаттаган.

Антик философиясындагы эмоция таанып-билүүнүн бир түрү деген жобону жаңы мезгилде биринчилерден болуп англис философу Жон Локк (1632-1704) "Адам акылы жөнүндө тажрыйба" (1690) аттуу эмгегинде өнүктүрүп, кубаныч жетишилген ийгилик, ал эми азап жоготуу менен байланыштуу экендиги баса белгилейт.

Француз философу Н. Мальбранш (1638-1717) сезимди кыял, эс тутум жана нак акыл менен катар коюп, таанып-билүүнүн бир жолу катары карайт.

Немис философу Г.В. Лейбниц (1646-1716) "Адам акылы жөнүндө жаңы тажрыйба" (1704) аттуу эмгегинде эмоциянын айрым маселелерин караган.

Немис философу Г.В.Ф. Гегель (1770-1831) терс эмоцияларды ички жана тышкы карама-каршылыктар, ал эми канааттанууну алардын элдешүүсү жаратат деп белгилеген.

Немис философу И.Канттын (1724-1804) ою боюнча, эмоция - элестеги субъективдүү нерсе, анын таанып-билүү учуруна түз тиешеси жок, бирок ал таанып-билүү процессинин натыйжасы болуп калышы мүмкүн.

Таанып-билүү жана эрк менен катар эле сезип-туюу өзгөчө мүмкүнчүлүгүнүн бар экендиги жөнүндөгү тезисти колдогон багыт эмоцияга оң мүнөздөмө берип, эмоцияны өгөйлөгөн рационалисттик философиянын салттарына каршы турган.

18-19-кылыдагы психологияда ушул эки багыт өкүм сүргөн. Интеллектуалисттик багыттын көрүнүктүү өкүлү И. Гербарт (1776-1841) эмоциялык абалдар элестердин айкаштарына байланыштуу деген божомолду айткан.

Улуу англис натуралисти, эволюциялык теориянын автору Чарльз Дарвин (1809-1882) өзүнүн "Адамдын жана айбанаттардын эмоцияларынын туюндурулушу жөнүндө" (1872) аттуу эмгегиндеги чагылдырылган накта биологиялык концепциясында адамдын социалдык табияты менен байланышкан эмоциялардын жана сезимдердин жаралыш өзгөчөлүктөрүн ачып бере алган эмес.

Т.Браун эмоцияларды мезгилге (өткөн - азыркы - кийинки), Т.Рид кыймыл булагына (механикалык - айбандан башталган - акылдан башталган), ал эми Г.Спенсер (1820-1903) пайда болуу жана кайра калыбына келүү касиетине (сезим- эмоция - репрезентативдик эмоция - абстракттуу эмоция) карай топторго бөлүштүргөн.

А. Бен эмоцияларды 12 класска, илимий психологиянын негиздөөчүсү В.Вундт эмоциялардын көптүгүн, аларды чагылдырган тилдик каражаттардын аздыгын айткан.

М.Арнольд (1960) эмоцияларды классификациялоодо эки факторго (пайда - зыян, жеңил - кыйын) таянып, аларды импульсивдүү жана күрөш эмоциялары деп, эки топко бөлгөн.

П.В.Симонов эмоцияларды адегенде адам менен объекттердин ортосундагы мамилелерге карап, контакттык жана дистанциялык деп экиге (1966) бөлүп, кийинчерээк ал төрт жуп базистик эмоция (канааттануу - жийиркенүү, кубаныч - кайгы, ишенич - коркунуч, салтанат - каар) жана алардын айкаштарынан куралган аралаш татаал эмоциялар бар экендигин далилдөөгө аракет кылган (1983).

Б.И.Додонов "Эмоция как ценность" (1978) аттуу эмгегинде эмоцияларды муктаждыктарга жараша классификациялап, аларды 10 топко бөлөт: альтруисттик (жардам берүү), коммуникациялык, глориялык (атак-даңкка умтулуу), практикалык (ийгиликке умтулуу), пугникалык (күрөшүү), романтикалык, гностикалык (таанып-билүүчүлүк), эстетикалык, гедонисттик (дене жана жан дүйнө жыргалы) жана акизитивдик (жетишүү, табылга).

Эмоцияларды дискреттүү моделдештирүү, башкача айтканда, аларды биринчи (базистик) жана экинчи катардагылар деп бөлүштүрүү да орун алып келет. У. Мақдауголл 7 (коркунуч, жийиркенүү, таң калуу, каар, баш ийүүчүлүк, өзүн-өзү мактоо, назиктик), П.Экман 6 (каар, коркунуч, жийиркенүү, таң калуу, кайгы, кубаныч), Р. Плачик 8 (каар - коркунуч, жактыруу - жийиркенүү, кубаныч - кайгы, күтүү - таң калуу), К. Изард 10 (каар, жек көрүү, жийиркенүү, кайгы, коркунуч, күнөө, кызыкчылык, кубаныч, уят, таң калуу) базистик эмоциянын бар экендигин далилдөөгө аракет жасашат. Ал эми экинчи эмоциялар базистик эмоциялардын өз ара айкашууларынан жараларын айтышат.

Көрүнүктүү америкалык философ жана психолог К.Э. Изард өзүнүн "Эмоциялардын психологиясы" (1999) аттуу фундаменталдуу окуу китебинде эмоция нервдик, нервдик-булчуңдук, аффективдик жана когнитивдик активаторлордук негизинде жараларын (1. 59-60), ал эми базалык эмоциялар төмөнкү критерийлерге жараша аныкталарын көрсөткөн:

- даана жана өзгөчө нервдик субстраттарга ээ;
- бет булчуң кыймылдарынын (мимика) өзгөчө жана элестүү конфигурациялары аркылуу көрүнөт;
- адам тарабынан аңдаштырылган ачык жана бөтөнчө толкундоолорду жаратат;
- эволюциялык-биологиялык процесстердин натыйжасында калыптанган;
- адамга уюштургучтук жана мотивациялык жактан таасир этип, анын адаптацияланышына өбөлгө түзөт (1. 63-64).

В.К.Вилюнас (1986) эмоцияларды негизи жана туунду деп экиге бөлөт.

Албетте, эмоцияларды топторго бөлүштүрүү - татаал маселе, башкача айтканда, бул же тигил эмоция өзүнчө бир эмоциябы, же бир эле эмоциянын башка лексикалык каражат менен сыпатталышыбы, же эмоцияны туюнткан сөз анын бул же тигил даражасын билгизеби? – деген суроолор башаламандыктарды жаратып келет.

Бүгүнкү күнгө эмоциялардын универсал классификациясы жок. Жогоруда биз сөз кылган классификациялар эмоциялардын бул же тигил өзгөчөлүгүнө - жаралуу шартына, себебине, туруктуулугуна, адамга таасир берүү мүмкүнчүлүгүнө жана башка белгилерине таянуу менен жаралган.

Адегенде биологияда жана психологияда жыш учураган рефлекс, инстинкт, драйв, эмоциялык тон, эмоция, аффект, маанай жана сезим терминдеринин семантикалык өзгөчөлүктөрүнө жана алардын өз ара байланыштарына көз чаптыруу абзел.

Рефлекс - организмдин чөйрөнүн ички жана сырткы өзгөрүүлөргө карата борбордук нерв системасынын катышуусу менен ишке ашуучу реакциясы (6, 395).

Рефлекс - стимулга карата жаралган жана аны алдын ала когнитивдик баалоосуз эле ишке ашуучу автоматтык реакция (1, 24).

Инстинкт - айбандардын жана адамдардын жүрүм-туруму менен психикасынын тубаса компоненттеринин жыйындысы (7, 140).

Инстинкт - рефлекске караганда татаал кубулуш жана ал организмде өтүүчү гормоналдык процесстер тарабынан жаралат (1, 25)ю

Драйв - органикалык муктаждыктан улам пайда болгон жалпы мүнөздөгү табыгый кызыкчылык (6, 143).

Драйв - жаныбарлардын жашоосунун негизин түзгөн физиологиялык муктаждык (ачкалык, суусоо, коопсуздук жана жыныстык катнаш) (1, 26).

Адам эмоциясынын башатында анын эмоциялык реакциясы турат. Эмоциялык реакцияга белгилүү орус илимпоз психологу Е.П.Ильин төмөнкүдөй аныктама берген.

Эмоциялык реакция - шартсыз рефлексин механизми боюнча жаралган кубулуш, бул генетикалык эс-тутумдагы маанилүү кырдаалга карата пайда болгон реакция, инстинкттин көрүнүшү (2, 15).

Эмоциялык реакцияга интенсивдүүлүк (баштан кечирүүлөрдүн тереңдиги, физиологиялык жылыштардын чоңдугу - жыргал, экстаз), узактык (утурумдук, туруктуу - эмоциялык жооп, дүрт этүү, жарылуу), предметтүүлүк (предметке жана кырдаалга көз карандылык), жүрүм-турумга, ишмердүүлүккө таасир берүү (алга сүрөө же токтотуу), модалдуулук (сапаттык өзгөчөлүк) жана белгилик (оң, терс) касиеттери мүнөздүү (2, 18).

Эмоциялык реакциянын деңгээли (түрлөрү жана класстары) бар. Көрүнүктүү психолог С.Л. Рубинштейн эмоциянын төмөнкү 3 деңгээлин көрсөткөн:

1) органикалык аффекттик-эмоциялык сезгичтик (физикалык сезүүлөр, предметсиз сезимдер);

2) предметтик сезимдер (интеллектуалдык, эстетикалык жана моралдык);

3) көз караштык (юмор, ирония, шаңдуулук, пастык, комедиялуулук ж.б.) (8.167-173).

Бул илимпоз аффект, кумар жана маанай түшүнүктөрүн өзүнчө кубулуш катары карайт (8.173-178).

С.Л. Рубинштейн сезүүлөрдүн эмоциялык тону - эмоциялар - сезимдер баскычтарын даана баамдап, бул жаатта туура методологиялык багыт тапкан.

А.И.Леонтьев эмоциялык кубулуштарды үчкө бөлөт: аффект, эмоция (стресс менен кошо) жана сезимдер (1971).

Орус аңызында салттуу түрдө эмоциялык реакцияларды сезимдердин эмоциялык тону, эмоциялар (аффекттер менен кошо) жана маанай класстарына бөлүшөт (2, 24).

Сезүүлөрдүн эмоциялык тону канааттануу жана канааттанбоо учурун баштан кечирүү менен байланышкан, филогенетикалык жактан эң байыркы эмоциялык реакция болуп саналат (2, 25).

Эмоциялык тон сезүүлөргө жана таасирлерге жараша жаралган реакция катары эсептелет. Сезүүлөрдүн эмоциялык тону объекттин же кубулуштун бул же тигил касиетине карата гана пайда болот. Шартсыз рефлексдин механизминин аракетинин натыйжасы катары калыптанып, адамга, жаныбарларга табият тарабынан тартууланган жана аларга көз каранды болбогон сезимдердин эмоциялык тону багыттоочу, каршы байланышты камсыз кылуу, организмге керектүү натыйжа жаралмайынча, белгилүү бир жүрүм-турумдун жаралышын шарттоо функциясын аткарат.

Эмоциялык тон сезүү процессин гана эмес, ал эмоцияны башынан кечирип жаткандардын кабыл алуу, элес, интеллектуалдык ишмердик жана катнашуу учурундагы таасирлерин да коштойт.

Сезүүлөрдүн эмоциялык тону физикалык канааттануу - канааттанбоо болсо, таасирлердин эмоциялык тону эстетикалык канааттануу - канааттанбоо катары саналат. Демек, сезимдердин эмоциялык тону - адамдардын жана жаныбарлардын организмдерин дүүлүктүргүчтөрдүн таасирлерин биологиялык жактан баалоочу алгачкы тубаса эмоциялык реакция.

Эмоциянын тутумдаш бир бөлүгү катары эсептелген таасирлердин эмоциялык тону эмоциялык реакциядагы экинчи баскыч жана ал жалпылоочу жана коомдук мүнөзгө ээ болуу менен контаксыз ишке ашат.

Психологияда эмоцияны кырдаалга жана окуяга карата жаралган реакция катары кароо негизги постулатка айланган. Авторитеттүү эмгектерде эмоцияга кандай аныктама бериерине учкай көз чаптыралы.

Эмоциялар - инстинкт, муктаждык жана мотивдер менен байланышкан психикалык процесстердин жана абалдардын өзгөчө классы (9.553).

Эмоциялар - организмдин даана көрүнгөн субъективдүү боёкко ээ жана адамдын сезимдеринин жана толкундоолорунун бардык түрлөрүн камтыган физиологиялык абалдары (10, 339).

Эмоция - сезим катары баштан кечирилип, кабыл алуу, ойлом жана кыймыл-аракетти мотивациялап, уюштурган жана багыттаган нерсе (1, 27).

Эмоциялар - адам инстинкти, каалоолору жана умтулуулары менен шартталган психикалык абалдардын жана процесстердин өзгөчө чөйрөсү, ички сезимдердин көрүнүшү (6, 515).

Эмоция - адамдын жана айбанаттардын маанилүү бир кырдаалга жана анын натыйжасына карата жаралган субъективдүү мамилеси менен байланыша ыңгайлашкан, алардын жүрүм-турумунун бүтүндүгүн, туруктуулугун камсыз кылуучу рефлектордук, психофизиологиялык реакция (2, 35).

Е.П.Ильин дүйнөлүк жана орус илиминде эмоцияларга берилген аныктамаларга кенен токтолуп, аларга төмөнкү касиеттер мүнөздүү экендигин белгилейт:

- эмоциялар - кырдаалга жараша жаралган адаптивдик реакциялар;
- эмоциялар - ак кыл кырдаалдардын дифференцияланган баасы;
- эмоциялар - кырдаалга карата физикалык жана психикалык энергиянын эсебинен алдын ала жана адекваттуу даярдануунун механизми;
- эмоциялар - оң жана терс тажрыйбаны бекемдөө механизми (2, 36-37).

Эмоциялык реакциянын компоненттери.

– Эмоция - көбүнчө төрт компоненттен турган татаал эмоциялык реакция. Анын үчөө - эмоциялык тынчсыздануу, толкундоо (переживание) мезгилинде активдешүүчү система: 1) субъективдүү сезүүлөр; 2) эмоциялык реакцияларга

өбөлгө түзгөн же аларды колдоочу физиологиялык механизмдер; 3) жүрүм-турум көрүнүштөрү, экспрессия. Төртүнчү система - эмоциялардын маанилүү жышааны - кырдаалдын эмоциялык реакция жаратуучу когнициялык баалоосу" - деп жазат белгилүү психолог илимпоз Е.П. Ильин (2,38).

Толкундоо (переживание) - эмоциялык реакциянын импрессиивдүү компоненти.

Орус тилиндеги "переживание" лексемасы үч семага ээ. Анын "душевное состояние, вызванное какими-либо сильными ощущениями, впечатлениями" (11, 63) - деген семасы орус тилиндеги психологиялык адабияттарда ар түрдүү маанилерде колдонулат. Биз бул терминди азырынча толкундоо маанисинде алдык. Илимий психологияда (антонимии - элдик психология) переживание термини төмөнкү семаларды билдирет: 1) аң-сезимдин өзгөчө интегралдык бирдиги; 2) аң-сезимдин үч атрибутунун бири - чагылдыруунун психикалык формасы, жөнөкөй субъективдүү кубулуш; 3) эмоциялык абал; 4) эмоция менен коштолгон сезүү; 5) белгилүү бир окуя жараткан аңдаштырылган эмоциялык абал; 6) аң-сезимдин чагылдырылган образды камтыбаган жана канааттануу же канааттанбоо, чыңалуу же чечилүү, козголуу же тынчтануу формаларында көрүнгөн актысы; 7) субъекттин өзүнүн абалдарынын чагылышы; 8) толкундоо.

Экинчи импрессиивдүү термини француз тилиндеги *imprtsion* - впечатление сөзүнө барып такалат.

Эмоциялык толкундоолор белгиси боюнча оң жана терс болуп экиге бөлүнөт. Кээ бир илимпоздор аралаш эмоцияларды өзүнчө карашат. Эмоциялык толкундоолор узактык, интенсивдүүлүк жана тереңдик параметрлери боюнча да айырмаланышат.

Эмоциялык реакциянын физиологиялык компоненти.

Эмоция - психофизиологиялык кубулуш экендигин нерв системасынын дүүлүгүшү, вегетативдик көрсөткүчтөр (жүрөктүн согушу, артериялык басым, дем алуу), психомотордук мимика, пантомимика кыймыл-аракет реакциялары түздүлүгүндө турат.

Эмоциялык реакциянын экспрессиивдүү компоненти.

Эмоция экспрессиясынын мимикалык каражаты катары кишинин жүзүнүн (маңдай, каш, көз, мурун, жаак, ооз, ээк, богот) өзгөрүшү, өбүшүү жана күлкү (чыныгы, калп, анткор) компоненттери кызмат кылат. Ар бир эмоцияны чагылдыруучу мимикалык формулалар табыгый мүнөзгө ээ болуп, кийин алар социалдык, улуттук жана башка шарттарга жараша вариациялана берерин турмуш далилдөөдө.

Экспрессиянын психомотордук каражаттары.

Албуут эмоцияларды билдирүүдөгү жестикуляция, секирип жиберүү, тоголонуу, кучакташуу, өбүшүү, сылап-сыйпоо, эркелетүү (футболдо), колу менен бетин жабуу жана ушу сыяктуу компоненттер бул же тигил эмоциялык абалды экспрессиялоонун каражаты болуп саналат.

Экспрессиянын добуштук жана кептик каражаттары.

Экспрессиянын бул каражатына ириде жылмаюу, күлкү, каткырык жана ый кирет. Күлкү - полифункционалуу компонент, башкача айтканда, ал бир топ эмоция көрсөткүчү катары кызмат өтөйт.

Кепте эмоцияны чагылдыруучу каражаттар системасын интонация, дикция, логикалык басым, үндүн тазалыгы, лексикалык байлык, ойду жана эмоцияны так-даана билдирүү түзөт.

Ошентип, эмоция жаатындагы ойлор эмоциялык реакция эмоциялык абал экендигин, ал эми ал абалдын эмоциялык жагы эмоциялык толкундоолордон, физиологиялык жагы нервдик, вегетативдик жана кыймыл-аракеттик параметрлерден турарын тастыктады.

Эмоциянын касиеттери.

Е.П.Ильин эмоцияга 14 касиет таандык экендигин белгилейт:

- универсалдуулук (эмоциялар муктаждыктын түрүнө жана ишмердиктин өзгөчөлүгүнө көз каранды эмес);
- динамикалуулук (эмоциялар жаралат, өнүгөт, чыңалат, жоюлат);
- доминанттуулук (күчтүү эмоциялар каршылаш эмоцияларды басып кетет);
- кошулуу жана бекемделүү (бир объектке болгон эмоция өмүр бою жыйнала берет жана бекемделет);
- ыңгайлашуу (улам кайталана берген эмоциялар улам барган сайын басаңдайт);
- субъективдүүлүк (бир эле себеп ар түрдүү эмоцияны жаратат);
- жугуштуулук (бир адамдын эмоциясы экинчи адамга өтөт);
- пластикалуулук (бир эле эмоция ар түрдүүчө өтөт, мисалы, коркунуч көбүнчө терс, кээде оң реакция катары да байкалат);
- эс-тутумда калуу (эмоция эс-тутумда көпкө сакталат, эмоциялык эс-тутум бар);
- иррадиация (биринчи кырдаалдан жаралган эмоция башка бардык нерселерге тарайт);
- өтүүчүлүк (иррадиацияга жакын, башка объекттерге өтүү, мисалы, жароокердин келбети гана эмес, анын ар бир нерсеси сентименталдуу эмоция жаратат);
- амбиваленттүүлүк (адам бир эле мезгилде оң жана терс эмоцияны баштан кечирет, мисалы, сүйүү кайгысыз болбойт);
- (бир эмоция экинчи эмоциянын предмети болот, мисалы, өз кубанычынан өзү уялуу, коркунучтан ырахатка батуу);
- бир эмоциянын экинчи эмоцияны жаратышы (2, 79-83).

Аффекттер. Өткөн кылымдын башында эмоция психологиясында аффект өзүнчө топко бөлүнүп, ага ар кандай аныктама бериле баштаган: 1) аффект - психикалык турмушту бузууга алып келген сезим абалы (коркунуч, үрөй учуу, каар); 2) психикалык кубулуштардын өзгөчө түрү; 3) эмоциялык кубулуштардын бир түрү; 4) жаралган кырдаалга жооп катары пайда болгон абал; 5) башкарууга мүмкүн болбогон, көбүнчө предметсиз толкундоо; 6) күчтүү эмоция; 7) жан дүйнөдөгү бороон; 8) мотивациялык, соматикалык, экспрессиялык, коммуникациялык, эмоциялык жана когнитивдик компоненттерди камтыган психикалык структура.

Е.П. Ильин аффектти эмоциянын бир түрү катары карап, ага төмөнкүдөй касиеттер мүнөздүү экендигин белгилейт:

- тез жаралуу;
- өтө чоң интенсивдүүлүк;
- тез жоголуу;
- дуулдаган экспрессия;

- жоопкерсиздик;
- диффузиялуулук (2, 58).

Маанай. С.И.Ожегов: "Настроение 1) внутреннее душевное состояние; 2) направление мыслей, чувств и т. п. у кого-н.; 3) склонность делать что-н." (12, 336) - деп, жазса, ушуга окшош аныктама экинчи бир белгилүү лексикографиялык эмгекте туюнтулган (13, 401).

Эмоция психологиясында настроение "маанай" түшүнүгү алигиче чаржайыт бойдон калууда: 1) маанай - бүдөмүк толкундоолор; 2) белгилүү бир эмоцияларды баштан кечирүүгө түрткү берген абал; 3) эмоциядан айрымаланган эмоциялык феномен; 4) адамдын сезимдери жана жүрүм-туруму менен байланышкан эмоциялык чен; 5) жалпы мүнөздөгү абал; 6) адамдын толкундоолору менен ишмердигине белгилүү бир мезгилге чейин таасир эткен жалпы эмоциялык абал; 7) эс-тутумдан чыккан гедоникалык мүнөздөгү идеялар, ойлор жана образдардын агымы; 8) айлана-чөйрөгө жасалган мониторинг.

Алибетте, ар бир аныктамада маанайдын бул же тигил белгиси көрсөтүлгөн.

Адатта маанайга алсыз интенсивдүүлүк, адам активдүүлүгүнө таасир берүүчүлүк, себептин натыйжасы катары көрүнүшү өңдүү касиеттер мүнөздүү.

Л.В. Куликов өзүнүн "Психология настроения" аттуу монографиясында маанайдын структурасы релятивдүү, эмоциялык, когнициялык, мотивациялык жана физикалык компоненттен кураларын белгилейт(12).

Релятивдүү(мамиле) компонент адам жана анын айланасындагы окуялардын өз ара мамилелерин чагылдырса, эмоциялык компонент сезимдердин, толкундоолордун тобундагы өктөм эмоцияны мүнөздөйт. Когнициялык компонент учурдагы турмуштук кырдаалды түшүнө баалап, анын келечегин көрө билүүнү божомолдойт. Мотивациялык компонент мотивациялык процесс эмоциялык өзгөрүүлөдү толук шарттап турарын сыпаттайт.

Физикалык компонент органикалык өзүн өзү сезүүнү туюнтат. Маанай - эмоция же аффект эмес, ал - баарыдан мурда баштан кечирилип жаткан сезимдердин, эмоциялардын интегралдык көрсөткүчү. Маанай - эмоциялык толкундоонун жолун (бейгамдыктан аффектке чейин) камтыган эмоциялык фон. Кандай гана мезгил болбосун, адам маанайында бул же тигил эмоция же анын изи, же сезүүлөрдүн, таасирлердин эмоциялык тондору болот же алардын болбой калышы да мүмкүн.

Маанайдын түрлөрү. Маанай менен эмоция ортосунда окшоштуктар көп. Маанайдын көтөрүңкү, шайыр, жайдары, ошондой эле басыңкы түрлөрү белгилүү. Жакшы маанайдын экинчи баскычы - эйфория. Ал бейпилдик, бейгамдык, камаарабастык сыяктуу белгилер менен мүнөздөлөт. Коомдо жашагандардын көпчүлүгүнүн сезимдерименен эмоциялары коомдук маанай калыптандырат.

Сезимдер. Орус тилиндеги "чувство" лексемасы сезүү (чувство боли, я чувствую, органы чувств), эстен тануудан кийин өзүнө келүү (прийти в чувство), өзүн өзү баалоо (чувство собственного достоинства), божомолдоо (я чувствую) семаларын жана эмоцияны (острые ощущения) туюнтат. Психологиялык адабияттарда сезим менен эмоция өз ара тыгыз байланыш экентиги талаш туудурбайт, бул терминдер кандай маанилерди билдирет жана экөөнүн өз ара катышы барбы деген маселе чечилбей келет. Чувство терминин кыргызча сезим лексемасы аркылуу алдык.

Психологияда сезим термини төмөнкү маанилерде жолугат: 1) сезүүнүн субъективдүү элементи; 2) эмоциялык толкундоо; 3) татаал туунду эмоция (үмүт, коркунуч, кайгы); 4) адам жүрүм-турумундагы пайдалуу эмоциялык абал; 5) адамдын ар кыл жагдайдагы аффективдик-эргтик реакцияларынын негизин түзгөн туруктуу шарттуу-рефлектордук кубулушу; 6) эмоция; 7) эмоциянын бир түрү; 8) ар түрдүү эмоциялардан куралган түшүнүктү билдирген термин; 9) туруктуу түзүлүш же инсандын касиети; 9) адамдын болумуштун кубулуштарына болгон 10) туруктуу мамилеси; 11) адамдын мээсинде анын реалдуу мамилелеринин чагылышы; 12) туруктуу эмоциялык мамиле; 13) адамдын ар түрдүү формада чагылдырылган ички мамилелери. Жогорудагы аныктамалардын негизинде эмоция менен сезим түшүнүктөрү бири-бирине дал келбестиги, айрым учурларда алардын кайчылаш болорлугу, сезим эмоция аркылуу билинери, бир эле эмоция ар түрдүү сезимди туюнтары, бир эле сезим ар түрдүү эмоциялар аркылуу көрүнөрү жана онтогенезде сезимдин эмоциядан кийин жаралганы илим тарабынан далилденди.

Е.П. Ильиндин ою боюнча, инсанга маанилүү объектке карата болгон мамиле, мамиленин туруктуулугу жана мамилеге жараша жаралган жүрүм-турум сезимди эмоциядан айрымалап турат (2, 300-301). Ал мамиле баалоочу, экспрессиялык жана козгогуч касиетке ээ.

Кыскача айтканда, эмоция менен сезимдин айрымасы төмөнкүдөй: 1) эмоция - реакция; 2) эволюция процессинде мурун жаралган; 3) айбанга жана адамга таандык; 4) кырдаалга, окуяга тийиштүү; 5) кырдаалчыл, кыска мөөнөттүү; 6) "ушул жерде - азыр" маанисиндеги кубулуштарды бөлүп чыгарат; 7) бир эле эмоция ар түрдүү сезимдер аркылуу көрүнөт, ал эми 1) сезим - мамиле; 2) эволюция процессинде кийин жаралган; 3) негизинен кишиге таандык; 4) объектке тийиштүү; 5) туруктуу жана узакка созулат; 6) стабилдүү мотивациялык мааниге ээ кубулуштарды бөлүп чыгарат; 7) бир эле сезим ар түрдүү эмоциялар аркылуу көрүнөт (2, 302).

Эмоциялык мамилелердин жаралышына аймактык жакындык, физикалык жагымдуулук, түшүнүктөрдүн, нравалык дөөлөттөрдүн окшоштугу жана өз ара жакындык таасир этет.

Эмоциялык мамилелер катары саналган сезимдер мамилелердин белгиси болуп саналышат жана аларга интенсивдүүлүк, туруктуулук, кеңдик, дифференциялуулук, жалпылык, субъективдүүлүк, бекемдик жана тереңдик өңдүү касиеттер мүнөздүү.

Сезимдер нравалык (аксанатайлык, боорукерлик, назиктик, достук, жолдоштук, мекенчилдик, жамаатчылдык, симпатия ж.б.), интеллектуалдык (кызыгуу, таң калуу, ишеним, күмөн саноо ж.б.) жана эстетикалык (сулуулук, асылдык, көрксүздүк, шаңдуулук, пастык, трагедиялуулук, комедиялуулук ж.б.) өңдүү топторго ажырайт.

Колдонулган адабияттар:

1. Изард К. Э. Психология эмоций/ Перев. с англ. - СПб.: Питер, 1999. - 464 с.
2. Ильин Е. П., Эмоции и чувства. 2-е изд. - СПб.: Питер, 2008. - 783 с.

3. Психология мотивации и эмоций / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, М.В. Фаликман. - М.: АСТ: Астрель, 2009. - 704 с. - (Хрестоматия по психологии).
4. Экман П. Психология эмоций. Я знаю, что ты чувствуешь. 2-е изд. / Пер. с англ. - СПб.: Питер, 2012. - 334 с.
5. Платон. Три начала человеческой души // Психология мотивации и эмоций. - М., 2009. - С.12-22.
6. Большая психологическая энциклопедия. - М.: Эксмо, 2007.
7. Психология. Словарь. - М.: Политиздат, 1990.
8. Рубинштейн С.В. Основы общей психологии: В 2 т Т.II. М.: Педагогика, 1989.
9. Философская энциклопедия, т. 5. - М.: Советская энциклопедия, 1970.
10. Анохин П.К. Эмоции // Большая медицинская энциклопедия. - М., 1964. Т. 35.
11. Словарь русского языка. Т.3. - М.: Русский язык, 1983.
12. Ожегов С.И. Словарь русского языка. - М.: Русский язык, 1986.
13. Словарь русского языка. Т.2. - М.: Русский язык, 1983.
14. Куликов Л.В. Психология настроения, СПб., 1997.

АДАБИЯТ

Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун
Кыргыз адабияты бөлүмүнүн башчысы,
Кадырмамбетова А.

РАЙКАН ШҮКҮРБЕКОВ ЖАНА АДАБИЯТТАГЫ КОНФЛИКТСИЗДИК ТЕОРИЯСЫ

Акын, жазуучулар көпчүлүк убакта өзүлөрүнүн шык жөндөмүнө, мүнөз өзгөчөлүгүнө, турмуштук, эстетикалык принциптерине жараша чыгармачылыктын тигил же бул түрүн, жанрын тандайт, же башкаларга салыштырмалуу көбүрөөк ыктайт, ал жанрдык түрдө өзүн эркин, ишенимдүү сезет. Кыргыз журтуна кеңири таанымал таланттуу акын, драматург, котормочу Райкан Шүкүрбековдун чыгармалар жыйнагынын эң соңку басылышына жазган макаласында белгилүү адабиятчы К. Даутов жазуучунун чыгармачылык өзгөчөлүгүнө байланыштуу төмөндөгүдөй жыйынтыктоочу оюн билидирет: "Дегинкисин эч ким окуп, үйрөнүп сатирик боло албайт. Сатира Райкан Шүкүрбековдун табигый стихиясы. Ал - тубаса сатирик, сатира үчүн туулган талант. Энеден ыйлап түшпөй, юмор менен түшүп, юмор менен оозанган талант. Юмор - бүткүл чыгармачылык кан-жаны; поэзиясы менен прозасына, драмалары менен интермедияларына ичкертен жагымдуу жылуулук жиберип, окурманды өзүнө тартылып турчу көркөм күч, ийкемдүү терең акыл табылгасы. Акыйкатта да Райкан Шүкүрбековго чейин кыргыз адабиятында юмوردун жылдызы мынчалык жаркырап жанган эмес" (1). Туура. Абдан акыйкат берилген баа. Адабиятчынын пикирине кошулбай коюуга мүмкүн эмес. Бирок, жазуучунун чыгармачылыгынын өсүш эволюциясына, чыгармалардын жаралыш хронологиясына баам салып көрсөк, бир кызыктуу көрүнүштү байкабай кобойбуз. 1929-жылы, б.а. он алты жаш курагында чыгарма жазууга киришип, "Жаңы маданият жолунда" журналына "Жаркынай" аттуу алгачкы аңгемесин жарыялаган калемгердин табигый стихиясы болгон сатириктик таланты 50-жылдардын ортосунда араң барып, алгачкы чыгармасы жарыялангандан отуз жылга чукул убакыт өткөндөн кийин гана өз ажарын ачып, көпчүлүккө көрүнүп отурат. Акындын экинчи өмүрүн жашап, кай учур болбосун өз окурмандарын таап окула берчү чыныгы чыгармаларын да Р. Шүкүрбеков элүүнчү жылдардан кийин жараткан ... Эмне үчүн мындай? Буга эмне себеп?

Ырас, Р. Шүкүрбековдун 1935-жылы тап күрөшүнө арналган "Күрөш", 1936-жылы "Бейит арасында", жаңы колхоз турмушу жөнүндө "Айдар" аттуу пьесалары жазылып, театр сахналарында коюлган. О.э. 1936-жылы 16-жылкы көтөрүлүш жөнүндө "Тоо элинин баатыры" аттуу повести Самарканд шарында басылып чыккан. Мындан сырткары, 50-жылдарга чейин Шүкүрбековдун "Жапалак Жатпасов", "Кек", "Комиссар", "Менин айылым", "Жашыл токой" аттуу пьесалары, комедиялары театр сахналарында ойнолду. Бул чыгармалардын ичинен окурмандардын, көрөрмандардын, театр сынчыларынын көңүлүн өзүнө өзгөчө бура алганы да анын сатиралык планда жазылган "Жапалак Жатпасов" комедиясы болду.

1950-жылы кичине жупкадай, он эки беттик «Салам кат» аттуу биринчи ыр китепчеси, 1956-жылы «Эки бөжөк» аттуу балдарга арналган чакан поэмасы жарык көрдү. 1957-жылы араң дегенде барып Р. Шүкүрбековдун «Ырлар жана тамсилдер» аттуу ыр жыйнагы (207 бет) жарык көрдү.

Макул, 30-жылдарды жазуучунун изденүү, өзүн-өзү табуу жолундагы калыптануу мезгили деп коёлу. Бирок, калк арасына куйкум саптары, жорго сөздөрү оозеки тарап, 1944-жылы И. А. Крыловдун кайтыш болгондугунун 100 жылдыгына карата атактуу тамсилчинин тамсилдерин которуу ишинде сатириктик туюму күчтүү акын-котормочу катары көрүнө алган, 1945-жылы Грибоедовдун атактуу "Акылдан азап" комедиясын куйкумдуу даам, түсүнөн кемитпей которгон Р. Шүкүрбеков 40-жылдардын соңунда эмнеге өзүнүн төл сатиралык чыгармаларын жазып, күчтүү сатирик акын, драматург катары атылып чыга алган жок?!

Биздин оюбузча, буга 30-жылдардын экинчи жарымынан баштап советтик адабиятта орун ала баштаган "конфликтсиздик теориясынын" түздөн-түз таасири болгон болуу керек. Тап күрөшү аяктап, коллективдештирүү жыйынтыкталып, партиялык, мамлекеттик документтерде советтик коом социалисттик өнүгүүнүн жолуна толук өткөндүгү белгиленип, 1936-жылы СССРдин экинчи Конституциясы кабыл алынгандан тартып философия, адабият таануу сыяктуу коомдук илим тармактарында, искусстводо «конфликтсиздик теориясы» деген жаңылыш "теория" пайда болгон. Бул «теория» - антагонисттик таптар жоюлгандан кийин советтик коомдун саясий, социалдык биримдигинин шартында коомдук маанидеги карама-каршылыктын болушу мүмкүн эмес деген жаңылыш көз караштан келип чыккан. Бирдей саясий ишенимди тутунуп, бир максатта, советтик коллективде иштеп, жашап жаткандардын ортосунда курч конфликттик кырдаалга алып келүүчү кемчиликтер өзүнөн өзү жоюлат деген иллюзордук көз караш алгач саясий философияда, андан өтүп адабиятта кеңири орун ала баштаган. Мына ушул жаңылыш көз караш тууралуу баяндаган маалыматтардан мисал келтире кетели. Турмушта, адабиятта көбүрөөк орун ала баштаган жымсалдоочулук, курулай шандануучулук жөнүндө өз убагында байкап, анын зыяндуулугун сезе билип, пикир айткандардын бири советтик көрүнүктүү педагог, жазуучу Антон Семенович Макаренко 1938-жылы "Против шаблона" аттуу макаласында "... нашего героя освободили от всех конфликтов и радуются: какое счастливое бесконфликтное существо! Наш герой давно отвык раздумывать, мучительно решать, страдать от неудобства ... Это какое-то облегченное существо, у которого все решено, все известно и которому не известно только грех... Наша литература не должна бояться конфликтных положений. Секрет и прелесть нашей жизни не в отсутствии конфликта, а в нашей готовности и в умении их разрешать" деп жазып чыккан экен (2).

1940-жылы "Под знаменем марксизма" аттуу журналда философия, социология тармагы багытында атайын талкуу жүрүп, социализм тушунда антогонисттик эле эмес, антогонисттик эмес карама-каршылыктардын болуусу мүмкүн эмес, ага социалдык негиз жок деген бүтүм чыгарылган(3). Кофликтсиздик теориясы согуштан кийин өзгөчө күч алган "жеке адамга сыйынуучулуктун" шартында дагы өркүндөгөн. Адабияттагы сюжеттик конфликт катары "эң жакшы" менен "жакшынын" ортосундагы анча-мынча келишпестиктер түшүнүлө баштаган. Мындай кырдаал көркөм адабият үчүн өзгөчө залакалуу. Адабий өнүгүүнүн тарыхы, анын ойчуңуру жөнүндө кеңири түшүнүгү бар адабият ишмерлери мындай көрүнүш

менен макул болуулары келишкен эмес. Маселе өзүнүн "жарылуу" чекитине жетип калгандыктан, 1952-жылы Советтик жазуучулардын 2-съездинде конфликтсиздик теориясы тууралуу маселе көтөрүлүп сынга алынган. 1953-жылы И.В. Сталин дүйнөдөн кайткандан кийин авторитардык-тоталитардык идеологиянын сынга алынышы менен адабиятта да турмуш чындыгына карата жасалмасыз, сынчыл мамиле акырындап өз ордуна келе баштаган.

Конфликтсиздик теориясынын кыргыз адабиятына тийгизген таасирин эмнеден көрүүгө болот? – Албетте, биринчи ирээтте, турмушка, андагы кемчиликке карата сынчыл позицияны бекем тутунган сатиранын солгундашын байкоого болот. Белгилүү болгондой, турмушта деле тамаша, сын туура кабыл алынбаган, сынга тыюу салынган жерде тамаша сөздүн, юморгон жашашы кыйын; тилдин учуна келе калган куйкум сөз, тамаша да айтылбай, кайра артка жутулуп кетет эмеспи. Ушул сыңары коомдук талап болбогон жерде чыныгы адабий сатиранын жашашы да кыйын.

Адабиятта «конфликтсиздик» оорусу башталганга чейин, 30-жылдарда кыргыз поэзиясында сатиралык жанр кадимкидей өнүгө баштаган эле. Бул жылдары сатиралык жанрда өнүмдүү жана жемиштүү иштегендердин бири Кубанычбек Маликов болгон. Акын 1935-жылы чыккан "Театралдык ырлар" аттуу жыйнагында учурдагы коомдун кем-кетиктүү жактарын куйкум сөз менен сынга алган. Китепте "Мен кандаймын", "өң карама калтылдак", "Сен койсоң да, мен койсом", "Кандай сүйгөм" ж.б бир топ сатиралык ырлар топтолгон. Ушул жыйнактан кийин К. Маликов да коомдук-идеологиялык шартка жараша 60-жылдарга чейин сатиралык жанрга кайрылган жок.

Ал эми Р. Шүкүрбековдун чыныгы акындык, сатириктик, талантынын ачылышына (демек аны менен катар жалпы эле совет адабиятынын, кыргыз сатирасынын өнүгүшүнө) конфликтсиздик теориясынын терс таасири болгон деген биздин пикирибизди тастыктоочу дагы бир далил катары кыргыздын дагы бир курч калемдүү акыны Мидин Алыбаевдин 1937-41-жылдар аралыгында төрт ыр жыйнак чыгарган менен 1957-жылы чыккан "Ак чүч" жыйнагына чейин сатиралык жанрга кайрылбагандыгын да мисалга тартып өтсөк болот деп ойлойм. (Ушул жерде А.Осмоновдун "Махабат" ыр жыйнагы тууралуу М.Алыбаевдин "Мааниси жок «Махабат» аттуу макаласын эскере кетүү да ашыктык кылбайт).

Конфликтсиздик теориясы жазма адабий традициясы бай орус адабиятынын өзүн бир топ жапырганга күчү жетсе, жаңы жазма адабияттык салттары эми калыптана баштаган кыргыз адабияты сыяктуу перифериялык адабияттардагы абалды көз алдыга элестетүү анчалык кыйын эмес. Анан калса 30-жылдары Токомбаев-Тыныстанов салгылашы дагы жазуучулардын үшүн бир топ эле качырып койгон эле.

Эми Р.Шүкүрбековдун чыгармачылыгы тууралуу баштаган сөзүбүзгө кайтып келсек, Шүкүрбеков 30-40-жылдары сатирик катары өзүн комедия жанрында реализациялоого аракет кылды. Бирок өзүндөгү мүмкүнчүлүктөрдү толук ачып бериш үчүн жогоруда айтылган коомдук-идеологиялык себептер жазуучунун чыгармачылык арымын бир топ эле кыскарткан. 1936-1948-жылдары жазылган комедиялык пьесалардын ичинен кыргыз драматургиясынын өнүгүшүндө өзүнүн адабий-тарыхый изи бар чыгарма катары "Жапалак Жатпасовду" гана айтууга болот. Жыйырма үч жаш курактагы, турмуштук да, чыгармачылык да тажрыйбасы жетишсиз жаш калемгердин колунан жаралып, өз учурунда көрүүчүлөрдүн

зор кызыгуусун туудурган бул чыгарманын мазмундук, көркөмдүк планда алдыда белгиленген жеке жана жалпы мүнөздөгү себептерге байланыштуу бир топ кемчиликтери бар эле. (Ал кемчиликтер адабиятчы М.Борбугуловдун "Райкан Шүкүрбековдун комедиялары" аттуу макаласында туура эле көрсөтүлгөн (4)). Автор комедиясын кийин 1945-жылы кайра карап, айрым бир түзөтүүлөрдү киргизген. 1958-жылы пьеса биринчи жолу басмадан жарык көргөн(5). Пьесадан Шүкүрбековго таандык куйкумдуу курч сөздөрдү, күлкүлүү юмордук сценаларды, жандуу чыккан айрым образдарды кезиктиргенибиз менен, "бул чыгарма бүгүн да чыгармачылык активде жандуу жашап жатат" деп ишенимдүү айта албайбыз.

Райкан Шүкүрбековдун өлбөс, өчпөс **шүкүрбековдук** сатиралык чыгармаларынын жаралыш мезгили кесепеттүү конфликтсиздик теориясы жоюлган, чыгармачылык эркиндикке жол коюлган кийинки учурга дал келет. Бул эки көрүнүштү бири-бирине атайылап байланыштырбаган күндө да 30-40-жылдары өкүм сүргөн "конфликтсиздик теориясынын" Райкан Шүкүрбековдун чыгармачылыгына таасири болгонун жокко чыгарууга болбойт. Ал эми Райкан Шүкүрбековдун тубаса таланттуу акын, сатирик экендигин тастыктаган "Жинди суу", "Кыз-жигит", "Жер жөнүндө терме", сыяктуу ар түрдүү тематикадагы термелери, тамсилдери, интермедиялары, ырлары кайсы заман болбосун өз окурмандарын таап, татыктуу түбөлүк өмүрүн сүрүп жашай берет!

Пайдаланылган адабияттар:

1. Даутов К. Мезгил сыны жана Райкан /Китепте:Райкан. Тандалган ырлар, тамсилдер, термелер. - Бишкек, 1997. - 330-331-беттер.
2. Краткая литературная энциклопедия. - Москва, 1962. - том 1. - с. 579.
3. Ошондо , 557-бет.
4. Борбугулов М. Р. Шүкүрбековдун комедиялары // Ала-Тоо. - 1962. - № 7.
5. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. Эки томдук. - Фрунзе, 1987. - 1-том-241-бет.

Шындалиева Мендігүл Бұрханқызы

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дің журналистика және саясаттану факультетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы

Бектұр ақынның «Тілеуберді батыр» дастанының көркемдігі

Бектұр ақынның «Тілеуберді батыр» дастаны - тарихи жыр, ел аузында сақталған оқиғаны жырлайды. Олай дейтініміз, біріншіден, дастанды оқып отырғанда өн-бойынан шыншылдық сипат көзге ұрып тұрады, екіншіден, дастанның оқиға желісіне ешқандай аңыздық баяндаулар қосылмаған, үшіншіден, бұл жыр басқа айтушы жыршылардың қолынан өтпей, әдеби өңдеулерге түспеген сияқты, төртіншіден, басты қаһарман атымен, өмірімен толық қабысып жатқындығымен ерекшеленеді.

Дастанның көлемі едәуір: 153 шумақтан, 613 тармақтан тұрады. Бұл арада бізге белгісізі – қашан, қайда жазылғандығы. Сірә, ақынның жас кезіндегі шығармасы емес пе деп жобалауға болады. Өйткені жоғарыда сөз болған толғауларға қарағанда тілі әлі шымыр емес, ақынның кейінгі жылдардағы шығармаларымен салыстырғанда босаңдау, оқиға желісінің тұтастығы да осалдау болып келеді.

Дастан бұрын баспасөз бетін көрмеген, бізге ел аузында қалай сақталса, солай жеткен. Тілеубердінің ерлік әрекеті, жорықтары түгелдей көрсетілмеген. Тек өмірде адам баласына жасаған жақсылық жайлы ғана әңгіме болады.

Бұл дастанды 1992 жылдың желтоқсан айында Омбы қаласының тұрғыны, Ұлы Отан соғысының ардагері, шежіреші Солтан Омарұлы Есенболовтан жазып алғанбыз. Ол кісі 1966 жылы Омбы облысы Горький ауданының тұрғыны Сағынай Сейтенқұлов ақсақалдың аузынан жазып алған екен. Дастанда Тілеубердінің жүректі, қайратты батыр болғандығымен қоса, адамгершілік қасиеті суреттеледі. Бұған дейінгі көптеген тарихи жырларда Тілеубердінің батырлық бейнесі кездеспейді. Тілеуберді батырдың қай заманда өмір сүргенінен хабар беретін жырда мынадай жолдар бар:

Соғыстың талай шыққан қамалына,
Қараған көп нашардың қабағына.
Ер шыққан Түркістаннан Тілеуберді,
Кешегі хан Абылай заманында,-

жырдың тарихтық дерегі осы ғана. Тарихи оқиғаның болған кезі хан Абылайдың даңқы басым шыққан кезеңде болса керек. Дастанда Тілеуберді басының жеке қасиеті, сол дәуірдің ақиқаты, қазақ қоғамының ішіндегі кейбір тартыстар қамтылып, тарихи шындық желісімен дамып отырады.

Дастанның құндылығы – бізге жеткен шығармаларда кездеспеген тосын оқиғаны әңгімелеуінде. Тілеубердінің мола ішінде жалаңаш адаммен кездесіп, үрікпей сабырлылық танытуы оның батырлық мінезін ашуға көмектеседі.

Бір таң қаларлық жай: Абылай жайындағы өлең-жырлардың, дастандардың, аңыз-әңгімелердің, естелік-зерттеулердің бірінде де

кездеспейді. Тілеуберді Абылаймен жорықтас, маслихаттас болмаса да қазақтың ынтымағы мен ырысы үшін жұмсаған қайраткер ханды жақын тұтады.

Ой түсті бұл батырға осылайды,
Жалғанда екі жақсы қосылмайды.
Қырғызды, шүршіт, қалмақ жолға салған,
Естиді Орта жүзді Абылайды.

Біледі жоқтан әуел бар болғанын,
Көңілге не жоқ болса зар болғанын.
Жасынан бір патшаға қызмет істеп,
Естиді ақырында хан болғанын.

Мен барып Абылайды көрейін де,
Біріндей батырының жүрейін де.
Өлсем – шаһит, өлтірсем - қаза болып,
Соғыста мұнда өлгенше өлейін де.

Осыған қарап, Тілеуберді Абылай жорығын қазақ намысының, арының ісі екендігін анық түсінген, дұрыс ұққан, өзі де осы жолды таңдаған батыр болып сипатталады.

Бектұр ақын Абылай заманының даңқты сәттерін еске ала отырып, қазақ тарихындағы ерекше кезең болғандығын дәлелді оқиға желісі арқылы көрсетеді. Жырда Тілеуберді қалай туғандығы, балалық шағы жайлы сөз болмайды. Оқиға оның жалғыздық, баласыздықтан қорлық көріп, үй- жайдан безіп, жылаған көз жасын тия алмай, зарыққан қам көңілімен Абылай ханға аттанғанымен басталады. Содан екі жігіт ертіп, ұзақ жолға шығады. Ақын жырдың атын «Тілеуберді батыр» десе де ірі оқиғалар туғызып, аласапыран күрес-тартыс ортасына Тілеубердіні енгізуге тырыспаған. Шығарманың өн бойында батырдың (бір ұл көрсем) үміті, қиял-тілегі басты мәселе, жыр өзегі болып алынады. Басқа ел әдебиетінің нұсқаларындай, Алпамыс, Қобыланды, Ер тарғын сияқты соғыстың бел ортасында көрінбейді. Тілеуберді бейбіт кезеңдегі өмірге жақын болып суреттеледі. Мұның мәні Бектұрдың өзі ХХ ғасырдың басында өмір сүргендігінен болса керек. Әйтсе де жыр-елдің өзі қадірлейтін азаматтық адал қасиетті кең түрде көрсете алған шығарма.

Шығарманың қысқаша мазмұны мынадай:

Абылай хан заманында Түркістан топырағынан Тілеуберді деген батыр шығады. Оның ерлігі дастанда:

Жорыққа жалғыз өзі шыққан екен,
Жолдас қып екі жігіт алады екен.
Бір тайпа ел жылқысын түгел айдап,
Соңында жалғыз өзі қалады екен.

Әрине, Тілеуберді бейбіт елге тимейді. Ол жау малын айдап алу арқылы қарымта жасайды. Бұл мәселеде ол шынында да жүректі, епті батыр болып суреттеледі.

Батырлық - өнөр. Оны баптау керек, байқау керек. Онсыз батырлық-мерт болу. Осыны өлшем етіп алсақ, Тілеубердінің сегіз қырлы, бір сырлы екендігін ақын былай дәлелдейді:

Құдайым сонша өнөр берген екен,
Соңынан талай адам ерген екен.
Көктегі құс, жүгірген аң, адам түгіл,
Оқ жылан атып алған мерген екен.

Әрине, бұл тармақтар жоғарыда біз айтқан батырлық - өнөр дегенімізді дұрысқа шығарады. Батыр төрт әйелінен де перзент көре алмайды. Екі әйелді қазақтан, екі әйелді қалмақтан алған. Бірақ біреуінен де ұл сүймей, салы суға кетеді. Тілеуберді батырдың жанын қайғы жеп, ойы он саққа түсіп жүргенде Орта жүзде Абылай ханды естиді. Бұлай құса болып жүргенше Абылайға барып, қазақ үшін қызмет істейін деген шешімге келеді. Жолға асын әзірлеп, екі жолдасын ертіп шығады. Бес-алты күн жолын жүріп, бір адырға жетеді. Намазшам-намаздыгер мезгілде ат басын іркеді. Бұл бір маңында көлі бар, ұры-қары көп үйір болатын жер болып шығады. Тілеуберді жолдастарына ас әзірлеуді тапсырып, айналаны байқап келейін деп жүріп кетеді. Алыстан үйір жылқы көрінгендей болады. Жақындаса жылқы емес, там болып қалады. Күн шатырлап, лезде дүлей жауын келіп, там ішін паналауға қойып кетеді. Батыр кірген там жеті қанат отаудай, үлкен адам жерленген мола болып шығады. Дұға оқып, там ішінде отырғанда, бір нәрсе қозғалғандай болады. Жарқ-жұрқ еткен найзағай сәулесімен жап-жалаңаш адамды көріп қалады. Өлгі адамды Тілеуберді шап беріп ұстап, жөн-жосығын сұрайды.

Дәл осыған ұқсас оқиға М. Әуезовтің «Қыр әңгімелерінің» бірі «Сыбанның моласында» [1,117-124-б] әңгіме болады. Жортар ақсақалдың ерте заманда басынан кешірген оқиғасы да Арғын оқиғасына өте жақын. Төбеттің қолына түсіп, қашып шыққан бетінде Жортарға мола ішінде кездеседі. Екі шығарма әр кезде жазылса да оқиға желісі мен мазмұнында ортақтық байқалады.

Жалаңаш адам тіл қатпайды. Тілеуберді оны алдына өңгеріп алып, жолдастарына көрсеткелі алып келеді. Жалаңаш адамды көрген жолдастары шошынып, дағадарып қалады. Болған жайды түгел баяндағаннан кейін барып сабаларына түседі. Енді адам болса ас ішер, аз-аздап ас беріп көрейік деп шешеді. Үстіне киім кигізіп, тамаққа тойғызған соң сөйлей бастайды.

Әкем аты-Айдархан, анам-Торғын,
Жалғыз ұлы мен едім атым Арғын,-

Мал-мүліктің есебі жоқ, дәулетті, өзім ерке өскен едім,- дейді ол. Көп жүйрігінен залал көргенін жігіт былай деп әңгімелейді:

Ұстадым жүйрік тұлпар, жүйрік тазы,
Мен едім бір жігіттің өнерпазы.
Қасыма отыз жігіт жолдас алып,
Сейілде жүруші едім қысы-жазы.

Қатоннан келген жауға мал беруші едім, бір күні малымызға жау тиіп, қарусыз, жайдақ қуған бізді келген жау малымен қосып алып кетеді. Сол келген жаудың саны жетпес сегіз кісі екен, дес бермеді,-дейді.

Арғынның екі қолын байлап, екі көзін танып, жиырма екі күн жол жүріп, денесінің сау-тамтығын қоймай таңба салып, әбден қинайды. Жау ішінде бір жас жігіттің жаны ашып, Арғынға тамақ ұрлап беріп, көп септігін тигізді. Бір адырдың басына келгенде жау адамдары жиналып, кеңес құрады. Арғынды біреуі құл қылайық, біреуі өлтірейік, біреуі ұл қылайық деп таласады. Жас жігіт өзін тонап, осы жерге тастап кетейік деп кеңес етеді. Жау адамдары осы жігіттің сөзін құптап, басына сірі тігіп, қолын байлап, сол молалардың басына тастап кетеді. Арғын бірнеше күн дегенде қолын әрең босатады, қолы босаған соң, басындағы сіріні алып, көзін ашады. Тышқан-суыр жейін десе, таба алмай, басы ауған жаққа жүре береді. Содан осы зиратқа келіп, паналайды. Зиратта адам етін жеп күн көреді. Адам етін жеген жас жігіттің тілі мүлдем байланып қалады. «Қазасыз себеп болған шыбын жанға» Тілеуберді батыр жолығып, міне енді жолы болады.

Ал, Арғынның алғашқыдағы ойы осы жолаушыны тонап, киімін киіп, атын мініп қашып кету болады. Осы ойын Тілеубердіге ашық айтады. Содан Тілеуберді астыңа ат, үстіңе киім берсек, үйінді таба аласың ба? – деп сұраса, таба алмайтынын айтады. Сол кезде Арғын өз елі туралы былай дейді:

Айрылған сабағымнан мен бір қауын,
Мінәжат болушы едім елге сауын.
Бар шығар естуіңіз өзіңіздің,
Жайлайтын Баған едік Орал тауын.

Сонымен, үшеуі төртеу болып, Орал тауына аттанады. Керуенге жиырма күндік жол болады. Тоғыз қонған соң, бір таудың басын көреді. Сауыт жүріп, ара күнде жетеді. Тау басында көп малшы кезігеді, кімнің малын бағып жүргендерін сұрайды. Бағып жүргендері Айдархан байдың малдары болады. Тілеуберді Арғынға шарт қояды: «Кім екенінді білдіртсең, бір-бірімізге жау болмыз» дейді. Жол-жөнекей малшылардан Айдархан байдың ертең баласының жылын бергелі жатыр деген хабарды естиді. Жолда қонып, ертеңіні Айдарханның жайлауына тартады. Жанның бәрі жиналып, дауыс қылып, жоқтау айтып жатқандарының үстінен түседі. Қаралы үйдің сыртына келіп, Тілеуберді айғайлап амандасады. Бұл бәйбішенің құлағына тиіп, мен қу басты келемеж қылғаны ғой деп түсінеді. Тілеуберді аттан түсіп, бәйбіше отырған үйге кіреді. Баласының жайын айтып отырғанда, Тілеуберді осы отырған төртеуіміздің қайсымыз сіздің балаңызға ұқсаймыз деп сауал қояды. Айнала қараған кемпір өз баласыа көз тоқтатады. Мына бір баланы Арғынжан дейін десем, бетіңе кісі майы шапқан екен,- дейді. Сонда Тілеуберді:

Ақсұңқар тұрағына қайта қонар,
Орталанған көңілің, қайта толар.
Шыныменен танымай отырмысың,
Өзінің Арғынжанның болса болар, -

дейді. Бүкіл ел таңкалысып, Арғын ел-журтымен көріседі. Болған жайда Арғын түгелдей баяндайды. Баласының жылына пісірілген асты жетім-жесірге, қисапсыз мал сойып, отыз күн ойын, кырық күн тойын жасайды.

Тілеуберді еліне кетерде Айдархан бай не қаласаң соны беремін, - дейді. Сонда:

Тағы да бір сөзді айтты Тілеуберді,
Басшы боп ел көрсеттім Арғын елге.
Балаңның тірі құнын алатұғын,
Мен бергем жок, Арғынды құдай берді.
Топтан таңдап мінерге үш-ақ ат бер,
Алда көп, әлі жүрер барар жерге.
Мен-дағы бастан кедей адам едім,
Сонан соң батанды айтып, қолың көтер.

Айдархан Тілеубердіге «Басыңа перзент құты қонсын!» деп бата береді. Тілеуберді жыр соңында үш ұл көріп, мұратына жетеді.

Бұл дастанның негізгі тақырыбы – адамшылық, батырлық, әділдік. Жырдың оқиға желісі қызғылықты. Оқиғалар тығыз байланысып, бірінен бірі туып отырады.

Әңгіме көбіне басты кейіпкер Тілеубердінің төңірегінде қозғалады. Оның бойындағы ерекше қасиеттер, әрекеттер әр қимылымен ашылып отырады. Жыр кенеттен, түйінді мәселеден, басты қаһарманның бұл өмірдегі қандай мұқтажы бар, соны баяндаудан басталады.

Дастанда табиғат көркі, салыстыру, теңеу аз кездеседі. Шығарманың оқиғалық мазмұнын жалаң баяндаған тұстары да баршылық. Кейде жыр жазба әдебиет туындысынан гөрі ауыз әдебиеті нұсқасына ұқсап кетеді. Ертегілердегідей қаһарманның барша мұратына жетуі соны аңғартады. Жырдың өлеңдік құрылысында да осалдық жоқ емес. Өлең сөздің буыны да, ұйқасы да жетінкіремейтін тұстары көп.

Дастанның негізгі мұраты - біреуге жасаған қайырымдылық өз алдыңнан жақсылық болып шығады дегенді меңзейді. Бұл жырда тағы да бір мұрат қосымша бар. Ол - жақсылық та, жамандық та, жоқтық та бір құдайдың қолында деген ойды дастанның өн бойынан көп кездестіруге болады. Жырда қаһарманның іс-әрекеті үнемі дәлелденіп, шындыққа жанасымды болып суреттеледі. Жоғарыда айтқанымыздай, жылқы көрдім деп қаһарманның көп зиратқа тап болуы, онда қорғаныш іздеп там ішіне паналуы сенімді берілген.

Аралап өз ауылын жүргендей-ақ,
Бұл батыр сыр бермеді шытпай қабақ.
Қорғанбай там ішіне еніп кетті,
Өзінің ордасына кіргендей-ақ.

Мұны батыр адам ғана істейді. Абылайға аттанып бара жатып, кілт басқа жағдайға тап болады. Бағытын өгертуі санаулы кейіпкерлердің қарым-қатынасын шиеленістіріп, шығарманың жандана түсуіне себеп болады.

Ақын оқиғаны айтып берудің екі әдісін: сипаттау мен баяндауды қолданған. Соның бір үлгісі Тілеуберді батырдың мола ішінде жалаңаш адамды кездестірген сәтті баяндалады.

Бұл батыр шошынбайды көрсе де өлік,
Қорқар ма, ер жігітке тәңірі сері.
Жарқ-жұрқ еткен жарықтың сәулесімен,
Жап-жалаңаш адамды қалды көріп.

Бұл сипаттау тәсілі, иландыру амалы. Оқыс оқиға, күтпеген көрініс: «жарқ-жұрқ сәуле», «жап-жалаңаш адам» суреттері алғырлықты талап етеді.

Бұл дастандағы Тілеуберді көркем бейне, яғни образ. «Образ-эстетикалық мәні бар, ойдан шығару арқылы әрі нақты, әрі жинақты жасалған адам өмірінң әсем суреті»[2,60-б], -дейді белгілі әдебиеттанушы Д.И.Тимофеев.

Тілеуберді - дастанның басты кейіпкері. Ол - жай батыр емес. Адамгершілік, ақыл иесі, өнегелі жан, жоғары қасиетті Тілеуберді өзі туралы өзі айтады. Жыр оқиғасы басталғанға дейінгі өмірін сараң да болса сипаттап кетеді.

Бір өзі мың кісіге салмақ екен,
Көңілі соққан жерге барған екен.
Екі перзент екі жардан көрмеген соң,
Екі қыз қалмақтан да алған екен.

Жырда Тілеуберді батыр ғана емес, сонымен қатар ар-ұятты адам етіп те сипаттайды:

Мен мұны бұл арада өлтірмеймін,
Алдыма өңгерейін тоқты бейім.
Адам ба, жау тонаған перизат па?
Апарып жігіттерге бір білейін.

Таудай адамды тоқты сияқты өңгере салу анау-мынау адамның қолынан келе бермейді, бек батырдың қолынан келетін іс. Жан шошырлық тірі аруақты өлтіре салмай, жанын кешуі үлкен жүректі адам ісі.

Өзі тілек үстіндегі адам болғандықтан, жырда Тілеуберді иі жұмсақ, құдайшыл болып көрінеді.

Балаңның тірі құнын алатұғын,
Мен бергем жоқ,, Арғынды құдай берді,-

дейді. Бұл жолдардан Тілеубердінің батырлығымен әрі мәрттігі дәлелденіп тұр. Осылайша, Арғынды аман-есен еліне жеткізіп, алғыс алып, сауапқа қалады. Тілеуберді әрекеттері арқылы оқырманды Алланың өміріне сендірушілік басым. Ақын осы арқылы адам баласына тек жақсылық жасау керек деген қағиданы уағыздайды. Басты қаһарманның жақсылық әрекеттерін батырлықтың өлшеуіші етеді. Тілеуберді батыр, осы батырлығымен қоса адамгершілік әрекеттердің иесі де. Сондықтан ақын қайырымдылық арқылы қаһарманды мұрат-мақсатына жеткізеді. Ерлігімен қатар уайымы, адамгершілігімен қатар байлыққа қызықпайтын мәрттігі қаһарман бейнесін едәуір-ақ салмақтандыра түсіп тұр.

Арғын да қаһарман. Ол да еліне, жауына айбар болған батыр ретінде көрінеді. Арғынның батырлығы, азаматтығы, серілігімен қоса намысқойлығы да сөз болады. Ақын Арғын іс-әрекеттерін жалаң емес, бір адамның басына сыйғандай етіп көрсетеді. Арғын жай адам емес. Оның да дос дұшпанға айтпағы бар.

Бір үлкен ел шетіне дұшпан келсе,
Шошынбай жалғыз өзім шабушы едім.
Екі жүз дұшпан толып келсе дағы,
Алысып жалғыз өзім қалушы едім.
Он үштен он төртіме қарағанда,
Қотанның бергенім жоқ тышқақ лақ.

Бұлай айту халық жырындағы дағдылы әрекет. Арғын өзінің осындай ерлігін мақтан үшін емес, Тілеубердімен танысу үшін айтып отыр.

Ал Арғынның шешесі Тілеуберді батырға берген батасы сөйлесу, жауаптасу, өзара түсінісу амалымен берілген.

Мен де алладан сұрадым,
Жұмақтан болсын тұрағың.
Өлгенімді тірілтіп,
Өшкенімді жанғызған,
Сенің де жансың шырағың.

Ақын ана алғысын көңілге қонымды етіп жеткізеді. Ол үшін ана көңілігіндегі ой-пікірін жеткізудің сөйлесу пішінді түрін таңдайды. Сөйтіп ақын сөйлету арқылы бәйбішенің ішкі жан-дүниесін, қуанышын өзіне баяндатады. Бұл әдіс дастанның оқиғалық сипатын арттырады.

Сондай-ақ қазақтың әдет-салт жырлары түрлерін кеңнен пайдалану әдісі бар. Көңіл айту, жоқтау, сүйінші т.б. тұрмыс-салт жырларының үлгілерін қолдану арқылы поэманы көріктендіре түседі. Ел әдебиеті үлгісіне сүйене отырып, тыңдаушыны немесе оқырманды өзіне бұрып, баурап алады.

Арғын көптің бірі емес, оның бойында ерлік, ел сүйгіштік бәрі де табылады. Керек десеңіз батырлар жарындағы батырларға тән қапияда жол, қиыншылықта амал табатын өнері де бар. Сегіз қырлы, бір сырлы, ел-жұртына сыйлы. Оны бар да, жоқ та жақсы көреді ақылшы азамат тұтады.

Қуанғаннан жылайды,
Кеудеден шығып саласы.
Құл да келді шайқалып,
Қойшы менен малшылар,
Иесіз қалып қорасы.
Қимылдаған жан болды,
Орал таудың даласы.

Осы айтқандардан жоғарыдағы сөздерімізді тағы да дәлелдеп, бар-жоқтың бәріне сыйлы болды деген сөзімізді нақтылай түсеміз.

Арғынның әкесі – Орал тауын мекендеген аты шулы Айдархан бай басқа шығармаларда кездесетін сараң байлар сияқты емес, керісінше, халық алдында кісілігімен қадірлі жан. Ол жақсылыққа жақсылықпен жауап береді.

Тілеубердінің Арғынды аман сақтаған, елге жеткізген қызметін жоғары бағалайды.

Қайырлы Айдарханның дұғасымен,
Ақыры Тілеуберді үш ұл көрді,-

деп жыр аяқталады. Енді Тілеуберді ертегілердегі айтылатын армансыз адамдай болып шығады. Осы Айдархан бай бейнесі де ертегілер қаһармандарына ұқсайды. Бұл кәдімгі хан болған Аяз би сияқты. Ақын бұл бейнені даралауда көп еңбектене қоймаған, даяр үлгіден аспаған.

Дастанда ұнамсыз бейнелердің аты аталмайды. Бірақ олардың асқан қатыгездік, жауыздық істері назардан тыс қалмайды. Арғын қапияда қолға түскенде жаулары оған көп зәбір көрсетеді, себеп-салдарсыз айдалада аз-тұзсыз, киімсіз, қол-аяғын байлап кетеді. Ақын оны Арғынның өз сөзімен баяндайды.

Басыма сірі тігіп, қолым байлап,
Киімімді алып кетті, далаға тастап.

Бұлайша қатыгездік істеу адамгершілік әдет-ғұрыптан тысқарылықты көрсетеді. Сонымен бірге, қаһарман, кейіпкер сезім дүниесін көрсететін монологтар, әдет-ғұрып дәстүрлерін елестететін суреттер кездесіп отырады. Өртүрлі теңеу, балама, әсірелеу әдістері де көркемдік қуатын жетілдіре түседі. Кейбір теңеу сөздерде де кейіпкерлердің сыртқы кескінін суреттеуде орнын тапқан.

Қылатын батыр еді жоқты бардай,
Күші бар ашуланса қара нардай.

Осы тұста теңеу туралы академик З.Ахметовтің: «Теңеу айтылып отырған нәрсенің бір сипат белгісін, түсін, дыбыс-үнін, тағы басқадай жеке ерекшелігін өзге нәрсемен салыстырып, бейнелеу негізінде туады» [3,17-б] – дейді. Жоғарыдағы «қара нардай» дәстүрлі теңеуі қаһарман мінезі мен тұлғасын сипаттау үшін суреттілікті нақтылай түседі.

Айрылған сабағымнан мен бір қауын,
Мінәжат болушы едім елге сауын,-

деген тармақтарда «Айрылған сабағымнан мен бір қауын» метафорасы орынды және Арғын өмір сүрген ортаның, елдің кәсібінен хабар беріп, малмен қоса қандай шаруашылықпен айналысқанын көз алдымызға алып келеді. Сірә, Орал тауы түстігін жайлаған елдің перзенті егіншілік, бау-бақшылық өнерден хабардар болса керек.

Бектұр Батырқожаұлының «Тілеуберді батыр» дастаны Ресейдің Сібір аймағына кең тараған. Жергілікті халықтың құнды мұрасы болып саналады. Ел қамын жеген, адамгершілік әрекеттерімен көрінген, адамиеттілігі күшті адамның істерін ақын кейінгі ұрпаққа өнеге етіп қалдырған тарихи дастан ретіндегі шығарма маңызын орынды бағалауға тиіспіз.

Дегенмен дастан мінсіз емес. Тілеуберді Абылайды іздеп шыққанымен, түпкі мақсатына жетпейді. Ол бастаған серттерін орындамайды. Айдархан байдың батасынан кейін жыр аяғы сұйылып, ертегілердегідей, Тілеуберді барша мұратына жетеді. Солай дегенмен, дастан Бектұр ақынның біздің

қолымызға түскен ең көрнекті, салмақты шығармасы ретінде оның танымал ақындығының куәсі бола алады.

Бектұрдың ақындығы оның толғауларынан толық көрінеді. Ол кідіріссіз төкпе, тыңдаушының қыбын таба білетін, ортасына уақтысына қарай толғайтын ақын болған. Ақын өзгермелі дүниенің қыр-сырын ерте ұққан, өмір тауқыметін көп көрген көрнекті ақын дәрежесіне көтерілген адам. Сондықтан да оның шығармалары әдебиетіміздің дамып, байи түсуінің жаңа сатысын көрсетеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Әуезов М. Основы теории литературы. М.: 1971.
2. Тимофеев Д. Основы теории литературы. М.: 1971.
3. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. - Алматы: 1973.

Шындалиева Меңдігүл Бұрханқызы

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дің журналистика және саясаттану факультетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы

Қазақ жазушылары шығармаларындағы уақыт пен кеңістік

Көркем шығармадағы кеңістік пен уақытты зерттеушілер негізінен оның мынадай түрлерін атайды: уақыт пен кеңістік фабуласы; сюжеттік уақыт пен кеңістік; авторлық уақыт пен кеңістік; кейіпкердің уақыты мен кеңістігі [1,259-6].

Автордың суреттейтін оқиғасы кейде белгілі хронологиялық шектен тыс та болады. Бұл тәсілге автор уақыт өтуінің жүйесін алмастыру арқылы барады. Бұл көпқырлы сипатта көрінеді. Автор кейде өткен оқиғаны шынайы, нанымды суреттеу арқылы оны соншалықты жақын, түсінікті етеді. Сол арқылы өткенде болған оқиғаның мезгілі жақындай түседі.

Қазақ жазушысы А.Сейдімбек жаратылысқа, табиғатқа адамның да, хайуанаттардың да жақын екенін танытады. Оның туындыларындағы негізгі идея адам мен жаратылыстың туыстығын, жарасымдылығын дәріптеу. Соның арқауында халықтың салт-дәстүрі, ғұрпы мен кәсібі өрістейді. Егер мезгіл жағынан алсақ олар әрине, біз үшін өткен тарих. Ал, шығармада қаламгердің арқау еткен төрт түлік мал, аңшылық, құсбегілік кәсіптері соншалықты жақын, ұғымды. Әрқайсысына тән қасиеттер мен салт-жоралғыларды түсінікті етіп баяндайды. Мәселен: "...Әрине қыран құспен аң алған үлкен өнер. Айтары жоқ қызық. Егер сол қызықтың аясын кеңейтсе қайтер еді. Қыран бүркітке иесінің ғана намысын қорғатып, азулы аңмен айқастырып қоймай, бүкіл ауыл-аймағының намысын қорғатса қайтер еді?" [2,170-6]. Мұнда құсбегілер мен саятшылардың өздері баптаған қырандарына өнер көрсетуі - кейінірек алқалы топтың назарына ұсынылып жүрген жарыстың түрі. Ал, бүркіттің аң аулау қызығын халқымыз ертеде кең далаңның төсінде сол мезетінде бақылаған. Құсы мен алғыр тазысы аң алып, олжалы оралған аңшыны бүкіл ауыл біліп, қызықтаған.

Суреткер қазақ ғұрпында ежелден орныққан, мақтаныш болған кәсіптің, өнердің орындалу мезетін жақындата түскен. Сол сияқты қыран бүркіттің таусылмайтын тамашасына қатысты деректі былайша келтіреді: "Сыздық бала кезінде "Түменнің сары құсы" деген құс бар екен, құйрық қауырсыны он үш екен деп еститін-ді. Сонда ауыл құсбегілері "Паһ, шіркін, қыран екен ғой" деп таңдай қағып, бас шайқасушы еді. Тек осылайша ауыздан естігені болмаса, құйрық қауырсыны он үш болып жаралған құстың өзін кездестірмеген. Ал мына құстың бойына он төрт болып бітуін шынында да бір ғаламат қырандықтың белгісі деп түйді" [2,142-6]. Осы бір ерекше нысаналы белгі қырағы көз аңшыны қуантып, құсының алғырлығын тезірек көргісі келеді. Сыздық қарт бала кезінде естігенін қанша уақыттан кейін өзі баптаған құсынан кездестіргеніне таңғалып, жақсылыққа балайды. Бұл жерде де өткен мен қазіргінің арасындағы байланыс етене бола түскен.

Мифтік танымда құс пен жыланның алатын белгілі орындары бар. Құс дүниенің жоғары қабатын, жылан дүниенің төменгі қабатын құрайды. Осы ретте мифтанушы ғалым С.Қондыбай: “Түркі архаикалық мифтерінде жоғары мен төменнің зооморфты (ғаламды аңқұс кейпінде бейнелеу) бейнесінде көрсету дәстүрі болған” [3,172-б],-дейді. Сонда бұл екеуі кеңістіктің екі шегін құрайды. Құс барынша жоғарылап, көкке көтерілсе, жыланның мекені жер. Қаламгер А.Сейдімбек “Айқас” деген әңгімесінде бақалар мен жыландардың өмір үшін тайталасын бейнелейді. “Жан түршіктірер ығы-жығы шайқас бие сауымдай уақытқа созылды. Бұл мынау кең аспан, жарық дүние, тәтті тіршілік үшін жұмыр жердің бетінде бола беретін қанды қырғынның ең бір аласапыран алапаты сияқты еді. Мидай араласып, ию-қию болған мың сан қол өлім мен өмірдің арасын жалғаған қыл көпірдің үстінде қидаласып жүр. Дәл қазір тіршіліктің қаншалықты тәтті екенін көрген жанның көкірегін шарпып өткендей. Белуардан өлім кешіп жүріп, өмір үшін атой салып айқасқа шығу өзгеше асқақ көрінеді екен. Тіптен сол жарық дүние үшін шыбын жанды шүберекке түйіп, тәуекел ету неткен жарастықты әрекет деп ойлағандайсың. Мұндай керемет - өлімнен қорқуды білмейтін, өмірді шексіз деп санасына ұялатқан, сол шексіз өмір үшін көзсіз ерлікке баратын табиғат перзентінің ғана қолынан келер” [2,275-б). Автор өмір, адамдар тағдыры туралы тілмен ғана емес, ишаратпен, меңзеумен аса дәл білдіріп отырады.

Жан қай халықта да өте күрделі субстанция саналады. Ежелгі философияда жан от, ауа, су немесе от, ауа су, топырақтың қосындысы түрінде сипатталады. Өлім дегеніміз кеудеден (тәннен) жанның шығуы, фәни дүниеден бақи дүниеге өту. Сонымен бірге, өлім “тағдыр, жазмыш” ұғымында да беріледі. Жер бетінде өмір мен өлім арасындағы күрес үнемі болып тұрған. Әңгімедегі бақалар мен жыландардың айқасы сол тән мен жанның тайталасқа түсуі. Екі түрлі тіршілік иелерінің негізгі әрекеті, болмысы жақындау. Екеуі де жерде де, суда да тіршілік ете алады, екеуі де топталып жүреді. Олардың тіршілік үшін күресіп, арбасатыны жайлы аңыз, ертегілер де баршылық. Бұл шығармада топталып, ұйымдасып барып, бір-бірімен шайқасқан бақа мен жыландар суреттеледі. Соңында жыландарды жеңген бақаларды жау жүрек батырларға теңейді. Бұл әңгімеде жарық дүние үшін кез-келген мақұлықтың жанталасып, мынау кеңістіктің бір бұрышынан орын бұйыру үшін күресетіні көрсетіледі. Сол арқылы өмір атты кеңістіктің мәнін ұқтырады.

Философиялық ой-адам мен қоғамдық өмірдің алғашқы сатысында дамитын танымның түрі. Бұл ойлау түрінің бастау негізі бір емес. Қазіргі кезде шығыстық философия, имандылық тереңдей түсуде. Мұның өзі шығыстағы ой-танымның өзі адамзаттың көбіне ортақтығымен болжанса керек. Шығыста мифке, ежелгі танымға бой алдыру, болжам, түсініктерге жол беру, елестету мен аңғару түйсіну жоғары. Адамның жеке тұлғасын қарастырғанда этика позициясының мәні үлкен. Ол адамның адамгершілік қасиеттерін, мінез-құлқын, сана-сезімін көрсетеді. Соның ішінде мораль адам қызметінің қажеттілігінен туындайды. Адам санасы жоғары болған сайын, өз

мүддесінен қоғам мүддесін, жалпының жағдайын жоғары қояды. Адамгершілік, мораль мәселесі адамзат тіршілік кешетін саналы қоғамда әруақытта да биік тұрмақ.

“Қоғам” ұғымы кейіпкердің іс-әрекеті, қарым-қатынасы, тартысы арқылы кез келген шығармада көрінеді. Шығарманың кеңістік жағдайындағы мүмкіндігі жазушының онда неғұрлым көбірек мәселені қамтуына, сол ортаны неғұрлым тереңірек суреттей алуына байланысты. Мұны уақытқа байланысты да айтуға болады. Туындыдағы уақыт кейбір кейіпкердің әбден ашылып, бойындағы бар қасиеттердің түгелдей көрінуіне жағдай жасайды. Әрине, кейіпкердің дүниетанымы, өзгерісі шексіз емес. Бұл алдымен, тұлғаның психологиялық жағынан қалыптасуына байланысты.

Қазіргі психологтардың пікірінше, адамның болмысында оның әрі қарайғы тұрақтылығын қалыптастыруға негіз болатын бастапқы қасиет сақталады. Екіншіден, әлеуметтік жағдай да адамның ішкі әлемінің өзгерісін негіз ете отырып, одан белгілі бір тұрақтылықты, айқындылықты, яғни бағалау бағдарын қажет етеді. Үшіншіден, білім мен дүниетаным ұғымының қалыптасу тәсілінің әр түрлілігіне, мәселен, рухани күйзеліс пен дағдарысқа байланысты. Алайда, бұл белгілі бір нәтижеге, жалпы қорытындыға жақындау мүмкіндігінің жоғалуы деген сөз емес. Сондықтан, шығарма кейіпкері бастан кешетін эволюция үнемі шарықтау шегіне жетіп, алайда, өзінің ұзақтығын шектеп, аяқталуға жақындайды да, оның көрсеткіші ретінде адамгершілік, философиялық, рухани түйін алынады. Осы тұрғыда шығармадағы психологизмнің атқаратын рөлі екі жақты: ол алдымен, жеке танымның құрылымы ретінде - адамгершілік, психологиялық және идеологиялық деңгейде көрінсе, екіншіден жеке тұлғаның ішкі әлемін ашу тәсілі ретінде көрінеді.

Қазақ жазушыларының шығармаларындағы жануарлардың да өзіндік әлемі, түйсігі бар. Психологизм деп кейіпкердің сезімін, ішкі әлемінің көркем бейнеленуін атайды. Соған қарағанда, психологизм өмірдің рухани жағымен байланысты. “Ішкі әлемнің” үндесуі бір жағынан, өтіп жатқан құбылыстың құпия, пісіп-жетпеген қырын көрсетсе, екінші жағынан адам әрекетінің кеңдігін дәлелдейді. Алайда, бұл адамның психикасы аса кең, абстрактілі дегендік емес. Қазіргі ғылым рухани әлем үш негізгі құбылыстан: мінез-құлық актісінен; сезінген субъективті құбылыстан; санасыз психикалық құбылыстан тұрады деп дәлелдейді. Әрине, әдебиеттанудың мәселесі көркем туындыдағы психологиялық процестерді қарастырады. Кезінде О.Бальзак: “Адам туралы айту үшін оның барша құпиясын: ойын, қайғысын, толқынысын танып-білген жөн”[4,78-79-б], - деген. Осыған үндес ойды Гегель де айтқан: «... негізінен, сыртқы жақты бейнелеу жеке-дара сипат иеленбеу керек, ол тек ішкі болмыспен үндесіп барып, мағынаға ие болады”[5,7-б], - дейді.

Осы ретте адамның тірлігінде уақыт пен кеңістік проблемасы - маңызды категориялардың бірі. Олар бір-бірімен ажырамас бірлікте. Әрине, бұл проблема философ, теолог, социологтар арасында әрдайым түрлі пікірлер

туғызған. Ал, қазіргідей қақтығыстар мен тартыстар еселенген қоғамда адам мен адам, адам мен қоғам арасындағы ғана емес, адам өзімен-өзі іштей арпалысқа, тартысқа түсіп отырады. Көркемдік уақыт пен кеңістік мәселесі әсіресе, көркем шығарманың құрылымдық компоненті ретінде қызығушылық тудырады. Сондықтан да “кеңістіктік-уақыттық координат” шығарманың құрылымының тек өзегі ғана емес, оның ішкі және идеялық ұйымдастырылуының негізі. Әрбір нақты жағдайда кеңістік пен уақыт соған ғана тән қасиетке ие болады. Көркем мәтіндегі адамды қоршаған ортаның мекеншақ болмысын талдау тәсілін алғаш айқындаған М.Бахтин болды.

Қазіргі философия ғылымында уақыт пен кеңістік мәселесін былайша тұжырымдайды: “Кеңістік пен уақыт өзара тығыз байланыста, олардың бірлігі материяның қозғалысы мен дамуынан байқалады. Бұл материяның, тұрмыстық форманың өмір сүруінің “негізгі” және “жалпы” формасы. Кеңістік заттың өмір сүру ортасы, уақыт заттың бір-бірімен ауысуы. Неғұрлым толық мағынасында Уақыт пен Кеңістік адам тіршілігінің жалпы құрылымының суреттелуі болып табылады. Уақыт әрекеттің ұзақтығын, заттардың алмасуын, оның даму сатысын және жағдайын анықтайды, ал кеңістікте олардың өзара әрекет етуінің формасы, үндесуі, қосарлана тіршілік етуі көрінеді де, олар абстрактілі де, нақты да сипатта болады” [6,78-б].

Уақыт-жасырын шынайылық, уақыт қозғалыспен тығыз байланысты. Платонның ұғымынша уақыт “мәңгілік жылжуды” көрсетеді. Қазіргі ғылымдар тоғысында әрбір ұғымға берілетін анықтама жан-жақты. Қазір «әлеуметтік уақыт» және «әлеуметтік кеңістік» деген ұғымдар бар. Бұл әлеуметтік тұрмысты “адамдар әрекетінің үндесуі мен алмасуы” деп береді. Әлеуметтік уақыт тұрмыстың қоғамдық формасы қызметін нақтылайды, ал әлеуметтік кеңістік адам әрекетінің өтетін орны. Әрине, адамның жан-дүниесін талдау өздігінен шығарманың барша қасиетін айғақтамайды. Оның эстетикалық деңгейі шындықтың көркем түрде терең бейнеленуімен, концепция мен проблематиканың мәнділігімен, характердің кендігімен, ойлаудың бейнелілігімен тығыз байланыста.

Қаламгерлер психологиялық процестерді суреттеген кезде тек сезім күйлерді бірінен кейін бірін кезектестіріп қоя бермейді, сезім қозғалысын көптеген күрес-тартыстардың нәтижесінде, көпқырлы ішкі күрестердің аясында береді. Зерттеуші Д.С.Лихачев: “Жазушы қолданған барша көркемдік тәсілдер адамды терең бейнелеуге көмектеседі” [7,4-б], -дейді. Табиғат тақырыбы сонау көне замандағы мұралардан бастап өзінің орнын тапқан. Ол сан қырлы сипатта көрінеді. Баяндау мәтінінде құрылымдық, сюжет жасаушы және қосалқы мотивтер бар. Кең мағынасында мотив әдеби бағыт пен жазушы шығармашылығындағы қажеттілік пен түйсікті, әсер мен сезімді, тұжырым мен идеалды, тұрақты идеяны білдіреді. Адам мен табиғат проблемасы орыс қаламгерлері М.Горький, Л.Андреев, М.Булгаков шығармаларында жетекші орынды иемденген.

Суреткер А.Сейдімбектің қысқа да жинақы жазған шығармаларында адам өмірі, табиғи тазалық, адамгершілік, қазақи мінез, қоғамдық өзгерістер шынайы суреттелген. Суреткердің адамгершілік-парасаттылық сияқты

мәселелерді көтерген шығармаларынан байқалатын басты ерекшелік – адамның ішкі әлемін, рухани сырын айқын аңғарту. Осыдан бастау алып, жалғасын тауып жататын жаңалықтың бірі – жазушы қаламынан туған көптеген шығармаларға тән тамаша нәзіктік, сазды сыршылдық, әдемі әуездік. Жазушы шығармашылығындағы кейіпкер психологиясының ашылуы олардың сөйлеген сөздері арқылы, іс-әрекеттері, ішкі монолог, психологиялық диалогтар, ым-ишарат, бет құбылысы, дене қозғалысы, психологиялық пейзаж, параллелизм, деталь, портрет, өзін-өзі бақылау, өзін-өзі талдау, өзіндік таным, түс көру, сыр ашу және т.б. арқылы жүзеге асып жатады.

Қазіргі қазақ хикаяттарында жазушылардың белгілі бір философиялық жүйелерге қатысты өзіндік концепцияларын ұсына білгендігі аңғарылады. Бұл әсіресе, адам мен қоғам, адам мен әлем арасындағы қарым-қатынасқа, адам болмысының мәнін, өмірдегі орнын бағамдауға байланысты экзистенциялық концепцияларынан анық аңғарылады. Тағы бір ерекшелігі қаламгерлер адам және әлем концепциясын құр баяндаумен емес, кейіпкерлері арқылы ұсынады. Сондықтан жазушы хикаяттарында көбінесе дүниетаным шеңбері кең, өмірдің мәнін философиялық тұрғыдан түсінетін кейіпкерлер көп ұшырасады. Мысалы, О.Бөкейдің «Сайтан көпір» хикаятындағы Аспан өлім табалдырығы алдында өткенді таразыға салып, өмірдің парқын түсінеді. Өлімге дайындалған Аспан енді өзі үшін емес, өзгелер үшін өмір сүру керектігін ұғынады. О.Бөкей хикаяттарындағы кейіпкерлерді бір-бірімен жалғастыратын ортақ қасиет – қандай қиын-қыстау күн туса да, жаны мен арының ақтығын сақтап, адамдығын жоғалтпауы, рухының биік болуы. Оларды толғандыратын ойлар – адам табиғатының жұмбақтығы мен қарапайымдылығы, рухани құндылықтар мен адам өмірінің мәні.

Бүтін бір дәуірді, заманды бейнелейтін романнан өзгешелігі, хикаят кейіпкердің белгілі бір өмірлік кезеңін көрсететін жеке, кейде өте маңызды оқиға, эпизодтарды суреттеумен шектелуі мүмкін. Хикаят романдағыдай кейіпкердің туғанынан қайтыс болған шағына дейінгі бүкіл өмір жолын бастан-аяқ түгел суреттеп жатпайды. Сол үлкен өмірдің белгілі бір кесегін лайықтап қана алады және кейіпкер өмірінің дәл бір осы үзінде оның тағдыры тұтас күйінде және әр қырынан көрінеді. Жазушы О.Бөкей «Қар қызы» хикаятында өз кейіпкерлерін ар сынынан өткізу үшін өмір мен өлім тәрізді шекаралық жағдайға «тастайды». Табиғаттың алай-дүлей мінезімен бетпе-бет келген, суыққа тоңған үш жігіт «Қоңқай асуынан» адамгершілік сыналар асудан өтіп, әрқайсысы өмірдегі өз жолын табады. Автор кейіпкер характеріндегі өзгерістерді өлім мен өмір белдескен күрес үстінде ақтарып ашып тастайды. Айыруға белгілі бір жол сапарын алып, ондағы оқиғаны суреттеу арқылы жазушы кейіпкер тағдырының күрт өзгеріске ұшырағанын көрсетеді. Осыған үндес ситуацияны Ә.Кекілбайдың «Күй» хикаятынан аңғаруға болады. Туындыда көркем уақыт пен кеңістіктің объективті және субъективті түрлері ерекше қарым-қатынасқа түседі. Объективті кеңістік пен уақытты шығарманың оқиғалық шеңбері деп түсінсек, субъективті кеңістік

пен уақытты осы оқиғаға қатысушы кейіпкерлердің сезімдік әлеміндегі «ішкі қозғалыс», яғни бір кеңістіктен екіншісіне емін-еркін өтуі мен осыны эмоциялық деңгейде қабылдау ерекшелігін танымыз.

Қазіргі қазақ повестерінде тарих пен бүгінгі уақытты қабыстыра отырып, қоғамның адамгершілік-рухани бейнесін тереңдеп ашуға бағытталған тенденция белең алды. Сонымен бірге, қаламгерлердің тарих пен қазіргі уақыт философиясын ұғынуға деген құштарлығы көркем шығармашылықтағы мифологияға деген қызығушылықты туындатты. Бүгінгі замандағы өзекті мәселелерді жалпы адамзаттық тұрғыдан шешу қажеттілігі көркемдік ойлау көкжиегін кеңейтті. Осы себептен де, суреткерлер мифке, фольклорға мойын бұрды. Әдеби тәжірибе көрсеткендей, миф, аңыз, әпсаналардың эпикалық тектің көлемді жанрларына қарағанда повестерде жиірек қолданылады.

XX ғасырдағы қазақ прозасы заман мен адам құбылысының терең сырларына бойлай отырып, олардың арасындағы диалектикалық үндестік пен қарама-қайшылықты қатынасын көркем шығармаға өзек етті. Соның ішінде адам жанының екіге жарыла күй кешуі қазақ әдебиетіндегі бірқатар шығармаларға арқау болды. Осы арна жиырмасыншы жылдардағы қазақ қаламгерлері Ж.Аймауытов, М.Әуезовтің прозасынан бастау алып, кейінгі Ә. Кекілбайдың, А.Сейдімбектің, О. Бөкейдің, Т.Әбдіктің шығармаларында жалғасты. Шындығында қоғамның өзгерісі, сан алуан әрекеттердің қабаттаса жүруі адамның психологиясына әсер етіп, өз-өзімен қалғанда әр алуан көңіл-күйге итермелеуі қазақ прозасында кең дамуда.

Көркем туындыда халық өмірінің ұлттық бейнесі, психологиясы көрінеді. Қаламгердің ұлттық, көркемдік ойлау ерекшелігі оның бүкіл шығармасының ішкі рухынан сезіледі. Жазушының рухани жан дүниесіне сәйкес оның көркемдік әлемі жасалады. Өмірді танып-білу, адамның табиғатын үңілу қоғамдық талаптың биігіне көтеріліп, өз айналасының ұлттық сипаттарын ашу, характерлердің жанды, нәзік сырларын тауып, қай тақырыпта жазса да, ол халқының бағалы мұрасына айналатындай болғаны жөн.

Пайдаланған әдебиеттер

- 1 Манн Ю.В. Автор и повествование. // Историческая поэтика. Литературные эпохи и типы художественного сознания. М., 1994. -с. 348
- 2 Сейдімбек А. Аққыз. Повестер мен әңгімелер. - Алматы: Атамұра, 2002. - 288 б.
- 3 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Алматы: Дайк-Пресс, 2004. Т. 4. – 598 б.
- 4 Бальзак О. Шагреновая кожа. М., 1958. – 439-б.
- 5 Гегель. Сочинения. Т.12. М., 1976. – 260 б.
- 6 Молдабеков Ж., Қасабек А. Философия. Қазақ университеті. 2001, - 302б.
- 7 Лихачев Д.С. Человек в литературе Древней Руси. М.,Л. 1960.- 380 б.

Ж.Баласагын атындагы
Кыргыз улуттук университети, ЭББПИИ,
Эл аралык байланыштар факультети,
ага окутуучу
Абдырасулова Ж.С.

ЭЛДИК ДАСТАНДАРДА УЛУТТУК КЫЗЫКЧЫЛЫКТЫН БЕРИЛИШИ

Кыргыз эли байыртадан улуттук кызыкчылыкты көздүн карегиндей сактап келген эл экендигин элдик оозеки чыгармалардан улам билебиз. Элдин жашоосу, тарыхы, боштондук үчүн күрөшү, алга умтулушу, көз карашы, салт-санаасы бүт бойдон ой-санаасында сакталып, оозеки түрдө биздин заманга жетип отурат. Адилетсиздик, теңсиздик, жакырчылык ээлеген заманды элибиз ошол байыркы доорлордо эле сындап келген. Эл көксөгөн эң бир сонун жашоону, асыл идеяларды ырга салып, обону менен ырдап, элдик аң-сезимди чагылдырышкан. Калктын турмушуна бөгөт боло турган ар кандай кара ниеттиктерди жок кылуу үчүн күрөшкө чыгып элди үндөшкөн. Элге жакшы турмуш алып келе турган коомдук түзүлүштү самашкан. Кыргыз адабиятынын корифеи Чыңгыз Айтматов: "Башка элдер өзүнүн өткөндөгү маданиятын, тарыхын жазма адабиятта, скульптурада, архитектурада, театр, сүрөт искусствосунда сактап келген болсо, кыргыз эли өзүнүн бүткүл аң-сезимин, ар намысын, күрөшүн, көздөгөн максатын жана бир катар учурларда реалдуу тарыхый окуяларын оозеки эпикалык жанрда чагылдырган. ... Биздин улуттук тилибиз жана эпикалык дастандарыбыз - биздин тарыхыбыз деп айтууга толук акыбыз бар"¹ – деп абдан таамай белгилеген. Демек, элдик оозеки чыгармалар өткөндү тарыхый чагылдырган, улуттук тилге маани берип, каада-салтты сактап, Ата мекен үчүн жан аябай күрөшүп, улуттук кызыкчылыгы көтөрүп келгендиктен азыркы муун үчүн алардын тарбиялык мааниси зор.

Элдик оозеки чыгармалар: "...элдин генийинен жаралган көркөм сөз өнөрүнүн не бир асыл заттары байыркы туңгуюктан бери кайра оор, узак сапар тартып, өзүнүн наристе нукуралык сапатын коротпой, биздин күнгө жетип, бүгүнкү күндүн реалдуу көрүнүшү катарында кабыл алынат. Дайыма кыймыл-аракеттин, дайыма жандуу организмдин касиетине ээ мындай баа жеткис асыл зат өткөн маданий эстеликтин чегинен чыгып, түз эле азыркы учурдун талабына шайма-шай жооп берген жандуу эстетикалык кубулуш катарында элдин реалдуу руханий асылдыктарына келип кошулат"², деп улуу жазуучубуз Ч.Айтматов таамай белгилеген.

Элдик дастандардын жаралышы эркиндик-теңдик үчүн каршылаштарына карата жүргүзгөн каармандык күрөшү сыяктуу окуялар менен тыгыз байланыштуу. Элибиз жоокер гана эл болбостон сөзмөр, чечен, ары сөз устаттарын баалай билген, ошонун натыйжасында элдик поэзияны өнүгүштүн эң жогорку бас-

¹ Айтматов Ч.Т. Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу. Китепте: Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. Фрунзе "Кыргызстан", -1988, 8-бет.

² Айтматов Ч.Т. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. - Фрунзе, Кыргызстан, 1988, 7-8-беттер.

кычына жеткирген эл болгон¹. Мындай таланттуу кыргыз эли жогорудагыдай башка улуттурдын арасында өздөрүнүн өнөрү менен айырмаланып улуу "Манас" эпосунан баштап айтылуу жеке эпосторду жана элдик дастандарды жаратты. Алар өз турмушун кайгы-кубанычын, маданиятын, чарбачылыгын, башка элдер менен болгон карым-катнаштарын, жаратылыш кубулуштарын, керек болсо бүгүнкү ааламдык абдан глобалдуу экология маселелерин өз поэзиясы менен чебер ырааттуу ырдап келишкен.

Оозеки элдик чыгармалардын адабий чыгармалардай туруктуу тексти болбойт. Ар бир айтуучу өзүнүн сөзгө болгон жөндөмдүүлүгүнө жараша чыгарманын уккулуктуу болушуна далалат кылышып көркөм сөз берметтерин ар башка колдонушкан. Алардын узак убакыт бою оозеки түрүндө гана жашап келиши, коомдун өзгөрүшү ал чыгармалардын аздыр-көптүр өзгөрүшүнө себеп болбой койгон жок. Ошонону менен бирге ар бир айтуучунун да жөндөмү ар башка.

Элдик оозеки чыгармачылыктын өзү адам баласынын басып өткөн жолу, турмуштук кырдаалдарынан улам пайда болгон. Дастандар адам турмушунун негизинде айтылып, адам коомундагы ар кыл татаал көрүнүштөрдү кайра жаңырытып, кайрадан ага тартуулап келген. "Искусство деген - чындыктын көчүрмөсү, кайталанган жаңыдан түзүлгөн дүйнө сыяктуу"² деген экен өз кезегинде В.Г. Белинский. Анысы сыңарындай адам баласы турмуштагы көрүнүштөрдү байкап, өзүнүн чыгармачылык тажырыйбасын андан-ары өнүктүрүп байытып келет. Элдик оозеки чыгармачылыктын өзү дагы ушул жагдай менен белгиленет. Ошондуктан, элдик оозеки чыгармаларды турмушту таануунун негизги куралы деп карасак болот.

"Кыз Сайкал", "Жаңыл Мырза" дастандарынын идеялык багыттарын илимий жактан иштеп чыгуу орчундуу жана учурдагы актуалдуу маселердин бири. Ата-бабаларыбыз даңазалап келген элдик оозеки чыгармалар келечек муундарды мекенчилдик духта тарбиялоодогу чоң идеялогиялык курал болуп эсептелет. Бүгүнкү күндө коомдун өнүгүшүндө идеялогиялык иштин башкы милдети - жаңы көз караштагы жана аң-сезими күчтүү, улуттук идеялогияны көтөргөн инсанды тарбиялоо, анткени улуттук идеялогияны көтөрмөйүнчө мамлекеттин өнүгүшү кыйынга турат. Ошондой болсо дагы улуттук касташууларга жол бербөө керек. Элибиз алмустантан бери жаш муундарды улуттук кызыкчылыкты көздөгөн мекенчилдик идеяларды өзүлөрүнүн аң-сезиминде өнүктүрүп, чыгармаларында чагылдырып, тил безеп ырдап келишкендигин көрөбүз. Бул улуу идеялогияны көтөрүү аркылуу коом алдыга жылып, өсүп-өнүгүп, убакыт өткөн сайын тереңдеп жаңы сапаттарга ээ болуп келгендигин байкоого болот.

Элдик оозеки чыгармалар идеялык көз караштын чордону болуу менен, образдардын белгилүү бир багытын мүнөздөп элдик идеялогиянын таасирдүүлүгүн артыруу менен көркөмдүк касиетке ээ. "Кыз Сайкал", "Жаңыл Мырза" дастандарындагы элдик баатырлар болгон Кыз Сайкал менен Жаңыл Мырзалардын аң-сезими көз караштары алда канча позитивдүү болгондуктан, активдүү окуялар алар аркылуу болот, алардын ойлогон ойлору, көтөргөн маселелери маанилүү жана актуалдуу. Элдик чыгармалар ушундай жагдайлары менен өзгөчөлөнөт,

¹ Радлов В. В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. ч. V. Москва, 1885, 4-бет.

² Белинский В.Г. Полн. собр. соч. т. X. Москва, 1956, стр. 305.

анткени элдин көтөргөн идеяларынын канча кылымдык табылгалары коомдун өнүгүшү менен шайкеш келип турат. Ошондуктан идеялогия маселеси бул идеялык көз караштардын, элдик каармандардын эл алдындагы жоопкерчиликтеринин жеткен чеги. Демек, Кыз Сайкал менен Жаңыл Мырза элдик баатырлар, элге гана кызмат кылат. Алар элдик идеяларды өтө кылдаттык менен ишке ашырышат. Кыздардын обарзындагы көтөрүлгөн дагы бир негизги идея - зордук-зомбулукка каршы туруу.

"Кыз Сайкал", "Жаңыл Мырза" элдик дастандары баатырдык идеяны көтөрүп, эл-жерди коргоо, душмандарга каршы күрөшүү сыяктуу улуттук кызыкчылыктын негизги өзөгүн түзөт. Аталган чыгармаларды тарыхый көз карашта карасак, алардын бардыгы башкача тарыхый-турмуштук шартта пайда болгон. Элдик дастандардын сюжети бирде кубантып, бирде кайгыртып, керек болсо окурманды ыйлата турган акыбалга да алып келген укумуштуу күчү бар, адамзатты улам кийинки максаттарга шыктандырган, өлбөс-өчпөс идеяны чагылдырат. Элдик дастандардын сюжети бийик гуманизм менен сугарылган, алардын сюжети баштан аяк жоокердик турмуш менен баяндалат.

Мисалы, "Кыз Сайкал" дастаны баштан аяк элдик каарман Кыз Сайкалдын образы менен өнүгөт. Ал кыздардын сонун образын элестетет. Кыз Сайкал баатыр, эли-жери үчүн жан аябай күрөшкөн бардык нерсеге акыл калчап иш кылган эр. Демек, ошол өткөн заманда кыздардын ушундай улуулугун, баатырдыгын баалаган чыгармалардын бар экендигине, албетте сыймыктанабыз. Аталган дастанда негизги конфликт тышкы душмандарга болгон күрөш жана алардан эли-жерин коргоо темасы баяндалат.

Дастандардын сюжетинде баатырлар, алардын кийген кийимдери, минген турпарлары, колдонгон курал-жарактары көркөмдөлүп сүрөттөлөт. Жоокердик салгылашуулар, найза сайышуу, эр эңиш, жемеме-жеке беттешүүлөргө чейин укмуштай баяндалат. Улуу жазуучубуз Ч. Айтматов: "...жазуусу жок, жазуу маданиятынан алыс шарттарда, кыргыз эпосу ушундай таңгаларлык көркөмдүк жарашыкка, сөздү, музыканы, театрды өзүнө бириктирген гармонияга кантип жетти экен"¹, деген. Чындыгында бир эле мезгилде баарын өзүнө сиңирген дастандардын сюжетине таң беребиз. Кайсы гана элдик дастанды алып окубайлы алардын сюжетиндеги каармандардын баардыгын чыныгы жашап өткөн инсан катары кабыл алабыз. Ал чыгармалардын улам кылым өткөн сайын карыбастан жашарып отурушунун себеби да ошол болсо керек. Демек, байыртадан элибизде көркөм ойлоо аң-сезиминин, улуттук идеялогиянын күчтүүлүгүн элдик оозеки чыгармалар аркылуу өз терибиз менен сезе билебиз.

Ар бир дастандын өзүнө гана таандык композициялык курулушу, сюжети образдар системасы бар. Мисалы: "Кыз Сайкал" дастанында кыргыз эли калмактардан кордукту, зордукту көп көргөндүгү менен башталып, элдик баатыр кыздын дүйнөгө келиши менен анын эр жетиши сыяктуу окуялар сырткы конфликттин өнүгүшүнө алып келет да, эл эркиндикке жетет. Ал эми "Жаңыл Мырза" дастанында болсо Жаңыл Мырзанын ички душмандар менен болгон күрөшү, тактап айтканда Түлкү баатыр баштаган төрт жигиттин Жаңыл Мырзанын колунан каза табышы жана ички карама-каршылыктын күчөшү аркылуу окуя өнүгө

¹ Айтматов Ч.Т. Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу. Китепте: Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. Фрунзе "Кыргызстан", -1988, 12-бет.

баштайт. Элдик баатыр кыздар бой жеткенден баштап, болгон окуя алардын тегерегинде өтөт да, душмандар менен болгон кагылышуусу менен эл тарабынан көтөрүлгөн улуу идеялар ишке ашат.

Элдик дастандарда салт катары орун алган ыкма - элдик баатырлардын алдыга койгон максаты, умтулуусу менен душмандарга карама-каршы күрөшүн ачып көрсөтүү аркылуу кыздардын баатырдык образдары тереңдетилип ачылат. Кыз Сайкалдын адамдык асыл сапаты, жоокер мүнөзү Сагда жана Зарун кандарга каршы чыкканда эле көрүнөт. Кытай калмак кандарынын элдик баатырга карама-каршы турушу менен Кыз Сайкалдын образын абдан ишеничтүү, элге жакын, акылдуу, баатыр кылып тереңдетет.

"Жаңыл Мырза" дастанында Жаңыл Мырзанын элинин жылкыларын Түлкү баатыр тийишип айдап кетет. Жылкыларын кайрып келүү максатында элдик баатыр алардын артынан барат. Анткени өзүнүн намысын душмандарга алдырбоо салттык көрүнүш. Жаңыл Мырза намысын ойлоп душмандын артынан кууп барышы элдик дастандардын духуна туура келет. Элдин идеалы Жаңыл Мырза Түлкү баатырдан жаман сөз укандан кийин аны үч баатырына кошуп, бардыгын жаанын жебеси менен атып өлтүрөт. "Баатырды намыс өлтүрөт, коенду камыш өлтүрөт" дегендей Жаңыл Мырза өз намысын Түлкү баатырга тебетет келген жок. Ушул окуялардын өзүнөн эле элибиз байыртадан бери гендердик маселеге кайрылып келегендигин көрүүгө болот. Жигит болсо эле кыздардын үстүнөн үстөмдүк кылат деген түркөй идеяны эл жокко чыгарган. Элдин көксөгөнү да ушул болгон. Жаңыл Мырза элдик баатыр, ал элдин намысын коргоо үчүн жоо менен карама-каршы турат да, башын сайып койгондон кайра тартпаган өтө кайраттуу каарман. Кыз Сайкал болсо ал дагы элдик баатыр элдин жоого кеткен жерлерин, малдарын кайра артка кайруу максаты менен душмандарга каршы чыгат. Мында Жаңыл Мырза менен Кыз Сайкалдын кыймыл-аракеттеринде кээ бир туруктуу сюжеттик окшоштуктар болсо дагы, ар бир каармандын жеке керт башына гана таандык индивидуалдуу өзгөчөлүктөрү сөзсүз бар. Баатыр кыздар чексиз баатырдыкты алып жүргөн каармандар, алар элдин көз каранды эместиги үчүн күрөшүп келет. "Жаңыл Мырза" дастанында Аккочкор баштаган ички душмандар элдин кызыкчылыгын коргоо үчүн жалгыз келген Жаңылды курчап алып колго түшүрөт да ит көргөн кордукту көрсөтүшөт. Ошентсе да Жаңыл Мырза бардык кыйынчылыктарга карабай чыдамкайлыгын көрсөтөт. Элдик дастандарда жеке адамдык кызыкчылыктан жалпы элдик кызыкчылык жогору турат деген улуу идея көтөрүлгөн. Элдин идеалы Кыз Сайкал менен Жаңыл Мырза алардын кызыкчылыгын көздөгөн кыздар, элдин эңсеген үмүтүн ишке ашырат. Демек, душман канчалык күчтүү болсо дагы баары бир элдик баатырлар жеңишке жетет, элдин көздөгөн максаты дагы ошо. Душмандар канчалык күчтүү болсо дагы аларга кашы турууга элдик баатырлар гана туруштук бере алат. Чыгармалардагы мындай мекенчилдик идеянын эл тарабынан кубатталышы элдик баатырлар аркылуу ишке ашат. Кандай гана кыйын кырдаал болбосун элдик каармандардын образына өлбөс-өчпөс, чексиз баатырдык сапаттар тартууланган. Жогорку таптын өкүлдөрү кыздарга карата кемсинтүүгө болгон аракеттери "Жаңыл Мырза" дастанында ачык көрүнөт. Ошондой болсо дагы жалпы карапайым эл кыздарды жогору баалап, даңктап, кээ бир жигиттерден алардын күчүн оодугураак сүрөттөгөн. Маселен, "Жаңыл Мырза" дастанында Жаңыл Мырза Түлкү баатырды кемсинткен сөзү үчүн өлтүргөндүгү

баяндалат. Бирок Жаңыл анын азабын тартты, төрт баатырдын куну үчүн кандай оор азап-тозокторду башынан өткөрдү. Ошондой болсо дагы акыры душмандарынан өчүн алып жеңишке жетет. Чыгармада Жаңыл Мырзанын башына түшкөн кайгы-капа элдин да башына түшөт. Андан элдик баатыр Жаңыл Мырза гана кутултат. Элдик дастандарда жалпы карапайым калктын эңсегени - эркиндик. Бул жалгыз гана Жаңыл Мырзанын тилеги эмес, бүткүл элдин тилеген максаты. Ушундай жалпы элдин мүдөөсүн аткаруу Жаңыл Мырзага гана жүктөлөт. Демек, эл өзү сүйгөн, өзү каалап, өзү түзгөн каармандарды сактап калуу үчүн ар түрдүү ойлорду, кыялдарды жаратышкан. Натыйжада Жаңыл Мырза оор кордукту көрдү бирок аман калды.

"Кыз Сайкал", "Жаңыл Мырза" дастандарынын идеялык негизин элдик каармандардын образдары толуктап турат. Кыз Сайкал менен Жаңыл Мырзанын душмандар менен болгон күрөшү портреттик сүрөттөөлөр аркылуу чагылдырылат. Алар дүйнө, мал-мүлктү өзүлөрүнө алуу үчүн, өзүлөрүнүн жеке керт башы үчүн күрөшпөгөн улуу гуманист кыздар. Ата сөзүн кадырлаган, карыларды сыйлаган, батага баа берген улууну урматтай, кичүүнү ызаттай билген аң сезими тунук, акылдуу десе акылдуу, сулуу десе сулуу төгөрөгү төп келген элдик баатырлар.

"Кыз Сайкал", "Жаңыл Мырза" дастандары элибиздин ар башка доордогу жоокердик жана жай турмушун сүрөттөгөн. Ички жана тышкы душмандар менен болгон күрөш карапайым элди ого бетер бири-бирине жакындаштырып, алардын ынтымагын, эли-жерине болгон мекенчилдик көз караштарын калыптандырган. Кыздардын күрөшү - эли-жери үчүн болгон күрөш. Бул күрөштүн келечек муундарды тарбиялоодогу мааниси абдан зор. Айтылуу кыздар өз элин чексиз сүйгөн, элинин эркиндикке умтулуусуна чын ниети менен тилектеш болгон, өзүлөрүнүн жеке тагдырынан элинин тагдырын жогору койгон, алардын кызыкчылыгы үчүн жанын да аябаган улуу каармандар.

Элдик дастандардагы башкы каармандардын образдары элдин башынан өткөргөн тарыхый окуялардын, турмуш-тиричиликтин фонунда масштабдуу сүрөттөлгөн. В.В.Радлов: "Бул баяндардагы бардык кейипкерлер көз алдыбыздан элестеп өтүшөт да, чындыгында эле кудум тирүү кишилердей таасир беришет. Алардын кыймыл-аракетин, эмне ойлогонун көрүп, туюп турабыз"¹, деп таамай белгилеген. Кыздар бардык жерде өзүлөрүнүн чыйрактуулугун, чечкиндүүлүгүн көрсөтөт. Алар учурдагы турмуштун агымына туура түшүнүп, душмандарын талкалоо боюнча уюштуруу ишинин башында туруп, ишти билгичтик менен чечишет. Буга Сайкал менен Жаңыл Мырзанын көркөм образы мисал боло алат.

"Кыз Сайкал" дастанында тышкы душмандар менен болгон кагылышуусун конфликтти баяндоо менен бирге эл колдогон баатыр кыздын образында баатырдык жакшы сапаттар топтоштурулган. Ал эми караниеттик, баскынчылык өңдүү терс мүнөздөрдү кытай калмактардын Алаке, Сагда, Зарун кандарынын образы менен сүрөттөлгөн да алардын ушунчалык бир каардуу душмандар экендиги баяндалган. Демек, Элдик дастандарда адилеттүүлүк адилетсиздик менен карама-каршы коюлушу элдик оозеки чыгармаларга мүнөздүү болуп эсептелет. Тышкы душмандар Сагда, Зарундардын ашкере баатырдыгы сүрөттөлгөндүгү менен алар чыныгы баатыр катарында кубатталбайт. Алардын адилетсиз бас-

¹ Китепте: Манас. 1-том, -Фрунзе: "Кыргызстан", 1978, 8-бет.

кынчылыгы Кыз Сайкалдын алардын үстүнөн болгон жеңиши менен ашкереленет. Тышкы душмандар Кыз Сайкалдан жеңилгенде үйүр-үйүр малдарды там толтура алтындарды калтырып, артын карабай алактап качышы алардын баскынчы экендигин, кыргыз элинен тартып алган мал-мүлкү кайра эле элдин энчисине берилгендигин баяндайт. Ушундай сюжеттик окуялар аркылуу элибиздин улуттук кызыкчылыгы даңазаланып, душмандарга кеткен жер болобу, алтын болобу качандыр мезгилде ээсин кайра табат деген улуттун кызыкчылыгын, элдин тилегин салтанаттуу чагылдырат. Элдик оозеки чыгармаларда мындай окуялардын берилиши, улуттук кызыкчылыктын көтөрүлүшүн баяндайт.

Ал эми дастандардагы катышкан калган каармандар Кыз Сайкал менен Жаңыл Мырзанын образдарын ар тараптан ачууга жана толуктоого жардамдашып турушат. Ошондуктан алар элдин күчүнө таянат, эл менен ажырагыс бирдикте жоого аттанат. Эпикалык чыгармалар элибиздин тарыхый өнүгүүсүнүн ар түрдүү мезгилдериндеги күрөштөрүнүн айкындаган зор идеяларды кучагына алат. Окумуштуу Б.Юнусалиев белгилегендей: "... баатырдык идея бара-бара элдин ички душмандарына каршы күрөшүү, боштондукка жетүү идеялары менен тереңдей берген. Барган сайын кооздолуп, калыптанып келаткан мурунку каармандардын катарына жаңы образдар кошулуп, алар аркылуу кыргыз урууларынын күндөлүк турмушуш, алдыңкы адамдарынын кулк-мүнөзү, ой-санаасы кеңирээк сүрөттөлүп отурган"¹. Чыгармаларда жалпы элдин образы көмүскөдө берилсе да алардын көздөгөн максаты - элди эзген агрессорлорго каршы күрөшүү, аларды жеңип, ынтымакта биримдикте, бакубат жашоодо жашоо.

Жыйынтыктап айтканда, "Кыз Сайкал" дастанындагы багытталган негизги идея Кыз Сайкалдын образынын тегерегинде, "Жаңыл Мырза" дастанында окуялар Жаңыл Мырзанын тегерегинде өнүгөт. Алардын ар биринде эли-жери үчүн болгон күрөшүү идеясы өз алдынча көркөмдүк касиетке ээ. Ата мекен үчүн болгон күрөш баатырдык темалар менен бирге арман, сүйүү темалары да баяндалган. Ошондой эле кыргыз элинин үрп-адаты, салты, этнографиясы менен бирге, элдин улуттук мүнөзүнүн ачылышы чыгармалардын идеялык мазмунун толуктап турат. Демек, аталган темалар биригип келип, дастандардын сюжетин көркөмдөп ачып берет. Маселен, баатыр кыздардын төрөлүшү, бой жетиши, жоокердик иштерге аралаша башташы, душмандар менен болгон салгылашуулар сыяктуу темалар негизги идея менен бирдикте бир бүтүндүккө айланат. Сюжеттик окуялар болсо "Кыз Сайкал" дастанында Кыз Сайкал менен "Жаңыл Мырза" дастанында Жаңыл Мырзанын кыймыл-аракети, көз караштары менен ажырагыс байланышта берилген. Демек, элибиз эзелтеден кыздардагы асыл сапаттарды баалап келген. Кыргыз эли урууларга бөлүнүп бытыранды болуп жашап келгендиги тарыхтан улам белгилүү. Элдин максаты ушундай бытыранды элди бириктирип, душмандарга чогуу каршы туруу карапайым калктын алдыга койгон чоң максаты, тилеген тилеги болгон. Ушундай улуу идеяны алар өзүлөрүнүн дастандарында даңазалап ырдап келишкен. Демек, элдик дастандарда кыргыз элинин канчалаган кылымдар бою баатырдык күрөшүн даңазалаган, улуттук кызыкчылыкты чагылдырган, Ата мекен үчүн күрөшүп келген, элдик баатыр кыздардын образын баяндаган дастандары кылымдан-кылымга, урпактан-урпакка өтүп өзүнүн татыктуу доорун сүрө берет.

¹ Юнусалиев Б. Кириш сөз. "Манас" эпосу. 1-китеп, -Фрунзе: "Кыргызстан", 1978, - 4-бет.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Айтматов Ч.Т. Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу. Китепте: Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. Фрунзе "Кыргызстан", 1988.
2. Белинский В.Г. Полн. собр. соч. т.Х. Москва, 1956.
3. Урманбетов О. Кыз Сайкал. Бишкек, 2003, 25-том.
4. М. Мусулманкулов М. Жаңыл Мырза. Бишкек, "Шам", 1998, 6-том.
5. Манас. 1-том, -Фрунзе: "Кыргызстан", 1978.
6. Радлов В. В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. ч. V. Москва, 1885.
7. Чоробаев А. Жаңыл Мырза. Бишкек, "Шам", 1998, 6-том.

*Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети,
ЭББПИИ, Эл аралык байланыштар факультети,
ага окутуучу
Абдырасулова Ж.С.*

ЭЛДИК ДАСТАНДАРДАГЫ БААТЫР КЫЗДАРДЫН ОБРАЗЫНДАГЫ УЛУУ ИДЕЯЛАР

Элдик оозеки чыгармаларды окуганыбызда эр азаматтардан кем калышпай Ата Журтун ички жана тышкы душмандардан коргоп, элге баш көз болгон тайманбас, эр жүрөк кыздарды кездештиребиз. Алар эркектер сыяктуу колуна курал алып, ок өтпөс олпок кийип, калкынын ар-намысын коргоп келгендиги азыркы муундар үчүн үлгү. Баатыр кыздар жөнүндөгү айтымдардын негиздүүлөрүнүн бири болгон М.Мусулманкулов менен А.Чоробаевдин вариантында элге сунуш кылынган "Жаңыл Мырза", О.Урманбетовдун айтуусундагы "Гүлгаакы", "Кыз Сайкал" дастандарын талдап көрсөк, аталган дастандарда кыздардын образдарында элибиздеги улуу идеялар даңазаланган.

Кандай гана заманда, кандай гана шарттарта болбосун кыздар адам баласы үчүн жашоодогу жароокер, назик, сулуу жан катары даңазаланып келет. Демек, аталган поэмалардын өзү кыздардын жөнөкөй гана сапаттарын сүрөттөбөстөн, алардын ашкан эрдигин, айлакердигин, адамкерчилигин, мекенчилдик идеяны туу туткан, улуу нарк-дөөлөттөрдү алып жүргөн асыл зат экендигин айгенелейт. "Кыз Сайкал", "Жаңыл Мырза", "Гүлгаакы" дастандарындагы жалпы кыздардын көркөм образдар системасы элдик оозеки чыгармачылыктагы абдан бир мактоого татыктуу, тарбиялык мааниси абдан зор. Эзелтеден элибиз кыздары менен сыймыктанып, кыздардын улуу образдарын жаратып келишкендигин аталган чыгармалардан да көрүүгө болот.

Дастандарда баатыр кыздардын өмүр жолу, дүйнөгө келиши алардын келечекте аткара турган милдеттери, иш-аракеттери жөнүндө баштан аяк абдан кызыктуу сүрөттөлөт. Элдик дастандардагы Жаңыл Мырза, Кыз Сайкал, Гүлгаакылар баатыр кыздар деген жалпы аталыш менен белгилүү. Бирок ал каармандар ар түрдүү тарыхый доорун өкүлдөрү. Алардагы негизги тема ички жана тышкы душмандарга каршы күрөшүү менен бирге баатырдык жана мекенчилдик улуу идеяларды даңазалоо болуп эсептелет.

Чыгармалардын идеялык-көркөмдүк маниси сюжеттик окуялардагы образдардын кыймыл-аракетинин күчөшү менен тереңдетилип сүрөттөлөт. Мисалы, элдик дастандарда негизги тема баатырдык духтагы стилге баш ийген. Негизги темалар: баатыр кыздардын дүйнөгө келиши менен бой жетиши, тышкы душмандарга каршы күрөшү, эл ичиндеги ынтымак, эл-жерин коргоо темалары кыздардын өмүр баяны менен чогуу баяндалат. Ушул темалардын бардыгы башкы каармандардын тегерегинде чечилет да сюжеттик окуянын башын бириктирип турат. Ошентсе да алардын дүйнөгө келиши, аларга ат коюу сыяктуу мотивдер "Манас" эпосундагыдай чоң процессти талап кылбайт. Бул мотив алардын башка каармандарга караганда өзгөчө баатыр экендигин айгенелейт. Чыгарманын композициялык курулушу, анын идеялык көркөмдүк маанисине ылайык, сырткы

душмандардын карасанатайлык күчүнө каршы күрөшү жана элдин турмуш жагдайын көрсөтүүчү темада берилген.

Демек, элдик дастандарда бой жетип, күчкө толуп, элдин керегине жарай турган, эли-жери үчүн жанын сайып койгон мекенчил, кыздардын образы чагылдырылган. Чыгармаларда алардын чоролору, достору жөнүндө да бир аз үстүртөн айтылып мүнөздөмө берилет. Адатта баатырлар элдик чыгармаларда кырк чоро, же жигит күтөт деп айтылат эмеспи. "Гүлгаакы" дастанында Гүлгаакынын нөөкөрлөрү Мисгаакы баштаган кырк кыз жөнүндө айтылса, "Кыз Сайкалда" болсо Сайкал теңтуш кыздарды, балдарды күттү, "Жаңыл Мырза" поэмасында Жаңыл Мырза кырк жигит күтөт деп берилет. Анткени жалгыз баатыр эч качан баатыр боло албайт. Жалгыздын иши жалгыз, кагылышта ал жалгыз калса анда жеңилет, ошондуктан кыздардын образдарында элдик улуу идеялардын ачылышында аларды коштоп жүргөн чоролорунун орду баа жеткис зор.

Элдик дастандар турмуштук ар кандай окуяларга, ар кыл көркөм образдарга бай. Сүрөттөлгөн ар бир көркөм образдар мейли оң, мейли терс каарман болобу ар биринин өзүнө гана таандык өңү-түсү, кылык жоругу сүрөттөлгөн. Алар чыныгы турмуштагыдай бири-бирине окшобогон кулк мүнөзгө ээ, сүйлөгөн сөздөрү, ойлоосу, согуштук тактикасы дагы ар башка, бири-биринен өзгөчө айырмаланып турушат. Аталган дастандарды окуганыбызда Сайкал, Жаңыл Мырза, Гүлгаакылар менен катар алардын душмандары куу, арамза, амалкөй, кишиге жакшылыгы жок терс каармандардын образдары да көз алдыбыздан чубуруп өтөт. Дастандарда тарыхтын өткөн барактары күбө болгондой тээ алмустактан бери келе жаткан жер талаш маселеси дагы көтөрүлгөн. Бул күрөштөрдө кыздар канчалык тоскоолдуктарга каршылыктарга карабай элин, жерин сактоо үчүн жүргүзгөн ары баатыр, ары эмгекчил Кыз Сайкал, Жаңыл Мырза өңдүү кыздарыбыздын жүргүзгөн күрөшү абдан татаал жана өтө курч болгондугун чыгармалардын сюжеттик системасынан улам туябыз. Бул эзелтеден чечилбеген, бүтпөгөн улуу талаш жөнүндө элибиз тээ байыркы заманда эле оозеки тил безеп келишкендигин тана албайбыз. Мындай күрөштө баатыр кыздарыбыз канчалык тоскоолдуктарга, каршылыктарга учурабасын акыры жеңишке жетишкендигин дастандарыбызда даңазаланып ырдалып келет. Демек, аталган дастандарда негизги көркөм образдар душмандар менен болгон кагылышта ачылат да алардын баатырдык дараметтери чагылдырылат.

Чыгармаладагы каармандардын жүрөгүндөгү жашыруун сырларды билүү дастандардагы башкы нерсе. Айтуучунун чеберчилиги да, көркөм образдар системасынын өзгөчөлүгү дагы мына ушунда. Орус элинин улуу ойчулу Н.Г.Чернышевский: "Адамдын жүрөгүн билүү, анын жашыруун сырларын ачуу жөндөмдүүлүгү – бул чыгармачылыктагы ушунчалык улуу нерсе"¹ деген. Жогоруда улуу ойчул белгилегендей дастандардагы каармандардын ички сырын сүрөттөө таланттуулактун негизги күчү. Ал эми адабиятчы И.А. Гончаров белгилегендей: "Чыныгы образда сөзсүз акыл да болот, анткени образ доорду, салттарды жана башкаларды элестетип көрсөтүү менен өзү аркылуу кандайдыр бир ойду билдирет. Буга кошумча жүрөк да болот, анда демек, баары болот"², деген. Жогоруда улуу ойчулдар айткандай дастандардагы көркөм образдардын ачылышына ка-

¹ Чернышевский Н.Г. Русские писатели о литературном труде. т.2. -Л., 1965, стр.305.

² Гончаров И.А. Русские писатели о литературном труде. т.8. -Л., 1965, стр.89.

армандардын ички сезими абдан чоң жөлөк болот. Демек, чыгармалардын сюжетиндеги турмуштук типтүү кырдаалдар көркөм образ кандай бирдикте болсо, каармандын ички дүйнөсү менен сырткы чөйрө да ошондой өз ара байланышта болуп, бири-бирин шарттайт, бири-бирин өнүктүрүп турат.

Кадимки турмуштагыдай эле эпикалык чыгармаларда да каармандар сүйлөйт, экинчисине оюн түшүндүрөт. Каармандардын ошол сүйлөгөн сөздөрү аркылуу ички дүйнөсү ачылат. Мисалы, "Гүлгаакы" дастанында кыргыздын баатыр жигити Гүлжигит Гүлгаакыга үйлөнөм деп барып ички душмандар тарабынан өлүм табат. Бул эпизоддо Гүлжигит менен Гүлгаакынын бири-бирине болгон сүйүүсүнүн, абдан тазалыгы, адамдык касиетинин жогору экендиги таасын сүрөттөлүп, душмандардын зөөкүрлүгү ого бетер күчөтүлүп ачылат. Калмак урусу чогулуп келип Гүлжигит менен Гүлгаакыны көмгөндүгү, эненин жашы, ар бир адамдын жүрөгүн титиретет. Бул чыгармадагы эки жаштын өлүмү чыгарманын кулминациясы, жеткен чеги. Мында дагы күчтүү драматизм көрүнүп турат.

Ошондой эле чыгармаларда кийим-кечектердин дагы кыздардын баатырдык образынын ачылышына тийгизген таасири бар. Анткени алар зоот кийимдерин кийип көпчүлүк учурда душманга карата Ата Мекенин коргоо үчүн аттанат. Жоокердик кийимдер дагы баатырдыктын символун берип турат деп айтсак болот.

Мисалы, "Кыз Сайкалда":

Ак кандагай сайма шым,
Багалеге саймалуу,
Башына кийип туулга,
Төшүнө таккан чарайна¹ –

деген саптар менен берилсе, ал эми А.Чоробаевдин айтуусундагы "Жаңыл Мырза" поэмасында:

Тулку бойдо ачык жок,
Бармак басым кенедей,
Туулга башта, чарайна
Көкүрөккө тартынып,
Чопкутту баса кийинип² – деп берилет.

Демек, поэмаларда баатыр кыздар жоокердик кийимдерин көпчүлүк учурда кармашка түшө турган болгондо гана кийишкен. Жай турмушта ал зоот кийимдер көп кийилбейт.

Элдик поэмалардагы дагы бир көңүл буруп кете турган нерсе – бул баатыр кыздар колдонуп жүргөн курал-жарактар болуп эсептелет. Жоокерчилик турмушта алар баатырдыктын символу. Ошондуктан баатырдык поэмаларда курал-жарактардын мааниси зор. Баатыр кыздар мекенин коргош үчүн сөзсүз түрдө колуна курал алып анан душмандарга каршы аттанат.

"Жаңыл Мырза", "Кыз Сайкал" дастандарындагы жоокердик куралдар: найза жана жаанын жебесинен душмандары көз жумат. Ырас бул жарактар баатырдык дух өкүм сүрүп турганда гана колдонулган. Р. С. Липец : "Стрела: ра-

¹ Урманбетов О. Кыз Сайкал, Эл адабияты сериясы, 25 - том, Бишкек, 2003, 168 - бет.

² Чоробаев А. Жаңыл Мырза. Эл адабияты сериясы, 6 - том, Бишкек, 1998, 222 - бет.

зыскивающая врага и попадающая в него сама сабою"¹ деген. Анткени поэмаларда баатырлардын аткан октору көпчүлүк учурда жаза кеткен эмес жана алар өзүнчө баатырдык бөөк берип турат. Ал эми жайчылык турмушта куралдар жөнүндө сөз болбойт.

"Эл өзүлөрү билип, өзүлөрү түзгөн баатырдын тескери каармандар менен болгон күрөшүндө артыкчылык кыла тургандыгын баса көрсөтүшсө да, жеңиштин өтө кыйынчылык менен келе тургандыгын жашырышпайт. Мына ушул кыйын кагылыштарда, татаал ситуацияларда, баатырларга тиешелүү эң жакшы сапаттарды, баатырдык белгилерди ачышат"² - дейт Ж. Суванбеков. Илимпоз белгилегендей элибиздин аталган баатырдык поэмаларынын баардыгында душманга каршы күрөштө Жаңыл Мырза болобу, Кыз Сайкал болобу, Гүлгаакыбы баары тең өзүлөрүнүн баатырдык сапаты, мекенчилдик идеяны туу тутуусу менен гана жеңишке жетишкен. Ошону менен баатыр кыздарга алардын жанындагы колдоочу чоролору да сөзсүз жардамга келген. Эгер душман сокку урган мезгилде жанында жардамчылары жок болуп калса, анда баатырлар жеңилет. Демек, элибиздеги "Жалгыз баатыр баатыр эмес" деген накыл сөздүн калети жок деп айтууга болот.

"Жаңыл Мырза", "Кыз Сайкал", "Гүлгаакы" дастандарындагы баатыр кыздардын тегерегинде топтоштурулган алардын чоролору менен бирге ички жана сырт душмандар менен болгон күрөштөрдө, кагылыштарда алардын баатырдык образы менен кошо алардын мекенчилдиги ого бетер көркүнө чыгат. Кыздар ачык түрдө тайманбастан салгылаштарга катышып, жогоруда айтылгандай колуна найза алышы, кылыч чабышы менен алардын баатырдык касиеттери айрыкча ачылат. Тактап айтканда, поэмалардагы окуялардын өсүп отуруп жеткен чокусу - кулминациясы баатыр кыздардын душмандар менен болгон катуу салгылашуулары. Поэмалардагы баатыр кыздардын душманы элдин да душманы экендиги ачык көрүнөт. Анткени алар адамгерчиликтүү баатырлар. Катылып биринчи эч кимге баш көтөрүшпөйт, качан гана аларга душмандары каршы аттанып, жылкысына тийип, жылкычыларын сабагандан кийин гана алар менен ачык салгылашка чыгышат. Ошондуктан аталган поэмаларда ары акылдуу, айлакер, колунан баары келген, эч нерседен тартынбаган, душмандарга каршы коркпостон сокку урган, баатыр жана мекенчил кыздардын форуму түзүлгөн.

Ж. Суванбеков: "Бүткүл дүйнөдөгү элдердин тарыхында, ошону менен катар кыргыз элинин тарыхында биз эркектер менен тең укуктуу жоокерлер - баатыр аялдарды кезиктиребиз. Булар жоокерлер менен катар элдин тилегин тилеп, эркиндик үчүн, бакыт үчүн күрөшөт"³ - деп белгилеген. Демек, баатыр кыздар элдик поэзиядагы эркек баатырлардан кем калышпай, душмандарына каршы күрөш жүргүзүшөт.

Аталган поэмалардын сюжетинин өнүгүшүндө элдин жашоо турмушу менен катар баатыр кыздардын эң жакшы сапаттары топтоштурулган. Байыркы мезгилдерде аялдардын укугу чектелген болсо дагы кийин аялдар жөнүндө жаңы мамилелер туулуп, анын натыйжасында аялдар колдоруна курал алып эркектерден кем калышпай күрөшкө аттангандыгын поэмалардын сюжеттик өнүгүшүнөн көрүүгө болот.

¹ Липец Р. С. Мечь из редкостной бронзы. - Советская этнография, М., 1978, №2, 119 - бет.

² Суванбеков Ж. Кыргыз элинин баатырдык кенже эпосу, Фрунзе, 1963, 91 - бет.

³ Суванбеков Ж. Кыргыз элинин баатырдык кенже эпосу, Фрунзе, 1963, 100 - бет.

Элибиздин баатырдык поэмаларында байыркы заманда эле эл аралык мамилелерге көңүл бурулгандыгын көрүүгө болот. Биз бул идеяны "Гүлгаакы" дастанынан да кенен кездештиребиз. Мисалы, Гүлгаакынын атасы Коңтаажынын досу Кытайдын ханы Кылчаң хан жөнүндөгү окуяда алардын кол үзүшпөс достугу даңазаланат. Кытайдын ханы Кылчаң Гүлгаакыны өз кызы Лилисин менен түбөлүк достоштурат. Чындыгында Лилисин да Гүлгаакыдан кем калбаган өнөрү күч, атканын жаза кетирбеген көзгө атар мерген, акылдуу, ажарлуу баатыр кыз болгондугун төмөнкү саптан көрүүгө болот:

Басып келип Лилисин,
Жааны колго алды эми.
Жоолук алып колуна,
Эки көзүн таңды эми.
Болжоп атып бутаны,
Мергендигин билгизди.
Топчудай кара чекитке,
Жаңылбастан тийгизди.

Мына ушул окуядан кийин Гүлгаакы кытай кызы Лилисин менен дос болуп, андан бир ай ичинде анын өнөрүн үйрөнөт да экөө акыреттик дос болушат. Демек, поэмада бүгүнкү күндөгү улуттар аралык достук маселеси да өтө кылдат, так сүрөттөлгөн. Лилисин, Мисгаакылар да Гүлгаакы менен катар турган сулуу десе сулуу, маңдайынан нур төгүлгөн ажарлуу, баатыр десе баатыр, мекенчил десе мекенчил кыздардын образдары. Алар поэмага өзүнчө кошумча түс берип турат жана Гүлгаакынын баатырдык сапатын ого бетер күчөтүп, өркүндөтүп ачып турган каармандар. Демек, поэмаларда баатырык, мекенчилик менен кошо достук идеясы дагы даңазалаган.

Поэмалардын композициялык курулушунда достору менен катар ички жана сырткы душмандардын образдары да берилет. Душмандардын образы поэмаларда жалпылаштырылып ачылган. Элдик баатырлардын карама-каршысында турган коркунучтуу душмандар көп учурларда туугандарынын арасынан да чыгып карасанатайлык менен жамандык кылышат.

Кыргыздын эпикалык чыгармаларында Кыз Сайкал, Жаңыл Мырза, Гүлгаакы сыяктуу эр жүрөк баатыр кыздардын образдары ар түрдүү салттуу мотивдер менен жабдылып, баатыр кыздар жөнүндөгү, кыздардын галлереясын түзүп турат. Булардын образдарынан доору татаал элдин жашоо образын, аял затынын назик жан дүйнөсүн, асыл натурасын окууга болот. Демек, жогорудагыдай алп кыздардын образынын келип чыгышы жана салтка айланышы өтө узакка созулган татаал процесс. Бул типтеги образдар дүйнө элдеринин көпчүлүгүнүн эпикалык чыгармаларында кезигип, ал элдин тарыхынын кээ бир баскычынын, урунттуу окуяларын поэтикалык көркөм чагылдыруунун ыкмасы катары кызмат кылат.

Академик В. В. Бартольд "Алгачкы ислам жана аял" деген макаласында коомдук турмушта аялдардын ролу жогору болгондугун Орхон Енисей жазма эстеликтеринен кезиктиргендигин эскертет. Анда түрк аялдары сргуштарга да катышкандыгы жөнүндө пикир айтылгандыгын белгилеген. Демек, кыргыз элинин "Кыз Сайкал", "Гүлгаакы", "Жаңыл Мырза" элдик дастандарындагы баатыр кыздардын образдары бекер жеринен жаралбаган болсо керек.

Аталган поэмалардын сюжетинин өнүгүшүндө элдин жашоо турмушу менен катар баатыр кыздардын эң жакшы сапаттары топтоштурулган. Байыркы мезгилдерде кыздардын укугу чектелген болсо дагы кийин кыздар жөнүндө жаңы мамилелер туулуп, анын натыйжасында кыздар колдоруна курал алып эркектерден кем калышпай күрөшкө аттангандыгын чыгармалардан баамдоого болот.

Коңшу мамлекеттер менен ынтымакта жашоо, өз ара кызматташтык мамилелерди өнүктүрүү, гумандуулук сыяктуу асыл идеялар элдик оозеки чыгармачылыктагы негизги идеялардан болуп эсептелет. Нечен кылымдап жаралган макал-лакаптар, санат-насыят ырлардан тартып, улуу "Манас" эпосубуз, кенже, эпостор, дастандардын баардыгы тең бүгүнкү күнү адам эңсеген эң сонун таза, улуу идеялар менен сугарылгандыгы менен баалуу. Кыргыз элинин ар кайсы доорлордо жаралган "Кыз Сайкал", "Жаңыл Мырза", "Гүлгаакы" дастандарында өз элин, жерин сүйүү, анын кызыкчылыгы үчүн күрөшүү, коңшу элдер менен жакшы тилекте, достук мамиледе жашоо жана бири-бири менен эриш-аркак жашоо сыяктуу улуу идеялары орун алган. Мисалы, "Гүлгаакы" дастанындагы кыргыз баатыр жигити Гүлжигит Гүлгаакыны сүйүп калышы, кытай кызы Лилисиндин Гүлгаакы менен достугу жөнүндөгү окуялар эл достугунун эң жогорку үлгүсү.

"Кыз Сайкал", "Жаңыл Мырза", "Гүлгаакы" дастандары элибиздин ар башка доордогу жоокердик жана жай турмушун сүрөттөгөн. Ички жана тышкы душмандар менен болгон күрөш карапайым элди ого бетер бири-бирине жакындаштырып, алардын ынтымагын, эли-жерине болгон мекенчилдик көз караштарын калыптандырган. Кыздардын күрөшү - эли-жери үчүн болгон күрөш. Бул күрөштүн келечек муундарды тарбиялоодогу мааниси абдан зор. Айтылуу кыздар өз элин чексиз сүйгөн, элинин эркиндикке умтулуусуна чын ниети менен тилектеш болгон, өзүлөрүнүн жеке тагдырынан элдин тагдырын жогору койгон, алардын кызыкчылыгы үчүн жанын да аябаган улуу каармандар.

Жыйынтыктап айтканда, "Жаңыл Мырза", "Кыз Сайкал", "Гүлгаакы" поэмаларындагы баатыр кыздар мекенчилдик идеяны туу тутуп, элин ар кандай душмандардан коргошунун өзү эле сөзсүз кийинки муундарга үлгү болот деген терең ишеничтебиз. Кыргыз элинин руханий байлыгынан жаралган поэмалардагы кыздардын образы жана орду биздин элибизде байыртадан эле кыздарга өзгөчө мамиледе болуп келгендигин далилдеп турат. Бул жагынан биз өзүбүздүн тарыхыбыз, элибиздин ушунчалык бир кемеңгерлиги менен сыймыктанабыз. Немец окумуштуусу Вилһелм Гумбольт айткандай "Элдин ар - намысы, адеп - ахлагы аялга болгон мамилесинен билинет" деген экен. Демек, аял затын сыйлоо, урматтоо, баркын билүү бизин ата бабаларыбыздын дагы салтында болгон. Ошондуктан кыздар жөнүндөгү эң сонун поэмаларды жараткан. Карап көрсөк адамзат жашоосундагы эң асыл нерселер ар дайым кыздарга арналат. Мисалы, дүйнөдөгү атактуу композиторлор атактуу музыкасын кыздарга арнаган, дүйнөдөгү эң күчтүү поэзия саптары дагы кыздарга арналган. Элибиздин муундан - муунга айтылып келген айтылуу поэмалары кыздардын улуулугун, асылдыгын, назиктигин даңазалаган. Ошондой эле кыздардын баатырдык иштерин, мекенчилдик идеясын саймерендеп ырдап келишкен экен. Санжыралуу кыздарыбыздын баатырлык мүнөздөрү биздин жашап жаткан доорубуздагы жаштарга да таалим - тарбия берип, эр жүрөктүү, айтканынан кайтпаган, көздөгөнүн аткарган, тайманбастыкты үйрөтүүгө да мааниси терең экендигинде талаш жок. Баатыр кыздардын то-

бун түзгөн Кыз Сайкал, Жаңыл Мырза, Гүлгаакылар элдин үмүт-тилегин аткарган, чачылган элди жыйнаган, мекенчил, Ата журту үчүн өз өмүрүн сайып койгон улуу муундун бизге калтырып кетекен улуу табериги.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Гончаров И.А. Русские писатели о литературном труде. т. 8. - Л., 1965.
2. Урманбетов О. "Гүлгаакы" Эл адабияты сериясы, 25 - том, Бишкек, 2003.
3. Урманбетов О. "Кыз Сайкал" Эл адабияты сериясы, 25 - том, Бишкек, 2003.
4. Суванбеков Ж. Кыргыз элинин баатырдык кенже эпосу, Фрунзе, 1963.
5. Чоробаев А. "Жаңыл Мырза" Эл адабияты сериясы, 6 - том, Бишкек, 1988.
6. Липец Р. С. Мечч из редкостной бронзы, //Советская этнография// М., 1978, № 2.
7. Чернышевский Н. Г. Русские писатели о литературном труде. т. 2. - Л., 1965, стр. 305.

КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабият институтунун илимий кызматкери
Турсуналиева А.

20–40-ЖЫЛДАРДА КЫРГЫЗ ПРОЗАСЫНДА ДИАЛОГДУН КӨРКӨМ КЫЗМАТЫ

(С. Карачев, К. Тыныстанов, М. Элебаев, К. Баялинов)

Эгер адабиятты чалкып жаткан деңиз деп элестетсек анда проза, поэзия, драматургия жанрлары аны кемибес кылып ар тараптан толуктап турган булактары. Мына ушул жанрларда проза болобу, поэзия же драматургия болобу акын, жазуучулар чыгарма жаратууда материалды биз жашаган дүйнөдөн, өзүбүздүн эле турмушубуздан чогултат. Ал эми адам баласынын бүтүндөй жашоосу, тагыраак айтканда күнүмдүк тиричилиги, иши, бири-бири менен болгон мамилеси, массалык маалымат жана компютердик байланыш деги эле кайсыл жагынан албайлы баардыгы диалог менен байланышкан. Мына ошондуктан турмуш чындыгына негизделип жаралуучу көркөм тексттин да эпикалык чыгарма болобу же драмалык чыгарма болобу белгилүү бир бөлүгүн диалог түзүп турат. Жөн гана бир бөлүгүн түзбөстөн, чыгармаларда ал негизги рольдордун бирин ойнойт.

Тарыхый теориялык тажрыйбалар көрсөткөндөй, "диалог" түшүнүгүнө гуманитардык илими өзгөчө кызыгуу жаратат жана лингвистика, адабият таануу илиминде гана бул түшүнүк негизги жана түпкү мааниге ээ. Кандай гана теориялык категория болбосун диалог кеңири жана чакан илимий мааниге ээ. **Кеңири мааниде диалог** (грек. **dialogos** - сүйлөшүү, баарлашуу) эки же бир нече адамдардын ортосундагы сүйлөшүү. О. э. эки башка аң сезимдин байланышы. Ал эми **тар мааниде** диалог **кептин** бир түрү катары көрсөтүлөт. Ушул себептен диалог көбүнчө көркөм адабиятта жана оозеки кепте изилденген. Көркөм прозада колдонулган баардык кептин формаларынын арасынан, диалог күнүмдүк сүйлөшүү кебинде барынан көп чагылдырылат. Орус окумуштуу жазуучулары ар тараптуу анализ, илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыгында диалогду мүнөзүнө карата түрдүү типтерге бөлүшкөн. **Е.М. Галкина Федорук диалог-карама каршылык, диалог-синтез** деп бөлүштүрсө, А.К. Соловьевой өз ишинде диалог-талаш тартыш, диалог-унисон, деп белгилеген. Ал эми А.В. Чичерин **диалог сурак, диалог-сыйынуу** десе, К. Магаева **жекеме-жеке диалог жана аралашкан диалог**, деп изилдешкен¹.

Негизинен эле диалог теориясы өтө оор, толук бир жыйынтыкка келбеген материал. Анткени теориялык жактан диалогдун көлөмү чексиз сыяктуу сезилет. Бирок фактылык негизде ар бир диалогдун сөзсүз түрдө башталышы жана аягы бар. Демек, диалогду филология илиминдеги эң татаал теориялык категория десек да болот. Мына ушул *диалог 20-жылдардагы* көркөм чыгармаларда мүнөздөрдү ачып берүүдө, алардын калыптанышында, сюжеттин өсүп-өнүгүшүндө кандай роль ойногонун, кандайча колдонгонун илимий ишибизде анализ жүргүзүп карап чыгууга аракет кылып көрсөк.

¹ *Кан Су Кюн. Диалог в эпических и драматических произведениях М. А. Булгакова. – М., 1990.*

"Адабиятыбыздын өткөн тарыхына кылчайсак 20–30-жылдары "Ким кимди" деген ураандын учурунда айыгышкан тап күрөшүүнүн мезгилинде кыргыздын акын жазуучулары чыгармачылыгынын эң алгачкы кадамынан Октябрь революциясынын маанисин, азаттык миссиясы жемишин ачыктан-ачык коргошуп, эмгекчи элдердин кеңири массасын жаңы турмушка үндөп, эскиликке каршы чыгып, бай-манаптардын, жалпы эле тап душманынын бетин ачып, социалисттик реализмдин идеалык-эстетикалык принциптерине ээ болушту. Албетте, бардык жазуучулар, акындар бул принципке бары бирдей ээ боло алышкан жок, бул процессте кээ бирөөлөрү чыгармаларында мүчүлүштөр да кетиришти"¹.

Демек, кыргыз адабиятындагы акын жазуучулар да **20–40-жылдары** чыгармаларында жогорудагыдай жетишкендиктерди колдоно башташканбы? Кыргыз адабиятынын абалы кандай болгон деген суроо туулат.

Чындыгында эле, кыргыз адабиятынын калыптануу жана өнүгүү процесси бир топ татаал болду. Элдик оозеки чыгармалар, жазгыч акындардын чыгармалары, акындар поэзиясы, жазма адабияттын алгачкы саамалыктары, айтор, ар бир баскыч өз бөтөнчөлүгүнө жараша өнүгүп келген. Алгачкы жазма профессионал адабияттын туңгуч чыгармалары кыргыз тилинде басма сөз жаралганга чейин Ташкентте, Алматы шаарларында басылып чыгып турган. Кара сөз формасындагы чыгармалар б.а. проза адабиятчы С. Жигитов белгилегендей, поэзиядан бир кыйла мурда жаралса да, ал адабий жанр, форма катары поэзиядан кийин калыптанган. Демек, проза жанрдык жактан кеңейип, көркөм адабияттын өзгөчө бөлүгү катары калыптануу мезгилинде поэзияга салыштырмалуу жай ошол эле учурда орус жана дүйнөлүк адабияттан реализмдин сабактарын алып өнүккөн.

Кыскасы, ал мезгилдеги чыгармалар ошол 20-жылдарда кыргыз турмушуна кирип жаткан революциялык өзгөрүүлөрдүн бир үзүмүн көрсөтүүгө арналып, өзгөчө таптык карама-каршылыктардын, кедей-кембегалдардын, аялдардын пайдасына чечилип, жаткандыгын көркөм элестетүүгө аракет кылышкан. Бирок бул аңгемелер бир кыйла чыйрак жазылганы менен баары бир жогоруда эскертилген кемчиликтерден (сюжет куруу, образды ачуу, көркөм каражаттарды кылдаттык менен колдонуу) ж.б. арыла алышкан эмес.

Мына ушул 20-жылдардын башында эле кыргыз жазма адабиятына ат салыша чыккан жаш таланттуулардын бири С. Карачев болгон.

"Эбак эскирип, урап бараткан феодалдык чирик түзүлүштүн акыркы күндөрү саналып турган учурда, жалпы эле кыргыз кыздарынын башында турган тагдырларынын эң мүнөздүү жагын ачууда турмуш чындыгын Карачев баамчыл жазуучу катары туура элестеткен"².

Албетте, алгачкылардан болуп 20-жылдардын аягында кыргыз прозасында колдонгон С. Карачевдин стили фольклордук жанрдан аябай айырмаланбаса да, кандайдыр бир өсүүлөр, алдыга жылуулар болгон. Кыргыз прозасында төрөлгөн жана талпына баштаган учурундагы көркөм каражаттарынын бардык системасы элдин поэтикалык салттары менен өтө тыгыз байланышта болгон. Жазуучунун мына ушул жылдары жазылган чыгармаларына көз чаптыра турган

¹ Бобулов К. Фольклор жана адабият. – Фр.:1980. – 170-б.

² Карачев С. Эрик таңында. – Фр., 1967. – 18-б.

Эскертүү: мындан аркы берилген мисалдар ушул китептен бети көрсөтүлүп берилет.

болсок, фольклор жанрындагы жомок, тамсил, эпостордо колдонулган адабий теориялык көркөм каражаттардын өзгөргөнүн байкоого болот. С. Карачевдин 1928-жылы жазылган "Эрксиз күндөрдө" повестинде диалог таптакыр жок дегенден алыспыз бирок, автор диалогду сейрек анан кыска колдонгон. Окуянын мазмуну көбүнчө монологдун негизинде ачылып, негизги сюжет монологго курулгандай. Ал эми диалог болсо жөн гана жардамчы каражат катары колдонулган. Тагыраак айтканда, бул чыгармасында жазуучу көркөм чыгарманын сюжетин баяндоодо колдонулуучу ыкмалардын биринчи жана экинчисин, **баяндоо** менен **сүрөттөөнү** жакшы колдонгон. Ал эми үчүнчүсү болгон **диалогду** болсо өз деңгээлине жеткире алган эмес.

Жазуучу бул чыгармасында диалог баяндоону колдонгон, диалогдун жардамы менен адамдын ички дүйнөсүнүн абалын баяндап түшүндүрүп берет.

Ал эми 1929-жылы жазылган "Эрик таңында" повестинде болсо, диалогду колдонуунун тажрыйбасы жана теориялык жактан колдонуу стили да өзгөргөн. Фольклордук чыгармалардын сюжеттеринде каармандардын ким экендиги диалог менен кошо айтылып, белгилүү болсо, бул текстте форманы бираз татаалдаштырып диалогдордун өздөрүн гана берүүгө аракет кылган. Ошондуктан кээ бир жерде кайсы каармандын сөзү экенин айырмалоо да кыйынчылыкка учурайт. Ошондой эле көбүнчө диалогдор монологдун ичине сиңип кеткен сыяктуу. Мисалы:

"– Октябрь, октябрь, сен канчалык жаңы өзгөрүш, жаңы турмуш киргизгенсиң!..

Мындай турмушта жашагың, миң-миң жылдап жашагың келет.

Акың бар!

– Касым, сен эмне өзүңөн өзүң күбүрөп-шыбырап жатасың?

– Ушул жаңы турмуштун урпору болгум келип жатат.

Жолдоштордун бары мага карап күлүштү. Эмнеден экенин билбестен мен да кошо күлүштүм.

– Тилегиңе да жетээрсиң. Ал да ыраак эмес.

– Эки жылда радио орнотобуз дешет, ошондо даяр болуп тур. – Жакаларын ачып жеңдерин карысына дейре шымаланышкан жолдошторум мени каткырышып, ортого алышты. Бирөөнүн колунда калак, бирөөнүкүндө кайырмак, бирөөндө кош ооз мылтык.

– Өзүңөргө жол болсун? Жоого аттануучудай болуп кайдан келе жатасыңар?

– Бүгүнкү абанын жакшылыгынан үйгө олтура албадык. Баса, ушундай күндө камалып жатуунун өзү кеп да эмес.

– Жүр, Касыке, аркы өйүзгө барып кайталы.

– Менин да баятадан ойлоп олтурганым ошол болуучу.

– Кеттик эмесе, бышырган эт кымыз алдык. Ошол жактан тамактана кайтарбыз. Балыкчы, мергенчилерибиз да бар.

– Кетсек, кеттик.

Жабыла келип кайыкка олтурдук. Күчтүү колдор менен шилтенген калактар жаркыратып, ак көбүктөр чачыратты.

Кайыктын кулагында сууну шилеп ойноп келе жаткан Акмат тамагын кырып койду. Акмат баарыбыздан оюнкараак, шылдыңчыл жигит, көңүлү келген убактарда ырдап берип, барыбыздын көңүлүбүздү көтөрүүчү.

– Акмат, сен карала-торала болуп жердин астында таш көмүр казып жатканда да ушинтип ырдай бересиңби?

– Ырдабаганда! Ырдын мазасы ошол көмүр казууда да.

– Таш көмүргө бара элегинде эле сен көмүр өчүрүп жүрсөң керек?

– Сенчилеп сасыган теринин бучкагын иштеп жүрбөй десең?!

Олтургандын баары күлүштү¹.

Бул тексттеги диалогдордун каармандарын аныктоо кыйынга турат. Акмат менен болгон пикир алышууда ага ким тарабынан суроо узатылып жатканы да билинбей калган. Диалогду колдонууда автор жаңы ыкма колдонуп. "деп", "деди" деген сөздөрдү жоюуга аракет кылган. Бирок, сюжет чаржайыт болуп кеткен.

Ошондой эле бул повесттеги диалог окурманга тикеден тике берилбестен, автордун баяндоосунун ичине камтылган. Тагыраак айтканда С. Карачев мурун колдонулбаган башкача бир ыкманы колдонууга аракет кылган. өткөн мезгилдеги окуяда колдонулган диалогду текстте чеберчилик менен ачып окурманга сунган.

"Эрик таңында" повесттиндеги диалогдун дагы бир өзгөчөлүгү **"полилог"** (экиден ашык адамдын сүйлөшүүсү) диалог да колдонулган. Ар бир каармандын сөзү кыска-кыска бирок ачылып берилип окуя улам ачылып отурган.

Ушул эле жылдары адабият агымына кошулган жазуучулардын бири кыргыз элинин совет мезгилиндеги туңгуч жазуучу, Кыргыз Республикасынын туңгуч эл агартуу комиссары, кыргыз тилинин грамматикасын негиздеген профессор жана кыргыз маданиятынын, адабиятынын өнүгүшүнө зор таасир эткен мамлекеттик көрүнүктүү ишмер. **К. Тыныстанов** болгон.

К. Тыныстановдун поэтикалык чыгармалары 20-жылдардан тартып, бүгүнкү күнгө чейин адабияттын жандуу талкуусуна объект болуп келгени жашыруун эмес. Анын чыгармаларына ар түрдүү адабий теориялык талдоолор жүргүзүлүп, ар кандай ойлор айтылып келет.

К. Тыныстанов алгачкы чыгармаларында диалог болобу же монологбу азыраак колдонгону көрүнөт. "Мариям менен көл боюнда" чыгармасы биринчи жак автор тарабынан баяндоо көркөмдүү ишке ашырылып, табияттын көрүнүшү, көлдүн жээги, каармандардын жан дүйнөсү өзгөчө чеберчилик менен сүрөттөлгөн.

"Күн бешим. Мен дөңдө... бет. Алдыда көл. Көл тунук, тынч. Бетиндеги чыбыр-чыбыр майда толкун. Ал жаздын түрдүү күнү менен алек, кубанат, ойнойт, күлөт. Билинер-билинбес ай дөшүлөп көтөрүлгөн, көл бети бешиктеги күнөөсүз дүйнөдөн кабарсыз жаштын (элесин) карашын берет"².

Ал эми диалог болсо, баяндоо, сүрөттөө сыяктуу чыгармада дээрлик колдонулган эмес. Аңгеменин башынан аягына чейин эки, үч жерден гана кездештирүүгө болот. Мисалы: "Чыксам ай жарык. Көл абдан мемиреп тынчтыкта экен. Мен короого жакындаганда (мени таанышпады белем). Курман жашынгандай болду. Карачач кайпактап менин астымдан чыкты да: бетим... сен белең? Мени кара басып унутуп калган турбайынбы, кыз сени ойготуп кой деп мага тапшырып кетпеди беле – деди. Кой, ачууланбай эле кой. Жашынган ким? деп сурадым.

¹ Жогорудагы китеп. 84–85-бб.

² Касым Тыныстан уулу Адабий чыгармалар. – Б., 1991. 76-б

Эскертүү: мындан аркы берилген мисалдар ушул китептен бети көрсөтүлүп берилет.

Жашырмак белем сенден, ал Курман. Эртең көчөбүз, ошон үчүн кыз сени менен сүйлөшүп калайын, таарынат ко деген. Мен адам, калп айтмак белем.

– Кайда көчөсүңөр?

– Элиңергеби?

– Элибизге баралы эми, кыз зарыгып калды. Биздин үйдө, аркы булуңда.

Элибизге деген сөз мени таманымдан дүркүрөгөн төбөмдөн чыкты. Көзүм тунарып башым айланып жан жагымды караңгылык каптады¹. Өзүбүз күбө болгондой эле бул жерде автордук баяндоонун арасына аралашып кеткен кыска бир диалогду көрүүгө болот. Албетте, бул диалогдон да кандайдыр бир маалымат алууга болот бирок, баяндоо чеберчилик менен берилгендиктен диалог аябай деле зарыл болбой калган. Ал эми кийинки аңгемелеринде диалогду колдонууда автор фольклордук жанрдан алыстай албаганын көрөбүз.

Албетте, "Азыркы кыргыз адабияты жайдак жерде өнүккөн жок. Мурдагы анын тарыхы, көркөмдүк тажрыйбасы – бул элдик оозеки чыгармалардын традициялары. Дүйнөдөгү бир дагы адабият сырткы жана ички таасирсиз өнүккөн эмес, өзүнүн тамырынан ажырап калган, жалаң гана чоочун таасирдин суусун ичкен адабият - сөздүн толук маанисинде адабият деген укукка ээ эмес. Ошондой эле башкалар менен байланышын такыр үзүп, өзүнүн куу кепесине жашынып алган адабият да өтө жарды жана кунарсыз". "Ошентип, фольклор адабиятыбыздын төрөлүш учурундагы улуттук негизин түзүп, анын кийинки өнүгүшүнө да сугарып, эң жемиштүү топурагына айланган. Азыр кыргыз адабиятынын жаралышын жана андан ары өнүгүшүн элдик оозеки чыгармачылык менен болгон байланышсыз элестетүүгө мүмкүн эмес."² Анткени, акын, жазуучулардын чыгармаларынын тамырлары фольклордон сугарылып, топурагы гана жазма адабият жыттанып турган. Эгер мына ушул суу болбогондо топурак кунарсыз, кургак болуп калаар эле. Ошондуктан К. Тыныстановдун алгачкы аңгеме повесттеринде фольклордук ыкмалар бар эле.

Мисалы: "Койчуман менен Бакачы" деген аңгемесинин сюжети Торгой жомогундагы сыяктуу баштан аяк Койчуман менен Бакачынын диалогуна курулган.

Бул аңгемеде жогорудагы "Мариям менен көл боюндагыдай" автордук баяндоо, көркөм сүрөттөөлөр жокко эсе, сүрөттөөнү жок десек да болот. Мындай сюжеттин өнүгүшү, окуянын жүрүшү диалог менен курулган чыгармалар кийин да "Дайыр менен Небак", "Дурустук менен Буруштук", "Арпа менен буудай", "Ууру", "Малдардын талашы", "Талаага тай өнүптүр", "Билим – түгөнбөс байлык" ж.б. ушул сыяктуу аңгемелеринде да уланат. Бул аңгемелер кыска диалогдордон куралып, адамга акыл-насаат берүү максатында жызылгандыктан, диалогдор түпкүрүндө терең маани маңыздуу ойлор камтылган сөздөр менен берилген.

"Келечеги бар ар кандай салттуу адабияттын өз мезгилинин, өз элинин бай турмушун, тагдырын, ой санаасын көркөм образдарда түрдүү боектор менен сүрөттөш үчүн, түбөлүккө куу сайдын кебетесин кийип калбасы үчүн, ага көркөм сөз өнөрүн баарынан ыйык жана жогору койгон өз жүзү бар, өз сөзү бар "бейтаныш" жаңы муун кошулуп турушу керек. Бул жалаң эле адабияттын закону эмес, жалпы эле адамзаттын жашоосунун закону."

¹ Жогорудагы ктиеп. 79-б.

² Бобулов К. Фольклор жана адабият. – Ф., 1980.

30 - жылдары мына ушундай жаш муундардын бири **К. Баялинов** да кыргыз адабиятынын агымына келип кошулган.

"К. Баялинов – кыргыз совет адабиятын негиздеген аксакал жазуучулардын бири. Баарыдан мурун К. Баялиновго жазуучулук "сараңдык" мүнөздүү экенин белгилей кетүүбүз керек. Жазуучу шашылып чыгарманы чийки бойдон окуучуга суна коюга умтулбайт. Ал аз жазат, бирок сапаттуу жазууга аракеттенет"¹.

Адабиятчы К. Бобулов орус тилинде 1969-жылы жарыяланган "Пути, развития реализма в киргизской прозе" деген китебинде минтип жазат. "К. Баялинов кыргыз адабиятын баштоочу, башкалар сыяктуу эле бала чагынан тартып кыргыз элинин оозеки чыгармаларынын сыйкырдуу таасирин сиңирип алган"².

Чындыгында эле жазуучунун алгачкы чыгармалары менен таанышканыбызда түп тамырында фольклордук топурактын жатканы айкын көрүнөт. Реалисттик түрдө жазылган проза, драматургия, адабияттык сын сыяктуу адабият жанрлары Октябрь революциясынан мурда кыргыз элине белгисиз эле. 1926-жылга чейинки чыккан кыргыз жазуучуларынын чыгармаларынан адабияттын бул түрлөрүн көрүү мүмкүн эмес болучу. Бул жанрлар кыргыз адабиятында кийинчерээк, 1930-жылдардын ичинде гана акырындык менен өнүгө баштаган.

К. Баялиновдун "Ажар" аттуу аңгемеси 1928-жылы жазылган. Бул аңгеме кыргыз адабиятындагы прозанын туңгуч үлгүсү катарында болуп, анын окуясы 1916-жылкы кыргыз эли падыша өкмөтүнүн колониялык бийлигине каршы чыгарган көтөрүлүштүн окуясынан алынган. "Ажар" кыргыз адабиятынын реалисттик пландагы жазылган прозанын туңгуч үлгүсү.

Жазуучунун алгачкы чыгармаларынын бири болгон бул "Ажар" повести жогоруда белгилегендей кыргыз адабиятындагы проза жанрында жазылган алгачкы чыгармалардан болгондуктан, көркөм чыгармага тиешелүү болгон композициялык элементтердин бардыгын жолуктуруу мүмкүн эмес. Окуялар негизинен автордук баяндоонун негизинде окурмандын жан дүйнөсүнө сиңип, жеткиликтүү болот. Ал эми сүрөттөө, диалогдор көбүнчө кыска, суроо-жооп иретинде болуп, дээрлик **буйрук, өтүнүч диалогдор** басымдуулук кылган. Мисалы: "Ажар жумшак, ичке үнү менен ыйламсырап:

– Атаке, кайда барасың? – деди.

– Садагасы, ыраак барбайм, келем.

Бирок, анын үнү каргылданып, жүрөгүндө бир коркунуч бар экендигин билгизет. Ал азыркы кеткен бойдон, кайтып үйүнө келбестей, Ажарды алып, эркелетип, бүгүнкүдөй сүйбөстөй, мындан ары Батма менен ойноп, күлүп, өмүр сүрбөстөй жүрөгү элөп-желөп болуп, алып учуп, токтолбоду. Эшикке чыгып баратып:

– Эл көчүп калса, жүгүндү көк өгүзгө жүктөп, Ажарды үстүнө мингизип ал. Көчтөн калба. Алда кандай заман болот. Катмалдыга падышанын салдаттары келди деген кабар бар, биз ошолорду бет алып кетип бара жатабыз, кайыр кош! – деди.

– "Алда кандай заман болот" деп, жаман жороону баштабай, койсоңчу – деп, Батма эрине кайрат айткандай болду. Бирок аны да бир коркуу сезими баскан сыяктанды" (7-б.).

¹ Борбугулов М. Турмуштун тереңин көздөй. – Б., 1989. – 67-б.

² Жогорудагы китеп. – 98-б.

Албетте, туңгуч, тушоо кесүү прозалык чыгармаларда терең мүнөздүү диалогдордун болушу мүмкүн эмес эле. Бул жерде жөнөкөй диалог колдонулуп, Айткулдун үй-бүлөсү менен коштошуп жаткандагы эң оор учурду, о.э. анын жүрөгү кандайдыр бир жамандыкты сезип жаткандыгын кыска диалогдун ичинде ачып берүүгө аракет кылган.. Мындай диалогдор да көп эмес.

өзгөчө белгилей кетчү нерсе бул повестте монолог чеберчилик менен окурманга жеткиликтүү колдонулган, көркөмдүк жактан фолклордук жанрдын деми бар экени сезилип байкалат.

"Отузунчу жылдарда жаңыдан гана тороло баштаган жаш адабият жана анын эң биринчи өкүлдөрү мурдатан адабий салты болбогон бул татаал жанрды дароо гана колго алышкан жок. Ошондой болсо дагы кыргыз прозасындагы эпикалык жанрдын башталышынын бир бөтөнчүлүгү бул жанрды өздөштүрүүгө ошол мезгилдеги кыргыз прозаиктеринин текши, жапырт, бир кылка киришкендиктери болду. М. Элебаев "Узак жолун", К. Жантөшев "Каныбегин", К. Маликов "Азаматтарын" жана Т. Сыдыкбеков "Кең суусун" бирдей учурда жаза башташып, бирдей эле учурда бүтүрүштү. Демек, кимдир бирөөнү атайы бөлүп, кыргыз прозасындагы эпикалык жанрды баштоочу деп атоо мүмкүн эмес. Мындай мамиле адабияттын тарыхына кантсе да, ар кимисинин өзүнө гана тиешелүү менчик орду бар"¹.

Мына ушундай кыргыз адабиятында өзгөчө оорунга ээ болгон жазуучулардын бири – М. Элебаевдин "Узак жол" романындагы диалогду колдонуу чеберчилигин карап көрсөк. Кыргыз адабият таануу илиминде "Узак жолдун" ушу күнгө чейин жанрдык орду такталып, ал кандай чыгармалардын катарына жатары аныктала элек десек да болот. Автор өзүнүн китебин роман деп атаганына карабастан, айрым адабиятчылар аны повест деп эсептешсе, кээ бирөөлөрү автобиографиялык очерк деп да коюшат. М. Элебаев "Узак жол" романынын биринчи китебин 1935-жылы жазып бүтүп, 1936-жылы жарык көргөн. Ошол күндөн ушул күнгө чейин "Узак жол" тууралуу ар кыл ойлор, пикирлер, сындар да айтылып келет. "Узак жолдун" жаралышы менен 30- жылдарда кыргыз адабиятына принципалдуу жаңылыктар кирген. "Узак жол" биринчи болуп кыргыз адабиятына **баяндоонун** реалисттик нуктагы почеркин, кыскалыкты, локанизмди, речтик мүнөздөмөнүн, социалдык портреттин искусствосун, психологиялык штрихтин өнөрүн, адабий мүнөздүн реалисттик чындыгын алып келген"² деп С. Байгазиев акыйкаттык менен белгилеп өткөн. Чындыгында эле "Узак жол" Мукайдын чыгармачылык эрдиги. Сөз өнөрүнүн балалык мезгилинде чоң адабияттын бийиктигин көздөй жасаган секириги. Калемгер кыргыз адабиятында "Узак жол" аркылуу алгачкы жолу идеолог, моралист, публицист катары эмес, эң биринчи иретте **сүрөткер** катары көрүнгөн. Албетте, жогоруда белгилегендей жазуучу көркөм ыкмалардан баяндоо менен сүрөттөөнү чеберчилик менен колдонгон. Ал эми үчүнчү түрү болгон диалогдун ордун карап көрсөк. Чыгармадагы диалогдун абалы буга чейинки кыргыз адабиятында жазылган чыгармаларда колдонулган диалогдорго салыштырмалуу кыйла эле жогорулаган. Мурдагы чыгармаларда кыска кыска диалогдор колдонулуп, саны жагынан да аз болсо, "Узак жолдо" саны гана сапаты да көркөмдүк деңгээлде өскөн. Көбүнчө диалогдор эки адам-

¹ Асаналиев К. Көркөм нарк. – 44-б.

² Байгазиев С. Жазуучунун чыгармачылык индивидуалдуулугун мектепте үйрөнүү. Мукай жана ЖУСУП. – Б., 1989. – 27-б.

дын гана пикир алышуусу эмес, экиден ашык адамдардын да сүйлөшүүсү менен түзүлгөн. Мисалы: "Анын колтугунда жамгырдан ыккан кулундай корголоп, бир кичине кыз олтурат. Мен барып;

– Бурмаке энем бир чөөчөк буудай берсин дейт, - дедим кемпирге бет бакпай, четке карап туруп. Буйдалган жок, чыгдан жагын бир карап алды да, кемпир:

– Жок, – деп күң этти.

Кайра келдим. Бурмаке энем жаңкыдан бөлөк акыл үйрөтүп, жана жиберди.

– Айт, өлбөсөк бир чөөчөк буудайынын кунуна чыгарбыз. Берген жок жана кур бардым. Ошондо Бурмаке:

– Эми жокту чукуйбузбу! Силер да таалайыңардан көргүлө, багы жокторум, – деди баарыбыздын көрөөр күнүбүз бүткөндөй каран түн түшүп"¹. Эң алгачкы романдардан болуп, эпикалык жанрга жаңыдан кадам коюп жатканда жазылган роман болгонуна карабастан диалог таамай берилип, өз ордунда, ирээттүү колдонулган. Бул жерде автордун, Бурмакенин анан кемпирдин сөзү аралашып жаткандыктан диалог-полилог десек да болот. Автор чеберчилик менен кыска пикир алышуунун ичине каран түш түшкөн бир үй-бүлөнүн, ачкачылык жашоосун берип өткөн. Мындан тышкары да, дагы бир мисал келтире кетсек. "Биз аттаналы деп жатканда Бурмаке:

– Эми жакшы жүр, ушинтип оокат кылбасаң болбойт, үйдү көрүп турбайсыңбы? – деди мага.

– Барамын кайра жакшы болот – дейм мен.

Тышка чыгып, мени аяктап, учкаштырып жатып дагы:

– Деги эмне бермек болду? – деп, Элебестен сурады.

– Айлыгы эки сом.

– Мейли эки сом болсо да бирөө бекер береби, – деди, аттанып алган бизге чыкчырылып туруп"². Жазуучу диалог аркылуу чыгарманы дагы жандуурак кылууга аракет кылган. Мына ушул пикир алышуу аркылуу Мукайга бул үй-бүлөдө эң жакын эле Бурмаке экенин, ошон үчүн анын жалданып кетип бара жатканына Бурмакенин ичи ачышып жатканын, бирок бул да айла жоктун, көр турмуштун айласы экенин айткысы келген. Ошондой эле ушул жерде, бул диалог болбосо чыгарма кандай абалда болмок эле деген да суроо туулат. Чындап эле бул диалог ашыкча колдонулуп калган эмеспи? Анткени жогоруда Мукайдын кете турганына Бурмакенин капаланып жатканы айтылган эле, эми аны диалог аркылуу кайталоонун кереги бар беле? Ал эми Мукайдын эмгек акысы тууралуу окуяны баяндоо учурунда эле "мен айлыгымдын эки сом экенин аттанып кетип жатканда гана билдим" деп кетсе да болоор эле. Демек, чыгармада диалогду колдонууда бардыгы жогорку деңгээлде эмес, мүчүлүштүктөр да кездешет.

Жыйынтыктап айтканда, көркөм ойлоо жана көп жанрдуулуктун залалдары дагы эле күчүндө экенине карабастан, отузунчу жылдары кыргыз жазуучулары көркөм адабиятка чыгармачыл позициядан мамиле жасап калышкан. Чыгармачылык процессинде кыргыз жазуучулары өздөрүнүн индивидуалдуулугун сезе билүүсү, туюнуусу акырында адабияттык сапаттык секириктерге алып келди. Ушул жагынан алып караганда кыргыз адабиятынын отузунчу жылдардагы өсүп-өнүгүшүнө өзүнчө бир доор, айрыкча мезгил катарында мүнөздөсө болот.

¹ Мукай Тандалма чыгармалардын бир томдук жыйнагы. – Ф.: Кыргызстан, 1974. – 141-б.

² Мукай Тандалма чыгармалардын бир томдук жыйнагы. – Ф.: Кыргызстан, 1974. – 166-б.

Колдонулган адабияттар:

1. *Байгазиев С.* Жазуучунун чыгармачылык индивидуалдуулугун мектепте үйрөнүү. Мукай жана ЖУСУП. – Б., 1989.
2. *Баялинов К.* Курманжылга. – Ф.:1983.
3. *Бобулов К.* Фольклор жана адабият. – Фр., 1980.
4. *Борбугулов М.* Турмуштун тереңин көздөй. – Б.,1989.
5. *Касым Тыныстан уулу* Адабий чыгармалар. – Б.,1991.
6. *Карачев С.* Эрик таңында. – Ф., 1967. – 92-93 бб.
7. *Касым Тыныстанов жана анын "Академиялыккечелери".* – Б., 1998.
8. *Кебекова Б.* Кыргыз аңгеме жанрынын өсүш жолдору (1929-60). – Ф.: Илим,1967.
9. *Кан Су Кюн.* Диалог в эпических и драматических произведениях М. А. Булгакова. – М.,1990.
10. *Мукай.* Тандалма чыгармалардын бир томдук жыйнагы. "Кыргызстан", 1974.

КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун аспиранты
Асанова Нурзат

ПАРОДИЯ ЖАНРЫНЫН ТАРИХЫНАН

Пародия - адабиятта сейрек кездешкен табияты татаал жанрлардын түрүнө кирет. Аны жазуу - дээринде күлкүнүн, тамашанын, куудулдуктун, кеңпейилдиктин үлүштөрү болгон, аналитикалык ой жүгүртө алган, көңүлүндө кири жок талант ээлеринин шыбагасына буюрат. Демек, бул адабияттын бир түрү өз авторун өзү тандай, тескей отура жазылып жатса, ошол кубулушту көркөм сын мүнөзүн күтүнгөн пародия тууралуу сөз кылуу да өтө көп даярдыкты талап кылаары шексиз. Белгилүү илимпоз Халил Бапаевдин сөзү менен айтканда: "Адамдын көңүлүн оорутуу оңой, бирок көңүлүн көтөрүү, ыраазы кылуу, күлдүрүп черин жазуу кыйын. Бул үчүн сатириктерден чоң чеберчиликти, күлкү сырын терең үйрөнүүнү талап кылат"¹.

Ал эми орус адабиятында 1960-жылга чейин айрымдар пародияны башка адабий үлгүлөрдүн эсебинен жашаган, экинчи "сорттогу" чыгарма катары да баалап келишкен. Орус окумуштуусу Ф. Линдсей "пародия - паразиттик чыгарма, өз алдынча жашай албайт"² - дейт. Албетте, бул өтө аша чапкан, натура пикир. А чындыгында, ошол даяр стилдин айлампасынан четтебей, чаңында калбай, пародияга алына турган "кемчилик-объектисин" көбүртө-жабырта апыртмалап жатып өз позициясын, сүрөткерлик талантын, чыгармачылык индивидуалдуулугун көрсөтүү үчүн өзгөчө талант, масштабдуу ойлоно алган, көркөм табити күчтүү, юморлук сезими сергилене адамдардын гана колунан келе турган иш.

Албетте, пародисттин өз чыгармачылык жүзүн көрсөтүү менен объектинин стилин чагылдырууга үлгүрүп, деги эле бардык пародия жазууга керектүү деп эсептелген жол-жобо, шарт-эрежелерди аткарып жазып коюу жетишсиз. Ал үчүн пародист автордун стили менен бирге анын көз карашы, эстетикалык табити, адабий-турмуштук позициялары тууралуу жеке элестөөлөрүн кошо камтышы керек. Ошол объектин авторунун бүтүндөй чыгармачылык өнөрканасы менен тааныш болсо ого бетер жакшы болот. Бул тууралуу орус адабиятчысы Н. Поляков: "Пародия оригиналдын стилин эле эмес, анын тиричилик предметтери менен бирге эмоциялык маанайын да чагылдырат"³, - деген пикири абдан орундуу айтылган.

Пародия жанрын теориялык жактан терең изилдөөгө орус окумуштуулары, өзгөчө формалисттер (Тыняков, Шкловский, Эйхенбаум, Виноградов ж.б.) көп күч сарпташкан. Шклавский, "пародия адабияттагы эң типтүү чыгарма", деп пародиянын чыныгы жанрдык өзгөчөлүгүн ашыра көтөрүп, "ал башка жанрлардын калыптанышына уютку болгон", деген оюн билдирген.

Ал эми орус адабиятында пародия деген сөздү биринчилерден болуп атаган адам Феофан Прокольевич болгон. XX кылымда пародияны Тыняков, Мо-

¹ Бапаев Х. Кыргыз сатирасынын табияты. Ф. 1971. Б. - 23.

² Розов А. В. Пародии А. П. Чехова в контексте русской пародии конца XX в. научная дисс. Л.; 1985, стр 18. 04850016057.

³ Поляков Н. Вопросы поэтики и художественной семантики М: "Советский писатель" 1978.

розовдор изилдөөгө алышкан. Тыняковдун ою боюнча пародия жазуу үчүн белгилүү бир багыт (стилге, чыгармага, жанрга же авторго) болушу керек - деп, туура көз карашын билдирген.

Орус окумуштуулары теориялык изилдөөлөр менен бирге пародияны түрлөргө бөлүшкөн. Мисалы Новиков: "сынчыл (критикующий) жана синтездештирүүчү (синтезирующий)" деп берсе, А. Морозов, Н. Кравцов пародияны "сатиралык жана юмористтик; сатиралык пародия - оригиналга карама-каршы туруп, анын идеялык-эстетикалык маңызын таануучу, ал эми юмористтик пародия - комикалык стилизацияга жакын болуп, оригиналга жумшагыраак мамиле кылуучу"¹ деп бөлүшөт.

Бул бөлүштүрүү пародиянын жалпы туруш-турпатына (идеялык багыты, эстетикалык жүгү) карай болду. Ал эми ички табиятына келсек, юмористикалык пародияда сатиранын элементтери же сатиралык пародияда юмордун элементтери кездеше берээрине күбө болобуз. Юмор, сатирадан бөлөк дагы ирония, гротеск, кыргыз элинде азил, какшык, чымчыкей, шакаба, мыскыл, такмаза, тамаша, эрмек, келеке сыяктуу күлкү, кыйытманын үлүштөрү жашайт. Булардын бардыгы пародиянын мүмкүнчүлүгүнө жараша, аралашып пародия жаратууда колдонула берет.

Пародия илимий эмгек, адабий сын сыяктуу эле, чыгарманы сынга алат. Көрсөтмөлүү, жандуу, кыймылдуу сындайт, калемгердин чыгармачылык дараметин ачып, чабал жерлерин баса белгилеп, жакшы жактарын ого бетер күчөтүп, күлө сүйлөп берет. Б. а. пародия - көркөм сөздүн күчү менен чыгарманын мандемдүү жагын андан ары чубап чыгып сындайт, же бир жакшы ой айтылган чыгарманы даңазалайт.

"Сатиралык адабияттын бир түрү - пародиянын алгачкы үлгүсү батыш Европада (Эффест акыны Гипонант Гомердин "Илиада" жана "Одиссея" поэмасына карай "Батрохолшомахия" (чычкан жана бакалардын согушу) аттуу темада пародия жазган) жаралган"². Анда эпостогу Телемонид менен Аякстын согушка болгон даярдыгын чычкан жана бакалардын жаңгак кабыгын шлем, чөп-чар кабыгын курал кылып согушка даярдантып, экөөнү контраст коюу менен берген. Орус окумуштуусу Кушлина Олңга "пародиянын келип чыгышына эпос себепчи болгон" - дейт. Айрымдар алгач пародияны Архилах жазган дешсе, айрымдар Гегемон деп эсептешет.

Пародиянын келип чыгыш себептеринин дагы бири төмөндөгүчө: "Пародия элдин аң-сезиминен жаралган. Ырым-жырым жөрөлгөлөрү менен тыгыз байланышкан. Мезгилдин өтүшү менен уруулук түзүлүш урап, ордуна мамлекет түптөлө баштады. Коомдо кул ээлөөчүлүк, эзүүчү жана эзилүүчү таптар күч алды. Адамдардын аң-сезиминин өсүшү менен бирге башкаруучу топко нааразы боло башташты. Ал эми коомдук аң-сезимдин формалары болгон дин, адабият, философия, бардыгы мифологиялык маанайда болуп, өкүм кылып турган топко кызмат кылып турган. Эми адамдар ошол коомдук аң-сезимдин формаларын мазактоого, шылдыңдоого өтүштү. Ошонун күбөсү - пародия болуп саналат"³.

¹ Муратов А. Эмнеге муктаж Кыргызстан мад. №5, 1988, 28-январь, 5-бет.

² Кушлина О. Б. Жанровое своеобразие русской сатирической поэзии начало XX в (Пародия, эпиграмма, Басня) научн. дисс. 0485 000 6769, М: 1983.

³ Розов А. В. Пародии А. П. Чехова в контексте русс. пародии конца XX в. научн. дисс. 04850016057 Л. - 1985.

Пародиянын андан аркы өнүгүү этабы орто кылымга барып такалат. Бизге белгилүү болгондой бул мезгилде аң-сезимдин бардык формасын дин ээлеп, акыркы чындыкты адамдар диний китептерден гана көрүп калышкан. Кийинчерээк калк арасынан сокур ишенимдерди четке какчу, чындыкка умтулуучу адамдар чыга баштады. XI-XII к. Германиянын, Франциянын монастрларында кудайга табынуу жөрөлгөлөрүн пародияга алган тексттер эл арасына кеңири тарала баштайт. Алсак, Ф. Рабленин "Гаргонтюа жана Пантагрюаль" романы (1532-1552 ж.) ошо учурдун эң көп окулган чыгармасына айланган.

Пародиялар бурлеск (төмөнкү сорттогу предметтин жогорку стилде берилген чыгармалар. Мис. "Уурдалган чака" ж.б.) жана тровестия (жогорку сорттогу предметтин төмөнкү стилде берилиши; Мис: "Маргонте") жанрларында берилип, какшык көп түрдүү өңүттө чагылдырыла баштаганын көрөбүз. Диний кызматкерлердин былык иштерине карай сокку Дж. Боккачонун "Декамерон" новелласы, Испанияда мода болгон рыцардык романдарды биротоло "көөмп" салган Мигелң де Сервонтестин "Дон Киххот" романы жазылды.

Эми жаңы мезгилде илим-билим, маданият, искусстводо көптөгөн агымдардын (Ренесанс, барокко, классицизм, сентиментализм, романтизм, реализм, модернизм) алмашуусунан улам пародиянын жаңы толкундары жаралды. Ал түгүл көркөм сөздүн алпы, генийи "Венера жана Адонис" поэмасы боюнча Дж. Марстон тарабынан Пигмалиондун образындагы "метаморфоздор" деген атта пародиялайт.

Агартуучу доордо романтизм менен классицизм агымдарынын ортосунда катуу күрөш жүрөт. Г. Байрон, П. Б. Шелли, В. Скотт, Гейнелер пародия жазышкан. Ал эми Францияда XVII к. ыксыз кооз сөзгө бай классицизм менен бирге буржуазиялык коомдун өкүлдөрүн пародиялаган тексттер кездешет. Алсак, "Экстравагантный поступок", "Персоитый Вергилий" сыяктуу чыгармалар ошол учурдун контекстинде коомдогу терс көрүнүштөрдү ашкерелей баштаган.

XVIII к. буржуазиялык адабиятка карата оппозициялык маанайда пародиялар жазылган болсо, XIX к. Германияда буржуазиялык адабият күчүнө кирип, пародиянын таасири солгундап калат.

Эми ошол түпкү башаты гректерден чыккан пародия жанры Европа өлкөлөрүнө тарап, ар кандай өнүгүш-өзгөрүлүшкө учурай отуруп орус адабиятынын кыртышына да жетти. Пародия жанрынын элементтери жазма адабияттан мурда орустун элдик оозеки чыгармачылыгында жашаганын окумуштуулар белгилейт. "Агафанушка" сыяктуу уйкаштыкты сактаган, жамак сыяктуу ыр саптарынан турган орус адабий мурастарынан пародиянын үлгүлөрүн кездештирүүгө болот.

Агартуучу доорунда Сумаруков Ломоносовдун гиперболизацияланган стилин жана мифологиялык символикаларды эң эле көп, ыксыз колдонгондугун сындап, анын одаларына карай "Жалган одаларын" пародия катары жазган.

XIX к. классицизм менен романтизм агымдарынын ортосунда катуу күрөш жүргөн. А. С. Пушкин, А. А. Шаховский, Н. А. Полевойлар да пародияга кайрылышат. Алсак, Пушкиндин "Евгений Онегин" романындагы каарман романтик акын Ленскийге автор элегия жаздырат да, кайра өзүнүн лирикалык чегинүүлөрүн пародиялык маанайда жазган. Ал эми пародияны классификацияга алган орус окумуштуусу Моцарина "Евгений Онегин" романындагы пародиялык сүртүмдөрдү - пародиялык эпизоддор же пародиянын элементтери деп карайт. Бул мезгил-

деги пародиялар көбүнчө юмористтик маанайда болгон болсо, XIX к. ортосунан тартып, элдин саясий-социалдык турмушуна кийлигишкен чыныгы сатиралык пародиялар жарала баштайт. Козьма Прутков батыштын маданиятын сокур туурап, ыгым-чыгымдуу той-топурга, мещандык лирикага катуу сын айта пародияларын жараткан. Салтыков Шедриндин "Помподур жана Помподурша" пародиясы сатиралык мүнөздө жазылды. Ал көбүнчө, адабий көрүнүштөргө эмес, а "фабуласыз" (безфабульные) жанрдагы тексттерге пародия жазган. Алар жоболор, газет-журналдык макалалар, юридикалык тексттер жана мыйзамдар, чиркөөдө ырдалуучу ырлар, сыйынуудагы айтылган тексттер эле. 80-ж. Воловцев, А. Измайылов, А. Куприн, М. Горький, И. А. Бунин сыяктуу футурист жана символисттердин бири-бирине жазган пародиялары кездешет. 1917-ж. коомдук-саясий кырдаал курчуган маалда, В. Маяковский, Д. Бедныйдын сатиралык пародиялары үстөкө-босток мезгилдик басма сөз беттеринде жарыяланып турган. Совет мезгилинде Архангелский, З. Паперный, А. Раскин, С. Василцевдер пародия жазышкан.

Пародия орус адабиятында ода, романс, баллада, элегияга, а түгүл чет элдик поэзиянын котормолоруна дейре жазылган. Айрым учурда бир эле эмес, бир нече авторго жазылган "синтетикалуу" пародиялар кездешет. "Краткая литературные энциклопедия" аттуу эмгекте: "Пародияны көркөм стилден башка да стилдеги тексттерге жазса болот. Мис: сот-тергөө иштеринде ("Осы" (Арылар) Аристофан), тарыхый монографиялар (А. С. Пушкин "Горюхин кыштагынын тарыхы"), лекциялар ("Чылым чегүүнүн зыяндуулугу", А. П. Чехов) ж.б. Мындай эмгектер **адабий пародиялар** деп эсептелбей калат"¹, деп берилет. Бул туура. Ал эми, адабий пародия жанр катары алда небак эле калыптанган, өзүнчө көркөм жүк көтөргөн, коомдогу орду бар көрүнүш экенин байкабаган учурлар да кездешет. Алсак, адабиятчы А. Муратовдун жаш калемгерлерге багыт болчу пародия тууралуу жазган макаласындагы: "... Ж. Таштемиров белгилегендей пародия "жанр" деген түшүнүккө сыйбайт. Орустар да "жанр" деп жүрүшөт. Ал адабияттын бардык эле тексттеринде, түрлөрүндө, жанрларында, тематикалык бөлүнүштөрүндө жашай берчү сатиралык адабияттын бир түрү, формасы. Пародия адабияттын же искусствонун гана көрүнүшү эмес, ал жалпы турмуштук көрүнүш. Мис: куудулдар бирөөнү туурап бериши, эл ырчыларынын бири экинчисинин стилине окшотуп ырдашы"² - деп жазган. Биз мындай пикирге кошула албайбыз. Чындыгында пародия өзү дүңүнөн алганда сатиралык адабияттын бир түрү. Муну белгилүү адабиятчы К. Асаналиев да айткан.

Туура, пародия турмуштун бардык көрүнүшүндө болот экен. Бирок, ошонун ичинен өзүнө тиешелүүсүн ар бир акыл-эстин тармагы (илим, адабият, искусство, кино же таймаш) өзүнчө бөлүп келип, илик-жиликке ажыратаары анык го. Бүгүнкү күндө пародия мүнөзү, же түрлөрү боюнча эстрадалык (бирөөлөрдүн ырын, чыгармасын кайрадан жаңыртып тууроо, ырдоо) стилин туурап ырдоо (үнүн, мимика, пантомимика, жүрүш-турушун) ырдайт жана экранизацияланган (Мис: орустарда "Большая разница" берүүсү) болуп бутактанып кеткен. Санай берсек улана берет. Орустарда пародиялар коюлуучу театр "Кривое зеркало", -

¹ Краткая литературное энциклопедия. Т.5, 1968. С. 605.

² Муратов А. Эмнеге муктаж // Кыргызстан маданияты, 1988. №5; 28-январь 5-бет.

опералык пародия "Опера нищего", советтик кино тармагында "Лимонадный Джо" деген кинотасмалар жаралган.

Ал эми көркөм адабиятта, өзгөчө поэзияда кездешүүсү пародияларды эмне үчүн "жанр" катары "адабий пародиялар" деп карабашыбыз керек. Жогоруда "Кыскача адабий энциклопедиядан" көркөм эмес тексттерге да пародия жазылып, алар "адабияттык эмес" деп каралаарын, ошондой эле Щедриндин "фабуласыз" (безфабулңные) жанрда да жазылган эмгектерин, адабияттык эмес пародиялар деп эсептесек да, поэзиядагы пародияларды жанр катары эсептөөгө толук негиз бар. Айрым орус окумуштууларынын пикирлерине кайрылсак: М. Харитонов Наука и жизнь журналына пародия тууралуу жазган чакан макаласында: "Пародиянын мүмкүнчүлүктөрү зор жана ар түрдүү, бул суктанаарлык жанр дагы кандай күтүлбөстүктөргө алып келээрин ким билет"¹ – десе, В. Новиковдун ишениминде: "Бул шайыр жанрдын өзүнүн көркөмдүк мыйзамдары бар. Ошондуктан пародия тууралуу олуттуу сөз болуусу керек жана зарыл"² – дөшип, пародиянын жанр экендигин баса белгилешет.

Ошондой эле В. Новиков пародиянын теориясын мыкты адиси катары пародия дүйнөсүнө терең сүңгүп кирип, ишенимдүү сөзүн айтып, берээр баасын берип, жанрдык табиятын ачып "Пародия как литературный жанр" аттуу көлөмдүү, фундаменталдуу эмгегин жазып кеткен. Бул эмгек көпчүлүк кийинки изилдөөчүлөргө таяныч, багыттоочу кызмат көрсөтүп келет. Бул эмгектин темасынын өзү эле айтып тургандай пародияны адабий жанр катары кароо керек экенинен кабар берет. Пародияны жанр катары караган окумуштуулардын тизмеси санай берсек улана бермекчи. "Пародия" сөзүнүн өзү грекчеден para - каршы, ode - ыр. Демек, ырга каршы ыр дегенди туюндурат. Ал эми, ыр эстрадада, адабиятта (поэзия), күнүмдүк турмушта кезиге берээри маалым. Пародия да ошол ыр сыяктуу эле, эгер ал адабиятта кездешсе, адабий жанр, пародия жанры деп атоону талап кылат. Эстрадада, эл акындарынын төкмөлүк өнөрүн сынашкан эрөөлдөрүндө (айтышы, стилин ж.б. турашы), турмуш-тиричиликте кездешип көрүнө берчү пародиялык сүртүмдөр, пародиялар да өз дарегине, мазмунуна, мүнөз-касиетине жараша аталыштарды алып жүрөт. Сатиралык адабияттын бир түрү болгон тамсил да (пародия сыктуу "жүргөн турган" аймагы, кызматы кенен) жанр деген аталышты алып, жанрдын табиятына жооп берет. Ал туурасында адабиятчы К. Исаков "Тамсил кудурети" аттуу эмгегинде кең-кесири айтып тамсил жанрынын табиятын ачып берген.

¹ Харитонов М. Пародия мики, граммасы // Наука и жизнь 1971, №11; 121-бет.

² Новиков В. Зачем и кому нужна пародия // ВЛ, 1976, № 5, 190-бет.

Др.Халит Ашлар¹

ТАРЫХЫЙ РОМАН ТҮШҮНҮГҮ ЖАНА КЫРГЫЗ ТАРЫХЫЙ РОМАНИСТИКАСЫ ЖӨНҮНДӨ

Роман - кыскача айтканда, болуп өткөн же боло турган окуяларды бир бүтүн нерсе катары кара сөз түрүндө баяндаган адабий жанр. Окурманды кыялдантып, фантазиясын ойготкон роман ар кыл темада болушу мүмкүн. Бул жагынан алганда, роман жашоо-турмуш менен тыгыз байланышкан.

Роман жанрынын өнүгүү тарыхына көз жүгүртө турган болсок, ал латын тили жана ал тилде сүйлөгөн элдердин өлкө жана коомдо алган орду менен тыгыз байланышкан. Башкача айтканда, латын тилин европалыктар жетишсиз жана туура эмес үйрөнгөндүктөн, Европада тил бир топ өзгөрүүлөргө учурап, натыйжада башкача тил пайда болгон. Орто кылымда чиркөө жана мектепке баргандарды санабасак, мындай кулакка орой угулган тилде сүйлөгөн адамдар дагы дале болгон. Алар сүйлөгөн тил "lingua Romana" деп аталган. Бул "рим тили" деген маанини билдирген. Ал эми бул тилде жазылган чыгармалар болсо "романс"² деп аталган. Романс - окурман же угуучуларды эс алдыруу максатында кереметтүү, апыртмалуу окуяларды баяндаган адабий жанр.

Мурдагы кылымдарда бири-бирине көп жагынан окшогон романдын түрлөрү 18-к. өзгөрө баштаган. Мурда калктын белгилүү бир катмары гана окууга укуктуу болгон болсо, 1789-ж. француз азаттык революциясынан кийин милдеттүү түрдө калктын бардык катмары билим алууга укуктуу болгон. Хандын ордосундагылар, аристократтар мурдагыдай калкка үстөмдүк кыла албай калышкан; алардын ордун окурман, жазуучу, газета жана журналдар алган. Күндөлүк газеталарда роман, повесттерден үзүндүлөр жарыяланып, окурмандардын катары көбөйгөн. 1800-ж. 1850-ж. чейин Европанын ар тарабында да романтизм өкүм сүргөн. Романтизм жанры 19-к. ортосунда күч алган. Романтикалык чыгармаларда жеке инсандын идеясын чагылдыруу менен, анын коомдук чөйрөгө карата нааразы мамилеси ойдон чыгарылган дүйнөгө, чөйрөгө умтулуусу көрсөтүлөт. 18-к. роман жанры өнүгүп-өскөн. Башкача айтканда, ал тарых менен тыгыз байланышта болуп, илим дүйнөсүнө аралашып, байый баштаган. Коомдук проблемалар анын темасы болгон жана окурмандар арасында талаш-тартыш туудурган³.

Адабият менен тарых илими бири-бири менен тыгыз байланышта. Адабият илиминин базисин изилдеген Rene Wellek-Austin Warren ал экөөнүү айырмачылыгын мындайча баяндайт: "Тарых болгону болгон окуяларды баяндайт, ал эми адабий чыгарма болсо, ойдон чыгарылган тарых болуп эсептелет"⁴.

¹ КТМУ Чет тилдер жогорку мектеби.

² Dilek Cetindas. (2006). Populer Tarihi Romanlar ve M.Turhan Tan., магистрдик диссертация, ЭУ, ТИИ, Кайсери, 58-б.

³ Mustafa Nihat uzun. (2009). Turkce'de Roman (Басмага даярдаган Alpay Kabacal?). Стамбул, 28-б.

⁴ Rene Wellek ve Austin Warren. (1970) Theory of Literature. 3rd Edition. New York: Harcourt Brace Joravich, Inc., 215-б; Rene Wellek-Austin Warren. (1983) Aymet Edip Uysal (Котоп). Edebiyat Biliminin Temelleri. КТМ Бас., Анкара, 295-б.

Роман жанрынын изилдөөчүлөрүнүн бири Шериф Акташ: "Тарыхчылар баян кылган чындык өзгөрүүгө дуушар болуу менен бирге, адабий чыгармага айланып", – деп айтуу менен бирге, роман менен тарыхты бири-биринен мындайча бөлүп көрсөтөт: "Эң реалдуу деп эсептелген чыгармалар да болгон окуяны эмес, чындыкка жакын нерселерди гана баяндайт."¹

Тарых – бүгүнкү күн менен өткөндү байланыштырып турган көпүрө болуп эсептелет. Тарыхты баяндоо үчүн тарыхчылар керек. Кандайдыр бир тарыхый чындык тарыхчылардын жардамы менен гана бир мааниге ээ болот. Тарыхты тарыхчылар жаратат. Тарыхчы тарыхты жазаардан мурун ага өз пикирлерин да кошот.

Буга ылайык, тарыхчынын милдети – өткөн тарых жөнүндө материалдарды топтоо менен бирге, алардын хронологиясын түзүү, тарыхый окуялардын жаралышына өбөлгө болгон нерселердин себебин жана жыйынтыгын анализдөө жана элдердин жашоосундагы өзгөрүүлөрүн бир жөнгө салуу. "Тарых сыяктуу адабият да бир улуттун саясий, социалдык, экономикалык өнүгүүсүн чагылдырат. Ушул себептен, бир чыгарманы түшүнүү үчүн, андагы окуя болуп жаткан мезгилдин тарыхый шарттарын да мыкты билиш керек."²

"Адабият менен тарыхтын эң мыкты өнүккөн мезгилинде экөө бири-бири менен тыгыз байланышта болгон."³ Тарых мурун адабият илиминин ичинде өзүнчө жанр катары орун алган болсо, кийин өзүнчө илим катары бөлүнүп кеткен. Улутчулдук агымынын өнүгүүсүнүн натыйжасында роман менен тарых ортосунда байланыш курчуган. Француз революциясынын натыйжасында, калктын улутчулдук сезими ойгонуп, алар өз тарыхын үйрөнө башташкан жана тарых илими өнүгүү жолуна кирген. Адамдардын тарых менен бирге жашашы жана өткөн тарыхын билиши үчүн тарыхый романдарга өзгөчө көңүл бурулган.

Тарыхчы жана тарыхый роман жазган жазуучу бири-бири менен тыгыз байланышта болуп, жетишпеген жактарын толуктап турушат. Бирөө тарыхты жазып, анын хронологиясын түзүп, себеп жана жыйынтыктарын изилдесе, бирөө тарыхый окуяларды жандандырып, тарыхты конкреттүү мүнөздөйт. Тарыхчы тарыхый окуянын туура эмес жактарын далилдеп, аны оңдошу керек. Же болбосо жазуучу тарыхый чыгарма жазууда одоно каталарды кетирүүсү ыктымал.

Тарых менен адабият эки башка илим болсо да, кээ бир учурларда бири-бирине булак боло алат. Роман эстетикалык кайгы-капа жана адамдардын артыкчылыгынын продукциясы болуп эсептелет. Жазуучу тарыхый материалды өзгөртүп, кайрадан жазат. Натыйжада жапжаңы чыгарма пайда болот. Тарыхый чыгарма тарых менен сөзсүз түрдө төп келиши керек эмес. Адабият тарыхый окуяларды болгонун болгондой баяндабайт.

"Тарыхый роман" адабиятчылар арасында көптөгөн талаш-тартыштарды туудурган түшүнүк. "Бир роман тарыхый болуш үчүн кандай критерийлерге ээ болушу керек?" деген суроонун тегерегинде талаш-тартыштар туулуп, түрдүү көз караштар айтылган.

¹ Serif Aktas. (1991). Roman Sanati ve Roman Incelemesine Giriş. 2-Бас., Анкара, 14–15-б.

² А.а.ч, 42-б.

³ Roland Barthes. (2003). Yazinin Sifir Derecesi. Tahsin Yuçel (Котоп). Metis Elestiri, Стамбул, 31-б., (кар. Dilek Cetindas. (2006). Populer Tarihi Romanlar ve M.Turhan Tan. ЭУ, ТИИ Жаңы Турк Тили жана Адабияты б., жарыяланбаган магистрдик диссертация, Кайсери, 97-б.)

Тарыхый романдын аныктамасын негизинен Walter Scott'тун романдарынын негизинде берүүгө аракет кылышкан.

"Тарыхый роман, кандайдыр бир тарыхый доорду же тарыхый окуяны чындыкка жакындаштырып, көркөмдөштүрүп баяндаган романдын бир түрү."¹

Тарыхый роман инсандардын портретин туура тартуусу керек. Бул, жазуучу баяндай турган доордогу маалымат, жазуучу менен материалдын байланышы жана жазуучунун максаты менен тыгыз байланышкан. Доордун социалдык-маданий түзүлүшү бир гана тарыхчыларга эмес, тарыхый роман жазган жазуучуларга да өз таасирин тийгизип, жазуучунун ошол эле убакта мыкты тарыхчы болуусу менен бирге, тарыхчылардын методун да мыкты билүүсүн талап кылат. Жазуучу муну менен бирге, чыгарманын адабий өлчөмүн да мыкты билүүсү зарыл. Ал тарыхый окуяны жакшылап изилдеп, чыгармасын романдын деңгээлине жеткирүүсү керек².

Биринчи тарыхый роман Walter Scott (1771-1832) тарабынан жазылган. Көптөгөн адабиятчылар аны тарыхый романдын негиздөөчүсү катары кабыл алат. Ал өзүнөн кийинки жазуучуларга терең таасир тийгизген. Бир гана Англия эмес, бардык Европа анын таасиринде калган. Немец жазуучулары, аны менен бирге Балзак, Виктор Хюго сыяктуу белгилүү француз жазуучулары да Walter Scott'тун таасиринде калганы айтылат. Walter Scott'тун чыгармалары аты айтылган бардык жазуучуларга үлгү болгон. Орус жазуучусу Толстой да "Согуш жана тынчтык" аттуу белгилүү романында анын техникасын колдонгон³.

Окуя болуп жаткан мезгил менен анын жазылган мезгили арасындагы убакыт адабиятчыларга проблема жаратат. Walter Scott'тун тарыхый романдарында болжол менен 60-70 жыл айырма бар. Бирок көптөгөн жазуучулар буга маани бербегенин айта кетүү зарыл. Бүгүн адабият билиминде бул жагдай чоң маселе жаратат. Башкача айтканда жазуучулар өз доорундагы маанилүү окуяларга жана убакытка маани бергени, мында жазуучунун ой жүгүртүүсү өтө маанилүү экендиги айтылып келе жатат.

Башта айтып өткөндөй, биринчи тарыхый роман Scott тарабынан жазылган. Муну башка жазуучулар да колдойт. Scott өзүнүн романдарында биринчи жолу кандайдыр бир тарыхый чындыкты өзөгүн өзгөртпөй, чыгарма жаратууга аракет кылган. Scott фикциондун (ойдон чыгаруу) тарыхый романдарда колдонулушунун эки жолун көрсөткөн. Биринчиси, Waverley (1814) аттуу романында көрсөтүлгөн. Scott, бул чыгармасында чын болгон кандайдыр бир тарыхый окуянын негизинде жазылган аңгемени монтаждаган. Экинчиси болсо, Ivanhoe (1819) аттуу чыгармасы. Бул тарыхый чындыктын негизинде жазылса да, толук бойдон монтаждалган жана окуя анын тегерегинде ишке ашат⁴.

Жазуучу тарыхый чындыктарды пайдалануусу керек. Бирок ошону менен бирге, ал өз көркөмдүүлүгүн да жоготпошу керек. Тарыхый роман максатына жетүүсү үчүн, окуя болуп жаткан доордун жашоо-шарттарын, элдердин психологиясын, социалдык абалын, тилин, кийимин, оюн-күлкүсүн, окуя болуп жаткан

¹ Turgut Gogebakan. (2004). Tarihsel Roman Uzerine, Akcag Bas., Ankara, 15-б.

² Turgut Gogebakan. (2004). Tarihsel Roman Uzerine, Akcag Bas., Ankara, 19-б

³ Turgut Gogebakan. (2004). Tarihsel Roman Uzerine, Akcag Bas., Ankara, 17-б. (7.дипнот)

⁴ Hugo Aust. (1994) Der Historische Roman, Verlag J.B.Metzler, Stuttgart-Weimar, 64-б. (Murat Gogebakan (2004). Tarihsel Roman Uzerine, Ankara, 26-б.)

жердин географиялык абалын, анын тарыхын жакшы билүүсү керек. Kayali¹'нын оку боюнча, Туркияда тарыхый роман тарыхый документтер менен тыгыз байланышта болгондуктан, тарых илими менен тарыхый романдын арасында чек көрүнбөй калган. Башкача айтканда, тарыхый роман эмоцияга бай болуу менен бирге, чыныгы тарыхый окуялардын негизинде жазылганын айтат¹.

Тарых чындыктан узак калбашы керек. Тарыхый романда болсо мындай мажбурлоо жок. Чыгарма тарыхтан алынса да, автор бул жерде өзүнүн фантазиясын колдонуп, окуяны бурмалай алат².

Ойдон чыгаруу аркылуу автор тарыхты кайрадан түзүп, аны жашоо сахнасына алып чыгуу менен, аны элге жеткиликтүү кылат. Тарых кандайдыр бир деңгээлде өзгөртүлүп берилсе да, тарыхый чыгарма адамга тарых барактарын ачып, чындык менен таанышуусуна жардам берет. Окурман кайсы бир доорго тиешелүү болгон социалдык жана саясий абалы тууралуу чындыктарды биле алат. Автор ошентип, окурмандын алдына кандайдыр бир тарыхый чындык менен чыгат жана аны бурмалоо аркылуу эстетикалык дүйнөгө кошот.

Тарыхый романдарда ойдон чыгаруу сөзсүз түрдө болушу керек. Автор кандайдыр бир тарыхый чындыктан тема жаратып, аны эстетикалык чындыкка айлантуу үчүн, сөзсүз түрдө көркөм каражаттарды колдонот. Айрыкча тарыхый-биографиялык романдарда адамдардын жеке жашоосунда сүйлөгөн сөздөрү, алардын жашоо-турмушу окурмандын кызыгын арттырат. Бир романдын ичинде ойдон чыгаруунун колдонулуш дэңгээли көп учурда автордун көз карашына (ой жүгүртүүсү) байланыштуу. Тарыхый роман бир жагынан алып караганда, тезистүү романдардын түрүнө кирет. Атүгүл, тезистүү романдарда адаттагы мисалдар тарыхый романдардан алынган.

Адабиятчылар арасында романдардын башка түрлөрүнө караганда тарыхый романдарда образдардын мааниси анча чоң эмес экендиги жөнүндө айтылат. Анткени, тарыхый романдарда болуп жаткан окуя маанилүү. Ошондуктан, жазуучу аларды экинчи планга коет. Тарыхый романдын автору каармандарын ойдон чыгарышы да мүмкүн. Ойдон чыгарылган каарман болсун, же тарыхый инсан болсун, алар тарыхый чындыктын негизги себептерин ачууга жардам берет. Тарыхый романдардын каармандары тууралуу айта кетчү дагы бир нерсе, көп учурда тарыхый каармандар алдыңкы планда көрсөтүлгөн. Бирок, бул жолу да каармандар алдыбызга "тип" катары чыгат. Алар же өзүлөрүнүн күчү менен, же өзгөчө жүрүм-туруму менен, же сүйүүлөрү менен көзгө көрүнө алышат.

Кыргыз адабиятында айрыкча эгемендүүлүккө жетишкенден кийин жазылган тарыхый-биографиялык романдарда негизинен каармандар кыргыз элинин боштондугу үчүн күрөшкөн патриот адамдар. Алардын көбүнчөсүнүн жашоосу трагедиялуу аяктайт же алар жакын досторунан азап чегет. Жөнөкөй адамдын образын жараткан мындай каармандардын көзгө урунган эң маанилүү жери - кыргыз элин жыйноо болуп саналат.

Жаңы кыргыз адабиятында роман жанрынын жаралышы 20-30-жж. туура келет. Кыргыз элинин оозеки адабияты абдан бай. Анын таасирин жаңы кыргыз адабиятынын калыптанышында да көрүүгө болот. Жаңы кыргыз адабиятынын

¹ Kurtulus, Kayali. "Turkiye'de Tarihsel Roman Ya Da Tarihe Duygusal Bakmak", Argos Жур, No.:3, 1988, 166-169-б.

² Aytac, Gursel. (2003). Genel Edebiyat Bilimi. Стамбул, 40-б.

бардык жанрында, атүгүл роман жанрында да оозеки адабияттын издерин байкоого болот. Оозеки чыгармалар ошентип, романдардын ичинде да орун алган. Аттокуровдун ою боюнча, кыргыз адабияты калыптана электе элдик оозеки чыгармалар эл арасына тараган¹. Жазуучу Злобин болсо бул тууралуу өз оюн мындайча белгилеген: "Бир романист катары, тарыхый романдын негизги материалы элдик ырлар, легенда жана дастандар деп ойлойм². "Белгилүү адабиятчы жана сынчы К. Асаналиев болсо кыргыз адабиятынын булактарын мындайча баяндайт: "Кыргыз адабиятынын жаралышы жана калыптанышы негизги эки булакка таянат. Биринчиси, кыргыз элдик оозеки чыгармалары, экинчиси болсо, бай орус адабияты."³ Ч. Айтматов да кыргыз адабияты орус адабиятынын негизинде көптөгөн ийгиликтерге жетишкенин белгилеп, муну менен бирге башка түрк элдеринин адабияттарынан да пайдаланылгандыгын жана мунун туура экендигин, жазуучулар жалгыз гана орус тилин эмес, башка боордош түрк элдеринин тилдерин да үйрөнүшү керектигин белгилеген⁴.

Кыргыз тарыхый чыгармалары Орусия, Казакстан, Тажикстан жана Өзбекстан сыяктуу коңшу элдердин тарыхый чыгармаларына караганда алда канча кечирээк пайда болгон. Кыргыз тарыхый романдары менен бирге, башка кара сөз түрүндөгү чыгармалар да алгачкы жылдары башка совет элдеринин чыгармаларына караганда өтө эле жупуну. Биринчи казак романы болсо М. Ауэзов тарабынан жаралган "Абай жолу" романы алгачкы тарыхый роман болуу менен бирге, мындан кийинки жазылган тарыхый чыгармаларга жол көрсөтүп, бул жаттагы бардык жазуучуларга өз таасирин тийгизген. Тажикстан адабиятында алгачкы тарыхый роман С. Айни тарабынан, Өзбек адабиятында болсо Абдулла Кадри тарабынан жазылган. Анын "Өткөн күндөр" жана "Мехрабдан Чаян" (1925) аттуу чыгармалары абдан маанилүү болуп эсептелет⁵. Жазуучу бул чыгармасында 19-к. Кокон хандыгынын эзүүсүндө калган элдин кыйын турмушун баяндаган. Абдуллах Кадри бул чыгармасы жөнүндө мындайча ой бөлүшөт: "Биз жаңы кадам жасадык жана бардык тармакта жаңы жолго кадам ташташыбыз керек... Мен бул чыгармамда өткөн күндөрдөн, башкача айтканда тарыхыбыздын эң катаал күндөрүнөн баян кылгым келди."⁶ Бул роман Орто Азия жана Казакстан аймагында биринчи тарыхый роман катары бааланып, Түркстандын башка жазуучулардын чыгармаларына чырак боло алган. Мындан башка өзбек жазуучусу Айбектин 1930-ж. жазылган "Ыйык кан" аттуу чыгармасынын да өзбек адабиятында алган орду чоң.

Жогорку чыгармалар тарыхый романдын алгачкы өрнөктөрү болуп эсептелет. Совет өлкөлөрүнүн ичинен Оруоия, Казакстан, Өзбекстан, Тажикстан, Азербайжан сыяктуу өлкөлөрдө тарыхый роман түрү 1930-ж. өнүгө баштаган.

¹ Аттокуров Т. (1983). Уроки фольклора, Литературный Кыргызстан, No 3, 116-б.

² Злобин С.О., О моей работе над историческим романом, в к. Советская литература и вопросы мастерства, М. Советский писателъ, Vip 1 1957, 173-б.)

³ Мурзахмадова Г.М. (2010)., Историческая романистика Т. Касымбекова и ее место в развитии жанра, дис., 51-б.

⁴ Ч.Айтматов (1985), Национальные истоки и проблемы взаимосвязей современных советских литератур, в.кн., Закономерности развития новописменных литератур и проблемы социалистического реализма, Фрунзе, Илим, 11-б.

⁵ Мурзахмадова Г.М. (2010)., Историческая романистика Т.Касымбекова и ее место в развитии жанра, дис., 53-б.

⁶ А. Кадри (1961). Минувшие дни. М. Госкомиздат, 5-б.

Кыргыз адабиятында болсо тарыхый роман түрү 1960-ж. өнүккөн. Анын кеч өнүгүшүнүн бир канча себептери бар. Кыргыз адабияты башка элдердин адабияттарына караганда өтө эле кеч жана жай өнүккөн. Мурзалиеванын ою боюнча, кыргыздардын жазуу адабияты болгон эмес жана кыргыз калкынын саны да башка элдерге караганда аз болгон. Кыргыздар өзүнүн жазуу адабиятына ээ болуусу үчүн, көптөгөн узак жана татаал жолду басып өтүшү керек эле. Бирок, кыргыз адабияты ошол жылдары адабият жолуна жаңы гана аттанган эле¹.

Башка жагынан алып караганда, кыргыз адабиятынын пайдубалы болбогондуктан, профессионал жазуучулар да, адабиятка болгон кызыгуу да алгачкы жылдарда болгон эмес. 1920-ж. чейин кыргыз тили эл арасында колдонулган эмес, мектептерде окутулган эмес. Андыктан кыргыз тилинде китептер да жазылган эмес. Бул тууралуу белгилүү кыргыз тилин изилдөөчүлөрдүн бири К.Юдахиндин айткан ою көңүлдү өзүнө бурбай койбойт: "Кыргыз тилинде чыгармалар 1923-ж. кийин гана жазыла баштаган."² 1923-ж. кийин кыргыз тили коомдун тилине айланып, бул тилде китептер жазылып, мектептерде үйрөтүлө баштаган.

Кыргыз адабияты ошол доордо кайра кайра текшерилип, саясий жана идеологиялык кысымдарга алынган. Кыргыз адабияты өтө эле татаал абалда өнүккөн. Бул Сталиндин аёосуз режимине туура келет. Сталиндин "О некоторых вопросах истории большевизма" аттуу каты бир топ кыргыз жазуучуларына таасирин тийгизген. Катта Сталин болшевизм менен марксизм-ленинизмге каршы чыккан бардык күч жана кишилер менен катуу күрөшүш керек экендигин айткан³. 1920-ж. аягы 1930-ж. башында бир топ жазуучу жана акындар тарыхый темаларга кайрыла алган эмес. Анткени тарыхый темаларга кайрылыш өтө эле коркунучтуу болгон. Бул темага кайрылган жазуучу жана акындар бир топ кыйынчылыктарга дуушар болушкан. Атүгүл кээ бирлери аёосуз кысымга алынган. Мисалы, Сыдык Карачевдин 1928-ж. жазылган "Эркесиз күндөрдө" аттуу узун чыгармасында баян кылган байлардын идеологиясын жактагандыгы үчүн бир топ сынга алынган. Ушул эле абалга К. Баялиновдун 1928-ж. жарык көргөн "Ажар" аттуу чыгармасы да туш болгон. Сталиндин жазган катына баш ийбегендиги үчүн эң чоң жазаны Касым Тыныстанов алган. Касым "Ырлар жыйнагы" деген китебинде Алашордо идеологиясын жактаганы айтылат. Кийинчерээк ал "Академия кечтери" деген чыгармасында кыргыз улутчулу, феодал күчүнүн жактоочусу, антисоветтик күч топтоп, Шабдан баатырды жактап, аны кыргыздардын атасы катары баалады деп айыпталып⁴, ага өлүм жазасы чыгарылган. Абалдын мынчалык курчушуна Сталиндин каты менен кошо, анын буйругун аткарууга аракет кылган бир топ өкмөт башчылары менен сынчылардын сын-пикири да себеп болгон. Мунун артынан Мукай Элебаевдин "Узак жол", Аалы Токомбаевдин "Кандуу жылдар" аттуу чыгармасы да ушундай эле кырдаалды башынан өткөргөн. Аалы Токомбаев кийин: "Ката кетирдим, жаздым..." деп макала жазып, кайра

¹ Мурзахметова Г.М. (2010)., Историческая романистика Т.Касымбекова и ее место в развитии жанра, дис.,54-б.

² К. Юдахин (1940) Кыргызско-русский словарь. М. Просвещение., 5-б.

³ Сталин (1931), О некоторых вопросах истории большевизма//пролетарская революция, по 6. (кар., Мурзахметова Г.М. (2010)., Историческая романистика Т. Касымбекова и ее место в развитии жанра, дис.,57-б.

⁴ Мурзахметова Г.М. (2010)., Историческая романистика Т.Касымбекова и ее место в развитии жанра, дис.,59-б.

кечирим сурап, көптөгөн жыл бою Кыргыз Жазуучулар Союзуна жетекчилик кылып, көптөгөн сыйлыктарга татыган. Мукай Элебаев болсо, Улуу Ата-Мекендик согушка жиберилип, ушундай жол менен жазаландырылган жана фронтто баатырларча курман болгон. Касым Тыныстанов, Сыдык Карачев, Б.Кененсариев жана Ш.Кононовдун чыгармаларында сынчылар жана партиянын башчыларынын идеологиялык ката табып, натыйжада Мукай Элебаевдин атайын согушка жиберилип, курман болушуна себеп болгон. Ошол жылдары тарыхый роман түрүнө, атүгүл өз тарыхына көңүл бурган бардык акын-жазуучулар темир торго киргизилген, атүгүл өлтүрүлгөн. Мындай учурда кыргыз адабиятында жемиштүү тарыхый романдар жазылышы мүмкүн эмес эле.

Жогоруда айтылгандай, биринчи кыргыз адабий чыгармалары өтө эле жай жана кеч өнүккөн. Мунун себеби жогоруда айтып өткөндөй болгон. Мындан башка С.Жигитов да белгилей кеткендей, кийин профессионал акын-жазуучу боло турганын ойлобогон көптөгөн жазуучулар жана акындар адабият дүйнөсүнө кадам таштаган. Ушул себептен, көптөгөн жазуучулар адабият тармагына чындап киришпегендиктен, мыкты чыгармалар жазылган эмес. Муну менен бирге, алардын атайын жазуучулук даярдыгы да болгон эмес.

Кыргыз адабиятында тарыхый роман түрү, бардык бул тоскоолдуктарга карабай, 1960-ж. күч ала баштаган. Төлөгөн Касымбековдун "Сынган кылыч", К.Баялиновдун "Боордоштор", Н.Байтемировдун "Тарых эстелиги" жана "Жылдызкан", К.Каимовдун "Атай", С.Өмүрбаевдин "Телегей", З.Бектеновдун "Таабалды Пудовкин" сыяктуу чыгармалары алгачкы тарыхый жана биографиялык романдардын арасында орун алат. Кыргыз жазуучулары чыгармаларын жаратууда коңшу элдердин адабиятынан таасирленген. 1960 жана 1970-жылдар кыргыз тарыхый романы үчүн өтө маанилүү. Ал эми жалпы Совет адабиятында болсо, бир топ тарыхый роман мурда эле жазылганын көрүүгө болот. Кыргыз тарыхый романы да бул жылдары атак-даңкка ээ болуп, келечекке кадам таштаган. А. Чаковский жалпы Совет адабиятында болуп өткөн мындай өткөөл мезгилди тарыхый-адабий доордун туу чокусу деп атайт¹.

Совет доорунун кысымы 1980-ж. басаңдаганын көрүүгө болот. Натыйжада бул жылдары К.Осмоналиев "Көчмөндөр кагылышы" аттуу тарыхый романын жазган. Автор бул чыгармасында көп жылдардан бери келе жаткан сарбагыш жана бугу урууларынын арасындагы кагылышты баяндаган². Бул жылдары Т.Касымбеков 19-к. аягы 20-к. баштарында Фергана өрөөнүндө жашаган кыргыздардын кыйын турмушун баяндаган "Келкел", А.Стаматовдун түндүк кыргыздардын Орусияга каратылышын баяндаган "Жортуул", К.Сактановдун "Урпактар үнү" жана К.Акматовдун "Күндү айланган жылдар" аттуу тарыхый романдары жаралган. 1980-ж. аягы 1990-ж. башында Т.Сыдыкбековдун "Көк асаба" аттуу романы жарык көргөн. Бул роман 6-8-к. жашаган Энисей кыргыздарынын турмушун баяндаган.

1991-ж.кийин, башкача айтканда Кыргызстан эгемендүүлүгүн колго алгандан кийин башка тармактардагыдай, тарыхый роман түрүндө да жазуучулар эгемендүүлүккө ээ болгон жана айрыкча тарыхый-биографиялык романдар жазыла баштаган.

¹ S'ezd pisateley SSSR, 6-oy stenograficeskis otchet. M. Sovetskiy pisatel', 1978

² Мурзахмадова Г.М. (2010). Историческая романистика Т.Касымбекова и ее место в развитии жанра, дис., 63-б.

"Манас" дастаны менен дүйнөнү дүңгүрөткөн кыргыздардын оозеки адабияты абдан бай болгон. Ошондуктан кыргыз жазуучулары тарыхый романдарында оозеки адабиятта орун алган мотивдерден пайдаланышкан. Култаеванын ою боюнча, санжыра, түш көрүү, керээз, от жагуу, кошок, аш берүү, хан көтөрүү, легенда, дастан сыяктуу мотивдер романдардын бардык түрүндө колдонулат. Бирок, башка романдарда негизинен чыгарманын идеялык проблематикасы үчүн, тарыхый романдарда болсо, пайдубалы катарында колдонулган¹.

Кыргыз тарыхый романдары негизинен бири-бирине окшош жазылган. Алардын темалары да бирдей болгон. Мисалы, Кокон, Кытай жана Россиянын кысымында калган түндүк жана түштүк кыргыздардын 19-к. орто чениндеги жашоо-турмушу, ошол доордо жашап өткөн тарыхый инсандар, 1916-ж. үркүн сыяктуу окуялар бир топ жазуучунун кыл калеминен өткөн. Жазуучулардын көз караштары ар түрдүү болгондуктан, окуялар ар түрдүү. Кээде, авторлор тарыхый инсандарды сүрөттөөдө аларга болгон жеке оюн колдонушкан.

Мисалы, "Хан Ормон" романында автор Ормон ханга каршы чыккан Боронбай сыяктууларды сүрөттөөдө өзүнүн жеке оюн колдонот. Кээ бир каармандар кээде бир чыгармада оң, башка бир чыгармада терс каарман катары сүрөттөлөт. Бул да авторлордун жеке оюнан жаралган каармандар. Мындай көрүнүштүн негизги себеби, автор менен чыгармадагы тарыхый каармандын туугандык байланышынын болушу жана аларды жазуучу совет режиминин чегинен чыга албаган сыпаттарынан арылткысы келген. 1850-ж. кыргыз уруулары арасындагы түшүнбөстүктөр, орустардын кыргыз жерлерин басып алышы жана буга кээ бир кыргыз уруу башчыларынын көз жумушу, атүгүл уруу арасында кагылыштарда орустардан жардам сурашы сыяктуу маселелер эгемендүүлүктөн кийин гана ачыкка чыгып, талаш-тартыш темасын жараткан.

Айрыкча 1980-ж. баштап коомдук илимдердин дүйнөлүк аренада өнүгүүсү жана түрдүү тармактарынын пайда болушу тарыхый романга да таасирин тийгизген. Мунун натыйжасында тарыхый роман да өз ичинде бир канча түргө бөлүнгөн. Тарыхый романдын түрлөрү улуттук өзгөчөлүктөргө ээ. Дүйнөлүк адабият тажрыйбалары муну айгинелеп тургандай, тарыхый роман улуттук аң-сезимдин өсүшүнөн жаралган.

Совет доорунда 1980-ж. "кайра куруу" политикасы да тарыхый романдын жаралышын шарттаган. Кыргызстан эгемендүүлүккө жетишкенден кийин да тарыхый роман түрүнүн өнүгүүсү дагы бир баскычка көтөрүлгөн болду. Молдо Кылыч, Касым Тыныстанов, Канат хан, Ормон хан сыяктуу тарыхый ысымдардын ошол жылдары актануусу жана алардын чыгармаларынын жарыкка чыгышы кыргыз адабияты үчүн, тарыхый роман үчүн аябагандай маанилүү болгон жана анын артынан көптөгөн тарыхый романдар жарыкка чыга баштаган.

Муну менен бирге, совет доорунда дайыма кысымга алынып келген улуттук аң-сезим жогорулай баштаганын көрүүгө болот.

Кыргыз прозасында 1960-ж. кийинки жазылган улуттук тарых жөнүндөгү чыгармалардын негизинде кыргыз тарыхый романдарын төмөнкүдөй бөлүштүрсөк болот:

1. тарыхый-реалисттик;
2. тарыхый-романтикалык;

¹ У. Култаева. (2007). Кыргыз тарыхый романдарынын жанрдык өзгөчөлүгү. – Бишкек, 79-б.

3. тарыхый-биографиялык;

Айрыкча 1991-ж. кийинки тарыхый-биографиялык романдарга көз жүгүртүп көрсөк, алар өтө эле документалдуу болуп, ойдон чыгарууга аз эле маани берилгендигин байкоого болот. Бул тарыхый романды тарыхый изилдөө ишине жакындатат. Эгемендүүлүктөн кийин жазылган тарыхый-биографиялык романдарды алып карап көрө турган болсок, анда совет доорунда "эл душманы, кулак..." деп жүзүнө кара сүртүлгөн кыргыз баатырларын кайра актоо аракетинин натыйжасында чыгарманын адабий деңгээли төмөндөгөн. Кээ бир тарыхый-биографиялык романдардын авторлорунун кесибинин башка болушу жана чыгармасындагы башкы каарманы менен кандайдыр бир туугандык байланышынын болушу өзгөчө көңүлдү бурат. Кээ бири чыгармада сүрөттөлүп жаткан окуянын тарыхый чындык экенин аныктоо максатында маалымат алынган булак көрсөтүлгөн. Мындай көрүнүш да чыгарманын көркөмдүүлүгүн азайткан. Мындан башка, эгемендүүлүк жылдарынан кийин жазылган тарыхый чыгармаларда фолклордук элементтердин ашыкча колдонулушу (мисалы, "Канат хан" романында бир той өтө эле узун сүрөттөлгөн), диалогдордун узартылышы, жерлерди сүрөттөөдөгү изилдөөнүн аздыгы сыяктуу элементтер чыгарманын жетишпегендиктерин жаратат.

Эгемендүүлүктөн кийин жазылган тарыхый-биографиялык романдардан Жумакадыр Эгембердиевдин "Канат хан" романы жөнүндө айта турган болсок ал 2006-жылы жарык көргөн. Роман эки бөлүмдөн турат. Биричи бөлүмдө, Канат хандын балалык чагы жана хан көтөрүлгөнгү чейинки жашоосу чагылдырылат. Экинчи бөлүмдө болсо, Канат хандын көтөрүлгөн калктын башчысы катары орус падышасынын аскерлерине көрсөткөн каршылыгы баяндалат.

Жапаркул Токтоналиевдин "Ормон хан" деген романы болсо эки томдон турат. Жазуучу бул чыгармасын жазуудан мурун баян кылып жаткан доордун тарыхын жакшылап изилдеп, тарых китептеринде чагылдырган. Мисалы, ошол доорду изилдеп, натыйжада төрт макала жазган. Андан кийин жазуучу "Исторические и архивные документы об Ормон хане" (1790-1854) аттуу макалалар жыйнагын жарыялаган. Мындан башка, академик Б. Жамгырчиновдун жарым кылым мурун жарык көрүп, кайра тыюу салынган "Кыргызы в эпоху Ормон хана" аттуу илимий эмгеги кыргыз тилине которулган. Тарыхчы К. Үсөнбаевдин Ормон хан аттуу илимий монографиясына Токтоналиев баш сөз жазган¹. Жапаркул Токтоналиевдин романынын биринчи тому 2000-ж., экинчи тому болсо 2001-ж. жарык көргөн. Бул чыгарма анын биринчи жемиштүү чыгармасы болуп саналат. Автор романынын жыйынтык бөлүмүндө романдын кыскача мазмуну, чыгарманын келип чыгышы жөнүндө баян кылат.

Жогоруда айтылган романдар адабий жана техникалык каталарга ээ болсо да, авторлор совет режими урагандан кийин кандайдыр бир тарыхый чындыкты окурманга сунуп, ошол убакта ак жерден караланган тарыхый инсандарды эч болбосо адабият дүйнөсүндө актоого аракет кылышкан. Бул эгемендүүлүгүн жаңы колуна алган Кыргызстан сыяктуу жаш мамлекеттин улуттук аң-сезиминин ойгонушуна өбөлгө болот. Бул жагынан алганда жогорку романдар мактоого ылайык экендигин белгилей кетүү керек.

¹ Ормон Хан, 9-б.

Тил жана адабият институтунун изденүүчүсү
Алымбаева Бактыгүл

С. РАЕВДИН АҢГЕМЕЛЕРИНДЕГИ НРАВАЛЫК МАСЕЛЕЛЕРДИН КӨТӨРҮЛҮШҮ

Советтер Союзу ыдырап, анын тутумундагы он беш республика чилдей тараган соң ар бир улуттук адабиятта кээ бир гана акын-жазуучулар сакталып, башын көтөрүүгө жарашты. Мурдагы улуу муундагы жазуучулардын артынан орто, кичүү муундун таланттуу делген улантуучулары ээрчиди. Бирок бул жерден дагы бир маселени эске алып коюшубуз керек. Анткени постсоветтик учурдун адабиятында бир гана таланттуулар эмес, андан кылдай кабары жок, бирок акчалуулар дагы "акын", "жазуучу" деген атакты жамынып, эптеп чүрмөп жазып алган ыр, прозаларын көп тираж менен басып чыгарып "атакка" муюшту.

1990-жылдары белгилүү гезиттердин бири катары "Кыргыз рухун" жарыкка чыгарып, журналист катары чыгармачылык чыйырын жакшы баштаган жазуучу С.Раев "Күн кармаган бала" (1990) аттуу китебин жарыкка чыгарды. Ага чейин жарык көргөн "Чаң жол" (1987) китеби дагы окурмандарын кайдыгер калтырган эмес. "Ханышанын көз жашы" драмасы 2002-жылы Улуу Британиянын Королевасы Елизавета II нин назарына түшүп, жазуучу Королеванын чакыруусу менен Букингем Сарайындагы салтанатка катышып келүү мүмкүндүгүнө жетишкен. Кийин "Ханышанын көз жашы" аталышындагы китеби 2008-жылы жарык көрүп, ага бир нече аңгемелери, "Күн кармаган бала" повести, "Ханышанын көз жашы", "Таажы", "О, кыздар" драмалары, "Шуулдаба теректер, теректерим, шуулдасаң ыйлагым келет менин" аттуу публицистикасы кирген. Азыркы сөз мына ушул жыйнактагы аңгемелерде көтөрүлгөн нравалык маселелер тууралуу болмокчу.

Китепке "Соцреализм", "Аял", "Пусу", "Аптанын бешинчи күнү", "Чаң жол", "Профессор, Шукшин, Манас" деген аңгемелери кирген. Аңгемелер аталган жанрдын бардык талаптарына жооп берет. Көлөмү жактан өтө кыска дагы, узак дагы эмес. Белгилүү бир проблеманы көтөрөт. Айталы, "Соцреализм" аңгемесинде коомдук мүлккө кол салган кылмышкер катары бир айылдын эли чычканды күнөөлөшөт. Кампанын кароолчусунун районго жиберилген тоголок арызынын негизинде райондон бийлик өкүлдөрү келип, ага башкарма, анын камчы чабарлары, тартип сактоо кызматкерлери кошулуп, чычкандын азабын колуна кармагышат.

"Тыяк-быякка куюн Маамыттай чуркап жүргөн кампачынын күлкүсү тыйылбай ичине ак жарылып кыңкылдап алганынын да мандеми бар. Бүгүнкү ачык соттун болушуна ушу киши эбепке-себеп. Өз колу менен районго чычкан үстүнөн тоголок катты ат тезегин кургатпай жазып коомдук мүлккө кол салган жат элемент катары каралып эче курдай ыңкывыдыга билдирүү жиберген, кулак каккан. Чычкан экөө болбогон жерден эрегишип, жоолашып калбаган. Анын да илеси бар. Биринчиси, кампасындагы эгинди түгөткөнү болсо, экинчиси "Мойноктогу" ай десе ай эмес, күн десе күн эмес, айжамалы келишкен супсулуу келиндин күйөөсү жайлоого кеткенде түн жамына уурданып барып, келиндин ысык төшөгүнө белге чейин чечинип, лаззат көрөрдө, алдырарга жаздырар кайдан-жайдан чыга калган бу чычкан ошо ысык төшөктү аралап келиндин миздей денесинен чур-

кап өтпөйбү. Күйөөсү келип калган экен деп, шыбоо жыттанган бутуна дейре чечинген кампачы катуу коркуп кетпеспи" (1.14-15-бб.). Аңгемеден алынган бул үзүндүдөн көп маалыматты алууга болот. Биринчиден, советтик учурда азыркыдай айкындуулук, демократия болбогондугуна байланыштуу адамдар өздөрүнүн ким бирөөгө же бир нерсеге нааразычылыгын тоголок кат, башкача айтканда, аягына арызчынын аты-жөнү жазылбаган кат аркылуу кабарлап турушкан. Айрым пас адамдар аны адатка айлантышып, өздөрүнүн кээде чын, кээде жалган каты аркылуу кимдир бирөөлөрдүн сообуна дагы, убалына дагы калган учурлары болгон. Бул аңгемеде дагы кампачы тоголок кат жазып жатат. Кызыгы, мындагы арыздын күнөөкөрү адам эмес, жаныбарлардын эң кенедей, бирок албетте, залалы чоң жандыгы чычкан болуп жатат. Мунусу менен автор тоголок арызчыларды нравалык жактан катуу сынга алат. Айлалары кетип, жамандаганга адам калбай калганда, аргасыз чычканды каралоого дит баккан кампачынын өзү шылдыңга алынат. Аңгемеде юмор күчтүү. Ошол тоголок каттын аркасы менен райондон ыңкывыдынын өкүлдөрүнүн келиши, аны элдин жүрөгү үшүп тосуп алышы, кампанын оозуна ошол эле чычкан жыртып кеткен кызыл желекти сая албай адамдардын коркунучка, убарага батышы - мунун бардыгы жазуучулук көз тарабынан сындалып, шылдыңга алынат.

Жогорку үзүндүдө тоголок катты жазып жаткан кампачынын өзү канчалык нравалык жактан үлгү болоорлук? Жайлоого коомдук жумуш менен кеткен советтик адамдын аялын ойнош тутуп, төшөгүн тебелегендиги, анан ошол келиндин төшөгүн сойлой өткөн чычканды өзүнө кас санаган кампачынын тайыздыгы - мына булардын бардыгы шылдыңга алына турган нерселер.

"Башкарма экөө кампадагы эгинди чычкан жеп түгөтмөк болду деп эче курдай акти жазды. Мына эми чычкандын бешенесине жазылган шору бар экен, үстүнөн тергөө иши козголуп, сот болгону турат. Кампачынын каты боюнча чычканды кармап кеткенине бир аптага айланды. Бир чычканды жети күн сурак кылган район сотуна кампачы буга дейре жини келип жүргөн. Өткөндө ушу айылдык Черикчи деген ыстыпычыны сурагы жок эле балдарын чыңыртып, аялын ботодой боздотуп Машырап-Сай деген жерге апарып чилдин баласындай атып салган. Ага караганда чычкан эмне эле? Бир айбан да. Сурактын мынчалык узарганы чычкандын кишидей сүйлөй албаганынан улам болсо керек деп жүрдү. Чындыгында эле соттун суроосунун көпчүлүгүнө чычкан кишиче сүйлөй албагандыгынан улам жооп бере албады. Чычкан унчукпаптыр. Акыры аны тергөөчүлөр "Молчание знак согласия" деген ыстатьяга такап, өкүмдү да ошонун негизинде чыгармак болду дешет. Чычкан үч күн бою райборборго сурак берип анын үстүнөн жазылгандар суракта аныкталып кампанын эгинин ташып кеткендигин тергөөчүлөрдүн чоң муштумун куп жегенден кийин моюнуна алган имиш чычкан. Анын соту эл алдында жүргүзүлүп, өкүм эл алдында чыкмак. Элдин буерге жыйылган себеби да ушундай эле. Мына эми чычкандын тагдыры бүгүнкү сотто чечилгени турат" (1.15-16-бб.).

Жогорку үзүндүдө келтирилген ойлор коомдук мүлккө кол салган эки буттууларды нравалык жактан жерине жеткире сындоонун үлгүсүн көрсөтөт. Чычкан аркылуу бул ойду каймана билдирген жазуучу өзүнө жеке тиешелүү болгон сатириктик мүнөзүн байкатат. Аңгемедеги юмор өтө тереңдетилип, 30-жылдардагы кыргыз адамдарынын мүнөзүн, психологиясын, караңгычылыгын чагылдырат.

Китептеги "Пусу" аттуу башка бир аңгемеде карапайым айыл тургундары Пусу менен Зыйнаттын Перигүл аттуу кызынын шаарга окуйм деп кетип никесиз төрөп койгондугу, бул адамдардын жана айылдаштарынын психологиясындагы көрүнүштөр көрсөтүлөт.

" - Шерменде, - деди Пусу муруттарын кыймылдата - уят болуппуз.

- Уят болуппуз? - Аялы бул сөздү кайталады. - Дагы эмнени баштап жибериптир?

- Төрөп салыптыр! - Пусу селейген калыбында ачуу үн катты.

- Төрөп салыптыр дейсиңби? - Аялынын оозу аңырая түштү. - А, кимден экен? Жазыпбы?

- Кимден экенин кайдан билейин, - чорт жооп берди Пусу. - Бирөөнөндүр да, катта жазбаптыр.

- О-уу! Шерменде. Ушуну кылмак эле өлүңдү көрөйүн, бетпак. Элге кантип карайбыз эми. Бетим.

- Мен аны! - Пусу көр дагы ачуу кыйкырды. - Түбүнө жетемин! Аныбы? Аны... - Түкүрүгү оозунан атып, тиштери кычырап кетти. Пусунун жини чукул, а-бу дебей топчудай мурдунун учуна чыга түшөт. Азыр да итатайы кармады. Эгерде Перигүл пешенесинде турганда, жаза-буза чабуудан да кайра тартмак эмес.

- Ачуусу бетине чыккан Пусу көр дубал боорундагы Перигүлдүн күлө багып турган чоң сүрөтүн жерге чапты.

- Кечтим сендей кызды, эл караткан жүзүмдү жер караттың? Не алыңа ыр-саясың, ушубу кылганың?" (1.49-49-бб.)

Бул үзүндүнүн өзүнөн ата-эненин кызына кандай ишеним артканы, кызынын никесиз көз жарып койгонун уккандагы психологиялык абалдары таамай, жасалмасыз чагылдырылган. Мында нравалык жактан бузулган кызынын кылыгы өздөрү үчүн эмне берет, кандай болот деген нерсе эмес, эң ириде "Эл эмне дейт?" деген тынчсыздануу турат. Бул кыргыздардын канына сиңген түшүнүк экендиги маалым. Ошол маселени С.Раев кичинекей эпизоддо айныксыз чындык катары көрсөтүп жатат. Мындагы нравалык, адеп-ахлак маселеси автордун баяндоосу аркылуу гана эмес, башкы кейипкерлердин коңшулары Пашакан, Саламат жана Пусунун өзүнүн маектешип отургандагы сөздөрү аркылуу дагы тымызын көтөрүлөт.

" - Шаарда аялдар укмуш көп экен, - деди Пусу экөөнүн кеп кыраатын башкага бурмакка. - Баары супсулуу. өңдөрү аппак. Карап эле тургуң келет. Мына бул силер бетиңерге эки эли бетмай сүйкөсөңөр да ошолорчолук агарбайсыңар. Ха-ха-ха..." (1.51-б.). Бир аз мурда эле кызынын кылыгына итатайы тутулуп жаткан каарманыбыз эми шаарды бир көрүп келгенден кийинки өзүнүн ички кабылдоосун туйгузуп жатат. Эми аны кызынын адебиндеги нерселер тынчсыздандыргандын ордуна шаардагы өзүн тарткан, кызыктырган көрүнүштөр көбүрөөк ойлонот. Психолог жазуучу катары С.Раев аңгемелеринин бардыгында адам баласынын нравалык, адеп-ахлактык маселелерин улам ар башка кырынан кылып чагылдырып жүрүп отурат дагы, мунун бардыгы атактуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун "Канткенде адам уулу адам болот?" деген бийик суроосунун жандырмагын ар түрдүүчө издеткендей таасир калтырат.

Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият
институтунун аспиранты
Осмоналиев М. А.

СУФИЗМ ЖЕ ДИНИЙ БАГЫТ АГЫМЫ, КЫРГЫЗ АКЫНДАРЫНДАГЫ "АКЫР ЗАМАН" ТҮШҮНҮКТӨРҮ

Суфизм же сопучулук исламды даңазалаган диний-философиялык агым араб мамлекеттеринде 8-кылымдарда эле пайда боло баштаган. Алгачкы мезгилдерде суфийлер өздөрүнүн жеке каалоолорунан баш тартууну негизги өзөк катары кабыл алышкан. Албетте, суфизм агымына иудаизм, христиандык, буддизмдин таасири да болгондугун билебиз. Суфизм багытын тутунган инсандардын негизги идеясы, материалдык дүйнөнүн чындыгынан кечүүгө, бул дүйнөнүн жалгандыгын, аркы дүйнөдө гана мусулман адамы үчүн чыныгы жашоо бар экендигин даңазалашкан. Суфийлик адабият орто кылымдык адабиятка, араб, фарс, түрк тилдүү элдердин поэзиясына чоң таасирин тийгизген. Ошондуктан түрк тилдүү адабияттын негиз салуучулардын дээрлик баардыгынын чыгармачылыктарында суфизм агымынын таасири сезилип турат. М: Махмуд Кашгари, Жусуп Баласагын, Ахмет Ясави, Ахмат Югнаки, Сулейман Бакыргани, Рабгузи, Бабур, Молдо Сайпидин, Шамшидин өзгөндү, Кожоназар Гаипназар уулу Оши ж.б. орток түрк адабиятынын негиз салуучуларынын чыгармачылыктарында Алла тааланын касиетине, кудуретине бөтөнчө маани берилет, кудайдын улуулугун, теңдеши жоктугун, бүтүндүгүн, жалгыздыгын, бардык нерселер кудайдын каалосу, буйругу, мээриминен гана боло тургандыгын эскертишет. М: Жусуп Баласагындын "Кут алчу билим" дастанынын башталышында эле мындай саптарды учуратабыз.

Тирүүлөрдүн баарынан кудай улуу,
Бир өзүнө татыктуу урмат кылуу.

Ал улук да, күчтүү дагы ченемсиз,
Агаруу да, көгөрүү да жок ансыз.

Кудайымдын элчисине ырахмат,
Жолун жолдоп жүргөндөргө урмат – даңк!!

Калктын башы ал Мухаммед пайгамбар,
Көптүн жүзү көрө турган көзү ал¹

Жогорудагы келтирилген ыр саптарында Жусуп Баласагындын ислам дининин эрежелерин сактап, ага аяр мамиле жасагандыгын көрөбүз. Албетте, Жусуп дагы өз мезгилиндеги диндик түшүнүктөрдөн алыс кете албайт болчу. Ошондой эле Махмуд Кашгари дагы кезегинде:

¹ "Куттуу билим" дастан. – Москва: "НИК", 1993.

Теңир аалам жаратты,
Асман дайым айланаар.
Күн ордуну түн басаар,
Жылдыздары шайланаар¹.

Бул саптарда да адам баласы Теңирдин алдында алсыз экендиги, баардык нерселер анын буйругу менен гана ишке ашаары жөнүндө терең ой жатат. Ошондой эле планеталардын, жылдыздардын кыймылы, жыл- ай саноо көз караштарын байкоого болот. Түрк элдеринин илим- билимге жеткен алдыңкы өкүлдөрү өз элинин салтын, тилин жана маданиятын деңгээлинен түшүрбөй, бөксөртпөй араб, фарс окурмандарына тааныштырууга умтула ашташат. Мусулмандык диний ишенимдин алкагынан алыстабаган бул аракет ири жетишкендиктердин бири болгон. Ошондой эле булардын ыр түрмөктөрүндө элдик оозеки чыгармачылыктын бай казынасы, тарбиялык мааниси терең философиялык ойлор, элдик педагогиканын эрежелери жатат.

Түркий калктардан чыккан аалымдар 11-кылымда тек гана араб же фарсы тилдеринде эмгек жазууга үлүш кошуп тим болбой, "мусулмандык чөлкөмдөгү" элдерге түрк элдеринин тарыхын, маданиятын, түрк элинин салтын, тилин даңазалап, түркий элдердин маданияты сөзгө арзый тургандыгын ынандырууга аракет жасап, бул тилдердеги илимдин жетишкендиктерине таянып, өз коомун жана маданиятын ошол доорго ылайык илимий үйрөнүүгө кадам жасашкан². Белгилүү окумуштуу белгилегендей, чыгаан инсандар карапайым калктын алдыга карай жолун, келечегин туура жолго салууга аракет кылышкан. Ал эми Ахмет Ясави, Ахмат Югнаки, Рабгузи ж. б. инсандардын диний-мистикалык көз караштары булардыкынан да күчтүүрөктөй туюлат. Булардын ырлары эл арасына көп айтылгандыктан, элдик оозеки чыгармачылыгыбызга да сиңип кеткен. М: Ахмет Ясави Мухаммед пайгамбардын өрнөктүү өмүрүнө суктануу менен карайт:

Он сегиз миң ааламга улук болгон
Муххаммад,
Отуз үч миң саабага ыйык болгон
Мухаммад³.

Мындай мисалдар чындыгында эле абдан көп. Акындын чыгармачылыгында кыямат заман темасы кеңири орун алган. Бул кыргыз элинен чыккан белгилүү замана агымынын баштоочулары Калыгул, Арстанбек, Молдо Нияз, Молдо Кылыч ж.б. таасири тийгендиги байкалып турат. М: Ахмет Ясавинин төмөндөгү ыр саптарына токтоло кетели.

Улуу, кичүү жаранлардан адеп кетти, –
Кыз зайыптан жубанлардан уят кетти.
Кайда барба калкта кайрым, теңчилик жок,

¹ Кыргыз поэзиясынын антологиясы. – Б., 1999. – 453-б.

² Чороев Т.К. Махмуд Ибн Хусейин Ал-Кашгари жана анын "Түркий тилдер сөз жыйнагы". – Ф., 1990.

³ Кыргыз поэзиясынын антологиясы. – Б., 1999.

⁴ Кыргыз поэзиясынын антологиясы. – Б., 1999.

Падышада, вазирлерде теңчилик жок⁴.

Ушундай эле мазмундагы ыр саптарын Калыгулдун да ыр саптарында кездештирүүгө болот:

Карыядан каада кетер,
Катындан уят кетер,
Келинден келбет кетер,
Кыздан кылык кетер¹.

Мындай мисалдарды кыргыз элинин көптөгөн таланттуу акындарынын чыгармаларынан кездештирүүгө болот. "Акыр заман" деген түшүнүктүн түпкү теги сопучулук агымдын жогорудагы аты аталган инсандары менен тыгыз байланышта экендигине ынанып, кыргыздардын ырчылык өнөрүнө, адабиятыбыздын өсүп-өнүгүшүнө зор таасирин байкайбыз. Сопучулук философиянын өзөгүн, маңызын өз дооруна, өз учурунун шартына жараша жазышкан инсандарыбыз да "Акыр заман", "Тар заман", "Зар заман" деген аталыштагы чыгармаларды жаратышкан. Бул көз караш боюнча жылдан-жылга заман өзгөрүп, адамдардын пейили бузулуп, нарк өзгөрүп, акыр заман келет дешет. Демек, дини, тили, каада-салты, тарыхы, жашоо шарты, турмуш тиричилиги окшош элдердин "акыр заман" түшүнүгүн бирдей кабыл алышкандыгын, заман жөнүндө ой-жүгүртүүлөрүн мезгилдин агымына жараша алдын ала айтып, олуялык кылышкандыктарын көрүүгө болот. Албетте, сопучулук философиянын багыттык маңызын ар башка коомдук түзүлүштө жашаган инсандар өз-өзүнчө түшүнүп, кабыл алышкан. Көпчүлүгүнүн эле ойлорунда акыр замандын келиши динди катуу сактабагандыктан, каада-салттын бузулушунан, кыямат замандын жакындашынан ж.б. көрүшкөн. Калыгулдун акыр заман жөнүндө ойлорунан мисалдарды келтирсек:

Заман оңолот,
Пейил жоголот.
Адам пендеси бирин-бири
Сүйбөй калат.
Кары- жаштан уялбайт.
Дүнүйөгө көзү тойбой,
Алдым- жуттум көбөйөт.
Талакаты жок туруп,
Көчөгө тууган көбөйөт,
Оокат- байлык ушунчалык
Көбөйөт,
Ошого топук кылбай,
Киши өлтүргөн көбөйөт².

Калыгул акылмандын "акыр заман" сөздөрүндөгү кийинки муунду таң калтырганы, айткан ойлорунун, божомолдорунун турмуш көрүнүштөрүнүн кээ бир учурларына дал келип, айтылгандардын төп чыгып тургандыгы. 2 кылымдык мезгилдеги убакытты камтыган окуяны көрөгөчтүк, олуялык менен айт-

¹ Мусеев С., Акматалиев А. Акылман Калыгул. Ырлар, акыл-насааттар. – Б., 2000.

² Качкымбай Кожомкул уулу. КУИА кол жазмалар фондусу. Инв № 802.

кан ойлоруна бир чети таң калсаң, экинчиден сыймыктанасың. Ырас, акылман дагы учурдун тарыхый шартын, абалын туура түшүнгөн жана фактыларга таянып, окуянын жүрүшүн, багытын белгилеп жоромолдогон. Орустардын акырындык менен келүүсү менен салт-санаа өзгөрүп, элдин динине, тилине, үрпадатына таасири тийе тургандыгын акыл-туюму сезе билсе керек. Ал эми кыргыз ырчыларыны көрүнүктүү өкүлү Арстанбек Буйлаш уулу "акыр заманды" тереңдетип, тарыхый турмуштук реалдуу жагдайга негиздеп, колониалдык бийликтин чыныгы маңызын ачып, поэтикалык формага түшүргөн.

М:

Ушул заман тар заман,
Азуулуга бар заман,
Бечарага зар заман.
Заманың келди жакындап,
Тайган иттей такымдап¹.

Кыскасы, Арстанбек акын дагы өз мезгилинин алдыңкы катардагы улуу инсаны, залкар төкмөсү катары мааниси терең философиялык ойлорду айтып, кыргыз адабиятынын тарыхында алдыңкы катарларда турат. Жыйынтыктап айтканда орто кылымдагы орток түрк поэзиясынын өкүлдөрүнүн көпчүлүгү жана 18-19-кылымдагы кыргыздын белгилүү инсандары кандай гана жагдай шарт болбосун элдик оозеки чыгармачылыкты, байыркы түрк-кыргыз жазмаларын жана элдик дастандарды материалдык булак катары пайдаланып, өзүлөрүнө демөөр алышкан. Адабиятчы А.Эшиев белгилегендей Орто кылымдагы фольклор менен акындар поэзиясы интегративдик мүнөзгө ээ болгон. Фольклорсуз акындар поэзиясын элестетүү мүмкүн эмес. Элдик оозеки чыгармачылыктагы туруктуу статикалык абалдагы санат-насыят, гумандуулук идеялары ырчылар чыгармачылыгынын өкүлдөрү тарабынан сапаттык жактан жогорулап, өркүндөлүп, ырдалып элдин калың катмарына колдонмо мүнөзүнө жетип турган².

Кыскасы, Асан Кайгы, Калыгул, Арстанбек сыяктуу кыргыздын даанышмандардын ырларынын, санат-насыяттарынын мазмунун, багытын дагы калктын турмушу, элдин камын ойлоо түзөт.

Колдонулган адабияттар:

1. "Кутту билим" дастан. – Москва: "НИК", 1993.
2. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. – Б., 1999.
3. Чороев Т.К. "Түркий тилдер сөз жыйнагы". – Ф, 1990.
4. Мусеев С., Акматалиев А. Акылман Калыгул: Ырлар, акыл-насааттар.
5. КУИА кол жазмалар фондусу.
6. Арстанбек: Ырлар. – Бишкек, 1994.
7. Эшиев А. Акындар поэзиясы. 11-15-к. – Б., 2010

¹ Эшиев А. Акындар поэзиясы. 11-15-к. – Бишкек, 2010.

Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият
институтунун аспиранты
Осмоналиев.М.А.

КЫРГЫЗ - КАЗАК БАЙЛАНЫШЫ ЗАМАНЧЫЛ АКЫНДАРДЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДА

Тили да окшош, дили да окшош, өңү да окшош кыргыз менен казактын нечен кылымдык тагдыры да бири- биринен көп деле айырмачылыкты туудурбайт. Кыргыздын башына түшкөн не бир кыйынчылык алаамат күндөрдү, салтанаттуу жеништерди казак боордошторубуз менен бирге көрдүк. Башка элдер сыяктуу эле кыргыз менен казак эли дагы эл катарында өз атын сактап калуу, эркиндик, теңдик, көз каранды болбостук үчүн тынымсыз күрөш жүргүзүүгө туура келген. Жашоо, турмуш жалан гана душмандар менен салгылашуудан турбайт, жашоо үчүн күрөш жаңыланууну, алга карай кадам таштоону, улам бир кол жеткис бийиктиктерге умтулуудан турат. Ошондуктан эки элдин элдик оозеки чыгармачылыгында же фольклорунда да абдан окшоштуктар байкалат. Ырчылар менен чечендери, төкмөлөрү менен уздары, акылмандары менен көсөмдөрү да окшош. Мындай эки элдеги окшоштуктар башка улуттар менен жокко эсе. Бекеринен кыргыз менен казакты төөнүн "эки өркөчүнө" салыштырышпаса керек. Эки элдин байланышы, достугу "Манас" эпосунда эле ачык- айкын көрүнөт. Манас кыргыздардын ата-бабасы өскөн жери Ала-Тоону душмандардан бошотууга аттанганда, казактардан Айдаркан да активдүү катышып, көп колго Айдаркан кан шайланат. Анын баласы Көкчө дагы дастанда кенен баяндалат. Кезегинде казак илимпозу Ч.Валиханов дагы эпоско кызыгып, "Көкөтөйдүн ашын" жазып алган.

"Манас" жөнүндөгү илимдин түптөлүшүнө, телчигип кадам шилтеп, андан ары өнүгүп кетишине өбөлгө түзүп, орчундуу эмгектери менен чоң салым кошушкан белгилүү инсан окмуштуулардын арасында казак жазуучусу М.Ауэзовдун, кыргыз академиги Б.Юнусалиевдин, белгилүү изилдөөчү К.Рахматуллиндин, орус илимпозу академик В.М.Жирмунскийдин ысымдары өзгөчө орунду ээлейт¹.

Ал эми замана адабиятынын башталышы тереңде жатса да, бул салттуу темага кайрылуу орус падышачылыгынын бийлиги казак-кыргыз жергесине акырындык менен тамырын жайылтуусунда айрыкча күч алып, элдин коомдук-социалдык маселелерин чечүүдө, улуттун намысын, каада-салтын сактоодо "заманчыл акындар" деген атка ээ болгон кыргыз-казак акындары өзүнчө бир агымды, форманы түзүшкөн. Ушундай тарыхый кырдаалда казак элинен Дулат Бабатай уулу, Сүйүнбай Арон уулу, Шортонбай Канай уулу, Мурат Мөңкө уулу ж.б. заманчыл акындар замандын оош-кыйыштарын айтып келишкен. Бул боюнча окумуштуу Б.Кебекова мындай дейт:

Казак акындарынын чыгармачылыгында казак коомунун башкаруу тартибине, турмуш-тиричилик, жүрүм-турум нормасына кирип жаткан өзгөрүүлөр замана-заңдын бузулушу, акыр замандын белгиси катарында баяндалат².

¹ Мусаев С., Турдугулов А. Көркөм сөз өнөрү. – Б., 1999.

² Кебекова Б. Кыргыз эл ырчыларынын тарыхынын очерктери. – Б., 2009.

Мына ушундан улам казак акындарын чыгармачылыгындагы өлөңдөргө дагы токтоло кетмекчибиз. М: Дулат акындын ырларынан

Жаман болса катының,
 Конбаса айткан акылың,
 Үйіңнің іші жау болып,
 Отыңның басы дау болып,
 Көп көзінше кыжыңдап,
 Оңашада ызыңдап,
 Күрбың келсе, күрысып,
 Көрінгенмен ұрысып
 Өмірден көңілің тоқырап,
 Белдеу жаудан жаман жок¹.

Ал эми жогорудагы ойлорду Калыгул акылман кыскача жана тыянактуу үч гана сап менен түшүндүргөн.

Жаман болсо катының,
 Кете берет акылың,
 Чакырсаң келбейт жакының².

Чындыгында эле Калыгул акылмандын көрөгөчтүгүн, келечектен үмүтүн үзбөгөн оптимист экендигин казак илимпозу Бауыржан Омар уулу да өзгөчө белгилейт:

"Калыгулдың казак жене кыргыз акындарынан бір ерекшелігі, ол "Акыр заман" өлеңінің соңун келешектің жаксарууна деген сеніммен аяктайды. Өткенді көксеп, болашактан түңілетін "зарлауык" поэзияның баска бірде-бір өкілінде мундай оптимизмнің үшкыны да кездеспейді. Бұл турасындагы Калыгул тұжырымы былайша өріледі:

Ал заманың кетээр, Арты оңолоор.
 Жесир катын миң кой айдаар,
 Кой үстүнө торгой жумурткалар.
 Жетим жетилээр,
 Жесир кетилээр,
 Андан аркысын билбей калдым, балдар.

Мүны Калыгул ойшылдың еулиелігі, көрегендігі, елдің өз тізгіні өзіне тиетін ажарылкап заманды болжоганы деп топшылаган жөн".

Калыгул кезегинде казак-кыргыз мамилесин, биримдигин, улуттардын келечегин ойлоп, эки элге тең даанышман акылман болгон. Ормон ханга

Малыңды айтып мактанба,
 Көп казакка аттанба.
 Казактын малын аласың,
 Как талаада каласың. –

¹ Асыл, С.Кирибаев, Г. Курманбай. Казак эдебиет³(хлхг). – Алматы, 2006.

² Үмөталиев Ш. Калыгул Бай уул. Элге кенен тараган ырлары. – Б., 1992.

деп эскертип, бирдиктүүлүккө, акыл калчап иш кылууга чакырат. Демек, кезегинде Калыгул казак окумуштуусу белгилегендей кыргыз-казакка бирдей таасирдүү, эки элдин камын бирдей ойлогон, мезгилинде эки элдин таланттуу инсандарынын кадырлаган, туу туткан адамы болгон. Казак окумуштуулары деле замана адабиятынын баштоочулары катары орток түрк адабиятынын өкүлдөрүнөн кийин кыргыз-казакка тиешелүү делген Асан Кайгыны, андан кийин Абылай хандын кеңешчиси Букар жырауну эсептешет. М: Казактын Асаны:

Күйрыгы жок, жалы жок, кулан кайтп күн көрер,
Аягы жок, колы жок, жылан кайтп күн көрер?!¹ – десе, кыргыздын Асан Кайгысында:

Куйругу жок, жалы жок,
Кумда туулуп, чөлдө өскөн,
Кулан байкуш кантти экен?
Боорунда буту жок,
Жылан байкуш кантти экен?² – деп айтылат.

Ал эми Букар жырау да кезегинде эл башындагы кыйынчылыкты көрүп, себебин көрсөтүүгө аракет кылган. Улуу-кичүүдөн ыйман кетип, оруска малай болгон элге жаны кейийт. М:

Сондай заман жеткенде,
Шаңырауың күл болар,
Еліңе кауіп төнгенде,
Ата үрпагың күл болар,
Караларың кас болар,
Каскөйлериң бас болар
Күн батыстан бір дүспан,
Акырда шыгар сол түстан.
Өзі сары, көзі көк,
Күдайды білмес, діні жок.³

же болбосо

Ай, заман-ай, заман-ай!
Түсти мынау туман- ай,
Истин бари күмөн- ай,
Истиң бари күмөн- ай⁴.

Мына жогорудагы бул саптарынан же жалпы чыгармачылыгынын мүнөзү жагынан Калыгул менен Букар жыраунунун ойлоо түшүнүктөрүнүн окшоштуктарын байкайбыз. Негизинен кыргыз адабиятында деле замана адабиятынын өз учурундагы коомдогу өзгөрүүлөрдү, адеп-ахлакты сынга алган Калыгул болгон. Калган акындар анын жолун улантышкан. Муну мезгилинде М.И.-Богданова мындайча сыпаттаган:

¹ Бауыржан Омарұлы. Зар заман эдебиеті. – Астана, 2005.

² Бес гасыр жырлайды. – Алматы, 1989.

³ Кыргыз эл ырчылары. – Бишкек, 1994.

⁴ Сүйіншэлиев Х. ХІХ гасыр эдебиеті. – Алматы, 1992.

"Уже в творчестве Калыгула звучать свободолюбивые мотивы, которые все более и более нарастают в произведениях последующих акынов. Арстанбек делает первые шаги, разоблачая перед народом виновников его горя и страданий. Другие акыны идут еще дальше¹.

Чындыгында Арстанбек ырчы дагы кезегинде казак ырчылары Мурат, Шортанбайлардан таасир алган. М: казак ырчысы Каңтарбай менен айтышында:

Сен казактан чыккан Каңтарбай,
Мен бугудан чыккан Арстанбай,
Мөңкө бий айткан кеп эле,
Арстанбек кимден кем эле². –

деп, анан "акыр заман" менен "тар заманга" байланыштуу ырларын ырдап берет. Каңтарбай "акыр замандын ырчысы экен"- деп жооп берүүдөн баш тартат. Айтышка көз жүгүртсөк Калыгулдун да, Мөңкө ж.б. таасири болгондугу чындыкка туура келээр. Мындан сырткары Арстанбек Орус падышачылыгынын кыргыз-казак жергесине тийгизген таасирин өз көзү менен көрөт.

М:

Казак, кыргыз жыйылып,
Башталганын айтайын.
Жылдан-жылга орустун,
Күчөгөнүн айтайын.
Заманың келди жакындап,
Тайган иттей такымдап.
Ушу заман тар заман,-
Азуулуга бар заман.
Бечарага зар заман³

Ал эми казактын "зар заман" өкүлү Шортонбайда мындайча сүрөттөлөт.

Мына заман кай заман!?
Азулыга бар заман,
Азусызга тар заман.
Тарлыгының белгісі:
Жаксы жаннан түңілген⁴.

Бул жерде Арстанбек дагы, Шортонбай дагы "азуулуга бар заман, бечарага тар заман"-деп, ал заманда элге жакшылык болбооруна көздөрү жетет. Бирок, кол куушуруп олтуруп калышпастан элге түбү бир жакшылык болоор деп, келечектен үмүт кылышат. Жыйынтыктап айтканда кыргыз менен казактын "зар заман" өкүлдөрү эле эмес элдик оозеки чыгармачылыгында да, элдик эпосторунда да, төкмөлүк өнөрүндө да башкаларды туурабаган ок-

¹ 18-19-гасырлардагы казак акындарынын шыгармалары. – Алматы, 1962.

² Богданова М. Киргизская литература. – М., 1947.

³ Кебекова Б. Арстанбек. Ырлар жыйнагы. – Б., 1994.

⁴ Арстанбек. Ырлар жыйнагы. – Б., 1994.

шоштуктарын эч ким тана албас. Ошондуктан эки элден чыккан "заманчыл акындар" деген атка ээ болгон инсандарыбыздын келечек урпактар үчүн калтырган мурастарын, акылман ойлорун жеткирүү кийинки муундун милдети. Ар дайым бир-бирине боор тартып турган казак менен кыргыздын энчисине Мухтар менен Чынгыздай дүйнөнү дүңгүрөткөн уулдар төрөлө берсин. Заманчыл акындардын чыгармаларына, мезгилине, дооруна кайрылуу, элибиздин өткөндөн сабак алып, келечек үчүн туура кадам шилтөө болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. С. Мусаев, А. Турдугулов. Көркөм сөз өнөрү. – Б., 1999.
2. Б. Кебекова. Кыргыз эл ырчыларынын тарыхынын очерктери. – Б., 2009.
3. Ү. Асыл, С. Кирибаев, Г. Күрманбай. Казак эдебиеті (XIX). – Алматы, 2006.
4. Ш. Үмөталиев. Калыгу Бай уулу. Элге кенен тараган ырлары. – Б., 1992.
5. Бауржан Омарұлы. Зар заман эдебиеті Астана-2005.
6. Бес гасыр жырлайды. – Алматы, 1989.
7. Кыргыз эл ырчылары. – Бишкек, 1994.
8. Сүйіншэлиев. X. XIX гасыр эдебиеті. – Алматы, 1992.
9. 18-19-гасырлардагы казак акындарынын шыгармалары. – Алматы, 1962.
10. М. Богданова. Киргизская литература. – М., 1947.
11. Арстанбек. Ыр жыйнагы. – Б., 1994.

КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабият институтунун
илимий кызматкери
Текешова М.

МУХТАР ШАХАНОВДУН ЫРЛАРЫНДА "КЫРГЫЗ" ЭТНОНИМИ

"Улуу кыргыз жери,
Эр Манастын эли,
Кучагыңа ал мени, боорум"

Акын Мухтар Шахановдун чыгармачылыгында "кыргыз" этнониминин өз орду бар. Кыргыз эл акыны атанган М. Шахановдун элибиз менен ошондой эле кыргыз жазуучу акындары менен болгон байланышы терең ары кенен. Буга анын бир топ жылдар Казакстандын Кыргызстандагы толук ыйгарымдуу элчиси болуусу да кандайдыр бир деңгээлде себепкер. Акындын кыргыз жергесинде өткөн күндөрү ага кыргыз эли, анын маданияты, адабияты менен жакындан таанышууга чоң мүнкүнчүлүк берсе, ошол эле учурда М. Шахановдун көп жылдар жергебизде болуусу, ошондой эле элибиздин акын-жазуучулары менен карым катнашта, ага-инилик достукта, калемдештикте болуусу биздин калкты, адабият чөйрөсүн анын чыгармачылыгын үйрөнүүгө, таанып билип, түшүнүүгө өбөлгө түзүп берген деп айтууга болот. Бул эки тараптуу карым-катнаштар, ансыз да ата-бабадан келе жаткан байланышты жандандырып, кыргыз-казак адабий байланышынын арышын андан ары улаган деп айтууга болот. Шахановдук ыр түрмөктөрдөгү "кыргыз" этноними, аны өзүнчө иликтөөгө алып, айрым ыр саптарга үңүлүп кароого татыктуу деп ойлойбуз. "Бир куштун эки канатындай" бордош элден чыккан чыгаан уулдардын чыгармалары болсун, коомдук, маданий иш-чаралары болсун көпчүлүгүндө эки элдин табигый биримдиги чагылдырылып, көрсөтүлбөй койгон эмес. Узак барбай эле, улуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларына кайрылсак, андан биз казактын даркан талаасына, казак элине байланышкан ар кыл окуя, жагдайларга, дегинкиси "казак" этнонимине көп эле учурап, көп эле жолуктурабыз. Мунун эч кандай жасалмалуулугу жок. Бул биздин элдердин жакындыгы, тагдыр-турмушунун окшоштугу менен гана түшүндүрүлмөкчү.

М. Шахановдун "Тилсиздендирүү анатомиясы" (2006)¹ аттуу китебинде бир нече бөлүмдөр арасында атайы көргөзүлгөн "Кыргыз дептеринен" деген бөлүм бар. Мында акындын кыргыз элине анын алдынкы уулдарына арнаган ырлары берилген.

Маселен мындагы **"Кыргыздар менен казактар"** деген ырында акын эки элдин жакшылык менен жамандыкты тең бөлүшкөн биримдигин, "Бир тамырдан кубат алган, эгиз өскөн гүлбүз // Сен жок жерде казак жетим, жан боорум кыргыз." деген саптар менен даңазалап, таасын көрсөткөн. Мындан тышкары акын эки элдин бирин-бири таяныч тутуп, ар кыл жагдайда колдоп, коштоп турганын баян кылган. Алсак, "Манас туун кулатканы жатканда, // Жанын салып коргоп калган бир казак" – деп "Манас" эпосунун сакталып, анын жоголбой бүгүнкү урпактарга жетишине тикелей себепкер болгон улуу инсан Мухтар Ауэзовдун кыргызга кылган адал кызматын эскерет.

"Желтоксанда эгемендик эңсеп улуу кең талаа
 Каршы муштум көрсөткөндө кыжырлана, жиндене,
 Казактын жаш өркүнүнө
 Бүткүл аалам көз салганда таңдана,
 Жойпуланган күчтөр мүлжүп, аңдыганда арамза,
 Баары бугуп калган кезде, эй, боорум кыргызым,
 Тайсалдабай колдоо айткан, коргоо айткан сен гана!" -

деп (Кыргызчалаган биз - М.Т) андан ары уланган ыр саптары казак жаштарынын эркиндик эңсеп, темир торду тээп чыккан көтөрүлүшү мезгилинде кантип кетээр экен деп жардап турган дүйнө калкына каршы кыргыз жаштары казак туугандарын жалгызсыраткан эместигин, үнүнө үн, демине дем кошконун баяндайт. Эки элдин дос-туугандыгын акын " эр жигиттер, гүл кыздар" мындан ары да жалгай берээрине терең ишенүү менен "Кыргыздардан ашкан тууган болгон эмес казакта, Ал казактай боордош таба албайт кыргыздар" - деп ырдын соңуна чыгат.

Ал эми **"Алыкул Осмоновдун эстелигинин алдындагы ой"** деген ырында кыргыз элинин классик акыны Алыкул Осмонов тууралуу ой толгойт. Акындын эстелик болуп көтөрүлүп, кайрадан көгөрүп эл арасына кайтып келгенинен сөз кылат. "Кыргыздардын жүрөгүндө жалын болуп алоолоп,"турган акындын алдына эми анын калкы келип башын ийип турат деген Мухтар Шаханов "дал ушундай улуу акыны жок элди аёо керек" деп Алыкул Осмоновдун талантына таазим кылат. Каптал-Арык айылынан көтөрүлгөн алп уулдун атагы бүгүн аалам аралап кеткенин айтып;

"Тек карынын ойлогондун баары кедей, баары кул.
 Кырк жети жыл көрүнбөдүң көчөсүнөн Бишкектин
 Мына эми сенин күнүң кайта тийди, Алыкул!"² -

деп акындын эстелик болуп, атпай кыргызга жалын чачып кайта арабызга кайрылганына кубанат.

Акындын ыр китептери жарык көрүп, эл оозуна алынып жүргөн кыргыздын белгилүү уулу Акбар Рыскуловго арнап жазган **"Шабдан баатыр жана азыркы байлар"** деген ыры өтө таасирдүүлүгү, коюлган маселенин актуалдуулугу менен айрымаланат. Белгилей кетчү нерсе Мухтар Шаханов кыргыз элинин сыймыгы, өзүнүн айкөлдүгү, колу ачык берешен, жоомарттыгы менен айрымаланган, мезгилинин көрөгөч акылман адамы Шабдан Баатырга көп кайрылат. Анын адамкерчилик бийик сапаттары акынды андан таасирленүүгө, аны менен бүгүнкү күндүн эл бийлеген башчыларын салыштырууга үндөйт.

Шабдан Баатыр жөнүндө элибиз ушул күнгө дейре аңыз кылып айтып келет. Анын кыргыз элине кылган кызматы, эл аралык мамилелердеги жогорку интеллектти айрыкча киши көңүлүн калтырбаган сыпайылыгы, бийлик үстүндө болгону менен абдан жөнөкөйлүгү андагы адамдык касиеттин жогорулугун айгинелеп турат. Өз заманынын илим-билимине ээ болуу менен кыргызга кыйын күндөрдө бел болуп, журтунун оор жүгүн аркалаган адам.

"Шабдан баатыр орус армиясынын полковниктик чини менен дворяндык наамын алган, бирок, бул даражасын кимдир бирөөлөрдөй өз кызыкчылыгына керектебей эл мүдөөсүнө жумшаган. Анан калса да ал кыргыз менен казак өнөрпоздорун катар сыйлап, кадырлап, өзү даңкы таш жарган манап болсо да кичи пейил, колу ачык, жоомарт адам экен"³ - дейт М.Шаханов Чыңгыз Айтматов менен болгон маек китепте. Мындан биз М. Шахановдун кыргыз тарыхы, кыргыздын белгилүү тарыхый инсандарынан кабардар болуп, алар жөнүндө жакшы билгенин байкаса болот. Дагы белгилей кетчү нерсе, аты аталган китепте акын Шабдан баатырдын өмүр-жолун, кылган эмгектерин, эл даңазалаган берешен, жоомарттыгын да ары таңдануу, ары терең урматтап, баалоо менен эскерип баян кылып берген. Так ошол баяндын өзөгү, биз сөз кылып отурган ырдын да өзөгүн түзгөн деп айтууга болот.

Акын кыргыз баатырынын бийлик менен байлыктын үстүндө туруп, адамкерчилик менен жөнөкөйлүктөн айрылбай, улуттук каада-салтты унутпай, рухунун отун өчүрбөй, жан байлыгын да сактай билген, айкөл, жоомарттык, сапаттарын жакшы билүү менен аны бүгүнкү күндүн байлары, бийлери менен салыштырат. Мындай касиеттерди акын алардан издейт.

"Май байлап абдан чабалданган,
Бай болгон сайын сараңданган,
Соройтуп бөркүн араанын ачкан,
Рухунун көркүн кулкуну баскан,

Кудай-ай, канттик, адамдар азыр көбөйдү.
Пенде атангандын көмөкөйү абдан кеңейди,
Рухсуздук аттуу дарыяны кимдер бөгөйдү?
Кыргыздын Кемин тоосунан элге көз салган
Бул ишке азыр Шабдандын руху не дейди?"⁴ -

деп башталган бул ыр түрмөгүндө акын азыркы тапта бай-бийден адамкерчилик, руханий байлык кетип, жан дүйнөлөрү эңшерилип кулкундары, көмөкөйлөрү кеңейип башкача айтканда алар карындын байлыгы, материалдык байлыктан башканы билбей калышты дейт. Буга кезинде өз доорунун эң кадыр-барктуу, дөөлөттүү, бардар адамы болгон, бирок бүгүнкү бай-бийлердей сараң бай, жан дүйнөсү ач калган жаман байлардай, алган менен жыйгандын үстүндө эмес, тескерисинче берген менен чачкандын үстүндө болгон Шабдан баатырдын руху эмне деп жатат экен деген суроону койот. Баатырдын бар мыдырын элине тартып берүүдөн бакыт тапканын айтып, жада калса жетимишке жашы таяп, баягы каруу-күчтөн тайып калган чагында да, үмүтүн артып келген кайырчынын шагын сындырбай кезинде сыйланган алтын төш белгисинин бирин чечип алаканына салып бергенин эскерет.

"Кыйналган чакта жетмишке жашы таяп,
Алтын да сыйлап кетиптир бир эр жигитке,
Ал өзү таптакыр куру калып" -

деген акын мындан кийинки сөзүн ушундай касиет, сапатка эгедер баатыры бар калыктын бүгүнкү мураскерлерине кайрылат алардын ар-намысына тийген,

жалындуу саптар менен жыйынтыктайт. Эгер түшүнгөн адамга казак-кыргыздын орток акын уулу М. Шахановдун бул сөздөрү кыргыздын бардар башкаруучуларынын сай-сөөгүнөн өтүп, намысына келтирмек...

"Баштагандар бар өз калкын доо менен эрегишке...
Кыргыздар эми чыгышат кандай белеске?
Нар баатырлардын баатыры десек Манасты
Нар жоомарттардын жоомарты Шабдан эмес пе?..."

Азыркы байлар алар бекен аны эске?" - деп акын боордош калктын, башкача айтканда кыргыз калкынын келечеги үчүн да күйүп, убайым жейт, түйшөлөт.

Демек, акындын мындай суроо койуп, толгонгонуна караганда баатыр Манас менен жоомарт Шабдандын урпактары ата жолун жолдой албай, ата салтын уланта албай калганын айгинелейт.

М. Шаханов башта да белгилеп кеткенибиздей кыргыз акын-жазуучулары менен тыгыз чыгармачылык байланышта жүрөт. Анын достук, ага-инилик карым-катнаштары жараткан чыгармаларында да чагылдырылган. Кезинде кыргыз элинин сүйүктүү акыны Жолон Мамытов баш болгон кыргыз калемгерлери менен жакшы мамиледе болуп келген Мухтар Шаханов бул байланышын бүгүн да улантып келе жатат.

Акындын кыргыз элинин көрүнүктүү акыны Сүйүнбай Эралиевге арнап жазган "Тулпар акын арышы" аттуу ырына көңүл бурсак, мындан Мухтар Шахановдун кыргыз акынын канчалык сыйлагандыгын, анын чыгармачылыгы менен жакындан тааныш экендигин байкаса болот.

"Аскар-аскар Ала-Тоодон ашып өткөн жаргы,
Жетимиш бешке келипсиң кыргызымдын нар уулу.
Отуздагы жаш жигиттин жазган ыры карыды,
Жыйырмадагы кей сулуунун сууп калды жалыны,
Сен али тулпардайсың басылбаган арышы." -

деген Мухтар Шаханов убакытка алдырбай, чыгармалары дале курч, ыр, поэмалары замана менен жарышкан акын Сүйүнбай Эралиевдин жаратман калем жаккан оттун таптуулугун баамдайт. Эл үчүн акындын мааниси кандай, коомдо, калк ичинде акындын ролун баса белгилеп келип Мухтар Шаханов руханий байлыгы жок эл болбойт, аны жаратып, жашатып тургандар бар мезгилде эч качан ал улут өчпөйт, жоголбойт деген ойлорун билдирет.

"Бакыт деген дөөлөт курап, алтын гана жыюубу?
Руханий байлыгы жок да эл болууга болобу?
Жок, кыргыздын кыргыздыгы-
Тили,
Салты
Дилинде,
Сан кылымды карыткан обологон үнүндө.
Ал эгерде кыргыз эли акындыгын жоготсо,
Жоготот анда баардыгын." -

деген саптары менен кыргыз эли акындыгын жоготпосун, аны жоготсо, кыргыздыгын да жоготот дейт муну менен эл акыны Сүйүнбай Эралиевге дем берип, шыктандырып аны чыгармачылык жаңы изденүүлөргө чакырса, ошол эле учурда, окурмандарга деги эле кыргыз элине "бакыт" деген алтын менен дөөлөт жыюу гана эмес, рух байлыкты, каада-салтты да коргой билүү керек ансыз кыргыздын кыргыз бойдон калуусу кыйын" деген ойду да астыртан берип өтөт.

"Ар-намысын, ыр байлыгын аркалаган калкынын,
Ошондуктан сендей акын элге керек, жаркыным.
Бул кылымдын бизге берген белегиндей, сыйындай,
Сен жашай бер, кең пейилдүү даркан агам Сүйүнбай!"⁵ -

деп Мухтар Шаханов калкынын жан байлыгын, ар-намысын аркалап жүргөн агасынын элине керек экендигин, узак жашап, жемиштүү эмгектенишин тилейт. Акын агасын тулпарга салыштырат. Анын арышы артып, эч качан арыбасын дейт. М.Шахановдун Сүйүнбай Эралиевге болгон мамилесин анын бир боор кыргыз элине болгон мамилеси деп да алууга болот. Анткени башта да айтып кеткендей элдин жүзү, калктын өкүлү ал элден чыккан чыгаан уулдар эмеспи.

"**Алтын, күмүш жана калай**" деген ырын акын Мухтар Шаханов дос-агасы кыргыз элинин Улуу жазуучусу Чыңгыз Айтматовго арнаган. Терең маанилүү, акындык изденүүнүн күчтүү табылгасы болгон бул ыр окурманды ойго салбай койбойт. Акында улуу жазуучуну ачык-айкын ашыра мактоо, салттуу, көнүмүш саптар жок. Ырдын текстине көңүл бурсак;

"Пастап согуп сырт көркү мазмунунан,
Убал болду-ау, мезгилсиз тозду бир жан.
Колодон куйдук айкелин улуулардын,
Жер бетинде алтындын аздыгынан.

Мына, дагы кучагын жайды бир жан,
Көркү осолдук этпегей мазмунунан.
Шорпо ичебиз калайдан кашык менен,
Жер бетинде күмүштүн аздыгынан."

деген саптардан биз кээде улуулардын улуулугун сезе албай, сыртына карап баа берип, анын мазмунун, ички дүйнөсүн терең түшүнө албайбыз деген акындын үнүн уксак болот. Муну менен М. Шаханов бизге улуу инсандардын өз баасын бере албаганыбызды айтып отурат. Мындан тышкары ошондой сейрек кездешкен алтын, асыл бирөө мына, дагы арабызга келди, атаганат, эми анын калдырына жете алар бекенбиз деп түйшөлөт.

"Жайык, жапыз жасалма ойго калып,
Жарар эле кетпесек майдаланып.
Сары чымчык сан ирет той баштады,
Булбулдардын аздыгын пайдаланып.

Калай өтсө күмүштүн ысымы менен,
Көнүп калдык кароого кечирим менен.

Ошонун баары асылдын аздыгынан,
Азга кордук кылуунун кесиринен." ⁶

Акындын салыштырууларына көңүл бурсак, ал кыргыз жазуучусунун чанда кездешкен, аз кездешкен улуулугун белгилөөдө чебердик көргөзгөнүн баамдасак болот. Калайлар "күмүштүн" атын жамынып жүрүшөт, сары чымчыктар "булбулдун" ордуна сөз сүйлөйт, себеби, жерде алтын аз, булбул сейрек, анан калса бунун баары өзүбүздүн азга кордук көргөзүп, аны асырап калбай, баалабаганыбыздын кесепетинен дейт акын. Муну менен акын залкар жазуучунун адабий чыгармачыл жүзү менен кошо адамдык бийиктигин, жазуучунун коомубуздагы ордун, маани-маңызын таасирдүү ачып берген.

Акындын ырларында "кыргыз" этноними менен эриш-аркак жүргөн бирин-бири толуктап бир бүтүндүктү түзүп турган улуу сөз "Манастын" да өзгөчө орду бар. Мухтар Шаханов бул бир бүтүндүктү, "кыргыз" менен "Манас" сөздөрүнүн ажырагыс түшүнүктөр экенин далилдеп, "кыргыз эли" дегендин ордуна "Эр Манастын эли" деп кайрылат.

Акындын **"Эр Манастын элинде"** деген обондуу ырын окуп, же угуп туруп андагы көңүлдүн түпкүрүнөн суурулуп чыккан боордоштук сезимдердин куюлушкан ыргагына тазим этпей коюу мүмкүн эмес.

"Бабам менен бабаң дос болгон,
Бул туугандык сан миң жылдап коштолгон.
Атам менен атаң дос болгон,
Коштошордо карегине жаш толгон.
Эч кандай күч алалбаган тартып,
Эч бир байлык алалбаган сатып
Сезимдер бар-
Бул не деген бакыт." -

деп акын эки эл ортосундагы эч кандай күч менен байлыкка багынбаган табыгый жакындык сезимдердин бардыгын, ата-бабалардан бери уланып келе жатканын белгилейт. "Бул не деген бакыт." деп акын эл достугунан алган кубанычын да жашырбайт.

"Тагдыр бизди бөлбөй,
Элибиз эгиз төлдөй,
Ким бар жакын сендей, боорум
Улуу кыргыз жери,
Эр Манастын эли,
Кучагыңа ал мени, боорум." -

деген саптар акындын кыргыз элине, жерине жакындыгын, жан тартып, боор тартып "Улуу кыргыз", "Эр Манас" деп сыймыктанып элибиздин кучагына өзү да даркан таалаадай кең пейили менен кучак жайып келгенин айгинелейт. Он жылга жакын Казакстандын Кыргыз жергесиндеги толук ыйгарымдуу элчиси болуп эмгектенген Мухтар Шаханов эки эл ортосундагы достук-туугандыкты дагы да бекемдеди. Мухтар Шахановдогу акындык тунук, таза көңүл, кыргыз элинде-

ги ырга, жан дүйнө байлыгына болгон аяр, астейдил мамиле кынтыксыз айкалышты дагы калкыбыз аны коюнуна сиңирип, эл акыны атап алды.

Акындын көркөмдүк күчү менен дүйнө кезген чыгармаларында канатташ кыргыз элинин да дөөлөт, сыймыктары "Манасы", Ала-Тоосу, Ысык-Көлү, Чыңгыз менен Сүйүнбайы адамзат ааламын чарк айланып жүрөт.

Анын чыгармаларында кыргыз элине, жерине кайрылуусу бул боордош эл менен болгон жакындыгын, аны да өз элиндей жакшы таанып билгендигин айгинелейт. Ошол үчүн Мухтар Шаханов кыргыз эл акыны деген наамга чыны менен татыктуу.

Колдонулган адабияттар:

1. М. Шаханов. Тилсиздендирүү анатомиясы. "Рух-дария". – Алматы, 2006.
2. Аты аталган китепте: 249- б.
3. Ч. Айтматов., М. Шаханов. Аскада калган аңчынын ыйы (Кылым кыйырындагы сыр ачуу) 70-б.
4. М. Шаханов. Тилсиздендирүү анатомиясы. 249-250-б.
5. Аты аталган китепте: 250-251-б.
6. Аты аталган китепте: 172-б.

КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабият институтунун
илимий кызматкери
Текешова М.

Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА ТАГДЫР МАСЕЛЕСИ

Тагдыр – адабиятта түбөлүктүү деген тема менен түшүнүктөрдү ичине камтыган чоң түшүнүк... Ушундан улам улуу жазуучу соңку чыгармасында ушундай жыйынтыкка келгендир, Тагдыр деп баштап, тагдыр деп аяктап отурат.

Улуу инсандын ойлору, ал кандай маселе үстүндө болбосун, өтө маанилүү. Биз изилдөөгө алып олтурган тема жазуучунун жандүйнөсүнө эң эле жакын, аны тереңден ойлонткон, аң-сезиминин чордонунан орун алган, анын ар бир чыгармасында өзүнүн олуттуу орду бар темаларынын бири. Бул - тагдыр маселеси. Жашоо-өмүрдүн маңызы, адам акыл күчүнүн чеги - жерден космоско чейинки ойлор, жандырмагы жок табышмактардын ичинде тагдыр деген эмне? - деген соболго жооп издеген түпкүлүгү жок ой толгоонун бир салаасы биз иликтеген маселеге келип таянаарына да ачык күбө болдук.

Ишеним менен Шектин ортосундагы адам руханынын экөөсү менен тең алпурлушкан тынчсыздыгы, жада калса акыйкатты издөөсү жазуучуну да жан азапка салганы таасын эле байкалат. Адам эрки тагдырды жаратабы же тагдыр адам эркинен тыш нерсеби? Мына ушул сындуу суроого жооп изделет. Мындай маселеде ар кимдин ою ар башка болушу мүмкүн. Бирок, жазуучу өзүнүн чыгармалары менен бизге адам жашоосундагы тагдырдын формуласын таасын эле түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берди го деп ойлойм. Себеп дегенде, канча чыгарма канча, каарман болсо ошончо адам, ошончо тагдыр. Ч. Айтматов чыгарманын жаралышында жазуучу турмуштагы кандай гана чыныгы фактыга же миф, баян уламышка негизденбесин, алар жазуучунун көркөм фантазиясынын элегинен өтүп, белгилүү бир идеялык-эстетикалык система боюнча өз ордун тапмайынча ал баары бир өз алдынча турганда толук кандуу чыгарманын ордун баса албайт экендигин өзүнүн бир даар макалаларында айтып өткөн. Андыктан жазуучу тагдыр жаратуучу деп айтканга да болот. Себеби, өз каарманынын ар бир кадамы менен сөзүн жараткан жазуучу анын тагдырын да жаратып чыгат акырында. Андыктан кандай окуя, жагдай-шарт, мамиле жада калса бир сөздөн да тагдыр өз жолунда сан түркүн жолдордон бирин тандап кетери бышык. Окуя аң-сезимдин кабылдоо алкагына сыярлык негизде жипке тизген бир кылка шурудай жайгашып, олдоксон коошпогон учурлар болбой, окурман менен сынчынын купулун толуп, өнүгүшүнүн өзү канчалаган кылдат ишти, кылдат мамилени талап кылаары бышык. Андыктан эмнеден улам эмне болоорун акылга сыярлык болжоонун өзү адам психологиясынын миң бир булуңун билүү менен андан ар бир инсанга тек өзүнө гана таандык жалгыз формуланы ачуу оңой олтоң иш эмес. Бирок биз жазуучунун романдары менен маектеринен улуу акылда калчанган сан миң тагдырдан акыр түбү жалпылаштырган бир формуланы табууга болгон аракетти байкадык. Сөз ушул туурасында болмокчу.

"...Ч. Айтматовдун өмүрү көп улуттуу совет адабиятынын тарыхындагы эң бир драмалуу, ал турмак трагедиялуу чыгармачылык тагдыр деп ойлойм."¹ - деген

белгилүү адабиятчы К. Асаналиев. Албетте, бул эки ооз сөздүн ичинде эмне жатканын аңдап билүү оңой-олтоң иш эмес. Замандаш сынчы адабиятчылардын жазуучу жөнүндө, албетте, биз, кийинки муундар билип-билбеген, көптөгөн маалыматтары болуу ыктымал. Анын үстүнө биз окуп билген адамдык дагы, жазуучулук дагы өмүр-жолун деле так ушундай аныктоого толук мүнкүн. Менимче ал трагедиялуу тагдырдын издери автордун чыгармаларында деле өзүн көргөзүп турат. Балким ушундан улам чыгармалар биринен сала бири өкүттүү сезилет.

Айтматов адамзат тагдырын бир бүтүндүктө карайт. Анда бир адамдын тагдыры барып бир топ адамдын тагдырын, ал бир топ адам барып бир коомдун тагдырын, ал коом болсо бүтүндүй планетанын тагдырын түзөт.

Бул тагдыр биримдигин жазуучу өзүнүн Эл аралык симпозиумда сүйлөгөн сөзүндө эле көрөгөчтүк кылып койгон экен.

"Илимий-техникалык революция азыр адамдарга массалык байланыштын каражаттары аркылуу көз ачып-жумганчалык убакыт ичинде бүткүл планеталык масштабда жалпылашууга мүмкүнчүлүк түзүп, тез жүргүч транспорт каражаттары аркылуу элдерди заматта жакындаштырып, ошонусу менен бизди мурда болуп көрбөгөндөй бири-бирибизге илинчектештирип, көз каранды кылып койду. Биз баардыгыбыз бүгүн бир кайыктабыз, а айланада болсо - космикалык чексиздик." (Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: 8-том. Макалалар, маектер/ Түз. Абдылдажан Акматалиев, - Б.: Бийиктик, 2008. - 59-б.)

Чыгарманын сыртындагы сөздө бүтүндөй адамзат тагдырлары бир кайыкка батып жатса анда чыгармада эки-үч адамдын, адам менен жаныбардын тагдырынын байланып калышы - жазуучуга анчейин эле нерсе.

"Ошол сааттан баштап анын тагдыры Ордоктун тагдырына көз каранды болуп калды. Экинчи бир жактан, эч бир ойго келбес жерден, ошол кезде орбитада, космосто ээн жүргөн, өз кезинде Борк жөнүндө түшүндө да эч нерсе билбеген Филофейдин тагдыры менен да байланышып калып отурат. Эмнеси болсо да болор иш болду. Тагдырдын түйүнү эми чечилгис жагына айланды." (Кассандра тамгасы. 81-бет.)

Айткыбыз келген дагы бир нерсе, ал тагдыр түшүнүгүнүн жазуучунун жеке тагдырынан улам жогорулап отуруп анын бир коомдун, бир мамлекеттин, андан соң жалпы жер шаарынын андан кийин жалпы планеталык масштабга көтөрүлгөндүгүн улам анын чыгармачылык жолунан баамдасак болот. Бул тууралуу кезинде белгилүү адабиятчылар таасын белгилешкен:

"...бул жерде адамдын жекече тагдыры, ошого байланыштуу улуттук маданияттын тагдыры, керек болсо, өзүнчө бир тарыхый доор жатат."²

"Адам тагдыры жөнүндөгү кыргыз жазуучусунун ой толгоолору Сейде менен Жамийладан баштап, азыркы сөз болуп жаткан романына чейинки "узак жол", бул дүйнөлүк масштабдагы өзүнчө эле бир концептуалдуу философия экенине көзүбүз жетет."³

"Каармандын жеке тагдыры - жалпы адам баласына таандык мазмундуулукка, баалуулукка айланат, ошонусу менен окурманды түйшөлтөт, тынчсыздандырат."⁴

"Жазуучунун чыгармачылыгында өзүнө чейин белгисиз болгон көрүнүштөрдүн, процесстердин нравалык-эстетикалык мааниси бар аспектерде, ар да-

йым жаңы күтүлбөгөн жактарынан ача билүүчү кайталангыс касиети, ошондой эле **адамды, анын тагдырын жана дүйнөнү толук бойдон камтуучу, синтездөөчү көз караш бар.**"⁵

"Айтматовдун философиялык, психологиялык концепциясы адам мүнөзүнүн, дүйнөсүнүн диалектикасын кеңири ачып, ал адамды чырмоок сымал чырмап келген эски көз караштан, моралдан кутулууга, инсандык касиетке тарбияланууга, **өздүк турмуш менен элдин тагдырын органикалык бириктирүүгө жардам берет.** Жалпы идеяны издөөсү жазуучунун дагы бир артыкчылыгы. Жалпы идея - айтматовдук көз караштын башатынын башталышы. Анын максаты - адамдык бытиенин эң негизги суроолоруна өзүнүн чыгармалары менен жооп берүү. Айтматовдун эстетикасынын негизи-мезгилдин жана урпактардын алдындагы адамдын жоопкерчилигинин идеясы."⁶

Биз мында жеке тагдыр менен бүтүндөй ааламдык кеңдикти байланыштырып кароонун, ошондой эле жеке тагдырдан жалпы адамзаттык тагдырды алып чыгуунун түпкү себептери деп эки нерсени белгилегибиз келет:

Биринчи нерсе, ал улуттук кыртышта бар болгон эпикалык дүйнө таанымдын таасири. Ой жүгүртүүнүн эпикалык масштабы, кеңдиги десек болот. Маселен "Манас" эпосунда "Он сегиз миң ааламдан", "Асман менен Жерден", "Ай менен Күндөн", "Жан бүткөндүн баарысынан" ж.б. сөз болот. Белгилүү төкмө акындар Жеңижок, Барпы, Токтогулдун ж.б. чыгармачылыгында да дал ушундай жалпы адамзаттык маанидеги түшүнүктөр бар.

Экинчиси болсо, жазуучунун жеке жашоосуна, жеке тагдырына байланыштуу жагдайлар себеп болгон деп билебиз. Ал бала күнүнөн мамлекеттик жогорку кызматта иштеген атасы Төрөкул Айтматов менен чоң-чоң шаарларда, чоң-чоң жыйындарда, чоң кишилердин арасында болуу. Булар аз болгон күндө да балалык сезимге катуу таасир бергенин, зээнинде өчпөй калганын айтууга болот. Бул шаарлар (Ош, Пишпек, Москва), жыйындар, кишилер аларга жүктөлгөн саясий маанидеги чоң жоопкерчилик, албетте, жазуучу буларды бала кезинде аңдап билбесе да ал нерселердин чоо жайын маани-маңызын кийин абдан жакшы өздөштүргөндүгүн, а түгүл купуя катылуу жандырмагына чейин чечип койгонуна күбө болдук. Атанын тагдыры, аны менен кошо кеткен агалардын тагдыры жазуучуну өмүр бою түйшөлткөнүн байкоого, сезүүгө болот. Албетте, мамлекеттик кызматтагы атанын тагдыры ал түздөн түз мамлекет менен байланышат, ал барып жалпы Совет өкмөтү, андан соң жалпы Жер шары, Ааламга чыгып кетет. Бул жерде Абуталип Куттубаевдин тагдырын көз алдыбызга келтирсек жетиштүү болот.

Дүйнөлүк согуш. Аты айтып тургандай эле "дүйнөлүк тагдыр". Мунун баары жазуучунун көз алдында болуп жатты. Ал дүйнөлүк маанидеги окуялар менен бирге анын бир бөлүгү катары жашап жатты. Бул нерселер кийин анын чыгармачылыгында орун албай коюшу мүнкүн эмес эле. Айткандай эле Адамзат тагдырын, анын согушунун азабын Жер Эне менен Толгонай Эне тартпадыбы...

Албетте, бул жерде үчүнчү бир жагдай катары жазуучудагы өздүк чыгармачылык кудуретти унутта калтырууга болбос. Улуу ойдун күчү, түп башаттарга таянуу, ар нерсенин себеп-натыйжасына үңүлүү, терең анализ дагы жазуучуну жекеден жүрүп отуруп жалпы нерсеге, ошонун ичинде жалпы адамзаттык тагдырга да токтолууга мүнкүнчүлүк берген.

Жазуучудагы дагы бир тыянак ал жеке тагдыр деген түшүнүктүн кенендиги, жада калса кандайдыр бир деңгээлде акылга сыйбастыгы изилдөөчү катары мени

абдан таң калтырды. Болбосо көп эле учурда "анын тагдыры", "тагдырым", деп сөз кылып калабыз Ч.Айтматовдо болсо бул мындай:

"Өз тагдырымды өзүм билем дедиң сен азыр. Ажеп экен. Бирок бөлөк-бетөн тагдыр жок, төрөлүү менен өлүүдөн башка тагдырды бөлүп турган жик жок. Ошо төрөлүү менен өлүүнүн ортосунда биз баарыбыз чие байланган жиптей болуп чырмалышып калганбыз."⁷

Жазуучунун өтө маанилүү дагы бир сөзүн ала турган болсок;

"Ар кандай адамдын тагдыры өзүнүн инсандык сапаттарына, чөйрөсүнө, аракетине жана сырткы шарттарга жараша калыптанат. Тагдыр ушундай экен деп жоопкерчиликти ага жүктөп салган туура эмес."⁸ - бул билгичтик менен айтылган нерсеге таң бербей коюуга болбойт. Ушул сөзгө удаалаш жазуучунун "Кыямат" романынан бир үзүндү келтирип, андан соң чечмелей турган болсок ал мына:

"Тагдырга жараша адам, адамга жараша тагдыр - бирин бири издешпей табышат эмеспи - жашоонун өзү да ушул айлампада айланганы айланган... Тагдыр өз мээлеген мерчеминен жазбасам дейт турбайбы - бу жолу да так ошондой болду. Иштин баары баткан күн кайра чыккандай эле жөпжөнөкөй, ошондон уламдыр - маңдайдагы жазуудай эч күмөнсүз болуп өттү..."⁹

Ыйык Курандагы "Биз баардыгын Жазмыш тагдыр менен өлчөп койдук" деген аятты эсибизге сала турган болсок анда "Ар кандай адамдын тагдыры өзүнүн инсандык сапаттарына, ...жараша калыптанат.", "Тагдырга жараша адам, адамга жараша тагдыр" - деген Улуу жазуучунун айткандары аяттар менен үндөшүп калып отурат. Демек, жазуучу өзүнүн маектеринде, диалогдорунда кандай ой бүтүмдөрдү айткан болсо, ал чыгармада да өз ордун тапканына дагы бир ирет күбө болуп отурабыз.

Замана-шарттын тагдырга тийгизген таасири

"Адабияттын спецификасы жөнүндө сөз кылганда, эң алды менен айта турган анын негизги касиети, маселенин өзөгү - адабият адам таануу экенидиги. Кандай гана чыгарманы окубайлы, баарынан мурда, адам турмушу, күрөшү, баштан кечиргендери жана тагдырлары менен таанышабыз."¹⁰

"Роман (...адегенде роман тилдеринде жазылган чыгармалар) - жаңы замандын адабиятындагы эпостук текке таандык чоң түрү. Адамды турмуштун таалай өнүгүшүнүн агымында сүрөттөө, бир канча адамдардын тагдырын камтыган көп багыттуу сюжет, көрсөтүлгөн турмуштун, тагдырлардын көп жактуулугу жана ар түрдүүлүгү - роман жанрынын жалпы белгилери мына ушулар; анын башка жанрларга караганда көлөмдүү болушунун себеби да ушуну менен түшүндүрүлөт."¹¹

Роман - тагдыр жөнүндө айтууга эң ыңгайлуу, адам жашоосун баштан-аяк бардык таржымалы менен баяндап берүүгө мүнкүндүк берүүчү көркөм чыгарманын түрү.

Ч.Айтматовдун "Тоолор кулаганда" (Кызкайып) романындагы тагдыр маселеси туурасында сөз кыла турган болсок, бул туурасында белгилүү адабиятчылар өз убагында бир топ маанилүү ойлорун билдиришкен. Маселен айтматовтаануучу А. Акматалиев соңку роман тууралуу мындай дейт:

"Рынок мезгилиндеги адам тагдыры тууралуу чыгарма (камердик мүнөздөгү эмес, жалпы адамзаттык деңгээлдеги) эртеби-кечпи кыргыз адабиятында жаралышы керек эле. Мына ушул озуйпа Чыңгыз Айтматовдун үлүшүнө туура келип отурат. Мунун өзү көч баштап, ашуу ашыргандай эле чыгармачылык чоң жоопкерчилик."¹²

Ооба, мында адабиятчы таасын баамдаган нерсе ал адам тагдырынын замана, мезгил менен байланышы. Иликтөөгө алынган романда бул нерсе курч чагылдырылып, доорлор менен түшүнүктөр алмашканда, коомдук түзүлүш менен инсандык түшүнүк ага жараша өзгөргөн тушта, адам аң-сезиминин мындагы терс таасирлерден сезгениши, тагдырындагы чукул бурулуш туурасындагы көркөм сөздүн кыргыз адабиятында жаңырышы болду.

Биз романдан бүгүнкү көз караш менен айтканда, "жаңы доорго жаңы кадам таштай албаган Арсендин эскичил көз карашта калган, өз актуалдуулугун жоготкон идеясы менен эч кимге керексиз калгандыгын" көрүп отуруп, жазуучунун эмнени айткысы келгенин байкадык. Мында Кеңеш өкмөтү тарагандан кийин, кезинде Горбачев менен жүргөн, Москвадан билим алган, чет тилдерди билген интеллектуал, эркин журналист кантип эле ушундай тагдырга кептелип, ушундай жан азап чексин деп ойлошубуз мүнкүн. Бул жетишкендиктери менен Арсен Саманчиндин кайдагы бир белгисиз актер Эрташ-Курчалдан алда канча ийгиликтүү болуу мүмкүнчүлүгү бар болчу. Дагы бир учурду эстей турган болсок Арсен ресторанда олтуруп кезинде өзү жакшы тааныган достору, актерлордун, ырчылардын азыр жалданып, ар кыл оюн-зоок жерлерде иштеп калганын, тагдырлары кыйла өзгөргөнүн ойлонот. Арсен андайга барган жок. Ал "Руханият" газетасы менен эркин журналист бойдон калды. Албетте, ал өз мүнкүнчүлүктөрүн заманга шай пайдаланып, ошол эле "массага", "шоу-бизнесин" шарапатын чагылдырган арсыз газеталарды, телеканалдарды ээлеп, Эрташ менен атаандашып, жанына пикирлештерди топтоп, Айдананын ордуна башка жылдыз таап алып (азыркы күндөгү көрүнүштөрдөн - М.Т.) аны менен "Кызкайыптын" жаңы "массага" ылайыкталган вариантын иштеп чыкса... Жок, жок! Арсен андай арсыздыкка эч качан бармак эмес. Анын тагдыр жолу башкача калыптанган, ал аны ошол бойдон аякташ керек болчу.

"И особенно тяжела судьба человека в тяжелые, переходные периоды. Приходится многим жертвовать и от многого отречься. Иногда жертвы бывают напрасными."¹³ - дейт И. Лайлиева.

Биздин баамыбызча бул жерде маселе жада калса замана, рынокто эле эмес, мында Айтматовдогу эң башкы тема, жазуучулук нук, табылга болуп калган "Канткенде адам улуу адам болот?" - деген суроого дагы бир ирет жооп издөө, аны жаңы шартта, жаңы жагдайда кайрадан иштеп, кайрадан карап чыгууда тургансыйт. "Фудзиямадагы кадыр түн" драмасындагы акын Сабырдын трагедиялык тагдырын бир жакка коюп, экинчи жакка эркин журналист Арсендин тагдыр таржымалын коюп көрсөк адамга, анын асылдыгына чыккынчылык кылуу жагынан булардын салмагы бирдей чыгаары талашсыз.

Адамды ар кыл курч жагдайда, абалда анын адамдыгын таразалоо, сыноо жагынан жазуучу алгачкы чыгармаларынан тартып соңку чыгармасына чейин өз чеберчилигин мыкты көргөзө алды. Замана, рыноктук шарт дейбиз, автор деле Айдананы жагдайга жараша актагандай да болот, бирок, Арсенди мынчалык күйүттө сүрөттөөнүн өзү эле айтып тургандай Айдана чыккынчы... Аны "Деңиз

бойлой жорткон Ала-Дөбөттүн" аруу Адамдары кечирбейт. Болбосо алардын жагдайы алда канча оор, алда канча кыйын эле. Тагдыр канчалык жагдай-шартка байланыштуу болбосун ал ошончолук, Адамдыкка, абийирге да байланыштуу. Биз романда баамдаган башкы нерсе да ушул тыянак.

Романдагы тагдыр маселеси тууралуу олуттуу сөздү адабиятчы А. Акматалиев билдирген ал мындай дейт:

"Тагдыр бир чети адам баласынын бешенесине жазылган, адамдык табияты менен бирге бүткөн жазуу болсо, экинчиден, ошол жазылган тагдырын өмүрүндө ардактап, барктап алуу, ага этият мамиле кылуу жеке адамдын акылынан, үчүнчүдөн, тагдыр аны курчап турган чөйрөгө да тыгыз байланыштуу болот эмеспи! Таксыр Тагдырдын буйругу менен адам жашоонун жакшы-жаманын таанып билүүгө аргасыз. Тагдыр - бул кубаныч, сүйүнүч, капалануу, кайгыруу, умтулуу, утулуу, утуу, ишеним, алдануу, күрөшүү... Дегеле адам үчүн тагдырдан сырт эч нерсе болбойт. Романдагы каармандардын тагдырлары да улам татаалдашып, улам бир-бирине жакындап, байланышып бурулуш чектерге өсүп турат. Тагдыр маселеси - романдагы өз алдынча сюжеттик бутак-бөлүмчөлөрдү бир бүтүн идеялык-көркөмдүк өзөккө бириктирип турган негизги маселелердин бири. Жаабарстын окуясына, Арсен Саманчиндин турмушуна, "Сардал кыз" уламышына, "өлтүр, өлтүрбө!.." аңгемесине байланыштуу тагдыр маселеси улам жаңыча өңүттөн каралып, чечмеленет."¹⁴

"Дегеле адам үчүн тагдырдан сырт эч нерсе болбойт" - деп Ч.Айтматов өзү ишенип, кабылдап тагдырдын күчүн моюндап отурат. Мында бир ой туулат; анда эмне Ч.Айтматов соңку романы менен чыгармачылык чабыттын, жашоонун мааниси менен маңызын издөө, адамтаануу жолунда "Үзөңгүлөштү" ашып кеттиби? Андан аркысы сыр болгон чекке жеттиби? Эң соңунда, башка галактика - Токойтөш планетасын таануу, космосто өлүү, иксрод-инкуба болуу, Сабитжан, маңкүрт, Эдигей, Абуталип, Борк болуу да тагдырдан дедиби? Соңку сөз ушубу?

Буга Улуу жазуучу кандайча келди? Соңку романдагы тагдыр маселесинин жазуучунун жеке жашоосу менен байланыштыруу тууралуу адабиятчы А.Акматалиев мындай дейт:

"Тоолор кулаганда" романынын темасын көпчүлүк окурмандар Чыңгыз агайдын жеке трагедиясы менен тыгыз байланышта карап жүрүшөт. Туура. Бул шартка жараша болсо керек, автор романын атайы өмүрүнүн акыры менен байланыштырып жазбаса керек."¹⁵

Албетте, аксакал жашына толгон, көптү көргөн, тажырыйбалуу жазуучу соңку романда өз жашоосунун дагы айрым урунуттуу учурларын анализге алгандыр. Өткөн өмүрдүн элестерин эскерип, алардын маани-маңызын баамдан өткөрүп, окуялардын кокустук эместигин, эмнени көрсө, эмнени жашаса алардын баарынын бир-бирине байланышкан эбепке-себеп болуп ишке ашкандыгын, тагыраак айтканда тагдырдын буйругу экендигине келип отурат.

"Өмүр-өлүм жана тагдыр" биримдиги Ч.Айтматовдо соңку романда эле көрүнгөн биримдик эмес. Анын тамыры тереңдерге, өтө эле тереңдерге кетет.

Римдин өкүл-акими Понтий Пилаттын сарайында Иисус Назаряниндин тагдыры чечилип жатканда эле "өлүм-өмүр" маселеси өзүнүн байланышын, алакасын мындан ары кандай болоорун аныктап алган. "Өлүмдүн" "өмүргө" жол бергенинен көрө, "өмүрдүн" "өлүмгө" жол бергени утуштуурак, жеңиштүүрөк болору

аныкталган. Албетте, мында жагдай-шартты аныктоо милдети ошол каармандардын тагдырларынын моюнуна жүктөлгөн эле. Иса пайгамбар өз тагдыры "өлүмдөн өйдө тураарын" жакшы билген, түшүнгөн.

Так ошол "тагдырды" түшүнгөндүк, Абуталипти азезилге алдыртпайт, Авдийди беттеген багытынан кайттырбайт, Борктун жашынып жатып алуусуна жол бербейт, ошондой эле Арсендин өз кадамын тандоосуна шарт түзөт.

Соңку романдагы башкы нерсе да ал Улуу жазуучу дагы чечмелеп, маанисин ачып берген формула: "Тагдырдын өлүмдөн улуулугу". Адам өлүшү мүмкүн, бирок анын тагдыры түбөлүк калып, "башка тагдырды жаратат". Мындан чыккан жыйынтык "өлтүрүү" милдеттүү нерсе эмес, "өлтүрүү" маселенин чечилиши эмес. Маанилүүсү "өлүм-өмүр" алдында ким кандай кадам жасайт, ким "тагдырды" тандайт маселе ошондо. Ал эми "тагдыр" деген "адеп-ахлак", "жоопкерчилик", "жыйынтык", "чечим". Бекеринен "тагдыр" сөзү иш болуп бүткөндө, аягында айтылбайт. Себеби, "тагдыр" түшүнүгүнө "соңку", "акыркы", "жыйынтыктоочу", "чечүүчү" кадам мүнөздүү. Башкача айтканда "өлүм" эртеби кечпи боло турган чындык. Анын салмагы, баасы - Тагдыр.

Колдонулган адабияттар:

1. Асаналиев К. Чыңгыз Айтматов - дүйнөлүк адабияттын кайталангыс көрүнүшү. Китепте: Айтматов. Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: 8-том. Макалалар, маектер/Түз. Абдылдажан Акматалиев. - Б.: Бийиктик, 2008. 527-б.
2. Аты аталган китепте: 525-б.
3. Аты аталган китепте: 541-б.
4. Акматалиев А. Аалам, Адам жана Жаабарс.//Адабият жана искусство маселелери. Илимий журнал. - Бишкек, 2007. № 1. 34-б.
5. Мир читает Айтматова./ Сост. А. Акматалиев.- Б.: "Шам". 2003. 318-б.
6. Аты аталган китепте: 321-б.
7. Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: 5-том. Роман, аңгеме. /Түз. Абдылдажан Акматалиев. - Б.: Бийиктик, 2008. 151-б.
8. Айтматов. Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: 8-том. Макалалар, маектер/Түз. Абдылдажан Акматалиев. - Б.: Бийиктик, 2008. 484-485-б.
9. Айтматов. Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: 8-том. Макалалар, маектер/Түз. Абдылдажан Акматалиев. - Б.: Бийиктик, 2008. 484-485-б.
10. Борбугулов М. Адабият теориясы. Окуу китеби - Б.: "Шам", 1996. 133-б.
11. Ошондо. 411-б.
12. Акматалиев А. Аалам, Адам жана Жаабарс. Адабият жана искусство маселелери. Илимий журнал. 2007. № 1.
13. Лайлиева И. Киргизский роман на рубеже XX-XXI веков. - Б.: Бийиктик, 2009. 39-б.
14. Акматалиев А. Аалам, Адам жана Жаабарс. Адабият жана искусство маселелери. Илимий журнал. 2007. № 1.
15. Акматалиев А. Аалам газетасы. №52(869) 26-ноябрь, 2009-жыл.

КРУИАнын Ч.Айтматов атындагы
Тил жана адабият институтунун
илимий кызматкери
Өмүров Б.Ж.

КЕҢЕШ ЖУСУПОВДУН ЭССЕЛЕРИ

К. Жусуповдун эссе жанрында жараткан эмгектери улуттук адабий процессте өзгөчө орунда турат. "Дегеле 70-жылдардан тартып К.Жусуповдун чыгармачылыгында субъективдүү кыял чабытка негизделген эссеизм, публицистикалуулук басымдуу орун ээлей баштаганын байкоого болот." "Ыр сабындагы өмүрдөн" кийин чынында эле жазуучу бул жанрда окумуштуу Асанбек Табалдиевдин өмүрүнө арналган "Бир өмүрдүн сабагы" аттуу тарыхый-биографиялык, айрым акын жазуучулардын чыгармачылык бейнесине арналган "Адабий ажар" циклындагы адабий-сындык багыттагы эсселерин жараткан.

К.Жусуповдун чыгармачылыгын анализдөөдө белгилүү адабиятчы-окумуштуу Салижан Жигитов да жазуучунун жалпы эле чыгармачылык кудуретин анын "Жашоо кумары", "Карагайчылар", "Күлгүн курак" аттуу повесттерин, бир нече аңгемелерин адилет баалоо менен анын чыгармаларындагы лирикалуулуктун басымдуулугун айтып келип, "Бара-бара Кеңеш башынан аягына үздүксүз аралап өткөн сюжети так, бирок жалпы бир идея жана маанай менен данакерленген чачкын ойлордон, таасирлерден, сүрөттөрдөн куралуучу чыгармаларды жаза баштады. Сягы ушундай көркөм форма анын акындык жаратылышына ылайык келет окшобойбу. Мисал катары автордун "Айылым жөнүндө баян", "Ата журт", "Жаз", "Тулпар" аттуу чыгармаларын көрсөтүүгө болот" – деп белгилейт.

Жазуучунун "Айылым жөнүндө баян" аттуу чыгармасы өзүнүн туулуп-өскөн айылына арналат. Мында жазуучу айылынан 30-жылдардан кийинки баштан кечирген турмушунун, өнүгүп-өсүүсүн, айылдагы адамдардан калган кызматы, жумшаган мээнети, адамдык сапаттары жөнүндө жана башка деги эле айыл турмушуна мүнөздүү болгон бардык көрүнүштөрдү бөтөнчө бир ыргак берилүү менен баяндап берет, ошонусу менен өзүнүн турмуштук сабактарын, тарбиячыларынан алган насаат-үлгүлөрүн окурмандарга жасалмасыз, боёксуз ачып берүүгө жетишкен. Чыгарма С.Жигитов белгилегендей, өтө кызыктуу, жадатпай окулат. Айыл турмушунун асыл көрүнүш-кубулуштарын, кооздугун баштан кечирген кайгылуу да, кубанычтуу да окуяларын ырааттуу берүү максатынанбы айтор, жазуучу чыгарманы "Өтүнүч", "Жол", "Тарых жандырмагы", "Тактар жана жазуулар", "Эне жөнүндө", "Адамдардын сүйүүсү", "Тирүүлүктүн эстелиги", "Өтүнүч" деген бөлүмчөлөргө бөлүп жай, ак дилден сөз кылат. Башында жана аягында "Өтүнүч" деген бөлүмдөрдө автор өзүнүн окурмандарына кайрылуу жасап, киндик кан тамган жердин касиетин, ыйыктыгын баалоого, ал үчүн жан аябай кызмат кылууга, аз да болсо эсте калаарлык, эл пайдасына жараган эмгек калтырууга чакырык таштайт.

"Эгерде биз ата-журт мекендеп келген ыйык уябызды унутсак, аны уулу сыңары коргой албасак, бийик кармай албасак, качан биз аларга сүйүүбүздү билдире албасак, анда бизге адам болуп жашап жүргөнүбүз кайсы! Анда мээрман эненин эмгеги талаага кетпейби! Эне кургур диркиреп ийип агып берген ак сүтүнөн кечпей коёт го! Мындан артык кыргызга каргыш барбы!?" – дейт автор, чынында

айылын сагынбаган, ал үчүн ак кызмат өтөөнү каалабаган киши чанда болсо керек. Жазуучунун айып жөнүндөгү баяны мына ошондой таалим-тарбиялык мааниси артык чыгарма экендиги чыгарманы окуган адамга айтпаса да белгилүүдүр.

"Жол" аттуу бөлүмдү окусаң, сыртынан караганда жөнөкөй сезилет. Бирок, анын тарыхы да жазуучунун жүрөгүндө өчпөс элес болуп калгандыгы, ал жолдорун түркүндүүлүгү, аталыш таржымалын, улуулардан калган түбөлүк мурас экендиги баяндоодо ачык баамдалат.

"Тарых жандырмагы" аталган бөлүмү айылдын, башта өрөөн болгон жердин, анда жашаган адамдардын Совет мезгилинде колхоз болуп уюшулуп калганын, уюшулуш тарыхын баяндайт. Бул баян куру сөз менен эле айтылбастан, жазуучунун айылы жөнүндөгү асыл ойлорун, чын ыкласын, сүйүүсүн таасын чагылдырат. Сөзүбүз куру болбосун үчүн чыгармадан үзүндү келтирсек ашыкча болбостур.

"Белестен чыгар саам өрөөн үчүндө тоо жазданып, суналып, үйлөрү саналуу алда эмнедей айыл жатат. Башынан аягына чейинки ак тамдарды, тал-терегин, кыбыр эткен тирүү жанын, кыя жолун, аккан суусун, учкан куштарына чейин элеңдеп карай беремин. "Жапырт амансыңбы" деп озондоп кыйкырып, учкан чымчыгын, суусундагы балыгын, тал чөптөрүн, жаткан таштарын түгөлдөп санап чыккым келет. Ушул өрөөнгө киндик каным тамган, адеп ууз даам татып, адеп там-туң баскам, адеп тай үйрөткөн. Отуз жылдан ашуун өрөөндүн суусун ичемин. Бу өрөөндүн кайсы жеринде карагайы калыңын, кайсы төө куйругунун арасында сарымсагы көбүн, кекилиги кайсы жеринде балапан басарын, кайсы коктусунда ышкыны эрте өсөөрүн, кайсы боордо текейи барын, кайсы сазынан кемирчеги чоңун, кайсы көлчүгүндө балыгын көбүн жатка билесиң. Ар бир карагайына, бадалына, ышкынына, көлчүгүнө, суусуна балалык күндөрдү, күлкүнү сүйүүнү, көз жашты таштабадыкпы!"

Бөлүмдө андан ары жазуучунун айылы жөнүндө фактылык маалыматтар, канча түтүндөн тураары, айылдагы каадалуу карыялар, акыл-насаатын аябаган агалар, дасторконун жайып кең пейилдик менен ак нанын, кымызын сунган энелер, жеңелер жөнүндө, айыл элинин убакытты болжогондорунан, кайын-орногон жакшы турмуштун жетишкен жактарынан өйдө ачылат.

"Ошентсе да мобундай чакырыкты сиз айылдан окуй алдыңызбы?"

"Жолоочу, ак жолуң ачылсын, атыңдын башын бура тартып, ак даам тата кет. Жолоочу кел, кандуу жолуңа ак чачайын!"

Айылдын эч жерде тамга менен жазылбаган урааны ушул. Бу чакырык эч жерде кызыл чүпүрөккө жазылып илинбеген. Өйдө-төмөн өткөн жолоочуга айылдын ар бир адамы, суусу, ташы, бир тал чыбыгы, ар бир жандыгы, ушу даамды ичинен, дилинен айтат. Үйүңө, төрүңө чакырат. Ал чакырыкты жолоочу, дасторконунан, идиш-аягынан, журтунан, улагасынан байкап ынансаңыз болот."

"Эне жөнүндө" бөлүмү автордун эне жөнүндө, жеке өзүнүн энеси эмес, жалпы энелердин, а түгүл чымчык эненин да баласы үчүн күн-түн дебей баласынын бактысы үчүн кара жанын карч уруп тарткан азабы, балдарынын эне үчүн дүйнөдө эч нерсеге теңегис адам экендиги, а балдарынын эненин ак сүтүн актоо милдети жөнүндөгү ой толгоолору ынанымдуу баяндалат.

Ал эми "Адамдардын сүйүүсү" бөлүмүндө жазуучу айылындагы айрым адамдардын мүнөздөрү, кылган иштер, эл үчүн жасаган ак эмгектери, адамдарга бол-

гон мамилеси тууралуу узун сабак сөз кылып берет. Алардын айыл балдары менен бирге жазуучунун өзүнө да айткан акыл-насааттары, таалим-тарбиясы да таасын чагылдырат. Айылдагы Шабданбай балдардын билим алуусуна өзгөчө маани бергендиги, "Дитиңер сообу? Башка жактан көңүлгө кир алып келе жаткан жоксуңарбы? Көңүлүңөр ак болсун! Айылга жаман ой, жаман санаа менен бирге кирбегиле! Күбүңгүлө. Артка кылчайып түкүрүп салгыла" деген осуяты менен, айыл уюшулгандан тарта өмүрүнүн акырына чейин далай адамдарынын үйүн, айыл мектебин, клубун тургузган тамчы уста Ыманкул өзүнүн устачылыгы, бирөөгө залалын тийгизбеген, сөзү таза, момун ак пейилдиги менен, Кадыр аксакал жөн билги санжырачылыгы менен, сейил намысын алгачкылардан болуп бийик көкөлөткөн "Социалисттик эмгектин баатыры" Мукамбет өзүнүн таза ниет эмгекчилдиги менен, темир уста Мамыт аке колунан көөрү төгүлгөн, айылдагы аттардын аяктарынын өлчөмүн так билген, ошого ылайыктуу така чапкандыгын, айылдагы өзүнө тиешелүү бардык ишти жан дили менен чапкандыгы аркылуу, айыл башкармасы болуп кезинде иштеген Күмүш Суранованын айыл турмушунун, адамдарынын жашоосунун оңолушуна ат көтөргүс, айтып бүткүс эмгек кылгандыгы атасы Жусуптун айыл элине аалам дүйнөсүн биринчи тааныткан терең билимдүүлүгү, элине ак кызмат өтөгөн боорукер, адилеттүү, эрки күчтүү адам болуп элдин ызаат-урматына арзыгандыгы, андан сырткары айылдын көркүн ачуучу бакты эң биринчи отургузгандыгы менен, учурунда айылдагы биринчи болуп радио алпаруучулук кызмат аркалаган Капар Алиев өзүнүн коңур үнү, жан дили ишке берилип, алыстагы айылына толкун аркылуу жаңылыктарды айтып тургандыгы, деги эле адамдык сапаттары менен, "Эне кудурети" аңгемесинин башкы каарманы Батманын чыныгы турмуштагы прототиби Алмакан чоң апа согуштун оор күндөрүндө почточулук кызмат аркалагандыгы, Дуңкана Кочукеев "Семетей" эпосун мыкты айткандыгы менен жана башка дагы бир топ адамдардын жасаган эмгектери, адамгерчилик сапаттары менен өзүнө, өзүндөгү асыл сапаттардын калыптанышына мыкты үлгү болгондугун сыймыктануу, ызаат кылуу менен баяндайт. Ал адамдар өмүр жолуна өчпөс шам чырак, адамдык асыл сапаттарды үйрөтүүгө абдан жакшы үлгү, таалим-тарбиянын соолбос булагы экендигин мыкты чагылдырат.

"Тирүүлүктүн эстелиги" бөлүмү жогорудагы бөлүмдү улаган, жыйынтыкталган ойлор менен толуктаган бөлүм. Бул бөлүмдө жазуучу тирүүлүктө адам баласы киндик каны таамп, туулуп-өскөн айылынын тарыхынан сабак алып, ызаат кылып жүргүн деп өз айылынын жашоо-турмушунан, балалыгы калган күндөрүнөн, ата-бабалардын каада-салтынан, адамдардын жүрүм-туруму, адамдык асыл сапаттары, жасалмасыз мүнөздөрүнөн, таалим-тарбия берген насааттарынан, калтырып кеткен мурастарынан кеңири баян кылып, айылы жөнүндөгү дилинде кыттай уюган асыл ойлорунан, жан дүйнө байлыгынан кеп кылып, окурманы менен ак пейилден, оюнда кандай болсо дал өзүндөй сүрөттөп, оюн окурманы менен ачык бөлүшөт жана ага өзүнүн чын дилинен насаатын айтат.

Жазуучунун "Ата Журт" деп аталган чыгармасында жалпы эле кыргыз элинин байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейинки тарыхынан алгылыктуу сабак алууга болот. Жазуучу кыргыз элинин жоокерчилик замандагы көчмөн турмушунан, баштан кечирген ар татаал, ары азаптуу да тагдырынан, элибиздин улуулу-гунан, ынтымак, биримдигинен, душмандары менен каршылашуудагы жан аябас эрдиктеринен, элдин бейпилдигин, жыргал жашоосун камсыз кылууда, улуттуу-

лугубузду сактап калууда зор кызмат өтөгөн эр жигиттердин кайрат-күчүнөн, кылымдар бою муундан муунга мурас болуп келген бай маданиятыбыздан алган сабактарын, билимин жан дүйнөсү менен терең кабыл алып, аны сөздүн кудурет күчү менен көркөмдөп, чебер баяндап жүрүп отурат. Кандай күнгө туш болсо колунан түшпөгөн комуздун сыйкыр кереметин, тарыхын, күүлөрүнүн жаралыш таржымалын жөнөкөй тил менен ортого салат, анын касиетин, ыйык-сыйкырдуу күчүн, асыл буюм болгондугун даңазалайт.

Байыркы заман тарыхын кеп кылып келип, Октябрь революциясына чейинки карапайым калктын көргөн каардуу, караңгы турмушту, элдин баштан кечирген оор күндөрүн, коңшулаш элдердин мамилелерин, орус элинин улуулугун, достукка бек мамилелерин, Совет бийлигинин орношу менен феодалдык коомдун запкысынан кутулуп, жаңы, теңдик замандын келиши менен билимге, бейпил турмушка жетишкен элдин кубанычы, сүйүнүчүн, өлкөбүздүн өркүндөшү үчүн курулган жолдордун тарыхын, ага салым кошкон, зор мээнет жумшаган күжүрмөн жумушчулардын жаркын келечек үчүн жасаган айтып бүткүс мээнетин ызаат менен, милдеттүүлүк менен айтылган тарыхына күбө болобуз.

Улуу Ата Мекендик согуштун ата журтка салган оор мүшкүлү, касиреттүү кесепети, айылда кандуу майданга кеткен баатырлардын туугандарынын, ата-энесинин - жалпы айыл элинин оор турмушту чыдамкайлык менен, мүңкүрөп калбастан, ынтымак, биримдик менен баштан кечиргендиги да эскерилет.

"Ыйык бешик" деген бөлүмдө жазуучу өзүнүн туулуп-өскөн айылынын тарыхынан кеп салат, айыл элинин меймандостугун, эл ичинин алтын бешик экендигин, балалык күндөрүнүн элестерин абдан берилүү менен лирикалуу элестүү баяндайт, ата журттун ар бир адам үчүн ыйык бешик экендигин, бир ууч топурагынын эч нерсеге алмашкыстыгын, алыс жүргөндө дем, кубат берген касиеттүүлүгүн, ыйыктыгын жар салат, ошону менен катар окурманды да Ата Журтту, туулуп-өскөн айылды сүйүүгө, ызааттоого чын дилден урмат-ызаат кылууга, айылын даңазалоого үндөйт, насаатын айтат.

Колдонулган адабияттар:

1. Жусупов К. Ата Журт. – Фрунзе: Мектеп, 1977.
2. Жусупов К. Тулпар. – Фрунзе, 1988.
3. Жусупов К. Сапар китеп. – Бишкек, 1991.
4. Жусупов К. Жаншерик. – Бишкек, 2007.

КРУИАнын Ч.Айтматов атындагы
Тил жана адабият институтунун
илимий кызматкери
Өмүров Б.Ж.

ЖАШ КААРМАНДЫН ОБРАЗЫ К.ЖУСУПОВДУН КАЛЕМИНДЕ ("Карагайчылар" повестинин мисалында)

XX к. 60-70-жылдарында адабияттын өнүгүү процессинде көптөгөн темалардын ичинен жаш адамдын – жаңы муундун калыптанышы адабиятта башкы темага айлангандыгы көптөгөн чыгармачыл өкүлдөрдүн калеминен жаралган көркөм туундуларынан улам белгилүү. Алсак, бул жылдары Т.Касымбековдун "Адам болгум келет", Ч.Айтматовдун "Делбирим", "Бото көз булак", Ө. Даникеевдин "Бакир", "Кыздын сыры", А.Жакыпбековдун "Сагын", М.Гапаровдун "Кыштакча" өңдүү ж.б. көптөгөн чыгармалар окурмандарга жеткен.

Жаш адамдын калыптануусу, өзүн-өзү таануусу, турмуштан өз ордун, өз жолун табуусу, нравалык жактан жетилиши ал жылдары жалпы эле совет адабиятындагы актуалдуу темалардан болгондугу ачык көрүнөт. К.Жусуповдун повести да бул темага өзүнүн үнүн белгилүү деңгээлде кошкон чыгармалардын бири.

Жазуучу бул чыгармасында башкы каарманы Болотбектин адамдык, адеп-ахлактык, нравалык сапаттарын арттыруу үчүн турмуштун татаал сыноосуна салып, тарбиялоого ык коёт. Болотбек өзүнүн айылдаштары менен ызгаардуу кыш күндөрүндө биринчи жолу тоого карагай кыюуга аттанат. Эмгектин оор шарттарында жаш каарман турмуштун татаал кубулуштарын көрөт, адамдар арасындагы мамилелерди байкайт, айылда жүргөндө анча билинбеген адамдардын сонун дүйнөсүнө күбө болуп, сезип-туят. Ошолор аркылуу Болотбек өзүн да башкача, кайрадан жаралгандай сезет. Повестте жазуучу жаш каармандын мүнөзүндөгү өзгөрүүлөрдү, нравалык изденүүлөрдү сүрөттөйт. Болотбектин карагай кыюуга баруусун автор жөн эле кургак сөз менен бербейт, анын мүнөзүнүн чыйрактыгы, намыскөйлүгү жөнүндө чыгарманын башында эле кабар берип, анын кийинки тарбиялануусуна байланышкан окуянын андан ары өнүгүшүн ынанымдуу сүрөттөйт.

А.Кадырмамбетованын "Карагайчылар" К.Жусуповдун чыгармачылыгында өзгөчө орунда турат. Аны биз жазуучунун салттуу сюжеттин негизинде жазган чыгармаларынын ичинен эң жогорку чокусу деп атаар элек. Бул повесть ошондой эле жогоруда айтып өткөн өз учурунун "модалуу" темасындагы чыгармалардын катарында да теманы ачып берүү, мүнөз түзүү, сюжет куруу өз алдынчалыгы, көркөмдүк салмагы боюнча да бараандуу орунда. Ошол мезгилдеги жаш адам темасы схемалуу түрдө: аталар жана балдар, жаш адам жана эски адат-салт, жаш адам - айылдан шаарга (же тескерисинче), жаш адам эмгек коллективинде ж.б. сюжеттик мотивдер түрүндө чечилишке ээ болгон. Ал эми К.Жусупов жогорудагыдай кызыктуу, саясий-социалдык жаңычыл сюжеттерди кайталап отурбастан жаш жана баш каарманы Болотбекти ал өзү күндө эле аралашып жүргөн он айылдашына кошуп, "он күн карагайга жиберип" сыноодон өткөрүп, "тарбияламакчы" болот. Повестте парторг, комсомолдун секретары, комсомолдун дубал газетасы да, же жаңы жумушчулук кесиптин ой-чуңкурун үйрөтчү "атайын"

насаатчы, шефке алган устат сыяктуу көнүмүш каармандар да жок. Бирок, ага карабастан автор чыгармада өзүнүн алдына койгон идеялык-көркөмдүк максатын ийгиликтүү иш жүзүнө ашыра алган¹ - деген пикири повестке берген туура, адилет баасы дегенге татыйт жана ага толук кошулууга болот.

Чынында эле, повестте окуялар, каармандардын жүрүм-туруму жөнөкөй сүрөттөлөт, окуя бир калыпта ырааттуу өнүгөт. Башкы каарман Болотбектин дагы бир сапаты - жашоого, адамдардын өздүк сапаттарына болгон көз карашы, берген баасы акырындап ачыкка чыгып отурат, өзүнүн сапаттары да ошолорго салыштырылып, сынга алынып, баа берилип отурат. Далай ирет карагай кыюуга барган, алар үчүн бул тапшырма көнүмүш ишке айланып калган карагайчылардын жанында Болотбек адегенде өзүн алсыз, колунан эч нерсе келбес адамдардай сезет. Бирок, адамдарга болгон таза мамилесин, коомго пайдалуу иш кылгысы келип жүргөндүгүн да жашырбайт. Анын бул сапаты бир ирет ашпозчу карыя белин кокустатып алганына байланыштуу карагай кыюуга чыкпай, карагайчыларга тамак даярдоого үйдө калып, Жума менен болгон маегинде ачык далилденет:

" – Жумаке, – деди Болотбек күлүп, – жалпы эл-журтка пайдалуу жакшылык жасадыңыз беле деп сурап жатам.

– Ие, абышканы алжытпай бая эле ошентип, дайындуурак айтпайсыңбы? - деди Жума оттун илебине жыла. - Силердей бок мурун балдарга жаңы турмушту алып келдик. Аны коргоп келдик. Бу эмне сага азбы?

Болотбек кытмыр караган Жумадан жалтаңдай түштү. Жумада кеп бар, колхоздо а дегенде корукчу, кийинчерээк жылкы фермасы болуп иштеген.

Жума баланын уялганын байкай жумшара түштү.

– Адамдарга жакшылыкты сатышып жасамак беле. Максүт деген чал өмүр бою өлгөн кишилердин көрүн казып жүрүп өттү. Акы албады, маркум. Бу дагы адамдарга жакшылык го, - деди Жума сакалын тарап. - Мен жалпы элге эмгек кылдымбы, аны эл бааласын. Меники арзыбаган эмгек болсо керек. А деп колхоз уюшулганда кат сабатты жойдук, кулактарды тапка тарттык, мектеп курдук, алиппеден окутук, айылдын тамын салдык, багын отургуздук. Жан тынбай кыбырап, катардан калбай келатабыз. Ушу турмуш, заманын силерге биз алып келдик, өмүрүбүз, эмгегибиз кетти, аны асмандан түшө калгандай көрбөсөңөр болду, эмики жаштар.

– Аныңыз чын, Жумаке. Кийинки кезде эне-атадан башка да эл-журтка пайдам тийсе дейм. - Ымандай сырын жашырбады Болотбек. - Машинама кишилер түшүп баратса, мен буларга бир жакшылык жасадым деп ойлойм. Аным кайра аздык кылгансыйт. Андан чоңду иштесем дейм. Жок дегенде айлым үчүн бир жакшылык жасасамбы дейм.

– Ниетиң ак баласың, Бокен. Тилегиңди кирдетпей бек карма, көздөгөнүңө жетесиң.

– Ооба - деди Болотбек.

– А дегенде адамдардын жакшы-жаманын айрып бил. Жакшылык, жамандыкты түшүн. Анан акыл жетсе окуганга не жетсин!

– Эмдиги жылы окууга кетем Жумаке.

– Ошент, окубаган эле кемип калат. Окубаган мобул тоонун бери жагын эле билет турбайбы, ошого курсант боло, көптү көрдүм деп, алданат тура. Ал эми окуган, тоонун ары жагына, анын ары жагында эмне болуп жатканын билип, көзү

ачык экен. Оку! Маасынбүбү байкуш сенсиз да жашап келген, эптеп күнүн көрө берер. Анан билгениңди, айылыңа алып келерсиң, балдарды үйрөтөрсүң, айтарсың. Биз аныңдын майнабын көрбөсөк, кийинки бала-бакыра көрөр.

– Ошон үчүн окуш керек."²

Үзүндүдөн көрүнгөндөй билим алуу, окуу аркылуу эл-журттун керегине жарап, коомго пайда алып келүү өз жемишин бербей койбостугу, караңгылык кантсе да караңгылык экендиги Жуманын Болотбекке айткан насаатында ачыкталып, Болотбектин ымандай сырынын тазалыгын далилдеп, таза ниет-тилектерин бекемдейт. Андан ары каарман ак эмгектин үзүрү, акыбети таттуу боло тургандыгын да тереңден түшүнөт. Мисалга алсак, ошол коктуда калганда суу алып келгени сайга барып "кыялы бар" атын качырып жиберип, эки чанач сууну көтөрүп келет. Аты качырып жибергенин жашырып, "бошонуп кетиптир" дегенине Касымдын кейигенине карабай, "Анын билбегени, абийир болду. Суусу менен курусунчу, кыйналган жаны кыйналгандыр, ага чыдабадыбы! Адам жалкоолонбосо баарын жеңгендей, анда сөзүң да өтүмдүү, жүзүң да жарык тура."³ - деген жыйынтык чыгарат. Бул жыйынтык дагы бир эпизод менен бекемделет:

"Бүгүнкү тамактын шорпосу Болотбекке ушунчалык даамдуу сезилди. Ал чекеси тердеп, ууртаган сайын күндүзгү суу алып келаткан убарасын эстеп жатты."⁴

Болотбек, ушул карагай кыюуга келген күндүн ичинде "бүт өмүрүнө күл азык болоорлук көп керектүү сабак алганы, чыйралганы туурасында повестте жазуучу ишенимдүү чагылдырып, баяндап берет. Повесттин кульминациясы, демек каармандын чыйралуусунун чокусу, алгачкы жеңиши катары анын атын качырып жибергенине, төшүнөн бери шакшактап муз болуп, далысы муздап, колдорунун чымыраганына карабай, сайдан эки чанач сууну жер тамга көтөрүп жеткиргенин эсептесек болот. Бул кыйындыкты жеңүүдө, Болотбектеги чыныгы намыстын ойгонушуна Касымдын зилдүү сөздөрүн, жолдошторуна шылдың болоорун ойлогондугу да чоң себеп болду"⁵ - деп А.Кадырмамбетова туура баасын билдирет.

Жазуучу баш каарман Болотбектин адамдык сапаттарынын калыптанышын - жаш адамдын өсүшүн, мүнөзүнүн оң жакка өзгөрүлүшүн чыгармада карагайчыларга кошуу менен ачып берүүсү, повесттин көркөмдүгүн, бийик деңгээлде жазылгандыгын, окумдуулугун арттырып турат. Башкача айтканда башкы каарман Болотбек чыгармада сыноого түшсө дагы, аны курчаган башка карагайчылар туурасындагы маалымат жетишээрлик деңгээлде берилген. Себеби, ошолордун арасында Болотбектин адамдын сапаттары, өсүшү калыптанат, өнүгөт, алар баш каармандын түздөн-түз тарбиялоочулары. Аларга карата урматтоо сезиминин пайда болушу менен Болотбектин дилинде жалпы эле адамдарга карата ызааттоо сезими ойгонот. Көрсө, айылдаштарынын ар биринде урматтоого татыктуу, үлгү боло турган асыл сапаттар бар экен. Ал асыл сапаттардын ээлери баарына калыс мамиле кыла билген, сүйүү жөнүндөгү жомокту күнүгө жаңылап айтчу бригадир Темир, анын жомогун өзгөчө берилүү менен уккан, кара жумушта ары балбан, ары астына эч кимди салбаган эр жүрөк Асанкул, күйдүргү сөздүү Касым, калыс сөздүү кыраакы карыялар Жума менен Сыды, алдыга озуп, эл алдында жүрчү ак жүрөктүү, эл шарынан калбаган, куулук-шумдугу жок Чогулдур менен Молдакун, жаш болсо да кара жумушка бышкан мээнеткеч Ыдырыс

жана Болотбектин курдашы Жоошбай. Автор мына ушул каармандардын образын түзүүдө ар бирине жекече мамиле кылып, кылдаттык менен чебер сүрөттөйт. Ар бир каармандын образы ишенимдүү, жасалмалык жок, ачык-айкын тартылган. Ар бири бири-бирине көп окшошо бербейт, ар кимисинин өзүнө таандык кыялы, мүнөзү бар.

Чыгарма башталганда эле алгачкы сөз Касым жөнүндө болот.

"Болотбек айыл ортолой келгенде алдыдан Касым чыкты. Колхоздо сереңдеп ушул чоң. Элдин баары аны Касым корукчу дешет, келиндери "чабарман аке" деп тергешет. Согушка чейин эле колхоздо короңдоп кароолчу, чабарман болуптур. Азыр колхоздун ар кайсы жумушун аткарып жүрөт. Майрам күндөрү согуштан алган медалдарын төшүнө жайната тагып алып, көчө өйдө-ылдый майпаңдап, каадалуу басып калганын айтпайсыңбы! Майрам сайын Касым куру калбайт, башкарманын буйругу боюнча сыйлык алып, ыракматы толуп кетти, ал тургай өткөн жылы сегизинчи мартта да сыйлык алуунун тизмесинде жүрөт. Мына ушундай Касым.

– Касым, баланчаны чакырып койчу!"

"Лепей таксыр!"

"Касым, түкүнчөнү башкарма кел дептир".

"Куп таксыр".

Ушундай жан болот экен. Акең ээрдин бир жагына оодугурак отуруп, торусун "чу-чулап", шелп-шелп желдирип, ар үйдүн итин үрдүрөт.

Касым Болотбекти көрөр замат каадалуу камчысы барчылап, деле коё кал оңбогур, чоюлуп болбойт.

"Касым какмардын күйдүргүч сөзүнөн сакта!" Болотбек ушинтип тиледи."⁶

Касымдын образын түзүүдө автор аны мисалда көрүнгөндөй, кылык-жоругун, мүнөзүн жумшак юмор аралаштыруу менен тартып, анын куйкум сөздүү, чукугандай сөз тапкан тапан экендигин майда деталдарды да ыктуу пайдаланып, а түгүл ал катышкан диалогдордо да речи аркылуу да таамай ачып берет.

Калган карагайчылар Касымдай тапан, тили буудай кууругандардан эмес, ар бири өз-өз ордуларын билген, орундуу сүйлөгөн, кези келсе тамашалай да алган, сөздүн маанисин туура түшүнгөн, өз иштерин мыкты билген адамдар. Чогулдур көзгө атаар мерген, Ыдырыс эл үчүн күйгөн, элдин кызматы дегенде жанын берген, Асанкул - кара жумуш десе кайра тартпаган, темир өз ишинин көзүн билген, жолдошторун эриктирбей жомок айта билген, карыялар жума менен Сыды калыс пикирге ээ, бүткүл өмүрлөрүн эл үчүн, мекен үчүн кызмат кылууга арнап келе аткан сөөлөтү адамдар.

Ырас, "беш кол тең эмес" дегендей, чыгармадагыдай эле турмушта балкачы (токой чарба кызматкери) Айылчиевдей адамдар да кезигет.

Айылчиевдин образы чыгармада Болотбектин "такшалуу окуусуна" карата "көрсөтмө куралдык" милдет аткарат. Анын арам ойлуулугу, жеке керт башынын кызыкчылыгы үчүн кандай гана нерсе болбосун баш тартпастыгы, паракорлугу окуянын өнүгүшү менен ынанымдуу талдоого алынат. Анын башкалардын алдында акылдуу болуп көрүнгүсү келгени, өкмөттүн тапшырмасын жан дили менен аткарып жүргөндүгүн далилдегиси келгендиги эле өзүн башкалардан жогору коюп, "кадыр-баркты" аябай жакшы көрөөрү айрым эпизоддор менен таамай ачылат.

"– Мына эми туугандар, силер карагайга келдиңер! - деп кеп баштады Айылчиев, башын буруп, капчыгайдагы карагайды карап алды. -Тигине карагай! Силерге жалпы токой, карагай жөнүндө узак айтып берсемби? Айтсам деле мээңерге калбайт го. Анын силерге тыйынча кереги жокпу дейм. Кандай дейсинер?"

К.Жусупов карагайчылардын баарын баш коштуруп, аларды өзүмчүл Айылчиевге каршы койгон. Тагыраак айтканда, чыгармада балкачыга бардык каргайчылар бирдей пикирде, анын мүнөзүн, начар сапаттарын баары эле жактырышпайт. Айылчиевдин мүнөзүнө, сапатына өз алдынча ой жүгүрткөн Болотбек адамдык таза сапаттын оңой менен эле келе койбостугун алдыртан баамдап отурат. Болотбектин мындай түшүнүгү анын мүнөзүнүн калыптанышына, кийинки турмушунда өз изин калтыруу өзгөчө нерсе болуп саналат.

Балкачынын образы жөнүндө А.Кадырмамбетова өзүнүн оюн төмөнкүчө билдирет: "Айылчиевдин образы повестте "окуунун" бир жактуу болуп калбашын камсыз кылып турган образдардан десек болот. Болотбек үчүн Айылчиевдин берээр "сабагы" бар. Анын адамгерчиликсиз сапаттарына жипкирген Болотбекте мындай мүнөздөргө карата "антителалар" иштелип чыкты. Өзүн ээн жердин бөрүсүндөй сезген Айылчиевди карагайчылардын таш тиштегендей кылышы алардын аброюн Болотбектин алдында дагы бир бийиктикке көтөрүп, өтүлгөн сабактарды бышыктап койду."⁷

Мына ушинтип, тоого карагай жыйнаганы барып, адамдардын өздүк сапаттары, адамгерчилик, жөнөкөйлүк, адилеттүүлүк, калыстык жөнүндө, а түгүл айрым адамдарда кездешүүчү адамгерчиликсиз, көңүл оорута турган, иренжете турган сапаттардын болоорлугунан да сабакты терең өздөштүргөн Болотбек, чыгарманын аягында көптөгөн кыйынчылыктарга туруштук берип, сыноодон ийгиликтүү өтүп, кечээ эле өзүнөн алда канча жогору сезген адамдардын катарына бат кошулуп, аларга тең ата болгондугуна сүйүнөт. ыраазы болот.

"Болотбек элдин шарданында баратып, "булар кызыктай кишилер" деп ойго чөмүлдү. Өзү айылдыктарын алиге жакшы билбейт белем! Нечен саам алик алышып, жүздөшкөн эле кишилер эмес беле! Талаа жеринде кимдин кими билинет тура! Эми Болотбек алардын сынынан өтүп, катарына кошулуп, тең ата болуп калбадыбы! Алар баягыдан да жакынсып, демөөрчү болуп кетпедиби! Сени жалгызчылыкка калтырбаган, журтка таштабаган, оор күндө жүгүңдү көтөрүп алчу, ак көңүл, адамгерчиликти сатышпаган жупуну кишилер экен.

Болотбек ичинен карагайчылардын маршын чыгарып кыңылдап баратты.

– Эй, карагайчылар! - деп ичиндеги ырынын кайырмасын үн чыгара айтып алды."⁸

Повесттеги окуялар кадыресе жөнөкөй болгону менен жазуучу тарабынан каармандын жашоонун маңызы жөнүндөгү ой жүгүртүүлөрү эң эле жөндүү, ишенимдүү коюлган. Ошондуктан, "Карагайчылар" повести сюжеттик-композициялык курулушу жагынан, көркөмдүк деңгээли жагынан, образ түзүүнүн өзгөчөлүгү жагынан да өтө жыйынтыктуу, чың түзүлгөн, жогорку көркөм чеберчиликте иштелген жугумдуу чыгарма деп баалоого, жыйынтык чыгарууга татыктуу десек болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Кадырмамбетова А. Адабий кырдаал жан көркөмдүк жаңылануулар. – Б., 2007. – 356-б.
2. Жусупов К. Жүрөгүм менин тоолордо. – Ф.: Кыргызстан, 1972. – 235-б.
3. Ошондо, 236-б.
4. Ошондо, 238-б.
5. Кадырмамбетова А. (жогорудагы эмгек) – 356-б.
6. Жусупов К. Аталган жыйнак, 196-б.
7. Кадырмамбетова А. (жогорудагы эмгек) – 357-б.
8. Жусупов К. Аталган жыйнак, 260-б.

Кенжалин Куанышбек Кәрімұлы
М.Әуезов атындағы Әдебиет
және өнер институты

Түрік ертегілерінде қарама-қайшылықтың үйлесімділігі

Ертегілер қарама қайшылықтың үйлесімділігінен қалыптасқан эстетикалық құрылымның иесі. Бұл бөлімде ертегілер эстетиканы, толқынысты сөздер қалыптастырған. Қарама қарсылықтың элементтері ең алдымен ертегінің тақырыптарында кездеседі. Шыншылдық, әділетсіздік, зорлық-зомбылық, өзімшілдік, жақсылық пен жамандық сияқты тақырыптарды негізге алған ертегілердің басты тақырыптары дау-дамай негізінде құрылған.

Ертегілер әдетте, “бар екен де жоқ екен” сөздерінен басталады. Байлық пен кедейлікті осыншама шынайы бір тұрғыдан зерттеу, екінші планда бай бір мәдени қарама қайшылықты білдіреді.

Ертегілердің кіріспелері, мындаған жылдық бір мәдениеттің санасында пайда болған қайталаулармен бірге “қарама қайшылыққа” назар аудартатын қасиет.

Ертеде екі қызы бар бір жесір әйел болыпты. Қыздарының бірі әдемі әрі еңбекқор, екіншісі көріксіз әрі жалқау болыпты.

Қарама-қайшылық: екі қызы бар әйел / жесір әйел; қыздардың бірі өте сұлу және еңбекқор / екіншісі көріксіз және жалқау

Ертеде мыңдаған шақырым жерлерге үстемдік еткен бір мейрімсіз кәрі, ханшайым болыпты. Ол біреулерге жамандық жасағанды көреді екен. Ханшайымның дүниеде теңдесі жоқ әдемі бір қызы бар екен.

Қарама-қайшылық: мейрімсіз, кәрі / ханшайым және оның ең жақсы көретін нәрсесі / жамандық жасау; мейрімсіз, кәрі ханшайым / әдемі қыз.

Ертегінің кіріспесіндегі қарама-қайшылықтар және осы қарама-қайшы пікірлерден құралған әрі қалыптасқан ұйқас бір жағынан қарама-қайшылықтардың үйлесімділігін қалыптастырады.

“Әуелгі уақыт ішінде, тесік саман ішінде; түйелер жүкші екен, бүргелер шаштараз екен; мен анамның бесігін тыңғыр тыңғыр тербеткен екем...”

Бұл форма сөздерде орын алған қарама қайшылық пен сатираның стилистикалық, мистикалық сөздердің қолданулары стильге қатты ұқсас.

Тесік саман ішінде...

Түйелер жүкші екен...

Бүргелер шаштараз екен...

Мен анамның, әкемнің бесігін тыңғыр тыңғыр тербеткен екем...

Сыртынан караганда келеке немесе балалардың айтатын жаңылтпаштарына ұқсайтын сөз түрлеріндегі өлеңдердің ішіндегі ең мәндісі Кайғусыз Абдал өлеңі:

*Тасбақалар ұшуға қанаттанды,
Кесіртке қырым суын кешуге алденіпті.*

*Көбелек оқ, садақ алып шығыпты аң аулауға,
Доңыздан қорқып аюлар қашыпты.*

“Өрік ағашына шығып, жүзім жедім. Бақша иесі ашуланып неге жаңғағымды жейсің деді” деп басталған өлең жолдары Ниази Мысри тарапынан қысқаша былай берілген:

“Әр қимылдың өзінің жемісі бар. Бұл қалай болғанда әр жемістің өз ағашы болса, әр қимылдың өзіне тән бір мақсаты болады. Мысалы нақты ғылымдар, мысалы: грамматика, логика, ислам діні ілімі, әдіс, хадис, құран сүрелеріне түсінік, философия және астрономия арқылы жүзеге асады. Анатомиялық ғылымдар болса, шынайылық пікір жалғастыру, аз жеу, аз сөйлеу, аз ұйықтау және халық арасында жалғыз өмір сүру арқылы пайда болды. Шындық білімін қолға алу жолы болса өмірден бас тарту, ақыреттен және өз денесінен бас тарту. Өрік, жүзім және жаңғақ арқылы шаригат, тарикат пен шындыққа жетуге болады. Өйткені өріктің сырты желінеді, ұрығы желінбейді. Өрік сияқты жеуге жарамдылар осы себептен амалға мысал. Жүзім әрекеттің анатомиясына мысал. Өйткені жүзім жеу-жеуге жарамды болғандықтан, одан шұжық, тосаб, тұздық сияқты бірнеше тағам жасауға болады. Тек ішінде біраз екіжүзділік пен жасандылық бар. Ішінде сүйегі болғандықтан анатомия ғылымы деп аталады. Жаңғақ болса шындыққа мысал, жаңғақтың ішінде ешқашан өтірікке ұштасатын ештеңе жоқ. Желінеді әрі әр түрлі ауруға шипа болады. Қазір біреу өрік сұраса өрік ағашынан, жүзім сұраса бақтан, жаңғақ талап етсе жаңғақ ағашынан сұрасын. Біреу жүзімді өріктен іздесе ол ақымақ әрі өз басын босқа қиындық салады. Бақ иесі мұратқа жеткен, тура жолға бастаушы. “Неге жаңғағымды жейсің” деп ашулануы “неге болмайтын жерге ауыртпашылық көресің” мағынасын береді. Өйткені бұл үш ғылымның басқа талғамы, анықтамасы, бағ-дары бар. Кемел мұршият, бұл сияқты өз бастарына өтірікті шынға айналдыру жолындағыларды көргенде жазғырып “әр жемістің қандай ағаштан екенін” білуді талап етеді. [1:123]

Ертегілер кіріспесіндегі сатира сияқты жаңылтпаштар, негізінен халық арманын қараңғылыққа итерілген құпия сырларымен байланысты. Жорамалға шексіз ашық мағынадағы сөздер:

“Бару барғанның, жалғасу жалғасқанның рұқсатсыз баққа кіргеннің таяқ жеуі көп болады. Ол жалған, бұл жалған, пілді жұтты бір жылан. Қоржынның көзінен дәудің өгізі түсті. Есекті мініп түйені құшағына алған ағалар, бұл да жалған ба?” [2:31]

Бұл жердегі “рұқсатсыз баққа кіру” сөзі “кемел жолға кіру” сөзімен бірдей символда тұратындығын білдіреді. Жыланның мистикалық тілде “нәпсі” сөзінің орнына жүруімен, бұл жерде үлкен бір пілді жұтып қоюы арасында да тікелей байланысы бар. Расында “есекке мініп түйені құшағына алған біреулердің” бұл жағдайы да драмалық бір сөз. Жағдайынан хабарсыз адамның әкетіп бара жатқан жүгімен қолдағы мүмкіндігі арасында бір қарама-қайшылық бар. Есектің түйені таси алмайтындығы сияқты адам да осыншама дүние мүлігімен, осынша материалдық жүкпен жол ала алмайды.

Ертегілердің кіріспесіндегі сөздер, бір жағынан түсініктің шындыққа жанасуының ескертпесі ерекшелігін білдіруде. Түсіндіруші, ұзақ мерзімді сиқырланған атмосфера алдында серуенге шығатын жолшыларға оқиғаның шынайы өмірде болмағандығын түсіндіреді. Бірақ, бұл ескертудің “поэзиялық ескерту” болуы назар аудартады. Ертегі айтушы бізді бір сиқырлы ортаға қиял, қарама-қайшылық және үйлесімділік көмегімен дайындайды. Бұл түсіндіру қабылеті, ононимдік халық әдебиеті жемісінің бірсыпырасында кездеседі. Былайша айтқанда, жұмбақтарда бұған ұқсайтын бір стильмен кездесеміз. “Зат және жандылар арасында құпия, күмәнді ұқсастықтарды сезуге тырысқан өнер адамы оларда жанды бір кісілік жарата отырып жұмбақтың бірден шешілмеуіне әрекет етеді. Ол пропозициялық өлеңнің өміріне жақындайды.”[3:36] Бұл екі форма арасындағы стиль жақындығы жұмбақ мысалдарында бұдан да ашық түрде көрінеді:

*Қарсымызда бір көл,
Ішінде бір жылан.
Көл жыланды жейді,
Жылан көлді жейді. [4:38]*

*Өлімі мазарға қояды,
Анасы алты айлық кезінде,
Ұлы базарға барады. [4:121]*

*Өзі бүрге сияқты,
Бойы бар бағанадай. [4:136]*

Осы мысалдарда көрінгеніндей, ертегі кіріспесіндегі осыған ұқсас жаңылтпаштармен құрылған стиль жандыға немесе затқа тән ерекшеліктерге байланысты қайтадан айтылады.

Ертегілердегі қарама-қайшылық көп жағдайда “күлкілі” бағыт алуда. Бұл тұрғыдан ертегідегі қарама-қайшылықтың элементтерінде, күлкілі және күлдіргі элементтер үстінде қарастыруымыз керек. Бергусонның айтуынша екі пікір жүйесінің бір сөйлем ішінде бір біріне кіруі сатира әсерлерінің бітпейтін дерегі. Бұл жерде бір-бірінің ішіне кірген екі түрлі мағына берудің бірнеше жолдары бар. Бұл амалдардың ең қарапайымы-ұқсастық. Ұқсастық та бір сөйлем ішінде бір-бірінен бөлек екі мағына бар сияқты көрінеді. [5:82]

Осы жағынан әсіресе ертегі кіріспесіндегі жаңылытпаштарда орын алған “сатиралық бейне” ұқсастық тарапынан белгілі болуына назар аударалық.

“Менің атым Қамбар, мұнарадан ұзын мумбар жедім, іштім тоймадым... Ана жерде, мына жерде, ойда, қырда, бақта іштім, жедім тоймадым... Әй қарындас, көтер шашты майлы базламажы жедім, іштім тоймадым. Өзендей аққан сусындар, таудай үйілген палаулар, қамба қамба сұлы жедім, іштім тоймадым... Теңізді сорпа еттік, кемеңі ожау қылдық, тағы басқа нелер қылдық білмеймін, жедім, іштім; қарыным үрлеп қойған дәу дабылдай болды, сақал мұртым жыбырлады, тіпті ерім де естімеді. Дүниені жесем тоятын түрім жоқ, “бұдан әрі тоймаса көзін топырақ тойғызсын” деп Ақтеңіздің шағаласы, зәйтүн майының тортасы, кеспенің жұмсағы дәмді... Табақ табақ алдыма тартты, сенсіз тамағымнан өтпеді. Жүк арттым ұзын құлақтыға, сізге әкеле жатыр едім, өзеннен өтерде бақалар “вырак вырак” деген кезде, мен де “бырак бырак”(таста таста) ұқтым, тастадым сол жерде... Ұзын құлақтының аяқтары балауыз шамдан екен, еріп кетті өзенде...” [6:66]

Ертегідегі сатира элементі өмірдегі күлкіден басқа. Ертегідегі күлкі түстегі өмір сияқты, уақыт, мекен және мүмкіндік шекарасынан тыс болады. Жоғарыдағы мысалдың соңында орын алатын бұл сөздер бір түсті еске түсіреді.

“Жүк арттым ұзын құлақтыға, сізге әкеле жатыр едім, өзеннен өтерде бақалар “вырак вырак” деген кезде, мен де “бырак бырак”(таста таста) ұқтым, тастадым сол жерде... Ұзын құлақтының аяқтары балауыз шамдан екен, еріп кетті өзенде...”

Батыста “гротеск” (күлкі, күлдіру үшін жасалған дөрекі комедия) ұғымымен түсіндірілген және мұнымен бірге күлкілі болуымен бірге ақымақ, мысқыл, көбінесе қатты қорқынышы мағыналарын беретін түсінік, ертегі эстетикасы жағынан маңызды. Сықақтың жоқ етуші қатты жағын түсіндіруші бұл түсінік «трагедиялық» ұғымға жақын бір мағына береді.

“Француз романтигі Виктор Хюгоның пікірінше гротеск бүкіл антик дәуірінен кейінгі өнердің ерекшелігі ретінде санағанын көреміз. Ол бұл сатыдағы өнер еңбектеріне grotesk пен комедияның арасында көлемді бір байланыс табуда. Осылайша гротеск пен комедия арасындағы бірінші байланыс комедия-күлкі. Екіншісі болса формасыз, келбетсіз әрі күмәнсіз болу. Осылайша Виктор Хюго эстетикалық әдеміліктің орнына, жазымсыз әрі әсерлі болуға жақындайды. Ол бұл жолмен бір жағынан әдемі болғанмен, екінші жағынан жазымсыз әрі гротеск болғанды бір дүрдараздық ретінде қолданады.” [7:198]

Әдемі және әсерлі болғанмен, жазымсыз әрі гротеск болғанның арасында болған дүрдараздық бір уақытта қақтығысты да туғызады.

Ертегілердегі қарама-қайшылықтың соңында ортаға шыққан үйлесімділік, “күлкі, ақымқтық, қорқыныш, сатира әрі жағымсыздық” элементтерін бір жерге жинайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Sakaoğlu Saim. (A.Berat Alptekin ile birlikte).Ankara, 2009.
2. Elçin Şükrü. Horoz Masalları. TFA, c.10 (212), Mart 1967. s. 4352
3. Kurnaz Cemal. Divan Şiirinde Nasreddin Hoca. Nasreddin Hoca Sempozyumu Bildirileri. Ankara, 1997. 24-36. Kültür Bakanlığı Yayınları.
4. Çelebioğlu Amil.Türk Bilmeceler Hazinesi (Y.Ziya Öksüz ile birlikte).Ankara, 1979.
5. Yetkin Suut Kemal. Edebi Meslekler Tarihi. Ankara, 1979. 224-s.
6. Güney Eflatun Cem. En Güzel Türk Masalları. İstanbul, 1997. 144-s.
7. Alangu Tahir. Keloğlan Masalları. İstanbul, 1968. 223-s.

Ф.и.к, доц.м.а.
М.Көлбаева

АКЫНДЫК ПОЭЗИЯ КЕҢЕШБЕК АСАНАЛИЕВДИН ИЗИЛДӨӨСҮНДӨ

Кыргыз адабий сыны ХХ кылымдын башталышынан тарта пайда болуп, бүгүнкү күнгө чейинки жолду басып келди. 20-жылдары алгачкы адабий-эстетикалык ой пикирдин пайда болушуна Т.Жолдошев, М.Дөгдүров, К.Рахматуллин, Б.Данияров, А.Ирисов өңдүү сынчылар менен адабиятчылар өз салымдарын кошуп, алгачкы сындын пайдубалын түптөшкөн. 30-жылдары адабият, сын тездик менен өнүгүүгө ээ болуп, Ө.Жакишев, Ы. Тойчинов, М.Кыrbашев өңдүү жаңы ысымдар кыргыз сынынын тарыхына келип кирет. Анда "адабий сынга чыгарманын партиялуулугу, таптуулугу, социалисттик реализмдин чыгармачыл жол-жоболорунан тышкары көркөм котормонун мааниси, адабияттын өз ара таасирлери" [1] сыяктуу багыттар пайда болгон. 40-жылдары адабий сын карамакаршылыктуу мүнөз күтүп, ал саясий идеологиянын куралына айланып, вульгаризатордук сапатка ээ болот. Ал мезгилде М.Богданова, К.Карасаев, К.Рахматуллин, Т.Саманчиндер адабиятка, адабий сынга активдүү аралаша баштаган. Адабий өнүгүштүн өзгөчө "адабий сын менен адабият таануу илиминин күрдөөлдүү өнүккөн мезгили" деп аталган 50-жылдары Б.Керимжанова, Ж.Таштемиров, А.Салиев, Ш.Үмөталиев, К.Укаев, А.Салиев, К.Артыкбаев өңдүү жаңы ысымдар келди. Бул мезгилдеги сынчыл ойлоо маданиятынын бийиктешине, көркөм-эстетикалык бийиктикке умтулуусуна, адабияттык фактыларга илимий-аналитикалык жактан баа берүүгө өз салымын кошуп, бүт өмүрүн кыргыз адабий сынына, кыргыз адабият таануусуна арнап койгон кыргыздын чыгаан уулу Кеңешбек Асаналиев да кошулду. Алгач Ленинграддан билим алып, 1956-жылы "Түгөлбай Сыдыкбековдун романдары" аттуу диссертациялык ишин коргогондон тарта кыргыз профессионалдуу жазма адабиятында проза жанрынын күнгөйтескейин сынга алып жазган К.Асаналиевдин сынчылык арымы артып, көркөм адабияттагы психологиялык тенденцияларды талдап, поэзиядагы жана прозадагы "халтурага" каршы сынчылык өз позициясын билдирип жүрүп олтурду. Негизинен Кеңешбек Асаналиев көркөм чеберчилик, салттуулук, жаңычылдык, социалисттик реализмдин салттарынын көркөм адабиятта чагылдырылышы сыяктуу проблемалардын тегерегинде кеп козгоп, жалпысынан профессионалдуу адабиятка басым жасагандыгы көрүнөт. Бирок, ошондой болсо дагы элдик оозеки чыгармачылыктын көч башында турган "Манас" эпосу жана анын маселелери, акындар чыгармачылыгы жана айрым бир акындардын чыгармачылык жүзү тууралуу бир топ пикирлерин билдирген сын макалаларын көрө алабыз. Башкасын айтпаганда дагы, акын Молдо Кылычтын айланасындагы талаш-тартыштарда өз пикирин билдирип, ал аркылуу жалпы акындар чыгармачылыгынын ошол мезгилдеги абалына баам салган. Ал мезгилдеги (40-50-жылдарда) адабиятта эки пикир жашап, бири "Молдо Кылычтын чыгармалары калайык калкка тартууланышы керек" деген пикирди жактоочулар болсо, экинчилери "өлүп бара жаткан патриархалдык-феодалдык коомду жактоочу" катары мүнөздөгөн топ пайда болуп, адабий сын турмуштук чындыктан улам бааланбай, социалисттик саясаттын талаптарынан улам баа алгандыгы маалым. Ошол саясий чоң

кармашта башта жалаң профессионалдуу адабияттын маселелерин талдоого алып жүргөн К.Асаналиев да өз оюн билдирип, "Молдо Кылычты көтөрмөлөөгө аракеттенүү, аны элдик акын-агартуучу катарында көрсөтүүгө аракеттенүүгө умтулуу идеялык жана саясий жактан зыяндуу болуп эсептелет" [2] деген пикирин өз макаласында билдирет. Кийин ал пикиринен кайтып, өкүнүү менен Молдо Кылычка арналган алгачкы макаласынын Борбордук Комитеттин токтомунун духунда жазылганын, ал өзүнүн ошол кездеги "кызмат абалындагы милдетин аткарганын, ким болсо дагы ошондой иштей турганын айтып" андан соң кызматсыз калышын эскерет. [3]. Демек, К.Асаналиевдин ал макаласы Борбордук комитеттин эле "заказы" катары кароого болот. Кийин ал Молдо Кылычтын чыгармачылыгына кайрадан кайрылып 1989-жылы "Башат" аттуу макаласын жарыкка чыгарат. Ал макалада улуттук мүнөздөгү көркөм дөөлөттөрдүн мындай абалга кириптер болушун "демагогиялык системага, бир беткей саясатташкан көз карашка ар кимдин жекече ойлоону касиет-сапатын, жекече чыгармачылык касиетин мокотуп, тып-тыйпыл кылып жоготууга багытталган догматтык философиядан көрүп [4]" "брежневдик шал" мезгилдин улуттарды руханий жактан жабыркатууга багытталган саясатынын жемиши катары баалайт. Мындай "шал мезгилдин" запкысына калган дүйнөлүк адабияттагы бир нече адабий чыгармалардын өмүрүнө токтолуп, Молдо Кылычтын чыгармачылыгындагы талаш-тартыштуу маселелер дагы ошол мезгилдин бир сүртүмү, "вульгардык-социологиялык, нигилисттик мамилелердин, чексиз жекече бийликтин, патерналисттик ("аталык") жалган камкордуктун" [4] бир көрүнүшү экенин айтат. Чындыгында адабиятчы айтмакчы, ошол мезгилдеги Молдо Кылычтын тегерегиндеги ызычуулар жалпы союздук масштабда тарап, ал тургай Кыргыз ССР илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунда иштеген араб жазмасын үйрөнүү боюнча ийримдин да жабылып калышы, ал мезгилдеги саясаттын улуттук дөөлөттөргө карата мамилесинин эң төмөнкү чегине жеткенин көрөбүз. Бир эле Молдо Кылыч менен К.Тыныстановдун мисалында кыргыз маданияты, адабиятына карата идеологиянын кескин чабуулун, улуттун улут катары мүнөзүн аныктай турган көркөм дөөлөттөрдүн абалына карата бийликтин мамилесин ачык сүрөттөп берген. Адабиятчы Молдо Кылычтын чыгармачылыгынын курчушуна булак катары кызмат кылган акын жашап өткөн доорду, акындын атактуу адамдын үй бүлөсүнөн чыкканына байланыштуу анын диний билим алып, чыгыш адабиятынын үлгүлөрү менен таанышышынан көрөт. Чындыгында да, ошол мезгилдеги алдыңкы үй-бүлөлөрдүн балдары диний билим алып, дүйнөгө болгон көз караштары өзгөрүп, кол жазма адабиятынын түптөлүшүнө алгачкы аракеттер жүрүп турган. Молдо Кылычтын "Кол казалы", "Чүй баяны", "Зилзала", "Канаттуулар" ж.б. чыгармалары оозеки жашап келген адабияттын жаңы багыт ала башташы, жазма адабияттын алгачкы үлгүлөрү катары бааланат. Ошондой эле акындын чыгармалары "философиялык изилдөөлөргө шыкак бере турган, орчундуу негизи бар" чыгармалар экени акыйкат белгиленет. Мындан сырткары акындын чыгармаларындагы башкы тема кыргыз жерин, кыргыз жаратылышын сүрөттөгөн казалдары ("Керме Тоо", "Жинди Суу"), табиятты сүрөттөө менен социалдык мотивди бирдей чагылдырган "Чүй баяны", мифологиялык сюжеттин негизинде жазылган "Буудайык", Калыгул, Арстанбектин чыгармаларынан бери уланып, салттуу темалар катары сакталып келген "Зар Заман", 1911-жылдагы Кыргызстанда болгон жер титирөөнү чагылдырган "Зилзала" казалда-

ры талдоого алынып, акындын "билимин, өнөрүн элдин маданиятын өнүктүрүүгө жумшаган, караңгылыктан, түпкүрдөн, жылчык таап, көз таап жарыкка чыгууга аракет кылган башат" [4] катары мүнөздөйт. Чындыгында, XIX кылымдын акыры XX кылымдын баш чендериндеги туташ сабатсыздык, караңгылык мезгилиндеги алдыңкы прогреске, билим алууга, чыгармачылыктын мыйзамдарын түшүнө билүүгө умтулган Ишеналы Арабаев, Осмоналы Сыдык уулу, Белек Солтоноев сыяктуу алдыңкы билимдүү адамдардын катарында Молдо Кылычтын болушу жана анын 1911-жылы "Кысса-и-Зилзала" чыгармасынын жарык көрүшү караңгылыктан чыгуунун башаты катары кароого негиз берет. Демек, Молдо Кылычтын чыгармачылыгын иликтөө менен акындык поэзиядагы кол жазма адабиятынын жаралышы, андагы өйдө-ылдыйлар тууралуу өз сын пикирин билдирип, адабиятчы катары туура баа берген.

Профессор Кеңешбек Асаналиевдин акындык поэзияны изилдөө ишине кошкон дагы бир бараандуу эмгеги катары көп кырдуу талант, айтылуу Тоголок Молдонун акындык чыгармачылыгына арналган портреттик мүнөздөгү изилдөөсүн айтууга болот. Изилдөө портреттик мүнөздө болгондугуна карабастан окумуштуу акындын чыгармачылык эволюциясын кылдат иликтеп, тарыхый-хронологиялык тартипте карап чыкпаса дагы акындын чыгармачылыгындагы фольклордук салттардын сакталышы, жалпылыктан индивидуалдуулукка өтүү маселелерине токтолот. Эмгекте акындар чыгармачылыгы менен салттуу фольклордун карым-катышы, жанаша өнүгүшү кепке алынып, акындарыбыз оозеки адабияттын салттарын "этияттык менен" улантышканын, акындардын чыгармачылыгы элдик поэзиянын" салттары менен бекем, органикалык түрдө бириккенин"[5] адилет белгилейт. Чындыгында, кандай гана индивидуалдуу чыгармачылык болбосун өзүнө чейинки оозеки көркөм өнөрдүн салттарына таянбай койбойт. Айталы, чыгармачылыктын синкреттик мүнөз алышында ал өнөрлөрдүн жуурулушуп, аралашып элдүүлүк, варианттуулук сыяктуу касиеттерге ээ болот. Бирок, Тоголок Молдонун чыгармачылыгындагы айрым синкреттик касиеттердин (ырды өзү чыгаруу, өзү жазуу) орун алганы менен айрым касиеттеринин (эл алдында аткаруу) сакталбай калышы акындын жалпылыктан индивидуалдуулукка өтүүдөгү аракеттери катары бааланган. Бирок, ошол эле учурда Тоголок Молдонун чыгармаларынын элдик поэзиянын жанрдык үлгүлөрүндө жазып, импровизациянын нугунан алыс кете албагандыгы белгиленет. Ал "Дыйкандын аялынын кошогу", "Устанын аялынын кошогу", "Калмергендин аялынын кошогу" сыяктуу кошок формасындагы чыгармаларды талдоого алуу менен далилденет. Кошок-адатта бул дүйнөдөн өткөн адамдын кылган жакшы иштерин, жекече адамдык касиеттерин айтып жоктоо ыры экенине карабастан Тоголок Молдонун кошокторунда карапайым эмгекчи адамдын образын түзгөн социалдык маани алып, кеңири социалдык, коомдук жалпылоолорго умтулганын белгилейт. Андан кийин арман ырларынын жаралышы, маанилик бөтөнчөлүктөрү кепке тартылып, "Качкан кыз" чыгармасындагы чагылдырылган окуяларды талдоого алуу менен "сезимдин бир гана учурун чагылдырып, көргөзүп тим болбостон анын кыймылын, динамикасын, жалпы жонунан болсо да сүрөттөө жолуна түшүп, алгачкы реалисттик поэманын моменттери пайда боло баштаганбы" [5] деген адилет суроону коёт. Адабиятчы бул суроонун төркүнүндө акынга тиешелүү ал аркылуу акындар чыгармачылыгынын жекелик мүнөз ала башташын, профессионалдуулуктун алгачкы саамалыктарын белгилөөнү кыйытат. Демек, адабиятчынын жо-

горку соболу "акындар чыгармачылыгы-фольклор менен профессионалдуу жазма адабиятты байланыштырып турган өзүнчө этап" деген пикирди дагы бир ирет тастыктап олтурат. Мындан сырткары акындын санат-терме ырлары, тамсилдери да талдоого алынып, ал чыгармалардагы акынга тиешелүү өзгөчөлүктөр белгиленип, айрым чыгармаларында турмуштун оор тагдырын объективдүү сүрөттөөдө ийгиликтерге жетише алса, айрымдарында ("Кара макмал жорголо") терең социалдык жыйынтыктарды чыгарууда алешемдиктерге жол бергендигин адилет белгилейт.

Демек, Кеңешбек Асаналиев кыргыз адабият таануу илиминде, айрыкча профессионалдуу жазма адабий үлгүлөрдү талдоого алууда, адабий сынчылык ишмердүүлүгү бийик адабиятчы катары кароого болот. Ал кыргыз адабиятынын эволюциялык өнүгүшүнө баам салып өз көз караштарын билдирип турду. Анын Молдо Кылычтын, Тоголок Молдонун чыгармачылыгына арналган портреттик иликтөөлөрүндөгү акындар чыгармачылыгына саясий идеологиянын таасири, "брежневдик шал" мезгилдеги улуттук көркөм дөөлөттөргө карата мамилелерге саресеп салынат. Ошондой эле акындар поэзиясында фольклордук салттардын сакталышы жана профессионалдуулукка умтулуу, тематикалык, мазмундук жактан жаңылануулардын болуп жатканына карата айткан пикирлери бүгүнкү мезгилде да өз чындыгынан тайыбай турат.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз адабиятынын тарыхы. IX том. А.Акматалиевдин жалпы ред. астында. – Б., 2012. – 12-б.
2. Сов. Кыргызстан. – 1960. – 24-январь.
3. Очерки истории Киргизской Советской литературы. – М., 1961. – стр. 40.
4. *Молдо Кылыч*. Казалдар. Баш сөзүн: К. Асаналиев жазган. – Б., 1990.– 4-б.
5. *Асаналиев К.* Молдо Кылыч (Чыгармачылык портрет) – Ф.: "Мектеп", 1975. 4-б., 16-б.,

ФОЛЬКЛОР

*А.Акматалиев,
академик*

ЭПОС "МАНАС" И НАЦИОНАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ

Сохранение народного единства является главной темой эпоса, его главной идеей.

Раздробленность, отсутствие единства стало причиной того, что народ был побежден более сильным врагом и рассеян по разным сторонам. Манас, с момента провозглашения себя военачальником от начала и до конца проводил в жизнь именно эту идею единения народа. Каждое его деяние направлено на то, чтобы собрать разрозненный народ, вернуть его на историческую родину, объединить его в единый этнос, установить дружеские отношения с соседними народами. С этой идеей он созывает племена со всех четырех сторон света на поминки по хану Кокетею, а затем готовится идти с походом на сильнейшего противника. Народное единство, сплоченность в эпосе "Манас" становится священным чувством, мыслью, важнейшей обязанностью всего народа.

В эпосе проводится мысль, что сила народа заключается в его единстве. Если нет единства, если изнутри раздирают распри, то и "слон упадет, тысяча воинов падет". Строки из эпоса, раскрывающие эту мысль, стали выражением народной мудрости, передаваясь из поколения в поколение:

Бөлүнсөң бөрү жеп кетет, Бөлүнүп калды кыргыз! - деп, Бөлөк элге кеп кетет. Жарылсаң ууру алуучу, Жарылып калды кыргыз! - деп, Жаманатты калуучу.	Того, кто отделится, съест матерый волк "Разделились кыргызы", - Стали говорить другие народы. Если разделишься, то род будет захвачен, "Разлетелись вдребезги кыргызы" Такая позорная молва пошла о кыргызах.
--	---

В народе еще говорят, что "если соединить всякие негодные обрезки меховой шкуры, то из них шубу не сошьешь, если нет единения, то нет и народа". Национальную идею каждое новое поколение, каждое новое общество считает важной и постоянной. Об этом же говорится и в эпосе. Национальное единение при этом важно не только для кыргызского народа, а для всех народов, которые находятся в соседстве с ним. Ведь основная философская идея эпоса как раз в этом и заключается.

В "Манасе" отображена та пора, когда родовое развитие достигло своего апогея. Роды, объединяясь, образовывали народ, призывая к развитию дипломатических, дружеских отношений с другими соседними народами. Более того, сами кыргызские роды включали в свое сообщество и представителей других этносов, в основном тюркских, но также и калмаков, манжу, мангулов. Необходимость присоединения к кыргызским родам заключалась в том, чтобы совмес-

тными усилиями отражать нападения более сильного противника, образуя тем самым единый союз. С тех времен многие пришлые роды образовали внутри кыргызского этноса вполне самостоятельные и равноправные объединения, став составной его частью. Став равноправными родами, войдя в единый союз, они делили поровну все трудности и радости. Так, в эпосе описывается события, связанные с нападением калмаков на манджу, которые через своего представителя Шакума обращаются за помощью к кыргызам, к Джакыпу:

Алтайлык түпкө жетти - деп,	"Алтайские калмаки опустили нас до самого дна,
Айлымды талап кетти - деп,	Наши аилы разграблены,
Аксакал Жакып баатыр - деп,	Аксакал Джакып", - говорили ему.
Алтайлык кол келип	"С Алтая пришли захватчики,
Айлымды талап жатыр	Наш аил разорили", - говорили ему.

Манджу предлагают кыргызским родам дружбу, сотрудничество, совместную деятельность. Они настолько вживаются в образ жизни кыргызов, становятся настолько близкими, что со временем образуют один из кыргызских родов. Так, в эпосе один из сорока дружинников Манаса (кырк чоро) Шакум Мажик и является представителем этого рода, о чем красноречиво говорит его имя, происходящее от названия рода - манджу.

Ярким доказательством дружбы и взаимовыручки является эпизод из эпоса, повествующий о нападении Нескары на род манджу, за который вступился Манас, стоящий во главе войска кыргызов. Они отразили нападение захватчиков, вернули на родину захваченных в плен женщин и угнанные табуны. Старейшины манджу обратились после этого к кыргызам с просьбой принять их в состав народа: "Эл кылы?ыз бизди" - "Сделайте нас своим народом". После этого они полностью переходят к кыргызам, разделяя с ними свое родство и происхождение, а также признавая их порядки и правила. Свои слова они подтверждают следующей клятвой:

Өлүп калсак кырылып,	Если суждено нам всем умереть,
Бир чуңкурга тололук,	Пусть захоронят нас в одной яме,
Тирүү болсок жыйылып	Если останемся в живых,
Бир дөбөдө бололук!	То будем вместе на возвышенности.

В эпосе большое и важное место уделяется перечислению родов с их главами, которые вошли в единый союз:

Алтайлыктан азы бар,	С Алтая немногие были,
Каңгайлыктан канча бар,	Сколько-то было с Кангай,
Маңгул журту көбү бар,	Много было мангулов,
Баатыр Күлдүрлүгү бар,	От них был богатырь Кулдур,
Алчын, Үйшүн бу да бар,	От алчинов Уйшун был,
Аргын Каракожо бар,	От аргынов Каракожо,

Айдаркан баатыр кошо бар,
Ногойлордон бай Жакып,
Нойгуттардан Акбалта.

С ним вместе богатырь Айдаркан,
От ногоев Джакып,
От нойгутов Акбалта.

В этом перечислении просматривается важная черта той эпохи, когда на важные встречи, праздники, советы приглашались представители от каждого рода. Это правило соблюдалось как во время мирной жизни, но особенно во время военных походов. Манасу удалось создать сильное войско благодаря объединению различных родов в единую силу.

Среди взаимоотношений внутри народа особое место занимают связи кыргызов и казахов, которые происходят от общего предка - Алаша. Но не менее прочными были отношения кыргызов с другими родами - калмаками, мангулами, манджу.

С главной темой эпоса - единением народа неразрывно связана другая - национальная совесть, патриотические чувства. В эпосе "Манас" правдивость и гордость кыргызов особенно ценится, поэтому обязанностью каждого с раннего детства было защищать свой народ, быть ответственным за его судьбу. Эта мысль с наибольшей отчетливостью проявляется в словах юного Манаса своему отцу: "Я не буду выпасать скот на джайлоо, если при этом нужно быть зависимым, я не буду разводить скот, если для этого нужно унижаться. Только тогда умножатся наши аилы, когда я отдам свою жизнь за народ и духов предков". Манас идет на защиту народа и на смерть не ради собственной славы, а ради восстановления достоинства своего народа и возвращения его на Ала-Тоо.

Проведение поминок по Кокетею стало еще одним убедительным подтверждением того, что Манас - это такая личность, которая необходима народу для восстановления поруганного достоинства. В этом эпизоде из эпоса есть момент, который повествует о том, что Манас, созвав всех на аш, заставив всех ждать, опаздывает на целый месяц. В ответ на упрек Кошой, что он не только заставил всех ждать, но и вводит народ в разорение. Манас отвечает Кошой длинной речью, смысл которой сводится к тому, что не нужно во главу угла ставить материальные интересы, а нужно думать в целом о гордости и достоинстве народа. Целью Манаса становится показать всем приглашенным, насколько силен, богат и един кыргызский народ.

Необходимость защиты достоинства народа возникла и тогда, когда Конурбай потребовал от Бокмуруна отдать ему прославленного скакуна Мааникера. На решение Кошой умиловить Конурбая, Манас с гневом говорит, что отдав коня, они тем самым роняют достоинство всего народа, унижают его. Решение не отдавать коня привело к тому, что вспыхнула крупная ссора, грозящая перерасти в войну, но это решение оказалось единственно возможным и мудрым, подтверждением чего является факт признания своей неправоты Конурбаем.

В эпосе часто встречается такое определение "народ, имеющий хана". Это значит, что избрав хана, разные роды и племена, объединились и создали го-

сударство. Таким ханом становится Манас, его избирают представители родов, признав своим военачальником, подчинившись ему. Союзное объединение осуществляется в интересах народа для защиты от врагов. Прочность союза постоянно подвергается испытаниям как со стороны внутренних врагов (Кёзкоманы), так и со стороны внешних - Конурбай, Джолой. Эпос демонстрирует силу союза, проявленную в такие моменты угрозы для него.

Идея государственности в "Манасе" - величайшее духовное наследие, вечно живое национальное достояние кыргызского народа во все времена его исторической, современной и будущей жизни.

Ч.Айтматов атындагы
Тил жана адабият институтунун
жетектөөчү илимий кызматкери
Г. Ж. Орозова

ЭЛДИК ПОЭМАЛАРДАГЫ ИСТОРИЗМ МАСЕЛЕСИ ЖАНА "ШЫРДАКБЕК"

Кыргыз элинин элдик оозеки чыгармаларынын ичинен эпикалык жанр өтө бай, түрдүү тематикага, жанрдык түрлөргө ээ. Анын ичинен элдик поэмалардын көркөм маданияттан алган өзгөчө орду бар. Элдик поэмалар өзүнүн идеялык багыты, көркөмдүк өзгөчөлүгү боюнча элдик руханий мурастардын катарын байытып турат. Эл арасынан түрдүү поэмалардын көптөгөн варианттары жазылып алынып, айрым проблемалары изилденип, текстери жарыяланып, кыргыз элин руханий маданияттын көөнө мурастары менен катыштырууда зор роль ойноп келе жатат. Албетте, поэмалар ар тараптуу, комплекстүү изилденди дегенден алыспыз. Мисалы, буга чейин кыргыз поэмаларындагы историзм, историзмдин типологиясы ага мүнөздүү критерийлер да аныкталган эмес. Ошондой эле кыргыз поэмаларынын тарыхый өнүгүшүн, историзминин принциптерин аныктоо дагы кыргыз фольклористика илиминдеги актуалдуу маселелерден экени талашсыз.

Кыргыз поэмаларынын тарыхый негизи жөнүндө сөз болгондо илимде белгилегендей эпостор сыяктуу эле поэмалардын дагы мифологиялык, архаикалык жана классикалык деген стадиялык баскычтарды камтыган жана генетикалык негизин жомок, легенда, уламыш, аңыз - аңгеме түзгөн узун тарыхы бар. Башкача айтканда, поэмалар да өзүнө мүнөздүү узак тарыхый эволюцияны башынан өткөргөн.

Поэмалар бир типтүү эмес. Алар жаралган доору, жанрдык түрлөрү, сюжети, тематикасы, идеялык багыты, образдар системасы боюнча бири-биринен кескин айырмаланып турат. Ошондуктан историзм маселеси да баарына бирдей критерий боло албайт. Ошол себептен элдик поэмалардын кайсы гана түрүн карабайлы ошого тиешелүү историзмдин тибине жана ага мүнөздүү критерийлерге көңүл буруш керек.

Кыргыз элдик поэмаларынын историзминин принциптеринин негизги критерийлерин аныктоодо белгилүү фольклористтер В.Я.Пропп менен Б.Н.Путиловдун эки концепциясына таянууга туура келет: 1. фольклордогу историзмди аныктоо үчүн конкреттүү жанрлардын табиятын эске алуу керек. Демек, бул жагынан алганда эпикалык чыгарманын стадиялык өнүгүшүн эсепке алуу керек; 2. Историзмдин принциптеринин негизги критерийин ачууда анын көркөм табиятын да көңүлгө алуу керек, башкача айтканда, эпикалык чыгарма чындыктын летопись

түрүндө жазылышы эмес, анын көркөм элеси, көркөм баяны¹. Мына ушул теориялык жобо ишти туура багытта алып барууга жол ачат.

Кыргыз поэмаларынын тарыхый башаты көөнө доорлордон башталат. Айрым сюжеттер алгачкы общиналык коомдук түзүлүштүн, уруучулук, патриархалдык коомдук түзүлүштүн, феодализм жаралган мезгилдеринде эле пайда болгону маалым. Эпикалык жанр мынчалык узак мезгилде түрдүү өзгөрүүлөргө дуушар болуп, коомдук турмуштун талаптарына ылайык трансформацияланып, түзүлүшү боюнча катмарланып отуруп бизге жеткен. Алгачкы башаты туурасында сюжеттеги маалыматтарга карап гана айрым ойлорду айтышыбыз мүмкүн. Ал эми кагазга түшүрүү, жыйноо иштери негизинен XX кылымда ишке ашырылып, ушул колдо бар материалдар аркылуу гана историзмдин принциптерин тактоого туура келет.

Историзм (историчность-тарыхыйлык) деген түшүнүк кеңири мааниде алганда элдик поэманын социалдык чындык менен болгон байланышын, андагы идеялардын кайсы бир тарыхый доор менен дал келишин билдирет. Ал эми тар мааниде алганда элдик эпикалык жанрдын **тарыхый поэма** деген гана түрүн түшүндүрөт. Мында реалдуу окуялар баяндалып, реалдуу каармандын, конкреттүү мезгил жана окуя болуп өткөн жер-суу аттары берилип, тарыхый хроникага жакындатылат да көркөм чыгарма катары кароо мүмкүнчүлүгү чектелүү болот. Мисалы, кыргыз поэмаларынын ичинен "Ак Бермет", "Качкан кыз" деген тарыхый поэмалар көркөм чыгарманын деңгээлине көтөрүлө албай тарыхый хроника түрүндө калган. Ошондуктан, фольклористика илиминин теориясына ылайык историзмдин принциптерин изилдөөдө биринчиден, **социалдык чындык элестүү сүрөттөп көрсөтүүнүн эң башкы объектиси** болот. Экинчиден, элдик поэмадагы ошол социалдык чындык атап айтканда кайсы принциптерде сүрөттөлгөн деген эки маселени көңүлдөн чыгарбоо керек.

Поэмага мүнөздүү историзмдин принциптерин табуу кайсы бир чыгарманын жаралган доорун аныктоодон, андагы чагылдырылган элдик турмуш-тиричиликти жана тарыхты ачып көрсөтүүдөн башталат. Ушул учурда эпикалык чыгармадагы чындыктын фактылары кылдаттык менен тарамдалат, ажырымдалат. Андан соң тандалат жана жалпыланат. Мына ушунун натыйжасында элдик поэмадагы каарман элдин көтөрүңкү үмүт, максатын асыл идеяларын, жакшы сапаттарды өзүнө сиңирген оң каарман, жеңилбес баатыр катары типтүү образ болуп чыгат. Маселен, кыргыз элдик поэмаларында Эр Эшим ("Эр Эшим"), Гүлгаакы ("Гүлгаакы"), Тайлак баатыр ("Тайлак баатыр"), Шырдакбек ("Шырдакбек") өздөрү жашап өткөн социалдык-саясий, коомдук экономикалык түзүлүшкө мүнөздүү болгон, бүтүндөй эл биригип аткара албаган иштерди аткарып, элдик идеяларды өздөрү жеке ишке ашырышат. Элдик чыгармада чындыктын фактыларын ылгап алууда чындык коллективдүү жана элдик салттуу чыгармачылыктын негизинде гана чагылдырары, негизги критерий коллективдүү идеял болору, жетектөөчү роль коллективдүү салттуулукта экени эсепке алынат. Табияты боюнча элдик идеял туруктуу мүнөзгө ээ. Мисалы, Манастын образы байыркы

¹ Пропп В.Я. Об историзме русского фольклора и методах его изучения// Уч. зап. ЛГУ, № 339. Серия филол. наук. Вып.2. – М., 1968. Пропп В.Я. Об историзме русского эпоса. Русская литература. – М., 1962. № 2 Путилов Б.Н. Типология фольклорного историзма. Типология народного эпоса. – М., 1975. – С.164-181.

доорлордон баштап бүгүнкүгө чейин өзгөрүүсүз түрдө акыйкаттыктын жана эрдиктин символу катары жашап келе жатат. Бир образга сиңирилген элдик тандалма идеялдын туруктуулугунун таасири менен анын айланасындагы эң эле көп көптөгөн кыргыз элдик эпикалык мурастары жаралган. Алар дагы дайыма эпикалык салттуулуктун, коллективдүү чыгармачылыктын бардык мыйзам - ченемдүүлүктөрүнө баш ийип турат. Демек, элдик идеял дайыма жетектөөчү милдетти аткарат.

Поэмаларда да эпостор сыяктуу эле кайсы бир тарыхый доорго тиешелүү социалдык идеялар элдик эпикалык историзмдин чен-өлчөмү болуу менен чыгармада чагылдырылган турмуштук окуялар, жашоодогу майда барат деталдар, флора жана фауна дүйнөсү, этнографиялык белгилер, географиялык чөйрө, руханий жана материалдык маданияттын конкреттүү мисалдары биригип келип аны конкреттештирет. Мындан элдик поэманын историзмине мүнөздүү критерийлер кыска эпизоддор же кайсы бир каармандын чөйрөсү менен эле эмес, жалпыланган чоң тарыхый окуялардын негизинде аныкталат деген жыйынтыкка келүүгө болот.

Элдик поэмаларда да түрдүү тарыхый шарттардын таасири менен баштапкы реалдуу чындык дайыма өзгөрүүлөргө, түрүн өзгөртүүгө дуушар болот. Ошондуктан мазмунда баяндалган менен тарыхый факты дайыма эле дал келе бербейт жана ошол аркылуу чыгарманын тарыхыйлуулугун да далилдөө кыйын. Тарых менен поэманын канчалык даражада дал келгенин аныктоо үчүн тарыхты да чыгарманы да өтө кылдат изилдөө зарыл. Анткени бардык эле учурда эпикалык чыгарма тарыхый окуянын негизинде жаралат деген болжолдоо чындыкка дал келбейт. Ошондой болгон күндө да жогоруда айткандай убакыттын өтүшү менен тарыхый конкреттүүлүк күңүрттөнүп, башка бир ойдон чыгарылгандар менен жуурулушуп, баштапкы деңгээл басаңдайт. Кээде кийинки болгон тарыхый окуялар кошулуп да айтыла берет. Поэма - элдин турмушунун (кайсы бир тарыхый инсандын) образдуу айтылган тарыхы. Анда реалдуу чындык хронологиялык тартипте айтылбайт. Жашоонун өзгөрүлбөс маңызы көркөм образдардын жардамы менен берилет. Башкача айтканда, поэма чындыкка таандык логикалык ыраттуулукка зыян келтирбей туруп көркөм логиканын көз карашы менен сүрөттөйт. Мындай поэмаларга "Тайлак баатыр", "Ак Мөөр", "Шырдакбек", "Эр Эшим" кирет.

Историзм эң алды менен чыгарманын мазмунунан аныкталат. Ал эми чыгармадагы белгиленген географиялык аталыштар, турмуштук деталдар, тарыхый инсандардын аттары, этнографиялык материалдар, уруу, этнос, эл аттары, диний ишенимдери поэманын тарыхын аныктоочу, жетектөөчү критерийлерден боло албайт. Алар көмөкчү каражат болуу менен айрым маселелерди ачык айкындоодо пайдалуу кабар берет. Көптөгөн турмуштук көрүнүштөр, кубулуштар коомдук түзүлүштөрдүн алмашышы менен социалдык турмуштагы ири өзгөрүштөрдүн натыйжасында түркүн өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Андан сырткары ар бир айтуучу окуяны өзү жашаган аймакка байланыштырып, өзү билген жер-суу аттарын кошуп айтат. Бул бир жагынан айтуучунун дүйнө таанымына жараша ишке ашып, чыгармага ошол географиялык чөлкөмдө өткөн тарыхый окуя катары мүнөз берип, жергиликтүү аймактын колоритин сиңирет. Муну көркөм чыгармачылыкка, айтуучунун чыгармачылык өнөрканасына жана жаратмандык талантына мүнөздүү мыйзам-ченемдүүлүк катары карайбыз. Кээде ойдон чыга-

рылган топонимдер аталып, окуянын баштапкы тарыхый болуп өткөн орду унутулуп калат. Башка майда кабарлар, деталдар да ушундай эле тагдырга туш келет. Ошондуктан эпикалык чыгармадан конкреттүү, реалдуу негиздерди издөө фольклористика илими үчүн өтө деле принципиалдуу мааниге ээ эмес. Ошого карабай айрым учурларда чыгармада жолуккан бир-эки жер-суу аталышына карап бул окуя так ушул жерде өткөн деп бүтүм чыгарып жүрөт. Мындай учурда изилдөө, тыянак объективдүү болбойт. Анткени талдап жаткан вариантты мурда айтылган варианттар менен салыштыруу мүмкүнчүлүгү барбы? Эгер баштапкы, алгачкы айтылыштары туурасында кабар болбосо анда чыгарган жыйынтык негизсиз болуп калат. Кээде окуянын өткөн мезгилинин алыс, жакынына жараша талашсыз бүтүмдөр болот. Бул айрыкча "Ак Мөөр", "Ак Бермет", "Тайлак баатыр", "Качкан кыз", поэмаларына мүнөздүү. Аталган поэмалар XIX-XX кылымдарда жаралып, даталары так, окуя өткөн аймактар анык, конкреттүү, тарыхта жашаган адамдар туурасында. Ошол себептен бул тарыхый поэмалардын историзми жөнүндө сөз болгондо айтылып жаткан проблемалар эч бүдөмүксүз, божомолсуз эле чечилет. Совет түзүлүшүнүн мезгилинде жаралган поэмалар кайсы бир конкреттүү айтуучу (авторго) тиешелүү болгондугуна карабай реалдуу тарыхый окуяларды чагылдырган жана конкреттүү элдин тарыхын мүнөзүн сактаган.

Фольклористика илиминде көркөм чындык жана тарыхый чындык деген түшүнүктөр бар. Көркөм чындык деген түшүнүк турмуштук көрүнүштү канчалык ишенимдүү, чыныгы чындыктын өзүндөй бере алса, адам дилине жеткире алса аны турмуш чындыгынан, тарыхый реалдуу чындыктан ажыратуу кыйын. Көркөм чындыкты угарман чыныгы чындык катары кабыл алат. Элдик чыгармачылыктын, айтуучунун жаратмандыктын талант күчү ушунда. Ошол тарыхый чындык менен көркөм чындыктын ортосундагы айырмачылыкты аңдап билүү, таап чыгуу фольклористиканын негизги изилдөө методдорунун бири. Эпикалык чыгарманын мазмуну менен формалдуу компоненттери дайыма белгилүү бир тарыхый доор менен шартталганы менен элдик көркөм чыгармачылыктын натыйжасында түрдүү өзгөрүүгө дуушар болору белгилүү. Ушул ойго "Нарикбай" ("Эр Чоро"), "Эр Эшим" жана "Шырдакбек" поэмалары жакшы мисал боло алат. үч поэмада да тарыхый доордун, тарыхый окуянын изи жатат. Негизги каармандар - тарыхый инсандар жана окуя болуп өткөн аймактар да реалдуу. Бирок, поэмаларда каармандар эпикалык субъективдүү факторлор менен жуурулушуп, ойдон чыгарылган кошумчалар, уламыштык, аңыздык материалдар сюжеттин түзүлүшүнө фольклордук мүнөз берип, тарыхыйлуулукту, чыгармалардагы историзмди так аныктоодо бир топ кыйынчылыктарды жаратат. Мындай учурда сюжетти бир бүтүндүктү түзгөн система катары карап, сюжет түзүүчү мотивдердин тутумун (комплексин) тыкыр анализдеп, тарыхый маалыматтарды логикалык ыраттуулук менен тактап чыгууга туура келет. Эпикалык чыгармага таандык историзмдин принциптерин анализдегенде түпкү, негизги сүрөттөө объективдүү чындыктын чөйрөсүнө кирерине жана көркөм чагылдыруунун реалдуу чындык менен өз ара байланышта болоруна көңүл буруу керек. Демек, реалдуу чындык көркөм ыкма менен чагылдырылса негизги көңүл реалдуу чындыктын эпикалык чыгармадагы чагылышына бурулушу абзел. Ошондо гана көркөм чындык менен чыныгы чындыкты ажырымдап, чыгарманын тарыхый негизин аныктоого болот.

"Шырдакбек" поэмасы Кыргызстандын түндүк, түштүк аймагында кытайлык кыргыздарга айтылып, тарыхый уламыш, аңыз-аңгеме, поэма түрүндө жолугат. Мындан сырткары эл арасында Шырдакбекке жана анын Бозжоргосуна байланышкан окуялуу санжыра, ырдуу күү, ылакап сөз, аңыз кеп, мактоо ыр сыяктуу түрдүү фольклордук материалдар арбын. Аталган материалдардын дээрлик бардыгы КРУИА нын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар фондусунда сакталып турат. Поэманын айрым варианттары жарык көргөн¹.

"Шырдакбек" поэмасынын негизинде тарыхый реалдуу чындык жатып, баш каарман Шырдакбек тарыхта жашаган белгилүү инсан катары берилет. Шырдакбек туурасындагы фольклордук материалдардын бардыгында Шырдакбек XVII кылымда жашап, кичи мекени Анжиан (Анжиан чөлкөмү деп түшүнүү керек), уруусу кыпчак делинип, эл башында турган инсандын аткарган саясий иштерине байланыштуу Анжиан, Кокон, Ош, Нарын, Фергана, Маргалан, Наманган өрөөндөрүн жана Чыгыш Туркестандын Кашкар, Уча, Карашаар, Турпан Аксуу, Жаркен аймактарын жердеп, бек, аким, хан деген жогорку бийлик орундарында отуруп өткөн деп айтылат.

Биринчи кезекте чыгарманын жаралышына негиз болгон баш каарман жана анын айланасындагы окуялар туурасында тарыхый маалымат, даректүү материалдар сакталып калганбы деген жүйөөлүү суроого бир гана Шак Махмуд Мирза Фазил Чоростун "Хроникасын" көрсөтө алабыз. Ал эми Б.Солтоноев, Тоголок Молдо, Ы.Абдрахманов, А.Вышнегорский, Үсөйүн ажы жана башкалардын материалдары оозеки булактардан алынгандыктан аларды тарыхый материал катары кароого болбойт. Алардын өзүнө мүнөздүү маанилүү кызматы болорун жогоруда айттык.

Шах Махмуд Чорос түрктөшкөн моголдордун Чорос уруусунан болгон. Атасы согуштук көчмөн аскер кызматчысы катары Жаркенде кызмат өтөгөн. Шах Махмуд XVII кылымдын 20-жылдарында төрөлүп 1696-жылы 70 жаштан өтүп өлгөн. Анын бүт ата-бабалары таасирдүү аскер кызматкерлеринен болуп, жогорку чиндердеги кызматтарды ээлеп турган. Шах-Махмуд өзүнүн даңазалуу "Хроникасын" 1673-76 жылдарда Исмаил хандын тушунда жазып, Могол мамлекетинин жергиликтүү башкаруучуларына арналган. "Хрониканын" биринчи бөлүгү толугу менен Мухаммад Хайдардын "Тарих-и Рашидисинен" көчүрүлгөн. Экинчи бөлүгүн автор өзү жазган.

"Хроникада" Шырдакбек жөнүндө кыска-кыска гана маалыматтар берилген. Калган бардык изилдөөчүлөр ушул "Хроникадагы" материалдарга таянышкан. Эми Могол мамлекетинин кайсы тарыхый мезгилиндеги кайсы тарыхый окуяларына Шырдабектин катышы болгон деген суроого "Хроникадан" жооп издеп көрөлү. Шырдакбек мында жалаң гана саясий иштерге катышып, мезгилдин мыйзамына жараша жашап, иштегени ачык байкалат.

Шах-Махмуд Мирза Фазил Чоростун "Хроникасы" Моголстан мамлекетинин тарыхы жана кыргыз казак, өзбек, калмак элдеринин тарыхынан маалымат берген биринчи булак (первоисточник), оригиналдуу материал экени тарыхта маа-

¹ Караңыз: Шырдакбек. Эр Табылды// "Эл адабияты" сериясынын 12 тому. Баш сөзүн жазгандар Б.Кебекова, О. Ахмедов. Түзгөндөр А.Акматалиев, Б. Кебекова. – Б.: "Шам", 2002. 5-84-беттер.

лым. "Хроникада" Могол мамлекетинин Шейбаниддер, Аштарханиддер, казак хандары, султандары, кыргыз уруу бирикмелери, калмак феодалдары менен болгон өз ара мамилелери, ички жана сырткы саясаты туурасында так маалымат берилген. Баса белгилегенибиздин себеби, автор толугу менен өз башынан өткөрүп, көзү менен көргөнүн, өзү калыптанган, жашаган чөйрөнү жазган¹.

Могол мамлекетинин башкаруучулары менен казак, өзбектердин өз ара мамилеси көбүнчө сырткы саясий иштерден ачык байкалса, кыргыздар менен болгон байланышы сырткы саясий мамилелерден мамлекеттин ички маселелерине чейин өсүп жеткен. Бул туурасында көптөгөн араб, фарсы, түрк тилиндеги тарыхый булактардын ишенимдүү фактыларына таянып, белгилүү илимпоз татарыхчы О.Ф.Акимушкин Шах Махмуд Чоростун "Хроникасына" карата жазган "Введение в изучение памятника" деген илимий макаласында "Киргизы не только к началу XVII в. обосновались на северных и северо западных границах Кашкара, Уча и Аксу. Испытывая все возрастающее давление калмаков и используя явно наметившееся ослабление центральной власти, киргизы начали проникать в районы Кашгара, Уча, и Аксу и оседать там. И тот момент наиболее примечателен, потому что движение киргизов сопровождалось их массовым переселением в пределы Могольского государства. Последнего обстоятельства мы не наблюдаем у казахов или калмаков. Вначале правители Яркенда пытались как то противостоять этому движению. Но впоследствии, не справившись с ними, они решили использовать киргизские роды и племена в своих целях, увидев в них силу, способную укрепить ханскую власть в борьбе с могущественной военно-кочевой знатью"² - деп баса белгиленген.

Мында көрсөтүлгөндөй XVII кылымдын башынан баштап эле Кашкардын, Учанын, Карашаардын, Турпандын, Аксуунун, Жаркендин бийлөөчүлөрү, хандары кыргыздар менен эсептешүүгө мажбур болгон. Анткени борбордук бийликтин начарлыгынан, күчтүү уюштурулган аскердик күчү болбогондуктан бийликтегилер кыргыз урууларынын күчүнө таянууга муктаж болушкан. Ордолордо кыргыздардын таасири күчөп, алар мамлекеттик жана аскердик чоң-чоң кызматтарга дайындалган. Мисалы, Абдаллах хандын тушунда Ыдрысбек-бакавул, Каргалыктын акими, Сатимбек-эмир, Янги-Гисардын акими, Кушайбек армиянын борборунун йасаулу (административдик саясий иштерди аткаруучу), Кепекбек сол канаттын улуу эмиринин йасаулу, **Шырдакбек шигаул (элчилерди, чет элден келген официалдуу өкүлдөрдү кабыл алып, эмирге, ханга көрсөтүп тааныштыруучу** – астын мен сыздым О.Г.) болуп иштеген³. Ошол эле учурда "Миграция киргизов из районов Северного Тянь-Шаня в пределы Могольского государства повсеместно приводила к смене их политической ориентации. Например, киргизские роды и племена, боровшиеся с Абдаллах-ханом, когда он предпринимал грабительские набеги на Ош, Андижан, и Ак-Сай, переселившись в пределы этого государства, уже считали себя его союзниками (если не вассалами)

¹ Шах Махмуд Чурас. Хроника//. Критический текст, перевод, комментарии, исследование и указатели О.Ф.Акимушкина. – М.:Наука, 1976. – С.12-43, 60-64, 68-102.

² Шах-Махмуд Чурас. Хроника. – М.: Наука, 1976. – С.130

³ Шах-Махмуд Чурас. Хроника. – М.: Наука, 1976. – С.134, 135, 237.

лами) и участвовали в его внешнеполитических акциях. Такие киргизские бии, как Койсары, Кара-Кучук, Йол-Булды, Чон-кан, активно боровшиеся с ханом, впоследствии состояли у него на службе¹ - деп кыргыздар шартка, жагдайга, жараша иш жүргүзүп, Могол мамлекетинин ички жана сырткы саясатына тыкыр аралашып, кээде союздаш, кээде каршылаш болгонун О.Ф.Акимушкин белгилейт.

Моголдордун аскеринин катарында кыргыз урууларынан түзүлгөн кошуундар пайда болуп, казаттарда чоң эрдик көрсөткөн 1631-1632-жылдарда кушчу уруусунан Сокур-бий өзүнүн жети миң аскери менен Султан Махмуд хан өзүнүн агасы Султан Ахмад хан менен согушканда жардамга келип, казат ийгилик менен аяктап, Султан Махмуд хан Жаркенди ээлеп, тактыга отурган². Мындан сырткары чоң багыш, кушчу, кыпчак урууларынын таасирдүү эл башчылары жана алар баштаган аскер кошуундары Абдаллах хандын мезгилинде Кашкар менен Аксууну колдоруна кармап, иш жүзүндө дээрлик бийлеп турган. Ошол себептүү Абдаллах хан анын уулдары Жолборс хан менен Нур ад-Дин хан кыргыз бийлеринин ашепке күч алуусунан сактанып, монгол ак сөөктөрүнүн жана көчмөн жана көчмөн феодалдардын нараазычылыгынан пайдаланып, 10 миңдеген кыргыз бийлерин, бектерин, байларын таасирдүү аскер адамдарын кырып салышкан³.

Могол мамлекетинде өз ара бийлик, так талашуу кадимки көрүнүш болуп, ата баланын, ага ининин (же тескерисинче) канын төгүп, коомду төө чачты тик тургузган катаал окуялар коштоп турган. Ошондой эле Ордодогу кутумдардын айынан 1638–1668 жылдардын ортосунда бийлик жүргүзгөн Абдаллах хан менен уулу Жолборс хандын (1668–1670) ортосундагы чатак да бир канча адамдардын тагдырына балта чапкан. Ошолордун бири Шырдакбек болгон. Шырдакбектин өлүмү туурасындагы эң алгачкы тарыхый маалымат Шах-Махмуд Чоростун "Хроникасында" берилген. "Нур ад-Дин хандын Аксуудан келиши жана Жолборс хандын калмактарга качышы" деген окуясында "Когда войско, что ушло в погоню за тем отцеоскорбителем, вернулось в Йарканд, хан милостиво обошелся со своими эмирами. Однако кашкарских же эмиров, а из своих и Шах-Баки-бека с сыновьями и **мирзу Ширдака шигавула** (астын мен сыздым – О.Г.) и еще некоторых бросил в темницу. Спустя несколько дней он выпустил их из темницы, потому что большинство из них, а именно Мир Халил-шах с сыновьями и Шах-Бакибек с сыновьями были сайидами по происхождению. Эти, ныне уже усопшие, эмиры были с головой выдана калмакам, и (хан) заставил их тем самым испить из рук калмаков около Бай-тюбе напиток мученической кончины⁴. –деп айтылган. Окуя 1667-жылдарда болгон. "Хроникада" Шырдакбек туурасында мына ушундай гана эпизоддорду жолуктурууга болот. Булардан башка ал жөнүндө маалымат жок. Ушул тарыхый маалыматтар Шырдакбек туурасында оозеки айтылган, түрдүү жанрдагы материалдарда камтылган маалыматтардын тарыхый негизи бар экенин далилдейт. Шырдакбектин Жаркен, Кашкар хандык-

¹ Ошондо С.133.

² Петров К.И. Очерки феодальных отношений у киргизов в XV–XVIII веках. – Ф., 1961. – С. 61,155.

³ Хроника.С.130-135.;Бартольд В.В. Избранные труды по истории киргизов и Кыргызстана. Киргизы. Исторический очерк. – Б.: Шам, 1996. – С. 216-226.

⁴ Шах Махмуд Чурас. Хроника. – М.:Наука,1976. – С. 237.

тарынын бийлик бутагында жүргөндүгүн, чоң окуяларга аралашкан саясий жана мамлекеттик ишмер болгондугун дагы бир ирет бекемдейт.

"Шырдакбек" поэмасы боюнча белгилүү фольклорист окумуштуу Б.Кебекова менен тарыхчы О.Ахмедов биргелешип жазган "Шырдакбек" чыгармасынын фольклордук жана тарыхый негизи" деген илимий макалада¹ бир топ аргументтүү ойлор айтылган. Анда поэманын сюжетинин жана баш каармандын тарыхый негизин аныктоочу түрдүү фольклордук жана тарыхый материалдар каралып, поэманын бүгүнкү күндө сакталып калган бардык варианттарына, варианттык деңгээлге жетпеген нускаларына, уламыштык материалдарга, санжыраларга аңыз-кептерге тарыхый ырларга кеңири токтолуп, өз ара салыштырылып, сюжеттеги окшош жана айырмалуу окуялар, эпизоддор талданып, жалпыланып берилген.

Жыйынтыктай айтканда Шырдакбектин тарыхый бейнесине түрдүү фольклордук окуялар (Шырдакбектин Бозжоргосу, өзгөчө сүйүп, аздек мамиле кылган сулуу аялынын чыккынчылыгы, калмак баскынчылары менен болгон согуштар ж.б.) жуурулушуп, эпикалык багыттагы тарыхый поэманын жүгүн аркалап турат. "Шырдакбек" поэмасынын фольклордук жана тарыхый материалдарына карап чыгарма тарыхта аты калган, XVII кылымда жашаган тарыхый инсандын өмүр жолун, саясий ишмердигин көркөм баяндаган тарыхый поэма дейбиз.

Бул макалада элдик поэмалардагы историзмдин айрым теориялык маселелерине токтолуп, анын негизинде "Шырдакбек" тарыхый поэмасынын историзминин бир гана критерийин-баш каармандын историзмин аныктоого арналган бөлүгүн кыскача бердик. Ал эми Шырдакбекти образына байланыштуу тарыхый жана фольклордук материалдарды салыштырып анализдөө жана сюжеттеги историзм өзүнчө маселе.

¹ Кебекова Б., Ахмедов О. "Шырдакбек" чыгармасынын фольклордук жана тарыхый негизи // "Эл адабияты" сериясынын 12-тому. Түзгөндөр А. Акматалиев, Б. Кебекова. – Б.: "Шам", 2002. 5–28 беттер.

Дүйсенгүл Жақан Советқызы
М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және
өнер институты фольклор бөлімінің
ғылыми қызметкері

Жоқтау мен лирикалық өлең арақатынасы

Қазіргі қазақ жазба әдебиетінің поэзия жанрындағы жоқтау сарыны лирикалық өлеңдердің сыршылдығын көркемдік қуатын аттыра түсетін амал-тәсілге айналған.

Сондай-ақ белгілі ақын Зайда Елғондинованың шығармашылығындағы желтоқсан құрбандары Қайрат Рысқұлбеков, Ербол Сыпатаев, Ләззат Асанова, Сәбира Мұхамбетжановаларды аналарының атынан жоқтаған элегиялық өлеңдері халықтық дәстүрдің өміршендігін көрсетіп қана қоймай, фольклорлық жанрдың, заманның, әлеуметтің зарын айтудағы көркемдік қызметінің жаңаша жаңғырған формасын танытады. Әсіресе, Зайда ақынның өмірлік жары ақиық ақын Жұматай Жақыпбаевқа арналған элегиялық өлеңдеріндегі дәстүрлі жар рухымен сырласу (өлі мен тірінің айтысы) сарынын тың тұрғыдан түлетуі элегиялық өлеңдер мазмұнын кеңейте түскен.

Ақынның «Сарноқай саздары» атты өлеңінде осы сарын көркемдік әдіс ретінде пайдаланылған. Тек өлең формасы ғана емес, диалогқа қатысушы екі адамның тірі адам мен аруақтың ұғым-түсінігі де өлім жайлы мифтік, анимистік ұғымдармен көмкерілген. Өлеңде фольклорлық аруақпен сөйлесу үлгісіндегі фольклорлық үлгілердің (Ақбала мен Боздақ, Аймаңдай мен Бабас т.б.) әсері бар.

Зайда ақын Жұматай аруағын сөйлету арқылы оның отбасы, ел-жұрт алдындағы парыз-міндетін қалай түсінгендігін өз аузымен айтқызады. Бұл арыздасу-қоштаса алмай, айта алмай арманда кеткен адамдарға айтылатын жоқтаулардың негізгі сарыны болып табылады.

Жұматай – аруақ:
Сарноқайға сарғайып мұнар тұнды,
Сені, Зайда, тағдырың сыңар қылды.
Сен болмасаң, білмеймін, жөндер еді
Мен кеткенде бақиға кім артымды?!¹ –

дейтін жолда марқұмның тірілер сынды артына алаңдайтыны аңғарылса, өзі жайлы барлық жайттан хабардар болып, тірілермен байланысы үзілмеген жан ретінде танылады. Бұл – анимистік ұғымның жаңғыруы.

Мұнан кейінгі кезектес келетін жауаптасу жолдарында да Жұматай – рух жұбатушы, жарын жігерлендіруші. Ал, Зайда – мұң шағушы, зар төгуші ретінде көрінеді. Жұматай – рух – жарына «күйректікке салынсаң, сүйгенің жалған, күш-қайратыңды қайта жи, ақындық қуатыңды арттыр, өзің үшін де,

¹ Елғондинова З. Мұнар мен гүл. Алматы, 1992. 111-б.

мен үшін де өмір сүр, сонда мен мәңгі өлмеймін» дейді: Өлеңде Жұмата өрліктің тазалықтың, паңдықтың символы ретінде сомдалады.

Аруақ алдындағы міндет-парызды атқарып, одан рұқсат сұрау – көнеде келе жатқан ұғым. Өлеңде осының ізі бар. Өйткені, халық ұғымынд өлгеннің артынан көп қайғыру марқұмның мазасын алып, рухын қинайды Сондықтан оған атқарылатын міндетті парыздардан соң «тірі адам тіршілігі жасау керек», «өлгеннің артынан өлмек жоқ» дегендей, өлімге қатыст тыйымдарды да меңзейді. Бұл «аруақ – Жұматай» сөзімен беріледі.

Жұматай – аруақ:

Қайыр-қош бол, аруақты тербетпе енді,
Көз жасың да таусылды, кермектенді.
Қыштан құйып ойдың ғой, табан соғып,
Өзің сүйген ақынды, келбетті ерді.

Рухымды, алтыным, жасытпағын,
Балаңның да байлама, басып бағын.
Өмір үшін күрескін, өмір үшін,
Қасық қаның қалғанша, қасық қаның.
Зайда:

Аруағыңнан, қайтейін, бата алмадым,
Таусылған соң, кеш мені, татар дәмім.
Өзгерте де алмаспыз біз екеуміз,
Тіршіліктің мәңгілік қатал заңын.

Жылдан жылға барады төзім кеміп,
Кермек мұңнан босамас кезім келіп.
Аруағыңнан айналдым, рұқсат бер,
Енді өмір сүрейін өзім болып¹.

Демек, бұл талданған элегиялық өлеңдерде, адам сезімінің қайғыда мұңға өту процесінде дәстүрлі жоқтау дәстүрі маңызды рөл атқарған.

Себебі «Мұң мен қайғы бір емес. Мұң – серпілмеген сезім, ашылмаған айқындалмаған сана. Мұңды айқындайтын дүниеге құмарлық болса, қайғы керісінше, құмарлықтың орнына өмірден жалығу сияқты құбылы аңғарылғанда болады. Бұл – «мұң» мен «қайғының» бірінші айырмашылығы Екіншіден, мұң – беймәлімділікті, тұмшаланған болмысты, қиялға айналға арманды бейнелесе, қайғы – суық ақылды, айқындықты, заңдылықты тану бағытталған зерек ой. Бірақ қайғы зерек ой болғанымен, оның да, ақиқат жеткізетін қуаты шамалы»².

Ақын жырындағы «Жаның ұшты қоштасып денеңменен» дейті жолдарда «адамның жаны мен тәнінің ажырауы туралы көне түсінік ізі ба

¹ Елғондинова З. Мұнар мен гүл. Алматы, 1992. 112-б.

² Жаманбаева Г. Тілдің когнитивтік негіздері. Алматы, 1992. 110-б.

Ол – өлімді құбылыс ретінде түсінген мифтік дәуірдің екінші сатасындағы аруакқа табынудан көп бұрын-ақ пайда болып, кейінгі замандарға дейін күрделенген ұғым. Ал, ғарышты «дүниеге келетін сәби жанының орны және дүниеден өткендердің мекені» дейтін жолдарда – ұғым, түсініктердің өлеңдегі сәулесі. Өмірді тізбекті түрде түсінетін адам санасындағы ғарышпен байланыс мәңгі үзілмейді. Өйткені ол өткен ата-бабалардың жаны рухы ұшып кетіп, орнығатын орны. Мұндағы ғарыш ұғымының екінші ауыспалы мағынасы ақын рухының биікте қалғандығын бейнелейді.

Ғарыш, ғарыш жерден гөрі көлемді,
(Тірілерге арнаймыз-ау өлеңді)
Сен қайтқалы, жерге емес, аспанға
Көп қарайтын болып алдым мен енді.
Бала арманым өлді екен деп тереңде,
Болмас іске қабағымды керем бе.
Жерге сыйлап жансыз қалған тәнімді,
Көкке кетем, көресімді көрем де!

Зайда ақын жан жарына деген сағыныш-мұңын жеткізуде де фольклорда қалыптасқан дәстүрлі сарындарды көркемдік деңгейде дамытады. Мәселен, көркем жоқтау өзегіндегі айналадағы жансыз заттармен сөйлесу, табиғатпен сырласу мақсатындағы іздеу сарыны ақынның жан қайғысын терең ашудың амалына айналған. «Табиғатпен тілдесу» атты өлеңінде табиғат құбылыстарының адамша сезімі бар дейтін анимистік түсінікті көркемдік құрал еткен. Ақынның жан азабын бөлісетін табиғат құбылыстары: тау, көк-жасыл дала, аспан, долана, Көксу өзені.

Алатаудан сұрадым:
– Көрдің бе? – деп таусылып.
– Жоңғардан ізде, шырағым, –
Деді Ақбас тау сынық.

Көш жолы, көркі ердің де,
Бабанның жатыр жолы анау.
Жарымды менің көрдің бе,
Көксуым, жасыл жағалау?!

Ал, ақын фольклорлық жұбату өлеңдерінің формасын қызы Айкүнге арнаған «Жүдеме, қызым» өлеңінде толық пайдаланған. Онда жанрдың көркемдік компоненттері толық сақталған.

Жылама, Айкүн,
Жұматай қызы болсаң сен,
Бір елдің басын ұстарсың,

Қос мүшелге толсаң сен.
Біздің үйден әкім бол, қызым, алғашқы,
Әке-шешең ақын болып алжасты.

Айналайын, Жұматайдың Айкүні,
Адам болар екенсің сен
Ел танитын қай күні?
Бұрымдымыз, кекілді емес, көкем, біз,
Жан әкеңнің шаңырағын
Ұстай алар ма екенбіз?

Мұнда қайғыға ортақтасу, өмірге үміттендіру, марқұмның қадір-қасиетін дәріптеу, тоқтам тәубәға шақыру түгел қамтылған. Зайда Елғондинованың Жұматай рухына арналған өлеңдеріндегі жоқтаудағы секілді өзін тұқырту, бүкіл сезім-күйін құлдырата суреттеу мен моланы елсізде жетімсіреп «өгей өмір» деп суреттеу, ал, марқұмды «сен – моласың, томпиған топырақсың» деп бейнелеу көрініс тапқан. Ақын дәстүрлі фольклорлық ұғымдар мен амал-тәсілдерді пайдалана отырып, жанын жеген қайғыдан босайды. Яғни мұндағы фольклор катарсистік мән иеленеді.

Ақын өлеңдерінде ажал, өлім ұғымдары тірі, жанды қимыл-әрекетке, озбыр, қатыгез, зорлықшыл, аяусыз мінезге ие дербес персон ретінде көрініп, өлеңнің трагедиялық бояуын қалыңдата түседі.

Ертелі-кеш бұғынбақ ойнаймыз біз,
Ажал менен тығылып, мен ажалдан.

Ажалмен бетпе-бет келген ақынның рухы бәрінен биік күйінде көрінеді. Ақын қайғы-зардабы арқылы жанын тұмшалаған жағымсыз сезімдердің шырмауында қалмайды, трагедиялық ахуалдан шығудың құралы ретінде өліммен күресетін оптимистік рухты серік етеді.

Зайда ақын ажалдың, өлімнің өзіне мүсіркей, аяушылықпен қарайды. Ол оның ұғымындағы өлім – адам құдіреті, махаббат сезімі, киелі жыр алдында дәрменсіз халде.

Өлім дейді-ау...
Өлімде ме әңгіме?
(Сені сүйген жүрек міне, жан міне!)
Менің сені көрмейтінім қинайды.
Мәңгіге, мәңгіге.

Талданған элегиялық өлеңдердің түпкі түйіні де осында. Лирикалық кейіпкердің жасампаз рухын танытуда фольклор көркемдік рөл атқарады.

Ақын үшін өлім қорқынышты емес, шын сүйіскен жандардың көрісе алмауы, бірге ғұмыр кеше алмауы – азалы жағдай. Бұл арқылы өмірдің мәні

шын сүйіспеншілікте гана дейтін ойды уағыздайды. Яғни акын рухы «жазмышқа», «тағдырға» мойынұсынатын жай пенде емес, ажалмен айқасатын көне бақсының рухымен өзектес жатыр деуге болады.

Данной статье рассматривается взаимосвязь лирических песен и плачей-причитаний жоқтау. Также раскрываются художественные функции компонентов жоқтау, являющиеся составляющей основной лирических песен, анализируется искусство акына.

Айтбаева Априза
Абай атындағы Қаз ҰПУ
ф.ғ.к., доцент
Алматы

Түрік тілдес ақындардың ақындық өнеріне мәдени көзқарас

Ақындық шығармашылық, айтыс өнері, өлең, жырлар ертеректе бүкіл түркі әлемінде, оның ішінде Орта Азия халықтары мен Қазақстан жерінде кеңінен таралған. Біздерге олар «озаншылар», «бақсылар» сияқты аттарымен белгілі болды. Түрік халқы ислам дінін қабылдағандардың алғашқысы. Түркі халықтарының «озаншылары» немесе Орта Азия халықтарының «шайырлары», бұлар түрік халықтарына тән ақындық ортаның негізін қалаушылар. Түрік ауыз әдебиетінің дамуының нәтижесінің көрінісі, халқына сыйлы ақындар өз халқының шерін, өмірі мен мүддесін жүрек жарды өлеңдеріне қосып, осы кезеңге дейін жеткізе білгендігі. Олар үлкен бас қосуларда, шайханаларда, шілдеhana мен тойларда, үлкен астарда, ел арасында жүріп, халықтың жақсылығы мен жаманшылығын, сонымен қатар діни уағыздар туралы, Аллаһ Тағала туралы, тәрбиелік маңызы бар жырларын өмірге әкеліп отырды. Ақындық өнер жүздеген ғасыр өтседе ұрпақтан -ұрпаққа жалғасын тапты. ХҮ ғасырға дейін «озаншылар» деп аталып келген ақындар кейіннен «саз шайырлары» немесе «ашықтар» деп аталды. «Ғашық» сөзін бәрімізде білеміз, осы сөз «ашық» сөзінен шыққан болуы керек. Асан Қайғы атамыздың «... Ой түбінде жатқан сөз, шер толқытса шығады...» демекші, айтыскер ақындардың да ой өрістерінің дамуы халықтың мұң мұқтажынан, ащы зарынан келіп шыққан. Олардың жоғын жоқтаушылар осы ақындар. Әр түрлі дәуірде өмір сүрген ақындар домбыра мен қобыз тартып, жыр жырлаған. Айтыс өнері қазақ халқына тән десек те, ол түркі тілдес халықтардың барлығында болған. Ақындар айтысын түрікше «атышмалар» яғни «айтыскерлер» деп атайды. Олар шайханаларда отырып, бірін бірі сынап, кем кетістерін айтып отырған. Жеңіске жеткен айтыскер сый сыйапатқа ие болған. Кейбір айтыскер ақындар күн көріс үшін де айтысады. Ондай айтыскерлер қазірде бар. Той иелері жеңген жағына міндетті түрде сыйлық береді. Ондай жыйындарға айтыскер ақындар іздеп барады. Ақындар айтысының негізгі тақырыбы дүниетанымдық. Бізді қоршап тұрған дүниеде қаншама шытырман оқиғалар болады. Қай дәуірде болса да өмір сүріп отырған халықтың мақсат - мүддесі бар. Табиғаттың да халыққа «беретін» өзінше сыйлары да бар. Өмірдің өзі күрес, ол күрес әлі де тоқтаған жоқ. Адам болмысынан жақсылық пен жаманшылықты көріп өседі. Қазақ халқы көшпелі болды, олар кейіннен барып тұрақтанды. Жұрт болып тұрақтанғанға дейін халықты дала мәдениеті тәрбиеледі. Олардың ой түйген дүниетанымдық

көзқарастары өскөн, дамыған ортасына байланысты болды. Кең даланы кезіп мал баққан қазақтар көк аспанды, көғалай шалғын жерлерді, ирелендеген өзен көлдерді табиғаттағы Аллаһ Тағаланың сый сыйапатын көріп, солардан нәр алды, өмір сүру қажеттілігіне тұтынды. Көрген әсерлерін өздерінің тұрмыс тіршіліктеріне қолданды. Өлең жырларына, сөйлеген сөздеріне қосты. Өз ойларын жеткізе айта алатын дәрежеге жетті. Ойларын ой қозғады. Өздеріне деген сенімдік пайда болды. Баққан малдарына сыйынды, олармен адамша «тілдесе» білді. Оларды да жанындай жақсы көрді. Оған Ақан Серінің «Құлагерін» айтса да болады немесе түркі дүниесіне танымал «Алпамыс», «Қобыланды» жырларындағы кейіпкерлерді көз алдымызға келтірсек болды. Ондай жыршылар, ақындар түрік халықтарында болған.

Көне дәуірде жазбаша әдебиет пайда болмаған, жазу - сызу кейіннен ғасырдан - ғасыр өткен соң ғана батыс мәдениетімен қоса дамыды. Дегенменде біздің дәуірімізге дейін ауыз әдебиеті арқылы келіп жеткен ХҮІ ғасырдағы әйгілі түрік ақындары Қараджаоглан, Кул Мехмед, Өксіз акын (өксіз Деде), пір Сұлтан Абдал, ХҮІІ ғасырда өмір сүрген Кайыкчы Кул Мусафа, ақын Варган т.б., ХҮІІІ ғасырда өмір сүрген Дертли, Рессам Левни, Танбури Мустафа Чавуш, ХІХ жұртшылықтың сүйіспеншілігіне ие болған Дадалоглы, Ерзурумлы Емрах, Байбуртлы Зихни, Сейрами, Рустами т.б., жиырмасыншы ғасырдың дүлділі саналған Ақындары Вейсел Шатыроғлы, Али Иззет Өзкан, Талиби Джошқуш т.б.[1] Бұл ақындар да жоғары да айтқандай өздерінің халқының мүддесі үшін өмір сүргендер.

Түркі айтыскерлерінің тақырыптары, шығу тарихы да әр түрлі. Ауыл адамдарының арасынан, көшпелі тайпалар арасынан шыққан, қалалық жерді мекендеген, батырлар секілді шайқасты жырлаған «янычар шайырлар». Діни ағымдағы, суфизм сарынымен өлең жырлар айтқан сопы ақындар. «Гзеллемелер» махаббат, табиғат туралы өлеңдер, «ташлама» ақындардың қоғамдағы, халықтың әлеуметтік өміріндегі кемшіліктерді сынап, қарсыластығын білдіреді. «Бағлама муамма» үлкен тапқырлықты қажет ететін, ақындардың бір біріне жұмбақтап айтатын өлең түрі. Көбіне діни тақырыптарда бірін бірі сынайды. Міне осы тақырыптағы айтыскер ақындар қазақтарда бар. Ауыз әдебиетінің үлгілерін жинап, зерттеуші ғалым Махмұт Қашқари (ХІғ.) «Түркі тілдерінің жинағы» («Диуани лұғат ат түрік») түрікше арабша түсіндірме сөздік емес, жалпы түркі тілдерін зерттеуде теңдесі жоқ ғылыми еңбегін жазғанда, халық ауыз әдебиетінің үлгілерін, аңыз ертегілер, мақал- мәтелдер, қанатты сөздерді дұрыс пайдалана білген. Осы еңбек арқылы біздер алғашқы қауымдық құрылыста өмір сүрген адамдардың тұрмыс тіршілігі мен адами болмыстары, сана сезімін бейнелеген ауыз әдебиетінің үлгісімен таныстық, білдік.

Бұл жөнінде М.Қашқари былай дейді: «Мен түріктер, түркімендер, оғыздар, шігілдер, яғмалар, қырғыздардың шаһарларын, қыстақ пен жайлауларын көпжылдар ойы кезіп, аралап шықтым. Мен бұл істерді тіл

білмегенім үшін емес, қайта бұл тілдердегі кішігірім айырмашылықтарды анықтау үшін істедім. Оларға ден қойғаным сондай, түріктер, түркімендер, оғыздар, шігілдер, яғмалар, қырғыз тайпаларының тілдері түгелдей көңіліме қонып, жатталып қалды.[2]

Түркі халықтарының ақындары өздерінің еңбектерінде халықты білімділікке, өнер білімге, әдептілікке, адамгершілікке, этикаға, ұйымшылдыққа шақырады. Түріктердің қай ақынын алмаңыз философиялық этикалық ой тұжырымды, табиғат көріністерін, білімділікті негізгі арқау еткен. Сонымен қатар ерлік жырлары көптеп кездеседі:

Қаһарланып атылдым,
Арыстандай ақырдым.
Батырын жерге батырдым,
Енді мені кім ұстар.

Немесе түріктің XI ғасырында жазылған «Көроғлы» эпостық поэмасында:

Келіндер, бейлер, ұрысқа әуен соғылсын,
Чамблыбел әскері екі бөлінсін.
Күндіз түні соғыс майданы құрылсын
Жігітті туған ана, мың жаса....[3; 41 бет]

Ақындар айтысының тақырыптары әр түрлі болып кездеседі. Жұмбақ айтыстың өзінде жұмбақ жасыру, оның жауабын табу үлкен логикалық ойдың, тұжырымның жемісі. Шешендік сөздерді, жыршы мен жыраулардың сөздерін тындай отырып, көне заманда өмір сүрген бабаларымыздың ой өрісінің терең екендігіне көзіміз жетеді. Өкінішке орай демократиялық қоғамда өмір сүріп отырған, осы қоғамнан үлгі алып отырған жастарымыз әрине кітап оқып, осы түркі дүниесімен тереңірек таныса алады деп айта алмаймын. Сонымен қатар «өтірік өлең» жарысы да көнеден келе жатқан өнердің бір түрі. Екі айтыскер ақын «өтірік өлеңдер» жасырып, соның шешімін табады. Бұл айтыс бір жағынан мысал айтысқа да келеді:

...Түйеге келіп бір шыбын,
Теуіп сирақпен езіпті.
Бір бұтын жұлып алып,
Жиналыпты қашуға.
Ақсақтау бір құмырсқа,
Қырық батпан тұз артқан.
Бір жорғалап, бір секіріп,
Қалаға барыпты сатуға...

XIV ғасырда өмір сүрген Түрік ақыны Қайғысыз Абдалдың бұл өтірік өлеңінің астары да өмірдің шынайы бір көрінісі секілді. «Сен де осы өтірікпен, Кетем дейсің жұмаққа» деп өмірден талай адамар, о дүниеге өтірікпен кететіндерін айта кетеді.

Айтыскер акындар адамдардың ішкі жан дүние толғанысына көңіл бөледі. Көне заманда айтылған мақал - мәтелдердің дүниетанымдық маңызы зор, өйткені ол ойлар күні бүгінге шейін мән - мағынасын жойған жоқ. Акындар айтысы тақырыпқа орай, ар намысты жоғары ұстауға, махаббатқа, мейірімділікке, әдептілікке бейімдейді. Түркі тілдес акындардың барлығының тақырыбы «Адам қалай өмір сүру керек?» деген сұраққа жауап беру. Сондықтан да олардың ойы, адамдардың мейірімді, иманды, білімді, әдепті сөйлейтін, жомарт, әділ болуларын қалайды.

Заман өзгерген сайын, қоғамда да өзгеріс болып отырады. Көне заман акындары тек қана күнделікті тіршілік туралы ғана емес, махаббат туралы да айтысқан. Қыз балалар өзінің сүйгеніне емес, әке - шешесінің ұйғарымымен өзінен үлкендерге, ақылсызға, ауру адамға т.б. тұрмысқа шығып, өмірінің сәтсіздігінен жапа шегеді. Кез келген өнер адамына ғашық болу, әнші, күйшілердің салт - серілердің қасында болу білімділікке, әдемілікке шақырады. Түрік дүниетанымының негізін қалаушылардың бірі Ахмет Йүгінеки:

Айтайын білім жайын, құнты бар бол,
Ей, достым, білімдіге ынтызар бол.
Ашылар білімменен бақыт жолы,
Білім ал жолға түсіп, бақыт толы.

Адамдардың адам болуы, ғаламдағы дүниенің құпиясын ашатындар, оларды жоқ қылатындар да адамдар екендігіне тоқтайды. Әдептілік білімге, бақытсыздық қараңғылыққа, надандыққа байланысты ұғымдар екендігіне айта кетеді. Әке мен шешенің қараңғылығы балаларының бақытсыздығына әкеліп тірелетінін көріп отырмыз. Айтыскер акындардың ішіндегі Сара мен Біржанның айтысы осынының мысалы. Түрік ақыны Қайғысыз Абдал (XIV ғасыр) адам туралы былай деп жырлаған:

Бұл адам дегендері,
Қол, аяқ пен бас емес.
Адам деп мағынаға айтар,
Сурет пенен қас емес.
Негізгі ет пен тері екен,
Баршаның басы екен.
Алланың үлкен сыры екен,
Құпияға қарау хош емес.[4,22 бет]

Қазіргі кезде теледидар мен экрандардан көріп жүрген фантастикалық киноларымыздың өзі қиялдан туған нәрселер. Олардың шытырманды оқиғалары біз өмір сүріп жүрген кеңістікте емес, әлде қалай қиялдан туған объектілер. Кейбір кезде сол объекті шындыққа айналады. Көне дәуірдегі Түркі тілдес халықтардың ішінен шыққан акындардың сөздері де қиялдан туындаса да

шындыққа жанасып жатыр. Ол кезеңдегі адамдар мен қазіргі кезеңдегі адамдардың өмір сүру формаларының уақыты әр түрлі. Бұлар әрине нақтылықтар. Философия осы нақтылықтардың «әр жағына» үңілу арқылы, «Сөз» деген ұғымның мәнділігін, нақтылығының, сол мәнділік пен нақтылықты игеретін адамның әлеуметтік, жеке өмірін зерттеуге, қазіргі біліміміздің терең үңілуіне мүмкіндік береді. Әрбір мәдени қоғам адамзат баласының рухани өмірін қорытындылай отырып, әлемдегі адам болмысының өркендеуінің теориялық формасын береді. Біздің айтып, аз да болса да салыстырып, талдап отырған тақырыбымыз түркі дүниесінің дүниетанымдық көзқарасы. Қоғамның өзгерістеріне тоқала отырып, көне дәуірде өмір сүрген түркі тілдес ақындардың өз заманындағы халықтардың өмір сүру мәдениетіне тоқталуы. Фантастика туралы әрине айтқанымыз дұрыс, ол кезінде қиял ғажайып ертегілер деп те аталып жүрді. Сол қиял ғажайып ертегіміз қазір шындыққа айналды. Қазақ айтыстарының ішіндегі «мысал айтыста» адам өмірі бейнеленген. «Қасқыр мен қой» деп аталатын мысал айтыста, қасқыр: «Қашан болсын аңдушыны алушы, Жеңегінің білмеймісің бейшара» деп қойды жеудің амалын қарастырады. Бірақ қойда өзінің иесі бар екенін, оның ешқашанда қойды қасқырға, талауға, жеуге оңайлықпенен бермейтінін айтып жатады:

Анау шопан мені тастап ктпейді,
Ол тұрғанда маған шамаң жетпейді.
Барлық аңның ішіндегі жексұрын,

Саған адам рақымшылық етпейді» бірақ осы екі шумақтың өзінен қой мен қасқырды мысал ретінде алып, адам ойының философиялық ой тұжырыммен жеткізеді. Қойдың айтқандарының барлығы шындық. Дүниеде екі категория, жаман да, жақсы да қатар өмір сүреді. Екеуінің арасы күрес.[5; 594бет]

Көне түрік ақындары объектісінің өзі өмір сүру кезеңі болса, тарихи шындықтың барлығы субъектісі болды. Осындай мысал айтыстар түркі тілдес халықтардың барлығында бар. Түркі тілдес ақындардың рухани бай мұралары, олардың теориялық ойлары, артқыұрпаққа қалдырған кең мұралары қазақ жеріндегі философиялық мәдени ойдың қалыптасуына сөзсіз негізгі арқау болмақ.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Ж. Айтжанқызы. Түрік ашықтарының (ақындарының) өлеңдері. Алматы 2004- 224 бет.
2. Қашқари М. Девону лһұғотит турк. Ташкент. 1991ж. 140 б.
3. Ж. Айтжанқызы. Түрік ашықтарының (ақындарының өлеңдері) Алматы. 2004 ж. Көроғлы (XVIғасыр) 40 б.
4. Ж. Айтжанқызы. Түрік ашықтарының (ақындарының өлеңдері) Алматы 2004ж.

5. Қайғыз Абдал (XIVғасыр) 22бет

6. Айтыс III том.594 бет Алматы 1965ж.

Түйін

Түрік дүниетанымындағы ақындық өнерге философиялық көзқарастар салыстырмалы түрде айтылды. Түрік тілдес халықтардың ішіндегі қазақ халқына тән ақындар айтысының дүниетанымдық маңызына тоқталынды.

Резюме

В сравнительной форме приведены философские взгляды на поэтическое искусство среди тюркоязычных народов. Особое внимание уделено казахскому устному творчеству (айтысам) среди тюркоязычных народов.

RESUME

In the comparative form are philosophical views on the art of poetry among the Turkic peoples. Particular attention is paid to the Kazakh oral creativity (aitys) among the Turkic peoples.

**Әл - Фараби атындағы ҚазҰУ-дың
мемлекет және құқық теориясы мен тарихы
кафедрасының доценті,
заң ғылымдарының кандидаты
Қуандықов Б. Ж.**

Ноғай әдет құқығы мен дәстүрлі қазақ құқығының өзара байланысы мен арақатынасы

Ноғай ордасы мен Қазақ хандығы да Еуразия құрлығындағы дамыған көшпелі сипаттағы мемлекеттердің қатарына жатады. Сонау дәуірлерден бері, екі мемлекеттің ортасында тығыз саяси-құқықтық қатынастар жүйесі орнаған болатын. Егер, аңызға сүйенетін болсақ, жырларда ноғайлы мен қазақтың біртұтас шаңырақ астында болғандығы екеуінің екі айрылуы тебірене сөз етіледі. Қазақтарға ең жақын түп-тамыры бір халық осы ноғайлар болып табылады. Сондықтан да, ноғай мен қазақтың тұрмыс-салт тіршілігі ғана ұқсас болып қана қойған жоқ сонымен қатар, саяси-құқықтық жүйесінде де белгілі бір ортақтастық болды. Оның бірнеше себебі бар:

Біріншіден, Ноғай Ордасы мен Қазақ хандығы да жалпы интенсивті көшпелі шаруашылыққа негізделген, қоғамнан тұрды;

Екіншіден, екі мемлекет те Алтын Орданың құрамынан бөлініп, шыққан болатын. Осы Алтын Орда билігі тұсында мемлекетті басқарудың ортақ жүйесінің дәстүріне мирасқор болған болатын;

Үшіншіден, негізгі құқықтық жүйелері бір бастаудан өрбиді, яғни Шыңғысханның «Ұлы Жасасынан» бастау алады. Одан әрі тереңге баратын болсақ, екі мемлекеттің де құқықтық жүйесінің бастаулары ғұн, үйсін дәуіріне барып тірелетіндігі белгілі.

Ноғай Ордасындағы ең негізгі құқықтық мұраның қатарына Едіге кезінде қабылданған, сонымен қатар, басқа билердің тұсында өмірге келген жарғыларды жатқызуға болады. Едігенің жарғысы қоғамдық өмірдегі басқару жүйесін реформалаумен қатар, алым-салық жүйесіне де елеулі өзгерістер енгізді. Ал, Қазақ хандығынан жеткен негізгі құқықтық мұралардың қатарына Қасым, Есім, Тәуке хан тұстарында қабылданған заң кодекстерін жатқызамыз. Қазіргі кезеңдегі ғылымипайымдауларға сүйенетін болсақ, Қасым ханның «қасқа жолы» мынандай арналардан тұрды:

- «1 Мүлік заңы (Жер дауы. Мал - мүлік).
- 2 Қылмыс заңы (ұрлық, кісі өлтіру, талау, шабу).
- 3 Әскери заң (аламан міндеті, қосын жасау, қара қазан, ердің құны, тұлпар ат).
- 4 Елшілік жоралары (майталмандық шешендік, халықаралық қатынастағы сыпайылық, әдептілік).
- 5 Жұртшылық заңы (шүлен тарту, ас, той, мереке үстіндегі ережелер, жасауыл, бекеуіл, тұтқауылдардың міндеті)» [1, 295 б]. Қасым ханнан кейінгі

қазақ ордасындағы жүргізілген белгілі реформа есім ханға тиесілі болып табылады. Есім хан заңдары бізге толық күйінде жете қойған жоқ. Бірақ та, кейбір бағыттарын ажыратуға болады. Кейбір зерттеушілер, Есім хан заң мынандай мәселелерді реттеді деп санайды:

«1 Елдің тәртібіне қатысты жоралғылар (хан пәрменіне, батыр, абыз ісі, би мәртебесі).

2 Құн тарту жоралғылары (өнер құны, сүйек құны және құн ісін жайғастыру)

3 Жесір ісіне қатысты жоралғылар (әмеңгерлік және жесір дауын шешу жолы).

4 Жаза белгілеу жоралғылары (жан жазасы, мал жазасы, ар жазасы және оны тарту тәртібі)» [2, 84-85 бб].

Қазақ Ордасындағы ең ірі реформалық қадам Тәуке хан тұсында биікке көтерілді. Тәуке ханның «Жеті жарғысы» ең негізгі қатынастарды реттеген бірден-бір заң болып табылады. Тәуке хан заңы да бізге толық күйінде жетпеген. Кейбір ғалымдардың айтуы бойынша Тәуке ханның «Жеті жарғысының» арнасы мынандай мәселелерді қамтиды:

«Бірінші һәм негізгі сала - жер дауы. Қыс қыстау, жаз жайлау, қоныс, құдық - мал баққан елдің атадан балаға мирас қып қалдыратын еншісі. Өйткені жер - атамекен, кіндік-жұрт, отан. Жер - тіршілік етер ортасы, баба моласы, кіндік байлар қасиетті тұрағы. Сондықтан көшпелілер үшін жерден киелі ештеңе жоқ. Жер дауынан қиын дау да жоқ.

Екінші сала - үй ішілік тірліктегі сыйластық, байланыстылық, әке мен бала, ене мен келін арасындағы қарым-қатынас, үлкен мен кіші арасындағы сыпайыгершілік, ата-анаға деген құрмет, жастарды тәрбиелеу, баулу сияқты инабаттылық, имандылық шаралары. Өйткені, «баланы жастан» дейтін қағиданы қатты ұстанған халқымыз ұл-қызын ибалылыққа үйретіп, имандылық қасиетке икемдеп отырған ғой.

Үшінші тармақ ұрлық пен қарлыққа, барымта мен сырымтаға кедергі қойып, бұқараны адалдыққа шақырып, еңбекпен күнелтуге бейімдеген заңдар тізбегін қамтиды. «Арам жемейік, адал өлейік» дейтін пікір сол кезде қалыптасса керек.

Жарғының төртінші бабы ел мен ел, халық пен халық, ру мен ру арасындағы дау-дамайды әділдікпен шешуге арналған. Ынтымақтық тілеген ел дауды бүлікпен емес билікпен тындыруды көздегені ақиқат. Өйткені, Қазыбек би өмірі - соның ақиқат куәсі. Сондықтан бұл тармақтың қазақ даласы үшін де, қазақ баласы үшін де мәні зор екені даусыз.

Бесінші бап ел бірлігін сақтау, отанын қорғау, сыртқы жауға тойтарыс беру, жасақ құру, сардар сайлау, сауын айту тәрізді жаугершілік кезіндегі мемлекеттік ірі оқиғаларды қамтыған ереже-қағидалар шоғырын түзсе керек.

Алтыншы тармақ түгелдей құн дауына бағытталған. «Қанды кек», «қанды мойын құныкер», «ежелгі дұшпан», «ескі жау» ұғымдары қалыптастырған қаталдық пен қатыгездікті жұмсартып, онсыз да оңай желпілдегіш түндігіне одан сайын жел үрлемей, жаттан емес, жақыннан жау тапқызатын

қатқылдылықты итуге барын салған үш бидің, соның ішінде, Қаз дауысты Қазыбектің де мәмілегер даналығы бар бұл тармақта. Өлімді өліммен көбейтпей, ізгілік тілекпен Өмірді арашалаған, Өмірді қорғаған бұл әрекеттің маңызы да ерекше.

Тағы да дәлелге жүгінейік. Қасым мен Есімхандардың әдет-ғұрып заңдары бойынша кісі өлтірген айыпкердің шаңырағы ортасына түсіріліп, қара орманы бүлдіргісіне дейін түк қалынбай түгел таланып, өзі өлім жазасына бұйырылатын болған. Ал, «Жеті жарғыда» бұл даудың жазасы әжептеуір жеңілдене түскен. «Қанға-қан» жойылып, енді құн төленіп, айып кесілетін болған. Және ол айып - жеті айып аталған. Олар мыналар:

Бірінші айып – «қара қазан» төлеу. Қара қазан төлеуі - айыпкердің шаңырағының ортасына түскенінің белгісі.

Екінші айып – «қара нар беру». Сол қара нармен өлген кісі атақты адам болса Түркістанға апарылып қойылатын болған.

Үшінші айып – «қара мылтық алу». Қара мылтықты алу - қылмыскердің күшін алуы, қаруын жоюы. Бұдан кейін ол өлгенмен тең болмақ-мыс.

Төртінші айып – «қара шолақ бие жетектету». Қара шолақ бие жетектету айыпкердің ырысының шайқалуының анық нышанына бағаланған.

Бесінші айып – «қара кілем ұстату». Қара кілем ұстату - тұралағандықтың көрінісі саналған.

Алтыншы айып – «жетім беру». Ол көңілде кірбіндік қалмасын, аралас - құраластық басталсынды меңзеген.

Жетінші айып – «жесір бастаған тоғыз жөнелту». Ол - қан-жыны араласып, ағайынның қылшықсыз табысуының басы деп есептелінген.

Әрине бұл жерде біз айыптың шешімінің бәрін қолмен қойғандай етіп шегелеп айттым деуден аулақпыз. Бізге жеткен қисындардан түйіндеген жобаны ғана ұсынып отырмыз. Өзгелердің дәлелмен өзгерткен басқа нұсқалары бар болса қарсылығымыз жоқ.

Енді «Жеті жарғының» ең соңғы жетінші тармағына көшелік. Бұл тармақ тұтастай жесір дауынан құралады. Әрине, ол тұста ру мен руды, ауыл мен ауылды әрі біріктіретін де, әрі бөлектейтін де жесір дауы болғаны рас. Құда боп төс түйістіріп, көңіл қосып, құшақ табыстырған қазақ осы қыз дауы, жесір дауы арқылы аттан-айқайға басып, сойыл-шоқпарға жармасып, барымта-сырымтаға аттанып, оқ боратып, шаң суырып, бас жарып, білек сындырып, қан ағызып, көз шығарып, алыс-жұлысқа да, төбелес-ұрысқа да, сойқан соғысқа да барып қалатын. Сол себепті де ең бір осал тұс, өкпе сызы көп, айқай-жанжалы мол, ұрыс-керісі орасан осы жесір дауына үш бидің - Төленің, Қазыбектің, Әйтекенің «Жеті жарғысы» қатты көңіл бөлген көрінеді» [3, 73-74 бб]. Ал қазанғап байболулы «Жеті жарғының» былай өлеңге қосады:

«Жер дауы баяндайын - біріншісі,
 Ру, қоныспенен меншікті ісі.
 Иеленген жеріне жанжал болса,
 Біреуге басымдық қып озбыр кісі,
 Үй іші мен баланы тәрбиелеу-

Болған жосын заңының екіншісі.
Ұрлық, қарлық, барымта – үшінші заң,
Баян етер бәрін де білген кісі.
Төртінші боп саналған мынау заңы,
Бір халық пен басқа ру болса дауы.
Ұлтын жаудан қорғамақ – бесінші бұл,
Алтыншы, жетінші - құн дауы, жесір дауы,
Есім ханның күнінде ауыр еді.
Осылардан қиын боп ажырауы.
Кісі өлтірген айыпкер болса кісі,
Қасым хан мен Есім хан мынау ісі.
Шаңырағын түсіріп ортасына,
Сау қоймайтын ол үйдің бүлдіргісі.
Тәуке хан мен Төле би жеңілдетіп,
Жеті айып төлетті келсе күші.
Қара қазан - бірінші кесім еді,
Шаңырағын ортаға түсіргені.
Екіншісі қара нар төленетін,
Жобаменен жоғарғы шешімдегі.
Алып барып Қаратау , Түркістанға,
Қойсын өлген сол үлкен кісіні енді.
Қара мылтық үшінші беріледі,
Сол үлкеннің қаруы күші - деді.
Қара шолақ бір бие –төртіншісі
Жеңілгендік өлтірген ол белгісі.
Ол ағзалы киеді болған кісі,
Жетім бастап алтыншы қара кілем,
Жеткізеді тоғызға түр-түрімен.
Жесір бастап жетінші тоғыз беріп,
Жарастырып Қоңырды өлтіргенмен.
Былай еді жетінші жесір дауы,
Құда болған ажырап кетсе жары.
Ал мынадай үш тоғыз айып салып,
Берген малдың үстіне жамалады.
Жамбы бастап бірінші тоғыз төлер,
Ат бастаған бір тоғыз және берер.
Түйе бастап үшінші бұл да тоғыз,
Қалың малдан тысқары есептелер.
Сол дәуірде қыз кетіп моншақ таққан,
Рулы ел жабылып айып көрер.
Бір жесірге серкелі Дулат болып,

Айтысты деп айтатын қариялар» [4, 207-208 бб]. Сонымен қатар, Ноғай ордасы мен қазақ хандығының құқықтық жүйесіндегі неке және отбасы қатынастарына байланысты, өзара көмек институтына қатысты және қылмыс

пен жаза мәселесіне байланысты нормаларынан да ортақтық көрінеді. Мысалы, қазақ ішіндегі асар, үме, сауын, жылу берудің барлығы ноғайдың өткен тарихындағы құқықтық жүйесінде де орын алған болатын.

Сонымен қатар, қазақтың белгілі билері билік айтуда көбінесе, Едігенің жас кезінде айтқан шешімдеріне сүйенетіндігін, біз аңыздардан жақсы білеміз. Көшпелі далада сан ғасырлардан бері билік ісін жүргізудің және билік айтудың жібін үзбей келе жатқан тұтастай дәстүрі қалыптасқан болатын. Оның бастаулары ежелгі ғұн, түркі дәуірлеріне барып тіреледі. Сол замандарда қалыптасқан билік айтудың даулы істі шешудің негізгі қағидалары мен сара жолдары сан ғасырлардан өтсе де, өзінің бірегей болмысын жоғалтпай сүттей ұйыған тұтастығын бұзбады. Оның бастаулары ежелгі үйсін дәуіріндегі аты аңызға айналған Майқы, Елжау билерге барып тіреледі.

Қорыта келгенде, айтарымыз ноғай әдет құқығы мен қазақ әдет құқығының ортасында үлкен өзара байланыс болды. Негізінен, бұл екі елдің құқықтық жүйенің мұндай ортақтастығының бірнеше себептері де жоқ емес. Олардың қатарына біздің пайымдауымызша, екі халықтың этникалық тұптамасының бірлігі жатады. Сонымен қатар, екі халықтың да көшпелі мал шаруашылығына негізделген өндірісті жүргізуі ықпал етеді. Ноғай мен қазақтың тұтас өмір сүруінде бұл ұқсастыққа себепші болды. Ноғай әдет құқығы мен қазақ әдет құқығының ортақтықтарын негізінен отбасы, неке қатынастарын реттеу мәселелерінен өзара көмек институтының нормаларының жүзеге асуынан, билердің билік шешімдерінің бастауларының бірлігінен көреміз. Аңыз да болса, қарап отырсақ, кезінде ноғайлыда Едіге шешкен билік-шешімдерді, қазақ ішінде Төле би түрлендіре қолданған болатын. Айтылған жағдайлардың барлығы ноғайлы мен қазақтың құқықтық бітім-болмысының біртұтастығын, оның бастауларының ажырағыссыздығын көрсетеді.

Резюме

В данной статье рассматриваются взаимовлияющие основы ногайского и казахского права.

The resume

In given article it is considered interference bases Nogai and the Kazakh right.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақ совет энциклопедиясы / Жал. ред. Қ. Қаратаев. - Алматы, 1972. - 4 Т. - 954 б.
- 2 Қуандықов Б.Ж. Әйтеке бидің билік – шешімдері. – Алматы: Өркениет, 2003. - 145 б.
- 3 Үш пайғамбар / Құраст. А. Нысаналы. – Алматы: Дәуір, 1992. – 184 б.
- 4 Байболұлы Қ. Төле би. Алматы. - 1991. – 182 б.

Акеділ Тойшанұлы,
филология ғылымдарының кандидаты,
М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Фольклортану
бөлімінің аға ғылыми қызметкері

«ЖАРАПАЗАН» ЖЫРЫНЫҢ АРҒЫ ТЕГІ МЕН ТИПОЛОГИЯСЫ

Жарапазан – маусымдық-күнтізбелік ғұрып фольклорына жататын түрік халықтарына көп таралған байырғы жанр. Ахмет Байтұрсынұлы: «Жарапазан рамазан деген сөзден шыққан, ораза уақытында балалар, бозбалалар түнде үйдің тысында тұрып, жарапазан өлеңін айтады. Ораза ұстаған адамдар, сауап болады деп, жарапазан айтқандарға құрт, май, ірімшік, бір шаршы шүберек, басқа сол сияқты нәрселер береді. Жарапазанды кәсіп етіп, ораза уақытында ел аралап, күндіз жүріп айтатын үлкен адамдар болады. Жарапазан айтатын екеу болып жүріп айтады. Бірі жарапазан айтқанда, екіншісі қостаушы болады», – деп жазады.

Жарапазан айтудың кең ауқымда алғанда жүйе-жүлгесі мынадай: әдетте рамазан айында ауыл аралап өлең айтушы (жарапазаншы) үй иелерінен сыйлық дәмтеді, тіленеді, талап етеді, алдымен олардың үйін (әрбір жабдығын, жиһазын санамалап) мақтайды, қарымына тарту-таралғы алады, содан кейін бата береді, сонымен бірге күнәһар жандарды о дүниеде тозақта небір қиыншылық, ауыр жаза күтіп тұрғанын ескертіп, сауапты мол жасау парыз деп діни уағыз-насихат айтады. Демек, жарапазан айтудың құрылым-түзімі былай деуге негіз бар: 1) Үйді мақтау 2) Діни насихат айту 3) Сыйлық алу 4) Бата беру.

Жарапазан айтудың мақтанаты мадақтауы былай:

Үйің-үйің үй екен,
Үйдің көркі ши екен,
Саба көркі – бие екен,
Сандық көркі – түйе екен.
Әшекейлеп сырлаған,
Ақ сарайдай үйі бар.
Ақ бөкендей қойы бар,
Қара сақал кермиық,
Қандай байдың үйі екен?

Айтамын жарапазан үйіңізге,
Ұстаған үй айнала шиіңізге.
Қой берсең, қозы берсең, көпсінбеймін,
Келіпсіз биылғы жыл күйіңізге.

Айтамыз жарапазан үйіңізге,
Туырлық үй айнала шиіңізге.
Осы үйдің шаңырағы шап-шақ екен,

Жеңгеміз осы үйдегі аппақ екен...
Айтамыз жарапазан есігіңе,
Қошқардай қос ұл берсін бесігіңе.

Жарамазан «Жа-Рамазан», яғни арапша «рамазан келді» деген сөзден шығуы ықтимал деген болжам бар. Сонымен бірге жар, жарлау, жарғы, жар-жар деген сөздердің түрік-моңғол халықтарындағы түпкі мағынасы заң, салт, кәде-ырым деген ортақ мәнде кездесуі – бұл атаудың арғы тамыры тереңде екендігін білдіреді. Өйткенмен дәл осы орайда түрікмендердің жарамазанды «Я, Ремезан» деп атауын ескерген өте орынды әрі бұл шындыққа жақын пікірді туындатады. Қазақ та бұрынғы заманда осы жырдың қайырмасын көтеріңкі көңіл күймен «Иә, рамазан!» деп аяқтап келіп, кейіннен бұл сөз дыбыс үндестігіне сәйкес жарамазанға айналып кетуі әбден мүмкін деген байлам жасаймыз.

Көптеген зерттеушілер жарапазанды діни салттан туған өлең түріне жатқызса, бір ғана Х.Досмұхамедұлы тосын пікір білдірген. Ол «Бұл жырлар жартылай діни сипатты: жарамазаншылар өз өлеңдерінде шарифатқа иек арта отырып, қайыр-садақа, сый сұрайды. Әдебиеттің бұл түрі орыстардың «Колядованиесін» еске түсіреді» деп жазады. Халық мұрасының майталман білгірінің бұл пікірі тіпті бекер емес, себебі біріншіден, ислам дінін қабылдамаған бауырлас телеуіттерде де үй иелерінен сыйлық сұрап айтатын мұндай өлеңнің түрі бар, оны «урей» (қайырмасына байланысты) деп атаған, мәтіні қазақтағы осы өлеңмен мәндес, екіншіден, жарамазан жырында туысқан емес славян халықтарының колядасымен де типологиялық ұқсастық бар, демек бұл есте жоқ ескі заманнан бері келе жатқан ең бір байырғы жанр деп түйін жасауға негіз бар. Мысалы, телеуіт мәтіні былай:

Айға тиккен уйунду, урей!
Алтын мынан курчазын, урей!
Ааң ичинде әйкем, урей!
Тетон пеш йаш йажасын, урей!

Айға тікен үйінді, урей!
Алтын менен құрсасын, урей!
Оның ішінде әйкем, урей!
Жетпіс бес жас жасасын, урей!

Кунге тиккен уйунду, урей!
Кумуш мынан курчазын, урей!
Ааң ичинде тастем, урей!
Тетон ташты йажасын, урей!

Күнге тіккен үйінді, урей!
Күміс пенен құрсасын, урей!
Оның ішінде жездекем, урей!
Жетпіс жасты жасасын, урей!

Егер үй иелері сыйлық бермесе, оларды телеуіт балалары былай деп қалжыңдап қарғап, бопсалайтын:

Эм айға тиккен уйунду, урей!
Айулар келип тырмасын, урей!
Эм кунге тиккен уйунду, урей!
Кормостор келип тырмасын, урей!

Айға тіккен үйінді, урей!
Аюлар келіп тырнасын, урей!
Күнге тіккен үйінді, урей!
Жын-пері келіп тырнасын, урей!

Жалпы, жарамазанның әу бастағы қызметі мен мәні – шаңырақ иелеріне құт-ырыздықты әсерлі ақ тілек, әдемі алғыс-бата арқылы шақыру, олардан жұт-қырсықты қаһарлы сөз сиқырымен қуып тастау мақсатында жасалатын магиялық шаралар кешенінен туындағаны анық болып отыр. Сол себептен де оның мәтінінде алғыс пен қарғыс жиі кездеседі. Мәселен, «Кірсін дәулет, шықсын бейнет», «Бай үйіне берекет, қаша берсін бәлекет», «Кірсін дәулет есіктен, шықсын бейнет тесіктен», «Келгенде қайыр-зекет бере алмасаң, жібермес ақыретте менің назам», «Асырсын-ау, асырсын, жамандығын жасырсын, осы үйге қастық қылған адамды, қара таспен бастырсын!» т.с.с. Түрікмен үлгісінде де алғыс-қарғыс қатар қолданылады:

Гаража чатмаң өй болсун,	Қараша күркең үй болсын,
Гапыңызда той болсун.	Үйіңізде той болсын.
Көп берениң оглы болсун	Көп бергенге ұл тусын,
Аз берениң гызы болсун, Я, Ремезан!	Аз бергенге қыз тусын.

Арап-парсы елінде жарамазан жыры жоқ, ал оның түрік тектес көптеген халықтарда ортақ болуының бір сыры – осы ежелгі жанрдың исламға дейінгі мәдениетте ел өмірінде әбден белгілі болғандығының дәлелі секілді. Бұл жайында М.Әуезов «...қазақ жарамазандарының көбін алсақ... күшті сопылық, өрескел тақуалықты айтып, өзге жұрттың дін өлеңі сияқты үнемі сәжде, үнемі дұға, ұдайы күнәкер болуды айтып, көп тәубамен жалбарына беретін сөздер жоқ деуге болады. Бұл жағынан қарағанда қазақтың көп жарамазаны баяғы ақы сұрап айтатын мақтау өлеңдеріне жақын келеді» деп жазады. Ғалым Б.Кенжебаев «Жарамазанда ескі дін қалдықтары да көп. Бақсылардың сарын айтқанда көкке, тәңіріге, аруаққа жалынумен бірге «аллаға», «пайғамбарға», «әулиеге» сыйынғаны сияқты жарамазаншы да екі діннің салтын қатар айтады. Жарамазаншының бір өлеңі ислам дінін дәріптейтін мақтау өлең болып келсе, екінші өлең ескі дін турасында айтылатын, Наурыз үстінде, қонақасы бергенде айтылатын бата сияқты болып келеді» деп осы жанрдың бойындағы көне қабаттарға назар аударады.

М.Әуезовтың жарапазанды «ақы сұрап айтатын мақтау өлеңге» ұқсатып отыруы бекер емес. «Қырғыз адабиятының тарихында» жарамазанның жылқышылар айтатын шырылданға, төкме ақындар айтатын мақтау өлеңге ұқсастығына мән береді. «Шырылдан» менен «жарамазан» жана мактоо ырларының окшоштуғу - бул үч түр тең башка бирөөлөрдөн буюм, мал өндүрүп алууга багытталгандыгы», – деп жазады.

Сонымен бірге зерттеуде:

«Адыр-адыр тоолардан,
Айгыр минип биз келдик.
Айгыр оозун тарта албай,
Бай үйүнө туш келдик...
Будур-будур жерлерден,
Бука минип биз келдик.
Бука оозун тарта албай,

Бул үйгө биз туш келдик», -

деген шумақтар шырылдаң мен жарамазанда қатар айтыла беретінін жазады. Шырылдаңның ішінде «Жарамазан жаркоолдап, Шырылдаңды шылтоолап» деген жолдар бар екендігіне де назар аударған. Әдетте шырылдаң айтатын жылқышылар да үй иелерінен ақы-сыйын алған соң, жырын бата берумен аяқтаған.

Бұдан шығатын қорытынды мынау: фольклорда ешқандай жанр химиялық таза күйінде ешқашан болмайды, бір жанр келесі жанрға тасымалданып, дәуір талабына сай ұдайы өңделіп-жөнделіп, өзгеріп өмір сүре береді, бұл елеулі белгі – халық шығармашылығының табиғаты мен поэтикалық ерекшелігіне тән заңды құбылыс, осынау ауқымды мәселенің шиеленген түйінін жанр аралық байланыстар жүйесі негізінде зерттеу жүргізсек, шатастырмай шешуге, қыр-сырын етене тануға қолайлы жағдай туады. Сонымен, ежелгі түрік халықтарының үйді, үй иелерін мақтап, олардан сыйлық талап етіп айтатын магиялық көне жыры кейіннен ислам діні дәуірінде жаңаша түрленіп, жарапазан жанрына айналған деген уәж айтамыз.

Әлбетте қазіргі жарапазан исламның шартына толық бейімделген қалыпта дін салтының жыры болып өмір сүріп отыр деуге болады. Бұл құбылыстың себебін М.Әуезов «Қазақ ортасына ісләм дінінің тарауына көбінесе қазақтың ақындықты сүюі себеп болды деген дұрыс пікір. Елге не жайылса да, әдебиет жұрнағы болып, әдебиет өлшеуінің біріне түскен соң ғана жайылатын болған. Өлеңсіз, әңгімесіз сұлу сөзсіз келген құрғақ үгіт болса, ондайды ел тыңдамаған да, ұқпаған, ықылас қоймайтын болған. Сондықтан мұсылманшылық дін де қазақ елінің табиғатына, ыңғайына қарай ұйысып келген.... Жарамазан өлеңі де сондайлық дін мағынасы мен дін үгіті болып шығып, бері келген соң қыдырма жарамазаншылар әнге салып айтатын болды» деп түсіндіреді.

Демек, жарапазан әу баста маусымдық-күнтізбелік ғұрыпқа қатысты түрік халықтарының бірлігі дәуірінде әлдеқашан пайда болып қалыптасып, кейіннен ислам дінінің қағидаларымен етене тоғысқан аса байырғы синкретті жанр екендігі байқалады.

Әзербайжан мен түрікмендер наурыз келгенде яремезан, тәжіктер «бойчечак» (бәйшешек) гүлі өнгенде «колядка» айтатын болған деген пікір кездеседі. Бұл деректерден осы жанрдың түп төркіні бағзы дәуірде көктемде күн мен түн теңескен табиғаттың жаңғыру, түлеу мейрамымен сыбайлас пайда болғанын аңғаруға болады. Түрікмен жарамазанын зерттеген В.М.Беляев (1962), Х.Г.Короглы (1976), Ш.Гуллыев (2003) секілді ғалымдар бірауыздан осы мағынада тұжырым жасаған. Қазақ ғалымы Р.Әлмұханова да бұл пікірді қолдаған. Осы пайымдауды «Қазақ музыкасының антологиясы» еңбегінде жарияланған Наурыз мейрамында айтылатын жәдит-жарапазанның мәтіні де дәлелдей түсетіндей. Бұл жарапазанның ерекше түрін музыкатанушылар 1985 жылы 1929 жылы туған Шығыс Қазақстан облысы Катонқарағай ауданының тұрғыны Ұ.Ақшалаовадан жазып алып «Жаңа жылдық құттықтаудың сирек түрі. Алдымен ұлыстың ұлы күні – Наурызда

айтылған, кейіннен рамазан айында айтылатын болған» деп түсінік берген екен. Үлгіде мынадай сөздер кездеседі:

Айтайын жарапазан есігіңе-ау,
Сәби бітсін осы үйдің бесігіне-ау.
Жарапазан тек қана дін жолы емес,
Бұйыртсын деп айтайын несібіңе-ау...

Ескі жыл кетіп қалған есіркейді-ау,
Жаңа жыл жетіп келген нені істейді-ау.
Жаңа жыл жетіп келген жүкпен келер,
Жұбайлар жаңа-жаңа жұппен келер.

Әдетте қалыптасқан салт бойынша жарапазаншылар сыйлық алғаннан кейін өлеңін батамен аяқтайды:

Балалардың мінгені,
Жорға-жорға тай болсын.
Жорғалатып келгенде,
Байдың көңілі жай болсын...
Бөлшіл-бөлшіл, бөлшіл бол,
Бозторғайдай төлшіл бол.
Бәйтеректей бүрлі бол,
Пайғамбардай нұрлы бол.
Бисмилла, аллаһу акбар!

Жарамазанды ораза айында кейде ел сәресін ішкен елең-алаңда, кейде күндіз, көбінде ауызашардан соң кешкі алагеуімде ораза ұстаушылардың көңілін көтеру, бойын сергіту, уақытын өнегелі насихатпен өрнектеп өткізу мақсатында қыдырма жарапазаншылар айтатын болған. Жарамазан белгілі дәрежеде өнерпаз жандарды табыс табуға ынталандыратын фольклорлық театрдың мәуелі бұтағына айналған кәсіби де өміршең жанр болған деуге толық негіз бар. Жарапазаншының табысы туралы белгілі ғалым Ә.Қоңыратбаев «Ораза айында үлкен айтушылар жарапазан айтып, түйе алса, кішігірім айтушылар үй жағалап, әйелдерден ауыз ашарға құрт, май, ірімшік, сұраған» деп жазады.

Қырғыздар жарапазанды жарамазан, кейде рамазан, түріктер рамазан манисі (жыры) деп атаған. Қазақ пен қырғыз өлеңінде бәлендей айырма байқалмайды:

Рамазан айтып келдім ешігіңе,
Құдайым бір ұл берсін бешігіңе.

Кел-кел, балдар, келгелі,
Байға бата бергелі.
Байдың көңілі ашылсын,
Жүзге келіп қарысын.

Бұл үйден түтін шығад,
 Қаттамасы бүтін шығад.
 Сап қазанға салып шығад,
 Сабағынан қармап шығад.

Ассалаумағалейкум жатқан байлар,
 Алтын менен күмішке батқан байлар.
 Айғырыңның бұтында алтын таға,
 Аман-ешен жаталық бала-шаға.

Тақ-тақ соқы, тақ соқы,
 Тақылдатпа жеңешем.
 Ораза тұтқан балдарды,
 Қақылдатпа жеңешем.

Қыр-қыр қораз, қыр қораз, қырман шашад,
 Қыз алмаған жігіттер теңге шашад.
 Теңгелері тешіктен ырғып қашад,
 Бізге ұқсаған бозбала алып қашад.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ЕСКЕРТПЕ

Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. Алматы, 2003. 1-т. 309-б; Досмұхамедұлы Х. Аламан. Алматы: Ана тілі, 1991. 29-б; Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. Алматы: Ана тілі, 1991.60-б; Б.Кенжебаев. Жарамазан және жарамазанның батасы // Қазақ әдебиетінің тарихы. Алматы, 1948.44-б; Кыргыз адабиятының тарихы. Бишкек: Шам, 2004. Т.1. 47-б; Виноградова Л.Г. Композиционный анализ польских колядных обрядовых песен // Славянский и балканский фольклор. Москва: Наука, 1971. С.124-157; Ата Жикиев. Каспи деңзинің гүнорта-гүндогар кенар түркменлери. Ашгабат, 1961.Б.139-140; Беляев В.Очерки по истории музыки народов СССР. М.:Музыка, 1962. Вып.1. с.60; Короглы Х. Огузский героический эпос. М.:Наука, 1976.С.98; Гуллыев Ш. Туркменская музыка. Алматы:Фонд Сорос-Казахстан, 2003.с.88; Кадыров Р.К. Обрядовый фольклор таджиков южного Узбекистана. Москва: Наука, 1964. С.2; Телеутский фольклор /Сост.,вступит. ст.,запись, пер., коммент. Д.А.Функа. М.:Наука, 2004. С.18; Қазақ музыкасының антологиясы. Бес томдық. Алматы, 2005.Т.1.52-69-б; Әлмұханова Р. Жарамазан // Қазақ әдебиетінің тарихы. Фольклорлық кезең. Т.1. Алматы, 2008; Әлмұханова Р. Қазақ фольклорындағы антикалық сарындар. Алматы:Арыс, 2009.60-б; 1990 жылы Тәжікстанда туған, ұлты қырғыз Рүстем Ражаптан, сонымен бірге 1990 жылы Тәжікстанда туған, ұлты қырғыз Сәмиев Али деген азаматтардан 2010 жылы 30 тамызда Алматы қаласы Медеу ауданы Бутаковка ауылында жазып алған мәлімет;

Сходства и различия мифов народов Восточной Азии

А. Мауленов, докторант
Казахского национального университета
им. аль-Фараби

Культурное наследие многочисленных народов, населяющих Евразийский материк, их весомый вклад в развитие и процветание человеческой цивилизации, на наш взгляд, никто не может отрицать. Уральские горы разделяют этот огромный участок суши на Европу и Азию. Многочисленные племена и народы считали Азию своей родиной, своей святой колыбелью. И особое место среди них занимают, безусловно, Алтайские горы.

На сегодняшний день разносторонние исследования проблем, поднимаемых алтаистикой и тюркологией, изучение их с точки зрения генезиса, истории происхождения, типологической специфики поможет найти ответы на многочисленные вопросы, является продолжением различных научных гипотез и предположений.

Названные проблемы, сложные и неоднозначные по своей сути, должны решаться не только в рамках лингвистики, истории, философии. Они относятся также и к объекту изучения литературоведения, в том числе и в особенности фольклористики. Ни для кого не секрет, что на протяжении трех тысячелетий кочевая культура оказывала свое влияние на оседлую, и, наоборот, оседлая культура способствовала развитию и эволюции кочевой цивилизации, тем самым две сосуществовавшие миры на бескрайних просторах Евразии взаимопроникали, обогащая друг друга общечеловеческими ценностями.

Современная передовая наука, наконец, преодолела односторонний взгляд на кочевую культуру как на разрушительную и уничтожающую. Понятно, что названная однобокая интерпретация этой культуры было свойственно обывательским взглядам и мнениям «евроцентристских» ученых и расценивается как поверхностная и безосновательная.

Фольклорная культура и ценности цивилизации, созданные нашими кочевыми предками, внесли весомый вклад в социально-культурное, историческое и экономическое развитие народов мира. Доказательством тому служат жизнь и деятельность древних скифов Анахарсиса и Токсары, которые своим искусством красноречия удивляли народ Афин на земле древнегреческой Эллады, а также имена египетского правителя Султана Бейбарса – выходца из земли кыпчакской, и Абу Насыр аль-Фараби, прозванного Вторым Учителем после Аристотеля. Слова Р. Киплинга «Нет Востока – нет Запада» [1] подтверждают невозможность изолированного

формирования духовной культуры кочевых и оседлых народов, а также отсутствие между ними экономической связи.

По мнению многих ученых, движению кочевых народов в западном направлении, их торгово-экономическим связям и взаимовлиянию духовных культур двух цивилизаций посвящено немало исследований. Это направление до сих пор не теряет своей актуальности. Вместе с тем, исследования, посвященные мифологии китайского народа соседней «Поднебесной» страны только начинают становиться объектом различных исследований.

В истории и литературе есть лишь незначительные упоминания о мифологии корейского народа по названию «Таңғы мөлдір шық елі (Страна прозрачной предрассветной розы)».

Корейский язык по результатам последних генеалогических исследований относится к Алтайской семье языков. Есть очень увлекательный миф о происхождении корейского народа – миф о Тангуне. Предлагаем собственный перевод этого мифа на казахский язык: «Давным-давно в былые времена сын бога неба Хуанина Хуанун, желая править земной жизнью, все чаще и чаще посматривал на землю. Заметив эти устремления своего сына его отец Хуанин принимает решение о том, чтобы послать сына править на земли, близлежащие с горой Тхэбэксан, очень удобные для жизнедеятельности человека. Хуанин отправляет сына Хуануна распорядиться этой землей с трехтысячной армией.

Хуанун спускается на землю возле священного дерева, растущего у подножия горы Тхэбэксан...

В те времена на этой горе проживали медведица и тигр. Они мечтали обратиться в людей. Хуанун, узнав их желание, принимает следующее решение. Если они проживут сто дней в темной пещере, питаясь лишь чесноком и полынью, то он исполнит их желание и обратит их в людей.

Медведица, выдержав испытание, превращается в красивую девушку, а у тигра терпения не хватило, и он выбегает из пещеры раньше установленного срока. Девушка-медведица страдает от одиночества, затем выходит замуж за Хуануна и рождает сына. Назовут его Тангун. Весь народ радуется рождению Тангуна. Впоследствии он становится основателем империи Тангун Чосон» [2]. В данном мифическом сюжете описывается исторический период и условия чудесного рождения корейского народа. Подобное «мифические метаморфозы» встречаются у многих народов мира. Время, описываемое в мифе, – это та мифическая эпоха, которая создана людьми, которые в те времена свято верили в возможность волшебных превращений одних явлений в другие, неодушевленных в одушевленные и наоборот.

Описываемое мифическое сознание исходит из понимания людей самих себя как неотъемлемой части окружающего мира, представления о том, что все природные изменения и различные процессы вокруг тесно связаны и

взаимопереплетены друг с другом. На начальных стадиях мифического сознания человек не отделял себя от животного и не проводил четких различий.

В изложенном выше корейском мифе о Тангуне превращение медведя в человека произошло не по причине страха или от безысходности. Наоборот, это превращение медведя в красивую девушку происходит в осознанной форме, происходит по той причине, что медведь добросовестно выполняет все поставленные условия, со всей искренностью и желанием достигает своей цели. Похожие мифические метаморфозы встречаются и в мифах казахского народа. Однако, в казахских мифах превращение в другой образ имеет **эпическое** причины. Другими словами, сюжеты, в которых спящий батыр превращается в камень, или девушка, не получившая благословения от своего отца в мифах «Жеке батыр» и «Келіншектаудағы тас түйелер» соответственно, описываются процессы превращения из одушевленного в неодушевленный предмет.

В различных исследованиях называются три основные причины происходящих метаморфоз – превращений одних явлений в другие. Первая – крепкий сон или сильная усталость, при которых человек может превратиться в камень, зверя или птицу. Такие увлекательные волшебные сюжеты можно встретить в казахских и корейских мифах.

Мифы и легенды корейского народа настолько синкретично переплетены и тесно взаимосвязаны со сказочными сюжетными линиями, что представляется достаточно сложным провести между ними разграничительную линию и четко определить, где сказка, а где миф. Вместе с тем, вычлнить историческую правду из сказочных сюжетов почти невозможно.

Именно поэтому в фольклорном сюжете корейского народа об основоположнике корейского государства Чосон научной проблемой является отделение из мифа о Тангуне истинное от легендарного. В фольклоре корейского народа мифические герои предстают в полубогатырских, полубогатырских образах народных героев. Созидательные мифы о рождении вселенной, появлении первого человека занимают особенное место в мифологии корейского народа. Мифы о том, что сначала мир существовал в виде хаоса, а затем, благодаря созидательной деятельности богов и героев, в мире стали царить гармония и порядок, являются общими для всех народов мира.

Такие мифы встречаются у некоторых народов в упрощенной форме, в мифологии других – в виде довольно сложного художественного произведения. Герои-созидатели – основоположники корейского государства, встречающиеся в корейской мифологии, представляются в обобщенных группах под названием «конгук синхва» или «конгук сорхва». Рождение этих героев, их появление на свет также описывается в связи с чудесными явлениями и фактами. Например, некоторые герои являются

детьми бога неба Хуануна. И в казахских мифах среди других богов выделялся бог неба Тенгри.

Представляется возможным согласиться с мнением исследователя И.В. Стеблева, который говорил о том, что согласно памятникам тюркской письменности и, по мнению исследователей этого периода, во время Тюркского каганата мифы в определенной степени были циклизированы. Однако, вследствие недолгого существования этого государства данный процесс не был четко систематизирован [3].

Сюжетные линии некоторых древних казахских мифов о представлении земли в виде яйца, о том, что первая земная твердь появилась тоже из птичьего яйца, встречаются и в мифах других народов. Миф корейского народа о Тонмёне, основоположнике государства Пуё, описывает чудесное рождение этого героя. Согласно этому мифу, будущий правитель – плод непорочного зачатия. Узнав о чудесной беременности, действующий правитель приказывает убить эту женщину. Женщина рассказывала о том, что с неба ей было спущено облако в виде яйца, и она забеременела. Она разрешается сыном. Как ни старался злобный правитель убить этого мальчика, мальчик оставался жив. После этого, решив, что этот ребенок действительно послан богом неба, возвращает его матери. Благодаря тому, что корейские мифы сохранились в письменной форме, в них точно передаются имена людей, место и время происшествя. Такие мифы систематизированы и собраны в сборнике «Самгу саги». В мифе о Тангуне рассказывается о двух диких зверях – медведе и тигре. Следовательно, корейский народ в качестве тотемов выбрал себе именно этих животных. Тигр, не сумевший проявить выдержку и терпение, все равно считался для корейского народа одним из священных животных. В древних китайских памятниках письменности упоминается о том, что в первых годах нашей эпохи племена «Е» (по-китайски Вэй), проживавшие в центральных районах корейского полуострова, почитали своим божеством именно тигра. В последующие периоды тигр считался корейским народом хозяином гор и самым верным его спутником. В качестве параллели можно привести миф о том, что тюрки тоже считали себя потомками волка и почитали это животное как свой тотем.

Несмотря на то, что мифология корейского народа была систематизирована и упорядочена по определенному принципу, впоследствии из-за сильного влияния буддизма, конфуцианства и даосизма была существенно трансформирована. Мифология же казахского народа, по мнению ученых, не была приведена в какую бы то ни было систему, так и осталась в виде архаического мифа, затем вследствие различного рода запретов и гонений изменила свою жанровую форму. Казахские мифы в последующих эпохах стали выполнять не художественно-эстетическую функцию, а функции других жанров фольклора, таких, как сказка, *эпсана*, *хикая*. Вместе с тем, в последнее время научные исследования казахских

мифических сюжетов благодаря их реконструкции позволили определить достойное место мифологии казахского народа среди мифов народов мира.

Слова ученого С. Каскабасова о том, что нет народа без мифологии и нашим долгом является сохранение этих сюжетов для последующих поколений, наталкивают современных исследователей на серьезные мысли [4].

Мифология корейского народа, как и древние казахские мифы, по своей типологической характеристике относится к классическим мифам. Истории о народных героях, о подвигах, которые они совершают, истории о рождении человечества, о происхождении животного мира, об особенностях мира людей и мира зверей не выходят за рамки мировой мифологии, наоборот, являются типичными. Следовательно, изучая сходства и различия культурно-исторического развития народов, проживающих на одном этнокультурном пространстве, с точки зрения типологических, исторических, генезисных характеристик возможно достичь определенных научных результатов. Для дальнейшего культурного развития и роста каждый народ, безусловно, должен пересмотреть свое прошлое достояние, которое передавалось от поколения поколению. Именно это является неперенным условием перехода на следующий качественно новый этап своего развития.

Если подобные произведения искусства не рождаются на родной земле, трудно судить о том, повлияли ли они на духовную культуру других народов. Проблемы трансформации казахских мифов в мифы соседних корейского и китайского народов на сегодняшний день лишь начинают рассматриваться в рамках научных исследований.

Вместе с тем, невозможно отрицать и переход мифических сюжетов этих народов в мифологию казахского народа, синтезируясь с ней и смешиваясь. Поэтому истории, рассказанные в таком жанре фольклора, как миф, хоть и имеют типологические сходства между собой, не лишены также специфических особенностей.

Список использованных источников:

1. Турсунов Е.Д. Древнетюркский фольклор: истоки и становление. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 172 с.
2. Ким Г.Н. История Кореи. – Национальный Институт истории Кореи, 2007. – 240 с.
3. Стеблев И.В. К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы // Тюркологический сборник. – М., 1971. – 226 с.
4. Каскабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 268 б.

Ф.и.к., доцент
Ибраимов К. И.

"МАНАСТАН" ЖАЗЫЛГАН АЛГАЧКЫ ВАРИАНТ

Бүгүнкү күндө руханий маданиятыбыздын туу чокусу аталган "Манас" элибиздин сыймыгы, туу туткан мактанычы болуп калды. Ал эми бул эпостун кагаз бетине түшүп сакталып калышы жана маданий казынабыздан орун алып, экинчи өмүр сүрүшүн камсыз кылууда зор эмгек сиңирген адамдар болгон. Алардын бири - Ыбырайым Абдырахманов.

Ыбырайым адегенде «Манас» эпосун жыйноонун маанисине жеткире түшүнө бербегендиктен, аны жазып алууга анча көңүлдөнбөйт. Сагымбай Орозбак уулунун "Манасын" жазып алуу үчүн атайын чакырганда келбей да коёт. Анткени, жыйырма жылга жакын бала окутуп, ал ишке жан дили менен берилген тажрыйбалуу мугалим эл ичинде кадыр-барк күтүп калган. Бирок Нарын уездинин жооптуу кызматкерлери кийлигишип, эпосту жазып алуунун коомдук-саясий маанисин түшүндүргөндөн кийин ал макул болгон. 1922-жылы май айында Нарындын Үч-Чат деген жеринде Сагымбайдын айткан "Манасы" жазыла баштаган. "Ыбырайым арабча абдан тез жазган адам экен. Кол жазмасы абдан сулуу. "Манасты" Сагымбай эч качан жазып алууга ылайыктап айтып көрбөгөндүктөн, биз анын айтып бергенин жазып жетише албай койдук. Жалгыз Ыбырайым молдо гана анын айтканына жетишип жазууга үлгүрүп жатты. Ыбырайымдын бул жөндөмдүүлүгү бизди таң калтырды" - деп эскерет бул окуянын күбөсү, жыйноочу - С. Сооронбаев ("Ала-Тоо", 1967, №11, 152-бет).

Сагымбай Орозбак уулу манасчы эле эмес чоң акын да болгону белгилүү. Ал күнүмдүк оокаты үчүн чакырган жерге барып "Манас" эле айтпастан, ар кандай ырларды ырдап, кошок айткан, аш-тойлордо жар чакырып, чыккан атты, жыккан балбанды мактаган, акындардын айтышына катышкан. Сагымбай эл арасында өз боюн түзөп, бир сыйра кийимин тыңдап кийинип, жакшы ат минип жүргөнү менен үй-бүлөөсүнүн турмушу начар болгон. Ушундай турмушта турганда андан "Манас" эпосун жазып алууга туура келди. Ал мезгилде жомокчу менен жыйноочунун эмгегине атайы акы бөлүнүп, жарытылуу эчтеке деле төлөнбөсө керек. Ошондой болсо да, жыйноочулар манасчынын турмуш-абалын көрүп, аз да болсо материалдык жардам көрсөтүүгө аракет кылышкан.

Адегенде анча көңүлсүнбөгөн Ыбырайым эми эпоско бүтүндөй аралашып, ага жан дили менен берилип, акы албай, эч жерде иштебей, жанын үрөп "Манасты" жаза баштаган. Жергиликтүү жетекчилер Сагымбай менен Ыбырайымды черик элинин манабы Абдылда Жаанбаевге тапшырып, "Манасты" жазып бүткөнчө конок катары үйүндө күтөсүң деп милдеттендирген. Манасчы менен жыйноочунун эскерүүлөрүнө караганда Абдылда бир жылча бул милдетин так аткарыптыр. Бирок, бара-бара бул манап да өз милдетинен баш тартат. Ал манап "Манасты" жазганда мени да кошо жазгыла деп талап кыла баштайт.

Бул вариантты алгачкы изилдөөчүлөрдүн бири казак окумуштуусу Мухтар Ауэзовдун жазганына караганда Сагымбай бүткүл поэманы бир жылга жакын убакытта жаздырып бүтүрүүгө тийиш болгон. Чынында эле иштин башталышы өндүрүмдүү, натыйжалуу болуп, макулдашылган талапка ылайык өлчөмдө жа-

зылып турган. Адатта "Манасты" жазууга ылайыктап айтып берүүгө кыйын. Анткени эпос табигый шартта айтылбаган соң манасчыны тажатып, чыгармачылык шык, эргүү ойдогудай деңгээлде болбойт. Бирок манасчы да жыйноочу да иштеп жаткан иштеринин баалуулугун, жооптуулугун сезишкен. Ошон үчүн "Манасты" жазып жатканда күн батып, таң атканы билинбей жүрдү. Төрт жыл түгөнбөгөн сыяктанат, ал тамаша жана өзүнчө бир мектеп катарында өтүп кетти" - деп эскерет "Манасты" жазган учурларын кийин Ыбырайым Абдырахманов. (Алыкул Осмонов. Чыг. жыйн. II том, - Ф. 1965. 59-бет.). Бала кезинен манасчылар менен көп аралашып, алардын айткандарын жат алган Ыбырайым жазып жатканда көз алдына "Кырк чоронун", "Манастын" элестери келип, кээде дүңгүрөгөн дабыштар угулуп, жазып жатканда артынан Алмамбет келип карап тургансып туюлчу экен. Бул болсо Ыбырайым эпоско биротоло аралашып, анын дүйнөсү, каармандары менен кошо жашай баштаганын айгинелейт.

Ушундай зор ынтаа менен киришкен Ыбырайым Абдырахманов бир жайдын ичинде эле Сагымбайдан 29 миң саптан турган биринчи жана экинчи томду жазып алууга үлгүргөн. Бул эки томду жана кийин жазылган үчүнчү томду Сагымбай зор чыгармачылык эргүү менен эч кыйналбастан, көңүлдөнүп айтып берген. Ыбырайымдын М. Ауэзовго берген маалыматына караганда бул мезгилде жазылган "Манастын балалык чагы", "Каныкейге үйлөнүшү", "Алтайдагы окуялар", "Алмамбет менен Кошойдун жомоктору" сыяктуу эпизоддор жакшы чыккан.

Бирок "Манасты" жазуу ушул калыбында жүрүп отурбады. Илим комиссиясы менен анын өкүлдөрү баштаган ишти акырындык менен унуткарып, манасчы менен жыйноочуга эч кандай көңүл бөлбөй, өз бетинче калтырышат. "Манасты" жазууга ыңгайлуу шарт түзүлбөй, иштөө кыйындайт. Алардын турмуш-тиричилиги начарлап кетет. Сагымбай өз үй-бүлөөсүн, бала-бакырасын көп ойлонуп тынчы кете баштайт. Турмуш кыстап келгенде үй-бүлөөсүн багуу үчүн каражат издеп, тез-тез Кочкордогу үй-бүлөөсүнө барып турууга туура келет. Ошентип бара-бара манасчынын чыгармачылык эргүүсү бошоңдоп, кызуу киришкен иштин илеби кайтат. Жазуу иши тез-тез үзгүлтүккө учурай баштайт. Иштин мындай абалына тынчсызданган Ы. Абдырахманов бир нече ирет кат жазып борборго кайрылат. Бирок андан эч натыйжа чыкпайт. Жыйноочу менен манасчыга карата болгон мындай кайдыгер мамиле алардын чыгармачылык демин суутуп, көңүлдөрүн иренжиткен.

1924-жылы ноябрь айында С. Орозбак уулу менен Ы. Абдрахманов Ташкентке чакыртылат. Ыбырайым Анжиян менен Сагымбай Фрунзе аркылуу барышмак болуп макулдашат. Бирок Сагымбай Фрунзеге келип, андан ары кандайдыр бир себептер менен бара албай калат. Ыбырайым Ташкентке барып, январь айында Кыргыз областы Ташкенттен кызыл байрак менен көчкөндө ошол поезд менен кайра келген. Кандай максатта чакыртылып, эмне сөз болгондугу жөнүндө маалымат жок. Кийинки жылы февраль айында кайрадан Ташкентке чакыртышат. Алар буга чейин жазылган "Манастын" алты томун ала келип, Ташкентте он күнү туруп калышат. Ошол кезде Илим комиссиясында иштеп жүргөн Кусейин Карасаев сакалын ак аралап калган Сагымбай манасчыны айбанаттар ажайыпканасына ээрчитип баргандыгын, ар түрдүү жаныбарлар үжүрөсүндө жазылган жазууну окуп берип түшүндүргөндүгүн, манасчы өзү да окугандай түр көрсөткөндүгүн эскерет. Ташкенттеги атайын чакырып барган адамдар Сагымбай менен Ыбырайымды көңүлсүз, салкын кабыл алышып, эч кандай иштиктүү

деле жардам көрсөтө алган эмес. Тескерисинче, жазылган эпосту сынга алып, тез жаздырып бүтпөйсүң деп манасчыны күнөөлөгөн соң, жылуу сөз күтүп, чоң үмүт аркалап барган манасчы менен жыйноочунун шаабайы сууп кайтат. Айрым бир адамдардын Сагымбай менен Ыбырайымга түшүнбөстүктөн улам жазаган мамилеси алардын чыгармачылык шыгын түшүрүп, эпостун өз деңгээлинде сапаттуу жана тез жазылып бүтүшүнө тескери таасир эткендиги өкүнүчтүү.

Ташкенттен келгенден кийин алар улам бири - бириникине жашап, "Манасты" жазууну улантышат. Бирок "Көкөктөйдүн ашы", "Чоң казат", "Кичи казат" өңдүү эпизоддор баштагыдай болбой, мурда жазылган окуяларга салыштырганда айтылып жүргөн деңгээлине жетпей калган. Ыбырайым канчалык өтүнүп суранса да, манасчы менин билгеним ушул деп "Чоң казаттын урушун", "Манастын өлүмүн" эң эле кыскартып айткан. үчүнчү том аяктап, кийинки томдор башталып калган кезде, бул ишти уюштуруучуларга карата кайрылып, манасчы кат формасындагы ырларды жаздырган. Даттануу, жеме-жукага алып таарынуу маанайында жазылган бул ырлардан жомокчу менен жыйноочунун өздөрү да, үй-бүлөөсү да турмуштук оор абалда калгандыгы төмөнкүдөй ыр түрмөктөрүнөн улам ачык-айкын эле көрүнүп турат.

Арстан Манас баатырдын,
 Жазылып болду тамамы.
 Көз салбастан дурустап,
 Кетирдиңер чаманы.
 Жазган молдо Ыбырай,
 Калем тартып жадады,
 Айткан акын Сагымбай
 Жүдөп бала - бакырам,
 Жүздөрүн үйрүп карады.
 Кара сакал агында,
 Карып калган чагында,
 Сандуу түмөн сөз айтып
 Бул Сагымбай куруду.
 Он бир том китеп жазылды,
 Жазылган качан басылды.

(Кол жазма фондусу, №489/206, 1,5-бет)

Кыргыз автономиялуу областы түзүлгөндөн кийин "Манасты" жыйноо ишин Кыргыз эл агартуу комиссариаты өз колуна алып, Сагымбай менен Ы. Абдырахмановдун иштөө шарты кыйла жакшыра түшкөн. Кандай кылган менен "Манасты" жазуу төрт жылга созулуп кетти. Акыркы жыл өтө оор болду. Анткени жетинчи томду жаза баштаган мезгилден тартып, Сагымбай катуу ооруга чалдыгып, өтө унутчаак болуп кетет. Кээде беш-алты бет араң айтып берип, бат эле эс алууну сурап, ошо замат уктап кеткен учуру болгон. Азыр эле айтканын унутуп, дайыма өзүнүн сөзүн өзгөртүп, эсинен чыгарып, кечээ же бүгүн эртең менен айтканын кайра айтып, азыр эле жазылганды окуп берүүнү улам-улам сурап турган. Сагымбайдын ден-соолугунун начарлап кетиши мурда иштеп көрбөгөн ишке абдан чарчагандыгы менен да байланыштуу болушу мүмкүн. Чынында эле эпосту жазып алууга ылайыктап, бир нече жыл бою айтып берип олтуруу Са-

гымбайды тажатып, зериктирип жиберген. Абдрахмановго өзү абдан чарчап жүргөндүгүн, "Манас түшүнө көп кирип, эл алдына чыгып айтпай калдың, Манасты ырсыз калтырдың" деп күнөөлөгөнүн айткан Сагымбай. Эпоско бүт жан дүйнөсү менен берилген Сагымбай балким мындай түштөн сестенип, чочулап корксо керек. Бул да кезегинде манасчынын ден-соолугуна таасир этпей коймок эмес.

Манасчы да жыйноочу да бул ишке баш оту менен кирип иштеп, болгон күч аракетин, билимин жумшап, төрт жыл бою эл үчүн иштеп эмгектеништи. Турмуш-тиричилик жактан оор шарттарга карабастан манасчыга тирек, демөөр болуп, өзгөчө кайрат, аракет аркасында Ы. Абдрахманов Сагымбай манасчыдан жомоктун 188666 саптан турган "Манас" бөлүгүн жазып үлгүрүп, эпостун эң соңун вариантын алып калды. Улуу манасчы өздөрүнүн эмгенин туура баамдап:

Көркөм сөздөр чыгыптыр,
Акындардын сөзүнөн
Жазган молдо Ыбырай,
Жаш акты эки көзүнөн.
Айткан акын Сагымбай,
Адашты акыл-эсинен.
Өзгөчө кылдык эмгекти,
Көпчүлүктүн ишинен - деп жаздырган экен..

(Кол жазма фондусу, инв. №489/206, 1,6-бет).

Чынында эле, манасчы менен бирге баардык кыйынчылыктарга чыдап, "Манасты" эл арасында айтылып келгендей толук жазып алуу үчүн көп жыл аракеттенип, акыры бул ишти аягына чыгарган Ыбырайымдын эмгегине баа жетпейт. "Эгерде Ыбырайым ага ошончолук абийирдүүлүк, чын берилгендик жана маданияттуулук менен бул эпосту ХХ кылымдын улуу манасчысы Сагымбай Орозбак уулунан жазып калбаган болсо, кыргыз эли чоң олжодон айрылган болор эле. Бул кишинин бөтөнчө эмгеги мына ушунда!" - деп жазат акын Алыкул Осмонов (Чыг. жыйн. II том. - Ф., 1965, 59-бет). 1922-1926-жылдардын аралыгында жазылып алынган Сагымбайдын "Манасы" совет мезгилинде кагаз бетине түшкөн эң алгачкы вариант. Фольклорист окумуштуулардын пикирине караганда бул башка варианттарга салыштырганда толугу, көлөмдүүсү жана көркөмдүк деңгээли жагынан да мыктылардын бири.

Жогоруда эскертилгендей, Сагымбай катуу ооруга чалдыгып, ушунун натыйжасында Ыбырайым эпостун "Манас" бөлүгүн гана жазып бүтүп, "Семетей" жана "Сейтек" бөлүктөрүн жазып алууга мүмкүнчүлүк болбой калат. Ошол бойдон кайра мурдагы калыбына келе албай жүрүп, Сагымбай Орозбаков 1930-жылы дүйнөдөн кайтат. Манасчынын "Семетейи" менен "Сейтегинин" жазылбай калганына Ыбырайым катуу өкүнүп жүргөн дешет. Анткени, Сагымбай өзүн жана өздөрүнүн укум-тукумун колдоп, даарып жүргөн Семетей деп эсептеп, "Семетей" эпосун өзгөчө шык менен айтчу экен. Семетейдин Коңурбайдан кун кууган урушун айтканда, жөн эле эсим оогон деп айтканы бар Ыбырайымдын. Сагымбай "Сейтекти", анын укум-тукумдарын да мыкты айта билген.

Ф.и.к., доцент
Ибраимов К. И.

ООЗЕКИ СӨЗ ӨНӨРҮН ЖАРЫЯЛОО ЖАНА ИЗИЛДӨӨ МАСЕЛЕЛЕРИ

"Сөз өнөрүнүн башаты" аталган элдик оозеки чыгармаларды изилдөө жумушу үч багытта жүргүзүлөрү белгилүү: оозеки сөз өнөрүн эл арасынан жыйноо, топтолгон материалдарды иретке келтирип, жарыялоо жана аларды изилдөө. Эл оозунан жазылып алынган чыгармаларды жарыкка чыгаруу, изилдөө иштери өткөн кылымдын жыйырманчы жылдары колго алына баштаган эле. Азыркыга чейин улантылып келаткан ушул багыттагы айрым маселелер жөнүндө төмөндө сөз болмокчу.

Фольклорду жарыялоо. Элдик оозеки чыгармаларды жыйноо жана жарыялоо иштери бир эле мезгилде жүргүзүлүп келди. Ошол жыйырманчы жылдардын ичинде эле белгилүү жомокчу Тыныбектин айтуусунда "Семетей" эпосунан үзүндү (М., 1925), Молдо Кылычтын "Тамсилдери" (М., 1925), Тоголок Молдонун "Насыяты" (М., 1925), Боогачынын "Секетбайы" (М., 1925) менен "Күйгөнү" (Ф., 1927) жана Эл агартуу комиссариаты алдындагы Билим борборунда жыйналган фольклордук чыгармалардын негизинде түзүлгөн "Кошоктор" (Ф., 1928) аттуу жыйнак өзүнчө китеп болуп басылып чыкты. Сейрек болсо да газета-журнал беттерине фольклордук чыгармалардан жарыяланып турду. Алсак, 1923-жылы "Чолпон" журналына Аалы Токомбаевдин айтуусу боюнча "Курманбек" эпосу жарык көргөн. Музыкавед А. Затаевичтин эмгектеринде кыргыз эл ырларынан айрым тексттер жарыяланган. 20-жылдардын ортосунан тартып чыга баштаган окуу китептеринде да элдик оозеки чыгармаларга кеңири орун берилген. Кыргыз тилиндеги алгачкы окуу китеп - "Кыргыз алиппесинин" (1924) ичинде эле ондогон макал-ылакаптар, жаңылмачтар менен табышмактар, тамсилдер менен кызыктуу ырлар бар.

1929-1935-жылдардын аралыгында фольклордук чыгармаларды жарыялап туруу кескин түрдө басаңдап кеткен. Ушуга байланыштуу Кыргыз АССРинин эл комиссарлар совети Маданий курулуш илим-изилдөө институтунун акыркы жылдардагы ишин карап, "Манас" эпосун басмага даярдоо боюнча иш алга жылбай жаткандыгын, институттун өзүндө сакталып турган бай фольклордук материалдар өтө эле аз санда жарыялангандыгын жана да фольклордук чыгармаларды жыйнап алууну уюштуруу таптакыр болбой калгандыгын ачык көрсөтүп, бул маселе боюнча атайын токтом кабыл алган. 30-жылдардын экинчи жарымынан тартып элдик оозеки чыгармалар көбүрөөк басыла баштаган. 50-жылдардын ортосуна чейин негизинен "Манас" эпосунан үзүндүлөр жана элдик дастандардын көпчүлүгү элге тартууланды. Алсак, К. Акиев, А. Үсөнбаев, С. Каралаев, А. Тыныбеков сыяктуу залкар таланттардын айтуусунда 1938-жылы "Курманбек", "Кедейкан", "Кожожаш", "Саринжи Бөкөй", "Төштүк", 1938-жылы "Жаныш, Байыш", 1940-жылы "Олжобай менен Кишимжан", "Эр Табылды" эпостору басылып чыккан. Ал эми 1940-1941-жылдары "Манас сериялары" деген ат менен "Каныкейдин жомогу", "Манастын балалык чагы", "Манастын өлүмү", "Каныкейдин Тайторуну чапканы", "Алооке хан", "Макел дөө", "Семетейдин Букардан Таласка келиши", "Үргөнч" сыяктуу он чакты китепче жарык көрдү. Булардын басымдуу

көпчүлүгүн Ы. Абдрахманов басмага даярдаган. 1944-жылы С. Орозбаковдун варианты боюнча "Биринчи казат" басылып чыккан.

Бул жылдары негизинен эпикалык поэзияга, асыресе, "Манас" эпосуна көбүрөөк көңүл бөлүнгөндүктөн, элдик оозеки чыгармачылыктын башка түрлөрү экинчи планда кала берген. "Эр жигит эл четинде, жоо бетинде" (1942, түзүүчү Ж. Бейшекеев), "Кыргыз элинин Ата-Мекендик согуш жылдарындагы фольклору" (1947, түзүүчү А. Тайгүрөңов), "Кыргыздын макал менен лакаптары" (1948, түзүүчү Б. Керимжанова) деген жыйнактарды эске албаганда, фольклордук чыгармалардын өзүнчө жанрдык түрлөрүнө карай жыйнактарды түзүп чыгаруу 60-70-жылдарга чейин колго алынбады. 1960-жылдардын ортосунан тартып гана элдик ырлардын, жөө жомоктордун, тамсилдердин, макал-ылакаптардын, санат, насыят жана терме ырларынын, айтыштардын, балдарга арналган элдик чыгармалардын жыйнактары басылды. Атайын экспедициялардын же жеке адамдардын жыйнаган материалдарынын негизинде жарык көргөн жыйнактар да бар. Жогоруда аталган кенже эпостор 1956-1958-жылдары жана 70-жылдардан кийин да бир нече ирет кайталанып жарык көрдү. Алардын катарына "Жаңыл Мырза", "Мендирман", "Эр Солтоной", "Гүлгаакы", "Ак Мөөр", "Жоодарбешим, Сейитбек", "Карач Көкүл баяны" сыяктуу бир катар дастандар кошулду. Эпикалык поэзиянын океаны эсептелген "Манас" эпосу биринчи жолу бириктирилген вариант түрүндө 1958-60-жылдары төрт китеп болуп жарык көргөн эле. Ал эми улуу манасчылар С. Орозбаков менен С. Каралаевдин варианттары 80-жылдардын башында өз алдынча томдуктар түрүндө эл колуна тийди. "Манас" эпосунун 1000 жылдыгына (1995) байланыштуу эпостун жарык көргөн варианттары, академиялык басылмалары дагы да толуктала түштү десек болот. Бирок колдо болгон варианттарды толук бойдон калктын өзүнө кайтарып берүү али келечектин иши бойдон калууда.

Кыргыз элинин оозеки чыгармаларын орус тилине которуу 30-жылдардын ортосунан башталган. Адегенде жер-суу аттарына байланышкан легендалар, элдик ырлардын үлгүлөрү, жөө жомоктор, айрыкча "Манас" эпосунан үзүндүлөр көбүрөөк которулуп, алар негизинен мезгилдүү басма сөздө же айрым жыйнактардын ичинде жарыяланып келсе, 50-жылдардан баштап котормо ишинде кыйла жылыштар болгон. Кыргыз элинин жөө жомоктору бир нече жолу орус тилинде басылды. Кенже эпостордун көпчүлүгү, элдик ырлардын үлгүлөрү, макал-ылакаптар, лирикалык чыгармалар өзүнчө жыйнак же антологиялар түрүндө жарык көрдү.

"Манас" эпосун биринчи болуп орус тилине которууга киришкен проф. Е. Д. Поливанов болду. 1935-жылдан баштап "Советская Киргизия" газетасына эпостун орусча тексти басылып турду. Ошол эле жылдары (1936-37) эпостун айрым үзүндүлөрүн С. Клычков, Э. Беккер, Ф. Ощакевич да орус тилинде жарыялашкан. 1936-жылдан баштап "Манас" эпосун орус тилине которуу үчүн акындар М.Тарловский, Л. Пеньковский, бир аз кийинчерээк С. Липкин чакыртылат. 1937-жылдан тартып жергиликтүү жана борбордук мезгилдүү басма сөз беттеринде үзгүлтүксүз жарыяланып турган, үзүндүлөрү китеп болуп да чыккан. Ал эми 1946-жылы "Манас" ("Чоң казат" бөлүмү) орус тилинде өзүнчө көлөмдүү китеп болуп басылды. 1980-жылдардын башынан тартып эпостун орусча академиялык котормосу томдуктар түрүндө чыга баштады.

Кыргыз фольклору башка элдердин тилдерине да кеңири которулган. Кыргыз элинин жөө жомокторун, элдик ырларын, лирикалык чыгармаларын, эпосто-

рун казак, өзбек, украин, азербайжан сыяктуу ондогон элдер өз тилдеринде окушат. "Манастын" бириктирилген варианты толук түрдө казак тилинде басылып чыккан. Айрым бөлүмдөрү өзбек, тажик, немец, француз, венгр, түрк ж.б. тилдерге которулган.

Ошентип, бүгүнкү күнгө чейин кыргыз фольклорунун тематикалык жана жанрдык топтору боюнча жыйырмадан ашык жыйнактары жана ошондой эле сандагы "Манас" эпосу башында турган элдик дастандары басылып чыкты. 1996-жылдан бери "Эл адабияты" сериясынан кыргыз фольклорунун 40 томдугу жарык көрө баштады. Бул кубанарлык нерсе. Бирок элдик оозеки чыгармалар ушуну менен эле чектелбейт, жарык көрүү кезегин күтүп турган чыгармалар али да арбын. Басылып чыккан фольклордук чыгармалар, сакталып турган кол жазмалар болсо изилдөө иштери үчүн баа жеткиз материалга, илим булагына айланды.

Фольклорду изилдөө. Кыргыз фольклорун изилдөө иши да "Манас" эпосунан башталды. 1922-жылы Ташкенттеги Күн чыгыш университетинин профессору, тюрколог П. А. Фалевдин "Кара кыргыздын эпосу кандайча курулат" деген эмгеги "Илим жана агартуу" журналынын биринчи санына басылып чыгат. Бул советтик түзүлүштүн учурунда эпосту атайын илимий изилдөө ишинин башталышы болчу. Автор эпостун ыр түзүлүшүн талдоого алып, аны түрк элдеринин байыркы жазуу эстеликтерине салыштырып, мазмун жана форма жактан окшоштуктарды табууга аракеттенген. Кыргыз фольклору жөнүндө алгачкы иликтөөлөрдүн дагы бири орус окумуштуусу М. Ф. Гавриловко тиешелүү. Ал 1927-жылы Орто Азия университетинин бюллетенине кыргыз эл жаңылмачтары жөнүндө илимий макала жарыялап, бул жанрга карата баалуу ой пикирин айткан. 20-жылдардын ичинде кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы жөнүндө жарыяланып турган кыскача кабарларды эске албаганда илимий изилдөө багытындагы иштер ушуну менен эле чектелет.

1928-жылы казак элинин белгилүү жазуучусу, көрүнүктүү илимпоз, академик Мухтар Ауэзов "Манас" эпосунун жазылып алынган варианты менен таанышып чыгып, Саякбай, Молдобасан өңдүү айрым манасчыларды өзү айттырып уккандан кийин, бул эпосту изилдөөгө белсенет. 1935-жылдан эпос жөнүндө алгачкы макалалары жарыялана баштайт. Ошол жылдардан (1937) тартып В. Винников, Ө. Жакишев, М. Кырбашев, Е. Мозольков, Ф. Ощакевичтин макалалары жарык көрүп, "Манас" эпосун ар тараптуу изилдеген илимий макалалардын саны жыл санап арбый берген. Согуш жылдарында В. М. Жирмунский, А. Н. Бернштам, С. М. Абрамзон, П. Н. Берков, Ө. Жакишев, К. Рахматуллин сыяктуу белгилүү окумуштуулар аралашып, эпоско жалпы мүнөздөмө беришкен, эпостун жаралуу доору, тарых менен байланышы, башка түрк элдеринин баатырдык эпостору менен болгон карым-катышы, этнографиялык жагы каралган, манасчылардын өмүр баяны жана чыгармачылык өзгөчөлүгү изилденген, Сагымбай менен Саякбайдын варианттарындагы бөтөнчөлүктөр аныкталган. "Улуу патриот укмуштуу "Манас" (К. Рахматуллин, 1943), "Манасты изилдөөгө киришүү" (В. Жирмунский, 1948) " деген эмгектер жарык көргөн.

1952-жылы өткөрүлгөн илимий конференцияга байланыштуу макалалар басма сөздө кеңири орун алды. "Манас" эпосунун элдүүлүгү жөнүндө маселеге

көрүнүктүү окумуштуулар, айрыкча кыргыз интеллигенциясы активдүү катышты. Конференция "Манас" эпосун элдик эпос деп тапкандан кийин, аны ар тараптан изилдөөгө кеңири жол ачылды. "Манас" эпосун изилдөөдө, бастырып чыгарууда академик Б. М. Юнусаливдин эмгеги зор. 60-жылдар ичинде эпосту илимий изилдөө проблемалары (С. Мусаев), жарыялоо маселелери (А. Петросян), идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү (М. Мамыров), эпосту жазып алуу, изилдөө тарыхы (З. Мамытбеков), поэтикасы (С. Бегалиев) каралды. "Манас" эпосун изилдөө боюнча орчундуу эмгектерди топтогон эки жыйнак басылып чыкты. Кийинки мезгилдерде болсо эпостун келип чыгышы жана тарыхый өнүгүшү (Р. Кыдырбаева, Э. Абдылдаев), традициялуулук жана индивидуалдуулук, манасчылардын айтуучулук чеберчилиги (Р. Кыдырбаева), эпикалык окуялардын сүрөттөлүшү (О. Сооронов), баатырдык мотивдер (А. Сыдыков), эпостун стили (К. Кырбашев), образдар (Р. Сарыпбеков), эпостун варианттары (Р. Кыдырбаева, К. Кырбашев, А. Жайнакова), "Семетей" жана "Сейтек" эпостору атайын изилдөөнүн объектисине айланды. "Манас" эпосун дүйнө элдерине кеңири тааныштыруу максатында С. Мусаевдин "Манас эпосу" деген эмгеги бир нече тилде басылып чыкты. Ал эми эпостун 1000 жылдыгына карата "Манас" таануу илими жаңы тепкичке көтөрүлгөнү айдан ачык нерсе.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын изилдөө иши жалаң "Манас" эпосу менен чектелбей тургандыгы ырас. Фольклордук чыгармалар канчалык жанрга, түрлөргө бай болсо, аларды изилдөө да ошончолук ар тараптуу келет. 1940-жылдардын башында Ө. Жакишев кыргыз фольклоруна жалпы мүнөздөмө берип жазып чыкса, М. И. Богданова аларды жанрдык жактан классификациялап, ар бир жанрдын ички табиятын, жанрдык касиетин ачып берүүгө аракеттенген. Бирок 50-жылдардын акырына чейин бул багытта олуттуу эмгек жаралбады. 1960-жылдан тартып, "Кожожаш", "Эр Төштүк" (С. Закиров), "Саринжи Бөкөй", "Жаңыл Мырза" (Р. Кыдырбаева), "Курманбек", "Эр Табылды", "Кедейкан" (Б. Кебекова) эпосторунун идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүгүн иликтеген монографиялар, Ж. Субанбековдун "Кыргыз элинин баатырдык эпостору" (1970) деген көлөмдүү эмгеги басылып чыкты. Кыргыз фольклору жанрдык жана тематикалык өзгөчөлүктөрүнө карай изилдене баштады. 1973-жылы жарык көргөн "Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки" фольклористтердин көп жылдык эмгегинин үзүрү болуп калды жана бүгүнкүгө чейин кыргыз фольклору боюнча жазылган бирден бир фундаменталдуу эмгек болуп келет. Акыркы жылдары эпостордун тилдик өзгөчөлүгү (М. Мураталиев), кыргыз-казак фольклордук байланышы (Б. Кебекова), кыргыз фольклорун жыйноочулар (К. Ибраимов, А. Токмбаева), "Эр Төштүк" эпосунун поэтикасы (С. Кайыпов), балдар фольклору (А. Акматалиев, Г. Орозова), дин, арман, ырым-жырым, каада-салт ырлары (А. Акматалиев, Б. Кебекова, М. Мукасов), кенже эпостор (М. Мукасов) манасчылык өнөр (Ж. Орозобекова) жөнүндө илимий эмгектер жазылды, бүтүндөй кыргыз фольклорунун жанрдык түрлөрүн иликтөөгө аракеттенген эмгектер бар (Т. Танаев), кыргыз фольклору боюнча жазылган диссертациялык иштер арбын. Антсе да алдыда аткарыла турган иштер, чечиле элек маселе, кол тие элек проблемалар жок эмес.

Колдонулган адабияттар:

1. Бектенов З. Кыргыз элинин фольклорун жыйнагандар жана аларды илимий жактан басмага даярдагандар жөнүндө маалымат. (Кол жазма). 1983, 28-апрель. - Автордун өздүк архивинен.
2. Культурное строительство в Киргизии 1930-1941 гг. Сборник документов и материалов Т. II, ч. 2 - Ф., 1972.
3. Кыргыз адабиятынын тарыхы. II том, - Б., 2002.
4. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. - Ф., 1973.
5. Мусаев С. "Манас" жөнүндөгү илим 60 жылда. - "Советтик Кыргызстан", 1977, 4-июль.

КРУИА, Тил жана адабият институтунун илимий кызматкери
КТМУ аспиранты
Кулбаракова З.

"МАНАС" ЭПОСУНДАГЫ ТҮШ КӨРҮҮ МОТИВИ ЖАНА АНДАГЫ ЖАНЫБАРЛАРДЫН ТОТЕМДИК БЕЛГИЛЕРИ

Түш көрүү мотиви - бардык түрк элдеринде кезиккен салттуу мотивдерден бири. Ал айрыкча эпикалык чыгармаларда арбын кездешет. Бул мотивдин түбү байыркы мифологиялык ишенимде жатат. Түшкө маани берген мезгилден тарта түш түрк элдеринин ишенимине жана жашоо-турмушуна аралашып кирип кеткен. Айрыкча теңирчиликте катуу тутунган элдин аң-сезими түш менен байланыштуу болгон. "Түш", "аян" – адамдын тагдырында, алдын ала жакшылыктан же жамандыктан кабар берип турган жогорку күчтөрдүн таасири менен пайда болгон көрүнүш. Азыркы учурда бул кубулушту метафизика, квантофизика, парapsихология жана медициналык илим тармактары илимий түшүндүрмөлөр менен жеткиликтүү изилдеп жатышат. Түш көрүү бүгүнкү күндө да башка түрк элдеринин социалдык жашоо-турмушунда, ишениминде абдан маанилүү орунда турат. Ага аяр мамиле кылышат. Байыркы мезгилде жаман түш көргөн адам эртең менен түшүн аккан сууга айтып, андан соң кудайга жалынган. Жакшы түш көргөн адам жакындарына кубанычтуу кабар катары айтып жорутушкан. Сүйүнчү айткан. Түш көрүү ар бир буюмдун, жан-жаныбарлардын жана жаратылыштын мааниси бар. Аны атайын гана түштү жоруган адамдар билишет. Түш көрүү чоң жана кичине болуп экиге бөлүнөт. Кичине түш көргөн адам күндөгү көргөн түшүнөн айырмаланып кымбат баалуу буюмдун же күчтүү жаныбарлардын же болбосо жашоодо болбой турган окуялардын болушун түш көрөт. Ал жакшы кабар берет же жамандыкты эскертет. Буларды жакшы жышаан же жаман жышаан деп аташат. Ал эми чоң түш бардык адамдардын түшүнө кире бербейт. Андай түш чанда гана болот. Болгон учурда жашоого сыйбай турган көрүнүш менен түшкө кирет. Көзү өткөн адамдардын кайрылуусу, көктөн бир нерсенин түшүшү, ажыдаар-жолборстордун түшкө кириши ж.б. у. с. көрүнүштөр аркылуу аян берилет. "Түштү кечинде айтпайт эртең менен айтат", "Жакшы түш жакшы жышаан", "Жаман түштү сууга айт" деген сөздөр эл арасында айтылып сакталып келет. Түш көрүү менен адамдар күтүп жүргөн кабарларынан, боло турган иштеринен жана сагынган, издеген адамдарынан кабардар болушат. Ата-бабаларыбыз айткандай кыргыз атуулу түшүн баардык адамдарга айта бербейт. үй-бүлөдөн улуу муунга кайрылат, айыл-ападан карыя-аксакалдарга же болбосо бүбүлөргө айтышат¹. Түш көрүү элдик маданиятта жана элдик социумда көп кезиккен көрүнүш, ишеним катары каралса, фольклордук чыгармаларда абдан арбын учураган мотив.

Түш көрүү мотиви улуу "Манас" эпосунан тарта бардык элдик оозеки чыгармачылыкта бар. "Манас" эпосунда да түш көрүү - алдын ала айтылган кабар, жышаан, боло турчу нерсеге түшкөн аян катары көркөм-эпикалык чөйрөнү түзүүдөгү орчундуу орун ээлеген мотивдердин бири. Каармандардын ички конфликтин, психологизмин, драматизмин, траго-комедиясын да билдиргенге жар-

¹ Жумагулов М., Кудабаяева Г. "Манастагы" каармандардын касиеттери. – Б., 2008. 12-б.

дам берген жана сюжеттик линияны курчуткан функцияга ээ. Эпосто түш көрүү абдан эле арбын. Бул мотивдин элдик ишенимден пайда болгон көркөм мотив катары функциясы бар. Анткени сюжеттик линияны курчутуп кызыткандан башка түштүн компонентин түзгөн баалуу байыркы булактарды көрүүгө болот. Аны менен байыркы кыргыз эли эмнеге ишенгенин жана этно-маданий түшүнүгүн, дүйнө таанымын үйрөнөбүз. "Манас" эпосундагы түш көрүү мотиви эпикалык чыгарманын жанрына жана спецификалык чөйрөсүнө жараша өнүгөөрүн жана компоненти да чыгармага жараша болооруна көзүбүз жетти.

"Манас" эпосу - жанры боюнча баатырдык эпос. Эпосто түш көрүү мотиви да баатырга жана ал катышкан курч окуяларга байланыштуу өнүгүп, курчуп олтурат. Андагы майда-сюжеттик окуялар бири-бирин менен түш аркылуу байланышып, эпосто бир бүтүн система, тактап айтканда түш көрүү мотивинин системасы катары орун алат.

- Баатыр төрөлөөр алдындагы түш;
- Баатыр бойдо бар кездеги түш;
- Баатыр төрөлүп андан ары боло турган окуяларынан кабар берген түш;
- Баатырды душмандар издегендеги түш: Эсенкандын түшү, Бакайдын түшү;
- Үйлөнүүдөгү түш;
- Жортуул түштөрү;
- Каныкейдин түшү;
- Баатыр-Манастын түшү (Алмамбет менен дос болоордогу кабар);
- Баатырдын өлүмүн аян берген түш (Каныкейдин түшү).

Жогорудагы түш көрүү мотивдери салттуу поэтикалык формулалар жана эпикалык тил менен көркөм сүрөттөлүп берилген. Алар сюжеттик линияны өнүктүрүп, курчутуп жана эпикалык чыгарманы кызыткан өзгөчөлүккө ээ. Анын компоненти да эпикалык чыгарманын негизги мазмуну менен байланышкан. Түш көрүү баатырдын төрөлгөнүнөн тарта өлүмүнө чейин коштоп жүрүп олтурса ички түзүлүш компоненти да ошого байланыштуу болот. Баатырга кандай буюм-тайымдар, жаныбарлар жана жаратылыш кубулуштары жакын болсо ошолор көбүрөөк берилген. "Манас" эпосу көп катмардуу мезгилди камтыган мифологиялык сюжеттен тарта чыныгы этникалык жашоо-турмушту ичине алган эпикалык чыгарма болгондуктан мифологиялык элементтерди, учурдагы буюм-тайымдарды көрүүгө болот. Айрыкча түш көрүү мотивдеринде каармандардын образы жаныбарлардын сапатына салыштырылып чагылдырылган. Алардын бул мотивде орун алышы көркөм функциялык кызматты аткарат жана адам менен жаныбар ортосундагы руханий байланыштагы байыркы тотемдик ишенимин жашатып келет.

"Манас" эпосунда негизги сюжеттик линияны курган, эң ири түш көрүү мотивдер Жакыптын түшү, Эсенкандын түшү, Манастын түшү, Каныкейдин түшү болуп эсептелет. Жакыптын түшү менен Эсенкандын түшү Манастын төрөлүшү жана балалык чагындагы сюжетте, Манастын түшү Алмамбеттин окуясында, Каныкейдин түшү Кичи казатта - Манастын Четбээжинге кеткен сюжетте кездешет. Бул түштөрдө жогоруда белгилеп өткөндөй көбүнчө жаныбарлар чагылдырылат. Жаныбарлардын ар бирөөсүнүн өзгөчө белгилери бар жана түштү, аянды билдирген жалпы типологиялык окшоштуктарды камтыйт. Мисалы Жа-

кыптын¹ жана Каныкейдин² түшүндөгү бүркүт, Манастын түшүндөгү³ жолборс кыраакылыктын жана күчтүүлүктүн символу. Бирок тотемдик белгилери боюнча бири-биринен өзгөчөлөнүп турушат. Жолборс эр жүрөк башкаруучу болсо бүркүт эркиндиктин жарчысы. Жаныбарлардын бул белгисин кыргыз уруулары ардактаган жана чыгаан баатырларын аларга салыштырып айтышкан. Манастаануучу - илимпоз Раиса Кыдырбаева түрк элдеринин эпосторунда адамдын кебетесин тотем болуп калган жаныбарлардын кебетеси менен кошуп, аралаштырып сүрөттөө адаттагы көрүнүш экендигин баса белгилейт⁴. Түш көрүү мотивинде болсо тотемдик белгилер каармандын образын алдын ала сүрөттөп, алдын ала ал тууралуу кабар бере баштайт.

Кыргыз эли байыртадан жаратылышка жакын эл болгондуктан андагы жаныбарлар дүйнөсү жошоо-турмушунда маанилүү орунда турат. Материалдык аспектиден караганда жаныбарлар көчмөн цивилизациянын кыймылдаткыч күчү катары көрүнөт. Бирок адам баласы алар менен көбүрөөк анемистик жана тотемдик байланышта. Мындай белгилерди "Манас" эпосундагы түш көрүү мотивдеринен арбын кездештирүүгө болот. Түштөгү жаныбарлар башкы каармандардын гиперболалык образын алдын ала ачып берүүгө негиз салып турат. Ошондой эле баатырды жолборс, бүркүт, кабылан, бөрүгө салыштыруу күчтүү жана жеңилбестигин аллегориялык мааниде билдирет.

Тотем түшүнүгү Түндүк Америкалык индеецтериндеги уруунун аталышынан келип чыккан⁵. Алар - тотемдик ишенимди эң көп туткан элдердин бири. Тотемизм термини да мына ошондон улам калыптанган. Тотемизм - айбандардын жана өсүмдүктөрдүн (кээде табият кубулуштарынын жана жансыз предметтердин) ортосунда касиеттүү тууганчылык байланышы бар деген ишенимге негизделген уруучулук коомдогу диний түшүнүк, миф, үрп-адат, салттардын комплекси⁶. Ал эми жаныбардын тотемдик белгиси деп - жаныбарлардын элдик ишеними менен чегерилген жана жаныбардын жаратылыштагы табият-күчүн туюнткан, ал аркылуу адамга байланыш түзүлгөн жогорку күч, сыйкыр же символдук белгини айтаар элек. Тотемдик белгилерди изилдеген окумуштуу Джон Пауль Рокс туура айткан: "Тотем бул кудай эмес, жаратылыш чөйрөсүндө адам баласына жакын турган досу."⁷ Адам баласынын жаныбарларга болгон жакындыкты сезүүсү аларга аяр мамиле кылуусу дегендик.

"Манас" эпосундагы Манастын төрөлүшү эпизодунда Жакып бай баласыздыктын азабын чегет. Эки аялы төрөбөй зар какшаган убагы болот. Ал бир күнү түш көрүп жөн түш эмес экендигин билет. Түшүн айтууга мал союп эл чакырат. Аягында ар бир элден эл улуктары, карыя-акылмандар калат. Кыргыздардан Байжигит, кыпчактардан Тазчечен, нойгуттардан Акбалта, ногойлордон Эштек, Түрктүн уулу Дамбылда, Түмөнбайдын Абдылда болот. Жышанаалуу түштү атай-

¹ Манас. – Б., 2010, (С. Каралаев), 57-б.

² Манас. – Б., 1995, (С. Орозбаков), 61-б.

³ Жогорудагы китеп: 35-б.

⁴ Кыдырбаева Р.З. "Манас" эпосунда баатырды көркөм мүнөздөө. – *Китепте*: Кыргыздардын оозеки маданиятынын калыптанышындагы тарыхый көркөм өбөлгөлөр. – Б., 2009, 6-б.

⁵ Каратаев О.К., Эралиев С.Н. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. – Б., Бийиктик, 2005.– 282-б.

⁶ Жогорудагы китеп: 282-б.

⁷ www.tur-edu.com.// Artun E. Turklerde Islamiyet Oncesi Inanc Sistemleri - Og retiler - Dinler.

лап салтанат менен жорутуу кеңири белгилүү сюжет. Байжигит мындай деп жоруйт: "Жакыптын куш кармаганы эркек бала болоору, ал баласы ай тийген жердин баарын алып, күн тийген жердин баарын күтөт экен. Алтымыш кулач жибек боо такканың ал балаң алтымыш жашка чыкканча аким болуп, журт сурайт экен. Байбичең ажыдаарды ат кылып мингени ошол баланын ажыдаардай айбаттуу болгону, арстандай кайраттуу болгону. Шумкар кармоо кыздуу болуунун белгиси". Дамбылда токолун да эркек төрөйт экен дейт да тилегиң орундалсын Жакып деп баталарын берип тарап кетишет. Көп өтпөй Чыйырдынын боюна бүтүп калат. Ал жолборстун жүрөгүнө катуу талгак болот. Сюжеттик линия курчуй баштайт. Ал эми төрөлөөр алдында Жакып дагы чоң түш көрөт.

Жакып бир күн түш көрөт,
Түшүндө мүшкүл иш көрөт.
Кукулуктап үн чыкса,
Куштан башка үнү бар.
Куйрук-башы жаркылдап,
Куудан аппак жүнү бар.
Айбат менен караса,
Алпкаракуш сүрү бар.
Саңоорлору сары алтын,
Таканак жүнү баары алтын¹.

Жакып кушту кармап алып ага алтымыш кулач жибек боо тагат, бапестеп багып алат. Ал куштун караанын көргөндө бардык жан-жаныбарлар ийиндерине качып жок болушат. Бир дагы "чырп" этип учкан куштун үнү угулбай калат. Бул куш кадимки бүркүт. Түшүн жорутууга эл чогултуп айтып берет.

Түндө жатып түш көрсөм,
Ала-Тоо башын жайладым.
Мен бир бала барчын бүркүт кармадым,
Салбуурун чыксам салууга,
Канаттын күүсү угулду,
Каарына карап тура албай,
Мунун качырган жандары жыгылды.
Кара чаар жолборс каманды,
Каршы-терши жарыптыр,
Кайыр кылган бир жан жок
Канаттуунун баарысы
Астына түшүп калыптыр.
Көтөрсө боосу сексен төрт,
Ал бүркүттүн серп алган жагы кызыл өрт,
Күн чыгышка көтөрүп,
Салбуурунга барыпмын,
Азуулунун баарына акыр заман салыпмын².

¹ Манас. – Б., 2010, (С. Каралаев), 57-б.

² Жогорудагы китеп: 57–58-беттер.

Бүркүт кыргыз элинде кыраакылыкты, эркиндикти, күчтүүлүктү жана кайраттуулукту билдирет. Ал куштардын төрөсү. Бүркүттүн түшкө кириши баатырдын төрөлүшүнөн кабар берип турат. Жөн бала эмес бүркүт сымал кыраакы, күчтүү жана журт бийлеген азамат төрөлөөрүнөн алдын ала айтат. Жакып салбуурундан кылыч таап алып аны шилтеп ойносо баардыгы качып жоголушат. Боз үй тигип дөбөгө чыкса көлөкөсү бүтүндөй дүйнөнү каптап калат. Акбалта түшүн жооруп эли-жерибизге барабыз, журт болуп чогулабыз, уулду болосуң, ошол уулуң кыргыздын башын бириктирет деп батасын берип түшүн жооруйт.

Ушул эле сюжетте Эсенкандын түшү да маанилүү. Ал түшүндө өзү отурган алтын тактасынын башына бүркүт учуп келип конот. Аны айдаса ордунан козголбойт. Сол канатын жайса күмүш канат болот. Оң канатын жайса алтындан капталган канат болот. Карааны караңгы кылып күн жарыгын тозот. Эсенкан эртеси чочуп ойгонуп түшүн жорутса, төлгөчүсү кыргыз элинде Манас аттуу баатыр төрөлөөрүн айтат. Тезирээк аны жок кылбаса кытай элинин баарын басып алаарын эскертет. Ошондо Эсенкан жигиттерин чаптырып Манас аттуу баланы төрөлгөнгө чейин эле издете баштайт. Бул жерде да да кыраакы куш-бүркүт жөнүндө кеп болот. Демек бүркүттүн тотемдик белгиси түш көрүү жолу аркылуу берилип баатырдын бүркүткө окшош адам болоорунан кабар берет. Бүркүттү азыркы учурда мамлекеттик гербден да көрүүгө болот. Бул азыркы күнгө чейин жашаган тотемдик белгинин мурасы.

Манастын түшү - эпосто ири сюжеттердин бири. Алмамбет кыргыз жерине келип Манаска дос болоордон мурун Манас салбуурунда жүрүп, талаада жатып түш көрөт. Түшүндө тоодой ташты кыя кескен курч кылыч таап алат. Ал алтындан болот. Кылычы жолборско айланып, дөбөдө туруп айбат көрсөтсө төрт аяктуунун баары кашына келип баш ийет. Жолборсу карчыгага айланып асманга атырылып чыгып үн салса канаттуудан калбай Манаска таазим кылат¹. Бул жерден да жөн адамдын эмес баатыр адамдын Манаска кошулушунан кабар берет. Эртеси күнү Манаска Алмамбет келип жолугат да узун жомогун салбуурундан айтып берет. Тегин түш эмес экендигин сезген Манас Алмамбеттин жомогун угуп олтуруп дос жана бир тууганындай кабыл алат. Жолборс дагы жаратылышта эң күчтүү жаныбар. Анын жаныбарлардын төрөсүнүн төрөсү катары тотемдик белгиси бар. Анын түшкө кириши баатырдын пайда болушунан алдын ала кабар берет. Эгерде жөнөкөй гана жаныбарлар кире турган болсо таасирдүү жана көркөм болмок эмес. Алмамбет да Манас сыяктуу жаныбарлардын тотемдик белгиси менен сүрөттөлүп образы ачылып олтурат. Жолборстун жана бүркүттүн сүрөтүн тарыхта жоокерлер кийим-кечелерине, асабасына, калкандарына чегерип түшүрүшкөн. Бүркүт бийик тоолу аймактарды жердегендиктен кыргыз элинин тоо таянып жашаган жашоо образынан да кабар берет. Мурун токойлордо жолборстор абдан көп болгон. Азыркы учурда гана алар сейрек учурап калышты. Жолборстун терисин баатырлар жамынып, этин жешкен. Анын эмблемалык сүрөтүн да жоо кийим-кечелерге гана эмес, аялдар саймаларга түшүргөн. Жолборс өзүнүн чек арасына бекем, айбаттуулугу менен өзгөчөлөнүп турат. Бул тотемдик белгилер аркылуу Алмамбеттин образы ачыла баштайт. Манастын түшүндө Алмамбеттин жолборс сыңдуу мүнөзү байкалат. Эпосто Манас айбаттуу арстанга салыштырылса, Алмамбет жолборско салыштырылып сүрөттөлгөн.

¹ Манас, - Б.: - 1995, (С. Орозбаковдун вар.), 35-36-б.

Бир күнү Манас түш көрөт,
 Түшүндө сонун иш көрөт.
 Айталаада келатып,
 Ач албарс кылыч тааптыр.
 Берен Манас кылычты
 Белине бекем чалыптыр,
 Бир оокумда караса.
 Кылычы жолборс болуп калыптыр.
 Жолборсту көрсөң акыры,
 Ажыдаар болуп кубулду.
 Жакындып келген адамдын,
 Жүрөгү оозго тыгылды.
 Ажыдаары кубулуп,
 Асманга буудайык болуп учуптур,
 Абалап бийик сызыптыр.
 Асмандан келип буудайык,
 Колуна кайта конуптур,
 Манастын көөнү толуптур¹.

Дагы бир түш көрүү мотивдеринин бири Каныкейдин түшү. Каныкей Манастын ак олпогун даярдап Чоң казатка аттанткандан кийин узатып калат. Согуш бүтүп Коңурбай Манасты Четбээжинге чакырат. Ал окуяны чабарман Каныкейге айтып келет. Бирок Каныкей күн мурунтан түш көрүп койгон эле. Түшүндө туурда отурган кушу боосун тытып, жан-жаныбарларды карабастан көктү көздөй сызып көздөн кайым болот. Каныкей көпкө күтүп карайт, бирок ал кайтып келбейт. Каныкей түшүнөн чочуп ойгонот да, Манасты тез арада кайтып келсин деп айттырып, киши чаптырат. Бирок Манастан келе жаткан чабарман Манастын Бээжинге кирип бир топ ай ошол жерде болоорун айтып келет. Каныкей чочулап куш боосун тытканы жаман, асманга сызганы жаман деп кабатыр болот. Басса-турса оюнан кетпей кыйналат. Кыргыз элинде бүркүт көптө барып туурга келип, тапталып колго үйрөтүлөт. Ал үйрөтүлсө ээсине үйүр болот. Жакшы көргөн ээсин эч убакта жөндөн жөн боосун тытып таштап кетпейт. Асманга сызып чыкса кайрылып кайта келбес. Каныкей да түшүндөгү бүркүт Манас экенин дароо түшүнгөн. Тынчсыздануу менен чабармандарды Манастын аркасынан жиберген. Бирок тилеке каршы намаз окуган Манасты Коңурбай алдап, найза менен сайып өлтүрөт. Каныкейдин түшү чын чыгып, аян болгон.

Жыйынтыктай турган болсок "Манас" эпосундагы түш көрүү мотивинде жаныбарлар арбын кездешет. Алардын ар бирөөсүнүн өгөчөлөнгөн жана жалпы тотемдик белгилери бар. Биз караган түш көрүү эпикалык жанрга жараша сюжетти курчутуудагы көркөм мотив болду. Ал баатырдык эпостун баатырдыгына байланыштуу өнүгүп өсүп сюжеттик линияны улап, уламдан кызытып олтурду. Баатыр менен байланышкан түш көрүү мотивинде бүркүт, жолборс жана ажыдаарлар орун алган. Алардын тотемдик белгилери байыркы кыргыз элинин ишениминен калыптанган жана баатырдын образын жаратууда көркөм мотивдик ыкма катары жардамга келет. Түш көрүүдөн сырткары көптөгөн мотивдер-

¹ Манас Семетей Сейтек. – Б., 1999, (С.К., С.О. орток вар.) 121-б.

де, сюжеттик окуяларда, баатырларды сүрөттөөдө, жоону сүрөттөөдө туруктуу салттуу поэтикалык формула катарында да жаныбарлардын тотемдик белгилери арбын кездешет. Алар али толук изилдене элек маселе.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдылдаев Э. Кыргыз фольклорунун тарыхынан. – Ф., 1983.
2. Абдылдаев Э. "Манас" эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары. – Ф., 1981.
3. Абрамзон С.М. Народные предание как источник для изучения этнической истории киргизов центрального Тянь-Шаня// Этническая история народов Азии. – М., 1968.
4. Жумагулов М., Кудабоева Г. "Манастагы" каармандардын касиеттери. – Б., 2008.
5. Каратаев О.К., Эралиев С.Н. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. – Б.: Бийиктик, 2005.
6. К типологии тюркского фольклора (Кыргызско-алтайские фольклорные связи). – Б., 1995.
7. Кудайбергенов К. Кыргыз эпосунун негизги типтери. – Ф., 1970.
8. Кыдырбаева Р.З. Эпос "Манас" Генезис. Поэтика. Сказительство. – Б., 1996.
9. Кыдырбаева Р.З. Кыргыздардын оозеки маданиятынын калыптанышындагы тарыхый көркөм өбөлгөлөр. – Б., 2009.
10. Кыргыз энциклопедиясы. – Б., 1995.
11. Манас. – Б., 2010. (С. Каралаев вар.)
12. Манас. – Б., 1995. (С. Орозбаков вар.)
13. "Манас" эпосунун сөздүгү. – Б., 1995.
14. Манас Семетей Сейтек. – Б., 1999. (С.К., С.О. орток вар.)
15. "Манас" эпосунун комплекстүү изилдөө маселелери. – Б., 1994.
16. Фольклор: образ и поэтическое слово в контексте. – М., 1984.
17. www.tur-edu.com// Artun E. Turklerde Islamiyet Oncesi Inanc Sistemleri - Ogrettiler-Dinler.

КР УИА нын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабият институтунун илимий кызматкери
Усулова М. К.

"МАНАС" ЭПОСУ ЖАНА ИЗИЛДӨӨЧҮ К. РАХМАТУЛЛИН

Кылымдан кылымды карытып, жол сапарын арытып, эл арасында ооздон түшпөй айтылып келген оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүнө кыргыз эли өтө бай. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында көрүнүктүү орундарды ээлеген эпикалык чыгармалар. Эпикалык чыгармалардын ичинен "Манас" эпосу эң биринчи оозго алынат. Эл арасында кеңири тарап айтылып жүргөн макал, ылакаптар, ар түрдүү мазмундагы лирикалык, санат-насыят ырлары, жомоктор, элдик залкар күүлөр жана искусствонун башка формалары элдин нечен кылымдардан берки чыгармачылык тажрыйбасынын жемиши.

"Манас" эпосу жогоруда эскерилген элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүн бүтүндөй ичине камтыган энциклопедиялык чыгарма катары бааланат. Анткени, биринчи эле кезекте эпостун мазмунунда элдик бай этнографиялык фактыларынын кеңири орун алышы жана мал чарбасы менен өмүр сүргөн көчмөн уруулардын турмушу, алардын аталышы, өз ара мамилелери, үй-бүлөлүк жана тиричилик карым-катыштары, тамак-аштарынын, кийим-кечектеринин, үй жасалгаларынын, дары-дармектеринин жана урунган курал жарактарынын аталыштары, аш-тойдо өткөрүлүүчү салт, каадалар, элдик түшүнүк, ишенимдери дагы да толуп өткөн замандагы психологиялык жана турмуштук өзгөчөлүгүнөн кабардар кылат.

Белгилүү окумуштуу тюркологдордун, ошондой эле илимпоздордун илимий эмгектеринде жана изилдөө иштеринде кыргыздар түрк элдеринин эң байыркы экендиги баса белгиленген. Кыргыз болуп өз атын түбөлүккө сактап калган улуу эл өз учурунда аты затын жоготпоо үчүн турмуштун кыйын кезеңдеринде өздөрүн көрсөткөн каарман жоокер элдерден болгон. Алардын узак убакыт бою жүргүзгөн жашоо үчүн жасаган казат-чабуулдары өз изин карт тарыхтын бетине калтырып келди. Ушул тарыхый окуялар эпосто чагылдырылып, биздин күнгө жеткирилди. Кыргыз элинин кылымдар бою басып өткөн жолу, турмуштук тажрыйбалары, ишеним-түшүнүгү, дүйнөгө болгон көз карашы дагы да толуп жаткан таалим-тарбиялык урунттуу учурлары чогултулуп кыргыздын улуттук мурасы "Манас" эпопеясында баяндалды.

Маселен, X кылымда мурда эле кыргыз маданиятынын бир топ гүлдөгөндүгү жөнүндө тарыхта айтылат. Ал кездерде эле кыргыздар Кытай, Иран, Арабстан өлкөлөрү менен соода кылып турушкан. Кыргыздарда мал чарба менен катар дыйканчылык да, кол өнөрү да өтө өнүккөн. Кыргыз усталары жасаган куралдар өтө жогору бааланган. Кыргыздар жасаган кылыч носорогдун терисин да кесет деп ошо кездеги кытайлар жазат. "Манас" - кыргыз элинин ошо маданиятынын эң көрүнүктүү эстелиги. Бул эпос кыргыз элинин ошо кезде да бир топ күч-кубаттуу, маданияттуу болгондугун айтып, мындай дейт:

"Жүрөктөрү ташка окшойт,
Жүргөндөрү башка окшойт.

Жүздөн жүзүн бузбаган
 Жүдөймүн деп турбаган.
 Жүрөктүү көрдүм кыргызды,
 Миңден бетин бурбаган
 Бири да токтоп турбаган,
 Билимдүү көрдүм кыргызды"

"Манас" - миң жылдан ашык убакыт ичинде элдин бүткүл таланты, бүткүл акылмандыгы жумшалып түзүлгөн маданий кенч элдин ой-пикирин, зары-муңун, тилеген тилегин эң кооз, эң уккулуктуу кылып айтып берүүчү чыгарма" - деп, Калим Рахматуллин. /Коммунист 1946. №1-6. 42. - 49 б/. Бул макаласында Рахматуллин "Манас" кыргыз элинин ошо доорлордо жашаган социалдык экономикалык шарттарын да көрсөтөт. "Манас" уруучулук, уруулар союзу тушундагы турмуш жөнүндө эң сонун, баяндарды берет. Бул жагынан "Манаста" айтылган кээ бир фактыларды биз байыркы гректердин эпостору "Иллиада" менен "Одиссеядан" да жолуктурабыз "Манаста" уруулар союзу тушундагы жоокерчилик демократия жөнүндө айтылат. Чоң казатка аттанган кезде Манас баш болуп, кыргыз урууларынын ак сакалдары бүткүл аскерге колбашчы кылып Бакайды шайлашат. Анан казатка жөнөөр кезде Манас: "Казатка өз каалаган адамдар гана барсын. Каалабагандар жер-жерине тарап кетсин" деп жарыялайт. Бул эки факты тең уруучулук курулуш кезиндеги жоокерлик демократияны көрсөтөт деп белгилейт. Ал эми гректердин "Иллиадасында" да, Троя падышасына каршы казатка аттанаарда бүткүл уруулардын аскерине кол башчы кылып Спартанын ханын шайлашат. Анан Троя шаарына кол салаар кезде, ал хан: "каалаган адамдар чабуулга аттансын, каалабагандар өз жерине кайтып кетсин" деп жарыялайт. Мына ошентип мындан нечен миң жылы мурда түзүлгөн "Иллиадада" айтылган тартипти биздин "Манаста" да жолуктурат.

К. Рахматуллин менен катар "Манас" патриархалдык-кулчулук жана патриархалдык - феодалдык курулушту да бир топ сүрөттөп берет. "Манас" мындан кеминде миң жыл болгон окуялардын, турмуштун элесин берет. Ал гана эмес, "Манастагы" башкы окуя - "Чоң казат", IX кылымда кыргыз элинин өз боштондугу үчүн жүргүзгөн күрөшүн көрсөтөт. "Манас" негизинен ошо IX - X кылымдарда түзүлгөн болууга тийиш.

"Манастын" дагы бир баа жеткис касиети - анын башкы идеясы болот. Негизинен бардык чабуулдар коргонуу максаты менен жүргүзүлгөндүгү алардын бардыгы же башкалардын кол астында эзилген жаткан кыргыздарды кул кылып келген жоонун алдын алып, биротоло талкалоо үчүн, же кыргыз элине тикеден тике кол салган душмандарга сокку берүү үчүн жүргүзүлөт. Жалпы "Манастын" өзү кыргыз элинин чачылгандыгын, эзилгендигин айтуудан башталып, Манас ошо эзилген, бытыраган элди баш коштурган жолбашчы болуп көрсөтүлөт. Боштондук үчүн күрөшүү идеясы - "Манастагы" башкы идея. Муну далилдөө үчүн "Манас" эпосунда Манастын казаттарынын себептери кандай көрсөтүлгөндүгүнө токтолот.

Манас 9 жашка чыккан кезде, Алтайдагы калмактардын баатырын өлтүрүп, ал жердеги бир нече миң түтүн калмак менен кармашып, аларды талкалайт. Бирок бул окуя Манастын "залимдиги" аркасында чыккан иш эмес. Калмактар Манастын атасынын жылкысына тийип, өзүнө да кол салганда, Манас чыдап

тура албастан, калмактын баатырын өлтүрөт. Анан, муну шылтоо кылып уруш баштаган жана кыргызды чаап алмак болгон калмактарды талкалайт.

Мындан кийин Манас калмактардын жана кытайлардын бир топ колун кырып, баатырларын өлтүрөт. Бирок мында да Манас өзү озунуп кол салбайт. Кытайдын ханы Эсенкан Манасты өлтүрүү үчүн бир топ адамды жиберет. Алар соодагер түрүндө келишет. Манас булардын бардыгын өлтүрөт. Анан, кытайдын баатыры Нескара Манасты өлтүрүп, айылын чаап алуу үчүн 6000 колу менен келет. Манас буларды да талкалайт. Анан, Кашкардагы 11 дуу-дуу кытайлардын 11 ханы - Манасты кармап келүүгө 11 баатырды жиберешет. Манас буларды да кыйратат. Анан, кытайдын Нуукер дөөсү 800 баатыры менен келип, Манаска кол салат. Манас Нуукерди өлтүрүп колун бүт талкалайт.

Бул Манастын хан боло элек, балалык кезиндеги окуялар. Мында Манас өз элин калмактардын эзүүсүнөн куткарат. Экинчи жагынан өзүн жана өз элин кытай хандарынын зордугунан сактайт. Кытай хандарынын Манасты өлтүрүүгө аракет кылышынын себебине токтолот: эпостун айтуунча Манас төрөлгөн кездерде кытайлар кыргыздарды жеңип алган болот жана алар жаңыдан биригип, кытайга каршы чыкпасын деп кыргыздардын бир бөлүгүн Манжурияга, бир бөлүгүн Алтайга айдап, бир бөлүгүн Орто Азияда калтырат. Манастын атасы Жакып Алтайга айдалган болот. Ошону менен катар Кытай хандары кыргыз элинин башын кошо ала турган баатыр бала пайда болсо эле өлтүрүүгө чечим кылышат. Манас ошондой баатыр болгондуктан, кытай хандары аны өлтүрүүгө аракет кылышат.

Манастын мындан кийинки казаты Алты шаарды - Кашкарды каратып алган чабуул. Манас бул казатка өзү да озунуп аттанган эмес. Манасты өлтүрүүгө деп, 11 баатыр жиберген 11 дуу-дуу бир жүз он миң кол курап, Манасты чапмак болушат. Муну уккандан кийин, Манас да кол жыйнап, Алты шаарды көздөй аттанат.

Манас Орто Азияга эки жолу чабуул жасап, аны өзүнө каратат. Бул чабуулдар жөнүндө эпосто мына мындай деп айтылат: Манастын атасы Жакып кыргыздын карыяларын чогултуп, Алтайдан көчүү жөнүндө сөз козгойт. Ал кытай менен жоо болуп калдык, эми алар бизди тынч койбойт. Ошондуктан алысыраак жерге көчсөк дейт. Ошондо Манастын каары келип, кытайдан корккончо дүйнөдө жашабай койгон артык, кайра биз Орто Азияны, өзүбүздүн ата-бабаларыбыз жашаган бул ата мекенди кытайлар колунан куткарып алууга тийишпиз дейт. Мына ошентип ал Орто Азияны куткаруу үчүн казатка аттанат.

Бул казаттар тушунда Манас Ооган хандары менен да согушат. Бирок мында да Манастын өзү барып кол салбайт. Оогандын хандары Шоорук жана Түлкү Фергана жактагы кыргыздарды чаап, малын айдап кетет. Ошондо Манас барып аларды чабат.

Андан кийин "Чоң казат" болот. Мында Манас кытайга каршы аттанып, Бээжинди алат. Бул казаттын башталган шарты мындай: Манас Орто Азияны алганда, Алтайды кытайдын Орто Азиядагы башкы ханы Алооке менен беттешет. Алооке адегенде Манастын өзүнө багынып беришин талап кылса да, Манасты көргөндө анын салтанатынан, айбатынан коркуп, Бээжинге качып кетет. Алоокенин уулу Коңурбай Манас менен согушам десе да, Алооке: "Манас бизге жеңдирчү эр эмес" деп макул болбойт. Коңурбай Алмамбеттин да түбөлүк душманы болот. Алмамбеттин кытайдан кетишине бир чети Коңурбай себеп болот. Ошон-

дуктан Манас да, Алмамбет да ыгы келсе Коңурбай менен беттешүүнү каалап жүрүшөт. Анын үстүнө Көкөтөйдүн ашы болгондо Коңурбай жана анын союздашы - калмактын баатыры Жолой чатак чыгарып, эки жолу кыргыздарга кол салышат. Кыргыздарга мөөрөйгө тийген малды айдап кетишет. Кыскасы мында да Манас зордук кылуу максаты менен чабуул жасабайт. өзүнүн, демек, кыргыз элинин түбөлүк душманы дал турган ордосунан барып талкаламак болот. Мына мунун баарын чогултуп келгенде Манастын бул казаты да коргонуу казаты болуп чыгат деп белгилейт.

"Манас" эпосунун негизги мазмуну кыргыз элинин өткөн доорлордогу боштондук үчүн күрөшүн сүрөттөйт. Эзилип, чачылып, бытырап кеткен кыргыз элинин баш кошкондугун жана өзүнө кол салып келген душмандарга каршы күрөшкөндүгүн айтат. Ошондуктан "Манас" эпосу элдин чыгармасы, болгондо да, өз ата мекенин жана боштондукту сүйгөн элдин патриоттук чыгармасы. Ата мекенди сүйгөн жана боштондук үчүн күрөшкө үндөгөн чыгарма.

"Манас" эпосунда элдердин достук идеясы да күчтүү деп белгилейт макаласында Рахматуллин. Бул улуу чыгарма улутчулдук көз карашына катуу сокку берет. Маселен, эпос кытайдын хандарына каршы күрөшүү жөнүндө айтуу менен катар, улуу кытай элине эң жакшы баа берет. Эпосто кытай элинин күчкүбаты, илим-маданияты жөнүндө көп айтылат. Кытай өлкөсүнүн "Рустем - Дастан бара албаган, Искендер сурак кыла албаган" улуу өлкө экендиги айтылат. Бул кытай элине достук сезими айрыкча Алмамбеттин элеси аркылуу сонун көрсөтүлгөн. Алмамбет - кытай баласы, окумуштуу, билимдүү, теңдешсиз баатыр жана мейримдүү гуманист эрен. Ал кытайдагы хандардын зордук-зомбулугуна каршы күрөшөт. Анан Манаска келгенден кийин да ушул күрөшүн улантат дейт автор.

Калим Рахматуллин "Манас" эпосуна кайрылган изилдөөчүлөрдөн. Ал бул макаласын "Манас" эпосунун 1100 - жылдыгына карата жазат. Ал "Манас" эпосу, манасчылар, кыргыз акын - жазуучуларынын чыгармачылык жолу жөнүндө макалалар жана публицистикалык эмгектерди жазган.

Пайдаланылган адабияттар

1. "Манас" энциклопедия II т. Б. - 1995.
2. К. Рахматуллин. "Манас" (1100 - жылдык мүчөлүгүнө карата). Коммунист. №1 январь. Кызыл Кыргызстан басмасы. 1946.
3. Кеңеш Кырбашев. "Манас" илим дүйнөсүндө. Б. 2001.
4. К. Рахматуллин. Манасчылар "Манас" материалы и исследование. Вып. 1. 1944.

педагогика илимдеринин кандидаты, Ж. Баласагын атындагы
КУУнун манаस्ताануу кафедрасынын доценти
Уразова Ж.

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ЭТИКАЛЫК БААЛУУЛУКТАР

Кыргыздар - дүйнөнүн эң байыркы элдеринин бири. Ошо байыртан берки алардын улуттук кулк-мүнөзү, психологиясы, каада-салты, тарыхы жана философиясы, эстетикасы жана этикасы "Манас" эпосунда камтылган.

"Манас" эпосундагы философиялык жана социалдык-эстетикалык көз караштардын туруктуу көөнө формасы канча кылым өтсө да мурдагы бойдон калып, муундан-муунга таасирин тийгизип келгендиги маалым. Улуу эпосуз кыргыздарга мүнөздүү улуттун адеп-ахлактык бийик идеалдарын өзүнө камтып, эпикалык мезгилдеги ар тармактуу билимдердин, насаат болчу ойлордун, этикалык баалуулуктардын жыйындысын бизге жеткирип олтурат.

"Манас" эпосунун бүгүнкү күндөгү мааниси жөнүндө профессор С.Байгазиев: "Азыр республикабыз адеп-ахлак кризисинде турган кезде, коомубуздун адеп-ахлак негиздерин чыңдоо зарыл болуп турган татаал мезгилде дүйнөгө дүң болгон улуу мурасыбыз - "Манас" илгертен элибиздин ички рухий түркүгү, уңгулуу уюткусу катары аткарып келген кызматын дагы бир жолу аткарышы керек болуп турат. Кыйчалыш кыйын учурда эли-журтубуз туура багыт, жол көрсөтөр белги болуп бере турган асыл нарктарга, улуттук идеяга, улуттук идеологияга муктаж болуп турган учурда "Манас" бизге аба менен суудай керек болууда! ... Биздин улуттук кайра жаралуубуз Манас рухун өздөштүрүү аркылуу болмокчу"¹, - деп жазат.

Эпосту өздөштүрүү менен андагы этикалык баалуулуктарды боюна сиңирип, жашоо-турмушунун нормасына айландыруу азыркы күндүн жаштарына гана эмес, улуу, орто муундарына да зарыл болуп турат.

"Манас" эпосундагы этикалык баалуулуктарга кайрылуудан мурда терминдин өзүн түшүнүү керек болот. "Этика боюнча сөздүктө: "Этика (грекче *ethika*, от *ethos* - обычай) - объекта мораль болгон философиялык окуу. Этика - кул ээлөөчүлүк доордо философиянын составдуу бир бөлүгү катары келип чыккан байыркы теориялык илим",² - деп берилген.

Адеп-ахлак жөнүндөгү окууну атоо үчүн "этика" деген термин Аристотель тарабынан киргизилген. Адамдардын күндөлүк турмушунда стихиялуу калыптануучу философиялык окуу катары этика таптык коомдун жаралышы менен, башкача айтканда, материалдык-практикалык ишмердүүлүк менен рухий-теориялык ишмердүүлүктүн бөлүнүүсүнөн келип чыккан. Бирок этика турмушта пайда болгон практикалык проблемаларды (жакшылык-жамандык деген эмне, тигил же бул кырдаалда кантүү керек ж.б.) теориялык жактан чечүүгө чакырылган. Ошондуктан байыртан эле этика "практикалык философия" деп эсептелген.

Этикалык нормалар философтор тарабынан белгиленбейт, иштелип чыкпайт, ал адамдардын практикалык турмуш-тиричилигинин процессинде муун-

¹ Байгазиев С. Манаस्ताануу. ЖОЖдордун студенттери үчүн окуу китеби. - Бишкек, 2010. - б.

² Словарь по этике. Под ред. О.Г.Дробницкого и И.С.Кона, - Москва: Из-во полит, лит-ры, 1970. - 377-б.

дардын турмуштук тажрыйбасынан келип чыгат. Ал нормаларды этика бир системага алып, алардын мазмунун, принциптерин теориялык жактан түшүндүрөт. Этикалык нормалар адамдардын социалдык-тарыхый муктаждыгын чагылдырган адептүүлүктүн принциптерин негиздейт. Ал эми педагогика коомдук тарбиянын теориясы катары ошол принциптерди турмушка ашыруунун жолдорун жана методдорун иштеп чыгат.

"Элдик педагогикалык салттардын турмушта жандуу жашоосун камсыз кылган шарттардын бири - коомдук пикир. Баарыга маалым тигил же бул элдин этикалык эрежелеринин аткарылышын түгөл законго жазууга болбойт. Анын аткарылышы же аткарылбашы, көбүнесе, коомдук пикирлердин таасири менен көзөмөлгө алынат. Элдин салттын, этикалык эрежелерин бузган адам ошол элдин өкүлдөрү тарабынан сынга алынат, өзү жашаган чөйрөдө адамгерчилик нарктан чыгып калат. Муну "салтты билбес, санда жок" деген кыргыз макалы таасын туюнтуп турат. Ушундан улам ата- бабаларыбыз өзүнүн жүрүм-турумун коомдо кабыл алынган эреже- жоболорго ылайык баалап, жөнгө салууга аракет кылышкан. Кыргыздардын аң-сезиминдеги ушундай бөтөнчөлүктөрдү көрүнүктүү психолог Лурия да туура байкап: "Коп учурда ал ар өздөрүнүн керт башынын касиеттерин коюлган талаптар менен нормаларга салып баалашат. өздөрүнүн жүрүм-турумун, мүнөздөрүн сыпаттоодо өздөрү жөнүндөгү башкалардын пикирлерине таянышат", - деп корутунду чыгарган"¹.

Мына ошол закондоштурулуп жазылбаган, элдик пикир боюнча гана аныкталган жүрүм-турум эрежелерин өзүнө камтыган "Манас" эпосу бүгүнкү жаштар үчүн оз алдынча тарбиялык чоң мектеп экендиги талашсыз.

Эл тарабынан иштелип чыгып, элдин турмушунда адатка (салтка) айланган этикалык нормалар элдин коомдук-социалдык турмушунун ар кандай жагдай, кырдаалдарына карата колдонулуп келгендигин эпостон учуратууга болот.

Манас атабыздын доору жоокердик заман болгондуктан, эпосто согуштук этика басымдуулук кылат. Бул - мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Манас биринчи жолу атасы Жакыпты сабап кирген калмактардын башчысы Кортукту укурук менен чаап өлтүрөт. Калмактар кун алуу үчүн Манастын жылкычысы Ыймандын жылкысына тийишет. Айыл башы Атакул: "Кунду ченеп албайсыңарбы, Жакып бай эртең өч албайбы!" - дейт. Алтайлык калмак Демабил бул тыюуга ачуусу келип, Кортуктун өзүнүн айлын чапмак болот. Ошентип, калмактар арасында чабыш башталат. Өлгөн Кортуктун эстүү баласы Шакум:

Өз кордугун коргөнчө,
Жат кордугун көрөйүн.
Бакылга башым бийлетпей,
Март кордугун көрөйүн,² –

деп, Жакыпка чаап келип: "Алтайлыктар айлымды талап жатат, жардам бер, тууган болоюн, атамдын кунун да албайын", - дейт.

¹ Алымбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы, I бөлүк. - Бишкек: 1996. - 14-бет.

² Манас I китеп, С.Орозбаковдун варианты боюнча. - Кыргызстан басмасы. - Фрунзе: 1978. - 143-144-бет.

С.Орозбаков калмактарды манжу жана калмак деп экиге бөлүп карайт. Коңтук - манжу, ал эми кун алууга жардамга чакырылган Дөмабил - алтайлык калмак. Бул жерде алтайлык калмактар тарабынан согуш этикасы бузулуп, жыйытыгында манжулар Манастын колуна кошулушат.

Манас жыйырма үч жашка келгенде салгылашууда жеңилген Кайыпдадын баатыр кызы Карабөртү көрүп, көзү түшөт. Карабөрк көп жоокерлерди кырып, Бакайды жарадар кылганын угуп: "Кыз да болсо айбаты арыстанда кандай жан" - деп, таң калат. Карабөрк Манасты да кылыч менен качырат. Манас аны колдон алып куралсыздандырып, аны өз кошуну жакка алып жөнөйт. Ошондо Карабөрк:

Атамды жуткан Манассың,
Катылбагын мага деп,
Карк алтынга көмсөң да,
Катын болбойм сага деп. ..
Катын болуп саа жүрбөй,
Капилеттен бир күнү
Кардыңды жарып кетемин.
Ээ болсом өзүм башыма,
Тойсоң алгын жашыңа,
Эгер шол күн өлсөм да,
Уу салармын ашыңа,¹ –

дейт. Манас кызды чаап салмак болот. Кыз буга да ыраазы. Бакай муну көрүп калып:

Кармаганың кыз деди,
Кызга кылыч чапмакты
Каалабаңыз сиз деди.²
Карабөрк адилет доомат коёт:
Колго түшкөн адамды
Жебес элең башыны.
Өлгөн адам өлбөйбү:
Өкүм менен күчүнөн,
Жанчкан найза учунан,
Чапкан аттын изинен,
Чабылган кылыч мизинен,
Атылган ажал огуна.
Кармап барып өлтүрдүң,
Кайыпдаң менин атамды,
Акылыңдын жогунан.
Кармаганды өлтүргөн
Канзаададан эмессиң...³

¹ Манас II китеп СОВ боюнча академиялык басылыш. - Кыргызстан басмасы. - Бишкек: 1995. - 354-бет.

² Ошондо, 355-бет.

³ Ошондо, 355-бет.

Манастын "айтар сөзү жок болуп", Бакайды карайт. Ошол учурда Чалыбай келип, Кайыпдаң тирүү экенин айтат:

Колго түшкөн пендеден
Өлгөн эмес жалгыз жан.
Багылуу биздин кошто деп,
Байлануу эмес бошто деп¹.

Муну уккан Карабөрк аттан түшүп, Манастын бутун кучактап: "Катамды кечир, диниңе кирейин", - дейт. Манас кыздын атасын алып келүүнү буюрат.

Бул эпизоддон биз ата-бабаларыбыз "кыздын кырк чачы улуу" деп, аялзатына аялуу мамиле жасагандарына күбө болобуз. Аялзатка кол көтөрүү эр жигиттин этикасына жатпасын эпос улуу Бакайдын оозу менен айттырып жатат.

Атамды Манас өлтүрдү деп түшүнгөн Карабөрк да катуу кетип, олдоксон иш жасаганына көзү жеткен соң, аттан түшө калып, Манастын бутун кучактап кечирим сурашынын өзү да баалуу этикалык нормага жатат.

Ушул жерде белгилей кете турган дагы бир согуштук этикалык норма бар. Ал - колго түшкөндөрдүн жанын кыйбай аман калтыруу. Жогоруда биз көргөндөй колго түшкөн Карабөрктүн атасы Кайыпдаң жана башкалар өлтүрүлмөк турсун, колу байлануу эмес бош, ач эмес багылуу экендигин Чалыбай кабардабадыбы. Кандай айкөлдүк! Кыргыздарга мүнөздүү улуттук мындай улуу сапат, үлгүлүү этикет үчилтиктин мазмунунда жүздөп, миңдеп саналат.

Окуя андан ары кандайча өнүккөнүн карап көрөлү.

Бакай Манаска: "Кайыпдаңдын катыны эрин сурайт, сөзүн ук.

"Тайгылып кетсек тактыдан
Буга окшогон жаман иш
Бизге да барбы келбеси - дейт.

Анан кошуунга карап:

Колдон келди - кырсак деп,
Кополдордун сөзү го.
Алыбыз келди - кырсак деп,
Наадандардын кеби го. . .
Киши өлтүрбө, мал алба,
Эр өлтүрүп, мал алып
Эсепсиз калба залалга.
Жан кыйганың жаман деп,
Жанын койгун аман деп,
Өлүп бара жатсаңар,
Өзү берсин кол менен
Өлчөөңө ченеп мал ал - деп,
Эр Бакай айгай салганы².

Бакайдын бул сөзүн эл эп көрүп:

Эли, жоосу аралаш
Ал күнү конуп алыптыр.

¹ Ошондо, 362-бет.

² Ошондо, 362-363-бет.

Каалаган малый союшуп,
Калмактардын өзүнөн
Казанчы кылып коюшуп,
Кадимки конок оңдөнүп,
Айыл болуп конушуп,
Ошо бойдон тек жатып...¹

Улуунун сөзүн урматтап касташкан калмак-кыргыз аралашып, мамыр-жумур болуп жатып калышы адамгерчиликтин эң жогорку этикасынын сакталышынын бийик далили эмеспи.

"Манаста" минтип жоокерлерге акыл айткан Бакайдай акылман карыянын, анын сөзүн угуп, кас душмандын малына, аялына тийбей, "карынын кебин капка сактаган" эр-азаматтардын даңазаланышын окуп, ата-бабаларыбыз аздектеген этикалык нормалардын бүгүнкү күндө сакталбай да, баркталбай да жатканына жаның кейийт экен. Ар бир согуш бүтөрү менен Бакай:

Союштан артык сойбоңор,
Бүгүн душман, эртең эл
Бүлүндүрүп койбоңор. ..
Ургаачы карап албаңар,
Улуу доого калбаңар.
Кеткен алып шондо деп,
Кектүү болуп калбаңар,² –

деп эскертип турат. Жеңилген элди талап-тоноо, аялзатын кордоо элдин каалоо-тилегине, түшүнүгүнө жат көрүнүш эсептелип, мындай ишке баргандар дайыма элдин нааразычылыгын туудуруп, жек көрүнгөн. Ошондуктан эпос күнөөсүз жөнөкөй элди кордоо эр жигитке уят, намыс экендигин, экинчиден, андай иштин кесири болорун Бакайдын осуяты аркылуу берип, жоокерлерди эскертип, тыйып жатат.

Ушул эле насаат эпосто башкы баатыр Манас тарабынан да айтылат. Текес ханды жеңген соң, Манас өз жоокерлерине согуштан кийин минтип кайрылат:

Албаңар жырык ийнесин,
Не кыласың калмактын
Эзелтен жыйган дүйнөсүн!
Кош-кошко союш алыңар,
Корооңдо калды малыңар.
Байынан союш алсаң да,
Коңшусун коюп салыңар.
Кары, жашың, чалыңар.

¹ Ошондо, 363-бет.

² Ошондо, 361-362-бет.

³ Молдобаев И. Эпос "Манас" - как источник изучения духовной культуры кыргызского народа. - Ф.: 1989.

Дүйнөдөн куруп калгандай,
Кантесиңер баарыңар!³

Согушта жеңген тарап, кызуу кандуулук менен, жеңиштин шарданы менен жеңилген тарапты тоноп, кордоп жиберген учурлар кыргыз кошуунунда да болгондугун эпос адилет белгилейт. Бирок Бакайдын адилет, акылман кайрылуусу гана жетишпей турган экен, эки тарап (жеңген жана жеңилген) тең аралашып, тойго келгендей топурап жатып калышы элдин ошол жоокерчилик заманда да дайыма тынчтыкка, бейпил жашоого умтулгандыгынын далили эмеспи. Демек, тынчтыктын өкүм сүрүшү согуштук этикалык нормалардын так сакталышына да байланыштуу болгон.

Карабөрк менен кыргыз баатырларынын кармашуу эпизодунан улам кыргыз элинде келиндин кайнагадан ийменүү этикасы салтка айланып калгандыгы Имель Молдобаевдин¹ жана кытайлык манастануучу Макелек өмүрбайдын эмгектеринде белгиленген.

Манаска аял болгону Караборк Бакайды жаралантып койгону үчүн тике карап сүйлөбөй, боюн ала каччу экен. Ошондон улам кыргыз элинде кайын журтту сыйлоонун, урмат көрсөтүүнүн бир адеби болуп "качуу" эсептелип калган делет. Бул жөнүндө С.Орозбаковдун варианты боюнча II китептин алгачкы беттериндеги кара сөз түрүндөгү текстте: "Бакайды атып жарадар кылгандыгы үчүн Карабөрк уялып андан көрүнбөй качат, жолукканда жүгүнүп таасим кылат. Мындай адептүүлүк элге жагып калат да, ушундан тартып жаңы келген келин кайнагадан качуу, жүгүнүү салты калган экен"², - деп жазылган.

Атактуу кыргыздардын бири Айтан уулу Байжигит Алтайга көчүүнү чечет. Манас менен аксакалдардын макулдугун алып, Байжигит коштошуу тоюна камынат.

Манас өзү келип чыккан Ногойдун бир тууганы Шыгайдын чоң баласы Жапак тойго Коңурбайды чакырууну талап кылат. Көрсө, Коңурбай бийликти сүйгөн, Манастын ордун ээлеп калууну жашыруун самап жүргөн Жапакты "эл башчысы" кылууга убада берген экен. Тойго Коңурбайдын келиши Жапактын керт башынын кызыкчылыгын көздөгөн оюнун аткарылышына жол бермек. Коңурбай Манасты жеңип, Жапак анын ордун ээлеп калмак. Байжигит:

"Баштадан куралып,
Падыша күткөн улуу журт.
Туташып алган туулуу журт -
Манас чакырсын", - деп жооп айтат.

Алоокеге Жапактын атынан Алымбокө деген неме барып, тойго чакырат. Алооке: "Коңурбай уулум бул жерде жок эле. Тойго бара албайм,

Манастан корком. Жапакка айта бар, Манастан этият болуп, камынып жүрө берсин", - дейт,

Ушул эле эпизоддо Жапак тарабынан эл чакыруу этикасы бузулду. Алооке ни өзүнө даражасы тең Манас чакырса келмек, келе албай коймок эмес. Жапак-

¹ Молдобаев И. Эпос "Манас" - как источник изучения духовной культуры кыргызского народа. - Ф.: 1989.

² Манас II китеп, С.Орозбаковдун варианты боюнча. - Кыргызстан басмасы. - Фрунзе: 1980. - 11-бет.

тын чакыруусуна Коңурбайдын жоктугун шылтоолоп барбай койду. Бир чети Манастан корксо, экинчиден, өзүнүн кандык сөөлөтүн сактады.

Коноктор келе башташат. Жапак Кошойго: "Манас эр болсо, мени менен урушсун", - дейт. Кошой таң калат. Анысы аз келгенсип, Көкөтай ханга аттан түшпөй туруп салам берет. Эпосто бул көркөм деталь: "Көпкөндүгүн караңыз АТ менен салам бергени", - деп айтылат.

Бокмурун ачууланат, камчы менен Жапакты аттан оодара чабат.

Бул жерде Жапак тарабынан ата-бабадан адатка айланган саламдашуу этикасы бузулду. Аттан түшүп салам берүү улууну урматтоонун бир белгиси болуп саналган кыргыздарда. Жапактын тойдогу жүрүш-турушу Кошой, Көкөтай тарабынан таңданууну туудуруп, акыры өзүнө жараша жазасын алды.

Көкөтай ооруп, Баймырзаны чакыртып, керээз айтат:

"Сайылган бойдон тал калды,
Жайылган бойдон мал калды.
Жыйылган бойдон пул калды,
Алганым жесир тул калды.
Далай дүйнө малды ээлеп,
Ар жерден келген кул калды¹.

Өлүгүмдү жупуну көмгүлө, тирүүлөргө да мал керек:

Кабар айтып ар жакка
Бүлүнүштө не пайда!²

Бокмурунга айтып кой:

Кызыл дилде, ак жамбым
Кылымга бүтүн чачпасын!"³ - дейт.

Кыргыздын ардактуу, баатыр карысы, чириген бай Көкөтайдын бул керээзи урпактар үчүн осуят болушу керек. Ошондой даражалуу кан "дүнүйөм кетсе кетсин, намыс үчүн сөөгүмдү даңктап, элдин баарын чакырып көмгүлө" десе жарашмак.

Эшигинде бир карасы жок болсо да, куру намыс үчүн карыз таап, сөөк көөмп, карыздан кутула албай кыйналып жүргөндөрдү көрүп, "Манасты" окуса минтмек эмес" деген ойго келесиң. Өтө шаан-шөкөт, түрдүү даам толо жайнаган дасторкон, элди калтырбай чакыруу андай кайгылуу күнгө жараша бербей, маркумду узатуу этикасына жатпай тургандыгын республикага белгилүү аксакалдарыбыз, педагогдорубуз, окумуштууларыбыз айтып да, жазып да келишти. Ал гана эмес бул маселеде белгилүү нормалардын чегин көрсөткөн мыйзам кабыл алуу керек дешкендер да болду. Биздин оюбузча, Көкөтай бабабыздын керээзи ар кандай кагазда жазылып, иш жүзүндө аткарылбай калган мыйзамдан өйдө турат жана да урпактарга үлгү, сабак боло алат.

Көкөтай көз жумганда, жалаң мусулмандар чакырылып, мүчөгө жылкы берилип, өлүктү көмүшөт. Ушул жерде:

¹ Манас III китеп, С.Орозбаковдун варианты боюнча. - Кыргызстан басмасы. - Фрунзе: 1981. - 10-бет.

² Ошондо, 20-бет.

³ Ошондо, 17-бет.

⁴ Ошондо, 55-бет.

Молдолор дүйнө бөлүшүп,
Ошондо да талашып,
Мушташып жүрөт өлүшүп⁴ -

деп, дин өкүлдөрүнүн этикасына сын айтылат. "Өлөңдүү жерде өгүз семирет, өлүмдүү жерде молдо семирет" деген макал мына ушул маркумду узатуу салтындагы молдолордун аша чапкан кылык-жоруктарынан улам келип чыккандыгын жогорудагы саптар такстыктап турат.

Элдин башынан өткөн ар бир коомдук-тарыхый доордун өзгөчөлүгүнө жараша этикалык нормалар өкүм сүрүп келгендигине "Манас" эпосунан толтура фактисалдар табууга болот. Улуу эпосузда чагылган жоокердик заман этикасы:

Сапарда самсып жол жүрсөң,
Чаппай жүрүп, жылып өт.
Бендеге келет бир кезек –
Заманыңды кылып от.
Душмандык кылса кумурска,
Санап туруп кырып өт.
Нөөмот эрге бир тиер
Өнөрүңдү кылып өт,¹ –

деп берилет. Манас Семетейдин төрөлгөнүнө чоң той берет. Ат чабышта алдыда Сур кийик, Алгара (Коңурбайдын аты), Чалкуйрук чыгып келатат. Алдыга чыгып келаткан Алгаранын астын тосушат кыргыздар. Коңурбай чыр чыгармак болот. Муну угуп Манас кырк чорого "аттангыла" деп буйрук берет. Ошондо Кошой: "Тойдо калба кылба, конокторун кырды деген сөз калат", - деп тыят. "Манас жана анын чоролорун кыжырга тийген жоруктары үчүн жемелеп, салтанаттуу тойдо кан төкпөөгө чакырып Кошой мындай дейт:

Жолоочу тосуп алуучу,
Канча баатыр болсо да,
Кармашканы - жолоочу,
Каракчы атка калуучу.
Изди тосуп алуучу
Издегени - жолоочу.
Урушуп жүрүп алса да,
Ууру атка конуучу.
Баатыр болсоң, эр болсоң -
Эрдик менен эл алчу"².

Үйгө келген конокту чабам деш туура эмес, чабышкың келсе, майданда чабышып, армандан чык. Шайтандын тилине кирбегиле", - дейт.

Бул адеп нормасы "Манас" үчилтигиндеги баалуу согуштук этиканын бири болуп саналат.

¹ Орозбаков С. Инв.№583, 138-бет.

² Сыдыков А. "Манас" эпосундагы баатырдык мотивдер. - Бишкек: 2011. 128-129-бет.

Жанаша жашаган калмактар гана эмес, Семетейдин тоюна С.Орозбаковдун вариантында ору стар, армяндар, немистер, англичандар келишет. Көкөтайдын ашында калмактар чыр чыгарса, бул жерде Коңурбайдын агрессивдүү жоругуна жини келген кыргыздар чыр чыгармак болушат. Кошойдун жогорудагы адилет сөзү "үйдө баатыр, жоодо жок" атка конбойлу дегенчелик болду. Жоокердик заманда бетме-бет чыгып, жекеме- жеке куралдын бардык түрүн колдонуп урушуп, күчтүүсү жеңген адилет эреже эпостогу согуш картиналарынын тулку боюн тепчип өтүп, туруктуу сакталган.

Кыргыз баатырларынын жазылбаган жоокердик этикасы боюнча душманды акыйкаттуу, ашкере беттешүүдө жеңген эп. Ошондуктан Манас өзүнүн колуна кайрылып, дайыма эскертип турат:

Урданып барбайлык,
Уктап жаткан калааны
Уялбай басып албайлык.
Тынч калаага кол салсак,
Эрден сыймык кетпейби,
Атага наалат жетпейби!
Каракчыдай иш кылып,
Абийирибиз кетпейби!

Ата менен баланын ортосундагы адеп этикасына Манастын атасы Жакыпка таарынганын мисал келтирүүгө болот.

Кыргыздарды Алтайдан Ала-Тоого көчүрүп келип, кыргыз жерин баскынчылардан бошотуп, күчтүү кыргыз мамлекетин (хандыгын) түптөп, көңүл тынчып, эл жомоктогудай "жыргап-куунап" жашап жаткан күндөрдүн биринде күтүлбөгөн жерден Жакып чыр чыгарат:

Уулум, Манас, өлсөңчү!
Өрттөнгүр уулум өлдү деп,
Ушу жерге көмсөмчү!
Балалуу болдум деп жүрсөм
Куубаш болгон экемин.
Санаамдан кеткис чыр кылдың,
Манас, Сан караны миң кылдың,
Манас. Аты жокко ат берип,
Тону жокко тон берип,
Картайып калган кезимде
Мүшкүлдү мага сен кылдың, Манас.
Кайнаган туман мал кайда,
Өндүрлүү Алтай жер кайда?
Кабыргалаш турчу элек,
Кара кытай эл кайда, Манас!
Кармап сойдун бээмди,
Чыгардың капкайдагы кээмди.
Кетирдиң жаман алымды,
Алтайдан күткөн сан кара
Манас, сен талаага чачтың малымды,

Калың малдан айрылып,
Өлгөнү келген экемин,
Бул Манастын кордугун
Көргөнү келген экемин.
Түгөттүң түптүз күлкүмдү,
Сарп кылып жоготтуң,
Сен Манас, сан казына мүлкүмдү¹.

Атага каяша айтуу баланын адебинде жок нерсе, ошондуктан Манас "кара ниет атама кажылдашып нетейин, атанын каарын укканча, бир жакка тентип кетейин" деп, түнү менен Таластын Беш-Ташын ашып, Анжиян тарапка кетет. Баба дыйканга жолугуп, биргелешип аштык айдап, күзүндө кырман толо буудай алышат. Эли ачка калып, аштык издеп келген Карача деген даражалуу адамдан кайыптан бүткөн Аккуланы буудайга алмашып алат.

Кандай болгон күндө да атага тил кайтарып, акаарат кылбоо - байыртан кыргыз элинин канына сиңген улуттук адептин жазылбаган эрежеси. Манас ишинин адилеттүүлүгүнө, өзүнүн хан болгондугуна карабай, атасын сыйлап тим болду. Акыбети жаман болгон жок: Аккуладай аттуу болду. Манастын бул адеби элибизде айтылган "атанын назарынан калба" же "ата назарынан калгандын иши оңолбойт" деген насаат кептин чындыгын далилдеген чоң мисал, жаштар үчүн үлгү болуп саналат.

Саякбай Каралаевдин варианты боюнча "Семетей" эпосунда Көкчөнүн уулу Үмөтөй апасы Акеркечтин кой дегенине көнбөй: "Манас атамды Чоң казатка зордоп барып өлтүргөн, Семетей кун төлөсүн, болбосо чабам", - деп күүлөнөт.

Бакай, Каныкей Семетейге: "Айтканын бергиле, чатакташпай",- дешет. Семетей да аларды укпай, Күлчорону Үмөтөйгө жөнөтөт: "Үмөтөй тилге келсе, дегенине көнөлү, кан көтөрөлү. Кашайса байлап кел",- дейт.

Күлчоро Үмөтөйгө келип: "Айтканыңа макулбуз, ынтымакка кел",- дейт. Үмөтөй күүлөнөт: "Буурулду алдыма тартпастан мунун сөзүн көр!

Семетей менен достошуп,
Бирге жүрүп оңбоймун"².

Күлчорого көп жолу кол салышат. Ал уялып кол кайырбайт. Акыры:

Арачыга найза урдуң,
Баатыр сендей болобу?!³ -

деп ачуусу келип, "төрө чороң бетине төрт элидей муз тоңду". "Мен сенин жылкыңа тийдимби?! Атаңдын кунун кытайдан кууп ал" - деп даале өзүн кармайт. Казактар көптөп кетишет. Күлчоро урушка кирет. Көп казак аттан түшүп:

Каныбыз чочко эмеспи,
Калганды аман коюңуз!⁴ - дешет.

¹ Манас I китеп. С.Каралаевдин варианты боюнча. - Фрунзе: "Адабият"Д984. - 127-бет.

² Семетей II китеп, С.Каралаевдин варианты боюнча. - Фрунзе: "Адабият", 1989. - 276-бет.

³ Ошондо, 277-бет.

⁴ Ошондо, 278-бет.

Күлчоро элге тийбей, үмөтөйдү аттан жыгып, байлап, Семетейге алып барат. Элде "элчиге өлүм жок" деген улуу сөз бар. үмөтөй ошол байыртан келаткан дипломатиялык этиканы бузуп, Күлчорого кол котөрдү. Бул жоругу өзүнүн эли казактар тарабынан да нааразылыкты туудуруп, эл Күлчородон кечирим сурап жатпайбы. Мындай факт-мисалдар улуу эпосузда ото арбын. Демек, "Манас" үчилтигинин мазмунунан турмуштук ар бир учурга, кырдаалга, окуяга карата кантип мамиле жасоонун, кандайча аркеттенүүнүн үлгү болорлук эрежелерин табууга болот. Алар - законго жазылбаган, ата- бабалардын турмуштук тажырыйбаларынан келип чыгып, муундан-муунга өтүп келген асыл баалуулуктар. Андыктан келечек муундарыбыздын ошол этикалык ыйык баалуулуктарды өздөштүрүп, турмуш практикаларында пайдалануулары парз.

Сапарбаева Айканыш Керим кызы

"МАНАС" ЧОГУЛТКАН САПАРБАЙ КИМ?"

Бүгүн өлкөбүз үчүи өтө чоң маанилүү тарыхый окуя-кыргыз элинин көөнөрбөс асыл мурасы - "МАНАС" эпосубуздун сакталып калышына 60 жыл толгондугун белгилеген салтанатка - илимий жыйынга атпай кыргыз элинин каймактары, аттын кашкасындай белгилүү аалымдар, илимпоздор жана адабиятчылар чогултурсуздар. Баарыңыздар менен: эң ириде "Арыбаңыздар!" - деп учурашып алайын.

"Өнөрдүн алды - кызыл тил", "Бай мактанса - бир жуттук", "Байлык - колдун кири", "Ашык дөөлөт - баш жарат!" - деп айтылган ата-бабаларыбыздын макалдарында жана "Малым, малым - дебегин, малым - токой чымчыгы, үйүм, үйүм - дебегин, үйүң - токой чырпыгы" - деп айтылган залкар акын Жеңижоктун ырында бул дүйнөнүн түркүгү материалдык байлык эмес-руханий дүйнө экендигин тастыктап турган философиялык маани жаткансыйт. Чындап эле, "Сан жылкылуу Сарыбай кайтыш болгондо союшуна бир чычкак улак табылбай калган" - деген эл арасында аңыз кеп бар. Ата-бабаларыбыздын сөз билги, жөн билги, иш билги даанышмандыгы, көсөмдүгү - сөз баккан, сөздү сыйлаган, кастарлаган, сөзгө конок берген, сөзгө жыгылган, касиеттүү көркөм сөздөрдү бир укканда эле эс тутумунда кыттай уютуп, сактай алган куйма кулак асыл сапаттары гана дүйнөнүн жети укмушун бириктиргенде да куну татыбаган дүйнөдө теңдешсиз көркөм поэзиянын шедеври болгон - алп "МАНАС" дастаныбызды жаратты!!! Бардык нерсе: эскирет, көөнөрөт, кырат, өңдөн азат, бүлүнөт, сынат, жок болот. Бир гана Жараткан Улуу Кудурет жана көркөм сөздөн куралган "Пирамидалар" эч качан урабасын, жоголбосун далилдеп, бүгүнкү сиз менен биздин шыбагабызга Ата мурас - асыл кенчтер кылымдарды кезип келип, атадан балага берилип отуруп, колубузга тийди!

"Асманда-Кудай жок! Жерде - бизден башка Пир да жок!" - деп, Коммунисттик партия совет элин чарк имерип, "азуусун Айга жанып" турган чакта, өткөн кылымдын 20-40-жана 50-жылдарында уламадан уланып, Улуу Сөзгө айланган асыл дөөлөтүбүздүн тагдыры нечен ирет чиеленип, эпосубузду чогултуп, элге жайылтууга жасалган көптөгөн аракеттердин жолу буулуп, далай мыкты инсандарыбыз эч күнөөсүз "улутчул", "пантиоркист", "панисламист" - деген айыптар менен атылып, шейит кетип, көбү түрмөлөрдүн түбүндө чиригендигин тарых тандырбайт. Андай көзөлдөр: Ишеналы Арабаев, Ыбырайым Абдырахманов, Каим Мифтаков, Евгений Поливанов, Касым Тыныстанов, Төрөкул Айтматов, Б.Исакеев, М.Салихов, Зияш Бектенов, Мухтар Ауэзов, Ташым Байжиев, А. Самойлович, К. Рахматуллин ж.б. Ошол саясаттын кесепети тийип, бүгүнкү күндө көркөм сөз дөөлөттөрүнөн куру жалак калган, көзү болгон менен көөдөнү сокур адамдардын бир мууну калыптанды. Көлөкөсүнөн чочулаган, өтө пассивдүү интеллигенцияга да ээ болдук.

"Жарымы жалган, жарымы чын,
Жараткандын көөнү үчүн.

Көбү жалган, көбү чын,
Көпчүлүктүн көөнү үчүн" -

деп, "МАНАС"та айтылган нерселердин бир учу реалдуу турмуш чындыгы болсо, бир учу Кайыптар дүйнөсү менен алака түзгөн табышмак сырдуу дастаныбызды жок кылгысы келген Компартиянын өзү 74 жылдан кийин жок болуп кеткени, кыргызга кыянатчылык кылып, 1916 -жылы геноцид саясатын жүргүзгөн Ак падыша Николайдын жана анын жан-жөкөрлөрүнүн бир жылдан кийинки тагдырлары акылы тунук адамды ойлондура турган окуя.

Биздин күндөргө келеек, түмөн түйшүктү аркалаган адамзат кылымдар тогшондо - өтмөк доордо азыр да тынчый албай, Улуу Күчтүн жиберген сыноолорунан кимиси өтүп, кимиси калаары белгисиз, чалкеш заманда жашап келебиз... "Адамзаттын бир учугун улап жашап жаткан уюткулуу Кыргыз журту өз жолунан - алгачкы башатынан, бабалар калтырган нуктан тайыган жокпу? Алдыбызда бизди кандай күндөр күтөт? Биз кай жактан келдик? Кай жакка баратабыз? Ким элек? Ким болдук!?" - деген суроолорго, албетте, "Башкасын коюп, "МАНАС"ты айт!" - демекчи, дастаныбыздан гана издесек, жооп таба алабыз. Ата салты-бабалар мурасы, каада, үрп-адат, дүйнө тааным, мекенчилдик, көй кашка баатырдык, адилеттүүлүк, достук, сүйүү, өнөр, айла, олуязаадалык, бийик адамкерчилик, жаратылышты сактоо жана анын Пирлерин урматтоо, ак менен каранын түгөнбөгөн күрөшү жана башка түшүнүктөр алп дастаныбыздын өзөгүндө кыштай кыналып турбайбы? Ушунун баарын - океандай көркөм дүйнөнү алмадай башына батырган манасчылар плядасынан урмат-сыйлуу орду бар Сагынбай Орозбак уулунан "МАНАС"ты жазуу иштерин кимдер, качан уюштуруп, өтөсүнө чыккандарын сиздер билсеңиздер да, учурдан пайдаланып, ага кошумча маалымат айтып кетейин.

"Өмүр бизден өтүп кетсе, эл эмгектен эскерсин!" - деп, Аалы акыныбыз айткандай, чоң атам Сооронбай уулу Сапарбай жөнүндөгү учкай кабар Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча Союз маалында 80-жылдарда жарык көргөн "МАНАС" эпосунун баш сөзүндө, окумуштуу-илимпоз Самар Мусаевдин макаласында айтылат. Мага чоң атам Сооронбай уулу Сапарбайдын тагдырын, өмүр жолун даанышман, залкар жазуучубуз Чыңгыз Айтматов өзүнүн "Кылым карытаар бир күн" романындагы Абуталип Куттубаевдин прототиби кылып жазып койгондой туюла берет. Эмесе, сөз башынан болсун...

Сапарбай орто чарбалуу, эч кимге зыяны жок, момун Сооронбай деген адамдын төрт уулунун экинчиси болгон. Өзүнөн улуу агасы Сандапбай өрөөндө алдына адамды чыгарбаган чоң молдо экен. Чоң атама алгач арабча кат сабатты агасы тааныткан. Чоң атам болсо, кичинесинен адамга жугумдуу, кичи пейил, ачык-айрым, зээндүү болуптур. Кийинчерээк, алгачкы агартуучулардын бири - Ишеналы Арабаев "Биринчи мугалимдеги" Дүйшөндөй бала окутуп жүргөндө, тагдыр буйруп, чоң атам Сапарбайга да болгон билимин арнаптыр.

1922-жылы окумуштуулар чогулушуп, "МАНАС" эпосунун варианттарын манасчылардан жазып алуу башталганда кат сабаттуу жардамчылар керек болуп, И. Арабаевге кайрылышканда: "Нарында, Он-Арча суусунун жээгинде менин окуучум - Сооронбай уулу Сапарбай деген идиректүү, тың жигит бар. Бир болсо,

катчылыкка ошол жарайт!" - деп, ургаалдуу, чоң ишке кошуптур. Ошентип, окумуштуулар Ыбырайым Абдырахманов, Каим Мифтаковдор баштаган чакан топко чоң атам Сапарбай кошулуп, манасчы Сагынбай Орозбак уулун Кочкордон алдыртышып, айыл-айылды, жайлоо-кыштоолорду кыдырышып, эл аралап, "МАНАС" баянын айттырышат. Ал кезде азыркыдай үн жазгыч магнитофон кайдан? Кирген суудай күпүлдөп, төгүлүп-чачылып, эргип, токтоосуз "МАНАС" айткан залкар Сагынбайдын ар бир сөзүн илип алып, араб тамгасы менен кагаз бетине түшүрүү канчалык мээнеттүү жумуш болгон? Куржун-куржун кол жазмаларды ат-көлүккө жүктөп, борборго жөнөтүп турушкан. Ал кол жазмалар азыр да академиянын архивинде сакталып турат. Ошол жылдар телегейи тегиз, майлуу-сүттүү мезгил болбогонун билебиз да? Ысыкта чанкап, суукта тоңуп, чарчап-чаалыгып, ошол түйшүктүү ишти чоң атам жаштыгына салып, басып кетпей, окумуштуулар менен бирге моюндап, үй-бүлө, ата- энесине кайыл болуп, өтөөсүнө чыккан. Эпосту андан ары жазып алуу иштери 1926-жылдын күзүндө манасчы Сагынбай ата ооруп калбаса, дале уланып, "Семетей!", "Сейтек" бөлүмдөрү жазылмак чыгар?

Чоң атам Сапарбай колхоздоштуруу өнөктүгүнө да өз салымын кошуп, кийин 1941-жылы Батышта кан күйгөн тажаал согуш башталганда Мекенди гитлердик фашизмден коргоо үчүн колуна курал алып, 365 миң кыргызстандыктардын катарында карыган ата-энени, алган жарын, кызыл чие балдарын оорукка калтырып, согушка аттанат. Эки жолу жарадар болуп, госпиталдарда дарыланып, айыгып чыккан соң, 1944-жылы Батыш Украина фронтунда согушуп жатып, контузиядан соң, кокусунан колго түшөт. Жанындагы жолдошторун ар кай жакка бөлүп жиберип, чоң атам "Майданек", "Освенцум" деген концлагерлерде өлүм менен өмүрдүн жалаңдаган мизин басып, көрбөгөн азабы калбайт. Согуш аяктаар маалда туткундарды америкалык жоокерлер бошотушат да, чоң атам Айкөлдүн руху жөлөп-колдоп, алты саны аман, 1946-жылы өзүнүн туулуп-өскөн айлы Он-Арчага кайтып келет. Бүлүнгөн чарбаны калыбына келтирүүдө жанын аябай, күн тынымын, түн уйкусун бузуп, чарбада бригадир болуп эмгектенет. Кийинчерээк, дүкөнчү, токойчу болуп иштеген. Бир акыйкатсыз, жаман жери согуштан кийин кайрадан баш көтөргөн сталиндик каардуу репрессиялар башталып, Чыңгыз Айтматовдун каарманы Абуталип Куттубаевге жеткен эпкин чоң атам Сапарбайдын да шайын кетириптир. Эки күндүн биринде эле, НКВД район борборго чакырып, "Эмне үчүн өзүңдү-өзүң аткан жоксуң!? Сен чыккынчы болгонсуң!?" - деген жалган жалаалар менен согуштан калган канын кактабай сорушкан. Ошентип, 1960-жылдын 12-мартында бул дүйнө менен кош айтышкан. Чоң атамдын жети уулу, беш кызы болгон. Ал эми бир тууган инилеринен Узакбай согуштан бир колунан айрылып, майып болуп келсе, иниси Ажыбай 17 жашында кан майданга аттанып, согуштан кайтпай калган. Балдарынын дээрлик бардыгы мугалимдик-агартуучулук кесипти аркалашты. Азыр эки агам, үч эжем балдарынын, неберелеринин сыйын көрүп, пенсияда жүрүшөт. Менин атам Керим да өмүрүнүн 51 жылын балдарды окутуп-тарбиялоого арнаган. "Атын ата-са, куту сүйүнөт" - дейт экен. Сакадай бою-сары алтын чоң атам Сапарбайдын өз мезгилинде фольклорист - окумуштуулар менен бирдикте Мекенинин, элинин алдында төө көтөргүс жүктү аркалап, "Ала-Тоонун бир чокусу" болгон - Са-

гынбай Орозбак уулунан "МАНАС" эпосунун толук вариантын урпактарга жазып калтырган опол тоодой эмгеги үчүн анын небере-чөбөрөлөрү төбөбүз көккө жетип, сыймыктанып келебиз!

Сөзүмдүн аягында өлкөбүздөгү каржылык каатчылыкка карабастан, эпосу-бузду эл арасына жайылтууда талбай эмгектенип жаткан окумуштуу агайлары-ма, эжекелерге, айрыкча 2010 -жылы "Хан-Теңир" басмасынан 1000 нускада жарык көргөн манасчы Сагынбай атанын толук вариантындагы, 2000 нуска менен "Турар" басмасынан Саякбай Каралаевдин вариантындагы "МАНАС" эпосун академиялык редакция менен бирдикте бастырып, элибизге сунуш этишкен академик Абдылдажан Акматалиевге, Айнагүл Алымжановага, Айнек Жайнаковага жана маркум Самар Мусаевге чоң ыраазылык билдирем!

*Тарых жана маданий мурас институтунун
байыркы мезгилден XIX к. акырына чейинки Кыргызстандын
тарыхы бөлүмүнүн илимий кызматкери
Арзыбаев Т.К.*

КАРАХАНИД МЕЗГИЛИНДЕГИ ОКУЯЛАРДЫН "МАНАС" ЭПОСУНДА ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Кыргыздар тарыхта эң улуу, байыркы калк экендиги бизге жеткен тарых булактары да айгинелеп турат.. Ал жөнүндө кытай архивинде сакталып калган жазма маалымат биздин заманга чейинки мезгилдерге таандык экени жалпы журтубузга белгилүү. Кыргыздар тарыхта улуу эл болуу менен, маданияты менен да, дүйнөгө руханий байлыгы болгон Манас эпосу менен да, даңазаланып келет. Манас эпосу Кыргыздын маданиятын, каада салты менен бирге тарыхын кылымдардан кылымдарга, муундан муунга карай сактап келген улуу эл. **"Манас"** кыргыз элинин улуттук сыймыгы, ата-бабаларыбыз өз табылгаларын бүт чогулткан казынасынын милдетин аткарган, ыйык тутуп, укумдан тукумга сактап келе жаткан улуу мурасы. Жанрдык белгилери жактан **"Манас"** баатырдык эпоско жатат. Бирок анын камтыган мазмуну берген маалыматы алда канча терең жана кеңири. Эпосто элдин үрп-адатынан тартып кылымдар бою жашоосундагы калыптанган салттары, тиричилиги, көрүнүктүү окуялары, жашоо, жаратылышы, коом жөнүндөгү түшүнүктөрү, ар түрдүү ишенимдери чагылдырылган. **"Манастын"** мазмунунда элдин тарыхындагы түрдүү ишенимдери чагылдырылган. **"Манастын"** мазмунунан биз элдин санжырасын, эл тагдырынын түрдүү учурларын көрө алабыз. Академик Ч.Валиханов сыяктуу окумуштуулар **"Манасты"** бекеринен "кыргыз турмушунун көркөм энциклопедиясы" деп аташпаган. Эл арасында **"Манастын"** кадыр-баркынын далилдери катары буларды айтууга болот: бул эпостун материалдарына кыргыздар кылымдар бою көркөм чыгарма катары эмес, болгон чындык катары мамиле кылышкан. Андагы айтылган ар бир маалыматка тарыхый факты катары ишенишкен. Узак убакыттар бою эл азаматтары манастын аты менен жоого киришкен. Жомоктогу оң каармандардын иштеген иштеринен таалим-тарбия алышкан; Кыргыз жергесинде учураган белгилүү, кооз ар бир нерсе манастын аты менен аталган же ошол жомок окуяларына байланыштырылган.

Манас эпосундагы тарыхый окуялар Кыргыз эли үчүн баалуу булак деп айтсак жаңылышпайбыз. Эпостогу тарыхый окуяларды бамдап карасак караханид мезгилиндеги тарыхый окуяларга да жакындыгы бар экендигин көрөбүз. Адатта, Огуз-хан деп биринчи карахан Сатук Абдь аль-Керимди эсептешет. "Манас" эпосунда Манас Огуз-хандын урпагы болуп айтылат.

Биздин оюбузча, "Манас" эпосунун баш каарманынын образында кыргыздардын башынан өткөн же аларга кандайдыр тиешеси бар тарыхый окуялар жана инсандардын таржымалдары чагылдырылган. Манастын образынан караханилердин колбашчысынын айрым белгилерин байкабай коюуга болбойт. Албетте, Манастын образы эң, байыркы доордо, байыркы кыргыз этносу жарала баштаган кезде, кыргыздарда болгон тарыхый инсандын таржымал негизинде пайда болгон. Ошол эле мезгилде, кыязы, "Манас" эпосунун прототиптик формалары жарала баштаган болуу керек. Бирок мезгил өткөн сайын эпос да,

анын каармандарынын образдары да өсүп-өнүгүп отуруп, өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Бул мыйзам ченемдүү көрүнүш, анткени ал кыргыз коомчулугунун өзүнүн да, курчаган чөйрөсүнүн да өнүгүшү жана өзгөрүшү менен байланыштуу Караханилердин сыйынган жаныбарлары арстан менен кош өркөчтүү төө болгону маалим. Ардак наамдары "арстан-хан", "нар-хан"¹ болгон. "Манас эпосунда Манас жортуулга чыкканда аны арстан менен нардын (буура) сүрөт элеси коштоп жүрөт эмеспи². Мындан тышкары, Манастын колу арстан менен нар тартылган желектери бар уруу жана урук аскерлеринен турат³.

Караханилер мамлекетинин эли ар кандай уруу, уруктардын курамынан турса да, жалпысынан "түрк" термини менен аталган. "Манас" эпосунда Манас баатырдан тегин, ким деп сураганда: "уругум кыргыз-түрк болот" деп айтканы бар. Караханилер алгачкы мусулман түрк сулалеси жана исламдын таралышына өбөлгө болгон. Алардын "ыйык согуш" (газават) деп аталган "каапырларга" каршы диний ишенимдеги күрөшү "Манас" эпосунда да чагылдырылган, анда кыргыздар диний ишеним менен казатка чыгып, исламдын таралышына байланышкан. Баш каарман Манас да динге бекем ишенген (Бул Сагынбайдын вариантында Манастын Мекеге ажылыкка барышынан байкалат). Манастын Айкожо жолугуп, исламды кабыл алышы Сатук Абд-аль Керим кара-хандын Абу Наср менен жолугуп, алардын исламды кабыл алышына окшошуп кетет. "Манас" эпосунда Сатык (Сатук Абд-аль-Керим), Абу Наср, Санжы (Санжар султан) ж.б. кездешет. "Манаста" ошондой эле караханилердин чакан шаары Баласагын "Булагасын" түрүндө айтылат. Махмуд Кашгариде (XI к.) бекеринен бир жеринде кыргыздар таза түрк тилинде сүйлөгөн уруулардын курамында эскерилип кетпегендир⁴. Башка жеринде ал кыргыздарды түрктөрдүн катарына кошот⁵. Караханилер Чыгыш Түркстан, Жети-Суу аймактарына чабуул жасап, көптөгөн жерлерди каратып алган. Алар Баласагынды каратып, аны борборунун бири деп атап, Чүй өрөөнүнө жайгашкан. Анан караханилер түндүк-чыгышка бет алып, Жети-Суу аймактарын караткан.

Борбордук Теңир-Тоо менен Жети-Сууга орун очок алгандан кийин, караханилер батышка кол салышкан. Алар Фергана, Самаркан, Букара, Шашты (Ташкен) каратып, атүгүл Аму-Дарыядан да өтө чапкан баары "Манаста" бар, анда Манас башында турган кыргыздар Чыгыш Түркстанга, Батыш Түркстан аймактарына (Ысык-Көл, Чүй, Алматы, Таластан Наманган менен Анжыян, Ташкенте, алыскы Букара менен Самарканга), Ооганстанга жортуул жасайт⁶.

Карахани түрктөрүн башкалар чигилдер деп да аташы мүмкүн экенин белгилей кетким келет. Балким, "чигил" деген сөз түрктөрдүн "чек", "чик", "чиг" - чек ара сана "эль", "иль" - эл, уруу, этностук коомдоштук ж.б., дегинкиси чек (чик, чиг) эль (иль), чегэль (чигиль, чикиль), чигиль (чикиль) - чегарадагы эл, чегаранынын ары жагындагы (балким, чет элдик?) эл деген сөздөрдөн келип чыгышы мүмкүн.

В.В.Бартольд "ошондон бери эстен чыккан "чигиль" деген ат XI кылымда түрк элдеринин көбүнө карата колдонулган. Мавераннахрга селжук султаны

¹ Материалы истории Кыргызы, Кыргызстана. - Ф., 1973. - С. 49.

² Бартольд В. В. Соч.т.П(1). - М., 1963. - С.509.

³ История Киргизской ССР. Т. 1. - Ф., 1984. - С. 290.

⁴ Борбугулов М. У истоков поэтического образа. Литературный Кыргызстан. № 2. - Ф.1988. с. 119.

⁵ Ошол эле эмгекте...с.119.

⁶ Кареев О. Арабские и пчэсидские источники IX-X вв. о кыргазах и Киргизии. - Ф., 1968. - С. 52.

Малик-шахтын жасаган жортуулу жөнүндөгү аңгемеден биз чигиль деп караханилердин аскер күчтөрүн айтышканын билебиз..."¹ деп жазган. Махмуд Кашгаринин айтканына Караганда, гуздар (огуздар) Жейхундун (балким, Сыр-Дарыя-дыр), ал эми В.А.Бартольддун айтуусу боюнча ал Аму-Дарыя² түштүгүндөгү бардык түрктөрдү чигилдер деп атаган³ Махмуд Кашгаринин өзү "огуздарда чигиль деген сөздүн мааниси ушул элдин бир бутагы жашаган Чигиль шаары Тараз шаарына, б.а. азыркы Олуя-Атага жакын болуп, огуздар батыш четиндеги чыгыш-түрк шаарларынын бири болгон бул шаар менен эрте таанышкан" деп түшүндүрөт. Чигилдердин башка эки бутагы Кашгарга жакын айылдарда жана Или өзөнүнүн өрөөнүндө, Куяса шаарынын жанында жашаган..."⁴.

"Мажму ат-таварихтин" маалыматтарындагы Ибрахим Ибн Ахмедди Чыгыш Караханилердин улуу каны Ибрахим ибн Ахмед менен окшоштурса болот, бирок Ибрахим ибн Ахмеддин образынын кээ бир белгилери жогоруда айтылган Чыгыш Караханилердин улуу каны Ахмедден да байкалат. Чыгыш Караханилердин башчысы: Ибрахим ибн Ахмеддин жана имам Ибрахим ибн Ахмеддин башкарган кези жана өлгөн жылдары болжол менен бирдей⁵.

Чыгыш Карахан мамлекетинин ханы Ибрагим ибн Ахмеддин бийлиги кара-кытайлар чыгыштан каптап басып кирген мезгилге туура келет. Ошол кармашта ал каза болгон. Жазма булактарда ал ислам дини үчүн курмандыкка кеткен шейит (шахид) делинет⁶. Демек, ал "каапырларга" (неверные) каршы күрөшкөн акыркы чыгыш Карахан каганы болушу мүмкүн. "Манас" эпосу боюнча дагы Манас курман болгон согушта кыргыздардын душманы кара-кытай (кийинчерээк кара-калпак) болгон⁷. "Мажму ат-таварихте" Ибрагим ибн Ахмед кыргыз менен чыгат, Манас болсо эпосто кырк чоро (жоокер) менен жүрөт. Чыгыш Карахан мамлекетинин жогорку каганы Ибрагим ибн Ахмед Карахан династиясынан чыккан, демек, Огуз Карахандын урпагы, ошондой эле эпос боюнча Манас деле Огуз-Карахандан тараган уулдарынан экен.

"Мажму ат-таварихте" султан Санжардын тушунда (XII к) Хожент тоосунда жаралган кыргыз эли тууралуу уламыш бар. Бул уламыш XII кылымда Орто Азияда кыргыздардын оң жана сол канатынын түзүлүш тарыхын ырастайт. Эгер оң канат кыргыздары мусулман болсо, сол канат - ислам дининде болгон эмес. Айтмакчы, бул факт "Манас" эпосундагы эпизоддор аркылуу да бекемделет. "Чоң казаттын" алдында кара-кытайлардын артынан жөнөй турган кол Манастын буйругу менен оң жана сол тарапка тизилет. Оң жакка - мусулмандар, сол тарапка - мусулман эместер (ислам түшүнүгүндө - каапырлар) турат.

Ибн аль-Асирдин кабарында (Кутаб аль-камил фит-тарих) Чыгыш Карахан ээлик кылган жерлерге 1128-жылы кара-кытайлардын басып киргени, бирок улуу каган Ахмед алардын ташын талкан кылганы айтылат. Ошондон кийин ал каган

¹ Караев О. Арабские и пчэсидские источники IX-X вв. о кыргызах и Киргизии. - Ф., 1968. - С.49-53.

² История киргизской ССР. Т. 1. - Ф., 1984. с.291-298.

³ В.М. Жирмунский. Введение в изучение "Манаса". - Ф., 1948. - С. 32.

⁴ Бартольд. Указ. соч. 1968. с. 71-72.

⁵ В. В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т. 1. - М., 1963. - С. 269-270.

⁶ В. В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Тексты. Спб., 1898.- С. 130.

⁷ История Киргизской ССР. Т. 1. - Ф., 1984. - С. 250.

өлүп, анын ордун уулу Ибрагим баскан. Елүй Данил баштаган кара кытайлардын кыргыздан аман калганы Орхонго качкан болуу керек. Ал жакта Хотон сепилине 20 миң жоокер-ардагерлерден кол жыйнап, алардын катарын кытандык (кара-кытайлык) качкындар менен толтуруп Бейтинге (бешбалыкка) келишти. Бул жерден жети улустун жана он сегиз уруунун көмөгү менен дагы он миң колдон турган атчан аскер жыйнап, кара-кытайлардын башчысы өзүн гурхан жарыялады. Саягы, болжол менен 1130-ж. башында кытандардын (кара-кытайлар) бир бөлүгү Уйгур өлкөсүн басып өтүп, Эмил дарыясынын боюндагы гүлдөгөн өзөнгө жетишкен окшойт"¹.

1128-1130 же 1130-1133-жылдардын аралыгында Чыгыш Карахан мамлекетинин баш каганы Бейтинге (Бежин - Беш Балык) чоң казатка аттанышы мүмкүн. Бул окуя жөнүндө 1133-жылдын июнунда Багдад визирине жазган катында султан Санжар жөнүндө сөз болуп жатышы да ыктымал. Ал катта жакында эле "каапырларды" жеңип, алардын кол башчысын туткундап алган Кашкар ханы тууралуу кабар жазылган². Бул окуя, биздин болжолубузда, "Манас" эпосунун "Чоң казатынын" негизги өзөгүн түзгөн болуу керек, арийне, "Чоң казаттын" негизги тутумунда баш каган Ахмеддин 1128-жылкы Чыгыш Карахан каганатына кол салган кара кытайларды талкалагандыгы жөнүндө сөз болуп жатышы да ажеп эмес. Кандай болгондо да бул эки тарыхый окуя экөө тең "Манас" эпосунун саптарында сүрөттөлүшү толук мүмкүн.

Же болбосо жогоруда көрсөтүлгөн "Шаджара аль-атрактагы" маалыматтар Карахан кыргыздары (Отуз уул) менен Эртыш кыргыздарынын бириккен мезгилиндеги оң жана сол канат кыргыздарга тиешелүүдүр. Бирок кыргыздардын ушул эле бирикмеси (эли) ошол кезде журт башында турган оң канат элдин атынан Отуз уул аталышы мүмкүн эле. Кыргыздардын келип чыгышы тууралуу жогорудагы уламыш кыргыз этнонимии "кырк-кыз", ошону менен бирге ушул эле кыргыздар Отуз уул аталышы элдик этимологияга негизделген.

"Маджму ат-таварихтеги" бир баянда Жакып бек, анын уулу Манас экөө моголдор менен бирдикте калмактарга каршы согушкан эпизоду келтирилет. Анда: "Оң-хан могол кошууну менен сол кошуунду алып Чоңгуну көздөй жөнөйт. Оң-хан Кара-Кыштакка келди. Чоңгу Кара-Кыштактан чыгып жоокерлерин тизди, (бирок) Чоңгу качып жөнөдү. Оң-хан канча калмакты өлтүрдү, Кара-Кыштакты Жакып-бекке берди, өзү Ташкентке кетти"³. Мында "сол кошуун" термини менен кыргыз уруусунун "сол канаты" аталууда. "Маджму ат-таварихтен" алынган тексттен көрүнүп тургандай, "оң кошуун", б.а. "оң канаттын" жоокерлери могол кошууну делинип, ал эми "сол кошуун" могол деп аталган эмес"⁴.

"Маджму ат-таварихтеги" бул маалыматтар XII кылымдын биринчи жарымындагы окуяларга тиешелүү болушу мүмкүн. Мында Чыгыш-Карахан каганатына кол салып кирген кара-кытайларды талкалап мизин кайтаруу тарыхы сүрөттөлүп жатса керек. Бул жеңиштин башында Чыгыш-Карахан мамлекетинин башчысы Ахмед каган жана анын уулу Ибрагим турган. Бул баяндагы кал-

¹ В. В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т. 1. М. 1963.с.49.

² В. В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т. 1. М. 1963.с.51-б.

³ А. М. Мокеев. Этапы этнической истории и социальной организации кыргызского народа на Тянь-Шане в XVI - сер. XVIII вв. Изв. АН Респ. Кыргызстане №4. 1991. Серия Общественных наук. с. 51.

мактар делинген элден кара кытайларды, ал эми моголдор кошууну же "Оң канат" же "Оң кошуундан" Карахан кыргыздарын түшүнүү туура болот. Бул баянда "Оң" хан деп сөз болгондо жогоруда эскертилген Чыгыш каганатынын башчысы Ахмед каганды же анын уулу Ибрагимди билүүгө тийишпиз. Саягы, кыргыздардын "Оң" жана "Сол" канатынын бирикмесинин пайда болушу Ахмед каган менен байланыштуу окшойт.

"Маджму ат-таварихте": имам Ибрагим ибн Ахмед Лур ханды оң канаттын сардары, Лур-Бузурду сол канаттын сардары кылып дайындады. Имам Ибрагим Касанга жеткенде, Гурхан аскерлери менен чыгып чабышка даярданып калды.

Иман аскерлерин мындайча жайгаштарды: оң каната Лур-хан, сол каната Лур-Бузур. Согуш башталды; бир күн, бир түн салгылашышты, айоосуз кыргын болду, Гурхан курчоодо калды. Калмактар аны куткарып качып кетишти. Имам Касанды ээлеп, аны Исламдын ордосуна айландырды. Андан соң өз адамын (аскерлери менен) Жидгилге жөнөттү: алар Мургабды, Фургабды жана Дунгалды басып алышты. Гурхан Миң-Жубуга кетип жатып, Чинге (Хитайга) кошулду, алардан аскер алып Хитайга жөнөдү... оң канаты (имам Ибрахим) - оң, сол канаты - Сол деп атады. Демек кыргыздардагы оң жана сол канаттын түзүлүшү Ибрахим имамдын жардамы менен болгон иш (ибн Ахмед)¹. Султан Заранджиш - бул 527 (1727-ж) болгон. Анын жер жүзүндө жашаганына 96 жыл болгондо ал айтты: "Баргыла, алып келгиле. Анал-Хактын балдарын Лур хан, Лур-Бузурду, Могол Ахмад-бекти... (Ибрагим имамды) ак мүйүздөн жасалган бунчук бар эле. Ага ак желек байлап, аны Могол Ахмад беке берди (35-тиркеме)... Мүрүддөрүнө жана ишеничтүү кызматчыларына сыйынуу менен (Ибрахим имам) 530 жылдын 27-рамазан айында түн ичинде көз жумду (29-июнь, 1136-жыл)"².

Мында Чыгыш каганатынын башчысы улуу каган Ахмеддин XII кылымдын биринчи жарымында кара кытайлар менен болгон согушун - Оң жана Сол канат кыргыздардын бирикмесин түзүүсү, алар менен бирдикте Чыгыш каганатына кол салган кара кытайларды талкалоосу жана Ахмед кагандын өлүмү тууралуу окуялар баяндалып жатуусу мүмкүн.

Улуу каган Ахмед кара кытайларды 1128-жылы жеңген. "Маджму ат-таварихтеги" кабарга караганда кыргыздын Оң жана Сол канатынын биригиши 1127-жылы, кара кытайларга аттануу алдында болгон. Тарыхый маалыматтар боюнча Ахмед каган кытайлар жеңилип качкандан кийин дүйнөдөн кайткан. Анын көзү өткөн соң Чыгыш Карахан мамлекетинин башкы бийлиги уулу Ибрагимге өткөн³.

Ибрагим каган Бейжинге (Бещбалык) "Чоң казатка" аттанган болуу керек. Ошондон кийин ал курман болгон. Тарых булактарында аны ислам дини үчүн өмүрүн кыйган шейит (шахид) деп аташат. Саягы, мында Ахмед каган өзү өлгөн соң бийлиги өткөн өз уулу Ибрагимдин аты менен эскерилип жатса керек. Андыктан жогоруда эскерилген "Маджму ат-таварихтин" маалыматтарын-

¹ А.Атаханов. "Маджму ат-таварих" - как исторический источник. В сб.: Источники по Средневековой истории Кыргызстана и сопредельных областей Средней и Центральной Азии. Тез. докл. и сообщ. межреспублик, научной конфер., посвященной памяти В. А. Ромодина. – Бишкек. КГУ. 1991.

² Материалы истории Кыргызы, Кыргызстана. – Ф.1973.с.205.

³ Караев О. Арабские и пчэсидские источники IX-X вв. о кыргызах и Киргизии. – Ф.,1968. с. 52.

да Ибрагим ибн Ахмеддин ысмы эскерилет. Бул чыгарманын автору аталган окуяларды Фергана аймагында болгон сыяктуу сүрөттөйт. Болжолу автор эзелки өткөн окуяларды кийинки тарыхый фактылардын таасири астында чыгармачылык менен кайра иштетип, өз тарабынан көркөмдөп чыккан болуу керек. бул мүнөздөгү маалыматтар аталган жазма булактын көп баяндарына тиешелүү. Андыктан бул эмгекти илимпоз изилдөөчүлөр - "Маджму ат-таварих" жарым тарыхый, жарым легендарлуу, "фактылар менен даталар уламыштар жана ойдон чыгарылган чыгармалар менен чиеленишкен" китеп катары мүнөздөшөт¹.

¹ Материалы истории Кыргызы, Кыргызыстана. – Ф.1973. с. 200-206.

Toktobubu Isak (Tuohan Yisake)

tokon.1966@yahoo.com.cn

*Department of Kazakh Language & Literature
Minzu University of China, Beijing, P.H.D*

БЕШ ВАРИАНТТА АЙТЫЛГАН – "КӨКӨТӨЙДҮН АШЫ"

"Манас" улуттук рухтун сыймыгы болуу менен кыргыз эл оозунда жаралып, урпактарга оозеки таралып, сакталып, калыптанып өнүгүү жолунда аябагандай күрдөөлдү тарыхый жолду басып өткөнүн кыргыз журтчулугу билет. Ошончо узак мезгил оозеки аткарылып келген "Манас" негизги курулмалык жана сюжеттик системасы өзгөрүлбөй биздин ушул күнгө жетишкени, бул албан эмгектин эл тагдыры менен бирдей экени башка элдерди да моюндатат. Кадимкидей эпос айтуу өнөрү тынчып кеткен биздин ушул доордо "манас"тын классикалык аткаруучулары жана алар жараткан асыл үлгүлөрдү салыштырып көрсөк, орток өзгөчөлүктөрдүн басымдуу орунду ээлегенин байкайбыз. Ар кандай угуттуу Манасчынын өзүнчө аткаруучулук ыкмасы, анын вариантында айрыкча белгиленип турса да, ал айткан туунду, мында негизги окуялык, окуянын мүнөзү жана тартиби чамасынын жетишинче элдик түпкү үлгүгө дал келтирип, эпостун жүлүнүнө төп кошулуп турганындай салттык көрүнүш оюбузду тартпай койбойт. Мисалы Жүсүп Мамай вариантынын жалпы калайыкка белгилүү болгон "Манас", "Семетей", "Сейтек" бөлүмүнүн мазмунун, Сагынбай, Саякбай, Эшмат өңдүү эпостун алдыңкы бөлүмүн толук айткан алп манасчылардын варианты менен салыштырганда, ар бир манасчыда "Манас"тын үчилтигинин ар бир эле мазмун сайын аздыр-көптүр өзгөрүлүп, образдардын талкууланышы, окуялардын чиелениши өз алдынча өзгөчөлөнүп турарын кезиктиребиз. Ал эми сюжеттик курулмасы толук түзүлгөн "Манастын" кийинки беш урпагынын баатырдык баянын жаңы табылга катары кабылдадык.

Манасчылар "манастын" урпактарга таралышы, сакталышы, калыптанышы жагынан эле күч көрсөтүп калбай эпостун өз нугунан бузулбай өрчүтүлүп, курулма жана окуялык мазмун жагынан түзүлүшүнө албан эмгек сиңиргендер саналат. "Манас" эпосун айтуучулардын басымдуу көпчүлүгү байыртан айтылып келген туруктуу поэтикалык салтты өрчүтүнүн үстүндө болгон. Ар бир эле эпостун сюжетине нукура өзүнүн жаңы кошумчаларын эмес, тескерисинче сюжеттик өзөктүк мазмундук салтка ылайык алымча-кошумчалар менен толуктап, салттык өзгөчөлүк негизинде өркөндөтүп келген "Манас" эпосунда даяр мазмун, салыттык окуя, эң байыркы жана эң кеңири таралган баян "Көкөтөйдүн ашын" анализге алуу аркылуу, эпостун эпикалык катмарын, анын түзүлүшүн, өркөндөшүн ушуну менен бирге манасчылык өнөрдүн маңызын түшүнүү жагына далалаттанабыз.

"Көкөтөйдүн ашы" деген бул бир бөлүктү окумуштуу Чокон Валиханов 1856-жылы жаздырып алган. Анын бул эмгеги, мейли Ысык-Көлдөн же Текестен тапкан болсун "манас"тын эң мурунку кол жазмага алынган материалдарынын бири. Бул варианттын салттык окуясы тартиптүү, толук, кызыктуу ары карт жомоктун өзгөчөлүгү көрүнүктүү белгиленип турат. Бул 3300 ыр сабынан түзүлгөн баянда

Манастын өмүр жолу жана баатырдык иш-аракети айтылып өткөн көптөгөн баалуу каражаттарга ээ болубуз. Радлов варианты, Сагынбай варианты, Саякбай варианты, Жүсүп Мамай варианттарын салыштырганда, эпос системасынын түзүлүшү, өркүндөшү, калыптануу абалын дагы терең билүү, эпикалык мейкиндикке сиңдирилген, элдик чыгармачылыктын мифтик, көркөмдүк маселелерин түшүнүүдө ролу чоң. "Көкөтөй кандын ашы тарыхтын чаңы баскан көп сырды жаңырта баяндайт экен" Чокон Валиханов өз эмгегинде айткандай манапта кыргыз элинин адепки турмуш каада-салты, этнографиялык курулмасы так ушул "көкөтөй кандын ашы" деген кеңири баянда орчундуу сүрөттөлгөн.

В.В.Радлов варианты 1869-жылы, Сагынбай Орозбаковдун варианты 1926-жылы, Саякбай Каралаев варианты, 1968-жылы, Жүсүп Мамай варианты, 1980-жылы жазылып бүткөн (бул варианттардын жазып алынышынын акыркы жылдары гана алынды) аталган бул төрт вариант "Манас" эпосунун бир же андан да көп урпагынын баатырлык иш-аракетин баяндап, баш-аягы толук системалуу түзүлгөн.

Эми бир кылым аттаган соң доордун өзгөрүшү менен улам жаңыдан чыккан манасчыларда тарыхый шарт-жагдайдын талабына ылайыктап, алымча-кошумча, чыгармачылык мамиле боюнча өз эмгегин түзүп чыкканы жөнүндө ой калчайбыз.

Бирдейлик жана өзгөчөлүк

Аталган беш варианттагы "Көкөтөйдүн ашы" деген ушул эле туруктуу жөрөлгөлүү мазмунду окуянын тартибине карай, бирдейлик боюнча 1. Көкөтөйдүн абалы (Көкөтөйдүн керээзи деп да айтсак болот), 2. Ашка келген элдер, 3. Манастын ашты тескеши, 4. Аштын шан-шөөктөттөрү деп төрт бөлөк боюнча көрүп чыгууга болот. Иш-аракеттин тартиби жана максаты бирдейликти түзүп турса да, ар варианттын өз алдынчалык өзгөчөлүгү дагы эле айкын байкалып турат.

1. Көкөтөйдүн абалы: беш вариантта тең Көкөтөйдүн тунган бай, өтө эле дөөлөтмөн адам экени, бакма баласы Бокмурун, жалгыз чоросу Сары ногой уругунан жайма көкүл жаш Айдар, андан калса байдын уулу Баймырзадан башка жакын адамы жок экени белгилүү болот. Көкөтөй көп жашап, карып, өз ажалында, өз ордосунда өлөт. Өлүмү салтанаттуу узатылып жерге көмүлөт. Көкөтөйдүн өлүмүнө Манас келбейт.

Ал эми ушул мазмундагы көңүл буруучу өзгөчөлүктөр: Чокон вариантында Көкөтөйдү анык 199 жаш жашады дейт. Көкөтөйдүн жашаган жери Сагынбай, Саякбай, Жүсүп Мамайда Ташкент деп ачык айтылат эң негизгиси Чокон, Радлов, Сагынбай вариантында Көкөтөйдүн өлөр алдындагы керээзи эскерилет. Чокон вариантында Көкөтөй, өзүн азем менен жерге көмүү, Бокмурунду сыйлап ордуна кан көтөрүп коюу, Манас, Коңурбай баштаган таанымал адамдарга убагында кабар берип өлүк башында болушун тапшырат. Бирок өлүмгө Манас кабар укбагандыктан келбейт. Кабарды Баймырза же Үрбүгө окшош Манасты жактырбаган адамдар бердирбейт. Тек гана Сагынбай вариантында Бокмурун (керээди укпаганы менен катышат) өзү Манасты чакырып барат. Ал Манас Бокмурунга атасын мал-пул аябай салтанаттуу жерге берүүсүн тапшырып өзүнүн шашылыш жумушта экенин айтып барбайт. Дагы бир эпикалык элемент Сагынбайда анык орун алган, ал болсо да Көкөтөй өлгөн соң 40 күн сөөк сактатып, 40 күн аш берип, байге таратылып, сөөктү кылыч менен кырдырып, кымыз менен

жуудуруп азем менен жерге берет. Көкөтөй баласы Бокмурун жана элин чакыртып алып, керээзин айтып өлөт да калың эл үн салып ыйлагандыктан, кыргызда өлүм салтындагы өкүрүк салты пайда болду деп айтылат. Ал Саякбай, Жүсүп Мамай вариантында Бокмурун 12 жашка чыкканжа атасы Көкөтөй ажалы менен өлүп, эли-журту чогулуп эле көмп салат, акылсыз Бокмурун оюндан бошобой, атасынын өлүмүнө да катышпайт.

Адам өлгөн соң аны жерге берүү, анын арбагына сый көрсөтүүдөн мурда өлгөндүн керээзи адамдарды милдеттендирет. Элдик жөө жомок, эпостордо кезигүүчү кан, бай же ата өлгөндө да эмне деди, кандай керээз айтты, эмне мурас калтырды, ага ким ээлик кылат? деген сыяктуу окуя ушул негизден өрчүтүлүп, эпикалык баян түзүлөт. Мындан пайда болгон урук-туугандар ортосунда кайдигерлик мамиленин күч алышын илгери сүргөн, эпикалык катмарга жик катары киргизилген мындай каражат дүйнө жүзүндөгү көптөгөн элдердин элдик көркөм туундуларында орток кезигүүчү себеп катары түргө бөлүнгөн. "Манас" бул жаккы жомоктук ыкмадан куралган. Көркөтөйдүн керээзи Чокон менен Сагынбайдын вариантында өзгөчө айтылып, ошол кездеги Манас жана Коңурбай сыяктуу эпос баш каармандарынын элдеги орду, сүрүп турган күчтүү доорун, Бокмурундун атасынын ордуна, мал-мүлккө жалгыз ээ болгону, ар кандай уруу элдерин дүүлүктүрүп, мейли өлүмдө же кийинки берилүүчү ашта болсун мал-пул, эл-жерге ээ болуп өздөрүн күчөтүү максаттары баяндалат.

2. Ашка келген адамдардын арасынан бир топ адамдардын орду, уруусу, мүнөзү беш вариантта бирдей. Мисалы: "жайма көкүл жаш Айдар мааныкердей дулдулду минип, Алаш жана Калмак уругун аралап ашка чыкырат. Ашка келген ошончо көп адамдардын арасынан үрбү, Эрагыш, Кошой, Эрбагыш сур коён аттуу тулпары, Эркөкчө, Эр төштүк жана анын чалкуйрук тулпары, Кытайдын ханы Коңурбай жана анын Кылкара тулпары, Манжунун ханы Жолой жана анын ач буудан аты, Нескара, Мурадил, Ороңгу катын, Жамгырчы, Кырк чоролуу Манас жана анын Аккула тулпары, аялы Каныкей катарлуулар орток кездешет. Беш вариантта тең бул адамдардын алдуу-күчтүү, бир урууга башчы, өз чөйрөсүндө атагы бар хан, бай же жөндөмдүү билгич инсан экени белгиленип турат. Ушул адамдардын жана аты аталган тулпарлардын эпос үчүн турактуу ары эң байыркы атактуу образдар экени байкалат.

Бирок бизге кээде таанымал кээде чоочун болгон бир топ хан же баатырлардын аты кездешет. Ар бир варианттын өзгөчөлүгү, ушундай жерден айырмаланат. Мисалы: Чокон вариантында жогоруда аты аталгандардан бөлөк, дүмүр кулак Дүмүр Алп, чоюн кулак Чоюн-Алп, алтын сакал Айкожо, Кыз Сайкал, Манастын кырк чоросу деп Кыргыз чал, Жаныбек, Тыныбек, Канчоро, Күлчоро, Серек, Сыргак, Жаанбай, Ажыбай, Алмамбет, Салманбет, куу жигит, Тазбайманбет сыяктуулардын аты аталат.

"Эр төштүк" эпосунун баш каарманы Эр төштүк аталган беш варианттын "Көкөтөйдүн ашы" деген мазмунунда күчтүү, атактуу баатырлар катарынан айтылат. Манас эр күрөшкө чыгуусун кайта-кайта өтүнсө да, Эр төштүк жер астынан чыкканы аз убакыт болгонун, денесинде каруу жок, намыс алып бере албай турганын айтып болбойт. Эр төштүктүн күчтүү душманы чоюн кулак Чоюн алптын атын жогоруда учуратканыбыз боюнча "Эр төштүк" менен Манастын доордош, тең тайлаш эпостор деп айтылган пикирлердин жүйөөсү дагы да күчөйт. Кыз Сайкал образы эпостун кайсы окуясында болсо да, айтор анын Манастагы

карт ары аял баатырдык мүнөзү өзгөрүлбөйт. Манастын кырк чоросу катарында Канчоро, Күлчоро деген туруктуу адам ысымдарынын кезигиши адамды ойго салат. Анткени, бул экөө эпостун жөрөлгөлүү баяны боюнча Манастын уулу Семетейдин чоросу болууга ылайык. Кийинки түзүлгөн варианттарда Манасчы тарабынан атайын орундаштырылганбы же мурда айткан Манасчы оозеки текстте жаңылганбы деген суроо туулат, канткен менен "Көкөтөйдүн ашындай" улуу чогушта Канчоро, Күлчоролор башка чоролордой эле Манаска жардамдашып иш бүтүрүшөт, милдети андай зарыл жана көрүнүктүү болбойт.

Радлов вариантында ашка келген адамдар жана тулпар жөнүндө айтылбастан, калмак-кыргыз журту калбай чакыртылып толук келди деп айтылат. Аштын кийинки көрүнүшүндө башка варыянттарга окшош мүнөздө ортого салынат. Ошол үчүн жалпы жонунан бирдей деп каралды.

"Көкөтөйдүн ашы" Сагынбай вариантында эрекче айтылат да ар бир окуя алдаганча көркөм өрчүтүлүп апыртылган. Тыныбектин: "жомокко кошпой өзүн айт" - деп Сагынбайга тыюу айтып кеткенин ушундай жерде эске албай болбойт. Мисалы: арадан эки жыл өтүп үчүнчү жылы Бокмурун "атама чоң аш берем" - деп үч каркырадагы үч булактын оюн аш берчү жер кылып тандап, Казак-Кыргыздан жыйдырган 300 миң үйдү тиктирет. 90 миң жигит тоодон отун алат, күн чыгыштан күн батышка болгон жерлердеги элдердин бири койбой чакырылат да бир жылда араң кабар берилип бүтөт. Манастын тапшырмасы боюнча "ашка келбегендерди чаап алам" деген Бокмурундун опузасы кошо айтылат.

Саякбай вариантында, Сагынбай вариантындагыдай айрыкча күчөтүлбөсө да, көп жагынан түстөшүп турат. Мисалы: Бокмурун ашка Кошойду баш коёт. Кошойдун акылы боюнча үч каркыра аш берилчү жер кылып тандалат. Оогандын ханы Акун баштаган бир топ хандар кол курап келет. Кошой ашты Манас келип башкармайынча кордукка учурап калышынан чочулап турат.

Жүсүп Мамай да жогорку варианттарга окшобогон өзгөчөлүк байкалат. мунда Бокмурундун жаш, ары акылсыздыгы көрүнүктүү сүрөттөлгөн. мисалы: Бокмурун атасын жөн эле көмүп койгонсоң, Хан Үрбүгө ээрчип, анда эс алып жүрө берет. Суйкал аттуу бир келин атаңа аш бере албадың деп кордошуна чыдабаган соң, анан аш беришти ойлоп Үрбүгө айтат. Хан Үрбү араныктеки урушта Манас өзү менен Эркөкчөгө бүлдүргө бербегени себеп аны ашка чакырбасты айтат. Бокмурун макул болот. Жети-Өгүз менен Каркыранын орто жери кыраңды аш беричүү жер кылып тандайт. ашка эң алдында Коңурбай баштаган Кытай, Манжу, Анжу, Калмак улуктары дүрбөгөн колу менен келет, ал Бокмурун менен Хан үрбү алтын-күмүшүн, алты бедөө ат, алты атаанга арттырып алты бокчо тон алып бүгүлүп тосуп чыгат. Коңурбай тартууну аз көрүп мааныкердей күлүктү Эсенханга сурайт. Бокмурун аштын кеңешине катышкан кандардан акыл сурайт, жанындагы хандар да айласыз турат. Кошой Манасты чыкырбаса ашты Калмактар ээлеп кете турганын айтып хандарды көндүрөт. Бокмурун менен Хан үрбү Манастан кечирим сурап, тартуу үчүн:

Тогуз торко тон айтып,
Тогуз тулпар ат айтып.
Тогуз сулуу кыз айтып,
Тогуз шумкар куш айтып

Кат жазат, катты Кошой молдого кайрадан жакшылап жаздырып, жаш Айдарды мааныкерге мингизип жиберет.

Ошо арада каңгай уругунун Нескара алаш уругунун баатырларын (Кошой баштап бардыгын) бирден сындайт. алаштын башы болгон Кошой Эсенкандын ордуна эл башкарган 70 ден ашкан Ороңгу аттуу ханын баш кылып капирларды сынайт.

Жаш Айдар Манаска келип, ордо баккан кырк жигиттин башы Сары тазга жолугуп Манасты сурайт. Сары таз манастын үстүнө бастырып кирбести айтат. Жаш Айдар Каныкейдин үйүнө кирет. Каныкей бары ишти билип болгондой, катты алып чыгып Сыргакка берет. Сыргак жыйын куруп олтурган Манас жана сардалдарга катты окуп берген соң, Манас катуу каарданат да кабарга келген Жаш Айдарды чакыртат. Чоролор дароо кызыл нарды туура тартат. Манас аны кылыч менен бөлө чаап канын кан көргөн соң ачуусу басылат. Манас Сары тазга буйрук берип, толук камынып жолго чыгууну айтат. Манас үйгө башын малып, Жаш Айдарды көрүп, анын кабарга келген адам экенин билген соң дагы ачууланyp, жардамчы жигити менен Жаш Айдарды чокко кактап жатканда Каныкей кирип ажыратып алат.

Жүсүп Мамай вариантында эпоско таандык мифологиялык катмар басымдуу орунду ээлегени ар бир эле салттуу окуялардын өнүктүрүүлүшүндө жолуктурууга болот. Эпикалык жөрөлгө боюнча баатырга таандык мүнөздүү көрүнүштөр мисалы: күлүк ат, сулуу аял, кыран куш, жүгүрүк ит дайыма жанынан ажырабастык болуп дагы баатырдагы адаттагы адамдан тышкары олуялык белгиси болуудай өзгөчөлүктөр анын реалдык түсүнө берилген боёкту ансайын каныкташтырып барат. Жогоруда айткан кызыл нарды бөлө чаап ачуудан соолугуу, адамды чокко кактап майын сызгыруу жөн эле айтылган фантастикалык сүрөттөө болбостон, оозеки чыгармачылыкта табыйгы калыптанган эпикалык каармандын мифтик мүнөздөмөсүн көркөмдөөдөгү формалдуу жөндөм. Булар болгону үчүн эпостун оозекилиги, байыркылыгы, элдиктиги дүйнө элдеринде орток кездешүүчү тарыхый, маданияттык белгилердин эрекчелиги катары ролу басымдуулук кылат.

3. Манастын ашты тескеши: бул эпостун мазмундуу сюжеттеринин бирине айландырган.

Беш вариантта тең эле Манастын ошол чактагы хандык, баатырдык, күчтүүлүк жагынан 60 уруу алашта эң бийктикте тургандыгы бирдейлик түзөт. Ошол үчүн ашка мурун келген каңгай улуктары Манастын жоктугунан пайдаланып, ошончо аттуу-баштуу баатырларды тоготуп койбостон кемегедеги этти талап жейт, берген тартууга алымсынбай мааныкердей дулдулду үстөк тартууга сурайт. Манас ашка эң аркада келет. Мында эки түрлүү себеп болот. Бири Манаска кабар аркада жетип, келип болгуча аш башаламандашат. дагы бири Жүсүп Мамай айткандай аш башталып, калмактар үстөмүктү ээлегени калганда, аргасыз Манас ашка чыкырылып келет.

Кандай болбосун Манас дал калмактар (Сагынбайда Жолой деп айтылат) эт талап жегендин үстүнөн түшүп, камчы менен уруп-чаап, калмактарды чоролору менен кошо аралап кирип, адепке түшүрөт.

Манас келген соң Чокон вариантында Бокмурун 9 жорго тартуу тартат. Нескара мусулманга сыйынамын деп келип, Кошой баштаган баатырларды синап, мааникерди Жолойго тартууга сурайт да аштын баардык байгисин каңгайларга берүүнү айтат. Кошой Манастан акыл сураганда, Манас Кошойду кагып жиберип, калмакты аралай кирип тартипсиздерин уруп башкарып, аштын бийлигин

өзү алат.

Радлов вариантында Манас келгенде кыз тартуу берилет. Манас кошун курат, Кошой аштын бийлигин Манаска өтүнөт. Аштын салтын ката жүргүзгөн Үрбүкан Манастан өлгүчө таяк жеп Кошой арачалап калат. Бокмурун минип жүргөн мааныкерди Коңурбай Эсенканга тартууга сурайт. Бокмурун Кошойго айтып, Кошой Манастан акыл сурайт.

Сагынбай вариантында Манаска Арчатору тартуу берилет. Алдынан дилде чачтырып тосуп алат. Жолой менен Коңурбай: "Манаска тартууну көп бердиң" - деп опузалап, Мааникерди тартып алмак болушат. Бокмурун Кошойго айтып, Кошой Манаска айтканда Манас капаланып, колун аттанууга буйрук берет. Манастын колу капырларды четинен кырып киргенде, Коңурбай Алгарасын минип качат. Алооке баш болуп көп уруу калк Кылкара тулпарды Манаска тартып кечирим сурап, чыр басылат.

Саякбай вариантында Нескара Кошой баштаган баатырларды сынап, үстүнө алтын артып Мааникерди тартууга бербегенде ашты талап аларын айтат. Бокмурун Кошойго айтып, Кошой Манаска абалды билдирип кат жазып, Мааникерди мингизип Жаш Айдарды жибергенде, Манас кырк чоросу менен калмактар кемегедеги этти талап жегендин үстүнөн түшөт. Кошой каңгайлардын айтканы боюнча үстүнө алтын артып мааникерди тартууга бермек болгондо Манастан катуу жеме угат. Манас чоролору менен калмактарды четинен кырып киргенде, Коңурбай менен Нескара Манастын алдын тосуп кечирим сурап, аш тартипке түшөт.

Жүсүп Мамай вариантында Каңгай уруусунун хандары Коңурбай, Нескара, Жолой, борончу, ушаң, мурадилдер баш болуп эт талап жеп, Алаштын ашка чогулган малын бүт талап алууну кеңешип болгондо Манас келип кошун курат. Кырк чоро Каныкей жасаган кызыл үпчүндү кийип, аттардын ак жалдыгын тартып, бир өңчөй түскө кирет. Чуулдаган үн угулуп, калмактын эт талаганы маалым болот. Манас бүлдүрсүн менен үрбүнү урат. Артынан калмактарды аралай чаап урат. Кырк чоро жабыла аттанат. Бокмурун Манаска өпкөлөп, уруш чыгарбоону өтүнөт. Аштын бийлигин Манас алат.

Окумушту Болот Жунусалиев айткандай: "Көкөтөйдүн ашы алгач кыргыздарга мүнөздүү аш берүү салтына арналган өзүнчө поэма болушу мүмкүн, элдин үрп-адаты кеңири сүрөттөлгөн этнографиялык мазмундагы поэмага кырк чоролуу Манастын кейипкер катары киргизилиши менен ал баатырлык эпопеянын бир чоң эпизодуна айланып кеткен. мурунку этнографиялык эпизоддорго Кошой менен Жолойдун күрөшү, Манас менен Коңурбайдын беттешүүсү сыяктуу көрүнүштөр кошулган" Манасчылар Манас образынын бийиктикке көтөрүлүшүнө кудуретинин жетишинче аракет кылып, жомокту мотив менен камдап өрчүткөн. Бул аш үчүн Манастын катышуусу зарыл болуудай шарт түзгөн. Эгер ушул "Көкөтөйдүн ашы" болбосо да Манастан курулмасы өз бүтүндүгүн сактап турат. Ал эми бул мазмун кошулганда эпос ансайын элдик салт-санаага ширелип, бул жагынан да керектүү материал менен камдайт. Мисалы: Манастын мунтизм курама кошуну барлыгы, айланага таанылган хан жана баатыр экени, эч кандай күч тосо албаган салтанаттуу доор сүрүп жатканы байкалат. Буга элдик шаңдуу зор жыйын арткы көрүнүш болгон эле.

4. Аштын шан-шөкөтү: аш салтанатынын бет ачары катары ат чабуу алдын да башталып, аштын баш байгеси жарыяланат, мааникердей күлүк чабылганды:

башка атка байге жетпеси бирдей айтылып, Мааникер чабылбайт. Баш байге кызыктырган ат чабуу "Көкөтөйкан ашы"нын эң зор аракети болуп, салтанаттуу ашты чырга айландырып, "чоң казатты" баштап, Манастын трагедиясын келтирип чыгарган оттук болгон. Мисалы:

Чокон Валиханов вариантында баш байге мындай айтылат:

Баш байгеси тогуз торко тон саят,
Токсон калча кул саят,
Сан саанчы күң саят,
Сан сарыча төө саят.
Сан сары баш бээ саят,
Ортосун кандай айтайын,
Аяк байгесин айтайын.
Ала баш жорго ат саят.
Алтымыш атка мингизип,
Алтымыш калча кул саят.
Ботолуу төө нар саят,
Балалуу ногой күң саят.
Манаттан чапкан үй саят.

Эр күрөшкө 90 торала айгыр үйрү менен сайылат. Чокон Валиханов жаздырып алган "көкөтөй кандын ашы" эпостун өзөгүн түзүп турган туруктуу, салттык окуялардын бири деп айтууга болот. Чокон жаздырган вариантта "Көкөтөйдүн ашы" деген ушул бир эле бөлүмдүк мазмунда Манастын ата-бабасы, анын хандык сөөлөтү, баатырдык иш-аракеттери, эли, жери, аялы, тууганы, дос-душманы, өзгө уруктан болгон Алманбеттин ак дилдик менен жасаган аракеттери жөнүндө анык баян берет. Манас баатырдын 40 кара боз минген, 40 кара көк кийген, көк туу көтөргөн кошуун менен ашка келип, зордукчуларды жапырып, Төкөр уста дарканга керектүү куралын жасатып, күчтүү жоо Жолойду өлтүрүп, Коңурбай баштаган Каңгай журтун экинчи каш кайтаргыс кылып, алар ээлеп алган журттарды кайтарып алып, Казакка жылкы, Калмакка тынчтык бермей, өзүбекти түзөгөндөй эпостун системасында бар болгон кесек мазмундарды тар чөйрөдө айтып өткөн. Бөлөк варианттарда ушул мазмундар эпос боюна таркатылып өз ордунан өрчүтүлгөн. Демек канчалык илгери жазып алынган эпостор ("Манас" жана башка) бай мазмунду чакан курулмада толук түзүү өзгөчөлүгүн сактаган. тарыхы доордун жаңылануусу болуп да таланттуу аткаруучулардын тил чеберлиги эпосту байытуу, кайта куруп чыгуу негизин салган. Мисалы: Жүсүп Мамай вариантында ашка сайылган баш байге - кырк миң кызыл алтын, оонабас жүз тай болсо, жамбы атуунун байгеси 9 атан комдуу төө, тогуз ээ, 9 булгун ычык, жүз сарпай чапан, Ырчы уул жар чакырат. Манас айчыгы алтын кызыл туу көтөргөн 40 боз минген, 40 кызыл кийинген сүрдүү кошуну менен турат. Коңурбайдында 40 жайсаңы болот. Сагынбай, Саякбай вариантында да Манастын туусу айчыгы алтын кызыл туу деп айтылып, Көкөтөйдүн туусу көк деп сүрөттөлөт. Манас мына ушундайча толукталып, көркөмдөлүп жүрүп келди.

Аталган беш вариантта тең чабылган аттардан аккула биринчи Эр төштүктүн чалкуйругу экинчи, Жолойдун ач бууданы үчүнчү болот. Мал-дүйнөгө кызыгып

турган Жолой буга болбой эки аттын байгесин алып качат. Манас кууп жетип, олжосун кайтарып келет. окуя жөрөлгөлүү жүрүп дагы бир биз билген салттык окуя "көз каманга" уланат.

Манас баатырдын жан жолдошу эпос үчүн эң сүйүктүү баатыр Алманбеттин образы бул ашта көрүнүп, Чокон, Радлов, Сагынбай, Саякбай вариантында Манастын жакын кишиси же чоросу катары айтылат. Бул төрт вариантта Алманбеттин баатырдык иш-аракети, Манаска деген ак көңүл, аруу достугу өз нугунда айтылат. Жүсүп Мамай вариантында Алманбет ал учурда Көкчөдө жүргөн болот, ашка көкчөнүн эли катары катышат. Манас эр сайышка чыгарда, чабылган аттар келелек, минерге жакшы ат таппай, Алманбеттин байлоодо турган Кыл жердесин айтпастан чечип минет. Алманбеттин аштагы иш-аракети жогорку варианттардай айтылбайт. Алманбеттин баатырдыгы болуп да өмүр тарыхына байланыштуу баян Жүсүп Мамай вариантында кеңири ары баш-аягы жүйөлөштүрүлүп айтылып, Алмамбеттин Көкчөдөн чыгып Манаска келген соң, эненин аруу сүтү менен орнотулган тагдырлаш өмүрлөрү, бекем достугу эпикалык мотив катары 1-бөлүмдүн эң тасирдүү окуясындай түзүлгөн. Алманбеттин образы бар болгон негизинен алда канча бийиктикке көтөрүлгөн.

Баатырдык эпостордогу мүнөздүү туруктуу эпикалык карт образ Төкөр уста Ж. Мамайда таасын көркөм алынган, бул сюжет Чокон, Радлов, Сагынбай, Саякбай вариантында Манас байгени алып качкан Жолой жана анын жардамчыларынан кек алуу үчүн курч кылычка муктаж болуп, Төкөр устага атайын чоролорун жиберип, Манаска каруу-жарак дайындоо мазмундун зарылчылыгына карай учкаштырылып айтылган. ат чабуудан келип чыккан байге талашууда чоң Жолойдун Манас колунда өлгөндөй чечим алышы Чокон менен Радловдун вариантындагы өзгөчөлүк болуп, Сагынбай, Саякбай жана Жүсүп Мамай вариантынан айырмаланат. бул үч вариантта Жолой "чоң Казатта" Манастын чоролору Алманбет, Чубак тарабынан өлтүрүлөт.

Жүсүп Мамай вариантында Манас баатырга атайын каруу-жарак дайындоо окуясы Манас эр жетип, курал иштетүүгө жараган чакта эле Төкөр уста тарабынан жасалып бүтөт. Төкөр устанын өнөрчүлүк кесибин көркөм ачуу аркылуу кыргыздардын мурда кен алып, аны бышырып асыл металлдардн өнүмдүү пайдалануудагы акыл-ою чагылдырылат. Дүйнөгө таанымал Грек эпосу "Илиада да" баатырга каруу-жарак жасаган Төкөр уста айтылат. Демек, Төкөр уста туруктуу эпикалык образ болуп "Манаска" көркөм жомоктук салт боюнча киргизилип, байыркы мотив катары калыптанган.

"Көкөтөйдүн ашынын" шаан-шөкөтүндө ат чабуудан башка жөө күрөш, эр сайыш, төө чечмей, жамбы атуу, таз сүзүшмөй (жалгыз Сагынбайда кезигет), тазга өпкө чапмай (бул Жүсүп Мамай вариантында кезигет). Аштын беш вариантта кээде бирдей, кээде өз алдынча өзгөчөлүк боюнча айтылат. Мисалы: эр күрөштө Жолойго каршы Манастын өтүнүчү менен Кошой чыгып, Жолойду жыгып алган байгесин элге таратып берет. Жалпы элге ошончо канык болгон бул салттуу көрүнүш Чокон, Радлов, Сагынбай, Саякбай айткан төрт вариантта окшоштук байкалат. Жүсүп Мамай вариантында Ороңгу аттуу калмак балбанга Манастын өтүнүчү боюнча Кошой чыгып мөрөй жеңет. Ал эми алдыңкы төрт вариантта Кошой балбан күрөшкө чыдагыдай шымы жок, Каныкей жасаган Манастын шымын кийип, кубангандан төрөбөгөн Каныкейге эркек балалуу болуусун айтып бата бергенде оң менен сол Кошойго ээрчип алакан жайганындай

таасирдүү окуя өрчүтүлүп баланын атын Семетей коюну тапшырат. Ушул эки маселени Жүсүп Мамайдын өзүнөн сураганымда: "мен үйрөнгөн жомокто ошондой айтылган экен. Аны өзгөртүүгө менин акым жок, тек гана көркөм айтсам болду" - деп жооп берди. Семетейди батадан бүткөн бала, деген ушул жомоктун көрүнү негизинде уйуган элдык тааным боюнча манасчылар "манас"ты айткан кезде ушул "көкөтөйдүн ашын" 2-урпак "семетейде" айткан. Ал жаздыруу барышында, эпостун окуялык системасын тартыптуу түзүү максатында өз иретинде айтышкан. бирок, мейлы Саякбай вариянтынын азыр колго бар басма китебин карасак 1-бөлүм "манас"та "көкөтөйдүн ашы" аттуу кеңири баяндан сырт 2-бөлүм "семетей"де "манастын санжырасы" деп, так ошол Саякбайдын вариантында да ушул салттуу окуя айтылат.

Эр сайыш аракетинде адам ордунун оош-кыйыш айтылышында айырма көрүнөт. Мисалы: Радлов, Сагынбай, Саякбай, Жүсүп Мамай вариантында Коңурбайга каршы Манас чыгып, Коңурбайды оор жаралап байге алат, Чокон вариантында Жамгырчыга каршы Манас, Коңурбайга каршы Эрагыш чыгып, сайышып Алаш тарап жеңиш казанат. "Манас" үчүн көнө образ Жамгырчы - Сагынбай, Саякбай, Жүсүп Мамайда Манастын ата туугандары катарында айтылат. Жана дагы баштан-аяк оң каарман болот. Жамгырчы эпос үчүн туруктуу баш каармандардын бири. "Чыканактай эр агыш, бүткөн бою тарамыш" дегендей туруктуу мүнөздөмөсү менен баатырлыгы ошол чактагы алаш элинде Манас, Кошойдон калса эле алдында турган Эрагыштын оң кейипкерлик, тайманбас баатырлыгы беш вариантта бирдей.

Жамбы атуу - Чокон жана Радлов вариантында кезикпейт да Сагынбай, Саякбай, Жүсүп Мамай вариантында артыкча чебер сүрөттөлүп, сезимдерди толкутуп жиберет. Мисалы: ашка келген бардык уруктардын хандары, алптары, баатырлары жамбыны атып түшүрө албайт. Кырк чоролуу Манас бир өңчөй сулуу көрүнүштө шашбай аркада ортого чыгат. Алдында калайыкка аскер маршы көрсөтүп (Сагымбайда) андан соң чоролор бирден атып бирден танапты үзүп, акыркы жалгыз танапты Манас жара атып жамбыны түшүрүп, байгесин элге таратып берет. Мен ойлоймун, алдынкы эки вариантта жамбы атуу эпос жыйноочулар тарабынан алып салынганбы деп, анткени "манасты" уккан же окуган башка улут адамдары "манас" дагы дүрбү, очогор, койчагыр, мылтык сыяктуу каруу-жарактарды дайыма жактырбай, жат көрүнүш катары баалап пикир айтат. Алардын күйүнгөнүнүн себеби өтө жөнөкөй болуп "манастын" пайда болгон доорунан берки милтелүү курал иштеткен жакынкы доорго жакындашып калуусунан чочулашат. Ал биздин манасчылар өздөштүргөн жомогун күчөтүп айтуу үстүндө болот.

Жайлоо улуттарына накай мүнөздүү адепки салттуу оюндун бири, болуп да курамына жеткендер арасында төө чечмей тамаша болгон. Бул оюн-зоок "манаста" жеткиликтүү көркөм баяндалган. Чокон, Радлов, Сагынбай, Саякбайдан турган төрт вариантта төө чечмейге алаш уругунан киши чыкпай, калмак элинен Ороңу аттуу аял чыгып байге алат, бу төө чечмей Жүсүп Мамай вариантында айтылбайт. Башка вариантта жок. Тазга өпкө чабуу тамашасы айтылып, алаштан Тазбаймат аттуу адамы байге алат. Ошондой эле аштын бардык байгесин алаш алып, алаштын күчү даңазаланып, аш жеңиш менен аяктагандай курулмада түзүлгөн.

Варианттардын айырмачылыгы

Жогоруда атактуу беш варианттын бир эле мазмунун салыштырып, андагы жөрөлгөнүн сакталышы, өрчүтүлүшү жана тартиби жөнүндөгү бирдейлик жана айрым өзгөчөлүктөрү менен тааныштык. Байкагандай эле эпостун тегин бирдейлик түзөт да, ошол ортоктук ичинде өзгөргөн жерлери да кездешет. Варианттарды айрып өзгөчөлөнтүп турган негизги себепке 3 чоң өзөктүк маселени айтуу керек.

1) Эпостун калыптанып бүткөн салттык окуясынын кайта баяндалышындагы эпикалык тилдин айырмачылыгы.

Эпосту үйрөнүү, манасчы болууга дилгирленүү кезинде, өзүн аткаруучулукка көндүргөн адам алды менен жомоктун тегин алууга кумарланган, кимди устаз кармап, анын өнөрүн өздөштүргөн болсо салттык окуяны ошондой сактоого маани берген. Бирок эпосту кайта түзүү, көркөм аткаруу барышында тил кудурети артык, салттык окуяны көркөмдөөгө угуту жеткен аткаруучу коркпостон эпосту өрчүтүп, өздүк вариантты жаратып айтышкан, ошол үчүн эпикалык тили бай ары курч жөндөмдү манасчылардын варианттары элге үлгү болгон. "Көкөтөйдүн ашы" деген беш вариантта окшош мазмун ар бир айтуучу тарабынан ар башкача айтылган. Манас баатырдын мүнөзүнөн тартып, майда иш-аракеттерине чейин өзгөчөлөнгөн. Дагы бир мисал Жүсүп Мамай варианттынын 6-урпагы "Асылбача-Бекбача"да Бекбачанын Манас баштаган өлгөн ата-жотосуна аш берген кеңири баяны бар. Андагы ашка сайылган байге жана андагы окуялар "Көкөтөйдүн ашынан" кем айтылбайт.

2) миф-эпикалык мотив жана образдардын ар түрдүү орун алышы варианттардын айырмачылыгындагы эң негизги себеп.

"Манас" кыргыз бар жерде айтылып келгени андагы өзгөрүлгүс ыйык идея-эркиндик, теңдик, аны колго келтирген Манастай улуттук баатырдын элге жаккан улуу кызматы, Эл оозунда бирдей сакталган салтанаттуу жомогу. Эстетикалык үзүр алдырган көркөм чыгарма катары болгону. Ошол үчүн манасчылар эпосту жеке айтуучулук өнөрканасында калыптуу жомок түзүү ыкмасын колдонуп, өзү билген эпикалык мотив, эпикалык образ эпикалык сүрөттөөлөрдү чама-сынын жетишинче ылайыкташкан. Демек эпос мифо-эпикалык мүнөздө көркөмдөлгөн. Мисали: эпикалык мотивке Төкөр устадан бөлөк Таздар-Тазбаймат (Чокон), таргыл таз (Радлов), Мардыкелең таз (Сагынбай), Тазбаймат (Жүсүп Мамай) жолугат, Радлов вариантында ат чабуудан бөлөк жөө чабуу байгеси башталып, Жолойдун жезкемпири менен Эр төштүктүн жейрен секиртпес жөөсү жарышып, арада бир катар сыйкыр окуялар айтылат. Бул көрүнүш Саякбай айткан "э төштүктүн" айрым мазмуну менен дал келет. Чокон вариантында Жолойдун кызга өзгөргөн кызыл түлкү кабарчысы болот. Манас Жолойдун башын кесип, кардын жарып Алманбет экөөлөп Жолойдун сөөгүн өрттөп опат кылганда Жолойдун аты Ач буудан карчыга болуп учуп, шамалда сапырылган ээсинин күлүн айланып муңдуу үн салып жоктойт. Манаска карматпайт. Бул варианттын ушул жерине окшош дагы бир көрүнүш - Жунгодогу атактуу манасчы Эшма Мамбетжүсүп айткан "Семетейде" жолугат. Семетей Эрбагышты ушундай өлтүрүп Эрбагыштын аты Суркоён Семетейге карматпай карчыга болуп күлдү айланып, ээсин жоктогону айтылат. Эпоско кошулган эпикалык мотив мына ушундай окшобогон орун, окшобогон окуяда орток мүнөздө сүрөттөлөт.

Эпикалык образга мисал алсак: "Көкөтөйдүн ашынын" эр күрөш учурунда Кошойдун күрөшүп жатып уктаганы Радлов жана Жүсүп Мамай вариантында жолугат. Манас канча бакырса уктаганда кара санга сайып, көнөктөй этин бөлүп чыкканда көзү умачтай ачылып, күчүн жыйнап күрөшөт. Бул жогоруда Манастын "кан ичкич" теңирлерге таандык эпикалык образын айткандай Кошой мүнөзүндөгү олуялык белгиси ушундай айтылган. ушул аркылуу эпос катмарын мифология менен сугарып, баатырдык баянды салттуу оозеки жомокко айландырат. Манасчылар Манастын өзгөчө мүнөзүн мындай эпикалык ыкмада жаратат. Мисали:

Андан кийин Манастын,
Оозунан түтүн буркурап.
Көзүнөн жалын шыркырап.

... ..

Айың менен күнүңдүн,
Бир өзүнөн бүткөндөй,
Асман менен жериңдин,
Тирөөсүнөн бүткөндөй.

3) Эпос курулмасындагы салттык окуянын тартиби парыктуу болгон.

Варианттардын көлөм жана мазмун жактан аз-көп деп айрылуусунда жогорку эки себептин орчундуу орун ээлешинен бөлөк дагы салттуу окуянын өз нугунда эле, тар чөйрөдө толук айтылса, кээ бир аткаруучулар бир эле мазмунду көркөмдөп, орун-тартибин жүйөлөштүрүп, кеңейтип, апыртып, өрчүтүп, нечен түрдүүчө сүрөттөп кетет. Мисали: Саякбайда эр күрөш учурунда Манас менен Акункан бел куда болот, ушул эле салттык окуя Жүсүп Мамайда орун-тартип, себеп-натыйжалык байланышта, 1, 2, 3-бөлүмдөрдө тутумдаш окуялыктын жигине салынган буктурмадан өрчүтүлүп, аябай кеңири мазмунду түзөт.

Адабияттык эскерүүлөр:

1. "Манас баатырдык эпостун классикалык үлгүсү". Кеңеш Кырбашев. – Б.: "Шам", 1997. – 18-бет.
2. "Адамзаттын манасы". – Алматы: "Раян", 1995. – 211-212-бет.
3. "Семетей". Жүсүп Мамай, ички материал, 198-бет.
4. "Манастын байыркы башаттары". "Кыргызыстан маданияты", 1987-жыл, 15-январь, 3-бет
5. "Манас энциклопедиясы", 1-том, 336-бет.
6. "Көкөтөйдүн ашы". – Б.: "Ала-Тоо", 1994, 36-бет, 60-бет.
7. "Оозеки жөрөлгө, Палы-Род назарыясы", коомдук илим нарктуу чыгармалар басмасы, 2000, 159, 62, 63-бет.

ИСКУССТВО

*С.н.с. отдела искусства Института языка и литературы
им. Ч.Айтматова НАН КР, к.ф.н.
Дж.М.Тойбаева*

КРИТИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ С ПЯТОГО РЕСПУБЛИКАНСКОГО ТЕАТРАЛЬНОГО ФЕСТИВАЛЯ ПОСВЯЩЕННОГО 70-ЛЕТНЕМУ ЮБИЛЕЮ ЗАСЛУЖЕННОЙ АРТИСТКИ КР ТАТТЫБУБУ ТУРСУНБАЕВОЙ

(г. Нарын, 1-4 июля, 2013 г.)

Символично, что после четырехлетнего перерыва новый республиканский театральный фестиваль прошел в Нарынской области, имеющей большую театральную традицию. Она по праву считается старейшим театральным регионом страны и колыбелью кыргызского театрального искусства, откуда вышли такие корифеи сцены, как Муратбек Рыскулов, Сыдыкбек Жаманов, Отунчу Сарбагишев, Капар Медетбеков, Тамара Жумакаева, Сеитказы Андабеков и многие другие основоположники профессионального кыргызского театра, которые сами себя создали, преодолев немислимые испытания, сохранив свою неординарность и самобытность.

В фестивале приняло участие 18 театральных коллективов из различных регионов страны и, несмотря на то, что программа фестиваля отличалась большой насыщенностью, и ежедневно приходилось просматривать по 5–6 спектаклей члены жюри и коллегии критиков отнеслись к работе с большим энтузиазмом.

Спектакль Нарынского областного академического музыкально-драматического театра им. М.Рыскулова "Доор аяны" Акелена Кускакова в его же постановке, посвящен глобальным проблемам нашей современности. Авторы попытались найти ответ на ряд животрепещущих, казалось бы, неразрешимых на первый взгляд, жизненно важных вопросов. Это нравственный кризис человечества, прежде всего кризис духовный, повлиявший не только на все сферы жизнедеятельности человека, но и всей окружающей его среды, т.е. экологии, природы, земли... И то, к чему и к каким последствиям это может привести весь наш мир.

В связи с этим задачи в спектакле поставлены очень глобальные, но другое дело, как они решаются его авторами.

Прежде всего, надо сказать, эта довольно масштабная и серьезная работа всего коллектива театра, заслуживающая пристального внимания. Начнем с сценографии, поскольку это то, что сразу бросается в глаза после того как занавес поднят и начинается действие. Декорации сделаны специально для спектакля, а не приспособлены из старых запасов, как это нередко бывает. Они создают ощущение воздушности, легкости, прозрачности и возвышенности, что вполне соответствует идее и духу спектакля, где воссозданы отдельные собы-

тия священного Корана - главной книги всех мусульман и Истории жизни пророков. Вообще постановка представляет собой некую сценическую интерпретацию поэм, взятых из текстов священного Корана и эпоса "Манас".

Спектакль как бы состоит из двух частей, которые в доступной форме призваны донести смысл и содержание Корана в первой части и основных постулатов эпоса "Манас" во второй части, составляющих "святую святых" нашего народа. Но здесь мы не видим связки этих двух частей, как единого целого, получилось как бы два разных спектакля. Логичнее было бы как-то связать одно с другим, объединив их одним сквозным действием или отделить их антрактом. В этой связи также возникают трудности в определении жанра спектакля.

Нужно отметить замечательный актерский ансамбль: работы заслуженных артистов КР К.Мендебаирова (исполнение ролей - Фираун, Жубайр, Кул), Б.Омуровой - Кун аял, артистов Ж.Мадемилова - Иблис, С.Когоевой - Хинд, и замечательную игру молодых начинающих артистов театра. Хотелось бы пожелать им успехов и избавиться от излишней театральности, эклектики, искусственности и неестественности поведения на сцене, что сразу же бросается в глаза зрителям, от которых ничего не скрыть.

Режиссер и сценограф с помощью артистов и музыкального обрамления постарались воссоздать на сцене притчу о создании мира, райских садах Эдема и их обитателях. После грехопадения Адама и Евы публике представляется их жизнь на земле. Мы увидели культ язычества, поклонения камням, затем на смену всему этому приходит мусульманство. И все эти этапы интересно и своеобразно отражены в простых на первый взгляд, но достаточно функциональных и имеющих большую смысловую нагрузку декорациях, которые ассоциируются то с кораблем, то с облаками, то с какими-то воздушными массами. А достигается это через картины из декораций, выполненных из легких газовых полупрозрачных тканей.

Что касается костюмов, мне показались излишними арабские национальные одежды и чалмы, в которые облачены артисты. Я думаю, мы должны сохранить свою индивидуальность, не копировать других и тем более в своей вере не доходить до религиозного фанатизма. Помнить, что Кыргызстан - это светское государство, а театр - светское учреждение. Прежде всего, вера должна быть в душе каждого человека, а бог - в его сердце. Главное - осознание того, что мы всегда находимся в поле зрения высших сил, которые находятся всегда рядом с нами в виде нашей совести.

Я думаю, что спектакль со временем пройдет обкатку, будет доработан и усовершенствован, т. к. в наши нелегкие времена он имеет огромное воспитательное значение и прежде всего для молодежи и подрастающего поколения.

Один из старейших творческих коллективов республики - Ошский областной кукольный театр всегда был на хорошем счету, имеет хорошие традиции и замечательный актерский состав. Спектакль "Достор кунду куткарды" поставлен по одноактной пьесе С.Жетимишева, реж. Э.Боромбаев, имеет большое воспитательное значение для детей.

К недостаткам спектакля можно отнести то, что декорации и куклы оставляют желать лучшего в виду своей изрядной поношенности и древности, используются куклы грубого, кустарного изготовления. Не совсем оправдан выход

Вороны (Карга) в живом плане, хотя это вызывает интерес и страх детей, но тогда почему все остальные герои выглядят иначе? Спектакль страдает иллюстративностью, не виден творческий рост коллектива. Такое впечатление, что театр остался в том же состоянии, что и в прошлые годы 20 века. А это как раз один из показателей того, что давно не проводились театральные фестивали, где коллективы имеют уникальную возможность себя показать и на других посмотреть, увидеть себя и других со стороны, ощутить свои плюсы и минусы, зарядиться новыми идеями и в итоге в чем-то усовершенствоваться и продвигаться вперед.

Трагикомедия "Алтынчи куну кечинде" М.Байджиева затрагивает наиболее важную сегодня тему нравственности и морали. Спектакль соответствует жанру пьесы, особенно его прекрасное музыкальное оформление. А вот "заезженные", устаревшие костюмы и сценография оставляют желать лучшего. Артисты, как и во многих других спектаклях и не только областных отягощены отрицательным багажом старой театральной школы прошлого века, включающим в себя искусственность общения, излишнюю театральность и штампы. К сожалению, не всегда раскрываются образы до конца, актерам все же нужно повышать культуру исполнения ролей. В целом, много хороших, талантливых артистов, в том числе и молодых. Уровень спектакля довольно невысокий, хотя в основном выдержан в жанре фарса. На мой взгляд, было бы более интересно осовременить действие и саму режиссерскую трактовку великолепной пьесы из лучшего отечественного классического репертуара соответственно требованиям сегодняшнего дня.

Историческая драма "Туу жыгар" К.Иманалиева Чуйского областного театра драмы им. Ш.Термечикова представляет собой историко-этнографический спектакль режиссера Амана Жапарова. Заслуживает интерес своеобразная сценография Самата Иманалиева. Композитор Сталбек Бактыгулов создал великолепное музыкальное оформление очень яркое и самобытное. Режиссер стремится использовать современный синтез искусств, например, применяя элементы кино, такие как стоп-кадр и др., что весьма актуально, это обогащает и осовременивает спектакль. Мне показалось, что постановка не лишена дидактической в какой-то мере, нравоучительной черты, хотя это характерно для нашего среднеазиатского театрального искусства в силу особенностей нашего менталитета. Но другое дело, что работа местами производит впечатление как немного сыроватая, в виду присутствия кое-где поверхности и схематизма. Требуется доработки заявленная патриотическая тема, еще не раскрытая на должном уровне.

Несмотря на все это, спектакль в целом оставляет хорошее впечатление. Тема нужная и своевременная - мы должны знать и помнить свою историю, ктымы, откуда и куда идем...? Такие вопросы задают себе и зрителям авторы данной философской постановки.

Спектакль "Олуп тирилгендер" ("Воскресшие") Дж. Садыкова Иссык-Кульского областного муздрамтеатра им. К.Жантошева - это фантастическая драма которая со временем не только не потеряла своей актуальности, а наоборот становится все более востребованной и созвучной эпохе. В этом сила класси

ческого произведения, которое имеет свойство оставаться всегда востребованным. Театры должны вести воспитательную работу со зрителями при помощи таких замечательных спектаклей, поставленных по отечественной и мировой классической драматургии. Это чрезвычайно полезно и для всестороннего роста самих творческих коллективов, способствует развитию их художественного вкуса и мастерства. Автор, как многие талантливые писатели прошлого предугадал события грядущего будущего и смог раскрыть некоторые проблемы современного мира.

Нужно отметить оригинальную сценографию, музыкальное оформление и хорошую актерскую игру в постановке. Особо хотелось бы отметить исполнение роли Ушакчы аял - арт. Г.Нургазиева, ее органичность и актерское мастерство. Общее пожелание всем актерам наших областных театров - следить за своей дикцией и отработать сценическую речь.

На общем фоне данный спектакль выгодно отличался, как было уже сказано выше раскрытием того, что во все времена являлось истинными ценностями, а что мнимыми. Авторы постановки провозглашают высокие человеческие качества, духовную ценность индивидов наиболее востребованные сейчас, как впрочем, и всегда, во все времена. Что мы можем оставить в наследство своим потомкам, чтобы они смогли при помощи этого выжить и сохранить себя как вид? Это такие основные человеческие достоинства, как честность, ясность ума, храбрость и настоящая чистая любовь, которые надо всегда хранить, как зеницу ока.

Спектакль Баткенского областного музыкально-драматического театра "Оксугу кучтуу омур" Ч.Калыбековой значится в программке как трагедия, но по своему жанру он больше соответствует психологической драме. Автор является талантливой представительницей женской линии кыргызской драматургии наряду с такими известными ее представительницами как Б.Калчабаева, Ж.Озубекова, А.Темирова и другие.

Спектакль режиссера З.Сооронбаева начинается со страшных скрипящих, режущих слух звуков из сцены драки и криков, т.е., сразу "берет быка за рога". Произошло убийство, и главный герой художник Самар несет за это наказание, сидит в тюрьме. В этом состоит основной конфликт пьесы - человек всегда должен быть ответственным за свои поступки и всегда помнить об их возможных последствиях. Пока наш герой сидел в заключении, он многое пережил, многое начинает понимать, сокрушается, мучается за свои поступки и, в конце концов, как бы прозревает чисто психологически - в нем происходит переоценка ценностей.

Авторы спектакля красной нитью проводят мысль о том, что никогда не нужно терять надежду на лучшее. "Что бы с вами ни случилось в этой жизни, никогда не падайте духом, уважайте себя и умеете защищать свои права. И в то же время будьте всегда доброжелательны, не забывайте, что это основа процветания человека, его подъема вверх. И помните, что мечты сбываются". Таков посыл создателей спектакля публике. Перед зрителями одна за другой проходят сцены романтических воспоминаний главного героя в сопровождении великолепной музыки популярной песни "Орук зарга баралы" А. Жайнакова.

Сценография представляет собой различные приемы с тенями за ширмой, полупрозрачными воздушными материалами, изображающими, все, что душе угодно. Это, конечно, неплохо само по себе, но когда видишь подобное во многих спектаклях, то это уже может приедаться. Как и то, свидетелями чего мы стали и далее по ходу развития событий напоминающих "лучшие" традиции душещипательного индийского кино с обязательным выжиманием слез у зрителей, особенно в финальной сцене, где у обоих героев случается инфаркт. К сожалению, работа не лишена местами излишней прямолинейности подхода, схематизма и эклектики. Не хватает культуры исполнения в актерской игре: показушные крики на публику выбивают хорошее восприятие спектакля, отсюда и так называемая бытовщина и всевозможные штампы.

Тем не менее, нужно отметить, что постановка заставляет размышлять зрителя и имеет в какой-то мере воспитательное значение. Спектакль в целом оставляет неплохое впечатление, в том числе талантливый актерский ансамбль этого начинающего свой путь театрального коллектива.

Спектакль Жумгальского театра музыкальной драмы им. К.Акиева "Мен дагы жашагым келет" Э.Омуракунова представляет собой мелодраму, поставленную в традиционном ключе, и напоминает собой спектакли прошлого века. Здесь мы сплошь и рядом сталкиваемся с патетикой, пафосом и театральщиной, в общем - вчерашний день. Хотя само произведение "Жылаандар ханышасы" Э.Омуракунова, положенное в основу постановки, представляется довольно интересным и имеет хорошую идею. Спектакль поставлен как многослойное произведение, несущее в себе идею о том, что человек за все в своей жизни несет ответственность перед высшими силами и всегда должен отвечать за свои деяния и поступки.

Сценография, хоть и кустарного изготовления, но, как и музыкальное оформление соответствуют теме и идее спектакля. Костюмы собраны из разных подручных средств и материалов, в основном состоят из старых изношенных и обветшалых вещей, что является бедой многих наших областных театров. По большому счету эта постановка - иллюстрация того спектакля Нарынского театра поставленного по этой же пьесе в восьмидесятые годы XX в. Здесь спектакль поставлен скорее как сказка, а не как мелодрама, требует сокращения, ибо слишком затянут, страдает наличием длиннот и повторов, излишним пафосом, искусственностью и театральщиной.

Спектакль "Башы бош кемпир барбы?" Г.Алиевой поставлен в Алайском музыкально-драматическом театре им. Т. Ажибаева имеет интересное динамичное начало, достаточно неожиданное благодаря своеобразной сценографии музыкальному оформлению и хорошему актерскому исполнению. Декорации многофункциональны: то в виде щитов с портретами, на которых живые лица исполнителей ролей, стоящих позади, то они же несут на себе другие задачи функции.

Веселая легкая комедия с мягким юмором отражает нашу современную действительность. Хорошие органичные актеры создали свои оригинальные комические образы. Яркий веселый финал, где "приблатненные" дедушки рядом с такими же бабушками почти на жаргоне поют зажигательные оригинальные песенки в жанре рэпа и частушек.

Что касается недостатков, стоит отметить местами длинноты и затянутость постановки, ее однообразие, примитивизм, излишне бытовая оттенок спектакля. В связи с этим, репертуарная афиша должна состоять не только из чисто развлекательных и кассовых спектаклей. Но иногда стоит обогащаться классическим наследием и помнить о воспитательной функции театрального искусства, которую мы обязаны нести зрителям. В связи с этим, желательно чаще обращаться к классике, сыгравшей выдающуюся роль в становлении не только нашего кыргызского театрального искусства и имеющей свойство обогащать всех и артистов, и зрителей, дабы повысить уровень своего профессионального и духовного роста.

Комедия "Апендинин беш катыны" Таласского областного музыкально-драматического театра им. К.Медетбекова яркий, очень веселый спектакль на тему приключений известного народного любимца, хитреца и обманщика, Апенди. Первая половина спектакля смотрится с большим интересом, затем начинается однообразие и разжевывание одного и того же, в связи с чем складывается впечатление, что это очень затянутый спектакль. Временами авторы спектакля начинают идти на поводу у зрителей, забрасывая их пошловатыми, дешевыми шуточками с плоским юмором лишь бы привлечь внимание зрителей, неприхотливо хохотавших до упаду. В связи с чем, мне кажется, нелишне напомнить, что всегда есть тонкая невидимая грань между веселой шуткой и пошлостью, которую легко переступить того не замечая, но которая как оказывается, может опустить спектакль на порядок ниже, чем он мог бы быть.

Что касается музыкального оформления, сценографии и костюмов, то они вполне соответствует тематике спектакля и выполнены с большим знанием своего дела. Что собственно и радует. В целом, можно сказать, что постановка посвящена бытовой теме и представляет интерес, как драматургия братских народов.

Комедия "Ата, кемпир алып берейинби?" Х.Курсандова, была поставлена на сцене Ошского национального театра драмы им. С.Ибраимова в конце XX века. Спектакль опять же затрагивает бытовую тему. В начале, мы видим сцену на птичьем дворе, которая как мне кажется, не совсем оправдана режиссером Т.Апыевым. При чем тут эта сцена и дальнейшее действие? Все эти спектакли были поставлены еще в прошлом веке, и они уже морально устарели. Нужен новый взгляд, новая трактовка старого материала, а то, что мы видим - это повтор того, что уже было и известно всем. Хотя местами есть стремление осовременить, как бы по-новому старый спектакль поставить, но в целом он остался на уровне прошлого века.

Нужно отметить прекрасную актерскую игру корифеев театра, как Т.Кудайбердиев и творческой молодежи, хорошую работу художника и композитора спектакля. Нужно стараться обновлять репертуар с учетом реалий сегодняшнего дня. Многие областные театры ставят одно и то же, все тот же привычный репертуар.

Ошский Узбекский музыкально-драматический театр им. Бабура осуществил постановку спектакля "Журолучу журок орутпай" Б.Жакиева, реж. Т.Апыевым на хорошем профессиональном уровне. И здесь не последнюю роль сыграло качество представляющего интерес исходного материала, т.е. пьесы из отече-

ственного репертуара, ставшего классикой, как и в случае с постановками пьес Ж.Садыков, М.Байджиев и других известных авторов кыргызской драматургии, представленных на фестивальной афише. Спектакль посвящен теме семьи, мира, согласия и взаимного прощения, поднимает злободневные проблемы взаимоотношений отцов и детей, святых обязанностей детей перед родителями и имеет большое воспитательное значение. Сценография отвечает идее автора, особенно то, что художник поставил клетку как метафору, как некий символ духовного состояния Отца - главного героя постановки, чувствующего себя в городской квартире как в тюрьме. Музыкальное оформление полностью состоит только из узбекской музыки, а то, что это кыргызский автор, похоже, это отражено лишь в программке.

Но, к сожалению, спектакль не лишен налета искусственности, театральщины, бытовщины, театральных штампов, таких как искусственный смех и др. многих общих недостатков как столичных, так и областных театров. В целом, это спектакль о том, что человек никогда не должен терять своих лучших человеческих качеств - беречь и заботиться о своих близких, быть чутким и внимательным к ближнему, особенно к своим родителям. Поднимает актуальные во все времена проблемы морали и нравственности.

Нужно отметить замечательную игру таких актеров, как Махмуджан Рахматов, Айтажи Шабданова, Зияидин Жалалов, Хаэт Мадрахимова и др. артистов. В целом, трагикомедия поставлена в традиционном стиле и представляет собой "узбекский" вариант известной пьесы Б.Жакиева.

Студенты IV курса актерского факультета Кыргызско-Турецкого Университета "Манас" представили на суд зрителей постановку своего дипломного спектакля - инсценировку "Манкурт" по роману "И дольше века длится день" Ч.Айтматова, инсценировка М.Козукеева. Работа представляет собой действие по отдельному взятому эпизоду романа, посвященному теме манкуртов. Взята линия манкурта Жоломана (Тынчтык Исмаилов). Его мать Найман эне (Акбермет Замирбек кызы) - женщина с посохом и курджуном в руках находит его и кормит со своих рук, поет песни на тюркский мотив. Использована также современная турецкая музыка. Через пластическое решение, движения, танцы художественно передается эмоциональный фон спектакля. Эти приемы как бы несут на себе вспомогательную функцию для того, чтобы сильнее выявить ужасающую жестокость жуан-жуаней и жунгаров. Посредине сцены коряга деревянная вокруг нее исполнители в черных одеждах - манкурты в танце бессмысленном начинают выть. Затем звучит более современная музыка. Интересная своеобразная сценография и музыкальное оформление. Все очень интересные талантливые ребята исполнители ролей в постановке. Но надо еще больше стараться. Особенно впечатляет яркое, образное решение, где манкурты, сначала их хозяин, затем они сами поливают Жоломана красной краской ассоциирующейся с кровью. Весьма своеобразно и оригинально смотрится сцена, где Мать, пытаясь воскресить память своего сына-манкурта играет с ним в альчики, затем на оозкомузе, дает ему лук со стрелами и убеждается в прекрасной памяти его рук, губ, их привычных движений, но не более. Ведь одно дело машинально делать что-то руками и другими частями тела, и совсем другое помнить свое имя, своих

отца и мать, осознавать себя, как человеческое существо. И это пытаются изобразить исполнители главных ролей, которым, порой не хватает внутреннего, более глубокого психологического постижения айтматовских героев через их внутренний мир, через их духовную ипостась. И тогда сами артисты смогли бы внутренне раскрепоститься, играть в ансамбле, а не каждый сам по себе, раскрыться, снять все свои комплексы, зажатость, и, в конце концов, разорвать все пломбы, сдерживающие их темперамент. В этом им должны помочь не только доскональное скрупулезное изучение произведения, но главное, это надо пропустить через себя, через свой внутренний мир.

В целом, спектакль представляет собой большой интерес, хотя как было уже отмечено выше, является в основном хорошей иллюстрацией и представляет собой поверхностный подход в освоении взятого материала. Но, тем не менее, как дипломный спектакль он внушает большие надежды на интересную актерскую смену в лице подрастающего поколения данного учебного заведения.

Спектакль Театрального училища при Кыргызском Национальном академическом театре драмы им. Т.Абдумомунова "Адам жана Азезил" Ж.Садыкова в постановке заслуженного артиста КР М.Козукеева оригинальный подход к материалу пьесы в современном театральном стиле. Ее можно рассматривать в контексте авангардных идей и поисков театральной мысли Кыргызстана в русле таких крупных художественных движений Запада как, скажем сюрреализм или экзистенциализм.

Символический спектакль, где все строится через театральную метафору. Взята линия сыновей Адама (Сайпидин уулу Турсунбек) - Абыла (Ниязбеков Курбаналы) и Кабыла (Атакан уулу Канболот).

Азезиль (Шайтан) - главный враг человека здесь предстает перед нами в виде прекрасной молодой женщины (Сатарова Гульнара), после того, как она совратила Обо-эне (Еву - Жороева Айпери) и та вкусила запретное яблоко с райского сада, начался "бардак" и все люди словно с ума посходили. Актеры молодые мальчики и девочки очень талантливые, хорошие: пластичные, гибкие можно надеяться, что растёт хорошая театральная смена.

И снова здесь рефреном звучит та же идея, что и в спектакле "Олуп тирилгендер" ("Воскресшие") Дж. Садыкова Иссык-Кульского областного муздрамтеатра им. К.Жантошева - мы все должны желать друг другу добра, если мы хотим быть счастливы сами. Потому что человек крепко взаимосвязан с другими людьми множеством невидимых нитей, которые нельзя разорвать, чтобы выжить и сохраниться самому. В этой связи отметим большую воспитательную роль театра, особенно для подрастающего поколения.

Сценография что называется в натуральном виде - камни, сено, песок. А напоследок в финале начался настоящий беспредел: прямо в зрительный зал полетели камни, песок, куски сена. Не обошлось и без "чертовщины" - Азезил дразнит, швыряет в зал яблоко и показывает язык. Вот что делают с нами темные силы. Довольно-таки необычная, можно сказать, "креативная" для Театрального училища постановка и этим она интересна в качестве очередного опыта отечественного театрального искусства в разных его жанрах и стилях.

Спектакль-притча "Кавказский меловой круг" (Ай тогорок ак сызык) Б.Брехта Государственного театра юного зрителя им. Б.Кыдыкеевой при поддержке программы "Искусство и культура" фондов открытого общества поставлен в форме брехтовского "театра представления", совершенно иной в отличие от привычного для зрителя "театра переживания" К.С.Станиславского. И эта другая театральная культура также достаточно близка и понятна нашему зрителю, воспитанному на искусстве сказителей-манасчи, более близкому по своей эстетике эпическому театру. Основные положения знаменитой теории эпического театра существенно сказались на всем театральном творчестве классика и, особенно в его пьесе "Кавказский меловой круг".

В спектакле режиссера Эльвиры Ибрагимовой проходят две основные линии - судьи Аздака (Марат Жантелиев) и крестьянки Груше (Качкынбек кызы Айнура). История обаятельной служанки Груше в превосходном, живом и очень органичном исполнении молодой талантливой артистки Качкынбек кызы Айнуры протекает синхронно с историей деревенского писаря Аздака в исполнении Марата Жантелиева. Разворачивается сценический рассказ певца Аркадия Чхеидзе (арт. Улан Омуралиев) о тяжбе двух женщин из-за ребенка и судье Аздаке, сумевшем распознать действительную мать ребенка.

Нужно отметить удачную режиссерскую работу и сценографию простую, экономичную, и своеобразную, что является характерным и стало отличительной чертой именно художника Юлдаша Нурматова.

Постановка была показана на сцене Казахского государственного академического театра драмы им. М.Ауэзова в рамках IV Международного театрального фестиваля стран ЦА в г. Алматы в октябре 2012 г. и завоевала сразу две престижные премии - за лучшую мужскую роль (Аздак, арт. Марат Жантелиев) и за лучшую женскую роль фестиваля (Груше Вахнадзе, арт. Качкынбек кызы Айнура).

Аздак - одна из наиболее сложных фигур брехтовской драматургии, не поддающаяся прямолинейной сценической интерпретации, сыграна актером очень эмоционально, ярко и темпераментно, чем он напомнил казахским зрителям нашего земляка, блистательного артиста театра и кино Советбека Джумадылова. Причем не только своей игрой, но и своими внешними данными и манерой исполнения.

Примечательно, что весь актерский состав ТЮЗа отличился своей органичностью исполнения, мягким юмором, яркой выразительностью и непринужденностью игры, а два исполнителя главных ролей как было отмечено выше стали призерами, получившими высокую оценку коллегии критиков и жюри фестиваля.

Спектакль был тепло принят зрителями и специалистами фестиваля, ведь события, описанные в нем, ярко отражают современное состояние нашего общества. Из частных сюжетов следует обобщающий вывод социально-этического значения о праве человека на лучшую жизнь.

Театр по Брехту должен воспитывать в зрителе осознанное понимание сложных явлений жизни и умение их анализировать. Проблемы нравственной природы человека, стоявшие в центре всего творчества Брехта, в спектакле высту-

пают в новом аспекте. События перенесены в конкретно-историческую ситуацию кыргызского общества, не смотря на то, что исполнители изо всех сил старались изобразить грузинское село послевоенного времени.

В постановке красной нитью проходит мысль о том, что все на свете должно принадлежать тому, от кого больше толка. Авторами остро ставится вопрос о том, кто же истинный хозяин земли в глобальном смысле слова - политик или же крестьянин, который взрастил не только урожай, но и воспитал себе подобного.

В обращении театра к классической драматургии отразилось желание коллектива использовать лучшие достижения мирового сценического искусства в интересах национально-культурного возрождения.

Спектакль- "Simul" "Бирге" (Вместе) поставлен в молодежном театре драмы "Тунгуч" по мотивам произведений Ч.Айтматова, автор сценария и режиссер-постановщик художественный руководитель театра, народная артистка КР Ж.Сейдакматова. Через театральную фантазию авторы сделали некую аллерию на общество людей через общество зверей, которых они изобразили. Тема охраны природы, экологии и окружающей среды звучит здесь опосредованно через изображение уничтожения и затем воскрешения живого мира, а значит по аллегории к обществу людей. Актеры показывают осуществившиеся в стране последние события с целью показать переживания очевидцев и соучастников прошедшей революции и надежду на правильное понимание и истолкование уроков истории во благо взаимопонимания, стабильности и мира в стране.

По своему жанру - это один из разновидностей "перфоманса" (представление), одного из течений мирового искусства, зародившегося во второй половине XX в. в Западной Европе и США и наиболее часто представленного в репертуаре современного авангардного театра. Театр, используя средства аудио и видеотехники, пантомимы, музыки совершает некое действие, похожее на традиционные уличные представления, карнавалы, присущие "коммедио-дель Арте". Хотя постановка представляет интерес как опыт работы в ином направлении отечественного театрального искусства - зрелищного театрального действия, привлекающего своей оригинальностью и размахом, легкая, зрелищная постановка не может нести в себе большой глубокой смысловой нагрузки, кроме намека на сложившуюся ситуацию. Невозможно не отметить поверхностную сторону этого вида искусства как одного из составляющих массовой культуры. И коренное отличие перфоманса от театра состоит именно в этой демонстративной элементарности сюжета и изобразительных средств, т.е. полного отказа от привычных подходов традиционного театра. Одним словом, это представление, ориентированное на аудиовизуальное восприятие и синтез всевозможных направлений: театра, музыки, спецэффектов. Спектакль-шоу получился такой же красочный и яркий, как латиноамериканские карнавалы с замечательными танцевальными, хореографическими номерами и великолепными костюмами.

В целом, работа "Бирге" интересна как нестереотипный подход и поиск нестандартных решений в творчестве. К тому же постановка привнесла с собой некое разнообразие в афишу фестиваля, не только как новое художественное

течение в театральной эстетике страны, но и привнесла с собой элементы блестящего праздника красоты, грации и торжества цвета.

Многие спектакли областных театров, пользующиеся успехом у невзыскательного зрителя, делают шаг назад в развитии отечественного театра уровнем режиссуры, выбором репертуара. Поэтому так необходимо для наших авторов, режиссеров и актеров учитывать важность наличия кроме всего прочего, воспитательного элемента современных сценических произведений их социальная значимость и профессионализм. Высокий вкус нужно прививать и воспитывать у зрителей постоянно.

Зачастую видя низкий уровень спроса нашей публики, становится очевидным, что когда-то высокий уровень нашего театрального искусства сейчас упал на порядок ниже и оставляет желать лучшего. И фестивали проводятся как раз с этими целями с надеждой на дальнейшее позитивное развитие и прогресс театрального искусства.

Также, хочется высказать пожелание всем коллективам, внимательнее относиться к оформлению программ спектаклей, т.к. это лицо вашего театра. Зачастую там отсутствуют время, продолжительность спектакля, его жанр и прочие показатели. Приучать себя и зрителей цивилизованно, профессионально относиться к театральному искусству и к себе самому.

АВТОРЛОРДУН ЭСИНЕ

«Тил, адабият жана искусство маселелери» аттуу жарналга берилүүчү макалаларга төмөндөгүдөй эрежелер талап кылынат:

- * кол жазманын көлөмү 1 б.т. ашык эмес болуусу зарыл;
- * макалалар 3 нускада 1,5 инт. аралыкта 14 шриффт менен басылып, дискетасы кошо берилсин;
- * макалалар илимий булактар библиографиялык шилтемелер менен жабдылсын;
- * сүрөт, схема, таблица, графика, иллюстрация ж.блар өзүнчө бетке жайгаштырылып, катар номери коюлсун;
- * тексттеги пайдаланылган адабияттардын тизмеси алфавиттик тартипке салынбастан, макаланын аягына жайгаштырылсын;
- * журналга берилүүчү илимий материалдар автор тарабынан редакцияланып берилсин;
- * макаладагы берилген шилтемелер, илимий жыйынтыктар, факты-материалдардын негизги жыйынтыктары автордун жоопкерчилигине жүктөлөт;
- * Аспиранттардын, магистранттардын, изденүүчүлөрдүн макалаларына мекенин мөөрү басылган илимий жетекчисинин рецензиясы берилсин;
- * Башка басылмаларда мурда жарык көргөн макалалар кабыл алынбайт.

кол жазмага кошумча иретинде:

- * Макала эсинин толук аты-жөнү, иштеген жери, ээлеген кызматы, илимий даражасы, о.э. автор менен байланышуу үчүн кызмат, үй телефон номери, электрондук дареги тууралуу толук маалымат тиркелсин.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

Направляемые в журнал статьи следует оформлять в соответствии следующими правилами:

- * объем рукописи не должен превышать 1 п.л. (40 тыс. знаков, включая пробелы);
- * статьи должны быть напечатаны в 3-х экземплярах через 1,5 интервала (шрифт 14) но одной стороне листа + электронная версия;
- * все источники следует снабдить библиографическими ссылками;
- * таблицы, схемы, графики, рисунки и др. иллюстрации должны быть даны на отдельной странице, пронумерованы, озаглавлены;
- * пронумерованный список использованной литературы (не в алфавитном порядке, а в порядке упоминания в тексте) дается в конце статьи;
- * все материалы должны быть тщательно отредактированы;
- * автор несет ответственность за подбор и достоверность приведенных фактов, цитат и сведений;
- * К статьям аспирантов, магистрантов и соискателей необходимо рецензия научного руководителя, утвержденная печатью организации.
- * Не принимаются ранее опубликованные статьи.

к рукописи прилагаются:

- * Авторская справка, ФИО (полностью), официальное наименование места работы. Должность, ученая степень а также данные для связи с автором: адрес, номер телефонов сл. тел. и дом., электр. адрес

М А З М У Н У

КОРГОЛ ДОСУЕВДИН 130 ЖЫЛДЫГЫНА АРНАЛГАН КОНФЕРЕНЦИЯНЫН МАТЕРИАЛДАРЫ

<i>Өмүрканов А.</i> Булбулдун таңшык үнү эле	3
<i>Бусурманкулов Н.Ө.</i> Бир сырдуу, миң кырдуу Коргол	16
<i>Капалбаев О.Э.</i> Коргол жана Калык	19
<i>Карбалас Бакиров.</i> «Ак Бакай» – дүйнөлүк сүйүү ырларынын шедеври	23
<i>Токтобай Мүлкүбатов.</i> Ак таңдай ырчы, арген күүчү	25
<i>Нурбек Тотонов.</i> Коргол – улуу устат	32
<i>Бактыгүл Чотурова.</i> Куйкум тилдүү сатирик	34
<i>Орозова Г. К.</i> Досуевдин чыгармаларын изилдөө маселесине карата	39
<i>Ибраимов К.</i> Корголду эскерип... ..	45
<i>Мукасов М.</i> Корголдун кооз сөздөрү	51
<i>Эшиев А.</i> Коргол жана ырчылар чыгармачылыгындагы параллелдер	58
<i>Көлбаева М.</i> Корголдун айтыштарындагы салттуулуктун сакталышы жана өздүк чеберчилик	62

ТИЛ ИЛИМИ

<i>Токтоналиев К. Т.</i> Академик Б. Юнусалиевдин илимий макалалары	69
<i>Исабекова А. Б. Ж.</i> Баласагындын «Кутадгу билигдеги» жана Махмуд Кашгаринин «Дивану лугат ит-түрк – Түрк тилдеринин сөздүгүндөгү» айрым коомдук-саясий терминдердин лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү	73
<i>Исабекова А. Б. Ж.</i> Баласагындын «Кутадгу билиг» жана М. Кашгаринин «Дивану лугат ит-түрк» («Түркий тилдер сөздүгүндөгү» мал чарбачылыгына байланыштуу аталыштардын түшүнүктөрүн туюндуруучу айрым термин-сөздөр	83
<i>Исабекова А. Б. Ж.</i> Баласагындын «Кутадгу билиг – Кут билиминдеги» жана М. Кашгаринин «Дивану лугат-ит түрк – Түрк тилдеринин сөздүгүндөгү коомдук-саясий терминдердин лексика-грамматикалык айрым өзгөчөлүктөрү	90
<i>Малик кызы У.</i> Байланыштуу кепти өстүрүүнүн теориялык-практикалык маселелери	104

Чыманов Ж., Малик кызы У. Байланыштуу кепти өстүрүүнүн методикалык талаптары	110
Жаманкулова Г. Байыркы кыргыз жазуусу – түрк жазма эстеликтеринде	115
Тажибаева Н. Махмуд Кашгаринин «Дивану лугат-ит түрк» (Түркий тилдер сөз жыйнагы) жана кыргыз тилиндеги турак жайга байланыштуу терминдер жөнүндө	120
Дарбанов Б.Е. Модели понимания текста. Ментальные модели	128
Дарбанов Б.Е. Концепт. Ментальные модели понимания текста (Продолжение)	136
Дүйшеева Т. «Манас» эпосундагы этномаданий лексиканын синтаксистик жол менен жасалышы (Этномаданий татаал сөздөр)	142
Дүйшеева Т. «Манас» эпосундагы этномаданий лексиканын функционалдык милдеттери	147
Жунушалиева Г.Ж. Көптүк -лар мүчөсүнүн этимологиясы	153
Жаманкулова К. Байыркы Кыргыз жазуулары – Енисей эстеликтеринде	160
Осмонова Н. К. Осмоналиевдин «Көчмөндөр кагылышы» романындагы автордук-индивидуалдык фразеологизмдер	164
Карыбаев А. Факты-очевидные, а решение-невероятное	168
Курманова Н. Кыргыз тилиндеги ырым-жырым тексттеринин тили (Тексттик прагматика жана стиль)	180
Мажитова З. Топонимдердеги өң-түс лексикасы	191
Кельдибекова А.С. Структура, валентность и употребление английского интенциональных глаголов <i>can, may</i> и их функциональные кыргызские эквиваленты	202
Режеп Акалин. Сөз жасоо проблемасынын тюркологияда изилдениши	207
Эралиева Ы. Поэмы на военную тематику Алыкула Осмонова в критике («Махабат», «Ким болду экен?!, «Дженишбек»)	214
Акжигит Алибекулы. «Диуани хикмет». Кожа ахмета Иасауи	220
Акиможаева Ш.К. Кала тілінің лексикалык сипаты және карапайым тіл	226
Исмаилова А. Дүйнөлүк поэзиядагы модернисттик декаденттик агымдар	232
Исмаилова З. Эмоция, аффект, маанай жана сезим кубулуштары	243

АДАБИЯТ

Кадырмамбетова А. Райкан Шүкүрбеков жана адабияттагы конфликтсиздик теориясы	253
Шындалиева М. Бектүр акынның «Тілеуберді батыр» дастанының көркемдігі	257

Шындалиева М. Казак жазушылары шыгармаларындагы уакыт пен кеңістік	266
Абдырасулова Ж.С. Элдик дастандарда улуттук кызыкчылыктын берилиши	272
Абдырасулова Ж.С. Элдик дастандардагы баатыр кыздардын образындагы улуу идеялар	279
Турсуналиева А. 20–40-жылдарда кыргыз прозасында диалогдун көркөм кызматы (С. Карачев, К. Тыныстанов, М. Элебаев, К. Баялинов)	286
Асанова Н. Пародия жанрынын тарыхынан	295
Халит Ашлар. Тарыхый роман түшүнүгү жана кыргыз тарыхый романистикасы жөнүндө	300
Алымбаева Б. С. Раевдин аңгемелериндеги нравалык маселелердин көтөрүлүшү	309
Осмоналиев М. Суфизм же диний багыт агымы, кыргыз акындарындагы «Акыр заман» түшүнүктөрү	312
Осмоналиев М. Кыргыз-казак байланышы заманчыл акындардын чыгармачылыгында	316
Текешова М. Мухтар Шахановдун ырларында «Кыргыз» этноними	321
Текешова М. Ч. Айтматовдун чыгармаларында тагдыр маселеси	328
Өмүров Б. Кеңеш Жусуповдун эсселери	335
Өмүров Б. Жаш каармандын образы К. Жусуповдун калеминде («Карагайчылар» повестинин мисалында)	339
Кенжалин К. Түрік ертегилеринде карама-кайшылыктын үйлесімділігі	345
Көлбаева М. Акындык поэзия Кеңешбек Асаналиевдин изилдөөсүндө	350

ФОЛЬКЛОР

Акматалиев А. Эпос «Манас» и национальные вопросы	354
Орозова Г. Элдик поэмалардагы историзм маселеси жана «Шырдакбек»	354
Дүйсенгүл Жакан Совет кызы. Жоктау мен лирикалык өлең аракатынасы	361
Айтбаева А. Түрік тилдес акындардын акындык өнөрүнө мэдени көзкарас	37
Куандыков Б. Ж. Ногай эдет кыгы мен дәстүрлүгү казак кыгының өзара байланышы мен аракатынасы	37
Акеділ Тойшанұлы. «Жарапазан» жырының аргы тегі мен типологиясы	38
Мауленов А. Сходства и различия мифов народов Восточной Азии	38
Ибраимов К. «Манастан» жазылган алгачкы вариант	39
Ибраимов К. Оозеки сөз өнөрүн жарыялоо жана изилдөө маселелери	39
Кулбаракова З. «Манас» эпосундагы түш көрүү мотиви жана андагы жаныбарлардын тотемдик белгилери	40

<i>Усупова М.</i> «Манас» эпосу жана изилдөөчү К. Рахматуллин	409
<i>Уразова Ж.</i> «Манас» эпосундагы этикалык баалуулуктар	413
<i>Сапарбаева А.</i> «Манас» чогулткан Сапарбай ким?»	424
Арзыбаев Т. Караханид мезгилиндеги окуялардын «Манас» эпосунда чагылдырылышы	428
<i>Токтобубу Ысак.</i> Беш вариантта айтылган – «Көкөтөйдүн ашы»	434

ИСКУССТВО

<i>Тойбаева Дж.</i> Критические заметки с пятого республиканского театрального фестиваля посвященного 70-летию юбилею заслуженной артистки КР Таттыбубу Турсунбаевой	445
Авторлордун эсине	456

ТИЛ, АДАБИЯТ ЖАНА ИСКУССТВО МАСЕЛЕЛЕРИ

Илимий журнал

ВОПРОСЫ ЯЗЫКА, ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА

Научный журнал

№ 1, 2 (13, 14) 2013

Тех. редактору *А Шамеева*

Корректору *Н. Калыкова*

Компьютерде калыпка салган *А. Абдыкалыкова*

Терүүгө 03.10.2013. берилди. 23.10.2013. басууга кол коюлду.

Форматы 70x100¹/₁₆. Офсеттик басылма. Көлөмү 28,75 б.т.

Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинен каттоодон өткөн.

Каттоо күбөлүгү № 1274. 10-январь, 2009-жыл.

Журнал ээси: КР Улуттук илимдер академиясы

Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту

Журналды негиздеген профессор *А.Акматалиев*

Редакциянын дарегі: 720071, Бишкек ш.,
Чүй проспектиси, 250 «А». № 41. Тел.: 64-26-11

Нускасы 100. Заказ № 69.

“# 440 MP N 33 #”

